



O'ZBEKISTON XALQARO
ISLOM AKADEMIYASI



RESEARCH CENTRE FOR ISLAMIC
HISTORY, ART AND CULTURE

MARKAZIY OSIYODA ISLOM SIVILIZATSIYASI: O'TMISH VA HOZIRGI ZAMON

III XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA
MATERIALLARI TO'PLAMI

ISLAMIC CIVILIZATION IN CENTRAL ASIA: PAST AND PRESENT

PROCEEDINGS OF THE 3rd INTERNATIONAL
SCIENTIFIC-PRACTICAL CONFERENCE

MARKAZIY OSIYODA ISLOM SIVILIZATSIYASI: O‘TMISH VA HOZIRGI ZAMON

III XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA MATERIALLARI TO‘PLAMI

2022-yil oktyabr, Toshkent, O‘zbekiston Respublikasi



**PROCEEDINGS OF THE 3rd INTERNATIONAL
SCIENTIFIC-PRACTICAL CONFERENCE**

ISLAMIC CIVILIZATION IN CENTRAL ASIA: PAST AND PRESENT

October 2022, Tashkent, Republic of Uzbekistan

UO‘K: 297
M-12

“Markaziy Osiyoda islom sivilizatsiyasi: o‘tmish va hozirgi zamon” III xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to‘plami / Kirish so‘zi: Muzaffar Kamilov va Mahmud Erol Kılıç. Nashr uchun mas‘ul: Kamronbek Abdulazimov. -Toshkent: O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2023. -472 b.

Proceedings of the 3rd International Scientific-Practical Conference “Islamic Civilization in Central Asia: Past and Present”, October 2022: Tashkent / Foreword by Muzaffar Kamilov and Preface by Mahmud Erol Kılıç. Editor: Kamronbek Abdulazimov.- Tashkent: International Islamic Academy of Uzbekistan, 2023.-472 p.

Chief Editors/Mas‘ul muharrirlar:

Zohidjon Islomov, Ashirbek Mo‘minov, Ne‘matullo Muhamedov

Editorial Board/Tahrir hay‘ati:

**M.E.Kılıç, M.Kamilov, A.Mo‘minov, D.Maxsudov,
A.Hasanov, S.Agzamxodjayev, A.G‘aniyev, N.Nasrullayev,
T.Xatamov, Sh. Toxtiyev, H.Lutfullayev, M.Usmonov,
K.Abdulazimov, D.Nishanova**

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 7-martdagi 101-f-son farmoyishi, Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo‘yicha qo‘mitaning 2022-yil 13-apreldagi 02-03/2656-sonli xatiga muvofiq O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasida Islom tarixi, san‘ati va madaniyatini tadqiq etish xalqaro markazi – IRCICA bilan hamkorlikda 2022-yil 17-oktyabrda **“Markaziy Osiyoda islom sivilizatsiyasi: o‘tmish va hozirgi zamon”** III xalqaro ilmiy-amaliy onlayn konferensiyasi tashkil qilindi.

Ushbu to‘plamdan xalqaro ilmiy-amaliy onlayn konferensiyasi materiallari o‘rin olgan. To‘plamda xorij va respublikamizdagi oliy va o‘rta-maxsus ta‘lim muassasalarida faoliyat olib boruvchi professor-o‘qituvchilar, islomshunos, dinshunos, sharqshunos, manbashunos, tarixchi, san‘at va madaniyat vakillari, shuningdek, yosh ilmiy tadqiqotchilar, doktorantlar, magistr va bakalavrlarning ilmiy izlanishlari asosida yozilgan tezislar jamlangan.

To‘plamga kiritilgan tezislarda keltirilgan sana, raqam, fakt va boshqa ma‘lumotlar uchun maqola mualliflari javobgardir.

To‘plam O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasining ilmiy, o‘quv-uslubiy kengashining 2022-yil 27-dekabrda 7-sonli majlis qarori bilan nashrga tavsiya etilgan hamda O‘zbekiston Respublikasi Din ishlari bo‘yicha qo‘mitaning 2023-yil 20-iyul sanasidagi №03-07/5931-sonli xulosasiga asosan tayyorlandi.

KIRISH SO'ZI



Muzaffar Muratovich Kamilov

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining jamoat va diniy tashkilotlar bilan hamkorlik masalalari bo'yicha maslahatchisi, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi rektori

Assalomu alaykum va rahmatullohi va barakotuh!

Xonimlar va janoblar!

Aziz do'stlar!

Islom hamkorlik tashkilotining Islom tarixi, san'ati va madaniyatini tadqiq qilish markazi – IRCICA Bosh direktori, professor Mahmud Erol Qilich janoblari!

Avvalambor, Sizlarni IRCICA tashkiloti bilan hamkorlikda O'zbekiston xalqaro islom akademiyasida o'tkazilayotgan **“Markaziy Osiyoda islom sivilizatsiyasi: o'tmish va hozirgi zamon”** mavzusidagi III xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyada ishtirok etayotganingiz uchun barchangizga minnatdorlik bildirishga ijozat bergaysiz.

Markaziy Osiyo mintaqasi o'zining ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ma'rifiy va geopolitik imkoniyatlari bilan dunyo e'tiborida turibdi. Xususan, Markaziy Osiyo mintaqasida azaldan yaxshi qo'shniçilik, hamjihatlik, savdo iqtisodiy va ilmiy-madaniy aloqalar rivojlangan. Umuman olganda, Markaziy Osiyo mintaqasi Buyuk ipak yo'li chorrahasida joylashgani geopolitik nuqtai nazardan muhim ahamiyatga ega.

Bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Shanxay hamkorlik tashkilotining Samarqand sammiti: o'zaro bog'liqlikdagi dunyoda muloqot va hamkorlik” maqolalarida shunday yozilgan: **“Azal-azaldan Samarqand turli g'oya va bilimlar “qaynagan” makon bo'lib, bu maskanda insoniyatning tinç va farovon yashash, o'z kuch va imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish, baxtli hayot kechirish kabi mushtarak maqsadlari mujassam bo'lgan. Bu tabarruk zaminda yashaydigan har bir odam, yaxshi qo'shni – bu Hudo insonga ato etgan baxtning bir bo'lagi ekanini, tinç-totuv qo'shniçilik esa barakat manbai ekanini chuqur anglagan. Zero, hamkorlik, savdo, ijod, ilm-fan va san'at, insoniy g'oyalar ustuvor bo'lgan joyda ezguliklar ko'payadi, xalqlar farovon va o'zaro ahil yashaydi, deb ta'kidladilar”**¹.

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasida 3 yildan beri o'tkazilayotgan an'anaviy III xalqaro konferensiya ham mintaqa xalqlari o'rtasidagi mehr-oqibat, bag'rikenglik, hamjihatlik kabi umuminsoniy qadriyatlarni asrab-avaylash, targ'ib va tadqiq etish maqsadlariga xizmat qilishiga ishonaman. Videokonferensiya davomida olimlar, mutaxassislar, madaniyat sohalari vakillari Markaziy Osiyoning islom sivilizatsiyasiga

¹<https://review.uz/oz/post/ozbekiston-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-shht-samarqand-sammitiga-bagishlangan-dasturiy-ahamiyatga-ega-konseptual-maqolasi>

qo‘shgan hissasi, dinimizning asl mazmun-mohiyati, ma’rifat va jaholat kabi dolzarb ilmiy mavzularda fikr almashadilar.

Mazkur anjumanni biz bilan hamkorlikda tashkil qilgan Islom tarixi, san’ati va madaniyatini tadqiq etish xalqaro markazi – IRCICA Bosh direktori Mahmud Erol Qilich janoblariga va tashkilotchilariga samimiy ehtiromimni bildiraman. IRCICA tashkiloti bilan hamkorligimiz davomli bo‘lishiga ishonaman.

Ushbu xalqaro konferensiyada Turkiyalik taniqli olimlarning ishtiroki anjuman nufuzini oshirayotganini alohida ta’kidlab o‘tmoqchiman. Konferensiyaga taqdim etilgan eng yaxshi tezislarni O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi saytiga joylashtirish hamda “Islom tafakkuri” jurnalida chop etishni maqsadga muvofiq deb hisoblayman.

Qadrli tadbirimiz ishtirokchilari,

Barchangizni yana bir bor qutlagan holda **“Markaziy Osiyoda islom sivilizatsiyasi: o‘tmish va hozirgi zamon”** mavzusidagi III xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya ishiga muvaffaqiyat tilayman.

Barcha ezgu ishlarimizda Alloh madadkor bo‘lsin!



PREFACE



Mahmud Erol Kılıç

*Ambassador Prof. Dr., Director General, IRCICA,
Istanbul*

It is a pleasure for us to publish the scientific papers that were presented during the Third International Conference on “Islamic Civilization in Central Asia: Past and Present”, thus rendering them accessible to interested audiences worldwide. With the commitment of the organizers and the contributions of the participating scholars, specialists and researchers, the third round of the conference and the publication has been completed fruitfully. As an academic platform held almost on the same dates every year, the conference has achieved continuity, which, coupled with the sustained rate of participation, helped to further invigorate academic activities in this field, diversify their thematic coverage and advance their analytical methods.

The theme of “Islamic Civilization in Central Asia” encompasses multifarious research subjects that the International Islamic Academy of Uzbekistan and IRCICA are promoting through the IRCICA Chair. Studies in this field underscore the cultural history and heritage of Central Asia and also highlight the cultural interactions between Central Asia and other regions of the world. In this regard, this conference has been an excellent occasion for researchers at the IRCICA Chair to share the findings of their activities, including the seminars and graduate projects conducted, with participants from institutions in different countries.

The diversity of topics covered in this book is the outcome of the endless cultural and civilizational characteristics of Central Asia. From the written legacy of the great scholars to spiritual and social traditions, from calligraphy and the arts of the book to public institutions and monuments, an unlimited range of cultural traits and assets of Central Asian countries and peoples are observed and recorded through the lenses of researchers from different disciplines. With these features, the book can be considered as a representative sample of the innumerable cultural topics that Central Asia has to offer to scientists and researchers.

On this occasion, I would like to renew my appreciation to the International Islamic Academy of Uzbekistan and the IRCICA Chair for Islamic History and Source Studies. I thank the participants for their contributions to the conference and the book.

APPLICATION OF QUR'AN VERSES IN THE WORK "MUFASSAL" OF ZAMAKHSHARI

ЗАМАХШАРИЙНИНГ “МУФАССАЛ” АСАРИДА ҚУРЪОН ОЯТЛАРИНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ



Зоҳиджон Исломов

Ўзбекистон халқаро ислом академияси Илмий ишлар ва инновациялар бўйича проректор, ф.ф.д., проф.

Маҳмуд Замахшарийнинг араб тили грамматикасига бағишланган йирик фундаментал асари. Асарнинг номи унинг турли қўлёзмалари ва нашрларида “Муфассал фи илми-л-арабия”, “Муфассал фи-н-наҳв”, “Муфассал фи санъати-л-эъроб” каби шаклларда қўлланилган. Замахшарий “Муфассал” асарини Маккада яшаган пайтида 513/1119 йил декабр бошлари 518/1124 йилнинг март ойи оралиғида ёзиб тугаллаган. Тилшунос олимлар бу асарни ўз илмий қиммати жиҳатидан таниқли араб тилшуноси Сибавайхнинг “Китоб Сибавайх”идан кейинги иккинчи ўринга қўядилар. Асар араб тили наҳву сарфини ўргатиш бўйича энг машҳур асарлардан саналган. Ўз давридаёқ мусулмон халқлари орасида кенг тарқалади. Жумладан, Шом ҳокими Музаффариддин Мусо Замахшарийнинг ушбу асарини ёд олганга беш минг кумуш танга пул ва сарупо совға беришини ваъда қилган. Бир қатор олимлар асарни ёд олиб, юсак мукофотга сазовор бўлганлиги манбаларда келтирилган.

“Муфассал” асари тўрт қисмдан иборат. Биринчи қисм исмлар, иккинчи қисм феъллар, учинчи қисм ҳарфлар, тўртинчи қисм барча ҳолатлар учун муштарак бўлган қоидаларга бағишланган¹. “Муфассал” шу турдаги бошқа асарлардан грамматик қоидаларнинг юқори илмий савияда баён этилганлиги билан ажралиб туради.

Асар сўз ва гап ҳақидаги таърифдан иборат қисқача кириш билан бошланган. Китобнинг биринчи қисми исмларга бағишланган ва 51 фаслдан иборат. Дастлаб муъраб (турланувчи) исмлар таснифи, исмнинг эъроб турлари ҳақида маълумот келтирилган.

Исмлар бобининг каттагина қисми келишикларга бағишланган ва у марфуъотлар – бош келишикдаги исмлар изоҳи билан бошланади. Мазкур қисмда мубтадо ва хабар, “инна” таъкиднинг хабари, мутлақ инкор юкламасининг хабари, лайданинг ўрнида келувчи “ма” ва “ла”юкламаларининг исм билан алоқасига оид грамматик қоидалар изоҳланган.

Иккинчи келишик мансуботлар – тушум келишигида келувчи исмлар. Унда тушум келишиги билан алоқадор мафъул мутлақ – ўз-ўзини тўлдирувчи, мафъул бих – воситасиз тўлдирувчи, мафъул фик – ўрин-пайт холи, мафъул маъа – биргаликни ифодаловчи тўлдирувчи, мафъул лаҳ – сабаб-мақсад холи, тамйиз – белгилаш, истисно билан тушум келишигига қўйиш, “ка’ана”нинг хабари ва “инна”нинг исми, мутлақ инкор юкламаси билан тушум келишигига қўйилган исм, “лайса”нинг ўрнида келган “ма” ва “ла”нинг хабари ҳолатлари ёритилган.

¹ Маҳмуд Замахшарий. Ал-Муфассал фи санъати-л-иъроби-л-арабия. – Ўммон, 2003.

Қаратқич келишигидаги исмлар қисмда тавобеъ – мослашган сўзлар, таъкид, сифат – мослашган аниқловчи, бадал – изоҳловчи, атфул баён – изоҳловчи, атф бил-ҳарф –боғловчи, турланмайдиган исмлар таснифи – мабний исмлар, олмошлар, кўрсатиш олмошлари, нисбий олмошлар, феъл маъносидаги ва товушларни ифодаловчи исмлар, зарфлар –равишлар каби грамматик категориялар изоҳланган ва уларнинг ҳарбирига хос мисоллар келтирилган.

Исмлар бобида шунингдек, қўшма сўзлар, мажозий маънога эга сўзлар ҳам кенг ёритилган. Бирликдаги сўзлардан араб тилига хос бўлган иккилик ва кўплик шакллариининг ясалиши ва уларнинг таснифи, аниқ, ноаниқ ҳолатдаги исмларнинг ифодаланиши ва таснифи, исмларда музаккар ва муаннаслик жинси, кичрайтма отлар, нисбий сифатлар ҳам ёритилган. Мазкур бўлимда араб тилидаги сонлар категориясига оид грамматик қоидалар кенг ёритилган.

Араб тилидага сўз ясалишининг кенг қамровли шакллари ҳам шу бобда келтирилган. Жумладан, мақсур ва мамдуд исмлар, феълдан ясалган исмлар ва сифатлар, масдарлар, аниқ ва мажҳул даража сифатдошлари, орттирма ва қиёсий даража сифатлари, замон, макон, курул номларини англатувчи исмлар, уч,тўрт, беш ҳарфли исмлар билан боғлиқ грамматик батафсил изоҳланган.

“Муфассал” асарининг иккинчи қисми феълларга бағишланган. Унда феълларнинг ўтган ва ҳозирги-келаси замон шакллари, ҳозирги-келаси замон феълининг майлларда ўзгариши, аниқлик, истак, шарт, буйруқ майллари, ўтимли ва ўтимсизлик, феъл даражалари, “ўйлаш, ҳисоблаш”, яқинлик маъносидаги феъллар, ноқис, мақтов, таҳқир,таажжуб феъллари, феъллардаги уч ўзакли ва тўрт ўзакли тизим ёритилган.

Асарнинг учинчи қисми ҳарф – ёрдамчи сўз туркумига оид. Унда ҳарфлар 29 фаслга бўлиб ёритилган. Маҳмуд Замахшарийнинг ҳарфларга бағишланган амалий грамматик асарларида предлогларнинг умумий таснифи ва уларга оид содда мисоллар келтирилган. “Муфассал”да предлогларнинг кенг тизими ва таснифи батафсил қоидалар билан ёритилган. Араб тилидаги ўзига хос ҳарфнинг феъллар билан боғлиқ “лакинни”, “ка’анна”, “лаъалла” каби юкламаларининг грамматик изоҳи ҳам очиб берилган. Қисмда боғловчиларга алоҳида урғу берилган ва грамматик изоҳи киритилган.

Ҳарфлар қисмида 19 юклама турларига изоҳ берилган. Жумладан, инкор, огоҳ қилиш, нидо, тасдиқ ва жавоб, истисно, хитоб, боғлаш, тушунтириш, даъват қилиш, яқинлаштриш, сўроқ, шарт, сабаб-мақсад, қатъий инкор, келаси замонни кўрсатувчи юкламаларнинг баёни келтирилган. Маъно ифодалаш учун қўшалок ломнинг ишлатилиши, муаннаслик “та”нинг сукун – тўхташ ҳолати, таъкид майли қўшимчаси бўлган нун, тўхташ маъноларини ифодаловчи ёрдамчи сўзлар ҳам мавзу доирасида ҳарфлар қисмига киритилган.

Асарнинг тўртинчи қисми араб тилидаги умумий муштарак ҳолатлар изоҳига бағишланган. Жумладан, араб тилида муҳим бўлган исм ва феъллардаги унлини талаффуз қилиш, тиниш-тўхташ усуллари, қасамни ифодалаш, ҳамзани енгил талаффуз қилиш, икки сукуннинг бир ўринда келиши, сўз бошида ҳамзанинг келишининг хос ҳолатлари, ҳарфни қўшиш – ўзак таркибига кирмайдиган ҳарфлар, ҳарфларни алмаштириш, иллатли ҳарфларнинг ишлатилиши, хусусан, биринчи,

иккинчи, учинчи ўзакларнинг вов ёки йо билан ифодаланиши ва идғом – ассимиляция ҳолати баён қилинган.

“Муфассал” асарининг Туркия, Россия Федерацияси, Англия, Миср, Саудия Арабистони, Эрон, Сурия, Ўзбекистон каби мамлакатларнинг фондларида нодир қўлёзмалари мавжуд. Асарга кейинги давр олимлари томонидан юзга яқин мухтасар, шарҳ ва ҳошиялар ёзилган. Асарга ёзилган муҳим шарҳлардан тилшунос олим Муваффақуддин Абу-л-Бақо Йаъийний ибн Али ибн Йаъийш Халабий (ваф. 643/1246), Ибн Ҳожиб (ваф. 646/1249)нинг “Изоҳ фи шарҳи-л-Муфассал”, Фахриддин Муҳаммад ибн Саъд Марвазий (ваф. 609/1212)ларнинг шарҳлари эътиборли саналади. Хоразмлик тилшунос олим Абу Муҳаммад Маждуддин Қосим ибн Ҳусан Хоразмий “Муфассал”га урта шарҳ ёзган, улардан бири “Тахмир” деб номланган. Маълумки, асар таркибига Маҳмуд Замахшарий жуда кўплаб шеърлар, байтлар киритган. Олимлар уларни алоҳида ўрганиб таҳлил қилинган асарлар ёзганлар. Улар жумласига Абулбаракот Аҳмад Муставфий (ваф. 637/1240)нинг “Исботу-л-муҳассал фи нисбати абёти-л-Муфассал”, Иззиддин Мароғий ва Жалол Бухорийларнинг “Мунаххал фи иъроби абёти-л-Муфассал”, Фахриддин Хоразмийнинг “Шарҳи абёти-л-Муфассал”, Муҳаммад Бадруддин Абу Фарас Ниъсоний Халабий (ваф. 1362/1943)нинг “Муфаддал фи шарҳи абъяти-л-Муфассал” каби шеърӣ шарҳлар киради. Асарнинг қисқартмалари ичида Шамсуддин Муҳаммад Юсуф Қавनावий (ваф. 788/1387)нинг “Ихтисару-л-Муфассал”, Шайх Абдулкарим Искандароний (ваф. 612/1216)нинг “Мухтасар” асарлари шухрат топган. Асарнинг Абу Наср Фатҳ Муса Хадравий (ваф. 663/1265), Абу Шама Абдурраҳман Исмаил Димашқӣ (ваф. 665/1265) томонидан ёзилган назмӣ шарҳлари ҳам яратилган. Асар матни Германия ва Мисрда бир неча марта нашр қилинган, 1873 йили немис тилига таржима қилинган ва чоп этилган.

Муаллиф ўзининг тилшуносликка оид асарларида грамматик қонун-қоидаларни шу асар олдига қўйилган мақсаддан келиб чиқиб баён қилган ва мисолларни киритган. Жумладан, “Унмузаж фи-н-наҳв”, “Тасрифу-л-асмо”, “Муфид фи-т-тасриф” каби асарлар кенг халқ оммасига мўлжалланганлиги сабабли грамматик материаллар жуда содда, тушунарли, қисқа ҳолда берилган. Грамматик қоидаларни ўзлаштириш, мустаҳкамлаш мақсадида асарларга жуда кўплаб оддий, содда мисоллар киритилган. Бу мисоллар таълим тизими даражасидан келиб чиқиб мукаммаллашиб борган. Бошланғич таълим учун умумий қоидаларга мос мисоллар билан мустаҳкамланган, мураккаб мисоллар киритилмаган.

“Муфассал” Маҳмуд Замахшарийнинг араб тили грамматикасига бағишланган дунё арабшунослари, тилшунослари томонидан бир овоздан эътироф этилган йирик фундаментал асар сифатида илмӣ мавқеини сақлаб қолмоқда. Ҳозирга қадар араб тили грамматикаси бўйича мунозарали масалалар ечимида ҳам асарнинг илмӣ-назарий хулосаларига таянилади. Асарда грамматик қоидалар манбалар асосида жуда кенг ва мукаммал берилган, кенгқамровли ва мураккаб мисоллар билан асосланган. Жумладан, “Муфассал”да грамматик қоидаларга мисол сифатида Қуръони карим оятлари, ҳадислар, мақол ва маталлар, шеърӣ парчалардан намуналар берилган.

Асарда Қуръони каримнинг 82 сурасидан оятлар келтирилган. Улар “Фотиҳа” сурасидан 2 та оят, “Бақара” – 39 оят, “Оли Имрон” – 9 оят, “Нисо” сураси – 16 оят, “Моида” сураси – 8 оят, “Анъом” сураси – 11 оят, “Аъроф” сураси – 17 оят, “Анфол”

сураси – 4 оят, “Тавба” сураси – 6 оят, “Юнус” сураси – 5 оят, “Худ” сураси – 9 оят, “Юсуф” сураси – 13 оят, “Раъд” сураси – 4 оят, “Иброҳим” сураси – 1 оят, “Ҳажар” сураси – 4 оят, “Наҳл” сураси – 4 оят, “Исро” сураси – 3 оят, “Каҳф” сураси – 12 оят, “Марям” сураси – 6 оят, “Тоҳа” сураси – 12 оят, “Анбиё” сураси – 3 оят, “Ҳаж” сураси – 6 оят, “Муъминун” сураси – 2 оят, “Нур” сураси – 9 оят, “Шуъро” сураси – 3 оят, “Намл” сураси – 5 оят, “Қисас” сураси – 3 оят, “Рум” сураси – 4 оят, “Аҳзоб” сураси – 2 оят, “Саба” сураси – 5 оят, “Фотир” сураси – 2 оят, “Ёсин” сураси – 5 оят, “Соффот” сураси – 2 оят, “Сод” сураси – 5 оят, “Зумар” сураси – 2 оят, “Ғофир” сураси – 2 оят, “Фуссилат” сураси – 3 оят, “Шуро” сураси – 4 оят, “Зухруф” сураси – 4 оят, “Жосия” сураси – 1 оят, “Аҳқоф” сураси – 2 оят, “Муҳаммад(с.а.в.)” сураси – 5 оят, “Фатҳ” сураси – 3 оят, “Ҳужурот” сураси – 2 оят, “Қоф” сураси – 4 оят, “Зориёт” сураси – 2 оят, “Тур” сураси – 1 оят, “Нажм” сураси – 2 оят, “Қамар” сураси – 2 оят, “Ар-Раҳмон” сураси – 1 оят, “Воқеъа” сураси – 4 оят, “Ҳадид” сураси – 1 оят, “Мужодала” сураси – 1 оят, “Ҳашр” сураси – 2 оят, “Мумтаҳана” сураси – 1 оят, “Жумъа” сураси – 1 оят, “Мунофиқун” сураси – 2 оят, “Таҳрим” сураси – 1 оят, “Қалам” сураси – 2 оят, “Ҳоққа” сураси – 5 оят, “Маъориж” сураси – 3 оят, “Нух” сураси – 1 оят, “Жин” сураси – 1 оят, “Музаммил” сураси – 2 оят, “Мудассир” сураси – 1 оят, “Қиёмат” сураси – 2 оят, “Инсон” сураси – 2 оят, “Мурсалот” сураси – 2 оят, “Наба” сураси – 1 оят, “Таквир” сураси – 1 оят, “Мутаффифин” сураси – 1 оят, “Буруж” сураси – 3 оят, “Ториқ” сураси – 1 оят, “Ғошия” сураси – 1 оят, “Фажр” сураси – 5 оят, “Балад” сураси – 3 оят, “Шамс” сураси – 4 оят, “Лайл” сураси – 2 оят, “Алақ” сураси – 3 оят, “Одиёт” сураси – 1 оят, “Масад” сураси – 1 оят, “Ихлос” сураси – 3 оят.

Маҳмуд Замахшарий “Муфассал”да “Фотиҳа” сурасининг 6 ва 7 оятларини 4 ўринда мисол сифатида истифода этган. Суранинг “Ихдина-с-сирота-л-мустақим”– “” 6 ояти, “Сирота-л-лазина анъамта алайҳим”– “” мазмунидаги 7 оятнинг бошланғич қисмини “ Бадал–изоҳловчи” мавзусида келтиради. Муаллиф мавзуда араб тилидаги изоҳловчиларнинг 4 шаклда ясалишини таъкидлайди ва “Ихдина-с-сирота-л-мустақим”– “”, тўлиқ изоҳланиш ҳолатига “Сирота-л-лазина анъамта алайҳим”– “” ни келтиради. Мазкур оятнинг “ғайри-л-мағзуби алайҳим”– “” қисмини асарнинг “мажрурот–тушум келишиги” қисмида мисол қилиб беради. Унга кўра ҳар бир аниқ исм ўзига маънан изофа қилинган исмни аниқ ҳолатга ўтказди. Ноаниқ исмлар аниқ исмга изофа қилинса ҳам ноаниқлигича қолади. Агар изофа қилинган исм машҳур бўлса истисно тариқасида унга боғланган исм ҳам аниқ бўлади. Бунга юқоридаги оят мисол қилиб келтирилади. Шунингдек мисол сифатида “Ар-Раҳмон” сурасининг 39 ояти “Ва ло жа’анна”–“ва на жиндан”(55.39.) Оятнинг охириги қисми “ва ло-д-доллин”– “” ни “доббатун”, “шаббатун” каби сўзда икки суқуннинг бирга келиши билан боғлиқ ҳолатда кўрсатиб ўтади.

“Муфассал” асари таркибида “Бақара” сурасида 39 оят мисол сифатида келтирилган. “Мафъул лаҳу” – “Сабаб мақсад холи” бўлимида бир қатор мисоллар келтириб, уларни “Ҳазара-л-мавти” – “ўлишдан кўркиб” (2.19.) ояти билан якунлайди. Мазкур суранинг 20 ояти асарнинг “Мина-л-аснофи-л-муштарак”– “Умумий бўлим” идғом –ассимиляцияга бағишланган иккита “ба” кетма кет келса, ассимиляцияга киришиши фаслида “лазаҳаб би самъихим”–“уларни кулоқларидан

жудо қилган бўлур эди”(2.20.). Шунингдек, “мим” фақат ўзи билан ассимиляцияга киришади” деган қоидага “фаталаққо адам-мин раббихи”–“Бас, Одам Раббидан (тавбага доир) калималарни қабул қилгандан сўнг”(2.37.) оятини келтиради.

Маҳмуд Замахшарийнинг “ал-Муфассал” дунё тилшунослари томонидан юқори баҳоланган ва ҳозирга қадар ўз илмий аҳамиятини йўқотмаган. Асар аҳамиятининг юқорилиги муаллифнинг ҳар бир тил қоидаларига аниқлик билан ёндошганлиги, тил ҳолатларини барча хосликлари билан тушунтура олиши ва энг асосийси ҳар бир грамматик қоидага зарур мисолни кўрсата олиш маҳоратида кўринади. Шу боис, Шом ҳокими Музаффариддин асар билан танишгандан сўнг уни ёдлаган ҳар бир инсонга 5 минг кумуш танга ва бош-оёқ сарупо ваъда қилган. Тарихий манбалардаги маълумотларга қараганда бир қатор олимлар мана шу бахтга муяссар бўлганлар.



THE RELIGIOUS SITUATION ON THE EVE OF THE INDEPENDENCE OF UZBEKISTAN

O'ZBEKISTON MUSTAQILLIGI ARAFASIDAGI DINIY VAZIYAT



Axadjon Hasanov

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
“Islom tarixi va manbashunsoligi IRCICA”
kafedrasi professori, tarix fanlari doktori*

SSSR parchalanishi arafasida butun sobiq ittifoq hududida diniy vaziyat keskin tus oldi. Bunday holat O'zbekistonni ham chetlab o'tmadi.

Abbosiylar siyosatida bo'lgani kabi bizningcha, din sohasida ham asosan 3 platforma mavjud: o'ng, o'rta yo'l va so'l. O'sha yillarda O'zbekistonda vujudga kelgan o'ng diniy oqimlarga Andijonda Abduvali Mirzayev boshqargan va Toshkentda Obidqori Nazarov rahbarligidagi guruhlarini qo'shish mumkin. Mustaqillikning birinchi yillarida ikkala diniy arbob ochiq-oshkora yosh O'zbekiston hududidagi qarshi muholif mavqeni egalladilar. Birinchi Prezidentimiz I. Karimovning din sohasidagi siyosatini qoraladilar. 1991-1993 yillarda ular Moskvada tashkil qilingan Forumlarda qatnashib, u yerda mustaqillikka erishilgach, din sohasida hech qanday o'zgarish bo'lgani yo'q, hali-hamon ateistik siyosat davom etmoqda, deb ta'kidladilar. Bu yo'lga yaqin mavqeni Toshkentdagi Chuqursoy masjidiga o'rnatib olgan, davlat organlari bilan hech qanday aloqaga chiqmagan Ergash guruhi egalladi. Yana bu yo'nalishga Farg'ona vodiysida pinxona ketganiga harbiy kuch to'plagan, keyinchalik, Afg'onistonga qochib o'tgan Tohir Yo'ldosh va Juma Namongoniy guruhlarini qo'shish mumkin. Tohir Yo'ldosh dastlab “O'zbekiston islomiy harakati”, so'ngra “Turkiston islomiy harakati” nomi bilan “Al-Qoida” rahnomoligida faoliyat olib bordi.

O'ng platformaga yaqin bo'lgan yana bir guruhni esga olmoq zarur, bu – batamom diniy ma'lumotga ega bo'lmagan, sobiq fermer Abdulla O'tayev guruhidir. Bu voqealikdan biroz ilgariroq Astraxanda “SSSR islom uyg'onish partiyasi” rasman ro'yxatdan o'tgan edi. O'zbekiston filialini ochib olgan Abdulla O'tayev endi uni “O'zbekiston islom uyg'onish partiya”si nomi bilan mustaqil tashkilot tuzish taraddudiga tushdi. 1991 yil yanvarida u Toshkentda To'qimachilar saroyida Ta'sis syezdini chaqirib, unga nafaqat O'zbekiston viloyatlaridan, balki xorijdan ham delegatlarni taklif etdi. Ammo bu syezdga Toshkent ijroko'mi ruxsat bermadi, chunki bundan avvalroq har qanday ommaviy tadbirga bu organning roziligi olinishi haqida qaror e'lon qilingan, A.O'tayev esa bunday hujjatni hayoliga ham keltirmagan edi.

Vahhobiylar deb atalgan, sovet davrida XX asrning 80-yillarida vujudga kelgan guruhlar to'g'risida ham so'z yuritish zarur. O'sha yillarda ular tom ma'noda zo'ravonlik bilan Namanganda “Otavalixon”, Andijonda va Qo'qonda “Jome” masjidlarini atroflari bilan birga egallab oldilar. To'g'ri, bunday harakatlar butun sobiq ittifoq uzra sodir bo'layotgan edi. Andijonda Abduvali Mirzayev davlat idoralarini mensimas, Jome' masjid

hududini noqonuniy dollar bozoriga aylantirib yuborgandi. Qo‘qonda esa masjid imomi Muhammad Rajab “Jome” masjid atrofini masjidga qarashli magazinlar va muzqaymoqxonalarga aylantirdi. Qo‘qon shahar boshqaruvi shu darajada falaj ahvolda ediki, u shu masjidga bor qurilish tashkilotiga qarashli “bolshevik” nomli painer lagerini 10 ming so‘m balans qiymatiga sotib olib, uning asosida “Kamolot” nomli diniy o‘quv yurtini ochishga rozilik bergandi. Uch yoz oyi davomida bu mo‘maygina pul ishlab olgandi. Vaholanki, 1991 yil 14 iyunda qabul qilingan “Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar” haqidagi O‘zbekiston Qonuni bo‘yicha diniy o‘quv yurtlari O‘zbekiston Adliya vazirligi ro‘yxatidan o‘tish kerak bo‘lgan. Yana ma‘lum bo‘ldiki, aynan shu masjid Angren tog‘larida “Islom sha‘badasi” nomi bilan jangari – karatistlarni tayyorlaydigan maxsus lager ham ochgan ekan.

Mo‘tadil (o‘rta yo‘l) tanlaganlarga, bizningcha, o‘sha davrda O‘rta Osiyo va Qozog‘iston diniy idora rahbariyatiga, Farg‘ona vodiysi va boshqa bir necha viloyatlardagi imomlarni qo‘yish mumkin. Son jihatdan ular Mutlaq ko‘pchilikni tashkil qilardilar. Yosh O‘zbekiston hukumati bu yo‘nalishni qo‘llab-quvvatladi. Buning yorqin dalili – tashkiliy masalani muhokama qilish uchun Diniy Idora Qurultoyini tayyorlash va chaqirishga yordam berganligi bo‘ldi. Toshkentda San‘at saroyida bo‘lib o‘tgan ushbu Qurultoyda respublikaning turli viloyatlaridan va xorijdan kelgan 1,5 ming yoshlar qatnashdi. Ammo 1992 yil 25-26 fevralda ish olib borgan Qurultoyda raislik qilgan Tojikiston qozisi Akbarjon To‘rajonzodaning tutgan destruktiv mavqei tufayli 27 banddan iborat Rezolyutsiya qabul qilindiki, ularning ba‘zilarida ochiqdan – ochiq hukumatdagi tazyiq sezilib turardi.

Mazkur Qurultoy ochilishi marosimida uchinchi platforma ham qatnashdi, ammo ular tashkiliy masala muhokama qilib bo‘lingach norozilik sifatida majlis tark etildi. Aytish joizki, bu guruhga olish diniy ma‘lumotli, ko‘pchiligini Al-Azhar va boshqa xorijiy diniy o‘quv yurtlarida tahsil olgan, tajribali ulamolar kirardilar, ularga asosan Toshkent shahri va viloyati imomlari ergashardilar. Dastlab bu guruh sobiq sovet ittifoqi davrida “G‘ayriqonuniy” tarzda vazifasidan ozod etilgan muftiy Shamsiddinxon Boboxonovni mansabiga qayta tiklash maqsadini oldiga qo‘ygan, ammo kurash keskinlashgach, ular Toshkent shahri va viloyatida alohida muftiyot e‘lon qilishi uchun Yakkasaroy masjidida to‘planishib, bu haqida hatto, qaror ham qabul qilishdi. Bu “g‘oya” amalga oshmadi va voqealar jarayoni boshqacharoq ketdi.

Namangan shahrida o‘sha yillarda “Adolat” harakati tuzilib, uning a‘zolari bozorlar ko‘chalarini o‘z nazorati ostiga olgan. Islom tartibini buzishda shubha qilingan hibsga olganlar. Shuningdek, Qo‘qon shahrida “Odamiylik va insonparvarlik” tashkiloti ish olib borgan. Tasavvur qiling, bir qiz kechqurungi o‘qishdan soat 5-6 larda uyiga qaytayapti, uni bir o‘zi yurishi mumkin emas deb, qayerlargadir olib ketishgan!

1992 yil 8 dekabrda O‘zbekiston Konstitutsiyasi qabul qilingach, bunday harakatlar Qonunga hilof faoliyat sifatida o‘z-o‘zidan barham topdi.

HISTORY AND TRADITIONS OF LIBRARIANSHIP IN THE MUSLIM EAST

МУСУЛМОН ШАРҚИДА КУТУБХОНАЧИЛИК ТАРИХИ ВА АНЪАНАЛАРИ



Шовосил Юнусович Зиёдов

*Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот
маркази директори, тарих фанлари доктори*

Араб қўлёмалар жамламаларининг кўпайиши ва ташкил этилишини бевосита ёзув маданияти ривожланиши ва кўплаб қўлёмза асар нусхаларининг кўчирилиши билан изоҳлаш мумкин.

Тарихга назар ташлайдиган бўлсак, Мовароуннахрга китоб ва китобат жуда қадим замонлардаёқ етиб келган. О.Язбердиевнинг ёзишича, “Эрон ва Ўрта Осиё халқлари энг қадимги китоблар билан Миср, Юнонистон ва бевосита уларга кўшни бўлган аккадлар, сурияликлар, оромийлар, яҳудийлар орқали улардаги китоб шакллари қандай бўлса, айтиб ўша кўринишда танишишга муваффақ бўлган¹. Марказий Осиё халқлари у даврларда ҳали китобат иши амалиёти билан шуғулланмаган эди. Аҳамонийлар салтанати ташкил топиши туфайли дунёнинг (Миср, Юнонистон, Шом эллари) кўп миқдордаги папирус ўрам шаклида ишлаб чиқарилган китоблари билан танишишган”².

Араблар истилосидан кейин янги тилларга ўтилиши, аҳолининг ислом динини қабул қилиши ва араб ёзувининг жорий этилиши ёзув маданияти ва китобат иши анъаналарининг, илмий ва адабий анъаналарнинг, ёзув адабиётларни яратиш ва асарларни кўчириш соҳасида қарор топган қоидаларнинг батамом издан чиққанини билдирмас эди. Араблар истилоси даврига келиб, ислом динини қабул қилган Мовароуннахр, Эрон, Андалусия ва Миср халқлари ўзига хос бой ва барқарор маданият ворислари эканлиги ҳал қилувчи роль ўйнади.

Алломаларнинг илк қўлёмза жамламалари борасидаги маълумотлар Уммавийлар ва Аббосийларнинг (VIII асрнинг 20-70 йиллари) илк даврига тўғри келади. Бир қатор манбаларда бир неча сандиқ, хуржунларда қўлёмалар сақлангани ва айрим ҳолларда шифтгача тўла хоналар борасидаги маълумотлар учрайди³.

Холид ибн Язид Уммавий Дамашқда кутубхона очган. Унинг буйруғи билан юнон ва қибтий тилларидан тиббиёт ва кимёга оид китоблар таржима қилинган.

Аббосийлар халифалиги пойтахти бўлган Бағдод бу даврда Яқин ва Ўрта Шарқнинг йирик сиёсий, маданий ва илмий марказига айланди. VIII аср охири, халифа Ҳорун ар-Рашид (786-809) ҳукмронлиги даврида бу ерда ўзига хос Фанлар

¹ Қаранг: Язбердиев А. Книжное дело в древней Средней Азии (Доисламский период). Ашгабат: Ўлим, 1995. – 322 с.

² Язбердиев А. Средневековые библиотеки Мерва. – Известия АН ТССР. Серия общественных наук, Ашгабат, 1988, № 5. – С. 5-15.

³ Халидов А. Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. -Москва: Гл. ред. вост. лит-ры, 1985. – С. 182.

академияси вазифасини бажарган “Донишмандлик уйи” (“Байтул ҳикма”) ташкил қилинди. Унда расадхона ҳамда дунё халқларининг турли тилларидаги қадимги қўлёзмалар коллекциясига эга бўлган ва янги қўлёзмалар билан узлуксиз тўлдириб турилган бой кутубхона фаолият кўрсатди¹.

Абул Фазл Аҳмад ибн Али ибн Ҳожар Асқалонийнинг таъкидлашича: “Байтул ҳикма” ва унинг муаззам кутубхонаси араб тилига таржима қилинган кўп сонли турли илмий асарлар билан бойиди ва бу янги ғоя ва таълимотлар ёйилишининг асосий шарти бўлди”². Бундан ташқари, расадхоналар қурилиши, илми нужумга оид эски асарларни қайта тиклаш, тиббиёт, география, филология, математика соҳасидаги тадқиқотлар инсоният тақдирига дахлдор янги цивилизация вужудга келганини англатади.

Бағдодда қоғоз ишлаб чиқариш йўлга қўйилиши энг аҳамиятли қўлёзма китобларни кўчириш ва кўпайтириш ишини анча такомиллаштириш ва жадаллаштириш имконини берди. Бу билан кутубхона ҳузуридаги махсус хаттотлар гуруҳи шуғулланди.

IX аср бошларида, халифа ал-Маъмун (813-833) даврига келиб, “Донишмандлик уйи”да кенг миқёсда илмий ва таржимонлик фаолияти йўлга қўйилди³. Таржимонлар меҳнати билан қадимги юнон-рим, қадимги ҳинд ва зардуштийлик цивилизацияларидан мерос қолган билимлар, адабий ва илмий асарларнинг улкан ҳажми бошқа тил ва маданият ареалига кириб борди, араб-мусулмон тажрибаси нуқтаи назаридан қайта ишланди ва изоҳланди. Амалга оширилган катта таржимонлик фаолияти туфайли жуда кўп юнон муаллифларининг асарлари араб-мусулмон дунёсига маълум бўлди. Арабшунос олим А.Б.Халидовнинг ёзишича: “...ҳаммаси бўлиб VIII-X асрлардаги элликтача таржимоннинг номи маълум. Улар ўнлаб муаллифларнинг юзлаб ном ва жилддаги асарларини таржима қилганлар”⁴.

Машҳур араб файласуфи, энциклопедик олим Якуб ибн Исҳоқ ал-Киндий (801-866) кўплаб асарларни араб тилига таржима қилган. Жумладан, Аристотелнинг деярли барча асарларини (“Этика”, “Категориялар”, “Пайдо бўлиш ва йўқолиш ҳақида”, “Рух ҳақида”, “Сиёсат”, “Талқин ҳақида”), Птолемей (“Альмагест”, “Буюк тузилиш”) ва Гален (“Анатомиялаш”, “Томир уриши ва муолажа”) ҳамда Пифагор ва Сократ каби юнон алломаларининг асарларни таржима қилган⁵.

“Байтул ҳикма” Ўрта аср мусулмон Шарқидаги биринчи ва энг машҳур ҳамда муҳим илмий мактаб бўлгани сабабли унга ўша ва кейинги давр муаллифларининг деярли барчаси мурожаат этган. “Байтул ҳикма” ҳақида бир қатор араб тилидаги асосий манбаларда маълумотлар учрайди. Улар сирасида энг аввало Ибн Надимнинг

¹ Абдуҳалимов Б. «Байт ал-ҳикма» ва Марказий Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2010. – 264 б;

² Абул Фазл Аҳмад ибн Али ибн Ҳожар Асқалоний. Таҳзиб ат-таҳзиб. – Бейрут. 1994. 5 жилд. – Б. 261-262.

³ Қаранг: Абдуҳалимов Б.А. «Байт ал-хикма и научная деятельность среднеазиатских ученых в Багдаде» (IX-XI вв. Естественные науки): Тар. фан. докт. ... дисс. автореф. -Тошкент: Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти. 2001. – 47 б.

⁴ Халидов А. Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. -Москва: Гл. ред. вост. лит-ры, 1985. – С. 55

⁵ Джанматова Х.И. Аль-Кинди и его философские взгляды. Фил. фан. номзоди... дисс. Автореф. -Тошкент: Институт философии и права. 1971. – С. 68

(ваф. 993 й.) “ал-Фихрист” асарини зикр этиш керак¹. Бу асар муаллифнинг “Байтул ҳикма” жойлашган шаҳар – Бағдодда ижод этгани, шунинг баробарида, вақт жиҳатидан ҳам унга яқин бўлган даврда яратилгани билан жуда муҳим. Шунингдек, у шариатга оид асарлар ҳақида сўз юритар экан, ал-Маъмуннинг “Хизанат ал-ҳикма”сидагига ўхшаш қадимий нусхадаги бир китобни ўқиганини ҳам эслайди”. Юқоридагиларга асосланиб, Ибн Надим “Байтул ҳикма”даги нодир китоблардан, яъни кутубхонадан шахсан фойдаланган, дейиш мумкин².

Манбаларда келтирилишича, мазкур кутубхонада 3 миллионга яқин Шарқ қўлёзмаси сақланган. Улардан 50 мингтаси Қуръони карим ва 80 мингтаси унга ёзилган тафсирлардан иборат бўлган. Кутубхонада 180 га яқин ходим фаолият олиб борган. Мазкур кутубхона салб юришлари давомида вайрон этилган³.

Араб халифалигида кутубхоналарни бир ерда, аниқроғи, шифоҳона, мадраса ёки масжидларда жамлаш шакли ҳам мавжуд бўлган. Бу каби кутубхоналар қаторида Мустансирия кутубхонаси Бағдоддаги ал-Нури масжидида фаолият юритган⁴.

Миср ва Сурияда Аббосийларнинг халифалигига бўйсунмайдиган дастлабки маҳаллий сулола Тўлунийлар эди. Бу сулола Мисрда 868-905 йилларда ҳукмронлик қилган. Тарихчилар Тўлунийлар ҳукмронлик қилган даврни “олтин аср” деб ҳисоблашади.

Тўлунийлар давлатининг асосчиси Аҳмад ибн Тўлун бўлиб, унинг отаси асли Сибирь ва Туркистон ўртасида яшайдиган туркийлардан бўлган. Баъзи маълумотларда келтирилишича, Аҳмад ибн Тўлун Самарқанддан бўлиб, бир жангда асир тушгач, Нуҳ ибн Асад Сомоний тахминан 800 йилда кўп куллар ва ҳадялар орасида уни ҳам аббосий халифа Маъмунга совға қилган⁵.

Азҳар университети 970 йили Фотимийлар даврида бунёд этилган бўлиб, аввал “Қоҳира жомеъаси”⁶ деб номланган ва кейинчалик “ал-Азҳар” номини олган.

Унинг таркибидаги мадраса ва кутубхона (996 й.) XI асрдан бошлаб Қуръон, ҳадис, фикҳ, тил ҳамда балоғат фанлари ўқитиладиган университетга айлантирилган. XIV-XV асрларда унга яна бир неча янги қурилган мадрасалар қўшилган. XVIII асрда ал-Азҳар энг мўътабар умуммусулмон фан ва таълим маскани сифатида шухрат қозонди⁷.

Фотимийларнинг иккинчи халифаси Муъизиддин 972 йили Рамазон ойида илк бор ал-Азҳарда жума намозини ўқиган⁸.

Ўша пайтлар ал-Азҳарда шиалар мафкураси ҳукмрон бўлиб, шу асосда дарслар олиб борилган. Айюбийлар давлати вужудга келиши билан ал-Азҳарда аҳли сунна

¹ The Fihrist of al-Nadim, a tenth century survey of Muslim culture. Ed. B. Dodge. Vols. 1-2. New-York-London, 1970; Полосин В.В. «Фихрист» Ибн ан-Надима. М., 1989.

² The Fihrist of an-Nadim. Vol. II. New-York-London, 1970. – S. 8.

³ Рубанова Т.Д. История библиотечного дела: Древний мир – Средние века – Эпоха Просвещения: Учеб. пособие/ЧГАКИ. – Челябинск, 2003. – С. 24.

⁴ Рубанова Т.Д. История – С. 24.

⁵ Мец А. Мусульманский Ренессанс. М., Наука, 1966. – С. 34-35.

⁶ Жомеъ деганда масжид назарда тутилган. Тарихда ҳам ал-Азҳар аввал масжид бўлиб, кейинчалик университетга айлантирилганини кўрамиз.

⁷ Ашур ‘Абд ал-Фаттоҳ. Бухус фи тарих ал-ислом ва ҳадоратиҳи. – Қоҳира, 1987. – Б. 216.

⁸ Бухус фи тарих ал-ислом. – Б. 216.

вал жамоа ақидаси кенг тарғиб қилина бошлади ва натижада барча илмлар шу асосда олиб борилди.

Ал-Азҳарда турли диний билимлар ўқитилиб, унда кўплаб диний уламолар етишиб чиққан. Фикҳ, тафсир, ақоид, ҳадис, калом, тарих ва яна кўплаб соҳаларнинг ривожига айнан мана шу ал-Азҳарда таҳсил олган олимлар катта ҳисса қўшганлар¹.

Мамлукийлар давлат тепасига келганда, ал-Азҳар қайта таъмирланди ва реконструкция қилинди. Ал-Азҳар олимлари ва талабаларига жуда катта эътибор берилиб, улар учун вақфдан маблағлар ажратилди ва чуқур эҳтиромлар кўрсатилди².

Ал-Азҳар таркибида фаолият кўрсатган кутубхонада кўплаб нодир қўлёзма ва тошбосма асарлар ҳамда бу ерда таҳсил олган олимларнинг китоблари сақланади.

“Искандария” кутубхонаси энг қадимий кутубхоналардан бири ҳисобланади. Унга милоддан олдинги учинчи асрда Батлимус асос солган. Кутубхонада тўрт юз минг томдан ортиқ китоблар сақланган. Баъзи манбаларда кутубхонадаги китоблар араблар томонидан ёқиб юборилгани айтилса-да, тадқиқотчилар бу фикрни қатъиян рад этадилар³.

Тарихдан маълумки, Салоҳиддин Аюбий биринчилардан бўлиб, Мисрдаги “Саъид ас-Суъадо” хонақоҳини қурдирган. Шундан сўнг мамлук султонлари кўплаб хонақоҳлар қурганлар: энг яхши хонақоҳлардан бири Жамолий маҳалласида жойлашган Рукниддин Байбарс Жаҳонгир Мансурий қурдирган Байбарсий хонақоҳидир. Макризийнинг маълумотларида келтирилишича, у Қоҳирадаги қурилиши жиҳатидан энг чиройли ва кенг хонақоҳлардан бири эди. У ердаги дераза халифаликдаги энг катта дераза бўлиб, халифалар шу ерда ўтирардилар⁴.

У 1306 йилда султонлик даражасига эришгунга қадар хонақоҳнинг ёнига ичкарига кириш учун катта работ қурдирган. Унинг ёнида ўзининг дафнига мўлжалланган 1309 йилда битказилган Қубба ҳам бор эди⁵.

Султон Байбарс келиб чиқишидан қатъи назар, ажам ва араб, ёш, ўрта ёш ва қариялардан иборат 400 та суфийни йиққан⁶. Роботда бошпанасиз 100 та фақир, шайх, имом, муаззин, ходим ва эшикбон бўлган. Шунингдек, хонақоҳда китоблар хазиначиси ёки бошқача қилиб айтганда, кутубхона кўриқчиси бор эди. Мамлуклар даврида худди ҳозиргидагидек китобларни сақлаб, бир ёки бир неча ойда китобларни қайтариб берадиган ва уларни ўз вақтида берилиши ва йўқолмаслигига масъул шахс бўлган⁷. Кутубхонада китоблар тартиби, жилдланиши тизимли тартибда эди⁸.

Уммавий амирларидан Валид ибн Абдулмалик ҳукмдорлиги (705-715) даврида Испания ва Португалия Мусо Нусайя ва унинг мавлоси Ториқ ибн Зиёд томонидан 92/711 йилда забт этилди ва бу икки давлат бўйсундирилгандан сўнг араб тилида битта ном билан “Андалусия” деб атала бошлади. Андалусия Ислом халифалиги даврида ниҳоятда гуллаб-яшнаган. Унинг Қуртуба (Кордова), Ишбилия (Севиля),

¹ Тарих жоми‘ ал-Азҳар. – Б. 316.

² Бухус фи тарих ал-ислом. – Б. 216.

³ Тарих жоми‘ ал-Азҳар. – Б. 316.

⁴ Ўша жойда. – Б.49.

⁵ Ўша жойда. – Б.276

⁶ Ўша жойда. – Ўша бет.

⁷ Амин Муҳаммад Муҳаммад. Ал-авқоф ва-л-ҳаёт ал-ижтимоқия фк Миър. – Қоҳира: Ал-ҳай‘а ал-мисрийя, 1980. – Б.255-257. (Бундан кейин: Амин. Ал-авқоф.)

⁸ Ас-Субкий, Тож ад-дин. Му‘ид ан-ни‘ам ва мубид ан-никам. – Лондон, 1908. – Б. 111.

Гарнота (Гранада) каби ўлкалари илм-фан, маданият, савдо-сотик соҳасида фақат Бағдод ва Қўстантаниядангина орқада бўлган. Андалусияда гўзал шаҳарлар, мухташам масжид ва қасрлар барпо этилган, ҳунармандлик ривожланган.

Андалусиядан донғи дунёга кетган Имом Қуртубий, Ибн Арабий, Ибн Ҳазм, Ибн Рушд, Абу Ҳаййон, Ибн Атиййа каби олимлар етишиб чиққан. Андалусияда ислом илмларига оид китобларнинг улкан ҳазиналари жамланган ва ислом илмлари юксак даражада ривожланган. Бу ерда барпо этилган ва Ислом меъморлигининг шох асарлари саналган Аз-Захро, Ал-Ҳамро каби мухташам ва фусункор қасрларни ҳалигача бирор миллат ёки давлат қура олгани йўқ.

Уммавийлар (756-1031) пойтахти Андалусиянинг Қуртуба илм-фан, маданият ва китоблар жамламалари тўпланган шаҳарлардан бири эди. Бу ердаги энг йирик кутубхона сўзсиз Абдурахмон III (912-961) ва ал-Ҳакам II (961-976) халифаларига тегишли бўлган. Абдурахмон III нинг китобга меҳри уни улкан китоблар жамламасини ташкил этишга ундаган.

Унинг ўғиллари ал-Ҳакам ва Муҳаммад ҳам илм ва маърифат ҳомийлари сифатида кутубхоналар, адиб ва алломаларни қўллаб туришда ўзаро мусобақалашгани борасида маълумотлар¹. Муҳаммад отаси ва акаси вафотидан сўнг учала кутубхонани бирлаштиришга муваффақ бўлади. Унинг ҳомийлигида бир қатор хаттотлар, саҳҳофлар, рассомлар ўз фаолияти учун катта маош олган.

Дунёнинг қатор мамлакатларида XII-XIII асрларда Испаниянинг Толедо, Сарагоса, Сеговия, Наварра, Севилья ва Барселона шаҳарларида йўлга қўйилган таржима фаолиятининг тарихига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Санаб ўтилган марказлар орасида Толедодаги таржима мактабининг фан тарихида тутган ўрни ниҳоятда муҳим. Толедо мактабининг шаклланиши учун энг муҳим омил бўлиб хизмат қилган иш 1085 йилда Толедода христианлар ҳокимиятини қайта тиклаб, уни ўз давлати пойтахтига айлантирган Леон ва Кастилия қироли Альфонсо VI (1069-1109) томонидан амалга оширилган. Тарихдан Қуртуба халифаси Абдурахмон III (912-962) даврида Қуртубада йирик кутубхона бунёд этган маълум. Айни кутубхона унинг ўғли ал-Ҳакам II (961-976) даврида янада кенгайиб, китоблар сони 400 мингдан ортиқни ташкил этган.

Альфонсо VI ўзининг Қуртубага қилган ҳужумлари чоғида айни кутубхонада сақланиб қолган асарларнинг бир қисмини қўлга киритиб, ўлжа сифатида Толедога олиб келади. Қирол ушбу қўлёзма асарларни сақлаш мақсадида уларни шаҳарнинг бош черковига жойлаштириш тўғрисида кўрсатма берган. Мазкур асарлар XII асрдан бошлаб, Толедо мактаби таржимонлари томонидан латин тилига ўгирилади. Шу ўринда, ўз даврида, Абдурахмон III буйруғи билан Толедода Европадаги илк қоғоз ишлаб чиқариш устахоналари ташкил этилганини қайд этиш лозим. Натижада шаҳар минтақанинг қоғоз ишлаб чиқарувчи йирик марказига айланади. Айни соҳада толедолик ҳунармандларда тўпланган тажриба кейинчалик мактабда қўлёзма китоблардан нусха олиш ва таржима қилиш иши кенг ривож топган даврларда қоғозга бўлган талабнинг ўз вақтида қондирилишини таъминлади².

¹ Халидов А. Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. – Б. 229.

² Махмудов О. В. Европада Марказий Осиё олимлари илмий меросини ўрганишда Толедо мактабининг ўрни. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент, 2018. – Б. 13.

Насронийлар 635/1236 йили Қуртубани ва 646/1248 йили Ишбилияни босиб олиб, барча мусулмонларни қиличдан ўтказди ва Ислом маданияти обидаларини яқсон қилиб, китобларни ёқди. Фақат Ғарнотада мусулмонлар ҳукмронлиги милодий 1492 йилгача давом этди ва шундан кейин Андалусия батамом таназулга юз тутди.

Бувайҳий ҳукмдорлар Эрон заминида ҳам Бағдоддаги каби маданият, илм-фан, санъат ривожига улкан имконият яратди. Шерозда – шифохоналар, Бағдодда – расадхона, Шероз, Рай ва Исфахонда эса кутубхоналар барпо этилди. Ибн Сино Бувайҳий шоҳлари саройида жуда яхши қабул қилинди. Илм-фан фидойилари рағбатлантирилди. Тарихчи Ибн Мискавайх, географ Истахрий, математик Насавий каби олимлар айнан Бувайҳийлар ҳимоясида ислом маданияти ривожига ҳисса қўшдилар.

Аъло ад-Давла – Фано Хусрав Бувайҳий ва унинг сулоласи ҳукмронлиги даврида фан, фалсафа ҳам анча оммалашиб, эътибор қозонди. Ҳамадон, Исфахон ва Рай каби шаҳарлар илм-фан тараққий топган марказларга айланди. Мазкур маълумотларни фон Грюнебаум ҳам тасдиқлайди: “Абу Муҳаммад Муҳаллабий, Абул Фазл ибн Амид ва Соҳиб ибн Ибод каби юксак маърифатли кишиларнинг улар¹ давлатида ишлаши ва кўп сонли кутубхоналар, мактаб-мадрасаларнинг барпо бўлиши, олимлар ишининг яхши тақдирланиши ва тадқиқот ишлари учун шароит яратилгани ислом тамаддунида фаннинг ривож топишига ёрдам берди”².

Ўрта асрларда фалсафа ва тарих фанида ўчмас из қолдирган, араб тилида ижод қилган қомусий олим, шоир ва адиб Абу Али Аҳмад ибн Муҳаммад (Якуб) ибн Мискавайхнинг туғилган санаси аниқ эмас. Фақат 1030 йил 16 февралда вафот этгани маълум. Инглиз шарқшуноси Самюэл Марголиус унинг таваллудини 330/941 деб тахмин қилади. Лекин Абдулазиз Иззат берган маълумотга таяниб, унинг Муҳаллабий (ваф. 339/950 й.) ҳузурида ишлаганида 19 ёшда бўлганини инобатга олган ҳолда³, аллома 320/932 йилда Хуросоннинг Рай шаҳрида таваллуд топган, деб тахмин қилишимиз мумкин. Мисрлик тарихчи Ибн Асирнинг “Тарих ал-камил” асарида келтирилишича, Ибн Мискавайх⁴ ўсмирлик йилларида адабиёт, тиббиёт, кимё, тарих ва астрономияга оид китобларни зўр қизиқиш билан мутолаа қилган, Бувайҳийлар сулоласининг вазирлари Муҳаллабий (950-963), Абул Фазл (963-970), Абул Фатҳ ибн Амид (970-976) кабилар ҳузурида котиб, кутубхоначи, хазинабон лавозимларида фаолият олиб борган. Унинг бу хизмати Х асрда Бағдод шаҳрида олимлар билан ҳамкорликда кечган⁵. Вазир Ибн Амид ўз даврининг кўзга кўринган йирик шоирларидан бири эди. Ибн Мискавайх юқорида номлари келтирилган вазирлар хизматида бўлиб, уларга ва ўзи одил санаган шоҳларга қасидалар битгани манбаларда қайд этилган⁶.

Шунингдек, файласуф “ал-Ҳазин” номи билан ҳам машҳурдир. Самюэл Марголиус фикрича, бу унинг ўсмирлик чоғларида Бувайҳийлар сулоласи

¹ Бу ерда Бувайҳийлар сулоласи вакиллари назарда тутилган.

² Фон Грюнебаум Г.Э. Классический ислам (600–1258). – Москва: Наука, 1988. – С. 133.

³ Қаранг: عبد العزيز عزة. ابن مسكويه: فلسفته الأخلاقية ومصادرها. ج. 2. – القاهرة: شركة مكتبة مصطفى البابي الحلبي، 1946. – ص. 8.

⁴ Кейинги саҳифаларда қисқача: Ибн Мискавайх.

⁵ Қаранг: Houtsma M.Th. First encyclopedia of Islam. – New York: E.J. Brill, 1993. Vol. III. – P. 404.

⁶ Қаранг: عبد العزيز عزة. ابن مسكويه: فلسفته الأخلاقية ومصادرها. ج. 2. – القاهرة: شركة مكتبة مصطفى البابي الحلبي، 1946. – ص. 134.

кутубхонасида “китоб сақловчи” лавозимида ишлаганидан далолатдир¹. Абдулазиз Иззат алломанинг замондоши Ибн Амиддан дарс ўрганганини қайд этиб, унинг бир неча асарлари рўйхатини келтиради. Унга “ал-Муаллим ас-салис” (“Учинчи муаллим”) номининг берилиши мутафаккирнинг ислом фалсафаси ривожига қўшган улкан ҳиссасига ишора қилади.

Араб тарихчиси Ёкут Ҳамавий: “Мовароуннаҳрнинг Марв шаҳрида бўлганимда, у ердаги кутубхоналар, улуғ донишмандларнинг асарларидан фойдаланишдаги завқ-шавқ билан бола-чақа, ёру дўстларимни ҳам унутиб юбордим. Марвда илмий аҳамиятга эга бўлган қимматли китоблар жуда кўп эди. Мен у ердан кетаётган вақтимда (1220 йилда) вақф қилинган, яъни текинга хизмат қиладиган ўнта кутубхона бор эди. Дунёда китобининг кўплиги ва яхшилиги жиҳатидан ундай жойни кўрмаганман. Масалан, Катта Жомеъга қарашли иккита кутубхона бўлиб, бири Султон Санжар ходимларидан Азизиддин Абу Бакр Занжоний номига қўйилган. Унда ўн икки минг жилдга яқин қўлёзма китоблар сақланади”².

Хулоса қилиб айтдиган бўлсак Шарқ мамлакатларида Араб қўлёзма китоблари жамламаларининг кўпайиши ва ташкил этилишини бевосита ёзув маданияти ривожланиши натижасида кенг омалашганини кўришимиз мумкин. Бир неча асрлар давомида мусулмон Шарқи мамлакатлари илмий маърифат борасида юксак натижаларга эришдилар. Бу ҳудудларда ташкил этилган кутубхоналар тарихини ўрганиш бизга Шарқ мамлакатлари ҳудудидаги илмийлик даражани аниқлаш имконини беради. Бу ўз навбатида Шарқ тарихи бўйича шуғулланаётган тадқиқотчилар учун муҳим маълумот бериши табиий. Энг аввало, дин тарихи, сиёсий тарих ва кодикология, умуман Шарқ тарихига оид тадқиқотлар учун аҳамиятлидир.



¹ Қаранг: Houtsma M.Th. First encyclopedia of Islam. – New York: E.J. Brill, 1993. Vol. III. – P. 404.

² Қаранг: Халидов А. Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. – Б. 245.

GREAT ACTIVITIES OF CENTRAL ASIAN SCHOLARS IN SPREADING SCIENCE AND ENLIGHTENMENT

ИЛМ-МАЪРИФАТНИ ТАРҚАЛИШИДА МАРКАЗИЙ ОСИЁ АЛЛОМАЛАРИНИНГ БУЮК ХИЗМАТЛАРИ



Шукрулло Умаров

*Имом Термизий халқаро илмий-тадқиқот
маркази директори, исломишунослик фанлари
бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Жаҳон илм-фан цивилизацияси ҳамда ислом маърифати ва маданияти ривожига улкан ҳисса қўшган, умумжаҳон эътироф этган кўплаб туркий қавмларга мансуб алломалар ва уларнинг нодир маънавий-илмий мероси мавжуд. Уларнинг нодир асарлари ўз давридан ҳозирги вақтгача ўз аҳамиятини йўқотмасдан илм-фан тараққиёти учун муҳим манба сифатида эътироф этиб келинмоқда. Бу аждодларимиз: Мусо ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Аҳмад Фарғоний, Абу Носир Форобий, Мирзо Улуғбек каби алломалар ер, коинот, фалакиёт, риёзат, табобат фанларига асос солган бўлса, Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Доримий, Имом Кеший, Имом Мотуридий, Маҳмуд Замахшарий, Бурҳониддин Марғиноний, Баҳоуддин Нақшбандий каби алломалар диний фанлар асосини яратган.

Тарихда алломалар яратган турли диний-дунёвий фан соҳалари ва илм-маърифат тараққиётидаги буюк хизматлари учун етарли шароит яратиш, уларни моддий ва маънавий ҳимоя қилиш, диний-маданий меросни сақлаш, ислом динига оид нодир асарлар, қўлёзма ва осори-атиқаларни сақлаб, шу кунга қадар етиб келишида буюк аждодларимизнинг катта хизматлари бор.

Зеро, мусулмон олимлари илм-фанга ислом назарияси асосида ёндошган ва бу назарияни илм-фан тараққиётида амалиётга тадбиқ этиш билан буюк кашфиётларни ихтиро этишган. Жумладан, Қуръони каримда коинот (фалак) лафзи 26 бор, осмон (само) лафзи 310 бор, Қуёш (шамс) лафзи 32 бор, ой (қамар) лафзи 27 бор, юлдузлар (нужм) лафзи 13 бор, ер (арз) лафзи 451 ўринда зикр қилинган¹.

Илоҳий мўъжиза бўлган Қуръони каримда келган хабарлар асосида коинот сайёралари бўлган Сатурн (Зухайл), Юпитер (Муштарий), Марс (Миррих), Қуёш (Шамс), Венера (Зухро), Меркурий (Аторид) ва Ой (Қамар) илми буюк шарқ мутафаккирлари томонидан ўрганилган.

Буюк турон алломалари ҳаёти ва ижодий фаолиятига назар солсак уларнинг нафақат диний фанлар, ўз ўрнида дунёвий фанларни ҳам мустаҳкам ўрганишганлигини гувоҳи бўламиз. Бу алломалар билан бутун ислом уммати мусулмонлардан чиққан буюк олимлар деб ифтихор қилишади.

Шундай улуғ мутафаккир, алломаларимиздан Мирзо Улуғбек буюк истеъдод соҳиби, коинотни ўрганиш ҳақидаги илмни эгаллаш билан бирга фикҳ, усул, маъоний

¹ Муъжам ал-муфаҳрис ли-алфоз ал-Қуръон ал-карим. Байрут, Ливан, 2005 йил. – Б. 302.

(Қуръон, тафсир маъноларини чуқур билиш), араб тили, луғат, баён, тарих каби билимларни мукаммал ўзлаштирган ва бу соҳада ҳам у киши етук шахс бўлган. Мазкур нодир ёзма манбалардан, Мирзо Улуғбек на фақат илми нужум ёки дунёвий илмларда, балки диний билимни ҳам мукаммал эгаллаган, давлат арбоби, моҳир саркарда, серқирра олим ва ислом динининг муҳофазини қилган буюк султонлиги маълум бўлади.

Номи жаҳоннинг буюк сиймолари қаторидан жой олган яна бир алломаларимиздан Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад Беруний ўрта асрнинг буюк даҳоларидан бири сифатида шухрат қозонган.

Беруний ҳақида “Машоҳиру аълому-л-муслимийн” (Мусулмон олимларининг машҳурлари) номли тарихий асарда шундай таъриф берилган, “Беруний машҳур риёзатчи олим, унинг илмий-фазилати нақадар буюқлигига шарқда ҳам ғарбда ҳам барча бирдек гувоҳлик беради. Унинг кашфиётлари ва асарларидан бутун дунё аҳли бирдай фойдаланади. У ўз номини тарих саҳифаларига олтин ҳарфлар билан ёзиб кетган буюк олимдир”¹.

Беруний ўз замондоши Ибн Сино (980 –1037) билан илмий баҳс мунозараларга оид қизиқарли мавзуларда савол-жавоблар олиб борган.

Берунийнинг кенг дунёқараши ва чуқур илмий салоҳиятидан Ибн Сино ҳайратланган ва икки олим ўртасидаги илмий алоқалар беш йилга яқин давом этган кейин икки олимнинг ҳаёт йўллари ажралиб кетиб, улар хат орқали илмий суҳбатни давом эттиришган².

Беруний риёзат, нужум, тиб ва бошқа илмлар билан бир қаторда ислом динида муҳим манба саналган фикҳ, ҳадис, Қуръон, тафсир, араб тили, луғат, баён, тарих каби билимларни ҳам эгаллаган³.

Али ибн Ноиф аш-Шухуднинг “Машоҳиру аълому-л-муслимийн” асарида баён қилинган ушбу маълумотда, Беруний Қуроъни Каримни мукаммал ёд олиб, ҳофизу Қуръон бўлганлиги келтирилган⁴.

Машҳур олим Беруний турли соҳага оид бўлган 150 дан зиёд асар ёзган ва таржимонликда ҳам энг керакли бўлган муҳим асарлардан 22 та асарни бошқа тиллардан араб тилига таржима қилган.

Берунийнинг илмга бўлган яна бир улуғ фазилати ҳақида “ат-Тарих ва-л-вафоёт” номли тарихи асарда шундай кетирилади, Аллома “ал-Қонуну-л-Масъудий” асарини Султон Масъудга атаб ёзиб бўлгандан сўнг, Султон бир филга жойланган кумуш ва қимматбаҳо бойликларни ҳадя сифатида беради. Шунда Беруний уларни хазинага қайтариб бериб, уларга ҳожати йўқлигини билдириб: “Илм, илм учун хизмат қилиш керак молу-дунё учун эмас ” деб жавоб беради.

Дунёдаги нуфузли кутубхона ва қўлёзма фондларида энг нодир манба сифатида сақланиб келинаётган маънавий мерослар қаторида қомусий аллома Муҳаммад ибн

¹ Али ибн Ноиф аш-Шухуд. Машоҳиру аълому-л-муслимийн (Мусулмон олимларининг машҳурлари). Ливан. 1998. – Б. 71.

² Мазкур асар. – Б. 70.

³ Тақийу-л-Ғузий. Табақоту-с-суннийа фи тарожими-л-Ҳанафийа. [http:// www. alwaraq](http://www.alwaraq) .

⁴ Али ибн Ноиф аш-Шухуд. Машоҳиру аълому-л-муслимийн. (Мусулмон олимларининг машҳурлари). Ливан. 1998. – Б. 74.

Мусо Хоразмий асарларининг қўлёзма ва тошбосма нусхаларини келтириб ўтишимиз мумкин бўлади.

Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий VIII-IX асрларда яшаган улуғ аллома фаннинг кўплаб турлари бўйича ўзининг ноёб асарларини қолдирган мовароуннаҳрлик буюк алломалардан ҳисобланади. Алломанинг буюк истеъдоди ва кашфиётидан дунё оламида барча бирдек баҳраманд бўлган. ғарбликлар алломани мусулмонлар ичидан чиққан етук аллома сифатида эътироф этса, дунё мусулмонларининг барчаси Муҳаммад ибн Мусо Хоразмийни мусулмонлардан етишиб чиққан биринчи қомусий аллома эканлиги билан фахрланадилар.

Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий халифа Маъмуннинг энг ишончли вакили сифатида ислом Шарқининг Фанлар академияси – “Байт-л-ҳикма” (Донишмандлар уйи)да “Раису-л-уламо” яъни уламолар раиси лавозимида фаолият олиб борган. Халифа алломага “Байту-л-ҳикма”нинг китоблар хазинасини ҳам топширган ва бу ишонч алломанинг барча манбалар билан кенг миқёсда илмий-тадқиқотлар олиб боришида катта имконият яратган.

Муҳаммад ибн Мусо Хоразмийнинг “Ал-жабр ва муқобала”, “Китоб сурати-ларз”, «Астрономик жадваллар», «Қуёш соати тўғрисида рисола», «Ҳинд ҳисоби ҳақида рисола», «Устурлаб олати ҳақида рисола», «Зиж» («Астрономик жадвал»), «Тарих бўйича рисола» ва бошқа кўплаб нодир асарлари мавжуд.

Марказий Осиё халқлари маданиятини Ўрта асрларда дунё маданиятининг олдинги қаторига олиб чиққан яна бир буюк мутафаккир Абу Али ибн Сино бўлиб, у Ғарбда Авиценна номи билан машҳурдир. Ибн Сино (асл исми Ҳусайн, отасининг исми Абдуллоҳ) Бухоронинг Афшона қишлоғида, ҳижрий 370 (980) йилнинг сафар ойида, амаддор оиласида туғилган.

Ибн Сино 10 ёшида-ёқ Қуъони каримни тўлиқ ёд олган. Аллома 13 ёшларидан бошланғич математика, мантиқ, фикҳ, фалсафа илмлари билан шуғуллана бошлайди. 16-17 ёшидаёқ ибн Сино машҳур табиб - ҳаким бўлиб танилади. Ибн Сино Беруний, ибн Мискавайҳ, Абу Саҳл Масиҳий, Абулхайр Ҳаммор, Абу Наср ибн Ироқ каби етук олимлар билан яқиндан танишади.

Ибн Сино асарларининг умумий сони 450 дан ошади, лекин бизгача фақат 160 га яқин асари етиб келган, холос.

Мазкур тўрт Шарқ алломалари коинот, ер, табобат ва риёзат илмига асос солган. Бу алломаларимиз қолдирган бой илмий-маънавий меросни ўрганиш ва уларни кенг тадбиқ этиш хусусида Ўзбекистон Республикаси **Президенти Ш.Мирзиёев** шундай таъкидлаганлар: “Имом Бухорий ва Бурҳониддин Марғиноний, Исо ва Ҳаким Термизийлар, Маҳмуд Замахшарий ва Қафғол Шоший, Баҳоуддин Нақшбанд ва Хожа Аҳрор Валий, Муҳаммад Хоразмий ва Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний ва Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек ва Алишер Навоий каби кўплаб даҳолар номи жаҳон цивилизацияси тарихида олтин ҳарфлар билан битилган... Уларнинг ҳаёти ва маънавий меросини кенг ўрганиш ва ҳаётга тадбиқ этишда бугунги кунда ҳам инсоният катта **эҳтиёж сезмоқда**”¹.

¹ Президент Ш.М. Мирзиёевнинг 2016 йилнинг 18-19 октябрь кунлари Тошкентдаги Симпозиумлар саройида “Таълим ва маърифат – тинчлик ва бунёдкорлик йўли” мавзуида бўлиб ўтган Ислом ҳамкорлик ташкилотига аъзо давлатларнинг Ташқи ишлар вазирлари кенгашининг 43-сессиясида сўзлаган нутқи. Халқ сўзи, 2016 йил, 19 октябрь.

VIII-X asrlarda Movarounnaxrda dunёвий фанлар асоси яратилиши билан бирга диний соҳа хусусан, ҳадис, тафсир, фикҳ, тасаввуф, калом илмлари ҳам тараққий этган. Бу даврда Movarounnaxrнинг ўзида 3000 дан ортиқ фақат ҳадис йўналишида муҳаддислар фаолият олиб боришган. Айнан бу даврларда Самарқанд, Шош, Кеш, Бухоро, Термиз ва Насаф шаҳарлари ислом оламидаги нуфузли илм марказлари қаторидан саналган¹.

Тарихий асар ҳисобланган “Зафарнома”да дунёга машҳур муҳаддисларнинг бир вақтда Кеш шаҳрида жам бўлиб, ҳадис, тафсир, Қуръон, араб тили ва бошқа фан соҳалари билан машғул бўлган. Имом Кеший, Имом Бухорий, Имом Доримий, Имом Муслим каби машҳур муҳаддислар учрашиб, Кешда бир муддат яшаб, ҳамкорликда фаолият олиб боришган. Кеш шаҳрига дунёнинг кўплаб ислом динига эътиқод қиладиган давлатларидан талабалар келиб, мазкур муҳаддислардан илм ўрганишган².

VIII-IX asrlarda Movarounnaxrнинг Шош, Кеш, Самарқанд, Насаф, Бухоро, Термиз ва бошқа шаҳарларида илм-маърифат марказлари бўлган. Бу шаҳарларда ислом динининг асосини ташкил этадиган ҳадис, тафсир, калом, фикҳ каби илмлар ривожланди ва ислом дунёсига етук алломаларни етиштириб берди.

Қутайба ибн Саъд: “Агар Термизга борсангизлар, Аҳмад ибн ал-Ҳасандан, Кешга борсангизлар, Абд ибн Ҳумайд Кешийдан, Самарқандга борсангизлар, Абдуллоҳ ибн Абдурахмондан ва агар Шошга борсангизлар, Абдуллоҳ ибн Абу Аробанинг суҳбатини ўзларингизга лозим тутингизлар, яъни улар айтган ҳадисларни маҳкам тутингизлар” дедилар³.

Мазкур манбада келган кишиларнинг барчаси етук муҳаддислар силсиласига киритилган. Ушбу манба бу муҳаддисларнинг ҳадис илмида тенги йўқ муҳаддис эканлигини эътироф этиш билан бирга, айнан манбада зикр қилинган маконлар Термиз, Кеш, Самарқанд ва Шошнинг ўша даврдаги илм-маърифат марказига айланганлигига ҳам ёрқин бир ишорат ҳисобланади.

Юқоридаги маълумотлардан илмий хулоса оладиган бўлсак, ўрта асрларда Movarounnaxr диёрида ўзига хос ҳадис, тафсир ва калом мактабига асос солинган.

Буюк муҳаддислар Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Доримий, Имом Муслим, Имом Кешийларнинг илмий мероси ҳадис илми ва Имом Мотуридий, Имом Насафий, Абу Муин Насафий, Имом Баздавийларнинг маънавий мероси калом илми тараққиётининг манбавий асосини ташкил этган. Бундан ташқари диёримиздан кўплаб муфассир, фақиҳ, олиму мутафаккирлар етишиб чиқиб, дин ва дунё илм-фан равнақиға катта ҳисса қўшган.

Хулоса ўрнида бугун бутун дунё илм аҳли эътироф этганидек: *“Дунё илм-фан цивилизацияси тараққиётида ўзбекистонлик олимларнинг буюк хизматлари бор. Мусо ал-Хоразмийсиз математикани, Абу Али ибн Синосиз тиббиётни, Берунийсиз фалакиёт илмини, Имом Мотуридийсиз ақида илмини, Имом Бухорий ва Имом Термизийларсиз ҳадис илмини тасаввур этиб бўлмайди”*. Бу мутафаккир

¹ Умаров Ш. Кешлик алломалар. Т.: Ғ.Ғулом, 2019. –Б. 63.

² Шарипов А. Малаизвестные страницы переписки между Беруни и Ибн Синой. Общественные науки в Узбекистане. Т.: 1965. – Б. 345.

³ Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдулғани Бағдодий. ат-Тақйид ли-л-маърифати равоти-с-сунани ва -л-асонид. Миср. 2000. – Б. 83.

алломалар ҳаёти ва маънавий меросини ўрганиш ва кенг тадбиқ этиш бугун бутун инсоният олдида турган муҳим вазифалардан бўлиб, илм-фан тараққиётида муҳим аҳамият касб этади.

Соф эътиқод тушунчасини ҳамда илм-маърифатнинг асл мазмун моҳиятини ҳам биз буюк аجدодларимиз маънавий мероси орқала теран англаймиз. Зеро, дунёда бутун миллат ва элатларни, турли дин ва миллат вакиллари бирлаштирадиган ягона омил ҳам ҳолис ёндашилган илм-маърифатдир.

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ИСЛОМ МАДАНИЯТИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ОМИЛЛАРИ



Саидакбар Саидович Агзамходжаев

Ўзбекистон халқаро ислом академияси “Ислом тарихи ва манбаишунослиги IRCICA” кафедраси профессори, тарих фанлари доктори

Маданият умуминсоний ҳодиса бўлиб, фақат бир халққа тегишли, фақат бир халқнинг ўзигина яратган соф маданият бўлмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Ҳар бир миллий маданиятнинг асосий қисмини шу миллат ўзи яратган бўлсада, унда жаҳон халқлари яратган умуминсоний маданиятнинг улуши ва таъсири ҳам бўлади, албатта.

Маданият сўзининг кенг қамровдаги – илм-фан, адабиёт ва санъатнинг деярли ҳамма соҳалари маъносини Марказий Осиёда ислом маданиятининг шаклланиш ва ривожланиш тарихи моҳияти ва мазмунига нисбатан қўллаган тақдирда ҳам, унинг башариятга қилган маданий, маънавий ва маърифий тортиғини тўла-тўқис таърифлаш жуда мураккаб.

Инсоният тарихида арабларга қадар ва улардан кейин ҳам кўчманчи қабилаларнинг ўзларидан маданияти юксак бўлган халқларни истило қилганликлари тарихий манбаларда ўз ифодасини топган. Халифалик таркибидаги барча халқларнинг маданиятларини ўз ичига олувчи бу янги цивилизация ислом динига асосланган ҳолда тафаккур жараёнини жадаллаштиришга ва одамлар онгини уйғотишга йўналтирилган эди.

Ислом маданияти алоҳида олинган муайян жамиятларда ривожланиши ва бунинг натижасида маълум минтақавий шаклларга эга бўлди. Минтақавий ислом асосида миллий маданият, мафкура ва манфаатлар ётади. Узоқ асрлар давомида ривожланиш натижасида Марказий Осиёда ҳам ислом дини миллий маданият билан чамбарчас боғланиб кетди. Натижада Марказий Осиё цивилизацияси доирасида исломнинг тўла қонли, ўз-ўзига етарли, ҳар тарафлама бой шакли вужудга келди. Унда умумисломий унсурлар билан биргаликда регионал миллий хусусиятлар ҳам мавжуддир.

Асрлар оша мазкур назарий ва амалий билимлар хазинаси сақловчиси ва уни ўзгарган даврга мослаб турувчи юксак даражада тайёргарлик кўрган маҳаллий уламолар бўлиб келган. Бу уламолар муҳити минтақавий исломнинг муҳим ташкил

этувчи қисмидир. Кейинги икки аср давомида бу муҳитнинг сурункали заифлашиб бориши оқибатида минтақамизга ислом дунёсининг бошқа қисмларидан бегона миллий манфаатлар вакиллари, ифодачилари бўлган ёт уламоларнинг кириб келиб, фаолиятларини бошлаб юборишига сабаб бўлди. Миллий тикланиш, ривожланиш шартлари диний ҳаётда нормал ҳолатни шакллантиришни талаб этади.

Марказий Осиёда ислом маданиятининг шаклланиши ҳамда бу қадар тараққий этишига қуйидаги бир қанча омиллар сабаб бўлган:

1. Марказий Осиё халқларининг ягона ислом динига эътиқод қилганлиги. Шунда ислом дини янги маданиятнинг мафкуравий асосини белгилаб берди ва Марказий Осиёнинг барча халқларини уни яратишга жалб этди. Бунда мусулмонларнинг муқаддас китоби “Қуръони Карим” ва ундан кейинги ўринда турувчи ҳадислар ҳал қилувчи аҳамият касб этди.

2. Истилолар натижасида Марказий Осиё халқларининг илғор маданияти имкон қадар бир-бирини бойитди. Бу ўринда ягона давлат тилга айланган араб тилининг фақат Халифаликни ташкил этган халқлар ўртасида алоқа тилигина бўлиб қолмай, адабиёт ва илм-фан тилига ҳам айланганлиги катта рол ўйнаган. Буюк алломалар қайси халқ вакиллари бўлмасин, араб тилида ижод қилганлар. Бу омил Марказий Осиё таркибидаги турли халқларга бир-бирининг маданияти ютуқларидан фойдаланишга имкон яратган. Марказий Осиёда ислом маданиятини фақат араблар эмас, Марказий Осиё таркибига кирган барча халқлар яратганлиги ушбу омилда тўла-тўқис ўз тасдиғини топади.

3. Марказий Осиё ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёти турли даражада бўлган мамлакатлар ва халқларнинг бир давлатга бирлашуви, улар ўртасида яқин алоқаларнинг ўрнатилиши, иқтисодий ҳаётнинг раванқ топиши ички ва ташқи савдо алоқалари ривожига туртки берган. Бу омил ўз навбатида ўзаро маданият алмашинувига ҳам шарт-шароит яратган. Савдо ва ҳунармандчилик, жамият ҳаётидаги ўзгаришлар турли муаммоларни келтириб чиқарди. Уларнинг ечимини топиш илм-фаннинг ривожига эҳтиёж туғдирди.

4. Ислом дин сифатида шаклланган даврда араблар ярим бадавий элатлардан иборат бўлган халқ эди. Табиийки, араблар ҳам ўзлари забт этган мамлакат халқларининг илғор маданиятини зудликда ўзлаштирдилар. Ушбу маданият Марказий Осиё халқлари маданияти асосида исломга мослаштириб мужассамлаштирилган маданият эди.

Амирларнинг илм-фан, маданият ривожига ҳомийлик қилиши шубҳасиз, Марказий Осиёда ислом маданиятининг юксак даражада тараққий этишини таъминлаган.

Юқоридаги омилларга ҳамоҳанг тарзда таниқли шарқшунос олим, профессор Исаак Моисеевич Филштинский Марказий Осиёда маданиятининг шаклланиши ва ривожланишини қуйидагича талқин этади: “Ўрта аср тарихининг муайян босқичида айниқса, барча мусулмон халқлари ягона давлат – Марказий Осиё таркибига кирган даврда ислом маданияти юзага келди ва бу Марказий Осиёда ислом маданиятининг тараққий топишига сабаб бўлди. Бу маданиятнинг шаклланишида энг асосий ролни ислом дини ва араб тили бажарди”. Олим ўз фикрини давом эттираркан, халқлар бирлашувида ислом динининг ўрни ҳақида бундай дейди: “Ҳар бир мусулмон энг

аввало умуммусулмон жамиятининг вакили, ундан кейингина бирон бир шаҳар ёки музофот (вилоят)нинг фуқароси ва бирон этник гуруҳнинг аъзоси эди. Жуда катта ҳудудларга тарқалиб кетган кўп сонли мусулмон халқларининг бирдамлиги Қуръон ва муқаддас ҳадислар асосида ўрнатилган диний қонунлар, маросимлар ва ахлоқ нормаларининг умумийлиги билан мустаҳкамланди ¹”.

Дарҳақиқат, Марказий Осиёда эътиқоди, тараққиёт даражаси турлича бўлган халқларни бирлаштиришда энг катта ролни ислом дини ва араб тили бажарган эди десак муболаға бўлмайди. Бевосита Марказий Осиёда ислом маданиятининг шаклланишида араб тилининг аҳамиятига тўхталадиган бўлсак, ўрта асрларда араб тилининг роли ниҳоятда юксак бўлганлигини эътироф этишимиз мумкин.

Араб тили сомий тиллар гуруҳига мансуб бўлиб, барча тиллар каби мураккаб ривожланиш йўлини босиб ўтган. Қабиаларнинг бирлашуви турли араб қавмлари тилларининг яқинлашувига олиб келди ва барча араблар тушунадиган ягона тил пайдо бўлди. Бироқ ягона тил билан бирга қабиалар лаҳжалари ҳам мавжуд эди. Ягона араб тили шоирлар, нотиклар ва бошқа маълумотли кишилар томонидан қўлланилган бўлса, лаҳжалар ичида қурайш қабиласининг лаҳжаси кенг тарқалган эди. Бу шу билан изоҳланадики, Каъбатуллоҳга зиёрат учун ташриф буюрган зиёратчилар Макка шаҳрида ўtroқлашган ва ҳокимият тепасида бўлган қурайшийлар қабиласи билан доимий мулоқотда бўларди ва қурайшийлар лаҳжаси бутун Арабистон бўйлаб кенг сўзлашув тилига айланиб борди. Араб тилини ўзагини қурайш лаҳжаси ташкил қиларди.

Бундан ташқари араблар Миср, Эрон, Византия, Эфиопия (Хабашистон) халқлари билан яқин алоқада бўлди. Бу омил эса, араб тилини шу халқларнинг тилларидан кириб келган янги сўз ва атамалар билан янада бойитди. Ислом пайдо бўлганида араб тили шу қадар бой тилга айланган эдики, унинг сўз бойлиги билан ҳар қандай мураккаб тушунчани ҳам ифодалаш мумкин эди².

Адабий араб тили фақатгина арабларнинг тили бўлмай, балки умумий маданиятнинг асосий элементи сифатида қабул қилинди. Ҳар бир таҳсил кўрган мусулмон, у ҳоҳ турк ёки форс миллатига мансуб бўладими, узоқда жойлашган Андалусия ёки Ҳиндистон фуқароси бўлишидан қатъий назар муқаддас Қуръон ва диний адабиётлар тили бўлган араб тилини эгаллашга ҳаракат қилди. Бундан англашиладики, араб тилининг тарқалишида аҳолининг исломлаштирилиши ҳам катта рол ўйнаган. Иймон келтирган ҳар бир мусулмон Аллоҳнинг муқаддас китобини ҳамда унинг пайғамбари бўлмиш Муҳаммад (с.а.в.) нинг тилида ўқиши шарт эди.

Араб тилининг аҳамиятини ўрта асрларда Ғарбий Европадаги лотин тилининг ролига қиёслаш мумкин. Шунинг учун араб тилини кўп ҳолларда “Шарқ лотини” дейишади. Аммо лотин тили ўрта асрларда фақат таҳсил олганлар орасидагина мавжуд эди. Араб тили эса бу даврда кўплаб Шарқ халқларининг жонли сўзлашув тили эди. Араблар ўз тилларини давлат тили деб эълон қилишди ва уммавийлар сулоласи ҳукмронлик қилган давридаёқ хужжат юритиш ишлари ёлғиз араб тилида

¹ Фильштинский И.М. История арабов и Халифата. 750–1517 гг. -Москва: Издательство «Восток-Запад», 2006, стр. 299.

² Чистякова Т.А. Арабский халифат. -Москва: Издательство Учпедгиз, 1962, стр. 132.

олиб бориларди. Араб тилини мукаммал ўрганиш нафақат дин уламолари учун, балки зиёлилар, давлат бошқарув вакиллари, ҳуқуқшунослар учун ҳам мажбурий эди. Араб тилининг кенг ёйилиши араб-мусулмон фанларининг ривожига улкан таъсир кўрсатди. Олимларнинг ўзаро мулоқоти учун кенг имкониятлар яратди. Шунингдек ягона тил қадимги маданий меросни ўрганиш учун ҳам имкониятлар яратди.

Араб тили грамматикаси ва адабиётининг ривожланишида мусулмонларнинг муқаддас китоби Қуръони Каримнинг ўрни бекиёсдир. Қуръон илмлари ривожланиши жараёнида аниқ грамматик қоидаларга нисбатан пайдо бўлган эҳтиёж бу соҳанинг тараққий этишига туртки бўлди. Фақат араб тилида эмас, балки ислом тарқалган мамлакатлар халқларининг тилларида яратилган асарларда ҳам Қуръондан олинган иқтибос, ибора, ҳикоятларни учратиш мумкин. Қуръон мусулмон халқлар ҳаёти, тарихи, илми, адабиёти, турмуш тарзи, қонун-қоидалари, урф-одатлари ва дунёқарашларида ўзининг салмоқли таъсирига эга¹.

Қуръон ягона араб тилини шаклланишини жадаллаштирди ва кўплаб мамлакатларга ёйилишида муҳим ўрин эгаллади. Қуръон ва ҳадислар араб тилига ҳам диний, ҳам ҳуқуқий атамаларни олиб кирди. Чунки Қуръон фақатгина мусулмонларнинг муқаддас китоби бўлиб қолмай, барча қонунлар қомуси, мусулмон ҳуқуқшунослиги (фикҳ)нинг асоси эди.

Маълумки, исломгача бўлган араб маданиятида **халқ оғзаки ижоди** катта ўрин эгаллайди. Зеро, ўша давр асарлари фақат ёд олинар ва оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга етказилар эди. Бунда юксак қобилият соҳиблари бўлган шоирлар алоҳида ўрин тутган. Улар қабилани мақтаб шеър ёзиш билан бирга қабила тарихини хотираларида сақлаб қолишарди. Шоирлар қабила аҳлини ўтмиш билан боғловчи кўприк вазифасини ўташган. Қабила аҳлини тўпланган байрамларда асосан шеърхонлик қилинард.

Дарҳақиқат, ислом динининг пайдо бўлиши ва араб халифалигининг барпо этилиши адабиётга таъсир ўтказмай қолмади. **Илк ислом даврида шеърят** ўз дунёвий хусусиятини сақлагани ҳолда ислом арконларини тарқатиш вазифасини ўтай бошлади.

VII аср ўрталаридан бошлаб ҳадисларни топиб, уларни ёзиб олишга ҳаракат қилинган. Ҳадисларни тўплаш айниқса, VIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ғоятда тараққий этиб, **ҳадис илми** билан шуғулланиш энг фахрли ва масъулиятли машғулотга айланган. Манбаларда келтирилишича, VIII асрнинг ўрталаридан XV асрнинг ўрталаригача ҳадис илми билан Шарқнинг турли мамлакатларида мингдан зиёд муаллиф шуғулланган. Ҳадиси Шарифларни дунё аҳлига пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) дан қай тарзда содир бўлган бўлса, шундайлигича бекаму кўст етказиб бериш олиму уламолар зиммасига катта масъулият юклаган. Чунончи, ислом уламолари ўртасида илк даврдан бошлаб, ҳадисларнинг саҳихлиги, манбаларнинг ишончлилигига алоҳида эътибор берилган².

Ҳадис илмининг ривожига олтин давр ҳисобланган IX асрда бу борада мислсиз натижаларга эришилган. Масалан, мусулмон оламида энг нуфузли манбалар деб тан олинган олти та ишончли ҳадислар тўплами (ас-сихоҳ ас-ситта) муаллифлари ҳам

¹ ЎзМЭ 11 том. -Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2005, 167 бет.

² Ўша асар, 259 бет.

мана шу асрда яшаб ижод қилганлар. Яна шуниси диққатга сазоворки, ушбу олтита муҳаддиснинг деярли барчаси Марказий Осиё халқлари вакиллари эдилар. Олтита муҳаддис ҳамда уларнинг ҳадис тўпламлари қуйидагилардир: Имом ал-Бухорий (810-870) – “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ”, Имом Муслим ибн ал-Ҳажжож (819-874) – “Саҳиҳи Муслим”, Имом Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий (824-892) – “Сунани Термизий”, Имом Абу Довуд Сулаймон Сижистоний (817-888) – “Сунани Абу Довуд”, Имом Аҳмад ан-Насоий (830-915) – “Сунани Насоий” ҳамда Имом Можа (824-886) – “Сунани ибн Можа”.



On the Editions of the Work by Mahmud ibn Sulayman al-Kafawi
ОБ ИЗДАНИЯХ СОЧИНЕНИЯ МАХМУДА ИБН СУЛАЙМАНА АЛ-КАФАВИ



Аширбек Курбанович Муминов

ИРСИКА, профессор, д.и.н.

В 2017 и 2018 гг. сочинение ал-Кафави «Ката’иб а’лам ал-ахйар» было издано независимо друг от друга в двух центрах мусульманского мира – Стамбуле и Бейруте. Данная публикация посвящена анализу этих двух критических изданий данного ценного первоисточника и обсуждению научных проблем, возникающих в результате выхода в свет этих книг.

Стамбульское издание: Махмуд ибн Сулайман ал-Кафави, тувуфийа санат 990 х./1582 м. Ката’иб а’лам ал-ахйар мин фукаха’ мазхаб ан-Ну’ман ал-мухтар, йахтави ‘ала 800 тарджама ли-‘улама’ ал-мазхаб ал-ханафи ва а’имматих ‘ала мада ‘ашрат курун / Тахкик ал-устаз ад-дуктур Сафват Куса [Saffet Köse], ал-устаз ал-мушарик Мурад Шимшак [Murat Şimşek], ал-устаз ал-муса’ид Хасан Узар [Hasan Özer], ад-дуктур Хузайфа Джакар [Huzeyfe Çeker]. Ал-муджаллад 1–4. Истанбул: Мактабат ал-иршад, 1438/2017. – 560+558+557+592 страницы. 25 см.

Бейрутское издание: Махмуд ибн Сулайман ал-Ханафи ар-Руми ал-Кафави, ал-мутаваффи нахв санат 990 хиджрийа. Ката’иб а’лам ал-ахйар мин фукаха’ мазхаб ан-Ну’ман ал-мухтар / Имтана бих ‘Абд ал-Латиф ‘Абд ар-Рахман. Ал-муджаллад 1–2. Байрут: Дар ал-кутуб ал-‘илмийа, 1439/2018. – 704+784 с. 24x17 см.

Стамбульское издание осуществлено группой опытных исследователей в области мусульманского права и изучения историко-биографической литературы – Saffet Köse, Murat Şimşek, Hasan Özer, Huzeyfe Çeker. Оно снабжено коллективно составленным введением (ал-мукаддима; том 1, с. 5-19), фотоиллюстрациями из использованных трех рукописей (том 1, с. 23-28) и двумя указателями имен описанных в произведении персон (том 4, с. 535-555, первый указатель – по порядку следования биографий в словаре; с. 557-577, второй указатель составлен в алфавитном порядке). Издание завершается списком 70 источников (ал-масадир ва-л-

мараджи') и содержанием (фихрист ал-мауду'ат). Для составления критического текста привлечены три основных списка – Feyzullah Efendi 1381 (Millet Yazma Eser Kütüphanesi), Fazıl Ahmet Paşa 1112 (Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi), Nuruosmaniye Yazma Eser Kütüphanesi 3048 и три вспомогательных списка этого сочинения – Şehid Ali Paşa 1931 (Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi), Reis'ül-Kuttap Mustafa Efendi 690 (оттуда же), Konya Bölge Yazma Eser Kütüphanesi 4403. Всего в книге со стороны издателей пронумерованы 809 биографий.

Бейрутское издание выполнено одним человеком – 'Абд ал-Латифом 'Абд ар-Рахманом в двух томах. Полный текст книги также сопровождается подробными приложениями технического характера.

Оба издания опубликованы в твердых обложках, на белой качественной бумаге.

Дата и местоположение кончины автора

Дата кончины автора на титульном листе обоих изданий указывается как 990/1582-1583 год. В этом деле издатели ориентируются на сведения авторитетного сочинения «Хада'ик ал-хака'ик фи такмилат аш-шака'ик» (или «Зайл аш-шака'ик ан-ну'манийа») Мухаммада ибн Йахйа 'Ата'и Нау'и-зада (ум. вскоре после 1044/1634-1635 г.). В нем дата дана в примерной форме: «в пределах 990 года» (*фи худуд санат 990*).¹ Как показало исследование Сураййа Фароги, Нау'и-зада включил в свой словарь биографии высших слоев стамбульских клерикалов, а также составителей крупных биографических сочинений.² Среди них в качестве представителя второй группы оказался ал-Кафави несмотря на то, что он не занимал высоких постов в столице и не был коренным жителем Стамбула. Из словаря Нау'и-зада эта дата (990 г.) позднее перекочевала в известное сочинение «Кашф аз-зунун» Катиба Челеби (ум. в 1067/1657 г.). Правда, в стамбульском издании эта дата и Синоп указаны среди прочих, однако выбор в пользу одной из нескольких рассмотренных дат не был сделан (Стамбульское издание, том 1, с. 12).

На самом деле точная дата кончины ал-Кафави (3 рамадана 989/11 октября 1581 г., в воскресенье, в возрасте 63 лет) и место его погребения (в городе Синопе)³ известны из эпитафийной надписи (*китаба*) на двух стелах, исполненных на арабском языке на могиле (*кабр*) ал-Кафави в г. Синопе (Турция).⁴ Нам удалось поработать с памятниками на месте в ходе научной поездки в город Синоп, совершенной вместе с группой исследователей Университета Коч под руководством проф. Скотта Рэдфорда (16–18 ноября 2012 года). Погребение (*кабр*) находится во дворе (*харим*) соборной мечети (*джамии*) «Кефеви» в десяти метрах от нее в сторону *Кыблы* (юга). Соборная мечеть «Кефеви», находящаяся за историческими воротами «Майдан» в Синопе, упомянуто Эвлийа Челеби.⁵ Ныне же соборная мечеть

¹ Нау'и-зада 'Ата'и. Хада'ик ал-хака'ик фи такмилат аш-шака'ик / Neşre Hazırlayan Doc. Dr. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989, с. 273.

² Faroghi S. Social Mobility among the Ottoman 'Ulema in the Late Sixteenth Century, in: *International Journal of Middle East Studies*, 4 (1973), p. 204–218.

³ Мустафа ибн Хасан ал-'Арифи ас-Синуби. Зухр ал-'арифин фи йаум ад-дин, рукопись № 607 из коллекции Наси Махмуд Ефенди [Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi], л. 171^а.

⁴ Муминов А. К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии / под редакцией С. М. Прозорова. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2015, с. 69-70, 386-390.

⁵ *Evliyâ Çelebi. Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi* / Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman. 2. Kitap, 1. Cilt. 3. Baskı. İstanbul, 2011, s. 90.

располагается в центре города в квартале «Кефеве» (Kefevi Mahallesi), находящемся в нескольких сотнях метров к востоку от Дома правительства (Hükümet Dairesi). Современное здание соборной мечети перестроено на месте старой, пришедшей в негодность, в 1312/1894–1895 г. со стороны губернатора Бекир Пашой (Mutasarrıf Bekir Paşa; 1891–1907). Оно имеет размеры 13.30 x 10.26 метров. Над входом в соборную мечеть (Кефеве джами‘и) имеется строительная надпись от имени этого Бекир Паша, выполненная в 1312/1894–1895 г. при султанине ‘Абд ал-Хамиде хане (1876–1909) со стороны мастера Мухаммада Хамди ал-Кастамунуви. Над могилой установлены два обелиска из камня. На головном камне имеются надписи на обеих его сторонах – южной и северной. На южной поверхности написано: «Он перешел в мир своего спасения, и удостоился встречи со Своим Господом. Почивающий в этой лучезарной могиле – *маула*, знаток, познавший Аллаха аш-шайх Махмуд Челеби Эфенди ал-Кафави». На северной поверхности следует продолжение надписи: «Да помилует его Аллах Всевышний и да разместит его в Раю наивысшем! Он скончался [в ранге] *муфтийа* в городе Синубе третьего числа священного месяца *рамадана* 989/11 октября 1581 года». На камне в нижней части могилы имеется надпись только на одной его стороне – северной, которая гласит: «Нет божества, кроме Аллаха, Мухаммад – посланник Аллаха! О Боже, воздай нам добро в этом мире и исход на том свете, и отведи от нас мучения Огня!»

Фотография одного фрагмента этой надписи (на южной стороне головного камня вместе с именем усопшего) без набранного оригинального текста и его перевода была воспроизведена на обложке книги Байрама Али Пекмезджи, изданной в 1991 году.¹ К сожалению, эта публикация осталась вне внимания исследователей из числа академических кругов. Установление точной даты кончины ал-Кафави и последнего его пристанища дает возможность обозначить обстоятельства и конкретные этапы работы над его сочинением.

Две редакции сочинения

Как сам автор заявил в конце сочинения, он завершил свое сочинение в черновике (*савад*) в 60-летнем возрасте. Также дата окончания черновика устанавливается по хронограмме (*та’рих*) «а’лам ал-ахйар» из длинного названия сочинения, что дает 985/1577–1578 г. Эта хронограмма впервые была прочитана нами при помощи нашего учителя афганиста В. В. Кушева (1927–2001). Ал-Кафави посвятил свое сочинение султану Мураду III (982–1003/1574–1595).²

Как сообщает ученик ал-Кафави – Муслих ад-дин Мустафа ибн Хасан ибн Рамадан ал-‘Ариф ас-Синуби (ум. в 1018/1609–1610 г.), сам составитель (*му’аллиф*) не смог завершить чистовик сочинения (*байад*) из-за наступившей старости и болезни.³ Редактированием его сочинения в течение продолжительного времени (985

¹ Bayram Ali Pekmezci. Sinop’da Medfun Alim ve Fâzıl Şeyh Mahmud Kefevi (926-989 H.). [İstanbul]: Bayrak Yayıncılık, Matbaacılık: Ağustos 1991. В течение 1981–1983 гг. по собственной инициативе автор вел поиски сведений об этом ученом, погребенном в Синопе. Затем сведения из сочинения ал-‘Ариф ас-Синуби «Зухр ал-‘арифин» привели его и его отца Касыма Пекмезджи (Kasım Pekmezci) к могиле ал-Кафави, находящейся во дворе этой соборной мечети (Pekmezci, Sinop’da Medfun Alim, s. 5–6).

² Махмуд ибн Сулайман ал-Кафави. Ката’иб а’лам ал-ахйар. Стамбульское издание, том 1, с. 44–45; том 4, с. 529–530.

³ Аййам-и сайф олмагла ‘афуна-йи хава джисми-на та’сир идуп хумма-йа мубтала олду (ал-‘Ариф ас-Синуби, рукопись Наси Mahmud Efendi 607, л. 167^б).

– *раджаб* 987/1577 – октябрь 1579 гг.) занимался этот его ученик ал-‘Ариф ас-Синуби. Нужно констатировать, что все сохранившиеся 50 списков «Ката’иб» восходят к редакции (*тахрир*) ал-‘Ариф ас-Синуби, так как в фондах не зафиксировано существование черновика (*савад*) ал-Кафави.¹

Заметки о редактировании сочинения и его редакторе были нами обнаружены в воспроизведенных (*таджид*) колофонах (*хатима*) в некоторых его списках. Например, список 1062/1651-1652 г. (Murat Molla 1463, л. 425^a) сохранил колофон протосписка от месяца *раджаб* 987/сентября-октября 1579 года. В нем от имени ученика ал-Кафави – Муслих ад-дина Мустафы ибн Хасана ибн Рамадана ал-‘Ариф ас-Синуби говорится, что именно в эту дату он завершил «пораздельное» редактирование данного произведения (*тахрир джуз’ан джуз’ан*) и его переписку из черновика в чистовик по частям (*китаба; баййадту ма’ тасвидих шатран шатран*) в городе Синопе, известном как «Остров влюбленных [в Бога]» (*Джазират ал-‘ушшак*). Этот же колофон приведен в другом списке (Emânet Hazînesi 1201, л. 425^a). Нам удалось установить дату создания этой рукописи – 20 *шавваля* 999/11 августа 1591 г. (Emânet Hazînesi 1201, л. 201^a). Получается, что этот список был создан через 10 лет после смерти автора. Факт редактирования (*джам’, тартиб, тахрир*) сочинения со стороны ученика (*тилмиз*) его составителя – ал-‘Ариф ас-Синуби, также отмечен на лицевой странице еще одного списка (Âşir Efendi 263, л. 1^a). Во многих списках приводятся колофоны с упоминанием имени ал-‘Ариф ас-Синуби, *мударриса* в медресе Рюстема Пашы.²

После установления у «Ката’иб» наличия отдельного составителя (*му’аллиф*) и отдельного редактора (*мухаррир*) возникает вопрос о степени их обоих участия в составлении окончательного текста сочинения. Тут, по нашему мнению, индикатором может служить степень владения ими обоими основами ханафитского *мазхаба* и их персональное отношение к суфизму. Сравнение идеологических позиций составителя (ал-Кафави) и редактора «Ката’иб» (ал-‘Ариф ас-Синуби) выявило умеренное отношение к суфизму у первого (ал-Кафави) и пристрастность к нему у второго (ал-‘Ариф ас-Синуби). Например, ал-‘Ариф ас-Синуби игнорирует учебу ал-Кафави в его молодые годы в конфессиональных учебных заведениях Кафы. Вместо этого, он в «Зухр ал-‘арифин» выпячивает получение своим учителем суфийского воспитания. В отличие от самого ал-Кафави, который в «Ката’иб» упоминает исключительно свои ханафитские пути (*‘ан’ана*) по передаче традиций *мазхаба*, ал-‘Ариф ас-Синуби склонен в своем сочинении «Зухр ал-‘арифин фи йаум ад-дин» к выделению суфийской *силсилы* Махмуда, восходящей к нескольким суфийским братствам (Кубравийа, Кадирийа, Халватийа; ‘Ариф ас-Синуби, рукопись Насі Mahmud Efendi 607, л. 171^a-175^b). Все это позволяет нам высказать предположение о том, что части «Калб» («Сердце») в каждом из разделов (*катиба*) «Ката’иб», где приводятся биографии суфиев, могли быть интерполированы частично или большей частью со стороны ал-‘Ариф ас-Синуби, редактора сочинения.

¹ Муминов А.К. Списки «Ката’иб а’лам ал-ахйар»: новые сведения для биографии и творчества Махмуда ибн Сулаймана ал-Кафави // Письменные памятники Востока. № 2 (19), 2013 (осень-зима), сс. 159–176.

² Рукописи Emânet Hazînesi 1201, лл. 09^b, 425^a; Murat Molla 1463, л. 425^a; Hâlet Efendi 630, лл. 1^a, 524^a, от 12 *ша’бана* 1108/6 марта 1697 г.; Âşir Efendi, 263, л. 01^a; рукопись «Дар ал-кутуб ал-мисрийа».

Тот же ал-‘Ариф и ас-Синуби стал распространителем «Ката’иб» в столице. В *ша‘бане* 987/октябре-ноябре 1579 г., то есть после завершения редактирования «Ката’иб», он покинул Синоп, отправившись в Стамбул. Он прожил в столице довольно долгое время. Здесь ал-‘Ариф и ас-Синуби проработал в два срока в качестве *мулазима* ‘Азми Эфенди (ум. в 990/1582 г.)¹ в его медресе. Затем, получив отставку (*ин‘изал олуб*) от своей должности, в *раджаб* 1001/1592-1593 г. он попутешествовал из Стамбула в Табриз и Багдад, откуда он в 1005/1596-1597 г. вернулся в Синоп. Здесь же ал-‘Ариф и ас-Синуби составил свое сочинение «Зухр ал-‘арифин фи йаум ад-дин». В нем автор констатирует, что сочинение «Ката’иб» ал-Кафави в данный момент (в 1005/1596-1597 г.) превратилось в книгу, одобренную и широко распространенную (*макбул ва матбу‘*) среди почтенных ученых (*‘улама’-и кирам*) города Стамбула (‘Ариф и ас-Синуби, рукопись Наси Махмуд Эфенди 607, л. 170^б).

Ценность сочинения ал-Кафави для изучения Золотой Орды

В ходе наших исследований были выявлены три сочинения, которые проливают свет на вопрос об интересе автора сочинения к Золотой Орде:

1. «Саваних ат-тафа’ул ва-лава’их ат-таваккул» Хусайна Эфенди ибн Ибрахима ал-Кафави (ум. в 1010/1601 г. в Мекке), ученика Махмуда ал-Кафави.² Его труд на османско-турецком языке был завершен в 985/1577 г. в городе Кафе. Жизнеописанию ал-Кафави посвящен его рассказ под номером 124.³ В нем отмечается, что, несмотря на занимаемую в то время высокую должность (*мартаба*), Махмуд ал-Кафави был скромным, доступным человеком, часто организовывал научные собрания (*маджалис*), где велись академические беседы (*сухбат*). Часть таких собраний присутствующие посвящали суфийским радениям (*зикр Аллах*).⁴ Хусайн Эфенди отметил склонность Махмуда к стихосложению и его любовь к стихам (*газал*).

2. Во втором своем сочинении «Раз-нама фи манакиб ал-‘улама’ ва-л-маша’их», законченном в 993/1585 г., Хусайн Эфенди расширил свой предыдущий труд, доведя количество рассказов до цифры 192.⁵

3. «Зухр ал-‘арифин фи йаум ад-дин» составлено другим учеником Махмуда ал-Кафави. Им является Муслих ад-дин Мустафа ибн Хасан ибн Рамадан ибн Фатхаллах ал-‘Ариф и ас-Синуби (ум. в 1018/1609–1610 г.), близко знавший ал-Кафави начиная с 983/1575–1576 г. – с момента его назначения на пост *кади* города Синопа.

¹ ал-Маула Пир-Мухаммад ‘Азми, известный как ‘Азми Эфенди – *мулазим* ‘Али Кыналы-зада, *мударрис* в медресе Рюстем Пашы в Родосчуке/Текирдаге. В *раби’* II 987/мае-июне 1579 г. он преподавал в медресе Сюлейманийе (*халка-йи буста-йи ифада*). В *шаввале* 988/ноябре-декабре 1580 г. он стал преподавателем (*му‘аллим*) принца (*шах-зада*) Мухаммад-хана. ‘Азми Эфенди скончался в *раджаб* 990/августе 1582 г. (Нау‘и-зада, 1989, с. 267–268).

² *Akpınar, Cemil*. Kefevî Hüseyin Efendi (ö. 1010/1601). Osmanlı kadısı, müderris ve edip, in: *Türkiye Diyanat Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 25. Ankara, 2002, ss. 186–188. Интересно, что *пиром* Хусайна Эфенди был накшбандийский шайх Х’аджа Ахмад Садик Ташканди.

³ *Хусайн Эфенди ибн Ибрахим ал-Кафави*. Саваних ат-тафа’ул ва-лава’их ат-таваккул. Рукопись Reisülküttap 821 [Süleymaniye Kütüphanesi Koleksiyonu], л. 158^а–161^б.

⁴ Эвлиа Челеби (1611–1682) зафиксировал в Кефе суфийские общины Халватийа, Джелветийа, Кадирийа, Гулшанийа. Здесь не было Маулавийа (*Evliyâ Çelebî*. *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebî Seyâhatnâmesi / Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman*. 7. Kitap, 2. Cilt. 3. Baskı. İstanbul, 2011, s. 576).

⁵ *Хусайн Эфенди ибн Ибрахим ал-Кафави*. Раз-нама фи манакиб ал-‘улама’ ва-л-маша’их. Рукопись Fatih 3892 [Süleymaniye Kütüphanesi Koleksiyonu], л. 73^а.

Сочинение «Зухр ал-‘арифин» ал-‘Ариффи ас-Синуби зафиксировало несколько рассказов, услышанных (*масму‘*) автором непосредственно из уст самого учителя. Первое повествование касается происхождения (*асл*) отца Махмуда ал-Кафави: Сулайман ибн ‘Абд (сын раба Божьего) относился к племени (*та’уфа*) шеркеш, обитавшему на территории Золотой Орды.¹ Во время неурядиц и войн в этом государстве он попал в плен (*асир*) к воинам крымских татар (*‘асакир-и татар*), которые продали его в рабство на невольничьем рынке Кафы, в провинции Румели. Он был куплен анонимным ученым-правоверным мусульманином, который научил Сулаймана основам исламской религии и, в конце концов, дал ему свободу (*и’так*). После освобождения Сулайман удачно завел свое дело, став купцом (*таджир*). Он побывал во многих странах и, в *хаджже* в Мекке в том числе. Став богатым, он женился (имя и происхождение его супруги не приведены). От этого брака появился на свет Махмуд. Таким образом, этот рассказ вносит важное уточнение в вопрос о происхождении ал-Кафави и объясняет тот особый интерес, который в последующем был проявлен автором этого важного сочинения к истории культуры Золотой Орды. Установление точной даты рождения ал-Кафави (926/1519-1520 г.) позволяет нам также определить приблизительную дату пленения Хаджжи Сулаймана, отца ал-Кафави – начало XVI в., когда происходил развал Золотой Орды.

Как установил исследователь Гай Бурак, узловой фигурой в качестве архитектора нового формата в восприятии истории ханафитского *мазхаба* стал османский учёный Ахмад ибн Сулайман ибн Камал-паша (ум. 2 *шаввала* 940/16 апреля 1534 г.).² Он собрал биографии 50 самых известных ханафитских авторов в своем сочинении «ар-Рисала фи табакат ал-муджтахидин». При этом он использовал труды «ат-Тазкира» Таки ад-дина ал-Макризи (ум. в 845/1442 г.) и «Тадж ат-тараджим» Касима ибн Кутлубуга (ум. в 879/1474 г.). Из 26 представителей Центральной Азии и Казахстана, включенных в состав «ар-Рисала фи табакат ал-муджтахидин» Ибн Камал-паша, 22 человек присутствует в «ат-Тазкира» Таки ад-дина ал-Макризи. Четыре человека (Ибн Сина, ‘Али ибн Мухаммад ал-Исбиджаби, Махмуд аз-Замахшари и Мансур ибн Ахмад ал-Ка‘ани) были кооптированы в этот список позднее со стороны Касима ибн Кутлубуга.³

Ученики и последователи Ибн Камала-паша – ‘Ала’ ад-дин ‘Али Челеби ибн Имру’ Аллах Кыналы-заде ал-Хамиди (ум. в 979/1572 г.) и Махмуд ибн Сулайман ал-Кафави сумели реализовать идеи своего учителя и довести его начинания до их логического завершения. ‘Али Кыналы-заде в «Мухтасар фи табакат ал-ханафийа» (закончено 10 *мухаррама* 966/23 октября 1558 г.) разбил материалы Ибн Камал-паша в 21 разряд (табака). Ал-Кафави значительно расширил объемы биографий главным образом извлечениями из сочинений авторов.

¹ ал-‘Ариффи ас-Синуби. Зухр ал-‘арифин, рукопись Насі Mahmud Efendi 607, л. 166^a. Немаловажное значение имеют золотоордынские корни Махмуда ал-Кафави. Черкесское племя может быть интерпретировано широко и разнообразно: его можно понять как племя (*пу*) «Шеркеш» в составе племенного союза «Байулы» из Младшего Жуза.

² Burak, Guy. The Second Formation of Islamic Law. The Hanafi School in the Early Modern Ottoman Empire. Cambridge: Cambridge University Press, 2015, с. 80–81.

³ Научное наследие ханафитских учёных Центральной Азии и Казахстана. Монография. Астана: Корпоративный фонд «Фонд поддержки духовных ценностей», IRCICA, 2018, с. 34.

Сведения ал-Кафави выгодно отличаются от других биографических произведений своим разнообразием.¹ В него вошли биографии учеников основателей золотоордынской школы ханафитского права Хусам ад-дина ас-Сигнаки (ум. в 711/1311-1312 или 714/1314-1315 г.) и ас-Сайида Джалал ад-дина ибн ас-Сайида Шамс ад-дина ал-Гурлани (ум. в 767/1365-1366 г.). Уменьшение сведений для второй половины XV–XVI веков можно объяснить начавшимся кризисом в истории этой школы.

Наши мысли, высказанные в этой публикации, сформулированы на основе заметок, извлеченных из полсотни списков рассмотренного сочинения. Они в основном касаются истории бытования сочинения. Замеченная исследователями ценность «Ката'иб» в качестве ценного источника по истории ханафитского *мазхаба*, и ислама в широком понимании, сделала актуальной задачей его издания. Изученные оба издания отличаются высоким качеством. Они могут послужить надежным источником для будущих исследований.



ИСЛАМСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В СОВРЕМЕННОМ КЫРГЫЗСТАНЕ: МЕДРЕСЕ, ИНСТИТУТЫ, УНИВЕРСИТЕТ И УЧЕБНЫЕ ЦЕНТРЫ

Тимур Алимбекович Козукулов

к.полит.н., доцент ОшГУ timurkozukul@gmail.com

Мээрим Равшановна Маметова

аспирант ОшГУ m.mametova07@gmail.com

Как известно, во времена СССР общественная и религиозная жизнь Кыргызстана, как и в других странах Средней Азии, подчинялась центральной организации. В частности, религиозным управлением мусульман Средней Азии в Ташкенте являлся Муфтият (Средне Азиатское духовное управление мусульман). Как известно, во времена СССР в Средней Азии было всего 2 религиозных (исламских) учебных заведения. Эти учебные заведения были расположены в городах Бухара и Ташкент в Узбекистане. Можно сказать, что в других странах Средней Азии в советское время не было религиозных школ. Но нельзя сказать, что в этих странах не было религиозного образования. Известно, что местные муллы преподавали в форме Худжры и обучали учеников. Система Худжра была полусекретной, полуоткрытой, но не официальной. Муллы обучали студентов дома по 1-2 часа в день. В Бухаре и Ташкенте существовала официальная школа, выпускники которой работали в религиозных учреждениях. А те, кто учился у мулл или Худжры, совершали свою религиозную деятельность только в селах.

Во время распада СССР религиозные школы были открыты и в других странах Средней Азии. В Кыргызстане в начале 1991 года впервые в Бишкеке было открыто

¹ Çeker, Huzeyfe. Hanefî mezhebinde biyografi geleneği. Doktora tezi. Konya, 2016, с. 302-307.

медресе имени Хазрата Умара при Духовном управлении мусульман Кыргызстана¹.

До обретения Кыргызстаном независимости на территории Киргизской ССР было всего 33² мечети, а в настоящее время официально зарегистрировано 2968³ религиозных мечетей, медресе, институтов и университетов, сообщается на официальном сайте госоргана. Как религиозное учреждение их может быть и больше, но не все зарегистрированы государством.

В Кыргызстане существуют различные учреждения, предоставляющие религиозное образование. Программа специального теологического образования в государственных образовательных учреждениях реализуются через теологические факультеты. Наряду с этим действуют Духовное управление мусульман Кыргызстана (ДУМК), Исламский университет, находящийся в ведении Муфтията, институты, медресе, центры религиозной подготовки и мечети. В Кыргызстане в государственных учебных заведениях действуют 4 факультета теологии и 3 теологического колледжа, 2 духовные гимназии. На официальном сайте указано, что при муфтияте есть 1 исламский университет, 9 исламских институтов, 1 образовательный центр, 82 медресе⁴. Но следует отметить, что эта информация очень старая. В настоящее время известно, что религиозных школ в 2 раза больше.

Открытие религиозных школ в Кыргызстане в 1991-2010 годах шло медленно. После 2010 года был скачок, и количество религиозных школ увеличилось быстрыми темпами. Например, с 2010 по 2013 года от 57 до 65 медресе стало. А от 2013 до 2016 года еще 27 медресе открылись⁵. Настоящее время по не официальным данными в Кыргызстане существует более 180 медресе. Но в 2018 году официально религиозных образовательных учреждений 112⁶ не считая государственных теологических факультетов и др.

В 1993 году при поддержке турецкого фонда «Диянет» впервые в государственном образовательном учреждении Кыргызстана на базе Ошского государственного университета (ОшГУ) был открыт факультет теологии. Этот факультет был открыт в первом государственном учебном заведении. После 2000 года на базе государственного университета имени И. Арабаева (КГУ им. И. Арабаева) в городе Бишкек был открыт отдел теологии и ещё один факультет теологии при Ошском государственном университете в селе Стрельник Аламединого района Чуйской области при поддержке турецкого фонда Худайи. А в 2012 году был открыт факультет теологии в «Кыргызско-турецком университете Манас», открытом между Кыргызстаном и Турцией в 1996 году.

Теологические факультеты в государственных образовательных учреждениях были открыты и лицензированы Министерством образования и культуры Кыргызской Республики (МОиН КР). Выпускники теологических факультетов

¹ <http://kiu.kg/history/> (15.10.2022).

² Мамаюсупов О. (2004) *“Религиозная ситуация в Кыргызской Республики”*, //Сборник материалов международной конференции «Ислам в Центральной Азии». –Ош, 20-22 май 2004. –С. 37.

³ http://religion.gov.kg/ky/religion_organization/registered/muslim, (19.05.2022).

⁴ <https://muftiyat.kg/medreseler/> (15.10.2022).

⁵ Козукулов Т. Ислам маданиятында билим берүү саясаты. –Бишкек: Из басма, 2016. –С. 93

⁶ Kozukulov T. “Kırgızistan’da din eğitime yönelik devlet politikası ve yaptırımlar”. //2. ULUSLARARASI AHMED-İ HÂNÎ SEMPOZYUMU “İslam Düşüncesinde İnsan”. Ağrı, 2018. -С. 713.

получают дипломы государственного образца, которые выдаются Министерством образования и культуры КР. Программа факультета теологии по направлению «теология» подготовлена Учебно-методическим объединением и осуществляет образовательную деятельность на основании государственного стандарта, утвержденного МОиН КР. Согласно государственному стандарту, выпускники теологии могут осуществлять свою деятельность в области научных исследований, педагогики и организационного управления¹. Факультет теологии ОшГУ выпустил первого выпускника в 1998 году. В настоящее время все вышеперечисленные теологические факультеты окончили более 1000 студентов.

ОшГУ имеет 2 теологических колледжа, расположенных в городе Ош и селе Стрельник Арашанского района Чуйской области. Также в 2016 году в городе Бишкек на базе КГУ им. И.Арабаева в сотрудничестве с Государственной комиссией по делам религий при Президенте КР открыт теологический колледж. В этих колледжах преподают 2 года и 10 месяцев на базе 9-го класса и 1 год и 10 месяцев на базе 11-го класса.

Гимназия «Ыйман» была открыта в 2013 году на базе ОшГУ при поддержке турецкого фонда «Диянет»². В этой гимназии преподаются как и дисциплины государственного стандарта, так и религиозные предметы в виде кружков. Выпускники этой гимназии получают аттестат о среднем образовании государственного образца. Также в 2021-2022 учебном году в городе Баткен Баткенской области на базе Баткенского государственного университета открыта гимназия «Ыйман».

В Кыргызстане, как мы упоминали ранее, первое медресе имени Хазрата Умара, открытое в 1991 году под юрисдикцией ДУМК, в 1993 году стал Исламским институтом имени Хазрата Умара, а 25 апреля 2003 года преобразовано в Исламский университет Кыргызстана имени Хазрата Умара по решению II съезда мусульман Кыргызстана.

Изначально при медресе было всего 4 преподавателя, но при институте (1998 г.) было 12 преподавателей и более 200 студентов. В настоящее время в университете работают около 70 преподавателей, а учится более 800 студентов из местных и других стран. Преподавательский состав включает докторов и доцентов из арабских стран. На основании приказа Министерства образования и науки Кыргызской Республики №936/1 от 7 июля 2017 года Исламскому университету Кыргызстана выдана лицензия на право ведения образовательной деятельности в сфере образования. На основании лицензии выпускнику Кыргызского исламского университета будет присвоен диплом государственного образца бакалавриата по квалификации Теология со стороны МОиН КР³. Позже они также получили лицензию Министерства по специальности арабский язык и шариат. Выпускникам Кыргызского исламского университета, кроме двух вышеперечисленных специальностей, диплом государственного образца не выдается. Университет не выдавал диплом государственного образца до получения лицензии министерства.

¹ Государственный стандарт по направлению 531600 - Бакалавр Теологии. Утвержденный МОиН КР 2021 г.

² Kozukulov T. “Bağımsızlık öncesi ve sonrası Kırgız toplumunda din ve dini kurumlar üzerine bir analiz”. //Hitit üniversitesi İlahiyat fakültesi dergisi. 19:1. 2020. -С. 189

³ <https://muftiyat.kg/maalymat/> (15.10.2022).

Исламские институты также обучают тысячи студентов. Однако выпускники этих вузов не получают дипломов государственного образца. Получают только диплом своего окончившего учебного заведения. Он не котируется в другие религиозные ветви, кроме муфтията. В настоящее время исламские учреждения действуют в разных регионах республики.

На данный момент при ДУМК в Кыргызстане действуют более 180 медресе. Количество студентов в этих медресе составляет около 1000 человек. В медресе обучение обычно ведется по 1 или 2 книгам. Обучение в основном идет лицом к лицу – учителя (устат) с учеником (шакирт). Есть несколько медресе, отвечающих образовательным требованиям нынешнего времени, но можно сказать, что они не составляют большинства. Дипломы медресе также признаются только религиозными отраслями. В настоящее время некоторые медресе 9-х классов заключили договор с государственной общеобразовательной школой и выдают своим выпускникам свидетельство о среднем образовании государственного образца. В большинстве медресе такие условия отсутствуют. Студенты заканчивают обучение только с тем образованием, которое они получили в медресе. В настоящее время регионом с наибольшим количеством медресе является Чуйская область. Следующий находится в Ошской области. Город Бишкек находится на 3 месте. Эти медресе выпускают много выпускников. Но они не проявляют себя в обществе.

В Кыргызстане существовали медресе, которые действовали без государственной регистрации. После принятия в 2008 году вновь вступившего закона «О свободе вероисповедания и религиозных организациях» подобные практики прекратились¹. Однако ВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ религиозного образования в Кыргызстане. 1. Религиозные образовательные учреждения (институты, медресе, семинарии, приходские и воскресные школы и др.) подлежат обязательной учетной регистрации в Государственной комиссии при Правительстве Кыргызской Республики по делам религий (далее - Государственная комиссия). Религиозное образование запрещается на территории Кыргызской Республики без регистрации в установленном порядке².

В конституции Кыргызстана, принятой на всенародном референдуме в 2021 году, в отличие от прежней, среднее образование считается обязательным. Раньше неоконченно среднее образование было обязательным. Отныне медресе, принимающие учащихся с базы 9-х классов, должны предоставить аттестат об окончании средней школы или диплом колледжа. Если он не выполнит условия, мы думаем, что эти медресе будут вынуждены закрыться.

Были открыты центры религиозного краткосрочного религиозного образования. Здесь религиозная информация предоставляется специально для женщин. Также при муфтияте были открыты специальные религиозные центры по подготовке проповедников (дааватчы). Религиозное образование в мечетях может осуществляться на основании специального разрешения Муфтията и

¹ Закон “О свободе вероисповедания и религиозных организаций” принятым Жогорку Кеңешем КР от 30 ноября 2008 года.

² Указ Президента Кыргызской Республики от 14 ноября 1996 года N УП-319.
<http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/43632>

Государственной комиссии по делам религий при Президенте Кыргызской Республики. Также во время школьных каникул при мечетях организуются специальные курсы для обучения детей. А обучение и получение образования по системе Худжра запрещено на основании закона, принятого в 2008 году.

Система религиозного образования ДУМК: Начальные школы - сертификат. Начальное медресе — 2-3 года. Каарыкана (Хафиз, учить весь Коран наизусть) вместе с 1 школой вместе 2-3 года. Курс заучивания Корана для 16-20 лет. Подготовительные курсы при мечети для 14-16 лет. Религиозный лицей 3-4 года. Высшие учебные заведения - диплом. Университет 5 лет, 18-40 лет. Институт 4-5 лет, 18-40 лет. Медресе 4-5 лет, 16-35 лет¹. Такая информация зафиксирована на официальном сайте муфтията. Но возникает вопрос, насколько эта информация соответствует действительности.

В заключение, религиозное образование в настоящее время не обнадеживает. Такая ситуация была вызвана политическими и экономическими факторами. В последнее время государство хоть и мало, но уделяет внимание на сферу религиозного образования. Мы считаем, что это первые шаги для продвижения данной сферы.



ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МУСУЛЬМАНСКИХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ЛИДЕРОВ ВОЛГО-УРАЛЬСКОГО РЕГИОНА И СРЕДНЕЙ АЗИИ В 1917-1926 гг.

Айдар Юрьевич Хабутдинов

д.и.н., проф. кафедры социально-гуманитарных дисциплин
Казанского филиала Российского государственного
университета правосудия, проф. кафедры истории Татарстана
Института международных отношений Казанского
федерального университета

На протяжении данного периода мусульманские общественные лидеры Волго-Уральского региона и Средней Азии играли ключевую роль в движении мусульман Российской республики (1917), РСФСР (1918-1922), СССР (с 1923 г.). Проанализируем те структуры, где мусульмане Идель-Урала и Туркестана сыграли свою роль в период от Февральской революции 1917 г. до жёсткой консолидации Советского режима в конце 1920-х гг.

I Всероссийский мусульманский съезд проходил с 1-11 мая 1917 г. в г. Москве в Доме Асадуллаева. На нем был создан Всероссийский мусульманский совет (ВМС, Милли Шуро). ВМС и его исполкому съездом была предоставлена «вся полнота национального представительства и руководство политической жизнью мусульманского населения России». Он стал высшим политическим орган мусульманских народов России вплоть до мая 1918 г.

¹ <https://muftiyat.kg/maalymat/> (15.10.2022).

В ВМС были избраны 30 чел.: от мусульман Внутренней России и Сибири – 10 чел. (И. Ахтямов, И. Алкин, М. Биги, Г. Исхаки, Ф. Карими, С. Максуди, Ш. Мухамедьяров, М. Тюменев, А. Цаликов, З. Шамиль); от Туркестана – 7 чел. (К. Абдулхаликов, А.-З. Валиди, И. Джайнаков, мулла К. Рахманбирдиев, К. Тогусов, мулла С. Урунбаев, У. Ходжаев), то есть представители этих двух регионов составляли абсолютное большинство в ВМС. Наряду с А.-З. Валиди Ш. Шагиахметов стал членом Исполкома ВМС от Туркестана, У. Пулатходжаев был делегирован от младобухарцев,

Деятельность ВМС и его исполкома отражала интересы мусульман разных регионов. В Госкомитет по народному образованию при Министерстве народного просвещения были направлены И. Леманов, Ш. Мухамедьяров, В. Таначев и У. Ходжаев; в Комиссию о выборах на окраинах – Я. Акпаев, Дж. Досмухамедов, У. Ходжаев, Ф. Хан-Хойский, А.-А. Шейхульисламов. Три представителя исполкома ВМС – С. Мамлеев, У. Ходжаев и А. Цаликов – были делегатами (с совещательным голосом) I Всероссийского съезда Советов рабочих и солдатских депутатов, прошедшего 3-24 июня 1917г.

По результатам выборной компании, в Учредительном Собрании мусульмане татарские списки получили в нем 16 мест, башкирские - 4. 1 января 1918 г. в Петроград прибыли 7 мусульманских депутатов-социалистов. Они единогласно постановили образовать самостоятельную мусульманскую социалистическую фракцию в составе: А. Цаликов (Симбирская губерния), Ш. Мухаммедьяров (Самарская губерния), Ш. Сунчелей, Г. Ильясов, А. Мухаметдинов (все трое из Уфимской губ.), С. Салихов и Ф. Туктаров (оба из Казанской губ.). Председатель ВМС осетин А. Цаликов возглавил фракцию. В своем выступлении на заседании он огласил декларацию фракции, в которой отмечалось, что Совнарком «оказался бессильным обеспечить народам России свободное развитие и осуществление ими всей полноты национальное творчество». Далее он призвал к «признанию... как образовавшихся штатов, так и находящихся в процессе образования, в частности штата “Поволжье–Южный Урал”, “Туркестанского” штата и др.». В конце работы Учредительного Собрания было принято постановление о государственном устройстве России, которое почти дословно повторяло декларацию мусульманской фракции. Депутаты от Туркестана не успели прибыть на его заседания до его роспуска. Затем исполком ВМС обратился с воззванием к мусульманскому населению России с призывом встать на защиту Учредительного Собрания.

В годы гражданской войны отношения между мусульманами Волго-Уральского региона и Средней Азии были разорваны, попытка их восстановления происходит в 1923 г., когда окончательно восстанавливается структура органов Центрального духовного управления мусульман в регионах (ЦДУМ). С 10 по 25 июня 1923 г. в Уфе проходил II Всероссийский Съезд улемов и мутаваллиев при ЦДУМ, на котором присутствовало 285 делегатов. На съезд прибыли представители Узбекистана: Кокандского Духовного Собрания (председатель -- Саит Ногман Саит Магсум, член -- Мухаметзян Кодратулла), Ташкентский муфтий Мухаммед Ходжа, крымский муфтий Ибрагим Тараби. Однако эти попытки вызвали негативную реакцию центральных властей.

III Всероссийский Съезд улемов и мутаваллиев при ЦДУМ должен был состояться в мае 1926 г. Однако «в этот же период ЦДУ было получено приглашение от короля Хиджаза Ибн-Сауда на Мусульманский конгресс в Мекке». В докладной записке «О всемусульманских конгрессах в Каире и Мекке (по материалам спецосведомления и инопрессы)» замначальника ВООГПУ Волленберг и врио. начальника. 11-го Отделения Петросьян утверждали в разделе: Состав делегации Сов. мусульман на Меккинский конгресс: «Трудность задач, стоящих перед нашей делегацией, диктовала нам необходимость сугубо осторожного отношения к составу самой делегации. Кроме того, что делегация эта должна была состоять из лиц, высокоавторитетных не только внутри Советского Союза, но и вне его, нужна была полная уверенность в том, что делегация наша сумеет последовательно провести в жизнь наши предначертания. В результате длительной подготовки, мы остановились на следующем составе делегации Советских мусульман, отвечающим обоим, указанным выше требованиям: 1) председатель делегации – председатель ЦДУ – муфтий ФАХРЕТДИНОВ, 2) Заместитель его – ТАРДЖИМАНОВ Кашаф, члены: 3) муфтий Крыма – МУСЛЯХЕДДИНОВ, 4) Пред. Ташкентского ДУ – АБДУЛ ВАХИД КАРИЕВ, 5) От духовенства Татарии – ИЛЪЯСОВ ТАГИР, 6) От духовенства г. Астрахани – АБДУРАХМАН УМЕРОВ, 7) от м/д. г. Петропавловска – МАГДИ МАГКУЛОВ и 8) От мусульман Москвы – МУСА БИГИЕВ».

Жертвами репрессий стали К. Тарджемани, А.-В. Кариев, Т. Ильясов, А. Умеров, М. Магкули, Мусляхединов (Халиль, Мусляхиддин Хаджжи). М. Биги эмигрировал. Только в 1943 г. на Учредительном съезде Среднеазиатского духовного управления мусульман (САДУМ) присутствовали три представителя ЦДУМ, включая муфтия Габдуррахмана Расули. Таким образом, контакты между религиозной и светской элитой Волго-Уральского региона и Средней Азии были пресечены на долгие годы, хотя данные деятели выполняли свою роль в отстаивании интересов российского / советского государства во внутренней политике и на международной арене.



АЛИ ИБН МУХАММАД ӘЛ-ИСБИДЖАБИДІҢ ИСЛАМ ҚҰҚЫҒЫ БОЙЫНША ЖАЗҒАН ЕҢБЕГІ

Бағдат Манабаев

*Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы
Ислам институты директоры, PhD докторы*

XI-XII ғасырларда жазылған Орталық Азиядағы діни қалахуал, әлеуметтік және мәдени өмірдеректерінің негізгі қайнар көзінің бірі болып есептелетін – әл-Исбиджабидің «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» еңбегі. Бұл еңбек ислам құқығы «фиқһ» саласына бағытталып жазылған. Орта ғасырларда жазылған бұл еңбек діни ескерткіш ретінде ғана емес, сол ғасырлардағы деректерді өзіне қамтыған шығарма ретінде де қаралып, зерттелуі тиіс. Шығарма құрамында орта ғасырларды қамтитын құнды фактілермен деректердің бар екені біз күмән келтірмейміз. Дегенмен ол фактілерге

қол жеткізу үшін ғылымда қалыптасқан арнайы қолжазбаларда қолданылатын зерттеу тәсілдерін қолдану керек. Ислам құқығына тікелей қатысты мәтіндер турасында көпшілік: онда діни мәтінге қатысы бар мәліметтер ған берілеген деп есептейді. Алайда, онда сол ғасырлардағы діни жағдайдан бөлек, әлеумет пен қоғам қарам-қатынасына тікелей байланысты құнды мәліметтер де кездеседі.

Шығарманың нұсқаларын жинақтау жұмысы. Сирия, Ирак және Түркия елдерінен «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» шығармасының он нұсқасы анықталды және ол нұсқалардың көшірмелері қолға алынды. Бұл шығарма нұсқаларына зерреу барысында тарихи-филологиялық әдіс пен арнайы шығыс қолжазбаларына қолданылатын палеографиялық және кодикологиялық тәсілдер кеңінен пайдаланылды. Бұл ғылыми тәсілдердің нәтижесінде ол нұсқаларды көшірген адамдар «хаттат», нұсқалардың көшірілген биографиялық орындары, сақталып келген патша сарайлары мен арнайы қорлардың «уақыф» нұсқаларға басылған мөрлері мен ондағы жазуларға талдау жүргізілді. Бұл тәсілдерді қолдану нәтижесінде, Орта ғасыр кезеңіндегі өмір сүрген халық ұстанымдары мен әдеп-ғұрпына, өзара жәрдемдесу сияқты құнды да пайдалы деректерге қол жеткізілді.

Тарихи-биографиялық әдебиеттер мен шығарма колофоны, мұқабасы және форзац парақтарында шығарма авторы әл-Исбиджабидің түрлі атақтары мен ныспылары (тұрған қаласына қарай, сол қала есімімен аталуы, мыс: Самарқанди, Исбиджаби) оның XI-XII ғасырлардағы патшалармен қарым-қатынасы мен сол кездегі діни жағдай турасында құнды деректер келтірілген.

Шығармаға табиғат, географиялық, климаттық, әдет-ғұрыптық, т.б. жағдайларға қатысты шолу жүргізілді, автордың келтірген мәселелері мен мәліметтеріне талдау жасалды. Сонымен қатар шығармаға тарихи-мәдени дерек тұрғысынан да талдау берілді.

Осы жоғарыда айтылған әдіс-тәсілдерден жинақталған мәліметтерді қазіргі уақытта сенімді саналатын тарихи деректермен салыстыру нәтижесінде, өзіміздің өлкеміздегі тарихқа, діни жағдайға қатысы бар құнды деректер анықталып отыр. Шығарма қолжазба түрінде сақталғандықтан ондағы деректер мен мәліметтер сенімді және құнды болып есептеледі.

«Шарх Мухтасар ат-Тахауи» еңбегінің авторы

‘Али ибн Мұхаммад әл-Исбиджабидің (535/1141 қ.б. ж.)¹ «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» еңбегі қолданбалы ислам құқығы (фуру’ әл-фикһ) мәселелеріне арналған. Ғұлама ханафи ислам құқығы (фикһ) мәселелеріне арналған бұл шығармасын Самарқан қаласында жазған. Ол бұл еңбекті жазу барысында жергілікті Самарқан ғылым ортасына бейтаныс, сонау Мысыр жерінің ханафи ғұламасы Әбу Джа‘фар ат-Тахауидың (238–321/852–933) «Мухтасар ат-Тахауи» атты еңбегін таңдап, ондағы мәтінге түсіндірме (шарх) жасаған. Әйгілі неміс шығыстанушысы К. Броккельман бұл еңбекті «әл-Мухтасар фи-л-фикһ» деп атаған².

¹ Ибн Әби-л-Вафа’ әл-Кураши әл-Ханафи. Әл-Джавахир әл-мудийа фи табақат әл-ханафийа (Ханафилар бөліміндегі асыл тастар): 5 том / ‘Абд әл-Фаттах Мухаммад әл-Хулв/Хилв. -эр-Рияд: Дар әл-ихйа’, 1413/1993. т. 2, б. 494.

² Brockelmann C. Geschichte der arabischen litteratur (Араб әдебиетінің тарихы). E.J. Brill, Leiden, New York, Köln, 1996. т. 2, б. 494.

«Мухтасар ат-Тахауи» немесе «Әл-Мухтасар фи-л-фиқһ» шығармасының авторына қысқаша тоқталсақ

«Әл-Мухтасар фи-л-фиқһ» авторының толық есімі Ахмад ибн Мухаммад ибн Сәлама ибн Әбд әл-Малик ибн Сәләма ибн Сулайм ибн Сулайман ибн Джанаб әл-Әзди әл-Хажри әл-Мысри ат-Тахауи. Көпшілікке Әбу Джа‘фар есімімен, сонымен қатар «Тахауи» лақабымен де мәшһүр болған ғұлама. Мысырдың Са‘д ауданына қарасты кішкентай «Таха» ауылынан шығуы Тахауи ныспы есімімен танылуына себеп болған¹.

Имам ат-Тахауи Аббасит халифаты гүлдеп тұрғанда, әл-Му‘тасим Мухаммад ибн Харун ар-Рашидтің билік тұсында 238/852 жылы туылған. Имам ат-Тахауи сауатты да тәрбиелі отбасында дүниеге келген. Оның әкесі Мухаммад ибн Сәләмә білімді және әдебиетші, ал анасы шарифат заңнамаларын жақсы түсінетін фақиһ болған. Имам ат-Тахауидің нағашы көкесі шафиғи мазһабының атақты ғалымы әл-Музани (321/878 ж. қ. б.) еді. Осы нағашы көкесі имам ат-Тахауидің білімге деген қызығушылығы мен жігерін оятқан. Сол мақсатта «сенен түк шықпайды, сен алысқа шаппайсың» деген сөздерді айтып, бала ат-Тахауиді жігерлендірген. Имам ат-Тахауи Мысырда шафи‘и мазһабының кең таралуына қарамастан, ханафи мазһабын таңдауына нағашысы Әл-Музани себепші болғанын айтады. Имам ат-Тахауидан, «сіз неге шафиғи мазһабын тастап, ханафи мазһабын таңдадыңыз?»– дегенде: «Бұған менің нағашы көкемнің қатысы бар, себебі ол ханафи кітаптарына ұзақ үңіліп қарап отыратын, осыны көріп шафи‘и мазһабынан кеттім», – деп жауап берген². Бәдір ал‘-Айнидің айтуынша, «Бухаридің қайтыс болған кезінде ат-Тахауидің жасы жиырма жетіде, ал имам Муслим дүние салғанда отыз екі жаста, Әбу Дәуіт дүниеден озған шағында қырық алты жаста, имам ат-Тирмизи қайтқанда елу жаста, ән-Ниса‘и қайтыс болғанда жетпіс төртте, Ибн Мәжә дүние салғанда қырық төртте және Ахмад ибн Ханбал дүние салғанда он екі жаста ғана еді»,– деген. Имам ат-Тахауидің ислам құқығы «фиқһ» саласын меңгерген баласы мен қызы болған және олардан немере сүйген. Имам ат-Тахауи хижраның 321 жылы бейсенбіге қараған түні жасы сексеннің екісіне келіп, дүниеден өткен. Каир қаласына қарасты әл-Қарафа елді мекенінде жерленген³.

«Шарх Мухтасар ат-Тахауи» шығармасының қолжазба нұсқалары

Түркия Республикасы (Стамбул, «Süleymaniye Devlet Kütüphanesi»), «Beyazıt Devlet Kütüphanesi»), Сауд Арабиясы патшалығы (Мәдина, «Шейх әл-ислам ‘Ариф Хикмат»), Ирак Республикасы (Бағдад, «Диуан әл-уақф ас-сунни», «Дәр әл-махтутат»), Сирия Республикасы (Дамаск, «Мәктабат әл-Әсад») кітапханаларында сақталған шығарманың он нұсқасы анықталды. Бұл нұсқалар «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» мәтіні және оның редакцияларымен қоса, қолжазба бойындағы түрлі бейнедегі ескертпелер, есімдер, колофонындағы мағлұматтар, жазылған қала, ел атаулары, парақ жиектеріндегі мәлімдемелер, уақыф немесе жеке тұлғаларға қатысты мөрлер, форзац, нахзац парақтарындағы мәліметтер, фронтиспис, қолжазба тарихы, оны оқыған тұлғалар және т.б.көптеген мәліметтер мол деректер берді.

¹ Манабаев Б.М. Ислам және араб филологиясы мәселелері. – Алматы; Нұр-Мүбарак, 2014.

² Шамс ад-Дин ибн Халликан. Уафайат ал-а‘йан уа абна‘у абна‘у аз-зман. Мыср: Матба‘ат ас-са‘адат, 1948.

³ Мухаммад Захид ибн әл-Хасан әл-Кәусари. Әл-Хауи фи сират әл-Имам ат-Тахауи. Қаһира: Мактабат әл-Азһарийа ли-т-турас, 1419/1999.

I. Süleymaniye Devlet Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы, «Hekimoğlu» қорында 344-нөмірімен сақталған¹.

II. Süleymaniye Devlet Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы, «Şehid Ali Paşa» қорында 816-нөмірімен сақталған².

III. Beyazıt Devlet Kütüphanesi кітапханасында 18868-нөмірмен сақталған. Қолжазба кітап 385 парақтан құралған³.

IV. Мәдина қаласындағы «Шейх әл-Ислам ‘Ариф Хикмат» кітапханасында 3601-нөмірмен сақталған⁴.

V. Ирак Араб Республикасының Бағдад қаласындағы «Диуан әл-уақф ас-сунни» кітапханасында 1538-нөмірмен сақталған⁵.

VI. Millet Genel Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы, «Feyzullah Efendi» қорында 803-нөмірмен сақталған⁶.

VII. Süleymaniye Devlet Kütüphanesi қолжазбасы, «Yeni Cami» қорында 458-нөмірмен сақталған⁷.

VIII. Süleymaniye Devlet Kütüphanesi қолжазбасы, «Yeni Cami» қорында 457-нөмірмен сақталған. Қолжазба 352 парақтан құралған⁸.

IX. Ирак Араб Республикасының Бағдад қаласындағы «Дар әл-Махтутат» кітапханасында 1467-нөмірмен сақталған. Микрофильмінен алынған нөмірі 347⁹.

X. Сирия Араб Республикасының Дамаск қаласындағы бұрынғы «әз-Заһирийя», қазіргі «Мактабат әл-Әсад» кітапханасында 12178-нөмірмен сақталған¹⁰.

Біз жоғарыда келтірген он нұсқаның ішінен Beyazıt Devlet Kütüphanesi кітапханасындағы 18868-нөмірлі қолжазба нұсқасына тоқталдық. Аталмыш нұсқа құрылым жағынан 54 бөлімнен тұрады. Осы бөлімдерге талдау барысында кездескен ортағасырлық өмір көріністеріне қатысты екі-үш фактіге тоқталдық.

Кек алу мен [өлген кісінің] құнын төлеу – «әл-қасас уа-д-дйат» атты 33-бөлімнің 8 бөлімшесінде мынадай деректер келтірілген:

Кісі өліміне қатысты категориялардың ішінде әдейі «‘амдан», қателесіп «хата’ан» және қатеге жақын немесе ұқсас «шибһ» түрлері айтылған. Осы үшеуінің екіншісі

¹ ‘Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби. Шарх Мухтасар ат-Тахауи (түсіндірмелер мухтасар ат-Тахауи). Süleymaniye Devlet Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы, «Hekimoğlu» қоры, № 344. – 360 п.

² ‘Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. Süleymaniye Devlet Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы, «Şehid Ali Paşa» қоры, № 816. – 208 п.

³ ‘Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. Beyazıt Devlet Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы, № 18868. – 386 п.

⁴ ‘Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. «Шейх әл-Ислам ‘Ариф Хикмат» кітапханасының қолжазбасы, № 3601. – 301 п.

⁵ ‘Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. «Диван әл-уақф ас-сунни» кітапханасының қолжазбасы, № 1538. – 322 п.

⁶ ‘Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. Millet Genel Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы, «Feyzullah Efendi» қоры, № 803 – 370 п.

⁷ ‘Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. Süleymaniye Devlet Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы, «Yeni Cami» қоры, № 458. – 701 п.

⁸ ‘Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. Süleymaniye Devlet Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы, «Yeni Cami» қоры, № 457. – 351 п.

⁹ ‘Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. Дар әл-Махтутат» кітапханасының қолжазбасы, № 1467.

¹⁰ ‘Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. Мактабат әл-Әсад» кітапханасының қолжазбасы, № 12178.

«хата'ан» қателескен жағдайды сөз ету барысында, автор мысал ретінде Самарқан мен Исбиджаб қалаларын келтірген. Қателесіп кісі өлтірген адам, өлген кісінің бала-шағасына ақшалай төлем төлеуі тиіс. Ол төлем мөлшерін қазы белгілейтін болған. Өлтірушінің қаражаттық жағдайы төмен болғанда, оған туыстары «әл-му'ақила» көмектесетінін атап айтқан. Олар белгіленген ақшалай құнды үш жылға дейін төлеуіне мүмкіндік алған. Осы мәселеге қатысты автор «әл-Исбиджаби» Самарқан мен Исбиджаб қалаларындағы өлтірілген кісі құнын төлеудің аталмыш шаһарларда қалыптасқан жолын мысалға келтіріп жазған. Егерде қателікпен кісі өлтірген мұсылманның қазы белгілеген төлемін өтеуге жәрдемдесетін туыстары әл-му'ақала болмаған жағдайда, оның туыстарының орнын басатын көмекшілері «ансаруһу» құраған. Ансар деп, кісі өлтірген адамның жақын араласатындары айтылып отыр. Олар: біріншіден; бір ауылда тұратындар, екіншіден; үйлері жақын орналасқан көршілер, үшіншіден; бір салада жұмыс істейтін қызметтестері сөз етілген. Осы қызметтестерінің көмегі гильдия (орта ғасырларда гильдия түсінігі саудагерлер мен колөнершілердің өз мүшелері мен мүдделерін қорғау мақсатындағы өзара көмек) [8] «нусратуһу би-л-хираф» мәселесіне қатысты әл-Исбиджаби Самарқанда мата бояушылар «әл-қассарин» және мыс зергерлері «ас-саффарин» араларында төлемді мойындарына алып, өз қызметтесіне көмекке келетін болған. Ал Исбиджаб қаласына қатысты автор бір ғана мамандық иелерін атаған. Олар – етікшілер «әл-асакифа» еді. Бұл мамандық жағынан көмек қолын созатындардың әрқайсысы төрт дирхамнан жинап беретін болған¹.

Сонымен қатар, қазасын өтеу, назір беру және ант ішу – «кітаб каффарат уа-н-нузур уа-л-айман» атты 43-бөлімде келесідей мәліметтер келтірген. Әл-Исбиджаби ант ішу бөлімінде сол кездегі жергілікті әдеттерді де мысалға келтіріп жазған. Анттың түрлеріне қатыста мысалдар келтіре келе, асқа қатысты ант түрлеріне тоқталған. Соның бірі «түскі ас ішпеймін» деп ант ішуге қатысты. Бұл түскі ас деген ұғымға анықтама беруде, автор бірнеше елдің әдеттегі түскі ас мәзіріне кіретін тағамдарды атаған. Солардың ішінде бірінші жолда куфалықтарды мысалға келтіріп, олардың тамақпен ант етулері дегені – бидайдан жасалған нан және арпадан жасалған нан жемеулері. Екіншіден ауыл арабтарын «бәдеуи» мысалға келтіріп, олардың күнделікті қоректенетін астарына сүт пен арпаны мысалға келтіріп жазған. Үшінші ретте Араб түбегі «хиджаздықтарды» айта келе, олардың асы арпа наны екенін атап өткен. Осы үш түрлі географиялық атауларды келтіріп, олардың негізгі астарын атаған. Содан кейін, «ал біздің елде» – дей келе, (Исбиджаб не Самарқанды көздеп) ант сөзі бидайға қатысты айтылады деген. Сонымен қатар түс уақытына анықтама берген. Жоғарыда айтылған әртүрлі үш ұлт өкілдерінде түскі ас ұғымы – күн шыққаннан бастап, күн ауғанға дейінгі аралық. Ал кешкі ас деп – күн ауғаннан бастап, түннің басым бөлігін айтамыз. Және бұл анықтамалар олардың әдет-ғұрыптары болып саналады деген. Автор осы мәселеге қатысты біздің (Исбиджаб аумағында) әдетіміз бойынша, кешкі ас дегеніміз – екінді (асыр) намазынан кейінгі аралық (екінді уақыты –адам көлеңкесінің өзінен екі есе артық ауған кезін айтамыз) деп атаған².

¹ 'Али ибн Мухаммад әл-Исбиджаби. Шарх Мухтасар ат-Тахауи. Beyazıt Devlet Kütüphanesi кітапханасының қолжазбасы, № 18868. – п. 309

² Сол жерде, п. 339.

Бұған қоса автор фикһ мәселелерін түсіндіру барысында, оқырманға мәселені толыққанды жеткізу мақсатында араб тілінің грамматикасынан мысалдар келтіріп жазған. Мысалы, «истисна', мустасна, мустасна минху» (басқашалау есімдері) және «сифа» (сын есім) сынды араб тілінің грамматика бөлімдеріне де кеңінен тоқталғанын көреміз.

Қорытынды

Қазақстанның орта ғасырларындағы ең бір маңызды салалардың бірі саналатын ислам құқығын (фиqh) саласын қарастырған ‘Али ибн Мұхаммад әл-Исбиджабидің «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» шығармасы құнды ғылыми еңбек екені анық. Оның шығармасы осы фиqh саласында өз заманындағы ханафи туындыларының ішінде бетелдісі болған, құрылымы мен мазмұны жағынан жұрт назарына іліккен. «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» – фиqh оқырмандарының арасында үлкен сұранысқа ие шығармға айналғанын байқаймыз. Шығарма нұсқалары көптеп көшіріліп, фиqh саласында негізгі дереккөз шығармаға айналған. Кейінгі фиqh саласының ханафи ғұламалары да дәл осы шығармаға негізделіп, сілтемелерін көптеп жасаған. Фиqh оқырмандары көп оқыған және ондағы әл-Исбиджабидің пәтуаларына жиі жүгінген. Соның нәтижесінде ‘Али ибн Мұхаммад әл-Исбиджабидің қаламымен жазылған «Шарх Мухтасар ат-Тахауи» шығармасы оқырманға танымал болған. Бұл еңбек ислам құқығы фиqh саласымен ғана шектелмеген, сол дәуірдің мәдени, әлеуметтік, саяси және экономикалық өмірінен де бізге құнды мәліметтер бере алады. Ғұлама еңбегіне талдау жасай отырып, оны орта ғасырлардағы тарихи оқиғалармен ұштастыра-салыстыру нәтижесінде Қазақстан тарихында маңызды орны бар ғылыми еңбек деуге болады.



SADUAQAS GHILMANI (1890-1972) MİRASI

Betül Ayaz

IRCICA, Chief of the Research Section, Dr.

Saduaqas Ghilmani (1890-1972), Kazakistan bölgesinde İslam’ı yayma ve yaşatma konusunda medrese, cami ve SADUM’da (Orta Asya Müslüman Din İdaresi) imam ve kadı olarak hizmet vermiş, İslami ilimler konusunda birçok eseri bölge halkına miras olarak bırakmıştır. Bu hizmetler neticesi ortaya çıkan çalışmalarını IRCICA olarak bugüne taşımak geçmişle arada bir bağ kurmaktır.

Kazakistan için İslami ilimler noktasında büyük önemi haiz olan ve yaşadığı dönem içerisinde pek çok eser kaleme alıp, aynı zamanda kendi topraklarında İslam’ı yaymak, yaşatmak ve gelecek nesillere aktarmak için pek çok Arapça eseri de Kazakça’ya çeviren Saduaqas Ghilmani, 1890-1972 yılları arasında yaşamıştır. 1947’den ölüm tarihi 1972’ye kadar Sovyet Sosyalist Rusya’da Kazak imam ve kadısı olarak görev yapan Ghilmani aynı zamanda bir şair olarak da bilinmektedir. Dönemin şartları içerisinde çok zorlu bir hayat yaşayan Ghilmani’nin biyografisi 2018 yılında Arap harfleriyle Kazakça ve İngilizce’ye tercüme edilerek IRCICA tarafından “Biographies of the Islamic Scholars of Our Times” ismiyle 2 cilt olarak yayınlanan, kısaca geç çarlık ve Sovyet dönemlerinde Kuzey Kazakistan ve Sibirya’da yaşayan İslam alimlerinin biyografilerinden oluşan eserinde

ayrıntılı olarak verilmiştir.¹ Bu sebeple Ghilmani'nin hayatıyla ilgili detaylara burada girilmeyecektir.

Ghilmani'nin daha önce başka bir yerde yayınlanmamış olan çalışmalarını, ilme katkısı olabilecek notlarını bir seri olarak yayınlamanın, ilim dünyasının istifadesine sunulmasının faydalı olacağı düşüncesiyle IRCICA, bir eser için daha çalışmalara devam etmektedir. Bu bağlamda “The Islamic Intellectual Elite in Soviet Central Asia: Documents of Saduaqas Ghilmani (1890-1972)” başlığıyla çıkacak olan kitap henüz hazırlık aşamasındadır. Bu makalenin konusu da henüz yayım hazırlığında olan bu kitap üzerinden Ghilmani'nin ilmî mirasının değerlendirilmesiyle o dönemin Rusyasında Kazak Müslümanlarının aynı zamanda kısa bir durum değerlendirmesi olacaktır. 3 bölüm, EK'ler ve İndeks kısmından oluşması planlanan kitap yukarıda da ifade edildiği gibi henüz hazırlık aşamasındadır.²

Ghilmani'nin 1947 ve 1972 tarihli vasiyetnameleri, eserdeki tarihî fotoğraflar ve Ghilmani'nin yazışmaları ile ilgili genel bilgiler, eser hazırlanırken uygulanan metod, kullanılan materyaller vs. eserin “Giriş” kısmında kısaca verilecektir.

Birinci Bölüm'de, Saduaqas Ghilmani'nin 1947 ve 1972 tarihlerinde Arap harfleriyle Kazakça yazılmış orijinal 2 vasiyetnamesi ve bu vasiyetnamelerin Kazakça, Rusça ve İngilizce³ tercümeleleri bulunacaktır.

Bu vasiyetnamelerin muhtevasına, ilmî, sosyal, kültürel ve dinî açıdan önemine, geçmişle bugün arasında bağ kurulmasında ve bu bağın gelecek nesillere aktarılırken etkisinin nasıl olduğu/olacağı konusuna değinmeden önce Saduaqas Ghilmani'nin neden iki vasiyetnamesi olduğu konusuna kısaca açıklık getirmek yerinde olacaktır.

Neden iki vasiyetname?

1928'den 1946'ya kadar çok zorlu bir yaşantısı olan Ghilmani'nin bu 18 yıllık yaşantısını üç kısımda ele almak yerinde olacaktır. Birincisi 1928'den 1932'ye kadar Kazakça'da “kiimpeske” olarak adlandırılan mülklere el konulması dönemidir. Zira 1928'de Sovyet hükümeti tarafından İslam dinini öğrettiği gerekçesiyle Ghilmani'nin medresesi üzerinden vergi istenmiş ve Ghilmani vergi olarak tüm hayvanlarını vermiştir. Bir yıl sonra vergi oranının artırılarak 57 baş hayvan istenilmesi, Ghilmani'yi evini, medresesini ve kimliğini bırakarak kaçmaya sevketmiştir. Bu ilk kaçış döneminde Ghilmani kendi ismini bırakarak “Ali” ismini kullanmıştır. Akabinde 1932'den 1936'ya kadar olan ikinci dönem yani kitlesel açlıktan kaçış dönemi (asharshilig) ki bu dönemde ismini Abdülkerim Musimov olarak değiştirdiği bilinmektedir. 1937'den 1946'ya kadar süren üçüncü dönem ki bu dönemde arandığı için sürekli kaçmakta olan Ghilmani, 1946 tarihinde Akmola'ya dönmüş ve 1947'de Orta Asya Müslüman Din İdaresi (SADUM) kararıyla Akmola şehir camiiinde imam olarak göreve başlamıştır. Kaçışı sona eren Ghilmani'nin bu sefer sorgulanma dönemi başlamıştır. Geçmiş sürekli sorgulandığı için öldürüleceği endişesiyle 1947'de ilk vasiyetini yazmıştır. Ancak yaşamaya ve dönemin şartları içerisinde mümkün olduğunca İslam adına hizmet vermeye devam etmiştir, ta ki 1972 yılında vefat edinceye kadar. Dolayısıyla ikinci vasiyetini de ölmeden önce yazmıştır.

¹ Saduaqas Ghilmani, Biographies of the Islamic Scholars of Our Times, vol.I-II, ed. Ashirbek Muminov, Allen J. Frank, Aitzhan Nurmanova, IRCICA yay., İstanbul 2018.

² “The Islamic Intellectual Elite in Soviet Central Asia: Documents of Saduaqas Ghilmani (1890-1972), ed. Sayfulla Mollaqaqanaghatuly, Ashirbek Muminov, Allen J. Frank, Aitzhan Nurmanova, Betül Ayaz, IRCICA yay., İstanbul, forthcoming.

³ İngilizce tercümeleleri Allen J. Frank tarafından yapılmaktadır.

Bu vasiyetnamelerde nelerden bahsedildiği konusuna gelince, her iki vasiyetnamesinde de Ghilmani'nin özellikle vurguladığı ortak hususlar olduğu görülür.

İlk vasiyeti Kazak halkının İslam dinini yaşayarak yaşatmaları ve İslam üzere birlik olmaları, gelecek nesillerin İslam olarak yetiştirilmeleri, şeriatle hükmedilmesi ile ilgilidir. İkinci vasiyeti olarak Ghilmani kendisi üzerinden bir hususu dile getirmiştir ki kadılığı sırasında diyalog içerisinde olduğu her kim varsa kalplerini kırmış olma endişesiyle helallik istemesidir. Bu vasiyeti ile İslam'da “kul hakkı” denilen kavramın hem dinen hem de dünyevi ilişkilerde ne kadar önemli olduğunu vurgulamaktadır. Üçüncü vasiyeti ise vefatıyla beraber defni sırasında ve daha sonrasında yapılacak merasimlerde hurafelerden, mesela parayla Kur'an okutmak, ruhuna gitsin diye yemek vermek vb. uygulamalardan uzak durulması yönündedir. Burdan da anlaşılmaktadır ki kendi dönemi içerisinde İslam'ı en hakiki haliyle anlamış ve gelenek kaynaklı uygulamaların zaman içerisinde din olarak algılanması neticesinde ortaya çıkan hurafelerden uzak durularak İslam'ın özünü korumayı, muhafaza etmeyi ve gelecek nesillere aktarmayı Kazak halkına bir vasiyet olarak bırakmıştır. Dördüncü vasiyeti ise mirası üzerinedir. İki kızı için malının üçte ikisinin verilmesini istemiştir. Ancak bu kısımda insanın yüreğine dokunan bir ayrıntı vardır ki o da Rusya'da askerde öldüğü söylenen oğlunun bir gün gelir umuduyla mirasının koruma altına alınması yönündeki isteğidir. Beşinci vasiyeti eşine verilecek mirasla ilgilidir. Ancak 1972'deki vasiyetnamesinde 1947'den farklı olarak miras meselelerine iki amca oğlu ile iki kızkardeşin ilave olunduğu görülür. Eşine sekizde bir hisse ve evin eşyalarını, kızlarına üçte iki, oğlunun durumu ise belli olmadığı için onun payının saklanması ancak olumsuz bir haberin gelmesi durumunda oğlunun payının amca çocuklarına pay edilmesini vasiyet etmiştir. Altıncı vasiyeti ise kitaplar hususundadır. Camiden aldığı kitapların tekrar camiye, imamdan aldıklarının tekrar imama verilmesini, kendine ait olan kitapları ise ilgisi olan, okuyabilecek ve istifade edecek kimselere verilmesini ancak okumaları bittikten sonra tekrar iade ederek başkalarının da istifade etmesine fırsat verilmesini vasiyet etmektedir. Bu vasiyetiyle Ghilmani aynı zamanda “emanet” mefhumunun ve ilmin de önemini vurgulamaktadır. Ayrıca bu kısımda 41 tane kitap ismi geçmektedir. Bu kitaplardan bazıları Ghilmani'nin yazdığı bazıları da tercüme olan eserlerdir. Parçalar halinde Kur'an tefsirleri de bulunmaktadır. Bu kitap isimleri üzerinde halen çalışmaya devam edilmektedir. Hem 1947 hem 1972 vasiyetlerinde verdiği kitaplar sayı olarak her ikisinde de 41 adet olup, ancak tamamı aynı değildir. 1972 vasiyetinin 41. sırasında geçen “Albümler” hazırlanan eserin 2. Bölümünün kaynağını teşkil etmektedir.

Bu vasiyetnamelerin önemi nedir?

Ghilmani'nin mirası olarak değerlendirilen bu vasiyetnameler hazırlandıkları dönemin zorlu şartları içerisinde, İslam dini değerlerine ne denli sahip çıkılmasının istendiğinin, bunun için çaba sarfedildiğinin ve toplum içerisinde uygulanmasının ne kadar önemli olduğunun bugün görülmesini sağlar. Ayrıca bu vasiyetnamelerin ilmî olarak değeri ise Sovyet döneminden kalma bir Kazak İslami hukuk belgesinin nadir bir örneği olmasıdır. Ghilmani'nin her iki vasiyetnamesinin sonunda liste olarak verdiği elindeki orijinal eserler, Mısırlı ve Hintli yazarların Arapça eserlerinin Kazakça çevirilerinden ibaret olan kitap isimleri, İslam kültürü ve ilmine sağladığı katkının da önemli bir işaretidir. Kısacası liste aynı zamanda Sovyet döneminde Müslüman alimler arasında önemli olan teolojik konuları ele alan, kendi hukuki eserlerinin bir bibliyografyasını da içermektedir. Netice olarak Ghilmani mirasının bibliyografik çalışması için çok önemli bir kaynak niteliğindedir.

Sovyet h k metinin Vehhabilik, Selefilik, Islahiyye ve Fundamantalizm'den istifade ederek İslam kültürünü yok etme çabalarına karşılık, Ghilmani'nin Arapça'dan Kazakça'ya Seyyid Kutup'tan, Ra id Rida'dan vs.  evirdi i kitaplar hem o dönem için hem de daha sonrası için büyük önem arz etmektedir.

Ghilmani'nin tüm bu vasiyetleri tamamen kendi ya adıklarının neticesinde ortaya çıkmıştır. Kitapların çoğu dönem şartları itibarıyla da ılmı tır. Bu sebeple ki günümüzde "Ghilmani'nin Mirası" değişik kütüphanelerde bulunmaktadır.

İkinci Bölüm'de Ghilmani'ye ait 4 albümden tarihi fotoğraflar bulunmaktadır. Bu albümler yukarıda da ifade edildiği üzere 1972 vasiyetnamesinden çıkartılmıştır. Bölümün "Giriş" kısmında kısaca albümlerde kaç fotoğraf olduğu, kimlere ait olduğu ve nerelerde çekildiği ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Birinci Albüm'de toplam 47, ikinci albümde 34, üçüncü albümde 80, dördüncü albümde 50 fotoğraf bulunup bunlarla ilgili açıklamalar her fotoğrafın alt bilgisinde verilmiştir.

Bu dört albüm Ghilmani'nin ailesi, arkadaşları, imam ve kadı olarak çalıştığı dönemde SADUM olarak bilinen Orta Asya Müslüman Din İdaresi'ndeki önde gelen  ahsiyetlere ve burada gerçekleştirilen törenlere ait siyah-beyaz ve renkli fotoğraflardan (toplam 205) ibarettir. Foto rafların üzerinde genellikle Ghilmani'nin el yazısıyla Arap ve Krill alfabesiyle yazılmış  erhler bulunmaktadır. Arap alfabesiyle d   len  erhlerin devlet siyaseti gereği o dönem için şüpheli olabilecekleri sebebiyle yazıldığı bilinmektedir. İkinci albümdeki resimler ise Ghilmani tarafından değil, onun kızının bir arkadaşı tarafından düzenlenmiştir.    nc  albümdeki resimlerden 9'u kendinden  nceki Kazakistan kadısı olan Abdulgaffar  emseddinof tarafından hediye edilmiş, ailesi ve faaliyetleriyle ilgili olup, diğerleri ise Ghilmani tarafından ilave edilmiştir. Dördüncü albüm fotoğrafları ise Ghilmani'nin Rusya'ya, Kazakistan  ehirlerine, Taşkent'e, Ortadoğu'ya yaptığı yolculukları esnasındaki foto raflardır. Ghilmani'nin Kazakistan'daki çok sayıda resm  olarak görev yapan imamın yanı sıra SADUM'daki Taşkent liderlerine ait Arap harfleriyle yazılmış Kazakça el yazısı tanım başlıklarının olması fotoğrafların değerini artırmakta ve okunmasını kolaylaştırmaktadır. Bu albümler ailesi, dostları, i  arkadaşları, Kazakistan'da  alı mı  imamların ve seyahatlerde beraber olduğu insanların fotoğrafları olması dolayısıyla da Ghilmani'nin tüm hayatını aksettirmektedir. 1947'den sonra Kazakistan dini hayatıyla ilgili fotoğrafların doğal olarak arttığı görülür. Netice olarak Kazakistan'daki Sovyet dönemi Müslüman alimlerinin bilinen ilk ve tek fotoğraflarından müteşekkil olması dolayısıyla böyle bir albümün "nadir" olarak nitelendirilmesi de abartı olmayacaktır.

   nc  Bölüm'de Ghilmani'ye ait Arap harfleriyle ve Krill alfabesiyle Kazakça olarak yazılmış 23 adet mektup bulunmaktadır. Bu mektuplar Ghilmani'nin 1955, 1962, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1972 yıllarında Rahmetullah Kul Muhammedof'a yazmış olduğu mektuplardır. Rahmetullah Kul Muhammedof, Pavlodar'da (Kazakistan'da bir liman kent) Bican Camii'nde imamlık yapmış ve 1974'te 83 ya ında iken vefat etmiştir. Yıllar sonra, 1980 doğumlu olan Baysaitof Pavlodar'daki bu camiye imam olarak tayin edildiğinde caminin altındaki depoda pek çok kitap ve mektup olduğunu farketmi tir. Döneme ait tarihsel değeri olan bu mektupları atılmak üzere iken almış ve bir süre evinde muhafaza etmiştir. 2003 tarihinde farkedilen bu mektuplar taranarak Erbu'  irinhan ve Adilbek Begbolatovlu vasıtasıyla Prof. Ashirbek Muminov'a iletilmiştir. Bazıları antetli bazıları düz ka ıda yazılmış olan bu mektuplara ilk olarak bakıldığında genellikle hal-hatır

sorma, iyi temennilerde bulunma, dinî konularda ve meşgul olunan sair işler konusunda fikir beyan etmek gibi hususlar geçmektedir. Mektupların ayrıntılı muhtevası üzerine çalışmalar devam etmektedir. Mektuplarda genellikle tarihlendirme olup, bazı mektuplarda tarihlendirme görülmemektedir (9, 16, 17, 23 numaralı mektuplar). Mektupların sonunda Ghilmani'nin kendisi için dinî vekil, SADUM azası, kadı, kadı Ghilmani, fakir, Vekil kadı Ghilmani, Kadı Sa'd b. Ghilmani müsted'â fakir Ghilmani, vekil kadı, fakir Ghilmani gibi değişik ifadeler kullandığı görülür. Dolayısıyla bu ifadeler mektuplarında bazen resmiyet bazen de dostluktan kaynaklı samimiyet ifadeleri olduğunun apaçık göstergesidir. 1955 tarihli 15 numaralı mektuba bakıldığında kağıdın antetli olduğu ve ismini "Kadı S. Gılmanof" olarak yazdığı görülür. 16 numaralı mektup ise bize ulaştığı şekliyle tarihsiz olup, düz kağıda, "Gılmanof" ismi kullanılarak yazılmıştır. Netice olarak isimlerdeki rejim izlerini değerlendirmek mektuplar detaylı incelendiğinde ve tarihlendirme buna bağlı olarak netleştiğinde daha isabetli olacaktır.

EK'ler kısmında Ghilmani'nin Birinci Bölüm'de bahsi geçen 1947 ve 1972 yıllarında yazdığı vasiyetnamelerinin orijinal fotoları ve Üçüncü Bölüm'de bahsi geçen mektupların orijinal fotoğrafları bulunmaktadır.

Sonuç olarak Saduaqas Ghilmani'nin bu ilmî mirası, o dönemin Rusyasında yaşayan Kazak Müslümanlarının İslam anlayışları ve bölgede İslam adına ne tür hizmetlerin verildiği, İslam'ın ne şekilde ve hangi şartlarda yaşatılmaya çalışıldığı konusunda günümüze hem yazılı hem de görsel olarak bir ışık tutacaktır.



HAT YAZI

Efdaluddin Kılıç
Marmara Üniversitesi

Kur'an-ı Kerim'in metni 23 yıl süren bir vahiy döneminde gerçekleşmiştir. Parçalar halinde Hz. Muhammed'e (SAS) ulaşan ayetler Peygamber Efendimiz'in rehberliğinde güzel bir şekilde anlaşılmış ve tatbik edilmiştir. Ortaçağı İslam dünyası açısından parlak bir dönem haline getiren Kur'an öğretisi, hayatın her alanındaki zengin ve çeşitli ilim ve sanat eserleri repertuarıyla büyük bir medeniyetin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Şifahi kültürün bir tezahürü olarak ayetler ve Peygamber Efendimiz'in örnek sünneti ezberlenerek muhafaza edilmekteyken yine kendilerinin sahabe arasından tayin etmiş bulundukları 28 kişilik vahiy kâtibî grubu öncelikle Kur'an-ı Kerim'in yazılı olarak tesbiti ve muhafazası için gayret göstermişlerdir. Başlangıçta Allah'ın kitabını okunaklı ve güzel bir şekilde yazma ve ayetleri tespit etme çabası içerisinde bulunan bu kişiler için "vahiy kâtibî" olmak önemli ve yeterli bir ünvan iken kendileri ile alakalı sanatçı ünvanı kullanılmamaktaydı. Sonraki dönemlerde harf anatomilerinin ve kitâbî imlâ üzerindeki şekli çalışmaların neticesi olarak pekala grafik sanatlar konusuna girecek bir sanat kolu ortaya çıkmış oldu. Bugün içinde bulunduğumuz koşullarda hat ile Kur'ân-ı Kerîm kitabeti ile meşgul olan kişiler sanatçı kimlikleri ile daha fazla vurgulanır bir durumdadırlar.

Kur'ân-ı Kerîm yazısının ve genel olarak kitap formatında eserlerin gelişim aşamalarında usta-çırak ilişkisine dayalı bir eğitim metodu uygulanmıştır. Kur'ân-ı

Kerîm'in anlamı, okunuşu, tefsiri gibi konulardaki çeşitli ilimler tahsil edilirken gösterilen titizlik Kur'ân-ı Kerîm'in yazımı ve bir metin, elle tutulur bir kitap olarak ortaya çıkması için uygulanan eğitim ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Her ikisinde de ilmî ve sanatsal yeterlilik seviyesini belirtmek üzere bir diploma verilmektedir ve ilmiye icazetnamesi ve hat sanatı icazetnameleri bunlara örnektir. Yıllarca süren bir eğitimin neticesinde elde edilen bu icazetnameler sadece ilgi duyulan konuların öğrenilmesi için değil aynı zamanda hocasının üslubunu, eğitim metodunu ve genel olarak kişisel bazı özelliklerini de kazanma sürecini ifade etmekteydi.

İslam medeniyetinin erken dönemlerinde ve ortaçağ boyunca sergilemiş olduğu yükseliş dönemlerinde sufi geleneğin de önemli etkilerini görmek mümkündür. Günümüz modern dünyasında materyalizm içersinde ve dünya meşgaleleri arasında kendi benliğini kaybetmiş olan kimseler bugün kişisel gelişim uzmanları veya hayat guruları ve koçları veya bir takım rol modeller arayışı içerisinde içlerindeki manevi huzursuzluğu gidermeye çalışmaktadırlar. Bu sadece günümüzün bir problemi olmayıp hemen hemen bütün çağlarda varolmuş çözüm aranan bir durumdur.

İslam medeniyeti Kur'ân-ı Kerîm ışığında büyük bir dönüştürücü güç olarak toplumları değiştirmiştir ve bunun pratik uygulamasını peygamber efendimizin yaşadığı toplum itibari ile 23 yıllık hızlı bir dönüşüm döneminde göstermiştir. Ve batının hatırlamak istemediği ortaçağ, Kur'ân-ı Kerîm öğretisi sayesinde İslam dünyası açısından bir altınçağ haline gelmiştir. Buradaki başarı Allah'ın kelamını anlama çabası ve onu hayata uygulama gayreti neticesi olmuştur. Kur'ân-ı Kerîm'in yazılışı ile alakalı süreçte takip edilen hoca-talebe ilişkisi çok güçlü bir bağ ifade etmektedir. Yine söz konusu dönemde İslam dünyasında çok önemli bir sufi gelenek de var olmuş ve insanların ahlâkî ve manevî yönden de olgunlaşmaları ve terbiye edilmelerine aracılık etmiştir.

İlim rütbesinin toplumdaki en yüksek rütbe olduğu inancı ile aileler çocuklarını öncelikle medreselere yönlendirmiş, fakat ilgisi ve yeteneği ilmî konulara eğilimini kolaylaştırıcı değilse bu çocuklar başıboş bırakılmayıp bir meslek öğrenmek üzere bir ustanın himayesine teslim edilmişlerdir. Medresede teorik olarak öğrenilen ilimler günlük hayatta herhangi bir mesleğin öğretilmesi sırasında içselleştirilmiş ve hayattaki uygulamasıyla yaşanan ve tatbik edilen bir ilim olarak okul dışında, fakat hayatın da tam içinde bir eğitim olarak sürdürülmüştür.

Anadolu'daki Ahilik teşkilatları ve lonca yapılanmalarındaki meslek ahlakı gibi konular usta biri tarafından çıraklara öğretilmekteydi. Medresedeki hoca ve talebe ilişkisi, tekke ve tarikatlarda şeyh ve mürid ilişkisi, ve ticaret ve sanat ortamlarındaki usta - çırak ilişkisi, ortak bir eğitim metodunu ve bunun olumlu sonuçlarını göstermekteydi. Genel olarak İslam medeniyetinin ve sanatlarının özünün Kur'ân-ı Kerîm öğretisini ve Allah kelamını anlayıp yaygınlaştırma çabası ve uygulanabilir bir din olarak hayatın içine sokma becerisi olarak görebiliriz.

Hat sanatında hoca ile talebesi arasındaki münasebetin derviş - mürid - mürşid arasındaki ilişkiye benzerliği çok açıktır ve her iki sahada da asıl başarının aslında Allah'tan beklendiğinin idraki ile çalışılmaktadır. Üstelik hattatlar bunu hat derslerinin ilk cümlesi olarak yazdıkları “Rabbim kolaylaştır güçleştirme, Rabbim hayırlısıyla tamamına erdir” sözüyle ifade etmektedirler. Hat sanatı ile alakalı bütün malzemeleriniz kaliteli, bütün gayretiniz ve çabanız yoğun ve en iyi hocayla, en iyi malzemeyle, en çok zaman ayırarak

çalışmanıza rağmen, hat sanatındaki başarının sadece Allah'ın yardımı ve kolaylaştırmasıyla sağlanacağını idraki içinde olmanız esastır. Bazen bu Rabbiyesir duası 40 haftalık bir tekrar süreciyle devam edebilir ki bu yaklaşık bir senelik bir dönemi ifade eder ve amatör bir merakla veya hobi ve eğlence maksadıyla hat sanatına başlayan bir kimse için oldukça uzun bir zamandır. Bu arada öğrenmek isteyen kişinin ilgisi gelip geçici mi yoksa gerçekten fedakarca bir çabayla bütün zorluklara rağmen öğrenme niyeti mi taşıyor olduğu gözlemlenmektedir. Tasavvufdaki nefis terbiyesi ve hoca talebe arasındaki ego çatışması burada yoğun bir şekilde hissedilmektedir. 40 haftalık Rabbiyesir tekrarı sonrasında önce harflerin birer birer çalışılması (müfredat) ardından ikili gruplar halinde çalışılması (mürekkebat) iki insanı haftalar aylar ve belki yıllar sürebilecek uzun bir beraberliğe mecbur eder. Talebe kendi zevkini ve tercihlerini bir kenara bırakıp hocasının üslubunu kazanmak üzere kendisine teslim olmalıdır ve bu, özellikle sanat gibi aslında nefsin, egonun en güçlü olduğu bir alanda teslimiyet hiç de kolay bir şey değildir....

Ortaçağda matbaanın olmadığı günlerde çok ciddi bir meslek ve gelir kaynağı olan kitap sanatları toplumda büyük bir saygınlığı da beraberinde getirmekteydi bu yüzden hocalar yetiştirdikleri talebelerin gerçekten de topluma örnek bir kişi olarak yetişmesinin sorumluluğunu da üstlenmekteydiler. Kolay kolay icazetname vermiyor, öğrencinin bunu hak etmek için gerçekten de gayret göstermesini bekliyorlardı. İcazet verdikten sonra da sadece mesleki olarak değil ahlaki tavır ve tutumlarının da sorumluluğunu taşıyorlardı.

Yüzyıllar boyunca hattatların kendi mesleklerini öğretirken takip ettikleri hoca - talebe ilişkisi uzun mesleki şecerele de ortaya çıkarmıştır ve bu şecerele içerisinde kimi zaman çok sıradan insanlar bulunurken kimi zaman da sultanlar, vezirler, şeyhler gibi maddi veya manevi çeşitli yüksek statülü kimseler yer almışlardır. Hatta vahiy katipleri ve sahabeden kişilerin bu listelerde bulunması bu mesleği yapmak isteyenlerde ayrı bir manevi bağlılığı da beraberinde getirmiştir. El yazmalarında tespit edilen hattat imzaları zaman zaman kendi hocalarının isimleri de hayır dualarla zikir edilerek geçmektedir. Haçlı seferleri sırasında yakılan binlerce kitabın içerisindeki kıymetli bilgiler gibi bir çok hattatın isimleri de günümüze ulaşamamıştır. Bununla beraber müzelerde ve özel koleksiyonlarda yer alan kitaplar üzerindeki imzalar bu hattat şecerelelerini daha da zenginleştirmektedir. Osmanlı döneminde tertip edilmiş olunan hattat şecereleleri sembolik değeri bakımından Hazreti Adem'i ve İdris peygamberi de hattat olarak kaydetmiştir. Kendileri kültürümüzde suhuf verilen peygamberler arasında zikir edilir ve özellikle İdris peygamberin ilk defa kâş kalem ile yazı yazan kişi olduğundan bahsedilir.

Sadece böyle bir listeye dahil olmak arzusu bile Müslüman hattat namzetlerini icazet almak konusunda gerçekten cesaretlendirmektedir. Tabi ki hocalar da yetiştirdikleri talebelerine icazet verecekleri zaman kendilerinin ahlaki olarak da yetişmiş olmalarına dikkat etmekte ve Allah'ın kelamını yazmaya layık bir kimse olarak uygun gördükleri talebelerine bu icazeti vermektedirler. Yakut el Musta'sımî'nin eserleri ile alakalı yaptığım bir çalışmada yazma eserlerden bir tanesinin üzerinde hat hocalarına yapılan bir tavsiyeye rastlamıştım. Birkaç satırlık bu yazıda ahlaki olarak düşük seviyede bulunan kimselere hat sanatının öğretilmemesi tavsiye ediyordu. "...ahlaki seviyesi düşük olan kimselere hattatlığı öğretmeyin, bu sayede toplumda hak etmedikleri saygın bir yer edinirler."

Buralardan anlaşıldığına göre hattatlık sadece bir meslek olmayıp aynı zamanda manevi bir bağlılığı, Allah'ın kelamını yazmak ve korumak için özverili bir çabayı da ifade eder ve genellikle de zorlu bir sürecin sonunda elde edilecek bir diploma ile belirlenmiş olur.

Bundan başka Kur'ân-ı Kerîm'deki Kalem suresinin ilk ayetlerinde Allah'ın üzerine yemin ettiği değerli şeyler arasında kalem geçmektedir. Bundan dolayı hattatlar bıçakla kalemlerinin ucunu şekillendirirken kesilen parçaları çöpe atmaz genellikle bir yerde muhafaza eder, hatta bereket vesilesi olarak değerlendirirler. Kalem sembolik olarak kendisine çok yüksek değer atfedilen ve İslam kültüründe, edebiyatında ve folklorunda çok zengin bir kullanımla yer almış bir şeydir. Hattatlar, içinde kalem geçen ayet, hadis, atasözü, şiir gibi metinleri çokça yazmışlardır. Bu metinlerden birisi de Hazreti Ali'nin şu sözleri olarak çokça yazılmıştır "...koyun sürüsü ortasından yürümedim, kalem yongası üzerine basmadım, kıyafetlerimi ayakta giymedim...." Burada Hazreti Ali'nin, içinde bulunduğu sıkıntılı hallerden dolayı Allah'a yapmış olduğu bir yakarış ifadesi olarak şaşkınlığı anlatılmaktadır. "Allahım ben ümmetin arasında ayrımcılık yapmadım, kalem (ilim) ehlini her zaman el üstünde tuttum ve daima ahlaklı davrandım. Ümmet-i Muhammed'in bu hali niçin böyledir?"

Yine peygamberimizin etrafında yetişen gençler Ashâb-ı Suffe olarak bilinir ve sonraki dönemlerde medreselerin kurulması, ilim yolcularının şehirden şehire yolculukları ve kendilerine gösterilen hürmet ve saygı çok dikkat çekicidir. Özellikle ribat ve kervansaray dediğimiz yapılar ana ticaret yolları üzerinde bulunan korunaklı yapılar olarak kervanlara konaklama imkanı veriyor, savaş zamanlarında da birer kale gibi savunmaya yardımcı oluyorlardı. Bu merkezlerdeki yeme içme ve barınma hizmetlerinden faydalanmak için tüccarlar ücret öderlerken hocalar ve ilim yolcusu talebeler üç gün boyunca ücret ödemedi buralarda konaklayabiliyorlardı. Türkçedeki "üç günlük misafir" deyiimi buradan kaynaklanmaktadır. İlim peşinde koşan kimselere yapılan bu yardım ve destek sayesinde Kur'ân-ı Kerîm ayetleri, peygamber efendimizin sünneti ve matematik, astronomi, tıp, geometri, coğrafya, felsefe, gibi bir çok ilmin hızlı bir şekilde yayılmasıyla orta çağ İslam medeniyetinin en parlak dönemi haline gelmiştir.

Beşikten mezara kadar ilim öğrendiniz,

İlim öğrenmek kadın-erkek her müslümana farzdır,

İlim Çin'de bile olsa arayınız,

İlim müminin yitik malıdır, nerede bulursa onu alır,

Ya öğrenen ya da öğreten olun, bundan başka bir şey olmayın,

gibi bir çok hadis, İslam dünyasında ilmin ve bilgiye bağlı gelişmelerin ana unsurları olarak benimsenmiş, çeşitli ilimlerde malumatın bulunduğu zengin kütüphaneler meydana getirilmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm okunacağı zaman öncelikle şeytandan Allah'a sığınmak emredilmiştir ve Kur'an'da insanı yoldan çıkaracak en büyük düşmanın şeytan olduğu ifade edilmiştir. Bu husus İslam dünyasında kişiyi Allah'a yaklaştırma iddiasında bulunan bütün öğretilerde temel bir farkındalıktır. Kur'ân-ı Kerîm ile alakalı normal tilavet öncesinde abdest alınıp şeytandan Allah'a sığınılıp başlandığı gibi Kur'ân-ı Kerîm ile alakalı her türlü ilmi çalışmada da buna dikkat edilmektedir. Besmele, hamdele ve salvele olarak bilinen Allaha hamd ve Peygambere salat ü selam söyleyerek konuya girmek zaman zaman kesin hükümler verilse bile asıl doğrusunu Allah'ın bildiği ifade edilerek, ve sonunda da kitabı yazmaya Allah'ın yardımı ile muvaffak olunduğunu belirterek metni bitirmek geleneğini el yazması kitaplarda hemen hemen istisnasız görmekteyiz. Benzer bir titizliği bu kitapları yazan hatlarda da müşahade ederiz ki bütün hat tahsilleri aşağı yukarı bir yönüyle şeytanla bir

mücadele halinde geçmektedir. Bunu niçin böyle söylüyoruz, çünkü sanat, şan, şöhrat, İtibar, saygınlık, alkış, tebrik hep insanların nefislerini öne çıkarabilecek onların egolarını parlatabilecek tehlikeli bir ortamı da ifade etmektedir. Bu yüzden nefis terbiyesi itibarıyla hat sanatı eğitimi ve tasavvuf öğretilerinin tahsili arasında ilişki kurmak mümkündür.

Meslek, mektep ve tarikatlerde aşağı yukarı birbirine benzeyen bir eğitim öğretim şekli görülmektedir. Bunları kısaca açıklayacak olursak bir mesleğe intisap etmek isteyen kişi dükkan sahibinin huzuruna geldiği zaman kabiliyetinin ve istidadının bu mesleğe uygun olup olmadığına henüz karar verilmiş değildir. Bir süre dükkanda bulunarak ilgi ve kabiliyetinin olup olmadığı gözlemlenir. Ve bu arada meslekle doğrudan alakası olmayan, biraz da zor ve yorucu işlerle meşgul edilir. İşin bu kişiye uygun olup olmadığı çok önemlidir. İlerde bu mesleği yapmayacak bir kişiye ustası vakit harcamaz ve başlangıçta mümkün olduğu kadar caydırıcı bir tutum içerisinde olabilir. Gerçekten merak ve ilgisi olmayan bir kişi de orada kalmak istemez. Zira meslek olarak benimseyeceği bu iş onun bütün hayatını etkileyecek , şahsiyetini ve karakterini belirleyecek önemli bir hayat tecrübesi olacaktır. İlgi ve alakasının ve yeteneğinin tespit edilmesi halinde ustası kendisine mesleğin inceliklerini öğretmeye başlar ve ilerde kendisini ve mesleğin güzelliklerini temsil edecek yetişmiş bir kimse olarak olgunlaşmasına yardımcı olur. Bu arada içinde yaşadıkları topluma güzel ahlakı ve olgun karakteri ile iyi bir örnek kişi olarak yetişmesine de itina gösterilir. Burada önemli olan sadece mesleğin inceliklerini öğrenmek değildir. aynı zamanda iç güzelliklerin ve manevi olgunlaşmanın da zaman içerisinde geliştirilmesi hedeflenir. Kalfalık dönemi olarak bildiğimiz bu dönem ustanın ilerideki halifesi olarak bir kimsenin yetiştirilmesi sürecidir. Usta kendi adını ve mesleğini en güzel şekilde temsil edecek birisini yetiştirip topluma sunmuş olacaktır. Eğitimin neticesinde ustalık seviyesine gelen kalfaya bir merasim düzenlenerek kendi adına yeni bir dükkan açma ve mesleği en güzel surette icra etme yetkisi verilir ve mezun edilir. Bu mezuniyet sonrası usta sıfatıyla kendi dükkanını açarak topluma hizmet veren bu kişi kendi başına terk edilmez. Kendisini yetiştiren ustası, öğrencisinin sorumluluğunu taşımaktadır ve herhangi bir şikayet olması halinde sorunun çözülmesi için müdahale etme yetkisine sahiptir. Çeşitli uyarıların ardından gerek mesleki gerekse ahlaki problemlerin düzelmeyecek bir hale gelmesi durumunda meslekten el çekme yetkisi de saklı tutulmaktadır.

Meslekte bunlar olurken mektep ortamında yine benzer bir süreci gözlemleyebiliriz. Daha önce bahsettiğimiz gibi “ilim rütbesi rütbelerin en üstünüdür” ifadesinden dolayı akademik eğitimde büyük bir ciddiyet ve akademik usullere ve hiyerarşiye bağlılık esastır. Herkesin bilgiye ulaşması konusunda toplumsal bir teşvik bulunmakla beraber medreselerde yatılı olarak kalarak bir hocanın ders halkasında ilim öğrenmek için başvuranlar arasında titiz bir seçim yapılır. Talip veya talebe olmak ilim yolculuğu sırasındaki en önemli meziyettir. Bugün çeşitli dillerde talip/talebe karşılığı olarak kullanılan kelimeler konuyu tam olarak ifade etmekten uzaktır. Çünkü talip olma hali istekli olmayı, istemeyi ifade

eder. İlim öğrenmek için akıl ve zeka tek başına yeterli olmayıp büyük bir ilgi ve isteğin de bulunması gerekir. Zaten bu sebeple ilim konusunda istekli olmayan ama akıl zeka ve el becerileri bakımından gelişmiş çocuklar ziyan edilmeden derhal bir mesleğe yönlendirilir ve orada yetişmeleri sağlanır. Bu bir toplumu oluşturan fertlerin arasındaki dayanışma ve uyumlu işbirliği açısından çok önemlidir. Hiç kimsenin işsiz güçsüz eğitimsiz bir şekilde kalarak topluma bir yük olmasına fırsat verilmez. Medresede talip olarak bulunan kişi zamanla ilmini artırarak hocası tarafından muid tayin edilir ve kendisinden alt seviyedeki

talebelere derslerin tekrarını yapar. Bu ilerde kendisinin ilim öğretirken ihtiyacı olacağı pedagojik formasyonu kazanmasına ve öğrendiklerini pekiştirmesine yardımcı olur. “İlmin zekâtı öğretmektir” sözünden hareketle öğrenmiş olduğu bilgileri öğretirken bilgisini de artırması umulur. Neticede ilmiye icazetnamesi ile taltif edilerek bu ilimde üstad, hoca, şeyh, müderris ve günümüzde profesör gibi ünvanları hak edecekleri bilgi ve mesleki donanım ile mezun olurlar. Artık kendisine müracaat edilen güvenilir bir kişi konumundadır ve toplumdaki statüsü en üst seviyededir.

Tasavvuf, tekke, tarikat adabında da yine benzer bir teşkilatlanma ve işleyiş göze çarpar. Esasen İslam dünyasının en parlak dönemlerini ifade eden Ortaçağ'da gözlemlenen maddi ve manevi büyük inkişafın temelinde de bu anlayış etkilidir. Tarikat ortamında şeyh, müşid, dede gibi ünvanlar en üst makamı ifade ederken mürid ve çilekeşcan orta seviyeyi nevnî yaz ve muhib gibi tabirler de başlangıç seviyelerini ifade ederler. Tarikata intisap eden kimselere “hikmet/himmet” kolaylıkla verilmez, kişiler beden ve ruh olarak hazırlanmaları için uzunca bir eğitim sürecinden geçirilir. Kendini, nefsanî arzularını ve egolarını kontrol etmeleri maksadıyla zaman zaman gururlarını incitecek işlerle de meşgul edilirler. Kayıtsız şartsız bir itaat ve bağlılık olmadan manevi basamaklarda ilerlemek mümkün değildir. Burada Anadolu'nun büyük erenlerinden mutasavvıf şair Yunus Emre'yi hatırlatmak uygun olacaktır. Anlatıya göre bir kıtlık zamanı kendisi Hacıbektaş Veli tekkesi'ne buğday almak üzere gönderilir. Bolluk ve bereketin eksik olmadığı bu tekkede kendisini karşılayan şeyh eğer isterse Hikmet/Himmet de alabileceğini söyler. Yunus Emre sadece buğday için geldiğini belirterek himmeti istemez, zaten ne olduğunu da bilmemektedir. Kendisine verilen buğdayla oradan ayrılıp bir müddet gittikten sonra dönüp himmeti de almaya karar verir, zaten bir ücret de istenmemiştir. Fakat kapıya geldiğinde himmetin artık burada bulunmadığı eğer istiyorsa Tapduk Emre dergahına gitmesi ve oradan alması gerektiği söylenir.

Yunus eve döndüğünde annesine olanları anlatınca annesi çok üzülür ve keşke buğdayı bırakıp himmeti alsaydın, bolluk ve bereket kendiliğinden gelirdi diye söylenir ve oğlunu Tapduk Emre dergahına gönderir. Yaşadıkları ve annesinin teşviki ile Yunus'ta büyük bir merak oluşur. Tapduk Emre dergahına vardığı zaman himmeti orada hemen alamayacağı, bunun için çalışıp hak etmesi gerektiği kendisine bildirilir. Kendisine dergahta bulunduğu süre zarfında mutfaktaki ocakta yakılacak odunları toplayıp getirme işi verilir, bu arada orada konaklamakta ve dersleri de takip etmektedir. Bir an önce himmeti alıp evine dönmek isterken aradan 40 yıl geçmiştir. Ocağın başındaki adam Yunus'un getirdiği odunları ateşe atmaya kıyamamaktır, zira hepsi çok düzgün, herbiri başka işlerde kullanılabilecek kalitede güzel ağaçlardır, “Nasıl olsa ateşte yakacağız, eğri ve çatlak tahtalar bizim işimizi görür, niçin kendini bu kadar yoruyorsun?” diye sorduğunda Yunus'un cevabı: “Bu dergahın kapısından hiç kimse eğri olarak girmiyor. Odunun da düzgün olanının girmesi icap eder.” diye cevap veriyor. Ve bu cevabın üzerine artık olgunlaştığı ve aradığı himmetin kendisini bulacağı söylenerek mezun ediliyor. Bu anlatıdaki sıradan bir insanın zaman içerisinde ve belli bir metodla dönüşüm süreci ve kendi ifadesiyle “hamdım, piştim, oldum” tanımlaması dikkat çekicidir.

Toparlayacak olursak Hat sanatının günümüze kadar getirmiş olduğu büyük miras Kur'ân-ı Kerîm'in yazılmaya başlandığı dönemden itibaren çeşitli milletlerden insanların müslüman olmalarıyla zenginleşerek kütüphaneler dolusu kitaplarla büyük bir medeniyeti

ortaya çıkarmıştır. İslam coğrafyasında her toplumun kendilerine özgü çeşitli ve zengin gelenekleri bulunmaktadır. Yazılı olarak da muhafaza edilen bu mirasın doğru anlaşılıp tatbik edilmesi ve ileriki nesillere intikali, yeni ve modern eğitim öğretim teknikleri yanında geleneksel ve tecrübe edilerek işlevselliği kanıtlanmış klasik metodların ihyası önem taşımaktadır. Globalleşen dünyada yerel kimliklerin ve değerlerin yaşatılması sadece dağınık haldeki İslam dünyasının yeniden birleşmesi açısından değil belki tüm insanlık için önemsenmelidir.



İBN-I SÎNÂ-BÎRÛNÎ ARASINDAKI YAZIŞMANIN NÜSHA/KODEKS DEĞERLENDİRMESİ

Veysel Bulut

IRCICA, Uzman Araştırmacı

Giriş

Önemli bir kültür mirası olan; Geçmişten günümüze bilimi, sanatı ve kültür mirasının en önemli taşıyıcısı hiç kuşkusuz elyazmalarıdır. Türkiye elyazmaları bulunduran ülkeler arasında en başta gelen ülkeler arasındadır. Kağıdından cildine, mürekkebinden tezyinatına; yazı çeşitleri, tashihleri, kenar notları, kısaltmalar, tarihler, tarihlendirmeler, temellük kayıtları, vakıf kayıtları, konu dışı kayıtları vs. tüm bu olgular her bir esere ayrı bir değer katar. Her bir yazmayı kendi başına ünik bir eser haline getirir.

Osmanlı'da ilk kütüphaneler daha çok eğitim veren medreseler bünyesinde teşekkül edip gelişti. II. Murad döneminde kurulan medreseler, camiler ve tekke kütüphaneleri ile yeni bir kültür hayatı oluştu. Fatih Sultan Mehmed'in saltanatı döneminde Pantokrator Manastırı'nda (Zeyrek Medresesi), Ayasofya'da ve daha sonra inşa edilen Semaniye medreselerinde kütüphaneler teşekkül etti. Ayrıca fetihten sonra Beyazıt'taki Eski Saray'da bir kütüphane mevcuttu. Sonraki dönemlerde vakıf kütüphaneleri önemli bir yer tuttu. İlk vakıf kütüphanesi bir görüşe göre Mahmud Paşa Medresesi'nde bir görüşe göre de Eyüp Külliyesi'ndeki kütüphane idi¹.

Yukarıda Türkiye'nin elyazması bulunduran ülkelerin başında geldiğini söyledik. Sayı net olmasa da Türkiye'de 300.000 cilt içerisinde 600.000'e yakın, belki bunun biraz üzerinde, elyazması eserin var olduğu tahmin edilmektedir. Bunların 160.000'den fazlası Arapça, 70.000 cilde yakını Türkçe, 13.000 ciltten fazlası Farsça eserlerden oluşmaktadır. İmparatorluk farklı milletlerden geniş bir coğrafyayı içerdiğinden el yazması kütüphanelerde Arapça, Türkçe ve Farsçanın yanı sıra Yunanca, Ermenice ve Süryanice yazmalar da vardır. Bunlara özel kütüphaneler dahil edilecek olursa sayı daha da artacaktır².

Osmanlı döneminde ilk kataloglama çalışmaları vakfiyelere eklenen kitap listelerinden oluşur. İlk kataloglarda kitaplar önce tefsir, hadis, fıkıh, akait gibi başlıklar altında sıralanan, altlarına kitap ve müellif adları yazılan kitabın kaç ciltten oluştuğu ve bazıları için

¹ İsmail E. Erünsal, "Osmanlı Döneminde İstanbul Kütüphaneleri", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, İstanbul, 2015, s. 578.

² Hatice Aynur, "Türkiye Yazmaları Toplu Katalogu", Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi, c. 41, İstanbul, 2012, s. 597.

“mükkemmel” denilerek fiziki durumu hakkında bilgi verilirdi¹. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren katalog çalışmaları Batı’daki çalışmalarla eş zamanlı olarak başladı. *Defter-i Kütüphaneye-i Damad İbrahim Paşa* 1279/1862’de basılan ilk katalogdur. İkincisi Ali Fethi Bey’in 1850-54 arasında hazırladığı *el-Âsârü’l-hayriyye fî hazâini’l-kütübi’l-Osmaniyye* kataloğudur. Üçüncüsünü ise *Dersaadet Kütüphanelerinde Mevcut Olan Kitapların Cetvelidir* adlı çalışmadır².

Maarif Nazırı Münif Paşa’nın girişimleriyle hazırlanan *Devr-i Hamidi Katalogları*’nda ise eserlerin ismi, müellifi, müellifin ölüm tarihi, dili, cilt sayısı, yazı cinsi ile mülahazat kısmında fiziki özellikleri belirtilmiştir.

1925 yılında çıkarılan bir genelge ile Cumhuriyet Türkiye’sinde ilk kataloglama çalışmaları başlamıştır³. 1935 yılında *Kütüphaneleri Tasnif Komisyonu* tarafından dört katalog yayınlanmıştır. Bunlar, İstanbul kütüphanelerindeki tarih-coğrafya yazmaları katalogları 1943-1962, İstanbul kütüphaneleri Türkçe yazma divanlar kataloğu 1947-1966, Manisa Genel Kütüphanesi tarih-coğrafya yazmaları 1952 ve İstanbul kütüphanelerindeki Türkçe hamseler kataloğu 1961.

Dönemin kütüphaneler müdürü Özer Soysal tarafından başlatılan ve İsmet Parmaksızoglu’nun öncülüğünde Kültür Bakanlığı Müsteşarlığı ve Kütüphaneler Genel Müdürlüğü 1978’de *Türkiye Yazmaları Kataloğu (TÜYATOK)* hazırlığı başlamış 2002 yılında çalışma kesintiye uğramıştır. Bu çalışmada 26 cilt katalog yayınlanmıştır. Bunlara 1987’de başlanan ve 8 katalog halinde Milli Kütüphane kataloglarını, Atatürk Kitaplığı kataloglarını, IRCICA katalog çalışmalarını, Kandilli Rasathanesi Kitaplığı yazma eserler ve yazma yapıtlar kataloğu vb. birçok çalışma eklenebilir.

Elyazmalarında Rehber Kitaplar

Yukarıda özetlemeye çalıştığım gibi yazmaların tavsifinde bir eserin yazı çeşidi, iç ve dış ebadı, müellif, istinsah ve müstensih adı, telif ya da istinsah yeri ve tarihleri vs. ile yetinilmesi nüshayı değil daha çok nüsha içindeki metni ön plana çıkarmayı; araştırmacıya aradığı metnin yerini kolay bulmayı hedefler. Bu yöntem elyazmasını arkeolojik bir nesne olmaktan çıkarıp onu metinlerin bulunduğu bir obje haline dönüştürür. Yazma eserlerin kataloglanması ve bibliyografik tanımlama öğeleri altında gösterilen yukarıdaki tavsifler, kanaatimizce, kataloglama faaliyetlerinin dışında farklı bir alan/disiplin olarak görülmelidir. Bir el yazması kağıdından cildine, tezhibinden minyatürüne kadar birçok farklı bileşenleri ile yazıldığı dönemin yaşamını, kültürünü, eğitim, tefekkür ve entelektüel hayatını vb. yansıtır. Buralara dair önemli bulgular içerir. Bu nedenle bir kataloğun biyografik tanımlama listesinde olmasının yanı sıra ayrı bir disiplin olarak da çalışılması gerekir.

Ülkemizde elyazması çalışanlarına yararı olabilecek rehber kitaplar bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar azdır. Buna karşın, İbranice, Yunanca ve Latince el yazmaları alanlarında hatırı sayılır derecede yardımcı malzeme ve rehber kitaplar bulunur. Arnold ve Grohmann’ın *The Islamic Book* (1929), Grohmann’ın *Arabische Palaographie*’si

¹ İsmail E. Erünsal, “Katalog”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara, 2022, s. 24.

² Hüseyin Türkmen, *Türkiye Kütüphaneleri Yazma Eserler Katalogları 1923-2006, Kitabevi*, İstanbul 2010, s. 10.

³ Müjgan Cunbur, “Önsöz” *Türkiye yazmaları toplu kataloğu*, c. 1: Anıtkabir, Cumhurbaşkanlığı, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Adıyaman İl Halk Kütüphanesi, Ankara: Kültür Bakanlığı Kütüphaneler Genel Müdürlüğü, 1979, s. XI.

(1967-71), Pedersen'in *Arabiske Bog'u* (1946), W. Wright, B. Moritz, E. Tisserant, A. J. Arberry, G. Vajda ve S. Müneccid'in paleografya albümleri de bunlara eklenebilir¹. Türkçede ise birkaç makale dışında bu alanı müstakil ele alan Süleyman Mollaibrahimoğlu'nun *Yazma Eserler Terminolojisi* (2007), Adam Gacek'in Türkçeye kazandırılmış olan *Arapça Elyazmaları İçin Rehber* (2017), İsmail Yakıt'ın *Türk-İslam Kültüründe Ebced Hesabı ve Türih Düşürme* vb. eserlerin yanında IRCICA'nın 1986'da Arapça olarak neşrettiği *Fihrisu Mahtûâtî Mektebeti Köprülü* kataloğunun 1. cildinin giriş kısmında "Kuyudat" başlığı altında bu konu ele alınmış, ayrıca elyazmaları kataloglarında, süreli yayınlarda ve monografilerde mürekkep, Arap hatları, kağıdın tipolojisi, kısaltmalar, tashihler, kenar notları, tarihler ve tarihlendirmeler, temellük kayıtları ve benzeri kodikoloji ve paleografyaya dair bilgiler ya eksik ya da dağınık bir halde verilmiştir.

Türkiye Kütüphanelerinde İbn-i Sînâ-Bîrûnî² Risaleleri

Konumuz bu yazışmanın Türkiye kütüphanelerindeki nüshaları olduğu için kütüphaneler de Türkiye'dekiler ile sınırlı olacaktır.

Osman Ergin eserinin 1937'de yayınlanan birinci edisyonu İstanbul'daki 56 kütüphanedeki yazmaları kapsamaktadır. İkinci edisyonda ise Belediye kütüphanesine katılan Osman Ergin kitapları, Türk Tıp Tarihi Enstitüsü ile Prof. Akil Muhtar Özden kitapları da katılmak suretiyle kütüphane sayısı 59'a çıkmış, Ankara'daki Milli kütüphane ve Dil Tarih Coğrafya kütüphanesindeki İsmail Saib Sencer koleksiyonuyla bibliyografyaya 61 kütüphane dahil edilmiştir. Sonuç olarak birinci edisyonda 56 kütüphanede toplam 1688 kitap ve risale gösterilmiş 1957'deki ikinci edisyonda 61 kütüphanedeki kitap ve risale sayısı 1719'a çıkmıştır³.

İbn Sînâ'nın eserlerinden bizim konumuzu ilgilendiren risalesinin adı *el-Ecvibe an Mesâili Ebî Reyhân el-Bîrûnî Enfezehâ ileyh min Havârizm, Risâle ilâ Ebi'r-Reyhân el-Bîrûnî, Cevâbu Mesâili'l-Bîrûnî*⁴ olarak üç farklı isimde geçer.

1954'te Yahya Mehdevî'nin yaptığı bibliyografik çalışmada ikisi Süleymaniye, biri Millet biri de İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler kütüphanesinde olmak üzere toplam 4 nüsha tespit edilmiştir⁵. Dimitri Gutas, Bursa, İnebey Kütüphanesi Hüseyin Çelebi'deki bir nüshayı görmüş ve kitabına almıştır⁶. Ayasofya, nr. 2737/1'deki diğer nüshadan ne Osman Ergin ne Yahya Mehdevî ne de Dimitri Gutas bahseder. Neden bu nüshayı atladıkları konusunda kesin bir sonuca varmak imkansız olsa da bu işi ilk olarak ciddi manada başlatan Osman Ergin ve Yahya Mehdevî'nin kütüphane fişlerinden bu nüshayı atmış oldukları tahmin edilmektedir.

İbn Sînâ'nın *Ecvibe an Aşara Mesâil*'i de bazı bibliyografik kaynaklarda Bîrûnî ile İbn Sînâ arasındaki felsefi tartışmaları arasına alınmıştır. Bunun böyle olmadığı Prof. Dr.

¹ Adam Gacek, *Arapça Elyazmaları İçin Rehber*, Klasik, çev. Ali Benli, M. Cüneyt Kaya, İstanbul, 2017, s. 17.

² Aydın Sayılı, "Doğumunun 1000'inci Yılında Bîrûnî", *Türk Tarih Kurumu Yayınları, Beyrûnî'ye Armağan*, sy. 68, Ankara, 1974, s. 6.

³ Osman Ergin, *İbn Sina Bibliyografyası*, s. XXV.

⁴ Yahya Mehdevî, *Fihrist-i Nüşahâ-yı Musannafât-ı İbn-i Sînâ*, Tahran: 1333, s. 11.

⁵ Yahya Mehdevî, *Fihrist-i Nüşahâ-yı Musannafât-ı İbn-i Sînâ*, Tahran: 1333, s. 15.

⁶ Dimitri Gutas, *Avicenna and the Aristotelian Tradition*, Brill, Leiden-Boston, 2004, s. 450.

Mübahat Terker Küyel, İbn Sinâ “On Sorunun Karşılıkları”nı Beyrûnî için mi Yazmıştır başlıklı inceleme yazısında detaylarıyla ortaya koymuştur¹.

Yazışmanın Nüsha/Kodeks Değerlendirmesi:

Yazışmanın kütüphanelerdeki nüshalarda geçen adları sırasıyla aşağıdaki gibidir:

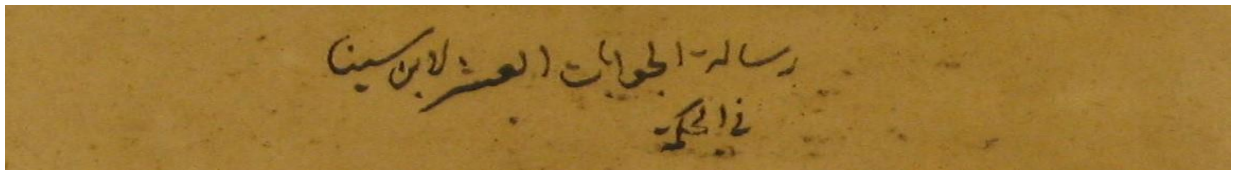
1. Nuruosmaniye, nr. 2715/2, yap. 123a'da رسالة الجوابات العشر لابن سينا في الحكمة
2. Bursa, Hüseyin Çelebi, nr. 1194/8, yap. 87a'da رسالة للشيخ الرئيس ابي علي سينا رحمه الله الى ابي الريحان محمد بن احمد البيروني في جواب مسائل انقذها اليه من خوارزم
3. Ayasofya, nr. 2737/1, yap. 1a'da رسالة أجوبة ابن سينا لمسائل ابي الريحان yap. 1b'deki nüshanın başında ise قال اليه الرئيس أبو علي في جواب مسائل الأستاذ...
4. Ayasofya, nr. 4853/5, yap. 18a'da sonradan ilave edilmiş olarak قال الشيخ هذه رسالة الى ابي ریحان محمد بن احمد البيروني في جواب مسائل انقذها الي من خوارزم
5. Feyzullah Efendi, nr. 2188/4, yap. 221a'da رسالة في أجوبة مسائل سئل عنها أبو ریحان البيروني قال الشيخ الرئيس أبو علي الحسين بن ابي عبد الله yap. 221b'deki risalenin giriş kısmında ise بن سينا البخاري... هذه رسالة الى ابي الريحان البيروني في جواب مسائل انقذها الى من خوارزم
6. İstanbul Üniversitesi, AY, nr. 1458/85'teki nüsha kütüphanenin kapalı olması nedeniyle inceleme imkânı olmadığından sadece katalogdaki bilgilerle yetindik.

Nuruosmaniye, nr. 2715/2

Nüşhası:

*Nesih, yaprak 25(123a-148a), 13 str. İstinsahı Muhammed b. Yunus b. Yusuf tarafından Rebiyülevvel 653'te. Musahhah bir nüshadır. Metin siyah ara başlıkları kırmızı mürekkeple. Kenarda birkaç tashih ve bir de haşiye vardır. 144b'de nem nedeniyle silinme olmuş. İç kapağı ebru kaplı, miklepli, deri kaplı mukavva cilt. Yap. 1a'da Sultan III. Osman'ın mührü ve vakıf kaydı, Evkaf-ı Haremeyn müfettişi el-Hâc İbrahim Hanîf'e ait 1156 tarihli vakıf tescil kaydı ile mührü yer alır. Yap. 148b'de Sultan II. Bayezid'e ait bir mühür bulunur. Yap. 1a'da notlar vardır. Yap. 123a'da risalenin adı siyah mürekkeple رسالة الجوابات العشر لابن سينا في الحكمة olarak yazılmışken yap. 123b'de kırmızı mürekkeple رسالة الشيخ ابي علي بن عبد الله بن سينا الى ابي الريحان محمد بن احمد البيروني في جواب مسائل انقذها اليه من خوارزم رحمهما الله şeklindedir.

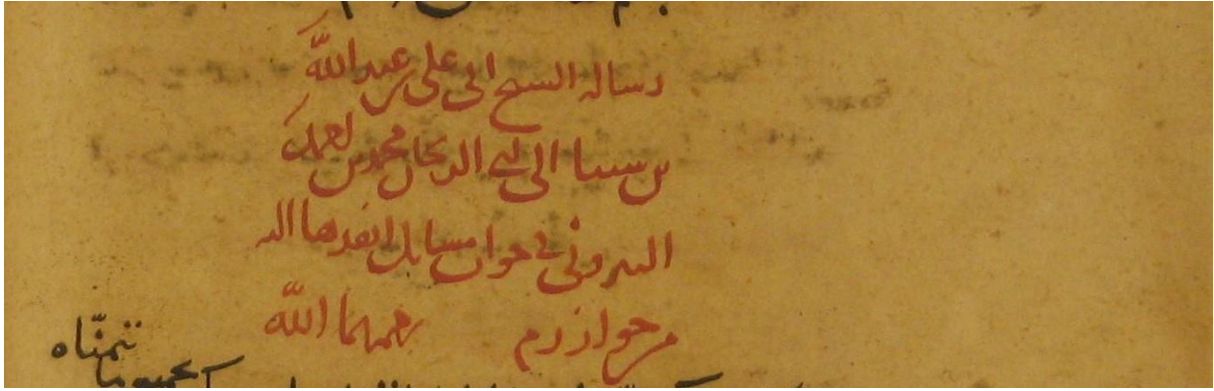
Değerlendirme:



Resim 1

Nuruosmaniye, nr. 2715/2: Yap. 123a

¹ Mübahat Türker Küyel, “İbn Sinâ “On Sorunun Karşılıkları”nı Beyrûnî için mi Yazmıştır”, Beyruni'ye Armağan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1974, s. 83-87.



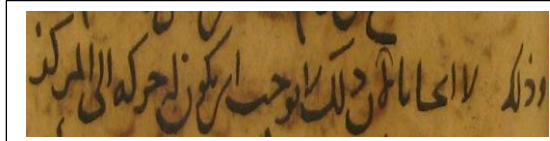
Resim 2

Nuruosmaniye, nr. 2715/2: Yap. 123b

Yap. 123a'da risalenin adının siyah mürekkeple farklı bir kalemle sonradan yazıldığı anlaşıyor (Resim 1 ve Resim 2). Bu da risalelerin ciltlemek için bir araya getirildiklerini göstermektedir.

Ana metindeki bir kelimeyi düzeltmek, yap. 124a ve 131a ya da yap. 130a'da olduğu gibi, metinde geçen bir kelime ve ibare hakkında yorum yapmak üzere kelimenin üzerine ya da bir kelimenin düşmesi halinde kelimeler arasına konulan işaretlere *tahriç işareti* denir. Bazı yazmalarda bu işaretler hem satır aralarına hem sayfa kenarlarına konurdu. Orta dönem el yazmalarında en çok kullanılan tahriç işareti *atfa* adı verilen kavisli çizgidir (bk. Yap. 124a ve 131a). Kavisli çizgi dışında farklı şekillerde tahriç işaretleri de vardır.

Nuruosmaniye, nr. 2715/2'deki bu yazmanın yap. 124a ve 131a'daki ana metninde



Resim 3: Yap. 124a

tahriç işareti *atfa* denilen kavisli bir çizgidir. Sayfa kenarına ana metinde düşen kelimeler yazılmıştır. Bu kelimeler 124a'da *وذلك* 131a'da *تكون* dur.

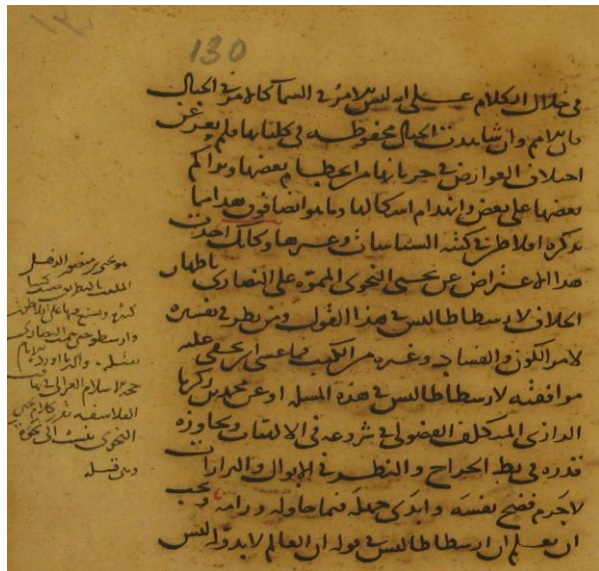
Müstensih ya da musahhih yap. 130a'daki ana metne herhangi bir tahriç işareti koyma gereği açıktır. Ana metinde Yahyâ en-Nahvî'den (ö. VI. yüzyılın ikinci yarısı) bahsediliyor. Kenara da Yahyâ en-Nahvî'nin kısa bir biyografisi eklenmiş. Kenardaki bu açıklamanın ana metindeki kişiye işaret ettiği gayet açık. Müstensih ya da musahhih okurun bunu fark edebileceğini düşünmüş olmalı

ki metin içindeki yerine herhangi bir tahriç işareti koyma gereği duymamış.¹

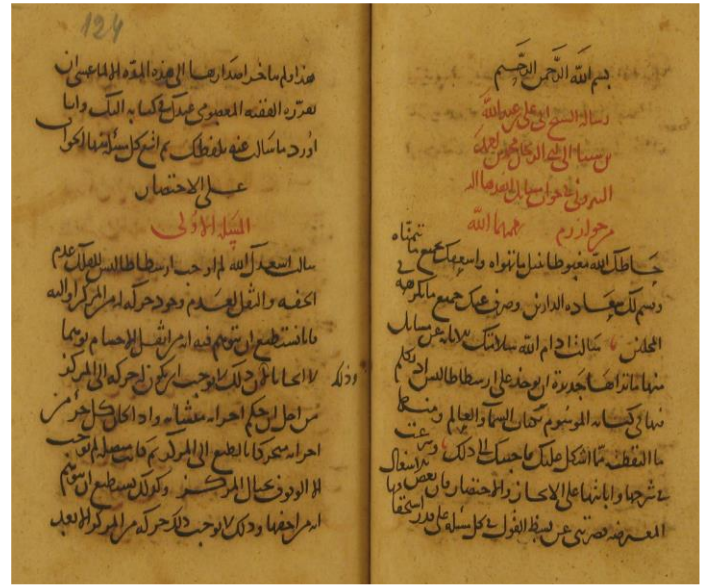


Resim 4: Yap. 131a

¹ Gutas, a.g.e, s. 313



Resim 5: Yap. 130a



Resim 6

El yazmalarında siyah mürekkep kullanmak genel geçer bir kuraldır. Ne var ki, satırbaşı, büyük-küçük harf ayrımı olmadığından bölüm başları, unvanlar, ara başlıklar vb. yerleri birbirinden ayırmak için farklı yöntemler de kullanılır. Koyu siyah mürekkeple normalden daha büyük yazılması, tilde denilen kelimelerin üzerine bazen siyah bazen altın suyu mürekkeple çizgiler çekilmesi, kırmızı, mavi, yeşil ya da altın suyu mürekkeple yazılması bunlardan bazılarıdır. Kırmızı kalem kullanımı Emeviler döneminde yazılan bazı Kur'an parçalarında sure başları ve sonları, besmele gibi yerlerde görülür. Başlangıçta sadece Kur'an nüshalarında değil, her türlü metinde farklı renklerin kullanımı reddedilmekteydi. Zernûcî, *Talîmu'l-müteallim* adlı eserinde “Bu felsefecilerin işidir ve selefın yaptığı bir şey değildir” diyerek el yazmalarında kırmızı mürekkebin kullanılmaması gerektiğini belirtmektedir. Daha sonraları kırmızı mürekkebin kullanımı bir gelenek halini almış, erken ve orta dönemde bölüm başlarında, harekelemelerde, kıraatlerde ve tecvitlerde kullanılmıştır. Bu durum sadece bahsi geçen yerlerle sınırlı kalmamış metnin diğer bölümlerine badiye, tesmiye, tebviib gibi önemli kelime ve ibarelere kadar uzamıştır¹.

Yukarıda Resim 6'da Nuruosmaniye, nr. 2715/2'deki nüshada da müstensih ana metinde siyah mürekkep kullanırken bölüm başlarında kırmızı mürekkebi tercih etmiştir.

Erken dönemlerde kelimeler arasına aralık konularak fasıllar ya da satırlar birbirinden ayırıştırılmıştır. Kur'an nüshalarında beş ve on ayetten oluşan grupları ayırmak için eğimli çizgilerin yanı sıra (و) ha harfi, (ی) ye harfi, secde ayetleri için çiçek işareti, hazfi göstermek için gül işareti metin içi ayıraçlarından bazılarıdır. Ayrıca üçgen, üç nokta, tek nokta, ters virgül de metin içi ayıraçlarıdır. Yukarıdaki nüshada risalenin tamamında metin içi ayırıcı olarak müstensih kırmızı mürekkeple ters virgül ayırıcı kullanmıştır. Şerh metin ya da haşiyelerde müellif, müstensih ya da musahhih tarafından önemli görülen kelime ve ibarelerin üzerine vurgu amacıyla siyah ya da kırmızı mürekkeple bir çizgi (tilde) çekilir.

¹ Gacek, a.g.e, s. 165.

Bu nüshada da bazı kelimelerin üzeri kırmızı mürekkeple bir çizgi çekilerek kelimeye vurgu yapılmıştır.

KAYNAKÇA

Aynur, Hatice, “*Türkiye Yazmaları Toplu Katalogu*”, Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi, c. 41, İstanbul, 2012.

Cunbur, Müjgan, “Önsöz” Türkiye yazmaları toplu kataloğu, c. 1: Anıtkabir, Cumhurbaşkanlığı, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Adıyaman İl Halk Kütüphanesi, Ankara: Kültür Bakanlığı Kütüphaneler Genel Müdürlüğü, 1979.

Ergin, Osman, *İbn Sina Bibliyografyası*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, 1956.

Erünsal, İsmail E, “Katalog”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara, 2022.

“Osmanlı Döneminde İstanbul Kütüphaneleri”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, İstanbul, 2015.

Gacek, Adam, Arapça Elyazmaları İçin Rehber, *Klasik*, çev. Ali Benli, M. Cüneyt Kaya, İstanbul, 2017.

Gutas, Dimitri, Avicenna and the Aristotelian Tradition, *Brill*, Leiden-Boston, 2004.

Küyel, Mübahat Türker, “*İbn Sinâ “On Sorunun Karşılıkları”nı Beyrûnî için mi Yazmıştır*”, Beyruni’ye Armağan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1974.

Mehdevi, Yahya *Fihrist-i Nüshahâ-yı Musannafât-ı İbn-i Sînâ*, Tahran: 1333.

Sayılı, Aydın, “Doğumunun 1000’inci Yılında Bîrûnî”, *Türk Tarih Kurumu Yayınları, Beyrûnî’ye Armağan*, sy. 68, Ankara, 1974.

Türkmen, Hüseyin, Türkiye Kütüphaneleri Yazma Eserler Katalogları 1923-2006, *Kitabevi*, İstanbul 2010.



TÜRKİYE KÜTÜPHANELERİNDE BULUNAN BİRÜNİ’YE AİT YAZMALAR

Mehmet Serdar Bekar

IRCICA, Araştırmacı

GİRİŞ

Ebu’r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harizmi el-Biruni, astronomi, matematik, geometri, tıp, eczacılık, tarih, dinler tarihi, etnoloji, fizik, zooloji, botanik, metalurji, kimya, simya, filoloji, jeoloji, mineraloji, jeodezi ve coğrafya gibi çeşitli konularda gözlem, deney, araştırma ve incelemelere dayanan bir çok önemli eser vermiş müslüman bir bilim adamıdır.

Türkiye-Özbekistan dostluk ve kardeşliğinin simgesi olarak düzenlenen sempozyuma naçiz bir katkı olan bu makalede Biruni’nin hayatı, ilmi şahsiyeti, eserleri, eserlerinden Türkiye’de bulunan nüshalarının tanıtımı ve Türkiye’de Biruni’ye olan ilgi ile bu büyük bilim adamı hakkında Türkiye’de yapılmış çalışmalar kısaca incelenmektedir.

Biruni, bilimsel kişiliğiyle Türkiye’de tanınan bir alimdir. Başkent Ankara’da Biruni adıyla tam teşekküllü bir eğitim-araştırma hastahanesi olduğu gibi, İstanbul’da yine Biruni adına bir üniversite ve ülkenin bir çok yerinde Biruni’nin hatırasına saygı duyularak kurulmuş tıbbi müesseseler, laboratuvarlar vardır.

Biruni’nin yaşadığı ve eserlerinin çoğunu kaleme aldığı Gazne’nin Türkiye’ye uzaklığı dolayısıyla olsa gerek, daha yakın bir coğrafyada onunla aşağı yukarı aynı devirlerde yaşayan İbn Sina’ya göre Türkiye’de bulunan eserlerinin sayısı nisbeten daha azdır. İbn Sina’nın eserlerinin Türkiye’de 1000’den fazla nüshası var iken Biruni’nin 10 eserinin toplam 25 nüshası mevcuttur lakin bu nüshaların çoğu nadir nüshalardır. Mesela, *Tahdidü Nihayati’l-Emakin li Tashihi Mesafati’l-Mesakin*’nin dünyada tek nüshası İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 3386’da bulunmaktadır. Bu nüsha, müellif hattı olup Gazne’de H. 416 (1025-26)’da kaleme alınmıştır. En meşhur eserlerinden *Asarü’l-Bakiye ani’l-Kuruni’l-Haliye*’nin İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 2947’de bulunan nüshası Semerkand’da H. 839 (1435-36)’da istinsah edilmiştir. *el-Cemahir fi’l-Cevahir*’in İstanbul, Topkapı Sarayı Kütüphanesi, III. Ahmed, nr. 2047’de bulunan nüshası Ahmed b. Sıddık b. Muhammed et-Tabib eliyle Safer 626 (Aralık 1228-Ocak 1229)’da, Kayseri, Raşid Efendi Kütüphanesi, nr. 596’da bulunan nüshası H. 800 (1397-98)’de istinsah edilmiştir. *el-Kanunü’l-Mesudi*’nin İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, nr. 1498’de bulunan nüshasının istinsah tarihi H. 531 (1136-37)’dedir. Yine aynı eserin İstanbul, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin, nr. 2277’deki nüshası H. 436 (1044-45)’da istinsah edilmiştir. *Saydanat fi’t-Tıb*’ın Bursa, Kurşunlu, nr. 149’daki nüshasının istinsahı da Gazanfer İbrahim et-Tebrizi eliyle H. 678 (1279-80)’de gerçekleşmiştir. *et-Tefhim li-Evaili Sinaati’t-Tencim* adlı eserinin İstanbul, Millet Kütüphanesi, Feyzullah, nr. 1333’deki nüshasının istinsahı da Ramazan 748 (Aralık 1347-Ocak 1348)’de Dımaşk’ta gerçekleşmiştir. Görüleceği gibi, eserlerinin nüshaları az olsa da mevcut nüshalar müellifin yaşadığı devre yakın zamanlarda istinsah edilmiş nadir ve kıymetli nüshalardır.

Osmanlı asırlarında Biruni üzerine müstakil bir çalışma yapılmadığı tesbit edilmekle beraber Osmanlı alimlerinin özellikle astronomlarının Biruni’yi tanıdıkları ve eserlerinden istifade ettikleri, mevcut nüshalardan anlaşılmaktadır. Türkiye’de, Biruni üzerine ilk olarak Türkistan’dan gelerek Türkiye’ye yerleşen alim Zeki Velidi Togan (1890-1970) çalışmıştır. Togan, *el-Kanunü’l-Mesudi*’nin 5. makalesinin 9-10. bablarını ayrıca yayınlamış, *Makale fi Hikayet Tarik Ehli’l-Hind fi İstihraci’l-Ömr*’ün Yusuf Ağa nüshasını *İslam Tedkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1954, I/1-4, ek, s. 1-25’te yayınlanmış, *Saydanat fi’t-Tıb*’ın Türkiye’de bulunan tek nüshasını 1927’de ilim alemine tanıtmış, *Tahdidü Nihayati’l-Emakin li Tashihi Mesafati’l-Mesakin*’i de Delhi 1940’ta neşretmiştir. Dünyaca ünlü Türk bilim tarihçisi Fuat Sezgin (1924-2018) de *Geschichte des Arabischen Schrifttums*(GAS)’da Biruni’yi ve eserlerini geniş bir biçimde tanıtmıştır.

I. Hayatı

973’te Harizm’in Kâs şehrinde fakir bir ailede doğdu. Fars, Soğd veya Türk asıllı olup olmadığı tartışmalı ise de yaşadığı asırda çok ehemmiyet verilmeyen Türkçe’yi bilmesi,

eserlerinde yer yer Türkçe kelimeler kullanması Türk olduğuna delil olarak sunulmuştur. Genç yaşında bölgenin idareci sülalesinin himayesine giren Biruni, matematikçi Ebu Nasr b. Irak'tan Öklid (MÖ. 330-275) geometrisi ve Batlamyus (100-170) astronomisi okudu. Abdüssamed b. Abdüssamed el-Hakim'den ders aldı. 995'te doğduğu şehri terk ederek Rey şehrine gitti. Orada matematik ve astronomi alimi Ebu Mahmud Hamid b. el-Hıdr el-Hucendi (ö. 1000) ile trigonometri ilminin kurucusu Ebu'l-Vefa Muhammed b. Muhammed b. Yahya el-Buzcani (ö. 998)'nin ilminden faydalandı. 997'de Buhara'ya gitti. 998'de Gürgeç emirliğinin hizmetine girdi. Burada ilk eserlerini vermeye başladı. 1003 veya 1007'de Cürcaniye'ye yerleşerek bölge emirleirinden destek gördü. Burada astronomi çalışmalarına ağırlık verdi. 1014'te Gazneli Sultan Mahmud (998-1030) bölgeyi ele geçirince Biruni'yi yanında Gazne'ye götürdü. Sultan Mahmud ve oğlu Sultan Mesud (1030-1041) devirlerinde çok itibar gören Biruni en mühim eserlerini burada verdi. Hindistan'ı gezdi. Edindiği bilgi ve tecrübeler ile Hindistan'ın ve Hind kavminin ilk tarihini kaleme aldı. Bir çok talebe yetiştirdi. 1061 civarında Gazne'de öldü.

II. İlmî Şahsiyeti

İnançlı bir müslüman olduğu anlaşılan Biruni, felsefeden ziyade fen bilimleri ile ilgilenmiş, deneylere, gözleme, tecrübeye dayanan bilimsel bir metod geliştirmiş, bu deneysellikğin ışığında akıl yürütme ve kıyas metodunu kullanmış, her hangi bir konuda belirttiği fikirlerde sağlam, somut ve akli deliller aramış ve öne sürmüş, dogmatizme ve gözü kapalı kabule karşı çıkmış, çağında sıkça görülen fal, büyü, gelecekte haber verme gibi şeylere ehemmiyet vermemiştir. Fizik, astronomi ve matematik hususunda çağının çok ilerisinde idi. Etnoloji üzerine çalışmalarında sergilediği metod da onun bilimsel seviyesinin çağına göre ileri seviyesini göstermektedir. Arapça, Farsça yanında Türkçe, İranî Hârizmce, Soğdca, Yunanca, İbrânîce, Süryânîce ve Sanskritçe'yi birinden diğerine tercüme yapacak kadar iyi bilen Biruni modern Batılı araştırmacılar tarafından da XIX. asra yakışacak bir bilim adamı olarak tanımlanmıştır.

III. Biruni'nin Türkiye Kütüphanelerinde Nüshası Bulunan Eserleri:

Aşağıda nüshaları ile beraber bahsedilen eserler, Biruni'nin Türkiye kütüphanelerinde nüshaları bulunan eserleridir. Eserler üzerinde Türkiye'de ve dünyada yapılan çalışmalardan da kısaca bahsedilmiştir.

1. Asarü'l-Bakiye ani'l-Kuruni'l-Haliye. اثار الباقية عن القرون الحالية

1000 yılında yazılan daha sonra düzeltmeler yapılan eser, çeşitli kavimlerin kullandıkları takvimler hakkında olmakla beraber o gün bilinen insanlık tarihinden, İslam öncesi İran, Hint din ve kültüründen, hristiyanlık, yahudilikten, cahiliye devrinden ve İslam tarihinden bahseden kapsamlı bir eserdir. Dinler tarihine de geniş yer ayrılan eserde çeşitli dinlerin farklılıkları incelenir. Harzem ve İran'ın İslam öncesi tarihi ile de alakalı başka kaynaklarda olmayan bilgiler içerir. Asıl metin Alman oryantalist C. E. Sachau (1845-1930) tarafından 1878 ve 1923'te yayınlanmış, bir defa İngilizce'ye, bir defa kısmen Fransızca'ya ve iki defa da Farsça'ya tercüme edilmiştir. Eserin Türkçe tercümesi Ahsen Batur (1954-2022) tarafından İstanbul 2011'de *Maziden Kalanlar* adıyla gerçekleştirilmiştir.

Türkiye'de 4 nüshası vardır:

*Ayasofya, nr. 2947: talikle 156 yaprak, 255x160(bbx113) mm, 25 str. İstinsahı Semerkand'da H. 839 (1435-36)'da. Baş: بسم...الحمد لله المتعالي عن الاضداد والاشباه والصلوة على محمد المصطفى خير الخلق وعلى اله...

*Beyazıt Devlet, nr. 4667: nesihle 202 yaprak. İstinsahı H. 1218 (1803-04)'de

*Nuruosmaniye, nr. 2893: nesihle 118 yaprak. sonu eksik. Baş: بسم...الحمد لله المتعالي عن الاضداد والاشباه والصلوة على محمد المصطفى خير الخلق وعلى اله...

*III. Ahmed, nr. 3043: nesihle 184 yaprak, 310x230 mm, 21 str. İstinsahı H. VIII. (XIV.) asırda. Baş: بسم...الحمد لله المتعالي عن الاضداد والاشباه والصلوة على محمد المصطفى خير الخلق وعلى اله...

2. el-Cemahir fi'l-Cevahir. الجماهر في الجواهر

1043'te Gazneli Sultan Mesud'a ithaf edilmiştir. İki bölümden oluşur. İlk bölüm bir fasıl on beş kısım, ikinci bölüm bir fasıl iki makaleden ibarettir. İlk bölümde kısa bir insanlık tarihi verilir, insanın yaratılış özellikleri, toplumların oluşumu, değerli taş ve madenlerin kullanımı gibi meselelerden bahsedilir. İkinci bölüm değerli taş ve madenlerin özellikleri hakkındadır. Bu bölümde taş ve madenler hakkında çeşitli rivayetler olduğu gibi, taş ve madenlerin özgül ağırlıklarını hakiki değerlerine çok yakın çekilde tesbit etmesi, taşlar ve madenler hakkındaki bir takım yanlış bilgi ve mitolojileri çürütmesi gibi Biruni'nin bilimsel otoritesini gösteren kısımlar da mevcuttur. F. Z. Krenkow tarafından birkaç baskısı yapılan kitabın İngilizce ve Rusça tercümeleri vardır. Eserin Türkçe tercümesi Emine Sonnur Özcan tarafından *Kıymetli Taşlar ve Metaller Kitabı* adıyla yapılmıştır (Ankara, TTK, 2020, 380 sayfa).

Türkiye'de 2 nüshası vardır:

*III. Ahmed, nr. 2047: nesihle 192 yaprak, 210x155 mm, 15 str. İstinsahı Ahmed b. Saltuk b. Muhammed et-Tabib eliyle Safer 626 (Aralık 1228-Ocak 1229)'da. *Nevadir*, s. 337. Baş: الحمد لله رب العالمين الذي لما توحّد بالأزل والابتداء...

*Raşid Efendi, nr. 596: 145 yaprak. İstinsahı H. 800 (1397-98)'de. *Nevadir*, s. 337. Baş: الحمد لله رب العالمين الذي لما توحّد بالأزل والابتداء...

3. İstihracü'l-Evtar fi'd-Daire bi Havass Hatti'l-Münhani. استخراج الاوتار في الدائرة بخواص الخط المنحني

Matematik ile ilgili bir eserdir. Leipzig 1910, Haydarabad 1948 ve Kahire 1965'te farklı araştırmacılar tarafından yayınlanmış, 1965 baskısında Türkiye'de bulunan Murad Molla nüshası da kullanılmıştır. 1963'te Rusça'ya tercüme edilmiştir.

Türkiye'de 1 nüshası vardır:

*Murad Molla, nr. 1418 m/3: talikle yap. 52-72, 180x135(130x80) mm, 23 str. Baş: وقعت ايديك الله على ما استعملته من العلم الداعية اياي الي التفحص عن عدة براهين على الصحيح دعوي لقدماء اليونانيين في انقسام الخط المنحني في كل قوس...

4. İstiabü'l-Vücuhi'l-Mümeckine fi Sanati'l-Usturlab. استيعاب الوجوه الممكنة في صناعة الاسطرلاب

Yahut *el-İstiab fi Sinaati'l-Usturlab*. Usturlab aletinin imali ve kullanımı üzerine yazılmış bir eserdir. Üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmışsa da tam metin neşri veyahut her hangi bir dile tercümesi yayınlanmamıştır.

Türkiye'de 3 nüshası vardır:

*Ayasofya, 2576: talikle 81 yaprak, 182x132(115x85) mm, 19 str. Baş: بسم...كتاب محمد بن احمد البيروني في استيعاب الوجوه الممكنة في صنعة الاسطرلاب الفه لابي سهل عيسى بن يحيى الطري الانفس الصافية ذوات نزوع واشتياق...

*Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 403/3: yap. 33^b-42^a. Nevadir, s. 336. Baş: Baş: الأنفس الصافية ذوات نزوع واشتياق الى تصور الموجودات والاحاطة بها باطلاق...

*Türk ve İslam Eserleri Müzesi, nr. 2100/1: yap. 1^b-143^b. İstinsahı H. 902 (1496-97)'de. Nevadir, s. 336. Baş: Baş: الأنفس الصافية ذوات نزوع واشتياق الى تصور الموجودات والاحاطة بها باطلاق...

5. el-Kanunü'l-Mesudi. القانون المسعودي

1030'da Gazneli Sultan Mesud'a ithaf edilen eser, genel itibariyle astronomi üzerine olsa da trigonometri, astroloji, jeodezi, meteoroloji, coğrafya ve tarih konularını da kapsayan bir ansiklopedi özelliği taşır. On bir makaleden oluşur. Makaleler toplam yüz kırk iki baba ayrılır. Eserde, eski zicler ve Biruni'nin kendi gözlemleri birleştirilerek yeni astronomik tablolar ortaya konduğu gibi, Yunan, Babil ve Kalde astronomisiyle ilgili bilgiler de verilir. Eserin aslı Haydarabad, 1954-56'da üç cilt halinde yayınlandığı bazı kısımları Almanca ve İngilizce'ye tercüme edilmiş, Zeki Velidi Togan 5. Makalenin 9-10. bablarını ayrıca yayınlamıştır. Türk astronom Fatin Gökmen de eser üzerinde çalışmalar yapmıştır.

Türkiye'de 7 nüshası vardır:

*Carullah, nr. 1498: nesihle 402 yaprak, 300x190(250x152) mm, 20 str. İstinsahı H. 531 (1136-37)'de. Baş: بسم...القانون المسعودي المسعود من سعد بالله عز وجل وتفرّد...

*Kandilli Rasathanesi, nr. 364: İstinsahı H. 1047 (1637-38)'de.

*Nuruosmaniye, nr. 3026/2: talikle yap. 217^b-256^b. eksik nüsha.

*Veliyüddin, nr. 2277: nesihle 313 yaprak. İstinsahı H. 436 (1044-45)'da.

*Yusuf Ağa, nr. 6625: nesihle 320 yaprak. Baş: بسم...القانون المسعودي المسعود من سعد بالله عز وجل وتفرّد...

*Nuruosmaniye, nr. 2933/9: talikle yap. 123^b-124^a. Kanunü'l-Mesudi'den bir parça. Cedvelü's-Siham'dan ibarettir.

*Nuruosmaniye, nr. 2933/5: nesihle yap. 115^a-116^b. Kanunü'l-Mesudi'den bir parça. İstihrac-ı husuf ve kusuftan ibarettir. Baş: استخراج خسوف وكسوف عمل استاد ابو ريخان محمد بن احمد البيروني عمد خسوف لمسّر بعد ميان...

6. Makale fi Hikayet Tarik Ehli'l-Hind fi İstihraci'l-Ömr. مقالة في حكاية طريق أهل الهند في استخراج العمر

Hintlilerin yaş tesbiti için kullandıkları metodlar hakkındadır. Zeki Velidi Togan tarafından İslam Tedkikleri Enstitüsü Dergisi, 1954, I/1-4, ek, s. 1-25'te yayınlanmıştır.

Türkiye'de 1 nüshası vardır:

*Yusuf Ağa, nr. 7852: mağribiyle, 20 yaprak. Nevadir, s. 337. Baş: قال إن للقوم في هذه الصناعة مبادئ وأصولا...

7. Saydanat fi't-Tıb. صيدنة في الطب

Saydale fi't-Tıb olarak da geçer. 1050 civarında telif edilen eser bir eczacılık ve tıp kitabıdır. Kısa bir mukaddime ve beş kısa fasıldan sonra kullanılan ilaçların tanıtımlarını içeren çok geniş bir listeden oluşur. Türkiye'de bulunan tek nüshasını 1927'de Zeki Velidi Togan ilim alemine tanıtmıştır. Şerafettin Yaltkaya eserin mukaddimesini Türkçeye tercüme edip Milli Mecmua, III, Ankara 1937, s. 1-40'ta yayınlamış, aynı kısım Meyerhof tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir. Eserin tam metni İngilizce tercümesiyle beraber Karaçi 1973'te

yayınlandığı gibi bir tıpkıbasımını da Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından 2011'de yayınlanmıştır.

Türkiye'de 1 nüshası vardır:

*Bursa, Kurşunlu, nr. 149: 133 yaprak. İstinsahı Gazanfer İbrahim et-Tebrizi eliyle H. 678 (1279-80)'de.

8. Tahdidü Nihayati'l-Emakin li Tashihi Mesafati'l-Mesakin. تحديد نهايات الاماكن لتصحيح مسافات المساكن

Matematik coğrafya üzerine kaleme alınan eserin yegane nüshası Türkiye'dedir. Telifi 1018-1025 seneleri arasında tamamlanan kitap o güne kadar yapılan hesapların düzeltildiği, yeni metodların ortaya çıkartıldığı, enlem ve boylamların tesbitinin mükemmelleştirildiği, karada ve denizde yön tesbitinin kolaylaştırıldığı bir eserdir. Eser üzerinde F. Sezgin, Seyid Hüseyin Nasr (d. 1933), Aydın Sayılı (1913-1993), E. S. Kennedy (1912-2009), B. R. Goldstein ve G. J. Toomer (d. 1934) incelemelerde bulunmuşlardır. 1930'da Helmut Ritter tarafından tesbit edilen eserin bazı kısımları Zeki Velidi Togan tarafından Delhi 1940'ta yayınlandı. P. Bulgakov eserin tenkitli neşrini 1962'de gerçekleştirdi. Fas asıllı Türkiyeli bilim adamı Prof. Dr. Muhammet Tanci (1918-1974) de Arapça metni 1962'de Ankara'da neşretti. Fuat Sezgin *Islamic Geography* serisinin 26. cildinde tıpkıbasımını yayınladı. Türkçe tercümesi Kıvameddin Burslan (1889-1956) tarafından gerçekleştirildi (Ankara, TTK, 2013, 217 sayfa).

Türkiye'de 1 nüshası vardır ve dünyadaki tek nüshadır:

*Fatih, nr. 3386: nesihle 171 yaprak, 218x176(150x125) mm, 13 str. İstinsahı Müellif tarafından Gazne'de H. 416 (1025-26)'da.

9. Tahkikü Ma li'l-Hindi min Makule Makbule fi'l-Kavl ev Merzule. تحقيق ما للهند من مقولة مقبولة في العقل أو مردولة

1017-1030 yılları arasında telif edilen eser, Hindoloji alanındaki ilk ciddi çalışmadır. Seksen bölümden meydana gelir. Hint tarihi ve kültürü, hinduizm, hintlilerin din ve dünya algıları, kast sistemi, kutsal metinler, hindu ibadetleri, hint toplum yapısı, örf, adet ve gelenekleri hakkında geniş bilgiler kapsayan bir eserdir. Biruni hem kendi gözlemlerine dayanmış hem de hintlilerin eserlerinden faydalanmış ve çeşitli gruplardan insanlarla konuşmuş, onlardan da bilgiler alarak bu eseri meydana getirmiştir. Kitapta diğer kavim ve dinlerle hintlilerin ve hinduzimin karşılaştırmaları da yapılır. Kitabın tahkikli Almanca neşri Sachau tarafından 1883-84'te, aynı müellif tarafından İngilizce neşri 1888'de gerçekleştirilmiş, Arapça iki baskısı Haydarabad 1958'de ve Beyrut 1983'te yapılmıştır. Türkçe tercümesi Kıvameddin Burslan ve Prof. Dr. Ali İhsan Yitik (d. 1962) tarafından *Tahkiku Ma li'l-Hind Biruni'nin Gözüyle Hindistan* adıyla yayınlandı (Ankara, TTK, 2018, 465 sayfa; 2. bsk. a.y. 2018).

Türkiye'de 2 nüshası vardır:

*Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, nr. 1001: nesihle 318 yaprak, 250x170(160x80) mm, 17 str.

*Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, nr. 1589/104: talikle yap. 417-424 derkenar. Parça.

10. et-Tefhim li-Evaili Sinaati't-Tencim. التفهيم لأوائل صناعة التنجيم

Astroloji ile alakalı olmakla beraber astronomi, matematik, geometri, kozmoloji konularında da önemli bilgiler içeren eser 1029 senesinde telif edilmiştir. Arapça ve Farsça iki versiyonu vardır. British Museum ms or nr. 8349'daki Arapça nüshanın İngilizce

tercümesiyle beraber neşri 1934'te R. Ramsay Wright (1852-1933) tarafından yapılmış, Bağdat 1965'te ve F. Sezgin tarafından Frankfurt 1998'de tıpkı basımı gerçekleştirilmiş, Şam 2003'te başka bir neşri de yayınlanmıştır. Farsça neşri Tahran'da çeşitli tarihlerde üç kere yayınlanmış, B.A. Rosenfeld (1917-2008) ve A. Ahmedov da Taşkent 1975'te Rusça tercümesini yayınlamışlardır.

Türkiye'de 3 nüshası vardır:

*Feyzullah, nr. 1333: 347 yaprak. İstinsahı Ramazan 748 (Aralık 1347-Ocak 1348)'de Dımaşk'ta. *Nevadir*, s. 337. Baş: قال الاستاذ ابو الريحان محمد بن احمد البيروني أن الاحاطة بهيئة العالم وكيفية شكل السماء...

*Nuruosmaniye, nr. 2780: talikle 195 yaprak.

*III. Ahmed, nr. 3477: talikle 153 yaprak, 110x153 mm, 19 str. İstinsahı Şevval 871'de (Mayıs-Haziran 1467). Baş: كتاب ابي الرحان محمد بن احمد البيروني...ان الاحاطة بهيئة العالم وكيفية شكل السماء والارض وما بينهما...

Eserlerinden parçalar:

Aşağıdaki beş risale, kütüphane kayıtlarında Biruni'ye ait gösterilmektedir. Muhtemelen onun, konu ile alakalı kitaplarından parçalar olmalı.

1) İhrac ma fi Kuvveti'l-Usturlab ile'l-Fiil. اخراج ما في القوة الاسطرلاب الى الفعل

Türkiye'de bulunan nüshası:

*Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 2213/3: yap. 32-42. İstinsahı H. 726 (1325-26)'da. *Nevadir*, s. 336. Baş: الاسطرلاب اشرف الالات المستعملة في صناعة النجوم...

2) İstihracü'l-Keab ve'l-Adla' min Meratibi'l-Hisab. استخراج في الكعاب والأضلاع من مراتب الحساب

Türkiye'de bulunan nüshası:

*Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, nr. 1462/7: yap. 45^b-48^b. İstinsahı H. IX. (XV.) asırda. *Nevadir*, s. 336

3) Kitabü'l-Arz. كتاب الارض

Türkiye'de bulunan nüshası:

*Ali Emiri, Arabi, nr. 2833/4: nesihle yap. 10-13

4) Kitabü Zaybaki'l-Garb. كتاب زيبق الغرب

Türkiye'de bulunan nüshası:

*Ali Emiri, Arabi, nr. 2833/2: nesihle yap. 4-7.

5) Kitabü Zaybaki's-Şark. كتاب زيبق الشرق

Türkiye'de bulunan nüshası:

*Ali Emiri, Arabi, nr. 2833/1: nesihle yap. 1-4.

IV. Biruni'nin Türkiye'de Nüshası Bulunmayan Eserleri

1. *Fihristü Kütübi Muhammed b. Zekeriyya er-Razi*: Razi'nin eserleri yanında kendi eserlerini de tanıtır. Basılmıştır

2. *İfradü'l-Makal fi Emri'z-Zılal*: Gölgeler üzerinedir. Basılmıştır.

3. *Temhîdü'l-müstakar li-tahkîki ma 'ne'l-memer*: Basılmıştır.

4. *Fi Raşikatı'l-Hind*: Satranç ile alakalıdır. Basılmıştır.

5. *Hikâyetü'l-âleti'l-müsemmât bi's-südsi'l-Fahrî*: Astronomi ile alakalı olup Fahri sekstantı denen aletin tanıtımıdır. Yayımlanmıştır.

6. *Tercümetü Kitâbi Bâtencel fi'l-halâs mine'l-irtibâk*: Hindulara ait dini bir kitabın Sanksritçe'den Arapça'ya tercümesidir. Yayımlanmıştır.

7. *Gurretü'z-Zicat*: Zicler ile alakalıdır. Sanksritçeden Araça'ya tercümedir. Basılmıştır.

8. *Makale fi'n-Nisebi'lleti beyne'l-Filizzat ve'l-Cevahir ve'l-Hacm*: Metalürji ve hacim ölçümü ile alakalıdır. Yazma halindedir.

9. *Makāle fi seyri sehmāyi's-sa'âdeti ve'l-Ğayb*: Astroloji ile alakalı olup basılmıştır.

10. *Kitâbü Tastîhi's-Suver ve tebtîhi'l-küver*: Astronomi ile ilgilidir. Yayınlanmıştır.

11. *Kitâbü'l-Müsâmere fi Ahbâri'l-Hârizm*: Harizm tarihidir. Nüshası günümüze ulaşmamıştır.

12. *Fî Teshîli't-tashihi'l-Usturlâb ve'l-'amel bi-mürekkebâtihî mine's-şimâlî ve'l-cenûbî*: Astronomi ile ilgili. Yazma halinde kalmıştır.

13. *Kitâbü Nüzheti'n-nüfûs ve'l-efkâr fi Havâssi'l-mevâlîdi's-Selâseti'l-me'âdini ve'n-nebâti ve'l-ahcâr*: Mineralojiye dairdir. Yazma halinde kalmıştır.

V. Türkiye'de Biruni Çalışmaları

Osmanlı asırlarında, Biruni üzerine bir çalışma yapıldığına dair elimizde her hangi bir veri yoktur. Yukarıda tanıtılan yazmalar, Biruni'nin Osmanlı entelijansiyası özellikle de astronomi ve astroloji bilginleri tarafından tanındığını fakat eserlerinin çok fazla kullanılmadığını göstermektedir (Osmanlı devrinde astronomi, matematik, coğrafya vs. fen bilimlerinde yazılan eserlerin İslami kaynakları için IRCICA tarafından yayınlanan 18 ciltlik *Osmanlı Bilim Literatürü Tarihi* (İstanbul, 1997-2011) serisi incelenabilir). Türkiye'de Biruni hakkında çalışmaların tamamı Cumhuriyet devrinde gerçekleşmiştir. Yukarıda metin içerisinde tanıtılan çalışmalar haricinde 1974'de Türk Tarih Kurumu tarafından, içerisinde Biruni hakkında kıymetli tedkikler bulunan *Beyruni'ye Armağan* adlı bir derleme yayınlamış, son dönemlerde de dinler tarihçisi akademisyen Günay Tümer (1938-1995), *Biruni'ye Göre Dinler ve İslam Dini* (Ankara, 1975, 1986) adlı eserinde ve *DİA*, VI, 206-215'te yayınlanan "Biruni" maddesinde Biruni hakkında derli toplu bilgiler vermiştir. Bunlar haricinde halka ve gençlere yönelik popüler bir iki kitap da yazılmıştır.

SONUÇ:

Biruni, X-XI. asırlarda yaşamış müslüman bir bilim adamıdır. astronomi, matematik, geometri, tıp, eczacılık, tarih, dinler tarihi, etnoloji, fizik, zooloji, botanik, metalurji, kimya, simya, filoloji, jeoloji, mineraloji, jeodezi ve coğrafya gibi çeşitli konularda gözlem, deney, araştırma ve incelemelere dayanan bir çok önemli eserler vermiştir. 10 eserinin toplam 25 nüshası Türkiye kütüphanelerindedir. Bunların bir tanesi bizzat müellif hattı olup greri kalanların bir kısmı da yaşadığı devre yakın zamanlarda istinsah edilmiş nadir nüshalardır. Osmanlılar, Biruni'nin özellikle astronom yönünden faydalanmışlar; Cumhuriyet devrinde başta Zeki Velidi Togan ve Fuat Sezgin olmak üzere çeşitli tarihçiler Biruni'nin eserlerini yayınlamışlar ve hakkında bilimsel makaleler yazmışlardır. Biruni'nin eserlerinin Türkiye'de bulunan nüshalarının reprintlerini Özbekistan'da sergilemek ve Özbek bilim alemine tanıtmak faydalı olacaktır.

Bibliyografya: Carl Brockelman, *Geschichte der arabischen Litteratur (GAL)*, I, 475-476, Supplementband, I, 870-873; Fuat Sezgin *Geschichte des Arabischen Schrifttums (GAS)*, V, 375-382, VI, 265-266; Katip Çelebi, *Keşfü'z-Zünun (KZ)*, s. 81, 594, 1385; Ramazan Şeşen, *Nevadirü'l-Mahtutat*, s. 336-337; *DİA (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*,

VI, 206-215, III, 462, XXIV, 337-338, XXXIX, 390-391, 410-411, VII, 295-296, XXXVI, 210-211, XL, 271-273.

FACTORS BEHIND THE DEVELOPMENT OF ISLAMIC CIVILIZATION

Avazbek Ganiyev

*International Islamic Academy of Uzbekistan,
Doctor of Science (DSc), Associate Professor at the Department of IRCICA – the
Chair for Islamic History and Source Studies*

Introduction

In the first four centuries of Islam, we do not witness the synthesis or homogenization of different cultures, but instead, we witness the assimilation and assimilation of the received Muslim customs and values. For Western civilization, Islam also serves as the delivery of perfected knowledge of Greco-Roman cultural forms. The great influence of Islamic civilization was assimilated by Europe in the later period and served as one of the main factors shaping the European Renaissance.

The Arabs who wrote during the Umayyad period (661-750 AD) are associated with a simple nomadic lifestyle, which was widely promoted in support of their unique lifestyle. As a result of the relations established with Greece, it gave a great impetus to the development of the art of music, in fact, this talent in them developed along with the reading of prose and poetry. Now, it is no secret that this was the case in Arab tribes before Islam.

By the middle of the 800s, the Abbasid caliphate promoted Islamic civilization, politics, trade, and socio-economic, cultural, and educational relations with many other parts of the world in the capital city of Baghdad under Harun al-Rashid and al-Ma'mun.

Al-Tabari (838-923) expressed his scientific and theological views in the famous book "History of Tabari". In the introduction to his multi-volume work, he devoted an entire volume to the science of history and its importance. Al-Tabari is also considered a scholar who wrote an authoritative historical book on the history of prophets and kings, this work is considered the most comprehensive work of the period from the time of Ibrahim Alayhissalam to the tenth century. Western interest in Islamic culture can be seen in many ways. For example, in fairy tales: "One Thousand and One Nights" was first translated in Western Europe by Galland in 1704 into French and later into English. Scientists such as Victor Hugo (1882-1885) and Boccaccio (1313-1375) wrote about the Persians. Even "Robinson Crusoe" and "Gulliver's Tales" were taken from "One Thousand and One Nights". Islamic civilization, scientific heritage, science and culture laid the foundation for the development of the Western world for five hundred years between the 10th and 15th centuries.

From the second half of the 8th century to the end of the 11th century, Islamic sciences and discoveries were considered the basis of world knowledge. In the historical period when the scientific and philosophical heritage of the ancient world was about to disappear, Islamic scholars started to protect this heritage from destruction. Indeed, had it not been for the development of scholarship by Islamic scholars in these early centuries, the

texts that had such a formative impact on Western culture would never have survived. Undoubtedly, modern scientific achievements today would not have been possible if the Islamic civilization had not progressed (Ganiyev Avazbek, 2020) (Avazbek, 2021). The culture and civilization built on the basis of the Islamic faith¹ not only preserved the heritage (Ganiyev, 2020) of the ancient world, but also applied it to life, systematized it, explained it, critically analyzed it, changed it, and finally made a great contribution to the development of modern science.

As early as the end of the first Islamic century, Islamic scholars of non-Arab descent became the propagandists of knowledge in the great Islamic country. It is known and famous in history that the most mature scholars in the sciences of fatwa, jurisprudence and hadith were novices. The famous Muslim scholar Ibn Khaldun (1332-1406) writes: "One of the strange things in life: in the Islamic nation, most of the mature scholars in Shari'i and intellectual sciences are non-Arabs." Islamic Shariah is in Arabic, despite the fact that the owner of the Shariah, Hazrat Muhammad, was an Arab, most of the scholars of Islam were novices. Although some of them are attributed to Arabs, they are ignorant of their mother tongue, their place of birth, and even their teachers. Sibawayh, al-Farisi and Zajaj, who are considered to be the founders of Nahv science, i.e. Arabic grammar, are not Arabs by descent. Also, most of the scholars of hadith, usul al-fiqh, kalam, and commentators are laymen.

The theory of numbers was developed in the scientific research of the Indians, and its introduction into science by perfecting and simplifying it belongs to the encyclopedic scholar Musa Al-Khwarazmi, who was one of the Muslim scholars. As a result, he created a number system called "Arabic numerals" from 1 to 9. Islamic scholars also included the concept of zero in science. Without zero, neither mathematics, nor algebra, nor cybernetics would have developed. Musa Al-Khwarazmi founded the modern science of algebra by writing "Al-Jabr wal-Muqabala".

Notable scientists include Basra-born Ibn al-Haytham (965-1030), who developed the Al-hazen problem, one of the algebraic problems, and made significant contributions to optics and physics. Long before Newton, he put forward the theory that "extraterrestrial scientific phenomena control the movement of the earth and stars" (we know that gravity, invisible matter and invisible energy keep existence in balance). He also carried out light experiments, which were not unusual at the time, and demonstrated the theory of parallelograms by determining that light travels in straight lines and that light passes through glass.

Astronomy developed by the Babylonians was a turning point in the development of Islamic civilization. Soon it was not considered a science of observation, but became a science of practical experiments with the help of measuring instruments, and began to reach a new stage of development as a science. This led to the development of the theory of planets.

There is evidence that the Arabic alphabet originated from an ancient script used by the Nabataeans, a dialect of Aramaic in what is now Jordan. There are 28 letters in the Arabic

¹ Ganiyev, A., & Zinatullayev, Z. (2020). Tax and zakat collection system of the bukhara emirate during the 19th century. *Theoretical & Applied Science*, (10), 313

alphabet. However, the needs of other languages using the Arabic script in practice have been met and progressed through the addition of additional letters. For example, additional letters included in the alphabet of Persian, Dari, Urdu, Pashto, Turkic and other Turkic languages are proof of this.

It can be said that the medical sciences developed mainly thanks to the works of Ibn Sina (Avicenna), al-Razzi and Husayn ibn Ishaq al-Ibadi. According to information, Razi (860-940) wrote a number of books on medicine, one of which is medical ethics and the 25-volume practical encyclopedia Hawi.

Ibn Sina (980-1037) became a famous physician at the age of 18, wrote 16 books at this age, and later completed the comprehensive scientific work "Al-Qanun Fit-Tibb" on general diseases, which made the scholar famous in Europe. This work has been translated into many languages and has been taught as a basic textbook to medical students in European institutions of higher education for almost 600 years. In the Golden Age of Islam, the sciences of zoology, veterinary science, pharmacology, pharmacology and chemistry were separated from medical science. One of the most important medical centers was established in Judishapur, Iran, which joined the Muslim world after 738 years. Originally ruled by the Syrians (between 749-1258), it became a center of practical learning for the Muslim majority and modeled on the hospitals built during the Abbasid period.

КОЛЛЕКЦИЯ ВОСТОЧНЫХ РУКОПИСЕЙ АЛЕКСАНДРА НЕВГОДА

Омир Оразович Туякбаев

*директор Мемориального музея академика К. И. Сатпаева, доктор PhD,
востоковед-историк, Алматы, Республика Казахстан*

Димаш Абдраханов

*младший научный сотрудник Музея редких книг, магистр гуманитарных наук,
востоковед, Алматы, Республика Казахстан*

Общее описание восточных книг в составе коллекции

Частная коллекция состоит из 301 рукописи и 60 литографий. Из рукописных книг 33 составлены на тюркско-чагатайском, 64 на арабском, 67 на персидском, а остальные на смешанных языках. Большинство рукописей содержат в себе произведения IX–XIX вв., по времени переписки датируются XVII – началом XX вв.

При внешнем осмотре коллекции восточных книг наблюдается хорошее физическое состояние сохранности. У большинства из них имеются цельные переплеты, страницы, приводятся полные тексты.

Для упрощения процесса составления научного описания коллекции первоначально была рассмотрена каждая книга отдельно и была присвоена им условная нумерация, что соответствует приложению.

Общее тематическое содержание книг коллекции выглядит следующим образом:

1. Коран и коранические науки, т.е. комплекс дисциплин, изучающих особенности внутренней композиции текста Корана, его содержательных свойств, а также историю сложения коранического текста, его кодификации и истолкования;

2. Рукописные книги по науке об основах исламской юриспруденции;
3. Рукописные книги по мусульманской философии и 'акиде – науке об основании вероучения по доктринам ислама;
4. Рукописные книги исламского мистицизма;
5. Рукописные книги произведений историко-летописного жанра;
6. Рукописные книги средневековых литературных произведений;
7. Трактаты по разным направлениям науки (грамматика, эстетика, медицина и т.д.).

Научная ценность коллекции

Рукописи коллекции отличаются многообразием тем, содержанию и охватывает все основные жанровые и стилевые тенденции восточной литературы, таких как, трактаты (*рисала*), агиография (*манакиб*), история (*тарих*, *наме*), рассказы (*макалат*), стихи (*диван*, *маснави*), биографии (*тазкира*), толкование (*тафсир*, *шарх*, *хашия*), учебное пособие (*мухтасар*, *мулаххасат*) и т.д.

Рукописные книги теологического характера в коллекции охватывают в себя практически по всем областям исламской науки: богословие ('акида), наука о личностных и атрибутивных качествах Аллаха ('илм ал-калам), история ислама, исламский мистицизм (*масаууф*), этика (*ал-адаб*), логика (*мантик*), толкование смыслов Корана (*тафсир*), наука об основах исламской юриспруденции (*усуль ал-фикх*) и т.п.

Большое число сочинений теологического характера в коллекции составляет труды по исламской юриспруденции – *фикх*, их около 44 рукописей. *Фикх* – это комплекс ритуальных, нормативных, этико-догматических правил и социальных гарантий. Как определяют ученые, *фикх* – это феноменальная зона встреч религии, прав и нравственности. В прошлых веках проблемы взаимоотношения *фикха* и других обычно-правовых норм, оперативное решение вопросов земельного, наследственного и семейного права имели первостепенное значение.

В коллекции содержится ряд широко известных сочинений ханафитской правовой школы. Это, прежде всего, «*Фикх ал-акбар*», авторство который относят к имаму Абу Ханифа (ум. 150/767) и комментарии к нему, выполненные ханафитскими богословами Абу ал-Мунтаха ал-Мугнисауием (№2.3/2.2. 21) и Нур ад-Дином ал-Харауи (№2.3. 8). «*Джами ар-Румуз*» Шамс ад-дина Мухаммеда ал-Хорасани ал-Кухистани, «*Уикая ар-риуая фи маса'ил ал-хидая*» и «*ат-Таудих фи халл гауамид ат-танких*» и «*ан-Никая мухтасар ал-уикая*» 'Убайд Аллаха бин Мас'уда ал-Махбуби ал-Бухари, «*Мухтасар ал-Хусами фи усуль ал-фикх*» Мухаммад ибн Мухаммад ибн 'Умар ал-Ахсикати, «*Салат-и Масуди*» Абу Мас'уда ас-Самарканди, «*ат-Талуих фи шарх ат-таудих*» Са'д ад-дина Мас'уд ат-Тафтазани, «*Шарх мухтасар ал-Манар фи усул ал-фикх*» Низам ад-Дина 'Абд ал-'Али ал-Бирджанди считаются самыми популярными трудами по исламской юриспруденции.

В области ал-фикха в XIII веке наметилась тенденция сокращения больших фундаментальных трудов пособию по курсу мусульманского законоведения. Знаменитые среднеазиатские ученые-факихы Бурхан ад-дин ал-Маргинани, Бурхан ад-дин аз-Зарнуджи, Лутф Аллах ал-Кайдани, 'Убайд Аллаха бин Мас'уда ал-Махбуби и др. искали свои пути в создании учебного пособия. В этой коллекции

имеются самые ранние пособия, такие как, «Хуласат фикх ал-Кайдани» (2.2. 72) и широко известный к нему комментарий «Шарх хуласат фикх ал-Кайдани» Шамс ад-дина ал-Кухистани (2.3. 19), «Та'лим ал-мута'ллим фи тарик ат-та'аллум» Бурхан ад-дина аз-Зарнуджи (№2.3/2.2. 21), «Бидайат ал-мубтади» Бурхан ад-дина ал-Маргинани (№2.2. 100), что поможет изучить историю исламской юриспруденции в Центральной Азии.

«Китаб ал-Хидайа» Бурхан ад-дина ал-Маргинани, посвященный частным вопросам мусульманского права («фуру ал-фикх»), является своего рода сводом основных норм мусульманского права, и она знаменита во всем мусульманском мире и была признана главным пособием по мусульманскому праву. Еще одно сокращенное изложение одного из основных руководств ханифитской ветви фикха «ал-Хидайа» составил Бурхан ад-дин Махмуд б. Садр аш-шари'а ал-Махбуби (ок. 680/1281 г.). Он составил это сокращение для внука и ученика 'Убайд Алла бин Мас'уда ал-Махбуби, по прозванию Садр аш-шари'а ас-сани (ум. в 747/ 1346 г.), и назвал его «Викая ар-риуая фи маса'ил ал-хидая» (Охрана передачи в вопросах Хидайи №2.3.101). Впоследствии большую популярность получили извлечения из этого сочинения, сделанные его внуком, вышеназванным 'Убайдаллой б. Мас'удом ал-Махбуби «ан-Нукая мухтасар ал-Викая» («Избранное сокращение книги «Соблюдение» №2.3. 27). Таким образом, члены клана ал-Махбуби в этом новом качестве стали носить новый титул «Садр аш-Шари'а», что можно выделить как «коллекция в коллекции». Интересные научные подходы 'Убайд Аллах ибн Мас'уда ал-Махбуби, использующего при решении научных задач не только труды ханафитских ученых. Так, при составлении «Танких ал-усул» он использовал труды «Канз ал-усул» ал-Паздави, «ал-Махсул» шафи'ита Фахр ад-дин ар-Рази (умер в 606/1209 г.) и «Мухтасар ал-мунтаха» Ибн ал-Хаджиба. Сам же ал-Махбуби составил важный для медресе комментарий на «Танких ал-усул» – «ат-Таудих фи халл гавамид ат-танких» (№2.3. 147).

В коллекции имеются несколько сборников фетв – правовые решения ханафитских улемов на тюркском, арабском и персидском языке. Фетвы – оригинальные источники исламского права (фикха). Правовые решение, выносимые муфтием, кадием и другими авторитетными религиозными деятелями имеют источниковедческие характеры и являются формой реакции мусульманских лидеров на события общественно-политической и культурной жизни в регионе. В коллекции представлен широко известный в мусульманском мире фетва и высоко почитаемый труд ханафитской школы – «Фатауа Аламгирийа» («Религиозные директивы Аламгира») Абу ал-Музаффара Мухи ад-дина Мухаммад Аурангзеб Аламгира (1618–1707), падишаха Империи Моголов, третьи сын падишаха Шах-Джахана и Мумтаз-Махал, который пришёл к власти ещё до смерти своего отца Шах-Джахана. Для того, чтобы исламский закон должным образом применялся в империи, Аурангазеб настоял на его кодификации в виде книги, которой было бы намного проще следовать. С этой целью он собрал вместе сотни мусульманских учёных со всего исламского мира, чтобы они составили такую книгу. Результатом стал эпохальный текст по фикху ханафитской школы «Фатава аль-Аламгирийа» (так же имеет название «Фатава ал-Хиндия»).

Теологические дисциплины динамично развивались в Центральной Азии, Ханафитские улемы региона разрабатывали богословские вопросы; пик этой деятельности приходится на X-XI вв. Это учение, основанное ханафитами из Насафа Абу-л-Му'ин ан-Насафи (ум. 1114 г.), Абу-л-Йуср ал-Паздави (ум. ок. 1099-1100 г.), Абу Хафс ан-Насафи (ум. в 1142 г.), на стыке XI-XII вв. получает новое название - ал-Матуридийа. Видный ученый Абу Хафс ан-Насафи (ум. в 537/1142 г.) старался решить много вопросов в такой трудной дисциплине, как богословие (*калам*) и с этой целью он составил «Усул ад-дин 'ала и'тикад ал-мухтадин», которое впоследствии стало известно под названием «'Ака'ид ан-Насафийа» (№3.1. 103, 178). Оно вызвало множество комментариев и субкомментариев, такие как «Хашия Кара Камал 'ала хашия ал-Хайали 'ала шарх ал-'ака'ид ан-Насафийа» Кара Кемала (№3.2. 75), «Хашия ал-Хайали 'ала шарх ал-'ака'ид ан-Насафийа» Ахмад бин Муса (№3.2. 109). Комментарий на «'Ака'ид ан-Насафи» видного теолога Са'д ад-дин ат-Тафтазани в свое время сблизил разных богословских направлений (матуридитского и аш'аритского) и постепенно становится общеханафитское направление в теологии. В Центральной Азии в основном спекулятивное богословие изучались следующими сочинениями: 1) «'Ака'ид ан-Насафи» Абу Хафс ан-Насафи; 2) «Шарх ал-'ака'ид ан-насафийа» Са'д ад-дин ат-Тафтазани (ум. в 1390); 3) «Хашийа 'ала шарх ал-'ака'ид ан-насафийа» Шамс ад-дин Ахмад ибн Муса ар-Руми ал-Хайали (ум. в 870/1465-66). Все эти главные труды исламского богословия представлены в коллекции в нескольких списках.

Мусульманская догматика (*'акида*) представлена в коллекции сочинением «Хиллу шархи аш-шарх ал-'ака'ид ал-исламийа» Мухаммад Шариф ибн Мухаммад ал-Хусайни (№3.2. 135), «ал-Калум би ал-маса'ил уа ал-мубадил мин ал-уаса'ил» Муллы 'Абд ал-Баки (№3.3. 59), «Глоссарий на Очищение логики и теологии Тафтазани» Кара Давуда (№3.3. 85), которые преподносят вероучение сжато, с четко изложенной позиции ханафитской школы.

«Коранические науки» представлены в книге Абу Касима аз-Замахшари (1074-1144) «ал-Кашшаф» (Раскрывающиеся) в переводе Муллы Шамс ад-дина Мухаммада на тюркском (чагатай) языке (№1.2. 16), в анонимном труде «Фазилат ал-Фатиха», описывающий историю ниспослания первого суры Корана «аль-Фатиха» (1.2. 66), в трактате по таджвиду (рецитации) Корана 'Абд Аллы бин ал-Кадиха (1315-1325) «Сиража ал-Кари ал-Мубтади» (1.2. 83) и в трактате Яр Мухаммед ибн Худай-дад ас-Самарканди (1.3.) по правилу чтения Корана.

Средняя Азия в XV в. превратилась центр научной деятельности, в котором был создан ряд суфийских комментариев к Корану. В суфийских кругах средневековье, выделяется комментарии Хусейна Ва'иза Кашифи (ум. в 910/1505 г.), наиболее известным из которых является «Джавахир ат-тафсир» («Перлы толкования») и «Бахр ад-дурар» («Море жемчужин»). Тафсир Хусейна Ва'иза был самым пространством суфийским толкованием Священного Корана в регионе.

Суфизм – одно из основных направлений классической мусульманской философии, проповедующее аскетизм и повышенную духовность, оставило большие следы во всех сферах духовной жизни Центральной Азии. Наследие исламского мистицизма в коллекции представлены в трактатах, в мистико-дидактических поэмах,

агиографиях и в сборнике биографий. Можно особо отметить трактата ‘Абд ал-Халика Гидждувани (№1.3. 83), современника Ахмеда Ясави и десятого духовного наставника в золотой цепи преемственности шейхов тариката Накшбандийя, Нур ад-дина Мухаммада аш-Ширази (ум. в 898/1492-93 гг.), Махдumi ‘Азама ад-Дахбеди (1461-1542) – крупные теоретики и шейхи учения Накшбанди (№4.2. 124). Из мистико-дидактических поэм можно выделить Маулана Руми (№4.1. 4), Махмуда Шабистари (№4.1. 44), Суфи Алляра (№4.1. 64) и «Маснави-е Гандж наме» (Стихи о сокровище), посвящено известному суфискому шейху Баха ад-дину Накшбанди (№4.1. 122). Из агиографических выделяется произведение «Манакиб ал-Кадирия гаусия» Мухаммада Садик Са’ди Кадиря (№4.3. 144) и из сборника биографии «Нафахат ал-унс мин хазарат ал-кудс» («Дуновения дружбы от святых шейхов») Абд ар-Рахман Джами (№4.3. 143) и автографа Мухаммада Хилми бин Исмаила Луфчевия, ученика государственного деятеля и духовного лидера Османской империи ас-Саида Ахмада аш-Шакира ал-Истанбули (№4.3. 28).

Филологическая наука, возникнувшая в IX веке, оперировала несколькими составными частями, одной из которых была риторика «‘илм ал-балага». Структурно и тематически оформившись к XII веку, данное направление науки подразумевало умение «красивого изложения», поэтому основным его объектом исследования была «фраза», его составные части, которые должны были формировать «культуру речи говорящего». Арабская традиция отводила «‘илм ал-балага» важное значение, поэтому данная наука была в центре внимания языковедов и литературоведов. Любой ученый, занимающийся активной деятельностью, должен был знать основы «‘илм ал-балага», так как умение «правильно, достойно и красиво» излагать мысли очень ценили на Востоке. Вследствие этого уделялось большое внимание развитию этой науки. В коллекции множество сочинений по грамматике арабского языка (*ан-наху*), риторике (*‘илм ал-балага*), морфологии (*ас-сарф*) и они в основном представлены ценными фундаментальными трудами и комментариями ученых, таких как известный среднеазиатский филолог, поэт Абдуррахман бин Мухаммад Джами (1414–1493) «ал-Фауа’ид ад-диа’иа», Абд Рахим ибн Ахмад «Кашф ал-лугат уа ал-исталахат» («Раскрытие языка и терминов»), ‘Абд ар-Рахман бин Махмуд бин Мухаммад Асгарани «Шарх ал-мала’им».

Все перечисленные выше сочинения по грамматике арабского языка в рукописных копиях являются сжатыми курсами арабской грамматики, ставшие популярными учебными пособиями. Главным образом они были созданы в XV–XVIII веках в Средней Азии и широко распространены в исламском мире.

Уникальность коллекции усиливается медицинскими трактатами на арабских, персидских и тюркских языках, где описываются разнообразные лекарства, которые применяла восточная медицина в средневековье. Врачевание проводилась ритуалами, заклинаниями, так же лекарствами, которые готовились из продуктов растительного, минерального и животного происхождения. Большую роль в искусстве врачевания играли благородные металлы. В состав мазей часто входили цинк, свинец, сера, сурьма, нашатырь, но чаще всего применялась ртуть и ее соли. Медицинские трактаты представлены в коллекции известным персидским врачом, лекарем Мансуром бин Мухаммад бин Ахмад бин Иусуф бин факих Илиас (ум. в 809/1406-07 гг.) «Тиб Мансури» (Медицина Мансура, №6.3. 113) и уникальным трактатом

писателя и врача Сибирского хана Кучкунчи хана, известного как Кочум-хан (правил в 916-936/1510-1530 гг.) – Султанали Хорасани Гунабади «Дастур ал-‘Иладж» («Средства врачевание» №6.3. 152).

Общеизвестно, что восточная литература, имеющая древние корни и исконные жанровые формы развивалась в русле народных культур и литератур. Восточная литература, содержащая в коллекции разнообразный по жанровой форме поэзии – *касыда, газель, рубай, кит’а, маснави*, так и жанровой форме прозы – *кисса, макам* – притча, *дастан, хикая* – рассказы. В коллекции встречается и дидактическая литература в жанре совета, назидания (*таусия*). Среди них рукопись *дивана* поэта-мистика, создавшего суфийский маснави, так и дидактические поэмы – Фарид ад-дина Аттара (1146–1221), где содержится три поэмы Фарид ад-дина Аттара в 172 бейтах: «Хафте наме» («Хроника недели на 1-8 стр.) «Нан ва Халва» («Хлеб и Халва» на 8-18 стр.), *касида* «Дидар-и Аттар» («Лик Аттара» на 18-22 стр.). В этих поэмах показаны его философские взгляды, посредством искусно выстроенной последовательности разнообразных историй и притч (№6.1. 76). Можно особо отметить рукописи *диванов* величайших лириков мировой литературы – Шамсуддин Мухаммад Хафиза Ширази (1325–1389), мыслителя и государственного деятеля при тимуридах Алишер Навои (1441-1501), Нур ад-дина Абдурахмана Джами (ум. 988/1530), Шах Машраба, Ходжа Ахмета Яссави (1103-1167), искусно воспевавший идеи гуманизма, просветительства, миролюбия, сумевший вывести язык и литературу восточных народов на мировую арену. Среди литературных произведений можно выделить поэм «Юсуф и Зулейха» (№6.2. 39), «Миградж наме» (№6.3. 63), «Фархад и Ширин» (№6.2. 161), которые дают огромную возможность проследить «диффузные» процессы и развития лирических поэм на тюркской почве.

В средневековой восточной литературе широкое распространение получил историко-агиографический жанр, в первую очередь жизнеописание Пророка Мухаммада (Сира), суфийских святых, правителей мусульманских государств. В коллекции имеется несколько жизнеописаний Пророка Мухаммеда, рассказы об их чудотворениях и трактаты с их изречениями («Кисас ал-анбиа’», «Сират ан-Наби», «Рисале-и иадгар», «Сал-Сал», «Миградж наме»).

Так же, в коллекции есть книги с жанром «табакат». В исламской историографии «табакатом» называют особую ветвь биографического жанра, где материал располагается хронологически, по поколениям, от самого раннего к более поздним. Например, труд ‘Абд Рахмана Джами «Нафахат ал-унс» (№84), посвящен жизнеописанию суфийских шейхов, автография Мухаммада Хилми бин Исмаила Луфчевия, где приводится цепь духовной преемственности (силсала) учителей от ас-Саида Ахмада аш-Шакира ал-Истанбули до Пророка Мухаммеда на арабском языке.

Музейно-экспозиционная ценность коллекции восточных рукописей

В результате кодикологических исследований было определено, что большинство рукописей было написано в Центральной Азии и находилось в ежедневном обиходе местного населения, использовалось в качестве учебных пособий в учебно-просветительском деле. Уникальность в том, что некоторые из

рукописных книг (№4, 29, 17, 55, 56, 58, 74) были написаны и в Казахстане местными переписчиками.

В переплетах рукописей можно увидеть целую плеяду мастеров-переплетчиков, живших в Средней Азии, таких как Мулла Мухаммад Иса Саххаф (№6), Мулла бай Мухаммад Саххаф (№33), Мир Саид Сирадж Саххаф (№34), Мулла Хаджи Мухаммад саххаф (№42), Мулла Абу ар-Райс Саххаф (№98), Мулла Мухаммад ‘Омар ас-Саххаф (№120), Мир Мулла Саххаф (№143), Мулла Мир Хамид Саххаф (№152), Мухаммад Алим бин Мулла Таки Саххаф (№169), Мулла Абд Аллах Саххаф (№177).

В коллекции имеются 1 автограф (№4.3. 28) и уникамы мирового уровня, такие как «Раузат ас-сафа» («Сад чистоты») среднеазиатского тимуридского историографа – Мирхонда (1433-1498), «Маснави-йи ма‘нави» («Поэма о сокрытом смысле») Джалал ад-дина Руми (1207–1273), «Тути-наме» Зийа’ ад-дина Нахшаби (ум. в 1350), «Шарх фикх ал-акбар» Ахмада ибн Мухаммад Мугнисауи (ум. в 1592 г.), «Шарх мухтасар ал-Манар фи усул ал-фикх» Низам ад-Дина ибн ал-Хусайн ал-Бирджанди (ум. ок. 1525), Сборник газели и диванов Назим Хирави Герати (ум. 1076/1665-66, по другим версии в 1081/1670), «Хумаюн-наме» Гульбадан Бегима, младшая дочь Бабура, падишаха империи Великих Моголов и наконец «Правители востока» на кыпчакском языке, где указаны имена 89 личностей правившие с 1494 года до 1848 года Казахского ханства.

Частную коллекцию восточных книг можно оценить как комплекс письменных источников, так как данное собрание предоставляет возможность изучить общественно-духовную и культурную жизнь Средней Азии в XVI-XIX вв. Каждая рукопись с многочисленными записями в начале и конце, на полях и между строк текста несет в себе ценную информацию. Вышеуказанные рукописные книги, отражающие связь времен, поколений и народов, историческую память, уровень культуры дополняют друг - друга по тематике и отраслям науки, в чем обуславливается высокая научно-музейная ценность коллекции.

Суммируя вышеизложенное, надо отметить, что в коллекции собраны уникальные сочинения, указывающие на высокую письменную культуру региона. Авторы многих вышеуказанных книг известны в восточном мире, кроме того, многие из них считаются основоположниками определенной отрасли исламской науки. Большинство авторов представленных книг являются выходцами из Средней Азии, что дает основание для высокой оценки коллекции в качестве историко-культурного, сакрально-духовного наследия. Каждая древняя рукопись всегда индивидуальна, неповторима, и в этом заключается ее уникальность.



CHAPTER
I

ISLAMIC CULTURE AND ART IN THE CENTRAL
ASIAN REGION

I
BO'LIM

MARKAZIY OSIYO MINTAQASIDA ISLOM
MADANIYATI VA SAN'ATI



DEVELOPMENT OF THE SCIENCE OF HADITH IN MAWARANNAHR
IN THE 9th CENTURY

IX ASRDA MOVAROUNNAHRDA XADIS ILMINING RIVOJI

Махфуза Алимова,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси “Дини унослик ва жаҳон динларини қиёсий ўрганиш ЮНЕСКО” кафедраси мудири, тарих фанлари номзоди, доцент

IX аср Мовароуннаҳр маданияти ва маънавий ҳаётида жуда катта ижобий ўзгаришлар рўй бердики, улар нафақат Ўрта Осиё, балки бутун мусулмон Шарқи тарихида ўчмас из қолдирди. Маънавий ҳаётда эски динлар ўрнига ислом мустаҳкам ўрин эгаллади. У фақат дингина эмас, балки янги маънавий йўналиш сифатида бутун маданий жараёнларга, барча мусулмон мамлакатлари орасидаги ижтимоий-маданий, маърифий алоқаларнинг кучайишига ҳам катта таъсир кўрсатди. Диний ва дунёвий илмлар узвий боғлиқ ҳолда ривожланди.

VII асрдан бошлаб ислом дини турли минтақаларга ёйилиб, мазкур ўлкалар халқларида ислом илмлари ва шаръий аҳкомларни билиш ҳамда улар воситасида Қуръони карим маъноларини тушунишга эҳтиёж кучайди. Шу сабабли ислом илмларидан бири – ҳадис илмини ўрганиш, яъни уни айтувчиларни излаб топиш, аниқлаш мақсадида турли сафарлар кўпайди. Вақт ўтиши билан ҳадис илмини ўрганувчилар ҳадис ривоят қилувчи кишиларни аниқ билиш, *санад*¹ини текшириш, улар ўртасидаги тафовутларни аниқлаб, тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш, ҳадис матнини тўлиқ ўрганиш каби қатор масалаларни таҳлил қилиш кучайди ва пировард натижада “*улум ал-ҳадис*” яъни “*ҳадис илмлари*” пайдо бўлди.

Ҳадис илми IX асргача бўлган вақтда шаклланиши ва ривожланиши тарихида икки асосий даврни ўз ичига олади:

Биринчи давр - Пайғамбар (с.а.в), саҳобийлар ва катта тобе‘ийлар даври (ҳижрий I аср) бўлиб, бу даврда Пайғамбар (с.а.в.), “Мендан Қуръондан бошқани ёзманглар, кимки Қуръондан бошқа нарсани ёзган бўлса, уни йўқ қилсин!”², деганлари учун ҳадисларни ёзиш расмий равишда йўлга қўйилмаган эди. Аммо саҳобийлар ҳадислар унутилиб йўқ бўлиб кетмаслиги, таълим беришда фойдаланиш ҳамда бирор

¹ *Санад* – сўзи араб тилида “суянчиқ”, истилоҳда “ҳадис матнига олиб борувчи йўл”, “ровийлар занжири” деган маънони англатади.

² Абдуллоҳ ибн Абдурахмон ибн ал-Фадл ибн Баҳром ат-Тамимий ас-Самарқандий ад-Доримий. Суан ад-Доримий. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийа, 1996. Ж. 1. – Б. 81. (Бундан кейин: Суан.).

масаланинг ечимини топишда саҳифаларга ёзилган ҳадисларга мурожаат қилиш учун хусусий равишда ўзлари учун ёзиб юришган. Катта тобе'ийлар даврида ҳадисларни ёзиш ишлари сиёсат даражасига кўтарилди. Умавий халифаси Умар ибн Абдулазиз ҳадисларни ёзишга расман буйруқ берди¹.

Иккинчи давр - милодий VIII (ҳижрий II) асрни, яъни *тобе'ийлар* ва *таба' тобе'ийлар* даврларини ўз ичига олади. Бу даврга келиб ислом давлатининг чегараси кенгайиб бориши билан турли халқлар, динлар, мазҳаблар, миллат ва элатлар вакиллари исломни қабул қилгани боис, ҳадислар тўпланиб ёзилди ва китоблар ҳолига келтирилди. Албатта, уларнинг ёдлаш қобилияти, араб тилини билиш даражаси, эътиқоди ва бошқа омиллар динни тушунишда қийинчилик туғдирар эди. Бундан ташқари сиёсий фитналар чиқиб, турли жанжаллар бошланди, хилма-хил фирқалар юзага келди. Орада ҳам қуролли, ҳам фикрий, ҳам ғоявий курашлар авж олди. Ҳар тараф ўзининг ҳақлигини исботлашда турли воситалардан фойдаланиб, Қуръон ва Суннатдан далил келтиришга уринар эди. Бундай ҳолларда ноҳақ томон Қуръонни ботил таъвил² қилишга ва ичидан тўқиб чиқарган гапни *ҳадис*, деб ёлғон даъво қилишга ўта бошлади. Уламолар бундай сохта ҳадисларни *мавзу*³ ҳадис деб атадилар.

Милодий IX асрга келиб низолар янада кучайди, айниқса, Халифа Маъмун даври (813-833)да фикр, назария эркинлигига имконият яратилиши натижасида мутакаллимлар, мўътазилийлар ва муҳаддислар орасидаги курашлар авж олиб кетди. Маъмун бир томондан илмни юксалтирган, қарама-қарши гуруҳ уламоларини айрим ақидавий ва имоматга боғлиқ масалаларда бир тўхтамга келишларига кўндирган бўлса-да, баъзи масалаларда мўътазилийлар фикрига қўшиларди⁴. Унинг 827 йили Қуръоннинг яратилганлиги - *махлуқ* борасидаги фикрга қўшилиши, 833 йили Бағдод ҳокимига юборилган мактубида дин арбобларини имтиҳон қилдириш - *миҳна*, Қуръонни *махлуқ* демаган уламоларни кофир санаб, фатво чиқариш ва ривоят қилишларини таъқиқлаш, уларни қамоққа олиш, ҳатто ўлдириш ҳақида берган фармони муҳаддислар ҳаёти ва фаолиятига катта таъсир кўрсатди. Бу ҳол кейинги халифалар – Мўътасим ва Восиқлар замонида ҳам кескин тус олган. Бу ҳолатни ўрта аср Европасидаги инквизицияга қиёс қилиш мумкин. Лекин вақт ўтиши билан, Восиқ халифалигининг сўнгги йилларида бу масала ижобий ҳал бўлиб, Мутаваккил ибн Муътасим 847 йили тахтга ўтирган вақтдан бошлаб миҳна бекор қилиниб, муҳаддисларга муносиб эътибор берила бошланди⁵.

IX асрда ўзини аҳли ҳадис тоифасига мансуб билувчи, аслида ҳадислар айтишни касб қилиб олган, шариат ҳукмларидан беҳабар бўлган, Муҳаммад Абу Заҳв ибораси

¹ Тўлиқроқ маълумот учун қаранг: Муҳаммад ибн Матор аз-Заҳроний. Тадвин ас-Сунна ан-набавийя нашъатуху ва татоввуху. – Риёз: Мактабат дар ал-Минҳож, 2005. – Б. 76. (Бундан кейин: аз-Заҳроний. Тадвин ас-Сунна.); Сунан. Ж. 1. 488-ҳадис.

² Таъвил – Қуръонни ақлий шарҳлаш усули.

³ *Мавзу* ҳадис – сохта, уйдирма, биров тўқиган ҳадис.

⁴ Абдуҳалимов Б.А. “Байт ал-ҳикма” ва Ўрта Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти. - Тошкент: Тошкент ислом университети, 2004. – Б. 49.

⁵ Бу ҳақда тўлиқроқ маълумот учун қаранг: Ал-Ҳатиб ал-Бағдодий. Тарих Бағдод. Ж. 4. – Б. 99-111.; Муҳаммад Муҳаммад Абу Заҳв. Ал-Ҳадис ва-л-муҳаддисун ав инайя ал-умма ал-исломийя би-с-сунна ан-набавийя. – Байрут: Дор ал-китаб ал-арабий, 1984. – Б. 319-322. (Бундан кейин: Муҳаммад Абу Заҳв. Ал-Ҳадис ва-л-муҳаддисун.)

билан айтганда, “сергап-вайсақи ва фирибгар қиссачилар - *қуссос* гуруҳи” ҳам фаолият кўрсатган¹. Қиссачилар айтаётган ҳадислари ҳақида тўлиқ маълумотга эга эмасликлари, шаръий ҳукм сўралганда аниқ жавоб бермай, шариатга зид фатво беришлари билан танилганлар. Манбаларда уларга нисбатан “ўтин ортилган эшаклар” деган ибора ишлатилган. *Қуссос*ларга нисбатан айтилган баъзи фикрлар, гоҳида ноўрин ҳолда муҳаддислар шайғига тегиб ўтган. Аммо муҳаддислар саҳобий, тобе‘ий ва улардан кейинги салафларнинг йўлида юришган, ҳадис ривоят қилганда эҳтиёткор, собит бўлганлар. Матнларнинг зоҳири билан кифояланиб, оммага шарҳларни очиб бермаганлар, фаҳмлари етмаган нарсаларга аралашмаганлар. Демак, аҳли ҳадисга нисбатан айтилган турли таъналар буюк имом, ҳофиз муҳаддисларга эмас, балки *қуссос*ларга нисбатан ишлатилган. Кўпчилик олимлар тўқима ҳадислар сиёсий ихтилофлар натижасида юзага келиб, халқ орасида эса *қуссос*лар орқали тарқалганлигини билдирадилар².

Муҳаддислар Пайғамбар (с.а.в.)нинг суннатларини асл ҳолида келажак авлодга етказиш учун ишончли, адолатли ривоятларни олиб, уни соф, ҳар қандай сохталиклардан холи бўлган ҳолда тўпладилар. Улар ҳадисларни *иснод* (иснод) ва *матн* қисмларига бўлиб ўргандилар. Иснодда ривоят қилувчиларнинг исмлари, гоҳида *куня*, *лақаб*лари, кетма-кет келиб, охири шу ҳадисни ривоят қилган шахс билан якун топади. (Масалан, “*Менга фалончи, у уни фалончидан, у фалончидан, ... у эса фалончидан қуйидагини хабар қилди.*”). Иснодни текширишда ҳар бир ровийнинг ҳаёт йўллари, насл-насаблари, имон-эътиқоди, ислом динига нечоғли амал қилиши, адолатлиги, зеҳн-идрок даражаси ва бошқа кўплаб сифатлари пухта ўрганиб чиқилган. Иснодсиз ҳеч қандай ҳадис қабул қилинмаган. Бу борада Муҳаммад ибн Сириннинг: “Сизлар тўплаётган нарсаларингиз бу диндир. Шунинг учун сизлар динингизни кимдан олаётганлигингиз ҳақида ўйлаб кўринг!”, Абдуллоҳ ибн ал-Муборакнинг: “Иснод – диннинг бир бўлагидир. Агар иснод бўлмаганда эди, ким нимани хоҳласа гапираверарди”³ сўзлари фикримизнинг яққол далилидир.

Ҳадиснинг *матни* ўрганилган. Бунда унинг лафзи ва маъноси, Қуръонга зид келмаслиги, шунга ўхшаш бошқа ривоятлар билан солиштирилганда мос тушиши⁴, матннинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилингандан кейин муҳаддис уни қабул қилган⁵. Шунингдек, мазкур аср – ҳадис илмининг “олтин асри”га айланган. Ҳадисларнинг *муснад*, *жоми*‘ ва *сунан* шаклидаги тўпламлари, ўзида кўплаб тарихий-биографик услубдаги ҳадисларни жамлаган ҳамда айни вақтда фикҳий, ақидавий ҳадисларни ўзида мужассам этган алоҳида асарлар ҳам яратила бошланган.

Хулоса қилиб айтганда, IX асрда аввалги даврларда кенг тарқалган, сохта мафкураларни тарқатиш, ғаразли мақсадларда тўқилган сохта ҳадислар иснод ва матн қисмлари бўйича чуқур ўрганилиб, турли даражалар бўйича сараланган. Исломи тарқалган турли шаҳарларда ҳадис илмининг тараққиёти тарихий воқеалар ва жараёнлар билан бевосита боғлиқликда кечган. Натижада бу соҳада бир қанча

¹ Муҳаммад Абу Заҳв. Ал-Ҳадис ва-л-муҳаддисун. – Б. 325.

² Қаранг: Муҳаммад Абу Заҳв. Ал-Ҳадис ва-л-муҳаддисун. – Б. 325-327.

³ Муслим ибн Ҳажжож. Муслим ибн Ҳажжож. Саҳиҳ Муслим. Муқаддима. – Ал-Амирия, 1905. – Б. 15.

⁴ Мос тушмаган ҳолида бошқа кучли ровийнинг ҳадиси олинган.

⁵ Аз-Заҳроний. Тадвин ас-Сунна. – Б. 87.

алломалар етишиб чиккан, ҳадис мактаблари вужудга келган. Буюк муҳаддисларнинг ишончли ҳадис тўпламлари ҳадис илмининг кейинги ривожига катта ҳисса қўшган. Шунинг учун мазкур даврга “олтин аср” деб ном берилган.



SCIENTIFIC AND EXPLANATORY DICTIONARIES OF LEGAL TERMS IN THE HANAFI SCHOOL

ҲАНАФИЙЛИК МАЗҲАБИДАГИ ФИҚҲИЙ АТАМАЛАРНИНГ ИЛМИЙ- ИЗОҲЛИ ЛУҒАТЛАРИ

Ҳамидуллоҳ Абдирахимович Аминов,

ЎзР ФА ШИ катта илмий ходими, тарих фанлари номзоди

Барча мазҳабларнинг фикҳий истилоҳлари ва атамаларининг изохларига бағишланган ўзига хос асарлар битилган. Ҳанафийлик мазҳабидаги фикҳий атамаларнинг изохли луғатларидан эса тўрттаси машҳур бўлиб, бу ерда улар ҳақида қисқача маълумот берилади:

1) **“Тилбат ат-талаба”** (Талабанинг истаги). Нажмиддин Абу Ҳафс Умар ан-Насафий (1068-1142) асари. У фикҳ бобларига кўра тартиб берилган. Фикҳий манбаларда учрайдиган сўз ва ибораларнинг луғавий маънолари, сўнг фикҳда қўлланиладиган маъноси тушунтирилади. Бунда оят ва ҳадислардан ҳам фойдаланилган¹. Асар 1311 х. йили Истанбулда, 1995 ва 1999 йилларда Байрутда нашр этилган.

2) **“ал-Муғриб фий тартиб ал-мўъриб”** (Алифболи тартибдаги ҳайратга солувчи). Абу-л-Фатҳ Носир ибн Абдуссайид ал-Мутарризий ал-Хоразмий (1144-1220) асари. Алифбо тартибида тузилган бу луғат Абу Бакр ар-Розий ал-Жассос (918-980), Шамс ал-аимма ал-Ҳалвойи (ваф.456/1063), Абу-л-Ҳасан ал-Кархий (873-952), Абу-л-Ҳусайн ал-Қудурий (972-1037) ва Ҳоким аш-шаҳид (ваф. 334/945) каби фақиҳларнинг ҳанфийлик мазҳабида эътибор топган фикҳий манбаларида келтирилган истилоҳлар асосида тузилган. Муаллиф китоби аввалида луғат тузилиши сабаби, ундан қандай фойдаланиш кераклиги ҳақида сўз юритган. Ҳалабада икки жилдда нашр этилган.

3) **“Анис ал-фуқаҳо фий таърифот ал-алфоз ал-мутадовила байн ал-фуқаҳо”** (Фақиҳлар орасида кенг тарқалган лафзлар таърифида фақиҳларга суҳбатдош). Қосим ал-Қўнавий (ваф. 978/1570) асари. Бу ҳам фикҳий боблар мавзусига кўра тартиб берилган. Унда муаллиф тўрт мазҳаб фикрлари, ихтилофли масалаларда фақиҳларнинг қарашларини ҳам беришга ҳаракат қилган. Жиддада нашр этилган.

4) **“ал-Ҳудуд ва-л-Аҳком ал-фикҳиййа”** (Сарҳадлар ва фикҳий ҳукмлар). Байрутда нашр этилган ушбу асар муаллифи Али ибн Маждуддин Мусаннифак (1370-1400) бўлиб, унда шаръий ҳаддларнинг таърифлари, айрим фикҳий

¹ Муҳаммадиев Ф. Насафлик олимнинг фикҳий комуси // Ҳидоят, 2009/5. – Б. 30.

сўзларнинг маънолари, машхур китобларнинг лақаблари, фикҳий боблар номларининг бир қанча маънолари кабилар ҳақида сўз юритилган.

Яна бир неча фикҳий истилоҳларга бағишланган, ҳозиргача қўлёзма ҳолида сақланиб келаётган асарлар мавжуд. Жумладан, Муҳйиддин Абдулқодир ибн Муҳаммад ал-Қураший ал-Ҳанафий (1297-1373) қаламига мансуб фикҳий атамаларнинг изоҳли луғати бор. У “Таҳзиб ал-асмо” (Исмларни поклаш) деб аталади. Унда “ал-Ҳидоя” ҳамда “Хулосат ал-фатова”даги фикҳий атамаларга изоҳлар берилган. Мазкур асар худди ан-Нававий (1233-1277)нинг “Таҳзиб ал-асмо ва-л-луғот” асари асосида шунга ўхшатиб тузилган. “Таҳзиб ал-асмо”нинг муаллиф дастхати Истанбулда Бани Жомий кутубхонасида 872/III тартиб рақами билан сақланади. Шунингдек, Акмалуддин Муҳаммад ал-Бобуртий ал-Ҳанафий (1314-1384) ҳам шу хилда асар тартиб берган. Ибн Нужайм ал-Мисрий (1519-1563) ўзининг “Рисола фи-л-худуд” (Ҳаддлар ҳақида рисола) асарида жиноятлар, вақф мулкчилигига оид фикҳий истилоҳларни шарҳлаган. Шунингдек, Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Кардарий ал-Баззозий (ваф. 827/1424)нинг “Мухтасар фий баёни таърифот ал-аҳком” (Хукмлар таърифлари баёнидаги қисқартма), Муҳаммад Солиҳ Турун ал-Қайсарий (ваф. 1302/1885)нинг “Таърифот ал-аҳком аш-шаръиййа” (Шаръий ҳукмлар таърифи) каби асарларида ҳам ҳанафийлик мазҳаби фикҳидаги истилоҳларга изоҳлар берилган.

Исломий илм ва фанлардаги истилоҳий атамалар изоҳига бағишланган асарларда ҳам ҳанафийлик фикҳидаги истилоҳлар изоҳига кенг ўрин ажратилган. Саййид Шариф ал-Журжоний (1340-1413)нинг “Китоб ат-Таърифот” (Таърифлар китоби) ёки “Таърифот ал-фунун” (Фанлар таърифи) асари, Муҳаммад Оккирмоний (ваф. 1174/1760)нинг “Таърифот ал-фунун ва тарожим ал-мусаннифун” (Фанлар таърифи ва мусаннифлар таржимаи ҳоли) асари, Ҳаким ал-умма Муҳаммад Ашраф Али ат-Таҳонавий (1863-1943)нинг “Кашшофу истилоҳот ал-фунун” (Фанлар истилоҳлари очкичи) номли асарлари кабилар шулар жумласидандир.

Ҳанафий фикҳига оид истилоҳлар ва атамаларнинг илмий-изоҳли луғат ва қомуслари тўлиқ тадқиқ этилмаган. Уларни бир бутунликда яхлит тадқиқ этилишга илмий эҳтиёж бор.

TABI‘UNS WHO PARTICIPATED IN CONQUERING MAWARANNAHR

МОВАРОУННАХР ФАТҲИДА ҚАТНАШГАН ТОБЕИНЛАР

Ойбек Хайрулло ўғли Сотволдиев,

Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходими

Маълумки, Мовароуннахр худудининг тўла фатҳ этилиши Хуросон волийси Қутайба ибн Муслим (705-715) даврида амалга оширилди. Қутайба 706-715 йиллар оралиғида Моавроуннахр, Хоразм ва Шарқий Туркистонгача бўлган худудларни фатҳ этди. У фатҳ этилган ерларда ислом дини ва таълимотини кенг ёйишга ҳаракат қилди. Мазкур вазифани амалга оширишда у билан бирга Мовароуннахр заминига ташриф буюрган тобеин олимларнинг ўрни катта

бўлган. Албатта, фотиҳлар кўшини таркибида олимлар кўп бўлган. Шу ўринда улардан энг таниқли учта олим ҳақида сўз юритмоқчимиз. Булар Заҳҳок ибн Музоҳим, Муҳаммад ибн Восеъ ва Яҳё ибн Яъмар Лайсийлардир.

Дарҳақиқат, мазкур олимларнинг хизмати билан Мовароуннаҳрда ислом дини раванқ топди. Замонамиз тарихчиларидан Али Саллобий бу борада қуйидагиларни ёзади: “Қутайбанинг кўшини таркибида Муҳаммад ибн Восеъ, қози Яҳё ибн Яъмар, тафсир соҳиби Заҳҳок ибн Музоҳим каби бир гуруҳ олимлар бор эди. Улар (мамлакатда) исломни ёйишда ўз ҳиссаларини қўшишди. Муҳаммад ибн Восеъ Қутайбани масжидлар қуришга ундар эди. Исломнинг Мовароуннаҳр аҳли орасида тез суръатда тарқалиши учун араб тилини ўргатишга ҳам аҳамият қаратилди. Шу мақсадда Қутайба масжид қуриш ҳақида фармонлар чиқарар, намоз шиорларини қоим қилишда қусурга йўл қўймас эди. Айни пайтда у дарс халқаларини ҳам ташкил қилган, бу дарс халқаларида Қуръони карим ва ҳадиси шарифлар ўқитилар эди. Масжидлар ва у ерда хизмат қилувчи кишиларнинг маҳаллий халққа араб тилини ўргатишдаги ўрни катта эди”¹. Ушбу фаолиятларнинг барчасида юқорида номи зикр қилинган олимлар муҳим рол ўйнаган.

Ибн Саъднинг ёзишича, Заҳҳок ибн Музоҳимнинг кунyasi Абулқосим бўлган. Заҳҳок Ибн Аббос (р.а.) билан учраша олмаган. Бироқ, Рай шаҳрида Саид ибн Жубайр (р.а.) билан кўришиб, ундан тафсир бўйича дарс олган. У Хуросонда маълум муддат яшаган. У ердагилар ундан ҳадис тинглаганлар. Заҳҳок 105 йилда вафот этган². Заҳабийга кўра, Заҳҳок ибн Музоҳим Балх ва Самарқандда ҳам яшаган. Унинг Муҳаммад ва Муслим исмли иккита ака-укаси ҳам бўлган. У Ибн Аббос, Абу Саид Худрий, Ибн Умар, Анас ибн Молик, Асвад, Саид ибн Жубайр, Ато, Товус ва бошқалардан ҳадис ривоят қилган. Ундан Уммора ибн Абу Ҳафса, Абу Саъд Баққол, Жувайбир ибн Саид, Муқотил, Али ибн Ҳакам, Абул Равқ Атийя, Абул Жаноб Калбий, Яҳё ибн Абу Ҳайя, Нахшал ибн Саид, Умар ибн Раммоҳ, Абдулазиз ибн Абу Раввод, Қурра ибн Холид ва бошқалар ҳадис ривоят қилганлар. Аҳмад ибн Ҳанбал, Яҳё ибн Маъин ва бошқалар: “Заҳҳок сиқа (ишончли)дир” деганлар³. Заҳҳок ибн Музоҳим тафсир илмини яхши билган. У Балхдаги мадрасада болаларга тафсирдан таълим берган. Унинг мадрасасида 3 мингта бола ва 700 та қиз таҳсил олган. Дарс вақтида у эшакка миниб, ўқувчилар орасида айланиб юрган. “ат-Тафсир” китобининг муаллифи бўлган Заҳҳок Балх яқинидаги Баруқон шаҳрида 724 йилда вафот этган ва ўша ерга дафн этилган.

Муҳаммад ибн Восеъ эса, зухд аҳлидан эди. Унинг кунyasi Абу Абдуллоҳ бўлган. У Басрада туғилган. Анас ибн Молик, Мутарриф ибн Абдуллоҳ каби баъзи саҳоба ва кўплаб тобеинлардан ҳадис ривоят қилган. Ундан эса ўн бешга яқин ҳадис ривоят қилинган. Муслим, Абу Довуд, Насоий ва Термизий каби ҳадис илми имомлари унинг ривоятларини ўз асарларига киритганлар. У Қутайба ибн Муслим кўшинида Мовароуннаҳр фатҳида қатнашган. Ибн Саъдга кўра, хижрий 120 саналарда Басрада вафот этган⁴. Муҳаммад ибн Восеъ зухди ва

¹ Али Саллобий. ад-Давла ал-Умавиййа. Байрут: Дор ал-маърифа, 2008. Ж.2. – Б.46.

² Ибн Саъд. Китоб ат-Табақот ал-кабир. – Қоҳира: Мактабатул Хонжий, 2001. Ж.8. – Б.417-419.

³ Имом Заҳабий. Машҳур даҳолар сийрати. Тошкент – Ҳилол Нашр, 2016. – Б.208.

⁴ Ибн Саъд. Китоб ат-Табақот ал-кабир. – Қоҳира: Мактабатул Хонжий, 2001. Ж.9. – Б.240-241.

тақвosi билан машҳур бўлган. У қўл меҳнати билан ҳалол ризқ топишга катта аҳамият берган. Муҳаммад ибн Восеъ тасаввуфни хушуъ, нафсни хор кўриш, қаноатлилиқ ва камтарлиқ деб таърифлаган. Унинг бу таърифи тасаввуф ҳақидаги илк таърифлардан бири экани билан аҳамиятлидир¹. Қутайба ибн Муслим у ҳақида: “Муҳаммад ибн Восеънинг жангда осмонга ишора қилаётгани менга юз минглаб қилич ва мужоҳид ёшлардан кўра суюқроқдир” деган².

Яҳё ибн Яъмар Лайсий эса, Кинона қабиласидан бўлиб, Басра аҳлидан эди. У наҳв, араб тили ва Қуръон илмлари бўйича олим бўлган. Кейинроқ Хуросонга бориб, Марвга жойлашган ва у ерда қозилиқ қилган. Ҳукм чиқаришда (даъвогарларга) гувоҳ билан бирга яна алоҳида қасам ичтирар эди. Ҳадис ривоятида сиқа эди³. Ибн Саъд Яҳё ибн Яъмарнинг таржимаи ҳолида қуйидагиларни ҳам ёзган: “Бизга Шабоба ибн Саввор хабар бериб айтдики, менга Абут-Тойиб Мусо ибн Ясор менга хабар берди, дедики: “Яҳё ибн Яъмарни Марвда (одамлар орасида) ҳукм бераётганини кўрдим. Бозорда ҳам, йўлда ҳам ҳукм айтар эди. Баъзан уловда эканида ҳам олдиға икки даъвогар келар эди. У ҳам уловини тўхтатиб, икковининг ўртасида ҳукм чиқарар эди”⁴. Яҳё ибн Яъмар мусхафга нуқталар қўйган киши деб айтилади. У Абу Ҳурайр ва Ибн Аббос р.а. каби саҳобалардан ҳадис ривоят қилган. Ундан эса Абделлоҳ ибн Бурайда, Қатода, Ато Хуросоний, Сулаймон Таймийлар ҳадис нақл қилишган. У Қутайб билан бирга Мовароуннаҳр фатҳида қатнашган. 129/746 йилда вафот этган.

Юқорида номлари зикр қилинган уч олим тобеинлар авлодининг йирик вакиллари билан бўлганлар. Улар Хуросон ва Мовароуннаҳрга ташриф буюриб, мазкур ҳудудларда ислом динини ёйишга ўз илмлари билан ҳисса қўшганлар.

CONTRIBUTION OF MUSLIM SCIENTISTS TO THE WORLD CIVILIZATION AND MEDICAL SCIENCE

МУСУЛМОН ОЛИМЛАРИНИНГ ДУНЁ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ВА ТИББИЁТ ИЛМИГА ҚЎШГАН ХИССАСИ

Лазизахон Аббасовна Алиджанова,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси ўқитувчиси

Жаҳонда содир бўлаётган глобаллашув жараёнлари, "оммавий маданият"нинг халқлар маънавиятига емирувчан таъсири, инсоннинг руҳий ва жисмоний саломатлиги билан боғлиқ салбий ҳолатлар тиббиётнинг фалсафий ва диний дунёқараш билан боғлиқ жиҳатларини ниҳоятда кескин тарзда кун тартибига қўймоқда. Айниқса, COVID-19 пандемиясининг умумсайёравий тус олиши, яна янги хатарларнинг пайдо бўлаётгани инсоният саломатлигини

¹ Али Сомий ан-Нашшор. Нашъат ал-фикр ал-фалсафа фи-л-ислам. Қоҳира, 1978. Ж.3. – Б. 168-171.

² Абу Нуайм Исфаҳоний. Ҳият ал-авлиё. – Байрут, 1387/1967. Ж.2. – Б. 345-57.

³ Ибн Саъд. Китоб ат-Табақот ал-кабир. – Қоҳира: Мактабатул Хонжий, 2001. Ж.9. – Б.372.

⁴ Ибн Саъд. Китоб ат-Табақот ал-кабир. – Қоҳира: Мактабатул Хонжий, 2001. Ж.9. – Б.372.

мустаҳкамлаш ва маънавиятини юксалтиришда диний омилдан самаралироқ фойдаланиш заруратини туғдирмоқда.

Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегиясида белгиланган юзта мақсаднинг 11 тасида (55 – 66-мақсадлар) соғлиқни сақлаш тизимини ривожлантириш, аҳоли саломатлигини сақлаш ва тиббиёт ходимларининг салоҳиятини ошириш, 4 тасида соғлом турмуш тарзини мустаҳкамлаш кўзда тутилган¹. Айни шу стратегиянинг бешинчи бўлимида маънавият борасидаги вазифалар белгиланган, жумладан, буюк аجدодларимизнинг бой илмий меросини чуқур ўрганиш ва кенг тарғиб этиш мақсадида Ўзбекистон халқаро ислом академияси, Ислом цивилизацияси маркази, Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот марказлари фаолиятини қўллаб-қувватлаш назарда тутилган. Бинобарин, тиббиёт билан бирга диншунослик соҳасига ҳам етарлича аҳамият қаратилган. Ўзбекистон Республикаси аҳолиси, айниқса ёшларининг соғлом турмуш тарзини ривожлантиришда исломий кадриятлардан кенг фойдаланиш ислом тиббиётининг тамойил ва қоидаларини ижтимоий фалсафа нуқтаи назаридан чуқур таҳлил қилиш ҳамда зарур тақлиф ва тавсиялар ишлаб чиқишни тақозо этади.

Ислом дини шунчаки диний таълимот эмас, балки улар кундалик ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб олган ва ижтимоий-маданий, ахлоқий-маиший, тиббий-руҳий нормаларни белгилаб берадиган турмуш тарзи ҳисобланади. Шунингдек, тиббиёт ҳам дин таъсиридан холи бўлмаган, шу сабабли ислом уламолари ҳамда тиббиёт ходимлари илоҳиётшунослик ва даволаш усулларини муштарак ҳолда ўрганганлар. Араб бадавийлари маданиятидан ташқари араб дунёсининг марказлашган жойлашуви ислом тиббиётига алоҳида таъсир кўрсатган. Савдо йўллари, шунингдек, Осиё билан алоқалар мусулмон аҳолисига тиббий билим ва дори-дармонларни етказиб беришга имкон берган. Исломдан олдинги Шарқ империялари ва маданияти тиббий таъсирга эга бўлиб, ислом тиббиёти уларни қисман қабул қилган. Миср, Месопотамия, Ҳиндистон, Хитой ва қадимги Эрон тиббиёти юнон таъсиридан фарқли ўлароқ жарроҳлик ва гиёҳлар билан даволашга эътибор қаратган². Сосонийлар империяси, Зардуштийлик эътиқодчилари ва христианлар Сосонийлар ҳукмронлиги даврида ўзларининг тиббий анъаналарини яратиш, уларга юнон асарларнинг паҳлавий таржималари ва кейинчалик ислом манбалари таржималари ҳам киритилган³.

IX-XI асрларга келиб мусулмон мамлакатларида тиб илми ўзининг энг юқори чўққисига эришди. Абу Али ибн Синонинг тиббиёт соҳасида эришган натижалари ҳам у томонидан ёзиб қолдирилган илмий адабиётлар кейинчалик бутун дунёда, хусусан Ғарбий Европа университетларида бирламчи манба сифатида қабул қилинди. Ибн Синонинг “Ал-қонун фит тиб” (“Тиб қонунлари”) асари 1473 йилда Европанинг Милан шаҳрида нашр этилган. 1500 йилга қадар ушбу асар ўн олти марта чоп этилган эди.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони "2022 – 2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси тўғрисида". 2022 йил 28 январь. // <https://lex.uz/docs/5841063>.

² Питер Э. Порманн ва Эмили Саваж-Смит. Ўрта аср Ислом тиббиёти (Эдинбург: Эдинбург Университети Нашриёти, 2007), 23.

³ Ўша жойда, 16.

865 йилда Техрон яқинидаги шаҳарчада туғилган мусулмон табиб Абу Бакр Муҳаммад ибн Закарийе Розийнинг “ал-Мансурий”, “ал-Ховий”, “Буръус соъа” ва каби 230 тага яқин китоблари ҳам тиб соҳасида катта муваффақиятларга эришган. Розийнинг “Тиббул фуқаро” асари 1498-1866 йиллар оралиғида қирк марта нашр қилинган.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, ўрта аср даврида ислом олами ренессансига мусулмон табиб улармолари, энциклопедист олимлар ўзларининг катта ҳиссаларини қўшдилар. Хусусан, ибн Рушднинг “ал-Куллийёт”, Ҳунайн ибн Исҳоқнинг “Эсоғучи”, Али ибн Аббоснинг “Китоб ал-Малакий”, ибн ал-Жаззорнинг “Зодул мусофир”, ибн Жазланинг “Таквиймул Абдон”, Абул Қосим аз-Заҳровийнинг “Ат-тасрийф лиман ажаза анит таълийф”, ибн аз-Заҳрнинг “Ат-тайсир фил мудовоти ват-Тадбийр” каби тиббийёт илмига бағишланган асарлари комусий асарлар сирасига киради. XIII асрнинг бошида яшаб ўтган ибн Абу Усайбиъа ўзининг “Уйюнул анбаа фии тобақати атиббаа” (“Табиблар табақалари ҳақида хабарлар булоғи”) асарида IX-XII асрларда яшаб, ижод этган 399 та мусулмон табибларнинг фаолияти ва асарлари ҳақида маълумот беради.

IX-XI асрларда Шарқнинг Искандария, Бағдод, Дамашқ, Қоҳира каби йирик шаҳарларида катта кутубхона, дорихона ва мактаблар барпо этилди. Бағдодда ташкил этилган Байтул ҳикмада “Мажлисул уламо” (Олимлар жамияти) ташкил қилиниб, унда Шарқ тиббийётига оид илмий асарлар яратилди ҳамда бошқа тиббийётга оид манбалар таржима қилинди. Абу Юсуф ибн Исҳоқ Киндийнинг (800-879) тиббийётга оид 30 та асари, Ҳунайн ибн Исҳоқнинг (810-873) юздан зиёд асарлари, Гиппократ ҳамда Гален асарларининг таржималари, Ғарбда Абдукасис номи билан танилган, ибн Сино замондоши машҳур хирург Абул Қосим аз-Заҳравийнинг 30 жилдли “Китоб ат-Тасриф”, Абу Бакр Муҳаммад ибн Закарийе Розийнинг (865-925) тиббийётга оид 106 асари, 30 жилдли “Ал-Жомеъ ал-Кабир ва қод урифа бил-Ховий” асарлари ушбу марказда ёзилди.

ART OF KHALAJS IN EARLY MIDDLE AGES' AL-HIND

ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА AL-HINDДА ХАЛАЖ САНЪАТИ

Феруза Джуманазаровна Джуманиязова,
ЎЗР ФА Шарқшунослик институти

Илк ўрта асрларда ёки эрта ислом даврида al-Hind диёрида ҳиндлар ва туркийлар санъати бирмунча омихташиб кетганлигини кўриш мумкин. Хусусан бу ҳолат халажлар фаолияти орқали яққол кўринади. Маълумки, халажлар Тохаристон ҳудудига, хусусан Ҳинд ўлкасига Турк хоқонлиги давридан ҳам олдин эфталийлар сиёсий иттифоқи таркибида кириб келган. Чунки эфталийлар конфедерациси таркибида турли тилда гаплашувчи ўтроқ ва кўчманчи аҳоли гуруҳлари кирган эди. Хоразмий берган маълумот эса тадқиқотларда халажларнинг эфталийлардан келиб чиққани ҳақидаги фикр

шаклланишига олиб келган. Шу билан бирга, баъзи тадқиқотчилар халажларни Хуросон худудига келиб жойлашган энг қадимги турклар деб ҳисоблайдилар¹. Албатта, ҳинд дунёси билан тарихий-маданий алоқалар тарихи, унинг эрта ислом даврида санъатда акс этиши қадимий илдизга эга².

Илк ўрта асрларда “турк-ҳинд дунёси” (Indo-turkic world) атамаси аслида америкалик профессор Эндрю Уинкнинг “Al-Hind: ҳинд-ислом дунёсининг яралиши” (André Wink. Al-Hind: The Making of the Indo-Islamic World, vol. 1, Early Medieval India and the Expansion of Islam, 7–11th Centuries)³ китобининг сарлавҳасига тақлидан танланган ва бу атама остида асосан исломгача бўлган даврда мавжуд бўлган салкам бир ярим асрлик турк-ҳинд тарихий-маданий алоқаларининг синтези назарда тутилган. Маълумки, илк ўрта асрлардаги “турк-ҳинд дунёси” таъбирини Тохаристон (Қадимги Бактрия, Жанубий Ўзбекистон, Жанубий Тожикистон ва Шимолий Афғонистон) ҳамда Тарихий Шимолий Ҳиндистон (Кобул водийси, Каписа ва Гандхара) ва унинг таркибига кирган Шимолий-Ғарбий Покистон(хусусан Сват водийси)га нисбатан қўллаш мумкин.

Исломга қадар мазкур худудларда турк(халаж)-ҳинд муносабатлари ва санъати кам тадқиқ этилган бўлиб, алоҳида ва комплекс ўрганилмаган. Шу жиҳатдан олганда, мавзунинг долзарблиги кўзга ташланади. Япон олими М. Инабанинг 2005 йилда нашр этилган “The Identity of the Turkish Rulers to the South of Hindukush from the 7th to the 9th Centuries A.D.” (“VII асрдан IX асргача Ҳиндикушдан жанубдаги туркий бошқарувчиларнинг келиб чиқиши”)⁴ номли мақоласида VII асрдан IX асргача Ҳиндикушдан жанубдаги туркий бошқарувчиларнинг этник мансублиги халажларга бориб тақалиши айтилган. Унинг исботи сифатида М.Инаба хитой манбаларида келтирилган Хэдаложи (“He-da-luo-zhi”)ва Гэлуотажи (“Ge-luo-da-zhi”) ҳамда Незак шоҳ тангаларидаги ҳиндча “kharalāṣa”, бактрий тилидаги “ҳаласо” сўзларига таяниб, буларнинг барчаси туркий ҳукмдорларнинг халаж уруғига мансуб эканини кўрсатади, деб хулоса қилган. Шунингдек, бактрий тилидаги ҳужжатлар маълумотларга келсак, халаж сўзининг бактрийча эквиваленти *xalaso* шаклида икки жойда учрайди. Баъзи манбаларда хусусан, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Юсуф ал-Хоразмийнинг “Мафотиҳ ал-‘улум” (“Илмлар калити”, X аср) асарида келтирилган маълумот ҳам муҳим: “хайатила (эфтали, الهياطلة) – бу Тохаристон(طخارستان)да ҳукмрон қудратли одамлар гуруҳи; халаж ва канжина (خلج و کنجینه) турклари уларнинг авлодидир”⁵, деган маълумотларни ҳам кўрсатиш

¹ Камолиддин Ш. Саманиды. Из истории государственности Узбекистана в IX - X вв. Saarbrücken, LAP LAMBERT Academic Publishing, 2012. – С. 173; Тезжан М. К вопросу о происхождении тюрков-халачей//Вопросы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии. Выпуск 3. Saarbrücken, LAP LAMBERT Academic Publishing, 2018. – С.13.

²Маълумки, ўтган асрнинг ўрталарида Ўрта Осиё аҳолиси бронза даврида дравид тилли бўлган деган ғоя тарқалган. Бу ғояни Марказий Осиё тарихи билан шуғулланувчи забардаст олимлар ҳам қўллаб қувватлаганлар. Б.А. Литвинский бу фикрни Амударёнинг чап томонида жойлашган Хараппа маданиятига оид Шўртўғай ёдгорлиги мисолида исботлашга ҳаракат қилади.

³André Wink. Al-Hind: The Making of the Indo-Islamic World, vol. 1, Early Medieval India and the Expansion of Islam, 7–11th Centuries. Boston and Leiden, the Netherlands: Brill, 1990, 2002.

⁴Inaba M. The Identity of the Turkish Rulers to the South of Hindukush from the 7th to the 9th Centuries A.D. // Zinbun. Annals of the Institute for Research in Humanities, Kyoto University. – Kyoto, 2005. – No. 38. – P. 1-19.

⁵ Bosworth C.E., Clauson G. Al-Xwārazmī on the peoples of Central Asia // Journal of the Royal Asiatic Society. –

мумкин. Хоразмий нафақат халажларнинг Тохаристонда яшаганини, балки уларнинг эфталийларнинг авлоди эканини айтади.

Араб манбаларидан бирида *рутбил* унвонли Ғазна ҳукмдори билан Кобулшоҳ ўзаро мактублашгани ва ўша мактуб “халаж тили”да ёзилганлиги зикр этилган¹. Мактубда Будда ҳайкаллари араблардан ерга кўмиш орқали асраб қолиш масаласи кўтарилган ва илк ўрта аср халажларининг буддавийликка эътиқод қилганини кўриш мумкин. Шунингдек, Ҳинд ўлкасидаги халажларнинг Шива маъбудасига итоат қилгани ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд².

Тангаларда ҳам халаж санъати ва маданияти ҳақида маълумотга эга бўлиш мумкин. Балхда топилган ва хайатила/эфталий/алхонларга оид деб ҳисобланган тангаларда Ўрта Осиё халажларига оид мотивларни кўриш мумкин. Уларда айниқса жуфт қилич тасвири кўп учрайди. Тангадаги ҳукмдорлар эса учи ўткир дубулға кийган. Ибн Ҳавқал ҳам халаж кийимларини туркларникидек эканлигини ёзган. Халажлар ичида исломга қадар буддавий бўлгани сабаб ёғочдан бут-санам ясовчи моҳир усталар бўлган. Идрисийга кўра, IX-XI асрларда Синд ўлкаси ва Кандаҳорда яшаган халқнинг бир қисми турк эди. Идрисий уларнинг ёғочдан ўйиб ясаган бут-санамлари ҳақида ҳам ёзади. Тадқиқот Я. Маркварт халажларни *Aldaraği* деб ёзади. Турк тарихчиси Э.Эсинга кўра, буни *Ağaç-eri* деб талқин қилса бўлади.

Нумизмат Р. Гёбл томонидан ўрганилган Ҳиндикуш тоғининг жанубий минтақаларидан топилган Низак шоҳ (*nişku MLK*) тангаларида қисман халаж санъати акс этган. Аслида, Я.Харматта ва Б. Литвинский фикрича, ушбу тангалар Ҳуросон Тегиншоҳ томонидан бостирилган³. Ушбу тангаларда бактрийча ва паҳлавийчадан ташқари қисман брахми (ҳинд) ёзувидаги қуйидаги легенда акс этган:

*Śrī hitivira kharalāva pārameśvara śrī vahi tigina devakāriṭam*⁴

Тангалардаги “Хитивира буюклиги, харалажа, энг катта хўжайин, Тегин Шоҳ буюклиги, Ҳазрати Олийлари учун (бу танга) зарб этилди” ибораларида айрим сўзлар ойдинлик талаб қилади. Тангаларда ой-юлдуз тасвири ҳукмдор ва маликанинг ўртасида алтарни кўриш мумкин.

Археологик топилмалар ҳам al-Hindнинг маданий ҳаётида халажларнинг ўзига хос рол ўйнаганидан дарак беради. Хусусан, Жанубий Ўзбекистон (Холчаён/Халачён), Жанубий Тожикистон, Шимоли-Шарқий Афғонистон ва Шимоли-Ғарбий Покистондан топилаётган илк ўрта асрларга тааллуқли шаҳар харобалари ва улардаги сарой деворий расмлари (Болаликтепа, Тавқақала, Ажинатеп, Бомиён ва ҳоказо), танга-пуллар, ҳайкал ва терракоталар (балбаллар,

London, 1965. – P. 11.

¹ Tezcan M. Kuşanlar, Akhunlar ve Eftalitler//Tarihte Türk - Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri. – Ankara, 2006. – S. 181-182.

² Esin E. Butan-I Halaç (M.VIII.-X yüzyıllarda Halaç kültürünün sanat eserlerinde akisleri) // Türkiye Mecmuası. Cild XVII. – İstanbul: Edebiyat fakültesi basımevi, 1972. – S. 37.

³ Harmatta J., Litvinsky B.A. Toharistan and Gandhara under Western Turk rule // History of Civilizations of Central Asia. Vol. 3. – Paris 1996. – P. 378.

⁴ Göbl R. Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien. Band I. – Wiesbaden, 1967. – P. 142-145.

металл ва лойдан ясалган ҳайкалчалар), будда ибодатхоналари мазкур туркий қабила фаолияти билан бевосита ва билвосита боғлиқдир.

POLITICAL HISTORY OF ASHTARKHANID PERIOD IN SOURCES

ASHTARXONIYLAR DAVRI SIYOSIY TARIXI MANBALARDA

Dilshoda Ravshan qizi Hamroyeva,

*Buxoro davlat universiteti, Tarixshunoslik va manbashunoslik,
tarixiy tadqiqot usullari yo'nalishi 2-kurs magistranti*

XVII-XVIII asrning birinchi yarmida Markaziy Osiyo xonliklarida qarama-qarshi va murakkab tarixi jarayonlar ichgan. Ularni o'rganishda bu davr oralig'ida yaratilgan manbalar mahalliy muarrixlarning asarlari, Markaziy Osiyo hududiga XVI-XIX asrning birinchi yarmida tashrif buyurgan elchilar, sayohatchilar va boshqalarning xotiralari muhim o'rin tutadi.

XVII-XVIII asr boshlari tarixini yorituvchi Muhammad Amin Buxoriyning "Ubaydullanoma", Abdurahmon To'le'ning "Abulfayzxon tarixi, Muhammad Yusuf Munshiyning "Tarixi Muqimxoniy, Muhammad ibn Muhammad Zamon Buxoriyning "Muhit ut-tavorix", Mahmud ibn Valining "Bahr ul-asror do manoqib ul-ahyor"(Oliyjanob kishilarning jasorati haqidagi sirlar dengizi), Abulabbos Muhammad Tolib "Matlab ut-tolibin, (Toliblar matlabi) asarlari muhim tarixiy manba hisoblanadi. Bundan tashqari Hoji Mir Muammad Salimning "Silsilat us salotin"(Podshohlar silsilasi), Xoja Samandar Termiziyning "Dastur ul-muluk"(Podshohlar uchun dastur), Muhammad Vafo Karmanagiyning "Tuhfat ul-xoniy", asarlari ham bu davr tarixini yoritishda alohida o'rin tutadi.

Xoja Samandar Termiziyning "Dastur ul-muluk" asari O'zbekiston tarixini o'rganishda zòr qimmatga ega. Termiziy Ashtarxoniylardan Abdulazizxon (1645-1681) va Subhonqulixon (1681-1702) bilan zamondosh bo'lgan. U 1702-yilgacha Qarshida raislik lavozimida turgan¹. Abdulazizxon saroyida tarixchi (voqeanavis) lavozimida ishlagan. Shuningdek, Abdulazizxonning Buxoroga kirib kelgan xorazmiylarga qarshi yurishida ishtirok etgan. Bundan tashqari Xoja Samandar Subhonqulixonning Balxaga 1097/1685, 1104/1693 va 1107/1695-yillarda amalga oshirgan 3 ta yurishining ishtirokchisi bo'lgan. Ushbu asar Subhonqulixonga bag'ishlangan. Asar uzoq vaqt tadqiqotchilar e'tiborini tortmadi. Bunga sabab asar nomi va tuzilishi (boblar ro'yxati) unga etik-didaktik mazmundagi asar sifatida qaralishiga olib kelgan.

M.A.Salohiddinovaning so'zlariga ko'ra bu asar tadqiqotchilarni SSSR FA Sharqshunoslik institutining fors va tojik qo'lyozmalari qisqa katalogini tuzish vaqtida qiziqtiradi, chunki asarning uchdan ikki qismini tarixiy mazmundagi ma'lumotlar tashkil etadi. 1694-yil Eron filologiyasi bo'yicha IV Butunittifoq ilmiy konferensiyasida "O'rta Osiyo tarixi bo'yicha yangi manba" mavzusida ma'ruza o'qildi. Ushbu ma'ruzada

¹ Tarixiy manbashunoslik. A.A. Madraimov, G.S.Fuzailova. -Toshkent:Fan,2006

"Dastur ul-muluk" muallifi haqida qisqa ma'lumotlar berilib, asarning tarixiy manba ekanligini tushuntirishga harakat qilindi.

"Dastur ul-muluk"da quyidagi siyosiy voqealar bayon etilgan: Xiva xoni Anushaxonning Buxoro xonligining markaziy shaharlariga bosqini, Subhonqulixonning Balxga 2 marta yurishi, Subhonqulixon qo'shinining Xurosonga Bolo Murg'ob qal'asini egallash uchun yurishi, isyonkor rahbarlarning Subhonqulixonga qarshi g'alayoni va shu bilan bog'liq Xiva xoni Anushaxonning o'g'li Erengxonning Qorako'l shahrining tumanlariga hujumi. Mazkur voqealar "Muhit ut-tavorix" va "Tarixi Muqimxoniy tarixiy asarlarida o'z aksini topgan.

"Matlab ut-tolibin" (Haqiqat izlovchilarning maqsadi) Tojiddinning o'g'li Abulabbos Muhammad Tolib tomonidan 1663/64-yili yozib tamomlangan. Unda mashhur Jo'yboriy xojalaridan xoja Muhammad Islom, xoja Sa'd, xoja Tojiddin Hasan, xoja Abdurahim, Abdixoja va Muhammad Yusufxojalarning hayoti va ijtimoiy-siyosiy faoliyati bayon etilgan, shuningdek, ushbu asarda ular istiqomat qilgan Buxoro shahri va hududi, undagi savdo-sotiq, ijtimoiy-iqtisodiy hayot yoritiladi hamda Jo'ybor shayxlarining faoliyati va vaqf mulklari sanab o'tiladi. "Matlab ut-tolibin" faqat biografik asar bo'lib qolmay, unda mamlakatning siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga hamda Buxoro xonligi bilan Hindiston o'rtasidagi munosabatlarga tegishli o'ta muhim ma'lumotlar mavjud. Shuning uchun ham undan V.I.Vyatkin va P.P.Ivanov Jo'yboriy xojalarning yer-suvi va mol-mulkini tadqiq etishda asosiy manbalardan biri sifatida foydalanishgan. Muhammad Tolib haqida quyidalar ma'lum¹. Asarda uchragan ba'zi ma'lumotlarga qaraganda, otasi 1608-yil vafot etganda u 39 yoshda bo'lgan. Shunga ko'ra, muallifning tug'ilgan yili 1579-yil bo'lib chiqadi. "Matlab ut-tolibin" tarkibi an'anaga ko'ra muqaddima, xotima va 8 bobdan iborat. Asarda Abdullaxon soniy bilan uning o'g'li va taxt vorisi Abdulmo'min sulton o'rtasida boshlangan ziddiyat haqidagi masalalarda aniqlik kiritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Abdixo'janing XVI asrning oxiri XVII asrning boshlarida Buxoro xonligining ichki ahvoli va uning mamlakatning siyosiy hayotida tutgan o'rni va mavqeyi haqida quyidagi ma'lumotlarni uchratamiz. So'nggi Shayboniy Pirmuhammad soniy davrida mamlakat beqarorlikka yuz tutdi. Shu payt Abdixo'ja Buxoroni tark etib Samarqandga bordi. Uning hokimi Ashtarxoni Boqi Muhammadning omadi yurishib taxtni egallaguday bo'lsa, davlatni birgalashib boshqarishga ahdlashdilar. Asarda Boqi Muhammadning mana bu so'zlari keltiriladi: "Agar biz Buxoro bilan Balxni egallashga muyassar bo'lsak, unda mamlakatni siz, men va Vali Muhammad o'rtasida uchga taqsimlaymiz..." Ertasi kuni ertalab, nonushta paytida Abdixoja Boqi Muhammadxonga murojaat qildi "Tabriklaymiz, ulug' ajdodlarimiz sizga poytaxt Buxoroni in'om qildilar". Boqi Muhammadxon suyunib ketdi va singlisini Abdixojaga xotinlikka berdi.

Ashtarxoniylar davri tarixini yoritishda rus elchilarining o'z hukumatiga yuborgan ma'lumotnomalari ham alohida ahamiyatga ega. Xususan, Rossiya elchilik mahkamasining mas'ul xodimi Florio Beneveni ma'lumotnomalari shular jumlasidan. Rossiya elchilari Buxoroda 3,5 yil 1721-yil 6-noyabridan to 1725-yil 8-aprelgacha turdi va Buxoroning o'sha davrdagi ahvoli haqida muhim ma'lumotlar to'playdi. Uning

¹ Агзамова Г.А.Сунгги урта Осиё шаҳарларида хунарамандчилик.-Тошкент.2000

o'z hukumatiga yuborgan ma'lumotnomasida bu haqida mana bularni o'qish mumkin: "Uni (komerdiner N.Minerni) savdogar qiyofasida mol bilan Balx va Badaxshonga jo'natgan edim. Va ulardan o'tib Lohurgacha borishni buyurgan edim. Lekin yo'lda talonchilar ko'pligidan Balxdan orqaga qaytdi."¹

Buxoro xonligidagi tarqoqlik XVIII asrning boshlarida shu darajada kuchaygan ediki, masalan, Farg'ona vodiysi va Samarqand Buxorodan ajarialib chiqib Samarqand bekligi tashkil topdi. Xususan, Samarqand bekligining tashkil topishi haqida Benevenining 1723-yil 4-mart kuni yuborgan maxfiy axborotida bunday deyilgan: " ... sobiq (Buxoro) otalig'i Ibrohimbiy Samarqand ustiga yurdi va uni egalladi. Shundan keyin boshqalar bilan qo'shilib, xon avlodidan bo'lgan Sherg'ozixonni Rajabxon nomi bilan (Samarqand) taxtiga o'tkazdi va uni o'ziga kuyov qilib oldi. O'zi esa otaliq lavozimini egalladi."

Ushbu ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, xonlik tarixiga oid yaratilgan tadqiqotlar va nashrlarda asosiy e'tibor Buxoroning siyosiy tarixi, davlat tuzilishi, boshqaruvning xususiyatlari, Rossiya bilan munosabatlari kabi masalalarga qaratilgan.

EXPRESSION OF ISLAMIC THEOLOGICAL VIEWS IN THE EXAMPLES OF ETHNO-FOLKLORE (CASE OF KIDIR ATA)

ЭТНОФОЛЬКЛОР НАМУНАЛАРИДА ИСЛОМИЙ ЭЪТИҚОДИЙ ҚАРАШЛАРНИНГ НАМОЁН БЎЛИШИ (ҚИДИР ОТА МИСОЛИДА)

Қуанышбек Жиенбекович Турекеев,

*Ўзбекистон Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ
гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти, Нукус шаҳри,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Туркий халқларда бу авлиё Хидр, Хизр, Хизир, Қидир каби номлар билан машҳур. Арабчадан таржима қилинганда Хидр **الخضر** яшил демакдир². Марказий Осиё ва Урал халқларида бу авлиё Хизир Иляс номи билан тилга олинади³. Қорақалпоқ тилининг изоҳли луғатида у *Қыдыр*⁴ деб қайд этилган бўлса, халқ орасида *Қыдыр ата*⁵, яъни Қидир бобо номи билан тилга олинади. Туркий халқларда бу авлиё билан боғлиқ кўплаб миф ва афсоналар сақланиб қолган.

Диний адабиётларда ҳам Хизр бобо ҳақида кўплаб маълумотлар келтирилган. Ривоятларга кўра, бу олий зот оролда яшаб, самода учиб юради, дунё кезиб, ҳар йили Ҳажни амалга оширади ва Макка, Мадина ҳамда Қуддус масжидларида жума намозларини ўқийди. Денгизчиларнинг ҳомийси сифатида эътироф қилинади: агар унга атаб махсус нажот сўраш дуоси ўқилса, у албатта ёрдамга келади деб ишонилган. Қадимги халқларнинг дунёқарашига кўра, Хизр одамларнинг дардига малҳам берувчи, йўлида учратган одамларга бахт ато

¹ Tarixiy manbashunoslik. A.A.Madraimov, G.S.Fuzailova.Toshkent,Fan.2006.

² <https://ru.wikipedia.org/wiki/Хидр>

³ Ислом энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. – Б. 257.

⁴ Қарақалпақ тилининг түсіндірме сөзлігі. Т. 3. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1988. – Б. 203.

⁵ Дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Кегейли тумани Қумшунгил МФЙ. 2015 йил.

этувчи зотдир. Аллоҳ суйган бандалар Хизрга мурожаат этиши мумкин¹. Қорақалпоқларда ҳам шунга ўхшаш тасаввурлар мавжуд, яъни уларнинг қарашларига кўра, нияти тоза, тақводор, иймонли, исломий урф-одат ва маросимларга риоя қилувчи ҳамда ўзини озода сақлаётган одамгина Қидир отани кўриши мумкин экан². Бундай халқ тасаввурлари бошқа минтақаларда яшайдиган қорақалпоқларда ҳам мавжуд бўлиб, кишиларга асосан оқ кийинган кекса чол қиёфасида гавдаланар экан³. Халқнинг диний қарашларига кўра бу зот Қадр кечасида келар эмиш. Шу сабабдан Нукусда шу куни дин пешволари ва рўзодорлар бир жойда тўпланиб, *Қадир тун* га бағишлаб Қуръон тиловат қиладилар, кейин эса *ифтор* ўтказиб, тонггача Қидир отанинг келишини кутадилар.

Дала материалларига кўра, Қидир отанинг қиёфаси турлича таърифланади. Қорақалпоқлар Қидир нур ёғдуси ичра одамларнинг кўз олдида келади деб тасаввур этадилар⁴. Кекса одамлар Қидир ота отнинг бошидек келадиган нурли ёрик ичра пайдо бўлишига ишонадилар⁵. Энг кўп тарқалган тасаввурга кўра, Қидир ота саҳрони кезиб юрган йўловчининг кўзига оқ кийимлар кийган мўйсафид қиёфасида кўринади. Марказий Осиё, Сибир ва Кавказ халқларида ҳам Қидир ота оқ кийимларда тасвирланади⁶. Чунончи, ўзбек фольклоршуноси М.Жўраев: “Хизр йўловчи қиёфасида ҳам, отлик сифатида ҳам кўзга кўриниши мумкин... Тўсатдан пайдо бўлиш ва тўсатдан ғойиб бўлишлик, узоқ умр, кўкаламзор ва сув манбалари билан боғлиқлик ҳамда одамларга ёрдам кўрсатиш Хизрнинг фарқловчи жиҳатларидир”, – деб ёзган⁷. Респондентларимиздан олинган маълумотларга кўра, Хизр йўловчиларнинг ҳомийси ҳисобланиб, йўлдан адашганларга йўл кўрсатади-ю, кейин ғойиб бўлади. Қорақалпоқларда “*Жорытқанда жолың болсын, Қыдыр ата жолдасың болсын!*” (Каромат сенга ёр бўлиб, Қидир ота ҳамроҳлик қилсин!) каби дуонинг мавжудлиги ул зотнинг культ эканлигидан далолат беради⁸.

Қорақалпоқ халқ оғзаки ижодида, хусусан “*Қыдыр атаны излеп*” (Қидир отани излаб), “*Жарлы ҳам Қыдыр ата*” (Камбағал ва Қидир ота) эртақларида Хизр нуроний чол қиёфасида намоён бўлади⁹.

Халқ қарашларида Хизр Рамазон ойида ҳар бир хонадонга келиб, уй эгаларидан бирор нарса сўрайди. Айрим кишиларнинг кўзига Хизр ифлос кийимдаги одам қиёфасида кўринади. Кўнғирот туманидаги Мийнетобод овулининг аҳолиси мазкур авлиё уларга таниш бўлган одам қиёфасида келиб

¹ Ислом энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2004. – Б. 257.

² Дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Нукус тумани Оқтерак МФЙ. 2016 й.

³ Дала ёзувлари. Ўзбекистон Республикаси Навоий вилояти Конимех тумани. 2018 й; Самарқанд вилояти Жомбой тумани. 2019 й.

⁴ Дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Кегейли ва Чимбой туманлари. 2013, 2016, 2017 йй.

⁵ Дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Қораўзак тумани Қорабуға МФЙ, Қум кишлоғи. 2016 й.

⁶ Селезнев А.Г., Селезнева И.А. Культурология сибирского ислама: Занге-Баба и Хазыр-Ильяс в Сибири // Культурное наследие Сибири. 2014. – № 1. – С. 83-84.

⁷ Жўраев М., Расулова З. Миф, маросим ва эртақ. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2014. – Б. 162-163.

⁸ Дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Нукус тумани Оқманғит МФЙ. 2016 й.

⁹ Қыяллы ертеклер // Қарақалпақ фольклоры. Т. 67. – Нөкис: Илим, 2014. – Б. 68-70; Турмыслық ертеклер // Қарақалпақ фольклоры. Т. 70. – Нөкис: Илим, 2014. – Б. 363-364.

қолишига ишонади¹. Конликўл туманининг Сариолтин овулидаги кишиларда Хизр ҳамма хуш кўрмаган одам қиёфасида пайдо бўлиши мумкинлиги тўғрисидаги қарашлар мавжуд².

Фольклоршунос М. Жўраевнинг ёзишича, Қидир отанинг бош бармоғи суяксиз эмиш, шунинг учун у билан албатта қўл бериб кўришиш даркор³. Қорақалпоқларнинг фольклоридаги “Қыдыр көрген Дәўлетназар” (Хизрни учратган Давлатназар) афсонасида бекларбеги Давлатназар Хизр билан кўришгандагина унинг авлиё эканини билиб қолган⁴. Қорақалпоқларда Қидир отанинг мавжудлигига ишонган кишиларнинг тасаввурларига кўра, ҳар бир киши билан албатта қўл бериб саломлашиш керак, акс ҳолда уни таниб бўлмайди, чунки авлиё ҳар қандай қиёфада кўриниши мумкин, қўлининг юмшоқ бош бармоғини қисгандагина, уни таниб олиш мумкин⁵.

Этнографик ишларни таҳлил қилар эканмиз, Қидир илон қиёфасида хонодонга келиши тўғрисида маълумотлар бор. Қорақалпоқларнинг тасаввурларига кўра, илоннинг бир хонодонга кетма-кет уч марта келишини, авлиё Қидир отанинг ташрифига тенг деб биладилар. Ахборотчиларнинг маълумотларига кўра, Қидир ота бу уйга оқ кийимлар кийган чол қиёфасида ёки илон кўринишида келиши мумкин экан⁶. Бундай қараш Марказий Осиё халқларини ўрганган тадқиқотчиларнинг ишларида ўз исботини топиб, уларда илон, айниқса оқ илон Хидир ота⁷ образи билан қиёсланади ёки аجدодларнинг руҳига ишора қилади⁸.

Қорақалпоқлардаги қарашларга кўра, Қидир отани учратишга муяссар бўлган одамга бахтли ҳаёт ато этилиб, бунда шундай олий иноят нафақат унга, балки етти пушт авлодига ҳам туҳфа қилинади⁹. Дала материалларида Қидир отани уч марта кўрган одам бахтли ҳаёт кечириши тўғрисида маълумотлар учрайди¹⁰. Нукус туманидаги Октерак овулининг оқсоқоллари Қидир ота ўтирган жойга бирор кимса ўтирса ёки изи тушган жойга қадам босса, у тўсатдан бой бўлиб қолиши мумкинлигига ишонадилар¹¹.

Тахтакўпир туманида авлиёнинг Қадр кечаси келишига ишонган одамлар кечасига сув солинган идишларни қўйиб қўядилар¹². Кегейли туманининг Халқобод шаҳрида ўтган асрнинг охирларида дераза токчасида сув тўлдирилган идишни қолдириш одат бўлган. Қарияларнинг айтишича, бу сувни Қидир ота

¹ Дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Қўнғирот тумани. 2017 й.

² Дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Қонликўл тумани Сариолтин МФЙ. 2014 й.

³ Жўраев М., Расулова З. Миф, маросим ва эртақ. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2014. – Б. 162.

⁴ Аўызеки гүрринлер // Қарақалпақ фольклоры. Т. 81. – Нөкис: Илим, 2014. – Б. 378.

⁵ Дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Нукус тумани Окманғит МФЙ. 2016 й.

⁶ Дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Нукус ва Кегейли туманлари. 2016 й.

⁷ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – Москва: Наука, 1969. – С. 115; Кармышева Б.Х. Земледельческая обрядность у казахов // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии (историко-этнографические очерки). – М., Наука, 1986. – С. 63.

⁸ Писарчик А.К. Смерть. Похороны // Таджики Каратегина и Дарваза. Вып. 3. – Душанбе: Дониш, 1976. – С. 178.

⁹ Дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Кегейли тумани Обод МФЙ. 2016 й.

¹⁰ Дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Нукус тумани Саманбай МФЙ. 2016 й.

¹¹ Дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Нукус тумани Октерак МФЙ. 2016 й.

¹² Дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Қўнғирот тумани Меҳнатобод МФЙ. 2016 й.

ичар эмиш. Хўжайли туманидаги овулларда ҳозирги пайтда ҳам Қадр кечасида ун солинган қопни очик ҳолда қолдиришади. Агарда эрталаб уннинг юзида бирорта ҳашаротнинг излари кўринса, бу нарса Қидир ота келганидан далолат беради¹.

Юқорида келтирилган маълумотларга асосланиб, шуни таъкидлашимиз мумкинки, Хизр ота (Қидир ота) билан боғлиқ эътиқодий тасаввурлар фольклор намуналарида, шунингдек қорақалпоқлар орасида ханузгача сақланиб қолган. Олиб борилган дала тадқиқотларига кўра, Хизр бобога бўлган диний тасаввурлар, айниқса ёши улуғ инсонлар орасида консерватив характерга эга.

SCIENCE AND CULTURE IN THE PERIOD OF THE KHORAZM SHAHS AND THEIR PLACE IN THE WORLD CIVILIZATION

ХОРАЗМШОҲЛАР ДАВЛАТИ ДАВРИДА ИЛМ-ФАН ВА МАДАНИЯТ ҲАМДА УЛАРНИНГ ЖАҲОН ЦИВИЛИЗАЦИЯСИДА ТУТГАН ЎРНИ

Илхом Махсатбаевич Сапарбаев,

*Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти Ижтимоий гуманитар
фанларни ўқитиш методикаси (тарих) мутахассислиги магистранти*

Ушбу тадқиқот ишимизда ўрта асрларнинг энг қудратли давлатларидан бири хоразмшоҳлар давлати давридаги илм-фан ва маданиятининг ривожининг ўрта аср шарқ ренессанси ва жаҳон цивилизациясида тутган ўрни тўғрисида фикрлар юритилади.

Х асргача бўлган Хоразм тарихи бўйича бизгача жуда кам маълумотлар етиб келган бўлиб, бу бўйича биз ўз даврининг етук олимлари Абу Райхон Беруний, Муҳаммад Хоразмий ва бошқа олимларнинг хронологияга оид асарларидан маълумотлар олишимиз, тарихнинг йўқолган саҳифаларини қайта тиклашимиз мумкин. Хоразм тарихи, маданияти ва илм-фан ривожини ўрганишда, қолаверса мамлакатимиз тарихини ўрганишда жуда катта ҳисса қўшган олимлардан бири бу Ўзбекистон Фанлар Академияси фахрли аъзоси, собиқ иттифоқ Фанлар Академияси мухбир аъзоси архелог С.П.Толстовдир. Айнан унинг асарлари ҳамда воҳадаги 20 йиллик машаққатли меҳнати натижасида биз қадимги хоразмликлар ҳаёти, маданияти ва турмуш тарзи ҳақида кўплаб маълумотларга эга бўлдик².

Илмий тадқиқотлар шуни кўрсатадики, VI-VII асрларда Хоразмда аграр соҳадаги иқтисодиётида ўзгаришлар кузатилмаса, VIII-IX асрларга келиб турли хил босқинчилик хужумлар натижасида воҳа иқтисодиёти таназзулга юз тутган. Бунга катта магистрал каналлар ҳисобланадиган Калтаминор ва Чарманёп оралиғининг чўллашуви яққол далилдир. Фақатгина X асрга келибгина иқтисодий ижтимоий ҳаёт яна қайта тикланган. Бунга сабаб Хоразмда

¹ Дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Хўжайли тумани Жаңа жол МФЙ. 2016 й.

² С. П. Толстов. Древний Хорезм. М., 1948; С. П. Толстов. По следам древнехорезмийской цивилизации. М., 1948

хоразмшоҳлар унвонини олган Урганч амирларининг ҳокимият тепасига келиши ҳамда улар томонидан ижтимоий-иқтисодий, маданий соҳаларга кучли эътибор берилиши ва илм-фан аҳлига етарлича ҳомийлик қилинганлигидир. С.П.Толстов фикрича – “IX-XII асрлардаги Хоразм бу Марказий Осиё кўчманчи халқларини ўзига тортувчи табиий марказ, оғуз ва қипчоқ даштлари орасидаги мусулмон цивилизациясининг мустаҳкам қўрғонидир”¹. Шу даврда яшаб ижод қилган, Хоразм маданиятидан илҳомланган араб географи ва саёҳатчиси Ёқут шундай дейди – “Дунёда Хоразм пойтахтидек ўзининг буюклиги ва бойлиги, аҳолисининг кўплиги, эъзгу ишларга мойиллиги ҳамда дин ва имон-эътиқод амалларини мукаммал бажариши билан ажралиб турувчи бошқа бир шаҳар бўлмаса керак”².

Дунё тарихи ривожда биз кўплаб цивилизациялар ўчоқларини (антик давр, Европа ренессанси, Ҳиндистон ва Хитой цивилизациялари ва ҳ.к.) кузатишимиз, уларнинг инсоният тараққиётида қанчалик аҳамиятли эканлиги маълум. Ўрта асрлар Шарқ ренессанси маълумки Европа ренессансидан анча илгарироқ тараққий қилган ҳамда кейинчалик европалик мутафаккирлар ижодида муҳим роль ўйнаган бўлиб, ўз навбатида шарқ ренессансида Хоразмшоҳлар давлати ривожини алоҳида ўринга эга. Айнан Хоразмда кучли марказлашган давлат, юксак ижтимоий, иқтисодий, сиёсий тараққиёт унда илм-фан ва маданиятнинг ривожланишига олиб келди.

Хоразмшоҳлар давлати илм-фан соҳасидаги асосий ютуқлардан бири бу албатта Бағдоддаги “Байтул-Ҳикма”, антик даврдаги юнон файласуфлари мактаблари қаторида турувчи Хоразм Маъмун академиясидир. Унда Шарқ ва Ғарбнинг турли мамлакатларидан келган, ўз давринг забардаст олимлари – Абу Наср ибн Ироқий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Маҳмуд Хўжандий, Аҳмад ибн Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад ибн Хамид Найсабурий каби олимлар ижод қилишган. Мазкур академиянинг фаолияти ривожда илм-фан ҳомийлари ҳисобланган, олимларни хар томонлама қўллаб қувватлаган ҳамда ўз даврининг зиёли кишилари бўлмиш хоразмшоҳлар давлати ҳукмдорлари аҳамияти жуда каттадир³. Айниқса Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий ва Абу Али ибн Сино каби олимлар ўз давридан анча илгарлаб кетган мутафаккирлар ҳисобланиб, уларнинг илмий мероси ҳозирги кун илм фани асосий пойдеворларидан биридир.

Тадиқиқотимизнинг кейинги бир масалаларидан бири бу Хоразмшоҳлар давридаги шаҳарсозлик, архитектура, хунарамандчилик ва мазкур давлатнинг иқтисодий аҳолини ўрганишидир.

Юқорида таъкидлаганимиздек, IX-XII асрларга келиб Хоразмда антик давр каналлари қайта тикланиши, хусусан Чарманёп каналининг Қизилқум чўлларига 70 километр масофагача кириб бориши, Говхўра каналининг суғориш

¹ С. П. Толстов. *Древний Хорезм*. М., 1948, 14-бет

² С. П. Толстов. *Древний Хорезм*. М., 1948 13-бет

³ Махсумов, М. Д. *Хорезмская Академия Маъмуна, ее роль в развитии науки, культуры и медицины в средневековье на территории Узбекистана* / М. Д. Махсумов. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2016. – № 4 (108). – С. 652-654. – URL: <https://moluch.ru/archive/108/26197/> (дата обращения: 29.09.2022).

ареалининг кенгайиши ва бунинг натижасида илгари ишлов берилган ерларнинг қайта тикланиши натижасида Хоразм воҳасида ижтимоий-иқтисодий ҳаёт янада юксалади. Агар антик даврда Хоразмда каналларнинг кенглиги 35-45 метр бўлган бўлса, эндиликда нисбатан чуқур бўлган эни 10-15 метрни ташкил этувчи кам буғланувчан, ўз даври учун замонавий ҳисобланувчи каналларнинг пайдо бўлиши илм-фаннинг қишлоқ хўжалиги ва иқтисодиётга ижобий ҳамда амалий таъсири сифатида баҳолашимиз мумкин¹.

Ушбу даврда Хоразм архитектураси ҳамда маҳаллий ҳунармандчиликда ҳам анча ўзгаришлар кузатилади. Эндиликда антик даврдаги зодагонларнинг баҳайбат қасрлари ўрнига кам мустаҳкамланган, асосан каналлар бўйларида қад ростлаган кичик деҳқон кўрғонлари вужудга келди. Говхўра канали бўйида жойлашган Қаватқалъа ва унинг атрофидаги деҳқонлар манзилгоҳларини ўрганиш натижасида бу даврда хунрмандчилик, деҳқончилик ривожланганлиги айрим чекка мамлакатлар танглариининг мавжудлиги Хоразмда ташқи савдо ривожланганлигига далилдир. Шу даврга оид Шоҳсанам қалъаси ва унинг атрофидаги деҳқонлар кўрғончалари атрофида катта боғлар, қишлоқ хўжалиги далалари, металлга ва шишага ишлов бериш ҳамда кулолчилик устахоналари мавжуд бўлган.

XIII-асрга келиб бизга маълумки мўғуллар босқини ва ундан кейинги Марказий Осиёдаги ҳокимият учун курашишлар натижасида Хоразмшоҳлар мамлакати таназзулга юз тутди. Лекин шуни айтиш жоизки, Хоразмшоҳлар давридаги ижтимоий, иқтисодий, маданий юксалиш, илм-фан тараққиёти ва унга кўрсатилган ҳомийлик натижасида Шарқ ренессанси, Ислон цивилизацияси тараққий этди ҳамда бутун инсоният ривожига жуда катта таъсир кўрсатди.

PARTICIPATION OF CENTRAL ASIAN PEOPLES IN THE SPREAD OF ISLAMIC CULTURE IN CHINA

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ХИТОЙДА ИСЛОМ МАДАНИЯТИ ТАРҚАЛИШИДАГИ ИШТИРОКИ

Одилжон Камилевич Эрназаров,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси “Динишунослик ва
жаҳон динларини қиёсий ўрганиш UNESCO” кафедраси доценти в.б., тарих
фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Бугунги кунда дунёнинг турли минтақа ва ҳудудларида авж олаётган қарама-қаршилик, қонли тўқнашувлар, миллий ва диний шаклдаги низо ва зиддиятлар, бегуноҳ одамларнинг қурбон бўлаётгани барчамизни ташвиш ва хавотирга солмасдан қўймайди. Шундай шароитда, “юртимизда ҳукм сураётган тинчлик ва барқарорлик, миллатлараро ва фуқаролараро ҳамжиҳатлик, ўзаро ҳурмат муҳитини сақлаш, ҳуқуқий саводхонликни, юртдошларимиз, айниқса, ёшларимизнинг сиёсий

¹ Воробьева М.Г. Из истории древнего Хорезма. К содержанию журнала Советская археология (1957, №1)

маданияти ва фаоллигини оширишни таъминлашда фуқаролик жамияти институтлари, бошқача айтганда, ўзликни англаш муҳим вазифа бўлиб қолмоқда”¹. Мутафаккирлар таъбири билан айтганда, “ўзликни англаш дегани – бу ўз тарихимизни, минг-минг йиллик анъаналаримизни билиш дегани. Агарки ҳар қайси одам кечаги кунни яхши биладиган бўлса, ҳеч қачон аввалги хатосини яна такрорламайди”².

“Бизнинг мамлакатимиз азал-азалдан қадимий динлар ривож топган макон сифатида дунё цивилизацияси тарихида алоҳида мавқега эга”³. Шу нуқтаи назардан, конфессиялараро муносабатлар жамиятдаги мавжуд ижтимоий муносабатларнинг характери белгилаб берувчи омилга айланган. Тарихга назар солинса, Ўзбекистон ҳудуди қадим даврлардан турли маданият, тил, урф-одат, турмуш тарзига эга бўлган, хилма-хил динларга эътиқод қилувчи аҳоли яшаган ўлка бўлиб келган.

Ўзбекистоннинг географик нуқтаи назардан муҳим савдо йўллари чорраҳасида жойлашгани, кўплаб давлатлар билан иқтисодий, маданий алоқалар қилгани ерли халқнинг диний ва маданий ҳаётига катта таъсир кўрсатган ва ўзига хос турмуш тарзини шакллантиришда муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилган. Илмий манбалар Ўзбекистон илк диний қараш ва тасаввурлар юзага келган энг қадимий ўлкалардан бири эканини кўрсатади. Қадим замонларданок бизнинг ўлкамизда зардуштийлик, буддавийлик, яҳудийлик, насронийлик каби мураккаб мафкуравий тизимга айланган динлар мавжуд бўлган⁴.

Кўпгина мутахассислар зардуштийликнинг ватани Марказий Осиё, аниқроғи, қадимги Хоразм, деб ҳисоблайдилар. Илк ўрта асрларда эса Марказий Осиёда буддавийлик ҳам муҳим ўрин тутган. Бухоро шахрининг номи ҳам “вахара” – буддавийлик ибодатхонаси номидан келиб чиққан, деган фикрлар буни тасдиқлайди. Марказий Осиёга ислом дини ёйилиши арафасида бу ерга Эрон орқали Суриядан кириб келган несториан йўналишидаги насронийлик муҳим мавқени эгаллаган. VI аср бошларида Самарқандда несториан епископи, VIII асрда эса несториан митрополити хизмат қилган. Шунингдек, қадимда ҳозирги Тошкент ва Хоразм вилоятлари ҳудудларида насроний динига мансуб аҳоли ҳам яшаган⁵. Яҳудийлар жамоасининг вакиллари билан Р.Бенсман Бухорода дастлабки синагога VIII асрдаёқ қурилганини, бошқа дин вакиллари билан бир қаторда, ўз динларига эркин эътиқод қилиш учун ўша пайтдаёқ етарли шарт-шароит яратиб берилганини таъкидлаб, “Ўрта аср Европаси ва Византия империясида қувғин қилинган яҳудийлик Марказий Осиёда бошқа динлар билан бир хил ҳуқуққа эга эди”. Натижада, VIII асрда Мовароуннаҳрга кириб келган ислом ва маҳаллий динларнинг, уларга хос қадрият ва одатларининг қоришиши юз берди⁶.

¹ Қаранг: Каримов И. Она юртимиз бахт-у иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. -Тошкент:“Ўзбекистон”, 2015. – Б. 275.

² Ўша асар. – Б. 113.

³ Хусниддинов З. Ўзбекистонда диний бағрикенглик (монография). -Тошкент:“Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2006. – Б. 7.

⁴ Хусниддинов З. Ўзбекистонда диний бағрикенглик (монография). -Тошкент:“Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2006. – Б. 8.

⁵ Қаранг: Марказий Осиё динлари тарихи (ўқув қўлланма) / Муаллифлар жамоаси. -Тошкент:Тошкент Давлат шарқшунослик институти, 2006. – 208 б.

⁶ Хусниддинов З. Ўзбекистонда диний бағрикенглик (монография). -Тошкент:“Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2006. – Б. 11-12.

Маълумки, мустақилликдан кейин Ўзбекистоннинг ташқи дунё билан дастлабки иқтисодий алоқалари Шарқий Осиё давлатлари орқали бошланган. Шу нуқтаи назардан, республикаимизнинг Биринчи Президенти Ислон Каримов томонидан истиқлолнинг илк йилларидаёқ “Жануби-Шарқий ва Шарқий Осиёдаги янги индустриал мамлакатлар билан тенг ҳуқуқли муносабатларни йўлга қўйиш – Ўзбекистон ташқи сиёсатини кучайтиришнинг муҳим йўналиши” эканлиги таъкидланган эди¹.

Ушбу фикрнинг амалий ифодаси сифатида сўнгги йилларда Ўзбекистон Республикаси билан Хитой Халқ Республикаси ўртасидаги алоқалар 2013 йил 9 сентябрда Тошкентда имзоланган “Дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисидаги” шартнома², Ўзбекистон Республикаси билан Корея Республикаси алоқалари 2014 йилда имзоланган Стратегик шерикликни янада ривожлантириш ва чуқурлаштириш тўғрисидаги қўшма декларация³, Ўзбекистон Республикаси ва Япония ўртасидаги алоқалар эса 2002 йилда имзоланган “Дўстлик, стратегик шериклик ва ҳамкорлик тўғрисидаги қўшма баёнот”⁴ асосида ривожланиб бормоқда.

Бу борада яна шуни таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон ва Шарқий Осиё минтақаси давлатлари ўртасида мавжуд алоқалар муайян тарихий асосларга таянади. Бугунги кунда ишончли ва муҳим шерикчилик муносабатларига эга икки минтақа давлатлари ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг тарихи узоқ ўтмишга, яъни, Буюк ипак йўли даврига бориб тақалади. Икки минтақа халқлари ўртасида кўп томонлама дўстона ва ўзаро ҳурматга асосланган муносабатларга гувоҳлик берувчи эътиборга молик воқеа ва маълумотлар тарихий манбаларда сақланиб қолган. Масалан, Қадимги Хитойнинг биринчи расмий давлат элчиси Чжанг Чян Ўрта Осиёга қилган сафари вақтида ушбу минтақадаги йўллар, мамлакатлар ва халқлар ҳақида маълумотлар тўплаганлиги⁵; буддавийликка оид хитой тилидаги асарлар сони ва савиясини ошириш мақсадида бир гуруҳ роҳиблар жамоаси Будда ватани – Ҳиндистонга эмас, балки, Марказий Осиёга зиёрат қилганлиги⁶; Қадимги Кореядаги Лёйчэн қалъасидан “Марказий Осиёни Шимоли-Шарқий Осиё билан боғлаб турувчи коммуникация маркази” сифатида фойдаланилганлиги⁷; ўрта аср мусулмон манбаларида Япония “вақвақ замини” номи билан аталиб, “тилла, ипак матолар ва олий навли ёғоч ишлаб чиқариш мумкин бўлган ўрмонзорларга бой”⁸ деб тавсифланганлиги юқоридаги фикрни тасдиқлайди.

¹ Каримов И. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. -Тошкент:“Ўзбекистон”, 1996. – Б. 57-58.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномалари тўплами, 2014 й., 2-3-сон.

³ <http://adolat.uz/2015/05/hamkorlikning-yangi-ufqlari/>

⁴ <http://xs.uz/index.php/rasmij/item/5837>

⁵ Хўжаев А. Буюк ипак йўли: муносабатлар ва тақдирлар. -Тошкент:“Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. – Б. 146-156.

⁶ Ўша манба. – Б. 158-166.

⁷ Низомиддинов Н. Қадимги Корея тарихи, диний эътиқоди ва маданияти. -Тошкент:“Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2016. – Б. 138.

⁸ <http://www.saudiaramcoworld.com/issue/200504/the.seas.of.sindbad.htm>

Ислом дини Хитойда бир минг уч юз йиллик тарих эга бўлиб, у Тан (Tang dynasty, 618-906), Сун (Song dynasty, 960-1279), Юан (Yuan dynasty, 1279-1368), Мин (Ming dynasty, 1368-1644), Цин (Qing dynasty, 1644-1912) сулолалари ҳукмронлиги ва Республика бошқаруви (1912-1949) ҳамда замонавий Хитой Халқ Республикаси даврини қамраб олади. Бугунги кунда Хитойдаги 56 этник гуруҳ орасидан ўнтаси ислом динига эътиқод қилиб, улардан кўп қисмини асли Марказий Осиёлик бўлган (дунган, уйғур, қозоқ, қирғиз, салор, тожик, ўзбек) миллатлар ташкил этади.

Мазкур жараёнга тарихий нуқтаи назардан ёндашилса, Хитойга ислом дини тарқалишида икки йўл ниҳоятда аҳамиятли саналганлигига гувоҳ бўлинади. Бирида денгиз орқали савдо алоқалари, бошқасида Буюк ипак йўли орқали сиёсий ва дипломатик муносабатлар олиб борилган. Мазкур давр мобайнида Хитой билан қуруқликдаги савдо алоқаларида форс ва Марказий Осиёлик туркий халқлар, денгизда эса араблар муҳим ўрин тутганлар.

THE HERITAGE OF MYSTICISM – THE FLOWER OF MUSEUMS

ТАСАВВУФ МЕРОСИ – МУЗЕЙЛАР ГУЛТОЖИ

Гулраъно Равшан қизи Орифжонова,

тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Қамолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти 1-босқич докторанти (DSc)

Ўзбекистонда зиёратгоҳларни тиклаш, муқаддас қадамжоларни ободонлаштириш ишларига катта аҳамият берилди. Натижада зиёрат туризми тараққий этди. Бу ўз навбатида Ўзбекистонга зиёрат мақсадида ташриф буюрган сайёҳларга юртимиз бой тарихини, зиёратгоҳ ҳақида батафсил таништиришни тақозо этар эди. Шу сабабдан кўплаб муқаддас қадамжолар қошида музейлар ташкил этила бошлади.

Шундай музейлардан бири Республика Маданият ва спорт ишлари вазирлиги, Бухоро вилоят шаҳар ҳокимлиги, Ўзбекистон музейлари диний идораси вилоят вакиллиги ташаббуси ва бевосита ёрдами билан Бухоро Давлат музей-қўриқхонаси маъмурияти ва бир гуруҳ илмий ходимлари томонидан Абдуҳолиқ Ғиждувоний таваллудининг 900 йиллиги, Баҳоуддин Нақшбанднинг

685 йиллиги муносабати билан Баҳоуддин Нақшбанд меъморий мажмуасида жойлашган «Баҳоуддин Нақшбанд тарихий музейи» қайта ташкил этилди. Бу мозийгоҳ тасаввуф тарихига бағишланган Республикамиздаги ягона музейдир.

Исломий ғоялар асосида шаклланган тасаввуф таълимотининг ижтимоий, маданий, маънавий, фалсафий динамикаси намоишига бағишланган бу музейдан тариқат ва тариқат пирлари ҳаёти, фаолияти, улрнинг касб-кори, машғулооти билан

Бухоро музейлари орасида етакчи ўринлардан бирини эгаллайди. Ундаги сайёҳлар диққатини тортувчи буюмлар сирасига XVIII асрга оид катта Қуръон китоби, Улуғбек мадрасаси эшигидаги китоба, Сайфиддин Бохарзий қабри ёғоч панжаралари ва бошқаларни мисол тариқасида келтириш мумкин¹.

Шофиркон тумани тарихи ва маданияти музейи ҳам Бухоронинг етти пирларидан бири Хожа Ориф Ревгарий зиёратгоҳи худудида ташкил этилган. Экспозициядан асосан археологик, этнографик предметлар ва қўлёзма намуналари ўрин олган.

Навоийдаги XVI-XX асрларга оид Қосим Шайх мажмуаси таркибида музей мавжуд бўлиб, бу ерда асосан археологик топилмалар билан бирга этнографик предметлар ҳам экспозицияга қўйилган.

XVI асрда Кармана беклиги маънавий ҳаётида ўчмас из қолдирган Қосим Шайх Азизоннинг ҳаёти ва фаолияти эзгу ва хайрли ишларга қаратилган эди. Бухоро ҳукмдори Абдуллахон II ҳазрат Қосим Шайхга бўлган ихлоси юзасидан 1558 йилда Карманада хонақоҳ барпо эттирган. Ушбу бунёдкорлик ишларида Қосим Шайхнинг ўзи ҳам қатнашган ва ҳомийлик кўрсатган.

Ориф Деггароний обидаси Кармана шаҳридан 30 км ғарбда жойлашган Ҳазора қишлоғидаги, Мовароуннахрнинг энг қадимги ёдгорликлардан биридир. Манбаларда келтирилишига кўра унинг қурилиш даври XI аср бошларига тўғри келади. Хожагон Сулукининг машҳур суфийларидан бири бўлмиш Шайх Мавлоно Ориф Деггароний (1313-1376) шу қишлоқда туғилган ва шу ерда дафн этилган².

Мажмуада ул зотнинг хотирасини эслатиб турувчи даҳмаси ва қадимий шифобахш сувли қудуқ ҳамда чиллаҳона сақланиб қолган.

Бу зот Нақшбандия тариқатидаги Хожагон Сулукининг буюк намояндаси бўлганлиги тарихий манбаълардан яхши маълум. Худудда 2006-2007 йилда кенг кўламли таъмирлаш, ободонлаштириш ва бунёдкорлик ишлари олиб борилди ва Навоий вилояти ҳокимлигининг қарори билан Мавлоно Ориф Деггароний тарихий музейи ташкил этилди. Музей экспозициясидан кўплаб этнографик предметлар ўрин олган. Жумладан, сўзаналар, кирпечлар, жойнамоz, аёллар ва эркакларнинг XIX асрга оид либослари, рўмоллар, мато бўлаклари, сопол буюмлар, уй-рўзғор буюмларидан – кели, сопол товоқ ва ёғоч қошиқ намуналари, ёғочдан ишланган чўмич, тўқилган човлилар, мисдан ишланган кўза, самовар, офтоба, хумлар, дастшўйлар, сув сақлашга мўлжалланган идишлар, ёғоч ўймакорлиги, наққошлик ёрдамида безак берилган курсилар, лавҳлар намоиш этилган.

Навоий вилоятида кўплаб ислом оламининг етук намоёндалари, фикҳшунос олимлар, суфийларнинг мақбаралари ва меъморий мажмуалар таркибида музейларнинг мавжудлиги зиёрат туризми доирасида Ўзбекистонга ташриф буюрган туристларга тарихий-маданий бойликларимизни намоиш этади.

Тошкентдаги Ҳазрати Имом мажмуаси таркибида ҳам қўлёзмалар сақланадиган музей ўз фаолиятини олиб боради. Кўплаб ташрифчилар бу ерга Қуръони Каримнинг Усмон мусхафини ўз кўзи билан кўргани ташриф буюради. Бир қанча

¹ Жўраев Ш. Ғ., Иноятова Ф. С. Бухоро музейлари маҳаллий ва хорижий туризмни ривожлантириш объекти // «Моддий-маънавий мерос ва умумбашарий қадриятлар» мавзусида Республика илмий- амалий конференцияси материаллари тўплами. – Тошкент, 2021. – Б. 35.

² Ўша манба. – Б 69.

зиёрат туризми билан боғлиқ сайтларда мазкур музей (Қуръон музейи) ҳақида кўплаб маълумотлар учраши музей шуҳратида дарак беради.

Бундан ташқари Ал-Ҳаким ат-Термизий зиёратгоҳи таркибида ҳам Термиз ва термизийлар мероси музейи мавжуд бўлиб, музей экспозицияси саккиз бўлимдан иборат. Термизнинг қадимги тарихидан бошлаб Амир Темур давригача бўлган даврни қамраб олади. Термизийлар мероси эса алоҳида бўлимда ўз аксини топган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Ўзбекистонда ислом оламининг буюк намоёнларига бағишланган музейлар кун сайин кайин кўпайиб бормоқда. Мазкур меросни ўрганиш ва тарғиб қилиш масаласи давлат сиёсати даражасидаги аҳамиятга молик масалалардан бирига айланди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 16 июльдаги «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси маркази фаолиятини янада такомиллаштиришга доир кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» ПҚ-5186-сон қарори¹га мувофиқ марказ ҳузурида музей ташкил этилиш вазифаси қўйилди.

Иккинчи қават мажмуанинг асосий кўргазма майдони бўлади. Бу ердаги Ислом тарихи музейи 9 та бўлимдан ташкил топади. Бинонинг марказида 65 метр баландликдаги гумбаз остида Ислом оламининг дурдонаси ҳисобланган Усмон мусҳафи қўйилади. Бу зал атрофида яна 8 та – «Исломдан аввалги даврда Марказий Осиё», «Исломнинг Марказий Осиёга ёйилиши», «Таълим», «Илм-фан», «Меъморчилик ва шаҳарсозлик», «Санъат ва бадий хунармандчилик», «Анъаналар» ҳамда «Учинчи Ренессанс – Янги Ўзбекистон» бўлиmlари жойлашади².

Ҳозирда мазкур музейда экспозиция яратиш ишлари олиб борилмоқда.

ARTISTIC TOOLS (SAJ') USED IN HADITHS HADISLARDA ISHLATILGAN BADIY VOSITALAR (SAJ')

Nodir Sayfitdin o'g'li Djalolov,

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi matnshunoslik va
adabiy manbashunoslik yo'nalishi 2-kurs magistranti*

Saj' — badiiy so'z san'atlaridan biri bo'lib, bir yoki bir necha gapdagi ayrim so'zlarning vazn yoki raviyda (yoki har ikkalasida) mos kelishidir. Saj' san'ati dastlab xalq og'zaki ijodida paydo bo'lgan, keyinchalik yozma adabiyotga o'tgan. Sajlangan matn ravon o'qiladi, ohangdorlik va kuchli emotsionallik tug'diradi, kishi xotirasida mustahkam saqlanib qoladi. Saj' san'ati ishlatilgan nasr — nasri musajja', nazm esa nazmi musajja' deb yuritiladi. Saj' tuzilishi jihatidan 3 xil bo'ladi: 1. To'liq Saj' (mutavoziy Saj') — bir yoki bir necha gapdagi ayrim so'zlar vaznda hamda raviyda mos bo'ladi.

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 16 июльдаги «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси маркази фаолиятини янада такомиллаштиришга доир кўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» ПҚ-5186-сон қарори // <https://lex.uz/ru/docs/5514989>

² <https://www.gazeta.uz/oz/>

Saj' shoxlarning saroy yozishmalari, tarixiy, ilmiy va badiiy nasrda ham qo'llanilgan. Mumtoz adabiyotda Navoiy, Bobur, Gulxaniy kabi san'atkorlar undan unumli foydalanishgan. Navoiy o'zbek nasrida Saj' san'atini eng yuqori cho'qqiga ko'tardi.

سَجْع (saj') so'zi arabcha سَجْع (g'uv-g'uvlamoq (kaptarlarga nisbatan); qofiyali nasrda yozmoq) fe'lining masdaridir. Sakkokiy saj'ga shunday ta'rif beradi: السجع يكون في النثر، كالقافية في الشعر كقولك ما أبعد ما فات، وما أقرب ما هو آت bo'ladi).

Saj' haqida Burhoniddin Atoulloh Mahmud Husayniy o'zining «Badoyi'u-s-sanoyi'» asarida «Arabiyat ahlining bir toifasi nazdida nasrg'a xosdur va bu toifa saj'ni nasr fosilalarining oxirg'i harfta muvofiqlig'idin iborat deb bilipturlar. Fosiladan murod ul so'zdirkim, aning tufaylidin kalom qararlari, ya'ni bo'laklari bir-biridin ayrilib turg'ay. Bu san'atta, qaerda zikr etilmasun, oxirg'i harftin murod so'z o'zagidagi qofiya raviysi yanglig'amalda bo'lg'an oxirg'i harf yoki o'shul harfqa o'xshash o'zga bir harftur» deydi¹. Bu ta'riflar saj' san'ati faqat so'zlardagi tovushlar mutanosibligi orqaligina amalga oshishini ko'rsatadi.

Atoulloh Husayniy «Miftoh»² sohibi, saj', ya'ni nasr bo'laklari oxiridag'i so'zlar she'rdag'i qofiya kibidur deptur. Ravshan va mashhuri ham aning ushbu qavlidur» deb Abu Yoqub Yusuf as-Sakkokiyning ta'rifiga ishora qiladi va saj'ning ta'rifida ixtilof bo'lganidek, uning turlarini aniqlashda ham ixtilof borligini ta'kidlab shunday deydi: «Bir toyifa derkim, aning nav'lari uchdur: saj'-i mutavoziy, saj'-i mutarraf, tarsi'. Bu toifa tarsi'ni alohida san'at deb bilmaslar va ani nasrg'a xos deb bilurlar. Ikkinchi bir toifa derkim, tarsi' saj' nav'laridin emastur, ul alohida san'attur va aning uchunchi nav'i saj'i mutavozindur»³.

Lekin ko'pchilik sharq filologlari saj'ni Atoulloh Xusayniy tasnifiga mos ravishda uch, ya'ni mutavoziy, mutarraf, mutavozin turlarga bo'ladilar. Jumladan, XV asrda yashagan Shayx Ahmad Taroziy badiiy san'atlarga bag'ishlangan «Fununu-l-balog'a»⁴ asarida saj'ni nazmga nisbatan qo'llaydi va Husayniy tasnifiga mos keluvchi saj'u-l-muvozana, ya'ni mutavozin, saj'u-l-mutavoziy va saj'u-t-tarafa, ya'ni mutarraf turlarga ajratadi.

«Saj'-i mutavoziy ohangdosh raviydosh lafzdoshlikdan ibo-rat»⁵, ya'ni saj' hosil qilayotgan so'zlar ham vaznda, ham tovushlarda o'zaro mutanosiblikka ega bo'ladi. Masalan,

عن حذيفة، عن النبي صلى الله عليه وسلم، قال: "لا تقولوا ما شاء الله، و شاء فلان، ولكن قولوا ما شاء الله ثم شاء فلان"⁶

Huzayfadan rivoyat qilinadi, Nabiyl solallohu alayhi vasallam: "Alloh va falonchi xohladi demanglar, balki, Alloh xohladi so'ngra falonchi xonladi denglar", dedilar.

Bu misolda فلان، فلان so'zlari saj'-i mutavoziy hosil qilgan.

«Saj'-i mutarraf nobo'g'indosh raviydosh lafzdoshlikdan iborat, ya'ni so'zlar vaznda

¹ Atoulloh Husayniy. Badoyi'u-s-sanoyi'. Forschadan A.Rustamov tarjimasini. –T.: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1981. –B. 62.

² Abu Yoqub Yusuf as-Sakkokiyning (1160-1228) arab balog'at ilmi haqidagi «Miftohu-l-'ulum» asari nazarda tutilgan.

³ Atoulloh Husayniy. O'sha manba. –B. 62.

⁴ Asar haqida qarang: Shayx Ahmad Taroziy. Fununu-l-balog'a. O'zbekiston adabiyoti va san'ati. 1994 yil 18 mart.

⁵ Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. –T: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979. –B. 99.

⁶ Abu Dovud. Sunani Abi Dovud. –T: DKI nashriyoti, 2014. –J. 4, B. 295. 4980-hadis

va tovushlar sonida farq qiladi, lekin oxirgi harflari o'zaro mos bo'ladi.»¹ Masalan:

عن المسيب عن وراد عن المغيرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: "إن الله حرم عليكم عقوق الأمهات, و منع وهات, ووأد البنات, وكره لكم قيل وقال, وكثرة السؤال, وإضاعة المال"²

Musayyib Varroddan, u Mug'iyradan, u esa Nabiy sollallohu alayhi vasallamdan rivoyat qiladi. U kishi: "Alloh sizlarga onaga oq bo'lish, berish shart bo'lgan narsani man qilish va qiz farzandni tiriklayin ko'mishni harom qildi. O'zaro adovat chiqradigan gaplarni gapirish, ko'p savol berish va mol-davlatni isrof qilishingizni yomon ko'rdi", dedilar.

Bu misolda وهات, البنات bilan الأمهات so'zlari saj'-i mutarraf hosil qilgan.

Shuni ham ta'kidlash joizki, o'rta asrlardan boshlab hozirga qadar ko'pchilik ajam olimlari Sakkokiyning saj'ga bergan ta'rifini qabul qilgan bo'lsalar-da, unga o'z munosabatlarini bildirib, takomillashtirishga harakat qilganlar ham bor. Shuning uchun bu saj'ning ta'rfi masalasida xilma-xillik vujudga kelgan³, masalan: «Saj' lug'atta qumrining sayrashini va islohdagi jumladagi so'zlarning vaznda bir xil bo'lishini ifodalaydi» (Husayin Voiz Koshifiy), «saj'... ikki jumla oxiridagi ikki so'zning tengligidan iborat» (G'iyosiddin bin Jaloliddin), «...so'zlovchi o'z gapida yo vaznda, yo harfiy raviyda, yoki har ikkisida bir-biriga o'xshagan so'z keltiradi» («Abduqahhor bin Ishoq») va h.k.; hozirgi Eron va Turkiya adabiyotshunoslari orasida, masalan: «...saj' hamvazn bo'lmagan, ammo qofiyalangan so'zlardan iboratdir» (Habibullo Omuzgor va b.), «...yozuvchi yoki so'zlovchi o'z gapida vazn yo so'nggi harfda, yo har ikkalasida mos so'zlarni keltiradilar» (Do'iy Javod), «Saj' kalomi mansurda ikki fosilaning oxirlarining harfi vohid uzra kelmisina derlar».

Saj'ning ta'rfi va turlari hamda xususiyatlarini sinchkovlik bilan tadqiq qilgan B. Sarimsoqov «Saj' o'z xususiyatlari jihatidan ma'noviy-lafziy san'at hisoblanadi. Chunki u muayyan asardagi mazmunni yorqin ifodalabgina qolmay, balki nozik so'z o'yinlari, ifodaning ohangdorligini ta'minlashda ham muhim rol o'ynaydi»⁴ fikri bilan saj'ga bo'lgan an'anaviy yondashuvni o'zgartiradi.

O'zbek arabshunosi M. Saydumarov⁵ o'zining Haririy maqomalariga bag'ishlangan tadqiqotida saj' san'atining badiiy xususiyatlari, saj'ning tarkibi, uning badiiy-uslubiy xususiyatlarini tahlil qiladi.

B.Sarimsoqovning saj'ga munosabati, M.Saydumarovning saj'ga «tarkibi, uning badiiy-uslubiy xususiyatlari» jihatdan yondashuvi, bu san'at hozirgi zamon o'zbek adabiyotida «o'zbek folklori va yozma adabiyotidagi saj' quruq shakliy bezak bo'lmay, balki muhim g'oyaviy estetik vazifa bajaruvchi san'at hisoblanadi»⁶ mezoniga asoslanganini ko'rish mumkin.

¹ Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. –T: G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979. –B. 99.

² Imom B. Sahihul Buxoriy. . –T: DKI nashriyoti, 2014. –J. 1, B. 53. 5975-hadis

³ Ma'lumot olingan manba: Sarimsoqov B. O'zbek adabiyotida saj'. –T.: Fan, 1978. –B. 13-15.

⁴ Sarimsoqov B. O'zbek adabiyotida saj'. –T.: Fan, 1978. –B.12.

⁵ Saydumarov M. Haririy maqomalar. –T.: Qomuslar bosh tahririyati, 1996.

⁶ Is'hoqov Yo. So'z san'ati so'zligi. –T.: Zarqalam, 2006. –B. 51.

KUTADGU BILIG IS A GREAT MONUMENT OF WORLD TURCOLOGY

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ” - ЖАҲОН ТУРКОЛОГИЯСИНИНГ БУЮК ОБИДАСИ

Жалолиддин Алиқулович Бўриев,
*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
таянч докторанти, PhD*

Биз бу тарихий асарни ўқир эканмиз, асар қаҳрамонларининг ўзаро мувоҳасаси, суҳбатлари орқали яхшилик ва ёмонлик, самимийлик, эзгулик ва жаҳолатни ажратиш, Шарқнинг ўзига хос кучли демократик жамиятини қурилиши ва тараққий этганини тушуниб етгандек бўламиз.

Мазкур тарихий асар ислом динини қабул қилган илк туркий давлат, яъни, қорахонийлар давлатида ижтимоий-иқтисодий муҳитни, давлат бошқарув органларининг ишлаш принциплари, адолат устига қурилган ҳукумат ва жамиятдаги иқтисодиётнинг тараққий этиши гавдаланган.

Жамиятда тенглик асосида X асрда Сатук Абдул Карим Қорахон томонидан қурилган қорахонийлар ҳоконлиги уч юз йилдан ортиқ (*милодий 843-1212 йиллар*) давомида Марказий Тянь-Шан, Фарғона водийси, Таласи водийси, Тошкент ва Сирдарё воҳалари ҳамда Шарқий Туркистон ҳудудлари ҳукм сурган. Ҳамда ушбу давлатнинг юксалишида Сатук Буғрохоннинг ҳиссаси катта бўлди¹. Тўғри бу давлат икки бўлиниб, Фарбдагиси Талас ва Самарқанд шаҳарларидан, Шарқдагиси Боласоғун ва Қошғар шаҳридан идора этилди. Халқнинг этник таркиби ўша даврдаги яғмо, чийил, қарлук, оғуз, қанғли ва уйсун қабила уруғларидан иборат эди. Йирик яғмо (туя) уруғи йирик намояндаларидан бири Арслонхон ва жигил (шер) уруғи йирик намояндаларидан Буғрохон бизгача маълум. Ер участкалари бўлинмаси “икто” деб юритилган. Ушбу ерга эгалик қилганларни “иктодор” ёки “муқто” аталган. Вақф мулки объектлари диний хизматчилари тасарруфида бўлган.² 955 йил ҳукумат тепасига Мусо ҳокон келди, ислом дини ушбу ҳукмдор даврида мамлакатнинг расмий дини сифатида эълон қилинди. Ундан сўнг Али Арслон 960-990 йилларга қадар Боласоғун ва Тараз шаҳридан туриб мамлакатни бошқарди. Ўша даврда Ўрда мамлакатнинг ижро аппарати яъни Ҳукумати сифатида функциясини тўлиқ бажарди. Давлат бошқарувида ҳозирги замонда бўлганидек, давлат маслаҳатчиси - ҳокон маслаҳатчиси, вазир лавозимлари жорий этилди. Шунингдек бош вазир унвони жорий этилиб, у ҳукуматни бошқарган.

Ўша даврнинг бошқа монархия давлатлари сингари қорахонийлар давлатида ҳам олий ҳокимият аппарати ҳокон қўлида жамланган бўлсада, тегин, илик хон, беклар томонидан бўлинган тартиб ва таомилда бошқариб келинган. Юқоридаги давлат бошқарув механизмлари кейинчалик ўзбек, уйғур, қозоқ давлатчилиқ тарихида Қўкон хонлиги, Бухоро амирлиги (хонлиги), Хива хонлиги сингари давлатларнинг бошқарув механизмларида қўлланиб келди. Давлат бошқарув бу каби вазифаларни бажараётган

¹ “Мудрость королевской славы (Кутагду Билиг)” Тюрко-исламское зеркало для князей, Роберт Данкофф, University of Chicago Press, 1983, page 281.

² “Қорахонийлар даври тарихи” тақдими. Рўзиев Егор Евгеньевич, (Низоми Университети);

хокимият органлари фаолиятини ҳозирги кундаги Туркия, Озарбайжон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Венгрия, Қозоғистон каби давлатларда учратишимиз мумкин.

Марказий Осиё ва Жанубий Қозоғистон ҳудудларида савдо ривожланди, халқ ҳунармандчилигининг кулочилик, тўқувчилик, темирчилик, заргарлик шишасозлик каби йўналилари юксалди. Кичик шаҳарлар кенгайди, йирик шаҳарлар эса маданият, савдо марказлари сифатида донг таратди. Мисол тариқасида, Қирғизистоннинг Чуй вилоятида жойлашган Болосоғун қишлоғини ўрта катталиқдаги аср шаҳрига айланганини келтиришимиз мумкин. Қорахонийлар даврида урбанизациянинг ривожлангани тўғрисида археологик қазилмалардаги топилган ҳунармандчилик намуналари ва канализация тизимлари қолдиқлари ҳикоя қилади (*Аҳсикент, Тўқмоқ, Ўзган, Қува*)¹.

Х-ХІ аср маънавий ҳаётида панднома - дидактик асар битиш урф бўла бошлаган бир даврда, адиб томонидан ноёб бир дoston битилди. Адибнинг у ёки бу масала бўйича панд-насихатлари ҳудди ҳикматдай жаранглайди.

“Саодатга йулловчи билим”

Эй Юсуф, керак сўзни сўйла рўй-рост,

Ёмон сўзни яшир, қилмиши қора.

Сўзни кўп сўзладинг, таъми кетмасин,

Кўп сўздан инсонлар зерикиб борар.

Дунё бевафодир, қилмиши жафо,

Эй оқил, ундан ўзинг тутгин айро.

Дунёга сен беҳад меҳр қўйгансан,

Ундан тезроқ кўнгил узиб бўл айро.

Ёшлик зое кетди, эссиз кунларим,

Умр тугаб борар, юрак минг пора.

Неча минг яшама ўлим муқаррар,

Мол-дунёнинг қолар бўлма овора.

Ё, Раб, мўминларни ўзинг ёрлақа,

Яшасин қувониб, раҳматинг аро.²

Ўқиган саодатли бўлсин, ва унга йўл кўрсатсин, деб бу нодир асарни битган Юсуф Хос Ҳожиб, уни 1069-1070 йилларда якунига етказган. Юсуф Хос Ҳожиб, билимнинг кадр-қиммати борасида мувоҳаса қилади. Унга кўра, олимларнинг илми, халқ йўлини ойдинлатиши, яъни оғирини енгил қилиши даркорлиги айтилади. Ёки бошқача қилиб, айтганда, илм бу бир машъала кабидир, кечалари ёнар ва инсонларга тўғри йўлни кўрсатади. Бу сабаб билан олимларга иззат-икром кўрсатмок ва шундай илмли инсонларнинг қорига ярашга ўриниш керакли ёзилади. Агар диққат қилинса, асар давомида бир олимнинг илмини бошқа бир олим илмдан фарқлигини кўрсатиб берди. Мисол учун, ҳақимлар (шифокорлар) ҳасталарни даволашади, астрономлар эса ойлар, йилларни ҳисоблашади. Бу илмларнинг барчаси ҳам халқ учун фойдалидир. Олимлар, қўй подаси олди қаторидаги қўчкорга ўхшаб, улар доимо тўғри йўлга бошлайдилар, деб ўхшатиш қилади.

¹ Xayrullaev M.M. Uyg'onish davri va Sharq mutafakkirlari. 306-b

² “Қутағду-билиг”нинг замонавий ўзбекча таржимаси”-1972 йил, муаллиф - Қаюм Каримов, Тошкент шаҳри.

Олам карвонсарой. Ҳар бир одам эса шу йўлдаги карвонларнинг биттаси. Энди тасаввур қилинг, карвон карвонсаройда қанча муддат тўхтаб туради? Демак, сен кўчишингдан олдин кўчларингни юборишни ўйла. Табиийки, олдин юборилиши лозим бўлган ”кўч” инсоннинг эзгу амалларидир. Юсуф Хос Ҳожиб уят-андишани эзгуликнинг ҳимоячиси деб билади. Муҳими, обрў, уят сингари тушуналар соф туркий ифодалар билан номланади:

Байат кимка барса овут кез сувы
Ақар бэрди давлат тугал йуз сувы
Худо кимга андиша-уят ва фазилат бахш этса,
Унга давлат ва тугал иззат-обрў беради.
Адибнинг энг олий шиорларидан бир эса мана бундай:
Кишилар ара, кўр, киши ул булур,
Анингдин кишилар асилар булур.
Кишилар орасида (ҳақиқий) инсон шу бўладики,
Ундан бошқалар наф, манфаат топади.¹

Назаримизда айни мана шу ҳақиқат бугун ҳам ўз кучида турибди. Адибнинг ўғитлари бугун ҳам ҳаётийлигини тўла сақлаган. Биздан эса унга амал қилиш ва замондошларимизни, айниқса, ёшларимизни шу йўлдан бирга-бирга юришга ҳамкорлик талаб этилмоқда, холос.

“Инсоннинг ҳусни - чехраси, чехранинг безаги - кўзлар, ақлнинг безаги - тил, тилнинг безаги - сўз!”, “Жаҳонни эгаллаган киши - буни билим ила бажаради, халқни бошқарувчи эса буни онг билан амалга оширади”, “Эй олийҳиммат инсон!

Инсонийликдан юз ўгирма! Доимо инсониятга инсопарварлик ила муносабатда бўл”, “Ишни виждонан бажар, бунда барча куч ва ҳаракатингни сарф эт! Ҳеч қачон зулм қилма! Аллоҳнинг хизматида бўл ва унинг остонасига бош ур!”² маъносидаги қимматли сўзларни инсониятга мерос қилиб қолдирган ва инсонларга бахтли бўлишни ўргатган Юсуф Хос Ҳожиб ҳаёт фаолиятимизнинг барча жабҳаларида бизга йўлчи юлдуз бўлсин!

Шоирнинг у ёки бу масала бўйича панд-насихатлари худди ҳикматдай жаранглайди, халқ мақолларига ўхшаб кетади — уларнинг бадиий юксаклиги ва маърифий аҳамияти ҳам шунда.

BASIC ISSUES OF RELIGIOUS TOLERANCE IN THE LEGAL SYSTEM OF MALAYSIA

ОСНОВНЫЕ ВОПРОСЫ РЕЛИГИОЗНОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ В ПРАВОВОЙ СИСТЕМЕ МАЛАЙЗИИ

Гузал Усмонбековна Шарипова,

докторант Международной исламской академии Узбекистана

С провозглашением независимости Малайзии возникла совершенно новая политическая и социально-правовая среда. В сложившихся новых условиях был

¹ Yusuf Xos Hojib, “Qutadg’u bilig” Toshkent, 2015. (F.Ravshanov tarjimasi-197 b.)

² Yusuf Xos Hojibning „Qutadg’u bilig“ asari, T., 1991;

выбран курс социальной демократии связи, с чем для поддержания в полиэтническом обществе устойчивой и стабильной атмосферы было принято решение о проведении государственной политики в области религии направленной на равенство между всеми этническими и конфессиональными общинами и группами независимо от их численности и уровня развития. Как следствие правительство Малайзии в целом было и остается активным сторонником идеи объединения многоконфессионального государства.

Политика религиозной толерантности является основой обеспечения внутренней стабильности и интеграции обществ, удерживающей их от потрясений, пресекающей раскол наций и государств и наконец, нейтрализующей политические цели внешнего религиозного воздействия (миссионерство, религиозной ксенофобии, внедрение и распространение сектантских движений и др). В условиях отсутствия религиозной толерантности религиозно-конфессиональное многообразие общества может привести к расколу и обессилению его изнутри, спровоцировать кровопролитные войны.

Во избежание нетерпимости к религиозным чувствам и ценностям этнических меньшинств, живущих на одной территории, необходимо не только проводить политику религиозной терпимости, но и законодательно закрепить ее. Что будет способствовать предотвращению всех видов нетерпимости и позволит

обеспечить справедливую политику в области религиозной толерантности, опирающиеся на конституцию и международные нормы права. В частности, в 1995 году Организации Объединённых Наций объявила 1995 год “Годом терпимости или Международным годом толерантности”. 16 ноября 1995 года страны - участницы ЮНЕСКО подписали Декларацию принципов толерантности. В 1996 году Генеральная Ассамблея Организации Объединённых Наций предложила государствам-членам отмечать Международный день толерантности 16 ноября каждого года, а ЮНЕСКО признана координирующей организацией по его проведению. В связи с этим, стоит отметить, что “Всеобщей декларации прав человека” провозглашает, что «каждый человек имеет право на свободу мысли, совести и религии» (статья 18), «на свободу убеждений и на свободное выражение их» (статья 19) и что образование «должно содействовать взаимопониманию, терпимости и дружбе между всеми народами, расовыми и религиозными группами» (статья 26) . Исходя из вышеизложенного, понятие толерантность рассматривается как уважение, понимание и что самое главное признание богатого разнообразия культур, форм выражения и способов проявления человеческой индивидуальности.

Рассмотрение вопроса религиозной терпимости с точки зрения правовой системы позволит получить более подробное представление о механизме принятия определенных положений о религии и свободе вероисповедания. Процесс законотворческой деятельности в области религиозной толерантности направлен на урегулирование многих вопросов и трудностей, которые возникают при решении важных вопросов. Так, например, в Малайзии данный процесс проходил под активные дебаты не только политических партий, но и при активном участии религиозных меньшинств. Стоит отметить, что при определении роли религии в государственной системе Малайзии, встал вопрос о ее доли участия в решении

государственных вопросов. В частности, установление и определения роли религии в государстве на фоне преимущественно светского конституционного устройства требовалось четко разграничить между ними области влияния. Необходимо подчеркнуть, что в этот период наблюдалось активное участие консерваторов, требующих о более значительной роли религии в государстве и ее закреплении в Федеральной Конституции Малайзии. Что же касается роли доминирующей религии (ислам, буддизм) в государстве, а также многие другие вопросы, затрагивающие и направленные на защиту и обеспечение соблюдения прав на свободу вероисповедания, особенно для религиозных меньшинств были внесены в Федеральную Конституцию Малайзии.

Следует признать, что одно из самых важных принципов в религиозной толерантности это правовая защита граждан, в особенности в защите прав этнических меньшинств и конфессий, проживающих в Малайзии. Необходимо подчеркнуть, что правовой статус личности, то есть гражданства в Малайзии, как и во многих государствах, обуславливается определенным объемом прав, свобод и обязанностей. Государственный режим, конституционная система, различные государственно-правовые и общественно-политические институты, а также ратифицированные* правовые соглашения и другие органы страны составляют целостную правовую систему. Так Конституция Малайзии вступила в силу 31 августа 1957 года одновременно с провозглашением независимости. По мере изменения формы государственного устройства Малайзии возникла необходимость внести изменения в ее нормативно правовые акты, так 16 сентября 1963 года в Конституцию Малайзии были внесены дополнения, известные как "Акт о Малайзии". Сегодня действующая Конституция Малайзии является одной из самых детализированных не только в Азии, но и во всем современном мире. По форме государственного устройства Малайзия является федеративным государством, а по форме правления – гибридным государством: конституционной монархией с выборным главой государства.

Конституция включает в себя 14 частей и 10 приложений. Части конституции делятся на главы и статьи либо непосредственно состоят из статей. Приложения к конституции состоят из частей или перечней. Преамбула в Конституции Малайзии, как и в конституциях Сингапура и Таиланда, отсутствует. В приложениях закрепляются дополнительные положения регулирования общественной жизни общества.

Положение и обозначение правового статуса личности помещены в отдельные главы и разделы Конституции. Так основные личные права и свободы граждан Малайзии описаны во второй главе Конституции Малайзии. В этой главе рассматриваются такие понятия как право на жизнь, право на свободу, право на личную неприкосновенность, право на свободу передвижения и выбора места жительства, а также право на свободный выбор вероисповедания. Особенно необходимо подчеркнуть, что для построения правового государства необходимо развивать институт прав человека, без которого невозможно существование демократических преобразований. Права человека в современном мире — это тот объем правовой свободы, который в настоящее время заложен в эту концепцию и который формирует в обществе правовую культуру.

Далее будут приведены факты религиозной толерантности в правовой системе Малайзии на примере Федеральной Конституции Малайзии. 1-м пункте 3-ей статьи Конституции Малайзии рассматривается вопрос вероисповедания, исходя из этого следует, что в Малайзии гарантируется свобода религии, а также провозглашается официальной религией Малайзии ислам, не смотря на это другие религиозные взгляды могут исповедоваться в мире и согласии в любой части Федерации, что обеспечивает гарантию свободы вероисповедания в стране в соответствии с законом. Таким образом, в 1 и 2 пунктах 8 статьи Конституции Малайзии говорится, что все граждане равны перед законом и пользуются равной защитой со стороны закона, а также запрещается дискриминация в отношении граждан не только на основе религии, расы, происхождения или места рождения гражданина. Что в свою очередь доказывает существование свободы совести и отсутствия принуждения при определении гражданином своего отношения к религии.

В 10-ой статье Конституции Малайзии закреплено право всех граждан на свободу слова и самовыражение, так, например, все граждане имеют право собираться мирно, без оружия, проводить собрания, митинги* и демонстрации*... тем самым обеспечивается гарантия реализации гражданами права на проведение публичного мероприятия. Естественно, с учетом четкого соблюдения порядка организации и проведения такого мероприятия. Что способствует проведению празднования не только национальных, но и религиозных праздников. Так, например, в 3-ем пункте 12 статьи Конституции Малайзии гарантирует не вмешательство в религиозные обряды немусульманских общин.

Опираясь на вышеуказанные пункты конституционного положения, можно сказать, что все права и свободы, одинаково относятся к представителям всех наций и народностей без исключения. Интернациональное и многоконфессиональное общество способствует утверждению духа взаимоуважения и межнациональной толерантности в Малайзии.

PROSPECTS OF CIVILIZATION AND HUMAN RELATIONS IN CENTRAL ASIA **МАРКАЗИЙ ОСИЁ МИНТАҚАСИДА ЦИВИЛИЗАЦИЯ ВА ИНСОН** **МУНОСАБАТЛАРИ ИСТИҚБОЛЛАРИ**

Шокир Шовкат ўғли Шовкатов,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги
Малака ошириш маркази ўқитувчиси*

Ҳозирги XXI асрда инсоният фан-техник ютуқлар мажмуасини қўлга киритишда муваффақиятларга эришаётганлиги билан ўзига хослигини намоён этмоқда. Дунёнинг илғор мамлакатлари кундан-кун илмий-амалий кашфётларни жадаллаштирмоқда. Йирик ишлаб чиқариш салоҳиятига эга бўлган АҚШ, Япония, ХХР, Россия, Англия, Германия каби давлатлар энг илғор технологияларни ишга солиб иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ислохотларни амалга оширмоқда.

БМТ, ЖСТ (Жаҳон савдо ташкилоти), НАТО, Шанхай ҳамкорлик ташкилоти каби кенг имкониятларга эга нуфузли бошқарув тизимлари дунёнинг у ёки бу минтақасида содир бўлаётган ўзгаришларга бевостиа ёки билвосита иштирок этишмоқда.

Жаҳон миқёсидаги муаммолар цивилизация жараёнида бир томонлама ҳал этилиш даражасидан аллақачон юқорилаб кетди. Ҳеч ким, ҳеч бир давлат масалаларга бир томонлама ёндоша олмайди. Илғор, замонавий технологиялар асосида ишлаётган техник қурилмалар инсон онги маҳсули сифатида Ер шарини, космосни, атроф оламни тўлиқ назорат остида ушлаш имкониятларига эришмоқда. Ўтган асрларда бўлиб ўтган воқиа-ҳодисалар ўтмиш сифатида тарихдан жой олди. Янги фикир, янги онг келажак сари янгича кўринишда дадил қадам қўймоқда¹.

Жаҳон халқлари дунёда тинч-тотув, барқарорлик, ҳамжиҳатлик, яқдиллик тамоиллари асосида демократик жамиятлар ташкил этиб яшашга интилади.

Умумбашарий анъаналарни сақлаб қолиш, уларни асраб-авайлаш, миллий урф-одатлар, уларни йўқотмасдан комиллик сари ривожланишини давом эттириш ер юзида истиқомат қилаётган етти миллиарддан ошиқ кишиларнинг умумий истаги.

Ер планетасининг ўтмиши кўплаб бўҳронлар, урушлар, қон тўкишларга гувоҳ бўлди. Ақл-заковат соҳиби бўлган инсон олдида бугунги цивилизация даврида ҳаётни қадрлаш эртанги келажакни сақлаб қолиш вазифаси кўндаланг турибди.

Ер шарининг, башарият тамаддунинг тақдири инсоният ўз ўтмишидан қандай хулосалар чиқара олаётганига боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Тузилаётган режалар, яратилаётган доктриналар Инсон ҳамда цивилизация манфаатларига нақадар мос келиши жорий ислохотларнинг пировард натижалари қандай якунланишини белгилаб беради.

Инсоният ўз тамаддунини асраб авайлаб қолиши учун нималарга нисбатан қандай муносабатда бўлмоғи керак? – деган масала ўта муҳим ва долзарбдир.

Албатта, цивилизация бутун дунёда рўй бераётган, ортга қайтмайдиган жараён. Бошқа мамлакатлар қатори биз учун ҳам зарурий. Лекин у бирёқлама бўлмаслиги керак. Цивилизация миллий ўзликни йўқотиш дегани эмас! Дунё тамаддуни турли халқларнинг ўзига хос анъаналари, маданияти, маънавий қадриятлари билан гўзал ва бой ҳисобланади. Уларнинг ҳар бири яшаш ва равнақ топишга ҳақли. Лекин қайсидир давлат ёки давлатлар, қайсидир халқ ёки халқлар цивилизацияни ўз менталитетидан келиб чиқиб, ўзгаларга тикиштириши кишилиқ жамиятига тўғри келмайдиган ҳолат ҳисобланади. У ҳолда бу жараён бир томондан фойда қилса, иккинчи тарафдан жиддий зарар келтириши, асрий қадриятларга шикаст етказиши, халқ ўз илдизидан айрилган “омма”га, миллат ўз қиёфасини йўқотган “манкурт”га айланиб қолиши эҳтимолдан узоқ эмас. Бундай хатарга йўл қўймасликнинг чораси битта: ўзгалар қадриятини камситмаган ҳолда ўз қадриятларимизни маҳкам туриб ҳимоя қилишимиз, лозим бўлса, жумла жаҳонга кўрсатишимиз керак.

Цивилизация жараёнида кишилиқ жамияти эришган цивилизация тарихи, ҳозирги куни, ютуқ ва камчиликлари, босиб ўтилган тарихий узоқ кўп асрлик йўлдан олинган фалсафий хулосаларга эътибор қаратилади. Шу билан бирга эртанги кунимиз

¹ Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент: Ўзбекистон (НМИУ), 2017. – 488 б.

фаровонлиги йўлида назарий қарашларнинг аҳамиятли жиҳатларига назар солинади. “Одамлар оловга ўхшайди, деган эди донишмандлардан бири, иссиғидан баҳра ол-у куйдиришидан эҳтиёт бўл”. Тараққиёт мевалари ҳам худди шундай, ундан кўрқиш эмас, фақат тўғри фойдалана билиш керак. Қандай мақсадда қўлласангиз, ўша тарафга етаклайди¹.

Юртимизда бошланган барча эзгу ишлардан кўзланган асосий мақсад – давлатимиз салоҳиятини ошириш, халқимиз фаровонлигини таъминлаш, озод ва обод Ватан пойдеворини мустаҳкамлаш, баркамол авлодни вояга етказишга қаратилган. Ёшларимизнинг ўқиб-ўрганиб, замонавий илмларни эгаллаган, соғлом ва маънавий етук авлод бўлиб вояга етиши йўлида кенг қўламли ишлар амалга оширилиб, зарур шароитлар яратилмоқда.

Ҳар йили миллатимиз ёшларининг келажак равақини ўйлаб ҳамда ёшларимизнинг эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда замонавий мактаб ва коллежлар қурилмоқда, улар энг сўнгги русумдаги ўқув-лаборатория жиҳозлари билан таъминланмоқда. Шундай экан, давлатимиз фарзандларимиз истиқболи учун муттасил қайғураётган бир пайтда “цивилизация” баҳонаси остида тарбияни издан чиқарувчи, маънавиятини кемирувчи ҳар қандай ёт таъсирлардан ёшларимизни ҳимоя қилиш, дунёда кечаётган ахборот таҳдидига қарши ёшларимизда соғлом иммунитетни шакллантириш, огоҳликни бир дақиқа бўлсин қўлдан бой бермаслик – бугун сув ва ҳаводек муҳим заруратга айланган.

Цивилизация тушунчасига аксарият ҳолларда инсоннинг жамият моддий, маънавий, ҳўжалик соҳаларидаги ўзгартирувчилик фаолияти ва унинг яқунлар сифатида қаралади.

Ҳозирги кунда цивилизация тўғрисида кўплаб фикрлар мавжуд. Абу Наср Форобий фикрича “ҳар бир инсон табиатига кўра олий даражадаги етукликка эришиш учун курашади. Бундай етукликка шаҳар жамоаси орқали эришилади”.

Америкалик профессор С. Хантингтон “цивилизация” тушунчасини “ривожланган” маъносида қабул қилишни таклиф қилади. 1997 йилда “Цивилизациялар тўқнашуви” номли китоби чоп этилиб, унда кейинги уруш цивилизациялар ўртасида бўлиши, ўз-ўзини йўқ қилувчи уруш бўлиши такидланади.

Аслида цивилизациянинг туб моҳиятига эътибор берсак у қандайдир утопик қарашлар самараси эмаслиги ҳам, ёки риакцион руҳдаги жангари-фантастик ёндошишлар маҳсули эмаслиги ҳам аниқ кўринади.

Ер шари Ғарб ва Шарқ цивилизацияи таъсири остида ўзининг бугунги қиёфасига келди. Ўрта асрларда фан-техника ютуқларидан ҳарбий мақсадда фойдаланган Европалик ҳукумдорлар жаҳон давлатлари, мамлакатлари, халқлари бошига оғир мусибатлар солгани тарихда маълум. Биринчи, иккинчи жаҳон урушлари инсоният бошига қанча оғир кунлар солганини ҳамма билади. Цивилизация жараёнида маданиятлар тўқнашуви натижасида урушлар пайдо бўлиши тўғрисида фикрларга

¹ Маърифат – тинчлик асоси. Тузувчи Раҳимжонов Д; Масъул муҳаррир Исломов З. -Тошкент:Тошкент ислом университети, 2009. – Б. 120.

борилганда ҳам бу фикр қанчалик глобаллашган жамият вакили фикри экан деган савол пайдо бўлиши табиий¹.

Шарқ цивилизацияида қадимги Хитой тамаддунига асос бўлган Конфуций таълимоти, Даосизм, Неоконфуцийчилик кабилар, Ислом илоҳий дини таълимотидаги инсонпарварлик ғоялари билан йўғрилган муқаддас оятлар ёки ҳадислардаги цивилизация мужассамлиги ҳайратланарли.

Цивилизациянинг тақдирини ўзаро урушлар, дунёга ҳукумрон бўлиш ғояси, минтақаларда якка ҳоким бўлиб олиб ўз манфаатлари учун бошқа камкуч давлатларни, халқларни талон-тарож қилиш усуллари эмас, балки инсоният тақдири ҳақида қайғуриб, ҳаёт неъматини келажак авлодларга тақдим этиш йўлидаги ҳамжиҳат интилишлар ҳал қилади.

Цивилизация даражаси шу ижтимоий қурилма ичида муайян шахс, инсоннинг камол топиши учун қандай имкониятларга эга эканлиги билан белгиланса, мақсадга мувофиқ бўлади.

XXI аср цивилизацияида инсон омили. Аллоҳ таоло ўз жалолати ва қудрати ила инсонга яратувчилик иқтидорини ато этди. Одам мулоқот қуроли сифатида тилдан, меҳнат қуроллари яратиш учун ақл ва қўлларидан, яратган қуролларидан яхшилик йўлида фойдаланиш учун онг ва тафаккурдан фойдаланди.

Цивилизация босқичларидан поғонама-поғона кўтарилар экан, фикирларини янгилик, яхшилик яратишга қаратади. Ихтиро этган нарсалари эзгулик мақсадига ишлатилишини истайди.

Инсон ўз фитратидаги яратувчанлик хислатини тарк этмайди, у ўз юртини, шахрини, қишлоғини, маҳалласини, кўчасини, ҳовлисини, уйини, ва ҳаказо маданийлаштириб, гўзаллаштириб яшашни истайди. Ватанпарварлик ҳисларини давом эттиради.

Ўзи яшаб турган мамлакат қонунларига ҳурмат руҳида яшаш фуқароларга тинчлик, хотиржамлик, ижодий камолот беради. Инсон давлат органлари, ижтимоий жамиятга яхши муносабатда бўлиб, ўз фарзандларига ҳам истиқомат қилиш, фаровон турмуш қуриш шароитларини яратиш йўлида меҳнат қилади.

Жамият аъзоларининг бир мақсад сари интилишлари шу жамиятда барқарорлик, юксалишини келтиради.

Цивилизациялар тарихи ўрганилар экан, кўп ҳолларда инсоннинг маълум цивилизацияга қўшган ҳиссаси ҳақида тўхталинади. Қадимги Рим империяси, антик маданият, Византия, Месопотамия, қадимги Миср маданияти, қадимги Хитой тамаддуни, Европа уйғониш даври цивилизацияи ва ҳаказолар.

XXI аср фан-техника тараққиёти инсонга кенг имкониятлар эшигини очиб берди. Инсон бугунга келиб нафақат цивилизацияларга ҳисса қўшувчи индивид, балки цивилизациялардан ўз эҳтиёжларига кераклигини олиш ва уни ижодий такомиллаштиришга томон қадам ташлади.

Ўз ислохотларида социализмга бозор-тадбиркорлик инструментларини жорий этган Хитой (ХХР) тарихан унча катта бўлмаган даврда дунёдаги илғор мамлакатлар олдинги қаторига ўтиб олди, ўз фуқаролари турмуш даражасини бир неча баробарга

¹ Ҳасанов А., Комилов Н., Уватов У., Азимов А., Раҳимжонов Д., Зоҳидов Қ. Ислом тарихи. - Тошкент: "Тошкент ислом университети" нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2008. – Б. 96.

яхшилади. Бундай цивилизациялар намуналарини Сингапурда, Малайзияда, Жанубий Кореяда кўришимиз мумкин. Республикамизда АҚШ, Япония, Европа давлатлари тажрибалари асосида Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев томонидан беш тамоил принциплари олға сурилганлиги инсон ва жамият муносабатларига янгича рух киритди.

Президентимизнинг мақсади халқнинг бой-бадавлат бўлиши учун тадбиркорлик, ишлаб чиқариш имконларидан унумли фойдаланиш кераклиги ҳақидаги фикрлари амалда тўғри эканини исботлаб турибди.

BASIC PHILOSOPHY OF ISLAMIC EDUCATION

ОСНОВЫ ФИЛОСОФИИ ИСЛАМСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Ильхом Мухиддинович Саидов,

доктор исторических наук, профессор, Самаркандский госуниверситет

Равшан Субханович Мардонов,

кандидат философских наук, доцент, Самаркандский филиал ТУИТ

В современных условиях наряду с классической системой образования получает развитие религиозное образование. В религии ислам особое внимание уделяется вопросу образования человека. Религиозное образование отличается от классического образования, реализуемого в общеобразовательных школах, средних и высших профессиональных учебных заведений тем, что религиозное обучение и воспитание предусматривает веру во Всевышнего.

Исламское образование – целенаправленный процесс обучения, воспитания развития детей и взрослых ради Всевышнего, осуществляемого на основе религиозного вероучения, включающего поклонение Всевышнему, выполнение правил и законов шариата, формирование личности, соблюдающий мусульманский образ жизни, с ориентацией на срединный путь ислама.

Развитие мусульманской уммы непосредственно зависело от развития системы образования. Вопросам образования в религии ислам отводится особая роль. В Коране указывается, что «Аллах сотворил Адама и научил его именам и названиям предметов, которые будут употребляться в жизни. Затем Он предложил ангелам предметы, связанные с человеческой мыслью и образом жизни, и сказал: «Сообщите Мне имена этих, если вы правдивы в том, что имеете больше прав быть наместниками на земле благодаря вашему поклонению и повиновению Мне и что нет лучше вас» (2:31). Из этого аята следует, что Аллах дал Адаму возможность назвать имена всего, существующего на Земле. Аллах сказал Адаму: «О Адам, сообщи ты им названия этих предметов и их предназначение, которым ты научился!» А когда он сообщил им их названия, то Аллах сказал: «Разве Я вам не говорил, что знаю всё сокровенное на небесах и на земле и то, что вы обнаруживаете, и то, что скрываете в душах?» (2:33).

Таким образом, началом исламского образования можно считать время, когда жил первый человек на Земле – Адам, являющегося первым посланником и пророком. Адам и последующие пророки разъясняли верующим о единственности Всевышнего

и необходимости соблюдения и выполнения его ниспосланий. Первым словом ниспослания Аллаха пророку

Мухаммаду было слово «читай». Дальнейшие слова ниспослания относились также к познанию, обучению. «Читай, о Мухаммад, Откровение, начиная с произнесения имени твоего Господа. Только Он в состоянии совершить творение» (96:1). «Он сотворил человека, обладающего соразмерным совершенным телом и знанием, из сгустка крови, в котором нет ничего, что могло бы вызвать гордость» (96:2). «Продолжай читать, и твой

Господь – самый великодушный – оценивает тебя должным образом и не оставит тебя без помощи» (96:3). «Он – Тот, который научил человека писать с помощью калама (пера), а он до этого не знал письма» (96:4). «Он научил человека тому, что никогда не приходило ему в голову» (96:5).

В исламе делается акцент на грамотность и образованность мусульман. «О вы, которые уверовали в Аллаха и Его посланника! Если вас просят дать друг другу место на собраниях, то уступите друг другу место, и Аллах даст вам место (в Своём милосердии и раю), а если попросят вас встать, то поднимитесь, и Аллах возвысит степень искренних верующих, а также тех, которым дано знание. Аллах сведущ в том, что вы творите!» (58:11).

Рассмотрение исторического пути развития человека показывает, что каждой общине посылались посланники. Одной из миссий пророков являлась просветительско-образовательная деятельность среди людей. Все посланники по воле Аллаха несли сокровенные знания религии: «Аллах предписал вам в религии из вероучений то, что Он заповедал Нуху, и то, что Мы внушили тебе из Откровения, и то, что заповедали Ибрахиму, Мусе и Исе: «Утверждайте и укрепляйте основы религии, соблюдая её заветы, и не разногласьте относительно неё». Аллах избирает в посланники, кого пожелает, и наставляет к вере и соблюдению заветов религии того, кто отказывается от упрямства и повинуется Ему» (42:13). Пророк Мухаммад является последним пророком, печатью пророков. Это подтверждается словами самого пророка Мухаммада: «Мой пример и пример пророков до меня подобен человеку, который построил строение, украсив его и усовершенствовав, не поставив только лишь один кирпичик. Люди, обходя это строение, стали удивляться его красоте и вопрошать, почему ты не поставил последний кирпичик? Я являюсь тем последним кирпичиком, и я - печать пророчества».

В истории ислама описывается, что пророк Мухаммад проводил обучение основам Ислама, особо выделяя вопросы нравственности и, самое главное, призывал к единству Аллаха. «Аллах – Тот, кто послал к неграмотным арабам посланника из них, чтобы, тот читал им ниспосланные Аллахом аяты, очищал их от скверных вероучений и моралей, учил их Корану и основам религии. Ведь до этого они были в явном заблуждении, отклоняясь от истины,» (62:2).

Ислам получил активное развитие при жизни пророка Мухаммада. В этот период коренным образом менялся жизненный уклад арабов: происходил переход от традиционного кочевого родоплеменного строя к ярко выраженному классовому обществу. Перед пророком Мухаммадом стояла задача объединения вокруг себя кочевых племен Аравии. Возникла необходимость разработки системы взглядов, положений и рекомендаций, ориентированных на решение наиболее важных,

ключевых вопросов жизни арабов. Причём, разработанная система должна была быть понятной и воспринимаемой каждым арабом, независимо от его социального положения и рода занятий. Первые аяты Корана, ниспосылаемые Аллахом, отвечали на многие жизненные потребности арабов. Для правильного восприятия аятов Корана возникла необходимость разработки эффективной системы воспитания и обучения. Пророк Мухаммед взял курс на обновление и дополнение ранее созданных форм, методов обучения и воспитания арабов, дополняя их обучение воинскому искусству образовательными функциями и психологической подготовкой.

Образование считалось для всякого арабского воина обязательной составной частью воинского искусства. Пророк Мухаммад поставил общую цель обучения и воспитания: распространение ислама среди самых широких слоев населения. Обучение детей, подростков, взрослых членов племени проводилось как с позиции интеллектуальной, морально-этической, так и в военной области познания. Воспитание осуществлялось на основе послушания, повиновения, покорности Аллаху, исполнения всех религиозных обязанностей, предписанных Аллахом.

Обучение и воспитание предусматривало формирование единства мусульман в соответствии с общими задачами и целями уммы. Основу воспитания составляло формирование этических (нравственных) добродетелей на основе Корана и сунны пророка Мухаммада.

Важная роль в системе образования принадлежит методам обучения, повышающим образовательный уровень обучающихся. Приведём примеры методов обучения, которые применял пророк Мухаммад¹. Для объяснения своей цели и доказательства своей правоты пророк Мухаммад не ограничивался только одними словами, а использовал другие пути, методы и средства обучения. В процессе обучения пророк Мухаммад акцентировал внимание слушателей на ценности ислама, считал важным, использование слухового, зрительного и тактильного методов обучения. Иногда для наглядности брал недозволенную вещь в свои руки и, показывая её людям, говорил: «Это не дозволено», с тем чтобы потом кто-либо не сказал, что он неправильно его понял. Имам Али говорил: «Однажды пророк взял в левую руку шёлк, а в правую — золото, а затем, подняв руки, сказал: «Эти две вещи не дозволены мужчинам моей общины, а дозволены только женщинам». Для того, чтобы довести до слушателя суть предмета обсуждения, задавал ему такие вопросы, получая необходимые ответы, на которые от слушателя, подводил его к верному ответу, не приводя аяты, запрещающие какое-либо действие. Уподобление и сравнение также использовалось им как один из доступных методов объяснения. Пророк говорил: «Религиозный человек, который читает Коран, подобен citronу, который имеет и приятный запах, и приятный вкус. Верующий, который не читает Коран, подобен финику, который имеет приятный вкус, но лишен аромата. Распутный, который читает Коран, подобен ароматному цветку, имеющему горький вкус. Распутный, не читающий Корана, подобен колоквинту, который, не имея запаха, имеет горький вкус»².

¹ Хусейн Сайиди. Личность Пророка ислама. / Хусейн Сайиди. – Москва: ООО «Садра», 2017. – С.57-63

² Хусейн Сайиди Подобный весенним цветам. / Хусейн Сайиди. – Тегеран: Международное издательство "ал-Хода", 2007. – 160 с.

Пророк Мухаммад оставил после себя рекомендации, способствующие успеху в образовательной деятельности обучающихся:

– начинать с возможного. Этот принцип раскрывается в хадисе, переданном женой пророка Аишой: «Когда бы пророк ни вставал перед выбором между решениями, Он выбирал самое легкое»¹. Чтобы решить поставленную задачу пророк рекомендовал выбирать самое легкое – значит начинать с того, что по силам. В этом случае человек, в конечном счете, добивается своей цели. Для достижения цели пророком Мухаммадом были сформулированы следующие рекомендации: – извлекай успех из неудачи, видеть достоинства даже в недостатках.

Пророк Мухаммад рекомендовал учитывать постепенность в решении задач, выступал за эволюционный – постепенный способ развития общества. Так, например, в начале использовались аяты, которые являлись жизненно важными для арабов и только после усвоения этих аятов рассматривались аяты о запретах.

Пророк Мухаммад советовал: преврати своего врага в друга. Этот принцип прописан в Коране: «Не равны добродетели и злодеяния. Отклоняй зло, если оно пришло к тебе, добром, и тогда, в скором времени, тот, с которым ты враждуешь, будет твоим близким другом и сторонником» (41:34).

Последователи пророка Мухаммада совершенствовали методику преподавания исламских наук. В качестве примера можно привести метод одного из учителей, который использовал методы пророка Мухаммада: «Он несколько раз возвращался к отрывку из свода законов, повторял его с учащимися после того, как они заучили его, обращал внимание на расходящиеся решения имамов Малика и Абу-Ханифы в частности, а иногда и других, и на оговорки по тексту. Затем он цитировал слова священного Писания, приводимые в доказательство, и приводил аналогичные примеры из жизни на очень понятном языке, повторяя их разными словами, пока они не врезались в память учащихся»².

Образовательная система в настоящее время предполагает развитие не только профессиональной сферы человека, но и формирование его духовного мира, развитие личностных качеств. Значительная роль в данном вопросе принадлежит религиозному образованию.

ROLE OF ICESCO IN THE FIELD OF SCIENCE AND CULTURE

Shaxzod Timurovich Xatamov,

International Islamic Academy of Uzbekistan, PhD student

Nowadays, international organizations are playing an increasingly important role in the international legal order. They are active in virtually all fields of human activity; they regularly conclude international treaties and continuously interact with other actors of international law, they wield growing normative powers. For those working for or dealing

¹ Сахих Аль-Бухари (краткое изложение). Мухтасар (полный вариант) / пер. с ар. А. Нирша. -Москва: Умма, 2003. – 522с.; Сахих Имама Муслима краткое изложение. / пер. с ар. А. Нирша. — -Москва: Умма, - 1220 с.

² Триттон А.С.: Мусульманское образование в средние века. / А.С. Триттон. – Лондон: Lukas and Co. Ltd., 1957. – С. 90.

with international organizations, a sound understanding of the law of international organizations thus appears indispensable.

The idea of establishing an Islamic organization for education, science and culture first took shape in the minds of the leaders of the Islamic renaissance movement at the dawning of a new age with the awakening of the Islamic world.

ICESCO's objectives are as follows: to strengthen, promote and consolidate cooperation among the Member States in the fields of education, science, culture and communication, as well as to develop and upgrade these fields, within the framework of the civilizational reference of the Islamic world and in the light of human Islamic values and ideals. Consolidate understanding among peoples inside and outside the Member States and contribute to the achievement of world peace and security through various means, particularly through education, science, culture and communication.

ICESCO includes 3 organizations: The General Conference - is held once every three years. The Executive Council - consists of representative for each Member State, being versed in education, science, culture or communication

The General Directorate - is headed by a Director General. General Conference elects the Director for a three-year term¹.

The General Directorate it is headed by a Director General elected by the General Conference for a renewable three-year period, from among candidates of Member States. The Director General is the head of the administrative setup and is accountable to the Executive Council and the General Conference.²

ICESCO operates in four areas: *education, science, culture and communication*. In the field of education there are several departments.

The Department of Education for All, Literacy and Adult Education has the following tasks: developing strategies and policies aimed at developing education in Islamic countries; curriculum development, modernization of teaching methods and training of specialists in the field of education; the preparation of books and educational materials to promote literacy and adult education; opening scholarship programs; providing material and technical assistance to adult education centers in Member States; encouraging cooperation and exchange of experience in the field of education for all and adult literacy among member states, Islamic communities and specialized organizations; assistance to States in their efforts to eradicate illiteracy.

The tasks of the Education and Sustainable Development Department: support of the national strategies and development plans of the Member States in the field of education, public health, environmental protection, human rights; providing education for certain categories of the population (for persons with disabilities, refugees, rural population, talented youth, etc.); maintaining women, childhood, motherhood, youth; training and retraining of teachers and administrative staff in order to improve the efficiency of their work; the provision of scholarships for training personnel for educational institutions.

Objectives of the department of higher education: promotion of research related to economic and social development, conducted within the framework of universities;

1 "Organs | Islamic Educational, Scientific and Cultural Organization – ICESCO –". www.icesco.org.ma. Retrieved 2018-02-24.

2 http://www.fao.org/tempref/GI/Reserved/FTP_FaoRne/RegionalOrganizations/organ13_en.htm

adaptation of education to the requirements of the labor market; stimulating creative and innovative activities within universities; ensuring interchange between public and private higher education sectors; development of higher education programs in accordance with the requirements of the Islamic Ummah; ensuring the equivalence of higher education diplomas of member states.

In the field of science, there are also several departments. The following tasks were assigned to the development research department: encouraging scientists and researchers by providing grants; facilitating collaboration between research centers and the industrial sector; encouraging networking among research institutions in Member States; providing Member States with the necessary technology for research; increasing the involvement of women in research. The tasks of the department of scientific and technical education: the modernization of educational programs in the field of engineering and technology; development of educational materials on new technologies; training for teaching on new programs; connecting educational and research institutions to the Internet; the creation of virtual training centers in Member States.

Thousands of participants benefited from these programmes and activities, including scholars, academics, university teachers, experts, intellectuals and specialists acting in the fields of competence of ICESCO 1095 books and studies, originals and translations alike, edited and published in Arabic, English and French. Some of them were translated into Spanish, Russian and Persian. Those books and studies cover such various topics falling under the fields of competence of ICESCO as education, science, culture communication, dialogue of cultures and civilizations, education on the principles of human rights, the values of citizenship, coexistence, accepting one another, consultation and plurality.

In conclusion, the role of the ICESCO in promoting science is as follows as it helps in establishing science and give fresh impulse to popular education and to the spread of culture. Moreover, it publicizes the correct image of Islam and Islamic culture, promote dialogue among civilizations, cultures and religions, and work towards spreading the values of justice and peace along with the principles of freedom and human rights, in accordance with the Islamic civilizational perspective.

ISLAM IS THE SUPPORTER OF GOODNESS

ИСЛОМ ДИНИ ЯХШИЛИК ТАРАФДОРИ

Махаммадсидиқ Абдуманнонович Усманов,
ЎзХИА Манбалар хазинаси мудири

- حدثنا أبو معمر: حدثنا عبد الوارث: حدثنا جعد أبو عثمان: حدثنا أبو رجاء العطاردي، عن ابن عباس رضي الله عنهما، عن النبي صلى الله عليه وسلم، فيما يروي عن ربه عز وجل. قال: قال: (إن الله كتب الحسنات والسيئات ثم بين ذلك، فمن همَّ بحسنة فلم يعملها كتبها الله له عنده حسنة كاملة، فإن هو همَّ بها وعملها كتبها الله له عنده عشر حسنات إلى سبعمائة ضعف إلى أضعاف كثيرة، ومن همَّ بسيئة فلم يعملها كتبها الله له عنده حسنة كاملة، فإن هو همَّ بها فعلمها كتبها الله له سيئة واحدة).

Абдуллоҳ ибн Аббос разияллоҳу анҳудан ривоят: Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Парвардигорлари Аллоҳ таборака ва таолодан ривоят қилиб дедилар:

"Аллоҳ Таоло яхшиликларни ҳам, ёмонликларни ҳам ёзди, сўнгра шуни баён қилиб берди: ким бир яхшиликни кўнглига тугса-ю, уни амалга оширолмаса ҳам, Аллоҳ Таоло ўз ҳузурида уни комил яхшилик сифатида ёзиб қўяди. Агар бир яхшиликни кўнглига тугиб, уни амалга ҳам оширс, Аллоҳ Таоло уни Ўз ҳузурида ўн яхшиликдан етти юз баробаргача – беҳад зиёдалар билан ёзиб қўяди. Агар банда бир ёмонликни кўнглига тугса-ю, уни қилмаса, Аллоҳ таоло Ўз ҳузурида уни комил яхшилик сифатида ёзиб қўяди. Агар бир ёмонликни кўнглига тугиб, уни амалга оширс, Аллоҳ Таоло уни битта ёмонлик сифатида ёзиб қўяди". (Бухорий ва Муслим ривоятлари.)

Шарҳ

Муҳаддислар бу ҳадисни матнидаги “Фимаа ярвий ан Роббиҳи” ва “Инналлоҳа катабал-ҳасанаати...” жумлаларидан қудусий ҳадислар сарасига киритишган. Мазкур ҳадис ислом дини яхшиликка тарғиб қилишига далолат қилади. Ҳадисда келган жумлалар ҳар қандай кишини этиборини тортади

"Ўз ҳузурида» лафзи Аллоҳ таолонинг яхши амалга бўлган эътиборига ишора. "Комил" калимаси эса айна эътиборни кучайтириб, таъкидлаб келмоқда. Банда дилига туккандан кейин тарк этган ёмонлик ҳақида ҳам: "Аллоҳ таоло ўз ҳузурида уни комил яхшилик сифатида ёзиб қўяди", деб, унинг комиллигини таъкидлади. Банда томонидан содир этилган ёмонликни эса "комил" деб таъкидламади-да, унинг камайтирилишини таъкидлаб «битта» лафзини қўшимча қилди.

Кишининг қилган битта яхши амали ўн баробар орттиради... У нафақат яхшиликни кўнглига тугди, балки уни амалга ҳам оширди.

"Ким бир яхши амални қилса, унга ўн баробар қилиб қайтарилур". (Анъом сураси, 160-оят).

Аллоҳ таоло ўзи хоҳлаган бандасига бундан-да кўпроқ зиёдалар берур. "Аллоҳ йўлида молларини инфоқ-эхсон қиладиган кишиларнинг мисоли худди ҳар бир бошоғида юзтадан дони бўлган еттита бошоқни ундириб чиқарган бир дона донга ўхшайди. Аллоҳ истаган кишиларига янада бир неча баробар қилиб беради. Аллоҳ карами кенг ва билимдондир". (Бақара сураси, 261-оят). Соҳа мутахассисларини таъкидлашларича, бир дона буғдой дони ерга тушиб униб чиқса, унинг поясида еттитагача бошоқ унар экан ва ҳар бир бошоқ эса юз донагача дон тугиб, ҳосил берар экан. Айнан қилинган бир яхшилик бир дона донга қиёсланиши бежиж эмаски, у ҳам етти юз баробар бўлиб қайтишига ишора қилинмоқда.

Абдуллоҳ ибн Масъуд ривоят қилади: “Бир киши Пайғамбар алайҳисалом ҳузурларига нўхталанган туя етаклаб келди.

- Ё Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам! Мана шу туя Аллоҳ йўлига холис садақа! - деди. Шунда Пайғамбар алайҳисалом:

- Мана шу туянг учун Қиёмат кунида етти юзта туя берилади, - дедилар”. (Имом Муслим ривояти).

Киши Аллоҳ розилиги учун қилаётган ишида қанчалик холис, ва қилаётган амаллари ўринли бўлса, унинг амалига берилажак савоблар шунчалик зиёда бўлаверади.

Банда томонидан содир этилган ҳар бир ёмонлик ўз холида, яъни бир ёмонлигига бир гуноҳ ёзиб қўйилади. *"Ким бир ёмон иш қилса, фақат ўшанинг баробарида жазоланур ва уларга зулм қилинмас"*. (Анъом сураси, 160-оят). Яхшилик ҳам бир

амал, ёмонлик ҳам, лекин уларнинг ҳисоб-китоби бир ҳил эмас. Яхшилик учун ёзиладиган савоб бир неч бор кўпайтириб, ёмонлик учун гуноҳ бирига бир қилиб ёзилмоқда.

Бироқ динига, халқига қилинган хиётанат каби улкан гуноҳлар борки унинг оғирлигига қараб гуноҳи ҳам шунча улкан бўлади.

Ундан ташқари айрим гуноҳлар қилинган вақти, жойи ёки қилувчисининг мавқеъ-мартабасига қараб, улкан ёмонлик саналади. Масалан уруш ҳаром қилинган ойларда маъсиятга қўл урмоқ Аллоҳ Таоло наздида қаттиқ ҳаромдир:

"Албатта Аллоҳнинг наздида ойларнинг саноғи Аллоҳ осмонлар ва ерни яратган кунда белгилаб қўйилганидек, ўн икки ойдир. Улардан тўрти уруш ҳаром қилинган ойлардир. Бас, у ойларда жанг қилиб ўзларингизга зулм қилмангиз!" (Тавба сураси, 36-оят).

Қатода мазкур оятни қўйидагича шарҳлаганлар: "Билингки, ушбу ойларда зулм қилмоқ бошқа пайтлардагига қараганда қаттиқроқ ва ёмонроқ гуноҳдир. Албатта, зулм ҳар доим ҳам ёмон иш саналади. Бироқ Аллоҳ таоло ўз буйруғини хоҳлаган қисмини янада улуғвор қилур!"

Шунингдек Ҳарами Шарифда ҳам қилинган ёмонлик, бошқа жойларда қилинган ёмонликка берилган гуноҳдан гуноҳи оғирдир. Шундай шарафли макон бўлишига қарамай у ерда маъсиятга қўл урмоқ улкан гуноҳдир.

"Ҳаж (мавсуми) маълум ойлардир. (Яъни Шаввол, Зулқаъжа ва Зулҳижжа ойининг ўн куни). Бас, ким шу ойларда ўзига ҳажни фарз қилса (ҳаж қилишни ният қилса), ҳаж давомида (жуфтига) яқинлашмайди, гуноҳ ишлар, жанжал-сурон қилмайди. Қандай яхши амал қилсангиз, албатта Аллоҳ билади. Ва (ҳаж қилиш учун йўлга тушишдан аввал зарур озуқа билан) таъминланиб олинг! Энг яхши озуқа (яъни ўзингиз билан бирга бўлиши лозим бўлган энг яхши нарса) Аллоҳдан қўрқингиз. Мендан қўрқингиз, эй аҳли донишлар!"

(Бақара сураси, 197-оят).

Абдуллоҳ ибн Умар "гуноҳ ишлар"ни "ҳарамда маъсият ишга қўл урмоқ" деб шарҳлаганлар.

"Ва кимки у жойда зулм-зўравонлик билан йўлдан чиқмоқчи бўлса, унга аламли азобдан тоттириб қўюрмиз". (Ҳаж сураси, 25-оят).

Мазкур оятнинг тафсирида Имом аз-Замахшарий: "Ким модомики Масжидул-Харомда бўлар экан, ҳар бир ҳаракатида, мақсад ва муҳим ишларини амалга оширишда жуда эҳтиёткор бўлиб, шарий кўрсатмаларга амал қилиши керак".

Абдуллоҳ ибн Аббос, Абдуллоҳ ибн Амр ибн Ос, Умар ибн Абдулазиз каби бир қанча машҳур саҳоба ва тобеинлар Маккада гуноҳ иш қилиб қўйишдан қўрқиб, у ерда яшашдан ўзларини четга тортганлар.

Умар ибн Хаттоб разияллоҳу анху айтадилар: "Маккада туриб бир марта гуноҳ қилганимдан бошқа ерда туриб етмиш марта гуноҳ қилганим яхшироқ".

Мужоҳид айтадилар: "Маккада яхшиликлар зиёда қилинганидек, ёмон амаллар ҳам зиёда қилинади".

Хожилик мақомига эришганларга ҳам қилган яхшиликларига ажр мукофотлар икки ҳисса қилиб беириш билан бирга қилган ёмонликлари ҳам икки баробар оддий одамларга қараганда кўпроқ бўлади.

Ҳа ўтмишда ўтган уламоларимиз, аждодларимиз бу оят ва ҳадисларга қанчалик амал қилганлар, шунинг учун уларнинг ҳаётлари бошқаларга ўрнак бўлиб келмоқда.

Шунингдек, шахсларнинг мавқеълари нуқтаи назаридан ҳам ёмонликни амалга оширувчининг гуноҳи оғирроқ бўлиши мумкин. Аллоҳ Таолони яхши билган ва Унга яқинлик-қурбат ҳосил қилган айрим хос бандаларнинг гуноҳи ҳам улкан ҳисобланади.

"Эй Пайғамбар аёллари, сизлардан ким очиқ гуноҳни қилар экан, унинг учун азоб икки баробар қилинур . . . " (Аҳзоб сураси, 30-31-оятлар). Мазкур оятда Пайғамбар алайҳисаломнинг аёллари ёмон амаллардан огоҳ бўлишлари таъкидланиб, пировардида Пайғамбарга озор бериб қўйишлари мумкинлиги уқтирилмоқда.¹

Ўтган ҳадислар шарҳида илм аҳилларининг фазилатлари жуда кўп ва хўп баён қилинди. Ўрини келганда шуни ҳам билишимиз керакки, илмсиз одамнинг қилган ёмонлигидан кўра, илмли одамнинг ёмонлиганинг гуноҳи оғир бўлади. Илмсиз одам қилаётган ишини нақадар ёмонлигини билмаслиги мумкин, унга тушутирилса ўша ишни мутлоқ қилмаслиги мумкин. Абу Ҳанифа ва шогирдлари кофирга ҳад қўллашни тавсийя этмаганлар.²

Мазкур ҳадисда яхшиликларни ният қилиш ҳам яхшилик экани эсалаб ўтилган.

Ким бир яхши амални қаттиқ кўнглига тугиб, сўнг уни қилмаса ҳам, ана шу қатъий қарори Аллоҳ таоло ҳузурида комил яхшилик сифатида ёзиб қўйилади. Чунки яхшилик қилишга бел боғламоқ яхшиликларнинг бошланиши ва сабабчисидир. Яхшилик сабабчиси ҳам яхшилик саналади. *"Агар бандам бир яхшиликни амалга оширишга азм қилса, Мен унинг шу ниятини яхши амал сифатида ёзиб қўяман"*. (Ҳадиси қудсий. Имом Муслим ривояти).

"Агар банда бир яхшиликни кўнглига тугиб, сўнг уни қилмаса, Аллоҳ таоло чин дилдан шу ишни хоҳлаганини билиб, ушбу ниятини яхшилик сифатида ёзиб қўяди". (Имом Аҳмад ривояти).

Абу Дардо айтадилар: "Ким кечаси туриб намоз ўқишни ният қилиб тўшагига ётса-ю, кўзларига уйқу ғолиб келиб, тонггача ухлаб қолса, ният қилган амали унинг учун ёзиб қўйилади".

Шунингдек мазкур ҳадисда ёмонликларни кўнглига тугмоқ ҳам ёмонлик экани эсалаб ўтилган. Агар банда дилига туккан бир ёмон ишини тарк қилса, унинг учун комил ҳасана ёзилади. Имом Муслим Абу Ҳурайрадан ривоят қилган ҳадисда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дедилар: *"Аллоҳ таоло айтди: "У Мен туфайли дилидаги ёмон амални тарк этди!"* (Муслим ривоятлари). Имом Бухорий ривоятларида эса бундай дейилган: *"Агар у Мени деб ёмон ниятидан воз кечса..."*

Банда фақат Аллоҳ таолони деб, яъни шу ёмон ишни бажаришдан Аллоҳдан кўрқиб, ёмон ниятидан воз кечсагина, унга яхшилик ёзилади. Чунки у яхши амални мақсад қилди. Яхши амал унинг Аллоҳ таоло розилиги йўлида ёмон ниятидан юз ўгирганидир. Аммо киши Аллоҳдан эмас, бошқа бировлардан кўрқиб ёки риё қилиб, кўнглига туккан ёмон ниятидан қайтса, ёки ўша ёмон ишни қилишга чора топалмай қайтса бу иши учун ҳеч қандай яхшиликка эга бўлмайди. Аксинча, бузуқ ният таъсирида ёмонликни тарк этгани учун жазоланади, чунки Аллоҳ Таоло

¹. Ибн Ҳажар ал-Асқалоний. "Фатхул-Борий шарҳ саҳиҳ ал-Бухорий". 11-ж.375-б. Дорул-Баён. 2007.

². Маҳмуд Аз-Замахшарий. "Тафсийр ал Кашшоф" 3-ж.520-б.Байрут 1995.

инсонларнинг қилбларидан ўтаётган ниятларини билиб турувчи зот. Шунингдек, риёкорлик ҳам шариат ҳаром қилган ишлар сирасига киради.

Қози Иёз эса Абдуллоҳ ибн Аббос ривоят қилган ҳадисни Абу Ҳурайра ҳадиси билан қайд қилишни маъқул топганлар.

Ҳофиз ибн Ҳажар айтадилар: "Киши юқорида шарт қилинган туйғуни (Аллоҳнинг кўрқувини) дилидан ўтказмаса-да, маъсиятни тарк қилгани учун унга яхшилик ёзилиши мумкин. Чунки маъсиятни тарк этмоқ ёмонликнинг олдини олмақдир. Бу эса албатта хайрли амал. Эҳтимол, дилига туккан маъсиятни тарк этган киши битта яхшилик олиб, Аллоҳдан кўрққани учун ёмон ниятини тарк этган банда зиёда яхшиликлар олар».

Хаттобий айтадилар: "Кўнглига туккан маъсиятни тарк қилувчи банда аслида ўша маъсиятга қодир бўлса, гуноҳни тарк этгани учун яхшиликка эга бўлади. Чунки инсон бир ишга қодир бўла туриб уни қилмаса, тарк қилувчи дейилади. Банда билан унинг хирси ўртасида бошқа бир тўсиқ монелик қилса, у инсоннинг ўз ихтиёри билан маъсиятни тарк қилиши дейилмайди. Масалан, биров ўғирлик қилиш ниятида келиб, маҳкам беркитиб қўйилган эшикни оча олмади ва натижада у ўғирлик содир этмади, бу одам ўғирлик маъсиятини тарк этувчи деб ҳисобланмайди".

Муслим ривоятларида юқоридаги ҳадиснинг қуйидаги зиёдаси ҳам бор: "...Ёки Аллоҳ таоло маъсиятни ўчириб ташлайди. Аллоҳ таоло ҳақида фақат (ўзини) ҳалок қилгувчигина ҳалок бўлур".

Яъни, шариат ҳудудларини поймол этиб, яхшиликлардан юз ўгириб, ўзини ўзи ҳалок қилгувчи кимсанигина ана шу оқибат кутади. Шунинг учун Абдуллоҳ ибн Масъуд айтгандилар: "Бирликлари (яъни, Аллоҳ ҳузурида ўз ҳолида ёзиладиган гуноҳлари) ўнликлардан (яъни, ўн баробар қилиб ёзиладиган яхшиликлардан) голиб келадиган кимсанинг холига вой бўлсин!" Аллоҳ таолонинг фазли марҳаматидан яна бири, бандасини дилидан ўтган ёмон ниятига кўра азобламайди. Дилидаги ёмон ниятлар амалда кўринсагина, уларга жазо беради. Мусулмон киши ҳамиша бир яхши ниятни дилига тугиб юрсин. Эҳтимол, у хайрли ниятлари учун мўл-кўл ажр-савоблар олар.

Ихлосли бандалар адо этган хайрли ишлари учун ҳам, тарк қилган маъсиятлари учун ҳам қалбларидаги ихлослари сабабли ажр-савоб оладилар. Ихлоснинг чинлигига қараб берилажак ажр-савоблар ҳам зиёда бўлади.

Халқимизда - "Яхши ният ярим мол" деган бир мақол бор, у нақадар ўринли.

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИНИНГ АДАБИЁТШУНОС ОЛИМЛАР ТОМОНИДАН ТАДҚИҚ ЭТИЛИШИ

Тохир Хатамов,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
“Ислом тарихи ва манбашунослиги IRCICA”
кафедраси доценти, тарих фанлари номзоди*

Кўп асрлар мобайнида тасаввуф таълимоти инсонлар томонидан ўрганилиб келинмоқда, ўрганилиш жараёнида ижобий ва танқидий фикрлар тарихда кўп учрайди. Нима учун тасаввуфга оид мулоҳазаларда хилма-хиллик кўп, ёндошувлар турлича деган саволлар тасаввуф тарихига оид асарларда тез-тез учраб туради. Шунинг айтишимиз мумкинки, тасаввуф тариқатлари ягона дастурга эга эмас, яъни бошланғич манба сифатида Қуръони карим, ҳадиси шариф ва фикҳий мазҳабларга эргашсада кейинги босқичларда тариқатлар ўз дастурларига мувофиқ фаолиятларини йўлга қўйишган. Айнан ушбу босқичдаги ўзаро фарқли дастурларга нисбатан фикр-мулоҳазалар ва танқидлар кўп билдирилади.

Бу таълимот кўплаб фан соҳалари томонидан тадқиқ этилган бўлиб, шу жумладан, истиқлол йилларида тасаввуф таълимотини “Миллий адабиёт тарихи (ўзбек адабиёти)” ихтисослигида бир қатор тадқиқотчилар илмий изланишларини олиб бордилар. Бу йўналишдаги тадқиқот натижаларини таҳлил этиш долзарб аҳамият касб этишини эътиборга олиб, жамоатчиликка бу соҳада эришилган илмий-маърифий ютуқларни етказишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Жумладан, Марказий Осиё тариқат йўналишларида сўфиёна шеърият ўз ўрнига эга бўлиб келган, бунда тариқатдаги нозик иборалар, атамалар назмий кўринишда халққа етказилган. Мавзунинг ушбу жиҳатини тадқиқ этиш ўзбек адабиётшунослари олдидаги долзарб масалалардан бири сифатида истиқлолнинг илк давриданок кун тартибига чиқди. Адабиётшунос олим Ҳаққулов Иброҳим Чориевич томонидан 10.01.03 – Миллий адабиёт тарихи (ўзбек адабиёти) - йўналишида “Ўзбек тасаввуф шеъриятининг шаклланиши ва тараққиёти” мавзуси бўйича 1995 йилда филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ҳимоя қилинган ишда тасаввуф ва ўзбек шеъриятининг ўзаро уйғунлик асосида шаклланишини тадқиқ этди. Жумладан:

И. Ҳаққулов ўз тадқиқотида қуйидаги масалаларга асосий эътиборни қаратди;

1. Туркистонда тасаввуф тариқатлари ва ўзбек тасаввуф шеъриятининг ривожини, тасаввуф атамаси, тушунчаси ва моҳияти ҳақида, тариқатлар ва ўзбек тасаввуф шеъриятининг юзага келиши;

2. Хожа Аҳмад Яссавий фаолияти, “Девони ҳикмат”даги тил, маъно ва образ хусусиятлари. Тариқатда ва шеъриятда издошлик анъанаси;

3. Алишер Навоий лирикасида тасаввуфий ғоя ва образлар ифодаси;

4. Бобур шеъриятида тасаввуфий маъно ва тамойиллар.

5. Тасаввуф шеъриятининг етакчи қаҳрамонлари ва асосий поэтик тимсолларини илмий жиҳатдан ўрганиб кенг жамоатчиликка янги таҳлилий маълумотларни тақдим этди.

И.Ҳаққуловнинг илмий тадқиқот доирасида тасаввуф шеърияти умумий шаклда ўрганилган бўлса, айнан шу йўналишда 1998 йилда Абдусалом Абдуқодиров томонидан “Тасаввуф ва Алишер Навоий ижодиёти (Вахдат ул-вужуд проблемаси бўйича)” номли филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун химоя қилинган ишда, тасаввуф ўзбек шеъриятининг султони Алишер Навоий ижоди мисолида ўрганилади.

Абдусалом Абдуқодиров илмий изланишларида “Вахдат ул-вужуд” ғоясининг Навоий талқинидаги масаласини ўрганиш, энг устуворлик касб этди.

Бунда, “Вахдат ул-вужуд” таълимоти моҳияти, унинг пайдо бўлиши ва ривожланиши, Навоийнинг араб, форс-тожик, ўзбек сўфий ва мутасаввиф салафлари ҳамда замондошлари ижодидаги вахдат ул-вужуд талқини ўрганилган.

Шунингдек ушбу таълимотнинг Нақшбандийлик силсиласидаги ўрни, Навоийнинг бу таълимотга муносабати ва асарларидаги талқини, вахдат манзаралари: шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқатнинг Навоий ижодидаги ифодаси, Навоий ҳаётидаги ишқнинг ўрни ва ижодидаги тавҳидий ишқ тасвири, Нақшбандийликдаги факру фано мақомининг Навоий ижодидаги ифодаси, тасаввуфдаги ва хусусан, вахдат ул-вужуд доирасидаги комил инсон масаласи, унга Навоийнинг муносабати ва асарларидаги талқини сингари масалалар кенг таҳлил этилган.

Диссертацияда Навоийнинг тасаввуф аҳлига хос ҳаёт йўли ва амалий фаолияти ҳам далиллар билан ёритилган. Навоийдан кейинги даврлар шеъриятидаги вахдат ул-вужуд талқинига ҳам эътибор қаратилган.

Юқоридаги, икки тадқиқот ишлари филология фанлари докторлиги даражасида олиб борилган бўлиб, тасаввуф соҳасида номзодлик бўйича Муллаҳўжаева Каромат Тошхўжаевна томонидан ҳам 10.01.03 – Миллий адабиёт тарихи (ўзбек адабиёти) йўналишида “Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадий санъатлар уйғунлиги (“Бадоеъ ул-бидоя” девони асосида)” мавзусида филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун химоя қилинган ишда, илмий жиҳатдан тасаввуф шеъриятида улкан мерос қолдирган Алишер Навоий ижодий мероси ўрганилган. Меросни ўрганишда адабий-қиёсий таҳлил усулидан фойдаланиб, Навоий ғазалларига хос сўфиёна тимсоллар ва уларнинг бадий-тасвирий шакллари тадқиқ этиш йўлидан борилган.

Жумладан, ҳамд ғазаллар, уларнинг бир томондан ислом илми билан, иккинчи томондан сўфиёна қарашларга мувофиқ келишини кўрсатиб бериш

Ҳамд, муножот ғазалларда қўлланилган сўфиёна тимсол ва истилоҳларнинг вазифаси, уларнинг бадий санъатлар билан таносубини ўрганиш.

Ушбу туркум ғазалларда қўлланилган қуёш, зарра, гул, булбул, шам, парвона каби тимсолларнинг сўфиёна мазмунини аниқлаш.

Наът ва мерож мавзуидаги ғазалларнинг шоир дунёқарашидаги ўрни ва аҳамиятини белгилаш, бу туркум ғазалларда сўфиёна тимсоллар ва уларнинг бадий санъатлар билан таносубини ўрганиб чиқиш Навоий ижодида орифона ғазаллар ва уларнинг шоир сўфиёна қарашларидаги ифодалашдаги ўрнини ўрганиш

Тасаввуфнинг назарий томони билан боғлиқ орифона ғазаллар ва бадий орифона ғазаллар, уларда қўлланилган тимсолларнинг сўфиёна моҳиятини тадқиқ этиш.

Орифона ғазалларда кенг қўлланилган тимсоллар ва бадий санъатларнинг аҳамиятини белгилаш. Табиат лирикаси билан уйғун ошиқона ғазаллардаги сўфийёна тимсолларни аниқлаш. Гул, булбул, куёш, зарра, баҳор, куз, хазон, қиш, боғ, сабо, субҳ(тонг) каби тимсолларни сўфийёна мазмунини бадий санъат ва тасвир воситалари билан уйғунликда ўрганиш.

Муаллифнинг олиб борган тадқиқотларидан Навоий ғазалларининг сўфийёна мазмунини англаш, уларни шарҳлаб – ўрганишда фойдаланиш мумкин. Ушбу тадқиқот ишидаги умумий фикрлардан бири сифатида инсон, унинг камолоти тарғиб этилган орифона ғазаллар ифодалаётган мазмун бир томондан, ижтимоий маърифат, яъни инсоннинг жамиятдаги камолоти билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, ўзлигини англаб, нафсоний истакларидан воз кечиб бораётган солиқ қалби орзуларининг бадий ифодаси эканлиги ойдинлашган.

Тасаввуфшунос, адабиётшунос олим, филология фанлари доктори, профессор Нажмиддин Комилов (1937-2012) миллий тарихимизнинг фидойиси сифатида, илм майдонида катта хизматларни амалга оширди. Олимнинг бу даврда нашр этилган китобларига тўхталиб ўтсак: “Тасаввуф” - (*“Шарқ фалсафий тафаккури тарихидан. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи”*. Биринчи китоб. Тошкент. “Ёзувчи” нашриёти, 1996 йил) (Комилов Н., 1996:272). “Тасаввуф” - (*“Тавҳид асрори”*. Иккинчи китоб. *Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1999 йил*) (Комилов Н., 1999:189). “Комил инсон миллат келажаги” - (*Тошкент, 2001 йил*). “Хизр чашмаси” (*“Маънавият” нашриёти, Тошкент, 2005 йил. Масъул муҳаррир С.Олимов*). “Тасаввуф” - (*Тошкент. ТошДПИ нашриёти, 2006 йил*), “Нажмиддин Кубро” рисола, (*Тошкент, А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти. 1995 йил*), “Тасаввуф”, “Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар” тўплами (*Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 1994 йил*), “Тафаккур карвонлари: Шарқу Ғарбнинг цивилизациявий алоқалари” (*Тошкент, “Шарқ”, 2011.*) ушбу асарлар бугунги кунда ҳам бир неча бора қайта нашр этилмоқда, тақдим этилган маълумотлар дастлабки нашрларга оид.

Бевосита асарлар таҳлиliga эътибор қаратсак; “Тасаввуф” - (*“Шарқ фалсафий тафаккури тарихидан. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи*) биринчи китоби истиклол йилларида тасаввуф таълимоти бўйича муҳим аҳамиятга эга бўлган илк китоблардан бири сифатида эътироф этишимиз мумкин. Асарда тасаввуф тарихи, тариқатлар, ҳол, маърифат ва ҳақиқат, муҳаббат, каромат, тариқат ва шариат, хилват ва анжуман, футувват, моҳият – инсон учун курашмоқ, комил инсон, тасаввуф ва бадий ижод каби долзарб масалалар таҳлили ёритилган. Тўғри, асар илоҳиёт ёки исломшунослик йўналишига айнан мувофиқ шаклда ёзилган эмас, асосан адабиётшунослик ёндошувидан келиб чиқиб баён этилган, аммо муқаддас ислом динидан узоқда, деярли бир асрга яқин коммунистик мафкура босимида бўлган халқимизга ислом илмлари асосидаги тасаввуф таълимотини етказиш масаласи мустақилликнинг илк йилларида турли ички ва ташқи омиллар сабабли анча мураккаб жараён эди.

Олим “*Ўтиш даври*”даги мураккабликлар ва тасаввуфий қадриятлардаги кўп йиллик йўқотишларга қарамай, ўзининг мазмундор ва изчил тадқиқотлари асосида ёзилган, халқимизнинг тасаввуф бўйича дунёқарашини кенгайтиришга бағишланган “Тасаввуф” китобининг иккинчи қисмини ҳам “Тасаввуф” – (*“Тавҳид асрори”*) номи билан қисқа муддатда кенг жамоатчиликка ҳавола этди. Шунингдек, “*Комил инсон*

миллат келажаги”, “*Хизр чашмаси*” каби китоблари ҳам тасаввуфий назария ва ғояларига асосланган ҳолда баркамол авлод тарбияси учун йўналтирилди.

Хулоса сифатида айтишимиз зарурки, бугунги глобаллашув даврида инсон ахлоқидаги катта маънавий инқирозлар ечими, аجدодларимиз меросида ўз аксини топмоқда. Бу борада истиқлол йилларида қатор хайрли ишлар амалга оширилди, жумладан, адабиётшунос олим ва тадқиқотчилар томонидан алломаларнинг асарлари таржима этилди ва мустақил тадқиқотлар амалга оширилиб, янги китоблар рисола ва мақолалар чоп этилиб халқимизга тақдим этилди.

CHAPTER
II

SCIENTIFIC AND SPIRITUAL HERITAGE
OF CENTRAL ASIAN SCHOLARS

II
BO'LIM

MARKAZIY OSIYO MUTAFAKKIRLARI ILMIY-
MA'NAVIY MEROSI



‘ALI SHĪR NAVĀ’Ī’S *BADĀYĪ’ AL-BIDĀYA* COPY OF MASHHAD

АЛИШЕР НАВОИЙ “БАДОЕЪ УЛ-БИДОЯ” СИНИНГ МАШҲАД НУСХАСИ

Ойсара Мадалиева,

ЎзР ФА Шарқишунослик институти катта илмий ходими,
Тошкент давлат шарқишунослик университети катта ўқитувчиси, филология
фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Алишер Навоийнинг ўзи томонидан тартиб берилган дастлабки девони “Бадоеъ ул-бидоя”нинг шоир тириклиги чоғида кўчирилган бир неча қўлёзмалари фанга маълум бўлиб бораётгани қувонарли ҳолдир.

Профессор Ҳ.Сулаймонов “Навоий лирикаси тарихи” номли докторлик диссертациясини ҳимоя қилган чоқларда “Бадоеъ ул-бидоя” девонининг муаллиф ҳаёт вақти китобат қилинган тўртта нусхаси маълум эди.

Сўнгги беш йиллар ичида фил.ф.д. А.Эркинов, фил.ф.н. А.Турдиалиев ва фил.ф. бўйича PhD С.Болтабоев каби олимлар томонидан ушбу девоннинг Навоий вафотига қадар кўчирилган яна уч нусхаси борлиги эълон қилинди ва “Бадоеъ ул-бидоя”нинг дунё фондларида еттига санали нусхаси мавжудлиги ўртага чикди¹.

Булар қуйидаги қўлёзмалардир:

1. Париж нусхаси. Франция Миллий кутубхонаси, № 746. 885/1480-81 й. Котиби номаълум.
2. Лондон нусхаси. Британия музейи, № 401. 887/1482-83 й. Котиби номаълум.
3. Техрон нусхаси. Ислон шўро мажлиси кутубхонаси, № 14197. 888 йил, сафар ойи /1483 й., март-апрель. Котиби номаълум.
4. Боку нусхаси. Озарбойжон Республикаси қўлёзмалар фонди, № 3010 889/1484 й. Кўчирувчи номаълум.

¹ Эркинов А. «Бадоеъ ул-бидоя»нинг Навоий даврида кўчирилган ва янги аниқланган санали бешинчи қўлёзмаси (888 йил, сафар ойи/1483 йил, март-апрель) // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент: «Turon iqbol», 2018. –Б. 51-57; Турдиалиев А., Эркинов А. «Бадоеъ ул-бидоя»нинг Навоий даврида кўчирилган ва янги аниқланган санали олтинчи қўлёзмаси (Султонали Машҳадий, Ҳирот, 889/1484-1485 йил) // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент: «Turon iqbol», 2018 –Б. 57-62; Erkinov A. Badoye’ ul-bidoya” ning Navoiy davrida ko’chirilgan va yangi aniqlangan qo’lyozmalari (1483 va 1485 yillar) // Oltin bitiklar. 1-son. – Toshkent, 2018. – B. 18-31; Boltabayev S. Navoiy devonining shoir hayotligida ko’chirilgan yangi topilgan nusxasi haqida // Alisher Navoiy va Sharq Renessansi (xalqaro simpozium materiallari). – Toshkent, 2022. – B. 438-466.

5. Истанбул нусхаси. Туркия, Сулаймония кутубхонаси, Ayasofya № 3981. 889/1484-1485 й. Ҳирот, Султонали Машҳадий.

6. Тошкент нусхаси. ЎзР ФА алишер Навоий номидаги давлат Адабиёт музейи, № 216. 891/1486 й. Ҳирот, Али ибн Нур.

7. Техрон нусхаси II. Эрон Миллий кутубхонаси, № 1082924. 906/1500-1501.

“Бадоеъ ул-бидоя” девонининг ушбу еттита қўлёзмаси устида турли тадқиқотлар амалга оширилиб келмоқда¹.

Яқинда ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти ва Эрон Ислом Республикасининг Машҳад шаҳрида жойлашган Китобхонаи Остони Қудси Разавий ташкилоти ўртасида ҳамкорлик ўрнатилиб, ушбу кутубхонанинг таклифига мувофиқ икки мўътабар қўлёзманинг рақамлаштирилган нусхаси ўзаро алмашинди. Эрон томонидан Ўзбекистонга тўхфа этилган қўлёзма тегишли кутубхонанинг феҳрести ва нашр этилган бошқа каталогларда “Девон-и Навоий” номи билан тавсиф этилган. Феҳрест ва каталогларда Навоий лирикаси билан жиддий шуғулланмаган мутахассислар томонидан шоир девонларининг умумий ном билан тавсиф этилиши одатий ҳолат ҳисобланади.

Хусусан, 2008 йил Доктор Шоди Ойдин (Şadı Aydın) томонидан Истанбулда chop қилинган “Эрон кутубхоналаридаги туркий ёзмалар каталоги” (İran kütüphaneleri türkçe yazmalar kataloğu)да мазкур девон қўлёзмаси қуйидагича тавсиф этилган: “Алишер Навоий. Девон-и Навоий. Котиб Дарвеш Муҳаммад Талақоний (аслида Токий – О.М.) томонидан жумоди I 896/1491 йил март–апрель ойларида қўчирилган. Настаълиқ хатида. 17 сатр. 204 varaқ. 24,3x15,5. Инв.№ 4783”².

Ушбу тавсифнинг диққатимизни торган томони қўлёзманинг тўлиқ экани ва шоир ҳаётлиги чоғи қўчирилганида эди. Шунинг учун, фил.ф.д. А.Эркинов билан маслаҳатлашган ҳолда Остони Қудси Разавий кутубхонаси мутасаддиларидан айнан шу қўлёзма девоннинг рақамлаштирилган нусхасини сўрадик. Икки томонлама музокаралар яхши натижа берди. Айни пайтда ушбу қўлёзма девоннинг тўлиқ электрон нусхаси қўлга киритилди³.

¹ Сулейманов Х.С. Текстологическое исследование лирики Алишера Навои / В трех томах / том первый. – Ташкент–Москва, 1955-1961. – 415 с.; Салохий Д. «Бадоеъ ул-бидоя» малоҳати. – Тошкент: «Фан», 2004. – 133 б.; Жўрабоев О. Навоий асарлари қўлёзма ва матнларини ўрганишнинг баъзи масалалари // Алишер Навоий ва ХХI аср. – Тошкент, 2016. – Б. 32-38; Имомназаров М. Алишер Навоий лирик мероси матншунослигининг долзарб масалалари // Алишер Навоий ва ХХI аср. – Тошкент: «Tamaddun», 2017. – Б. 6-10; Имомназаров М. Уч девон муқоясаси (Алишер Навоий шеърини лирик жанрлар хронологиясига доир) // Алишер Навоий ва ХХI аср. – Тошкент: «Turon iqbol», 2018 –Б. 12-17; Имомназаров М. ХХI аср. Алишер Навоий лирик мероси матншунослиги муаммолари. – Тошкент, 2021. – 64 б.; Имомназаров М. ХХI аср: Алишер Навоий лирик мероси матншунослиги муаммолари. Лойиҳа раҳбари: Г.Рихсиева. Лойиҳа илмий раҳбари: А.Эркинов. – Тошкент: «Donishmand ziyosi», 2021. – 207 б. 2-том; Имомназаров М. Мусулмон минтақа маданияти ривожига «мажоз тариқи» босқичи. 2-китоб. Алишер Навоий. – Тошкент: «Mumtoz soʻz», 2022. – 510 б.; Juraboyev O. Kitabet Sanatının Bir Örneği Olarak Ali Şir Nevayî'nin "Bedayîü'l-Bidaye" Divanının Taşkent Nüshası. // Uluslararası Beşeri Bilimler ve Sanat Dergisi. Cilt/Volume:1. – Bolu, 2020. – S. 14-27; Boltabayev S. Alişir Nevayî divanlarının dibaceleri (Giriş – Metin – Aktarma – Dizin - Tıpkıbasım). – Ankara: «Akçağ», 2022. – 263 s.

² Aydın Ş. İran kütüphaneleri türkçe yazmalar kataloğu. – İstanbul: «Timaş yayınları», 2008. – S. 120.

³ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. Котиб: Дарвеш Муҳаммад Токий. – Ҳирот, 896/1491. Эрон, Остони Қудси Разавий кутубхонаси, № 4783. – 204 varaқ.

Ушбу мўътабар қўлёзмани қўлга киритишда яқиндан ёрдам берган ЎзР ФА Шарқшунослик институти маъмуриятига, институт бўлим бошлиғи С.Фуломовга, институт халқаро бўлим бошлиғи У.Раҳмоновга ва

Қўлёзмани дастлабки ўрганиш унинг ҳижрий жумоди I оyi 896 йилда (милоҳий 1491 йил март–апрель ойлари) Ҳиротда Дарвеш Муҳаммад Токий томонидан ниҳоятда юксак дид билан китобат қилинган “Бадоеъ ул-бидоя” нусхаси эканини ойдинлаштирди. Дарвеш Муҳаммад Токий Алишер Навоийнинг дастлабки куллийетини китобат қилган, манбаларга кўра унинг ўзи ҳам шеър машқ қилиб турган¹. Муҳими шундаки, ушбу қўлёзма Навоий кўзи очиклигида кўчирилган “Бадоеъ ул-бидоя” девони нусхаларининг саккизинчиси бўлиб чиқди.

Қўлёзма девоннинг аввалида Навоийнинг “Арбаъин” (“Чихил ҳадис”) асари тўлиқ кўчирилган². Бу жиҳатдан мазкур нусха “Арбаъин” билан бирга китобат қилинган иккинчи “Бадоеъ ул-бидоя” нусхаси ҳисобланади³. Девоннинг бошланишида дебоча мавжуд эмас.

Биз кейинги тадқиқотларимизда мазкур қўлёзма девонни атрофлича ўрганамиз ва унинг факсимиле нусхасини чоп эттириш ниятидамиз.



SCIENTIFIC AND SPIRITUAL HERITAGE OF CENTRAL ASIAN SCHOLARS

MARKAZIY OSIYO MUTAFAKKIRLARINING ILMIY VA MA'NAVIY MEROSI

Javlonbek Rayimnazarovich Begaliyev,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi
Sarvionoz Hayriddin qizi Qahramonova,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgan dastlabki kunlardan boshlab, dinga va musulmon olamida mashhur bo'lgan allomalarimizga bo'lgan e'tibor ijobiy tomonga o'gardi. Diniy erkinliklar bilan birga allomalarimizning tug'ilib o'sgan, faoliyat yuritgan va vafot etgan joylariga e'tibor bilan qaralib, ayrimlariga maqbaralar qurildi, ayrimlariga esa haykallar o'rnatildi. Bu e'tiroflar bejizga emas albatta, vatanimiz tuprog'ida voyaga yetgan olimlarimiz nafaqat Markaziy Osiyoga balki butun dunyoga islom sivilizatsiyasini keng yoyilishida katta hissa qo'shdilar. Bu mutafakkirlarga ko'plab misollar keltirish mumkin. Jumladan: Imom Buxoriy, Imom Termiziy va Zamaxshariylarni keltirib o'tish mumkin. Arablar mamlakatimiz hududlarini bosib olgan dastlabki davrlar bilan IX–X asrlardagi holatni Azamat Ziyoy shunday

Эрон Ислом Республикасининг Ўзбекистондаги элчихонасига ўзимизнинг чексиз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

¹ Муродов М. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Тошкент: «Фан», 1971. – Б. 58; Ҳакимов М.

Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Тошкент: «Фан», 1991. – Б. 14.

² Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. Котиб: Дарвеш Муҳаммад Токий. – Ҳирот, 896/1491. Эрон, Остони Қудси Разавий кутубхонаси, № 4783. – 16–ба варақлар.

³ “Бадоеъ ул-бидоя”нинг Истанбул нусхаси ҳам “Арбаъин” асари билан бирга китобат қилинган. Қаранг: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. Котиб: Султонали Машҳадий. Ҳирот, 889/1484–1485. Туркия, Сулаймония кутубхонаси, Аюсофиа № 3981. – 16–56 варақлар; Турдиалиев А., Эркинов А. «Бадоеъ ул-бидоя»нинг Навоий даврида кўчирилган ва янги аниқланган санали олтинчи қўлёзмаси (Султонали Машҳадий, Ҳирот, 889/1484–1485 йил) // Алишер Навоий ва XXI аср. – Тошкент: «Turon iqbol», 2018 –Б. 57–62.

tahlil qilgan. “Arablarning dastlabki davrlardagi siyosatlari natijasida anchayin xarobalikka yuz tutgan mamlakatimiz va umuman Sharq mamlakatlari IX –X asrlarga kelib fan va madaniyatda yuksaklikka erishganlar, yani jamiyat yana bir bor uyg’ongan.”^[1] deya takidlab o’tgan. Markaziy Osiyolik olimlar nafaqat islomni o’rgandilar balki chuqur o’rganib, dunyoga targ’ib qildilar, sohaga doir ko’plab asarlar yaratganlar. Bu borada Islom dinining mamlakatimiz hududida keng yoyilishi va tarqatilishida Buxoroda tashkil etilgan daslabki davrlarda “Majlis” deb atalgan madrassalarning o’rni beqiyosligini keltirib o’tish mumkin. Islom ilmining tez o’zlashtirilishiga sabab sifatida Movaraunnahr hududida ta’lim tizimining tarixiy ildizlari bor bo’lganligi bilan baholash mumkin. Allomalarimiz tomonida yaratilgan asarlar o’rta asrlarda va hattoki hozirgi kunda ham ayrim adashagn insonlarni va adashgan guruhlarini to’g’ri yo’lga qaytarishda muhim manbalar hisoblanadi. O’sh davrlarda ham ayrim diniy mutaassib –dindorlar allomalarimiz tomonidan yaratilgan asar va g’oyalarni qo’llab-quvvatlamagan holatlar ham uchragan. Jumladan: “Ma’lumotlarga qaraganda, Hakim Termiziy “Xatmul voliyat” asarini yozib bo’lgach, o’ta mutaassib kishilar unga qarshi g’alayon ko’tarishgan va buning oqibatida Termiziyni bir qancha vaqtlar o’z vatani – Termizdan quvib qo’yishgan”² deb ma’lumotlar keltirib o’tilgan. Bundan xulosa qilish mumkinki, Hakim Termiziyning “Xatmul voliyat” asari diniy mutaasiblar haqida yozilgan deb taxmin qilish mumkin. So’z yuritilayotgan davrlarda ham olimlarimiz ayrim atashgan insonlarni to’g’ri yo’lgan solish va jamiyat rivoji uchun qayg’urganlar hamda ko’plab asarlar yaratishgan. Xorazm tuprog’ida tug’ilib voyaga yetgan yirik olimlarimizdan yana biri Abulqosim Mahmud ibn Umar az Zamaxshariydir. Bu olim grammatika, adabiyot, tavsir, hadis, fiqh ilmlari bo’yicha zo’r mutaxassis hisoblanadi. Olimning Markaziy Osiyo xalqlar oldidagi xizmatlarin bir manbalardan birida ... “O’rta Osiyo sharoitida arab tilini dastlab o’rganuvchilar uchun darslik yozish zarurati ham ko’p bo’lgan. shuning uchun, Zamaxshariy o’zining “Al mufassal” nomli asarining qiyin joylarini osonlashtirib, uni birmuncha qisqartirib, “Unmuzaj” (Namuna) degan asar yozadi”³ deb takidlangan. Ushbu asar nafaqat mamlakatimiz hududi balki Markaziy Osiyo xalqlari uchun muhim ahamiyatga ega ekanligini takidlash mumkin. Xorazmlik olimlar dunyo hamjamiyatida nufuz o’ringa ega bo’lganligidan ayrim olimlar e’tirof etganligidan ham bilib olish qiyin emas. Mashhur sayyoh Istaxriy Xorazmliklarning ilmga o’chliklarini o’zining “Kitob masolik va 1 mamolik” (930-933 yillarda yozilgan) asarida: “Hozir Bog’dodda biror olim yo’qki, uning Xorazmlik shogirdi bo’lmasa” deb takidlagan. Bu bejizga emas, nafaqat Xorazmlik balki mamlakatimiz hududlaridan ko’plab olimlar Bog’dodga borib ilm o’rganishda faol qatnashgan va islom olamida bugungi kunda ham muhim bo’lgan bilimlarni shakllantirishgan va ilmiy tadqiqotlar borishgan. O’rta asrlarda allomalarimiz yaratgan asarlar va g’oyalari tasirida ko’pchilik shahzodalar ham diniy ilmlardan xabardor bo’lishgan va shunday bo’lishlarini davrning o’zi talab qilgan. Ayrim manbalarda shunday takidlangan. “Biz bir narsani unutmasligimiz kerakki, qadimda shahzodalar tarbiyasi bilan jiddiy shug’ullanganlar. Ularga diniy ilm bilan birga dunyoviy bilimlar ham o’qitilgan”⁴. Chunki shahzodalar ham jismoniy ham ruhiy tarbiya zarar sanalgan. Rahbarlikka tayinlangandan so’ng turli soha vakillari bilan bo’ladigan munozaralarda qo’l kelishi nazarda tutilgan bo’lishi mumkin. Bu nafaqat Markaziy Osiyo

¹ Azamat Ziyo. “O’zbek davlatchiligi tarixi”. Toshkent. Sharq. 2001. 103 –b.

² A. Irisov va boshqalar. “O’rta Osiyolik qirq olim”. FA nashriyoti. Toshkent. 1961. 16-b.

³ A. Irisov va boshqalar. “O’rta Osiyolik qirq olim”. FA nashriyoti. Toshkent. 1961. 66-b.

⁴ Садриддин Салим Бухорий. Буюк Хоразмийлар. Тошкент «Ёзувчи» нашриёти. 1994. 8 –б.

mamlakatlari balki Islom sivilizatsiyasi tarqalgan barcha hududlarga amalga oshirilgan holatlardan biridir. Shunday ekan mamlakatimizda davlatimiz rahbari boshchiligida so'nggi yillarda islom dini va musulmonlarga nisbatan har qachongidanda ko'proq e'tibor berilayotganini ko'plab misollarda keltirib o'tish mumkin. 2017 – yildan Moturidiy majmuasida “Kalom ilmi maktabi”, moturidiylik ta'limotining yirik vakili Abul Mu'in Nasafiy ziyoratgohida esa «Aqoid maktabi»ni tashkil etilgani sanab o'tish mumkin.

Xulosa o'rnida shuni takidlash munkinki, mamlakatimiz musulmon olami mamlakatlari bilan keng ko'lamli diniy va ma'naviy sohalarda aloqalarni davom ettirmoqda. Markaziy Osiyoda joylashgan mamlakatlar bilan ham aloqalarimiz har qachongidan ko'ra yaxshulanib bormoqda. Olim ta'lim sohasida Islom universiteti faoliyati, Ilmiy tadqiqotlar olib borishda ilmiy markazlarning faoliyat olib borayotganligi ijobiy ahamiyat kasb etmoqda. Kelgusi yillarda ham islom sivilizatsiyasi va allomalarimizning yaratgan asarlari va g'oyalari asosida ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib boriladi. Shuningdek ushbu say harakatlar sohaga aloqador bilimlarni yanada boyib borishiga xizmat qiladi.

SCHOLARLY AND SPIRITUAL HERITAGE OF CENTRAL ASIAN THINKERS

MARKAZIY OSIYO MUTAFAKKIRLARI ILMIY-MA'NAVIY MEROSI

Jahongir G'apirjonovich Inayatov,

Chirchiq Davlat pedagogika universiteti Tarix kafedrası o'qituvchisi,

Mahfuza Qayimjon qizi Eshquvvatova,

Chirchiq Davlat Pedagogika universiteti talabasi

Islom dinining Markaziy Osiyo mintaqasida, umuman, jahon miqyosida taraqqiy qilishiga vatandoshlarimiz beqiyos hissa qo'shganlar. Garchi islom dini Arabiston yarimorolida paydo bo'lgan bo'lsa-da, madaniy jihatdan arab badaviy qabilalaridan ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi darajasi bo'yicha ancha ustun bo'lgan Markaziy Osiyo xalqlari islom dinining nazariy jihatdan rivojlanishi va hayot ehtiyojlari asosida takomillashuviga salmoqli ta'sir ko'rsatganlar. Buni tasdiqlash uchun Imom al-Buxoriy, Abu Mansur al-Moturidiy, Burhoniddin al-Marg'inoniy, Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro va Bahovuddin Naqshband kabi mutafakkirlarni eslash kifoyadir. Ularning nomlari butun islom dunyosida chuqur hurmat bilan tilga olinadi. Mustaqillikka erishilgach, O'zbekiston hukumati o'z ichki siyosatida mustamlakachilik davrida unutilgan, biroq xalqimiz tarixida chuqur iz qoldirgan buyuk zotlarning nomlarini tiklash va xalq xotirasida abadiylashtirishga qaratilgan benihoyat xayrli siyosat olib bormoqda.¹

Xususan, islom dunyosida tan olingan oltita ishonchli hadislar (as-sahih as-sita) to'plamining mualliflari ijod qilganlar. Bular: Imom al-Buxoriy (810-870), Imom Muslim ibn aj-Hajjogi (819-874), Imom at-Termiziy (824-892), Imom Abu Dovud Sulaymon

¹ O'zbekiston Respublikasi ICHKI Ishlar Vazirligi Akademiya A.V.Narbekov Dinshunoslik asoslari o'quv qo'llanma Toshkent 2007. 150-bet

Sijstoniy (817-880), Imom Ahmad an-Naso'iy (830-915), Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Yozib ibn Mojja (824-886) kabi siymolardir. Bu olti allom ichida amir al-mo'miniyn egan ulug' nomga sazovor bo'lgan Imom al-Buxoriy buyuk islommshunos olimdir. Imom al-Buxoriy butun umrini hadislar to'plab ularni ishonchlilarini ajratishga sarflaganlar. Manbalarda ta'kidlanishicha, al-Buxoriy 600 mingga yaqin hadislarini to'plagan va uning asarlari "Al-jome as-sahih", "Al-adab al-mufrad" kabilar hisoblanadi. Imom al-Buxoriy faqat hadis to'plash bilan cheklanib qolmagan, u o'z davrida ota-onaga hurmat, yetim-yesirlarga murvat, odamlar orasida mehr-muhabbat, halollik mehnatsevarlik kabi fazilatlarini qaror toptirishga doir yo'l-yo'riqlar va o'gitlar ishlab chiqqan.

1998-yil 1-sentabrda buyuk allomamizning tavalludiga bag'shlangan 1225 ylligi keng nishonlangan.

"Imom al-xuda" yani hidoyat yo'lining imomi deb ulug'langan islom dini taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan yetuk allom samarqandlik kalom ilmining asoschisi hisoblangan Abu Mansur Muhammad ibn Muhammad al-Hanafiy al-Moturidiydir.

Moturidiy islom olamida juda nozik hisoblangan "Kitabut tavhid" asari bizning davrimizga yetib kelgan. Olimning yana bir asari "Kitab ta'vilot ahli sunna" yoki boshqa bir nomi «Ta'vilot al-Qur'on» deb nomlanadi. Moturidiy bu asarida sunniy aqidaga zid qarashlarni rad qilishga harakat qiladi va Abu Hanifaning qarashlariga suyangan holda ish ko'radi. Moturidiyning bu birgina asari tarix jarayonida ko'p allomalar asarlariga asos solgan, ular ijodiga turtki bo'lgan.¹

Islom dini taqqiyotiga hissa qo'shgan allomalarimizdan yana biri – Burhoniddin al-Marg'inoniy (1123-1197).

Imom darajasiga erishgan buyuk mujtahid, faqih, muhaddis, mufasssir, islomiy ilmlarni o'zida jam qilgan, barcha ilm va fan sohalari olimi, har bir masalani butun nozikliklari bilan egallagan o'tkir nazarli, a'lo darajadagi zohid, taqvodor, adib va shoir bo'lgan. Marg'inoniyning yuzga yaqin asarlar yozganligi haqida manbalarda qayd qilingan.²

Buyuk allomamizning islom taraqqiyotiga qo'shgan hissasi islom huquqshunosligida ayniqsa salmoqlidir. Bu uning 1178-yilda yozilgan "Hidoya" asari bilan bog'liq. Bu asar bir necha asr davomida islom davlatlarida huquqshunoslik bo'yicha asosiy manba bo'lib kelgan.

Musulmon dunyosinig eng e'zozli muhaddislaridan biri Iso Termiziy, qomusiy olimlar sohibi, xususan, tafsir, shariat qonunshunosligida salmoqli asarlar bitgan Zamaxshariy, tasavvufd o'ziga xos iz qoldirgan Ahmad Yassaviy, Bahouddub Naqishband, So'fi Ollayor, Xo'ja Ahror, Abduxoliq G'ijduvoni va boshqalarni misol qilib keltirish mumkin. Ular musulmon e'tiqodini xalq dunyoqarashi bilan uyg'unlashtirganliklari tufayli O'rta Osiyoda madaniy hayotning adabiyot, me'morchilik, musiqa kabi sohalarida taraqqiyot yuzaga keldi.³

Xulosa. Islom dini XX asr oxirlariga kelib, o'z nufuzi va mavqeyiga ko'ra, yer yuzasida xirstianlikdan so'ng ikkinchi o'rind turadi. Hozir islom diniga deyarli 1,5 mlrd kishi e'tiqod qilishmoqda. Dastlab islom dini paydo bo'lgan davrlarda Sharq

¹ I.Saifnazarov, T.Sultonov, I.Illhomjonov, R.Xalimmetova "Dinshunoslik" o'quv qo'llanma TOSHKENT "IQTISODIYOT"- 2019. 67-68-betlar

² Shukrullo Umarov Burhoniddin Marg'inoniy "TAFAKKUR" Nashriyoti. Toshkent- 2015

³ uz.m.wikipedia.org islom tarixi

mamlakatlarida keng tarqalgan bo'lsa, keyinchalik Afrika, Osiyo, Yevropa va Shimoliy Amerikaning qator mamlakatlarida keng yoyilgan.

Islom dining Markaziy osiyo mintaqasida, Umuman olganda Jahon miqiyosida taraqqiy qilshiga bizning yurtimizda yetishib chiqqan allomalarimiz o'rni benixoya kattadir. To'g'ri Islom dini Arabiston yarimorolida paydo bo'lgan bo'lsa ham uning nazariy jihatdan rivoj topishida Markaziy osiyo mutaffakillarining o'rni beqiyosdir.

THE EXEMPLARY LIFE PATH OF ANWARSHAH KASHMIRI

АНВАРШОҲ КАШМИРИЙНИНГ ИБРАТЛИ ҲАЁТ ЙЎЛИ

Фахриддин Нигматиллаевич Маманасиоров,

*Имом Бухорий номидаги Тошкент ислом институти
“Ҳадис ва ислом тарихи фанлари” кафедраси ўқитувчиси*

Буюк муҳаддис Аллома Муҳаммад Анваршоҳ Кашмирий 1875 йил 26 ноябрь (1292 ҳижрий йил 27 шаввол) куни Ҳиндистонинг Кашмир шаҳридаги Водвон қишлоғида дунёга келади. Отаси Сухровардия тариқати шайхларидан, онаси ҳам ибодатли, солиҳа аёл бўлган. Аллома 15 ёшида Куръон ўқишни бошлаб, тез орада уни ёд олади. Икки йил ичида отаси кўл остида бир неча форсий тилда ёзилган рисолаларни ўқиб чиқади. Сўнг форс тилида битилган насрий ва назмий китоблар, баён ва ахлоқ-одобга тегишли китобларни ўқиб ўрганади¹. Бу борада алломанинг шогирди Баннурий шундай дейди: “Мен устозим бундай деганини эшитганман: “Мен юртимизда кенг тарқалган форс тилидаги китобларни 5 йил давомида ўқиб ўргандим”.

Анваршоҳ Кашмир ва унинг атрофидаги шаҳарларда араб тилини ўрганишни бошлайди. Араб тилига тегишли сарф (морфология), наҳв (грамматика) фанларини, мантиқ, фалсафа астрономия ва бошқа билимларни эгаллайди ва у ёш бўлишига қарамай илму маърифатда замонасининг етук олими бўлиб етишади. Кашмирий Ҳиндистоннинг машҳур “Девбанд дорул-улуми (университети)”ига боради. Ушбу университет ҳақиқатан ҳам Ҳинд ўлкасининг “Қуртуба (Кардоба)”си ва “Азҳар”и сифатида донг таратганди. Бу даргоҳда нақлий ва ақлий билимлар бўйича дунёга танилган уламолар фаолият юритганлар. Анваршоҳ бу илм масканида шундай шахслар билан суҳбатда бўлдики, улар умумбашарий билимлар соҳиби бўлишдан ташқари ўзларида орифлик, авлиёлик сифатларини жамлаган эдилар. Мазкур даврда уларга Шайх Муҳаммад Девбандий бошчилик қиларди². Кашмирий бу улуғ устоздан излаган ҳикматларни топади.

Девбандда Анваршоҳ яна бир аллома, муҳаддис Муҳаммад Исҳоқ Маданийга шогирд тушади. Ушбу икки буюк устозларидан ҳадиси илмлари бўйича сабоқ олади.

¹ Абдулҳай Лакнавий. Нузҳатул хавотир. –Байрут: Дорул ибн Ҳазм, 1420. -Ж. 8. – Б.1198.

² Юсуф Баннурий. Нафҳатул анбар фи ҳаяти Анвар. –Каротиший: Мактабатул Баннурийя, 1424.– Б. 6.

Кашмирий: “Мен “Саҳиҳи Бухорий”ни, “Сунани Абу Довуд”ни, “Жомеъ Термизий”ни ҳамда Марғилоний “Ҳидоя” асарининг охирги икки жуъзини шайхимиз Маҳмуд (қуддиса сирруҳу)га ўқиб берган бўлсам, “Саҳиҳи Муслим”, Насойининг кичик сунанлари, Ибн Можжанинг сунанларини Шайх Муҳаммад Исҳоқ Кашмирийга ўқиб берганман”¹.

Аллома ҳадис ривоят қилиш илмида ўта чуқур билим эгаси бўлиб, маълумотларни тезда ёдлаб олиш қобилиятига эга эди. У тафсир ва ҳадис илмларида “имом” (пешво), усул ва фуруъ илмларида “нуфузли манба”, дирият илмида “пешқадам” бўлиб, табақот, тарих, сияр илмлари йўналишларини чуқур ўрганади.

Анваршоҳ кучли ёдлаш қобилияти борлиги билан бир қаторда китобларни мутолаа қилишда ҳам ўта тезкор бўлган. Таълим беришга киришган вақтининг ўзида ҳар куни Мисрда чоп этилган “Муснад Аҳмад” китобидан 200 бет мутолаа қилар эди ва санадаги ровийларни чуқурроқ ўрганиб, муаммоли жойларини ечарди. Манбаларда айтилишича, хатто умрининг охирида Исо (а.с.)нинг ерга тушишлари борасидаги ҳадисларни жамлаш мақсадида барча асарларни яна бир қарра қайта ўқиб чиқади ва тегишли хулосаларни беради².

Шайх Кашмирий “Сиҳоҳи ситта” тўпламлари ва бошқа ҳадис китобларини, жумладан, “Муснади Доримий”, “Муснади Аҳмад”, “Мунтақои ибн Жоруд”, Ҳокимнинг “Мустадрок”и, “Сунани Дорақутний”, “Мусаннафи ибн Абу Шайба”, Ҳофиз Нуриддин Ҳайсамийнинг “Мажмауз завоид”и, Суютийнинг “Жомеус сағир”и, Муттакий Ҳиндийнинг “Канзул уммол”и ва бошқа китобларни чуқур ўрганади.

Алломанинг яқин шогирдларидан бири Саййид Муҳаммад Юсуф Баннурий айтади: “Шайхимиз ҳадис тўпламларга ёзилган шарҳ китобларидан икки юздан ошиғини ўқиб чиққанлар. Масалан, “Саҳиҳи Бухорий”га тегишли бўлган ўттизтача қўлёзма ва босма турдаги шарҳ китобларни ўрганган. Аллома асар матнини 13 марта такроран ўқиб чиққан”.

Шайх Анваршоҳ Ҳофиз ибн Ҳажар (раҳ.а.)нинг “Саҳиҳи Бухорий”га ёзган шарҳини кўп мактаб, шарҳни ханафий ва шофеий мазҳабидаги шарҳлардан энг афзали деб юксак баҳо берган³. Шу билан бирга, Анваршоҳ Ҳофиз ибн Ҳажар (раҳ.а.)нинг баъзи ўринлардаги совуққонлигидан ажабланиб, шарҳда “...бу ерда фалон-фалон нарсалар бор”, “Фатҳ”да уни келтирмаганлар” деб муносабат билдирган⁴.

Анваршоҳ Кашмирийнинг «Саҳиҳи Бухорий»га ёзган «Файзул Борий» номли шарҳи дунёнинг энг машҳур уламолари томонидан юқори баҳоланган. Хатто, 300 нафар араб олимлари Дехлидаги Шоҳ Жаҳон масжидига махсус Анваршоҳ Кашмирийни зиёратига келадилар. Барча олимлар билан сўрашиб чиққанларидан сўнг Кашмирий деворга суяниб, йиғлаган экан. Миср муфтийси Рашид Ризо йиғи сабабини сўраганда, Анваршоҳ: “Бир пайтлар мен шу ерда тиланчилик қилардим. Бир неча марта калтак ҳам еганман. Бир пайтлар менга нон бермаган бу гўшада илм сабабидан бугун дунёнинг энг забардаст олимлари қўлимни ўпди...”.

¹ Анваршоҳ Кашмирий. Ат-Тасрийху бима тавотара фи нузули Масийх. –Байрут: Дорул қалам, 1412. – Б.15.

² Юсуф Баннурий. Нафхатул анбар фи ҳаяти Анвар. – Каротиший: Мактабатул Баннурийя, 1424.–Б. 26.

³ Анваршоҳ Кашмирий. Файзул борий ала саҳиҳи Бухорий. – Исломобод: Мактабату Рашидийя, 1429. - Ж.1. – Б.33.

⁴ Юсуф Баннурий. Нафхатул анбар фи ҳаяти Анвар. – Каротиший: Мактабатул Баннурийя, 1424. – Б.50.

Кашмирий ҳаётининг охирида мулойим, ҳалим устоз сифатида кексаяди. Дарс бериш, мавъиза чоғида уни йиғи тутарди. Ўзи ҳам йиғлар, бошқаларни ҳам йиғлатарди. Олим 1933 (ҳижрий 1352) йили сафар ойидан бир кун ўтгач вафот этади. Жаноза намозига жуда ҳам кўп олиму фузалолар, толиби илмлар ва дўстлари қатнашадилар. Аллома уйи яқинидаги ҳайит намозлари ўқиладиган намозгоҳ ёнида дафн этилади¹.

IBN SINA'S VIEWS ON THEOLOGY

ИБН СИНОНИНГ ИЛОҲИЁТГА ОИД ҚАРАШЛАРИ

Рамзиддин Исақджанов,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси Диншунослик ва жаҳон динларини қиёсий ўрганиш UNESCO кафедраси доценти, фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Абу Али Ибн Сино илоҳиёти бутун борлиқни акс эттирувчи ҳақидаги концепция бўлиб, аниқ фанларни ўз ичига олади.

“Барча фанларнинг принциплари мана шу фанга асосланади. Гарчи уни охири ўргансаларда, ҳақиқатда у энг аввалгидир”.²

Метафизика ўрганадиган борлиқнинг тўртта тури мавжуддир:

1. Моддийликнинг унсурларидан батамом ҳоли тушунчалар ёки нарсалар. Булар илоҳий мавжудотлар ва уларнинг биринчиси ва асосийси Яратувчи-худодир. Унда Ибн Сино илоҳиётни метафизиканинг мазмун-моҳиятини белгилаб берувчи бўлим тарзида кўради.

“Барча нарсаларнинг яратувчисини, унинг ягоналигини англаш ва барча нарсаларнинг унга боғлиқлиги масаласи ҳам мазкур фан ичига киради. Бу ягоналикни махсус ўрганадиган фан қисми теология ёки бўлмаса илоҳий фан дейилади.”³.

2. Борлиқнинг иккинчи кўриниши материя билан бевосита ёки билвосита боғлиқ бўлган, илоҳий унсурлар билан камроқ алоқадорликда бўлган, масалан, самовий жисмлар ва уларни тирилтирувчи ва ҳаракатга келтирувчи руҳлар.

3. Баъзида моддийликка эга бўлган, баъзида ундан ҳоли бўлган предметлар. Масалан: субстанция, акциденция (таркиб), зарурият, имконият ва бошқ. Айнан шулар, айтиш керакки, метафизикани барча фанларнинг асосига айлантиради.

4. Метафизика, шунингдек, моддий, яъни объектив равишда мавжуд бўлган реал предметларни, тўғрироқ айтганда, физик табиатга эга, материя билан боғлиқ бўлган тушунчаларни ҳам ўрганади. Масалан: у ёки бу нарсаларнинг моҳияти, индивидуал аниқлик касб этган нарсаларнинг мавжудлигини ўрганади.

¹ Абдурахмон Кунду. Тақаддусу Анвар. – Каротиший: Жамоатул исломийя аҳсанул улум, 2003. - Б.214–215.

² Ибн Сина “Даниш-наме”. Пер. А.М.Богоутдинова. Сталинабад, 1957.-С. 142.

³ Ўша жойда.

Моҳият ва мавжудлик муаммоси деярли Форобийда қандай кўриб чиқилган бўлса, Ибн Синода ҳам шундайдир. Муаммонинг бундай қўйилишидаги энг аҳамиятли хулоса – бу, илоҳий борлиқнинг мутлақ зарурлигини таъкидлашдир. Бу ерда моҳият илоҳий борлиқ мавжудлиги билан мос келади. У Ибн Синода шахсий тавсифсиз, антропоморф характеристикасиз гадаланади ва Вожибул Вужуд деб аталади¹.

Борлиқнинг бошқа қутбида сон-саноксиз жуда кўп алоҳида-алоҳида нарсалар бўлиб, уларнинг мавжудлиги ўзларининг моҳияти билан эмас, балки бошқа нарсалар (жисмлар) билан аниқланади. Бу нарсалар мумкинлик касб этгандир, яъни мавжуд бўлиши ҳам мумкин, бўлмаслиги ҳам мумкин. Лекин, конкрет дунёнинг чексиз турфа хиллиги доимо мавжуддир. Шу ерда мазкур конкрет турфа хилликни мутлақ зарурий борлиқнинг ягоналиги ва оддийлигига муносабати ва аввални охиргидан келиб чиқиши ҳақида савол туғилади.

Бу генетик масалани Ибн Сино янги Платончилик эманацияси йўналишида ҳал этади. Унинг асосий этаплари Форобий томонидан аниқланган. Лекин, бу процессни тушунишда Форобий ва Ибн Сино орасида мавжуд фарқлар бордир. “Ихвон ас-сафо”да эманация процесси чегаралангандир, Ибн Синода бу чегараланиш яна ҳам характерлидир. Ибн Сино материяни эманация процессидан ҳам ташқарига олиб чиқди, уни универсал имконият деб билиб, ундан ташқарида ва усиз бирон бир нарса келиб чиқмайди. Ибн Синонинг аниқлик киритишича, материя – янги Платончиликдаги асосий ҳолатга қарши ўлароқ, илоҳий яккаҳоқимликнинг қийматини туширадиган охирги хулоса эмас, идеал дунёни сояси ҳам эмас, борлиқ белгиларидан маҳрумлик ҳам эмас, балки турли хил борлиқнинг келиб чиқиши учун муҳим бир элементдир.

Неоплатонизм монотеистик дин ақидаларини аристотелизм билан келиштирилгани каби перипатетик системага қабул қилинди. Унинг перипатетизмдаги роли назарий ёки илмий эмас, авваламбор амалий бўлган. Бу Форобий томонидан, кейинроқ Ибн Сино ривожлантирган фанлар классификациясидаги эманация теориясидаги ҳолати билан белгиланади.

Бу классификацияга кўра, метафизика физика ва амалий фанлар орасида оралик ҳолатни эгаллайди ва 3 қисмга бўлинади: биринчисида, мавжудлик бутун борлигича кўриб чиқилади; иккинчисида, фанларнинг бошланғич қисмлари кўрсатилади; учинчисида эса Биринчи Мавжудлик ва ундан келиб чиқувчи борлиқ босқичлари кўриб чиқилади.

Абу Наср Форобий фикрича, метафизиканинг мазкур 3, яъни охирги қисмида “фозил шаҳар” аҳолилари учун мўлжалланган, ўзида ҳақиқий фалсафани акс эттирадиган “ҳақ” ёки “фозил” дин принциплари ўрин тутиши керак. Бу принциплар Аристотель “теология”сига асосланган диннинг назарий қисмини ташкил қилади, шу билан бир қаторда диннинг амалий қисми фалсафанинг амалий қисмига бўйсинади.²

Умуман олганда, “мавжудлик” фалсафа фанида қўлланиладиган борлиқ тушунчасининг синонимидир. Фалсафа тарихида у одатда мавжуд нарсаларнинг

¹ Хивар ал-Бируни ва Ибн Сина. Абдулкарим ал-Йафи. – Дамашқ: Дарулфикр, 2002. –Б.56.

(حوار بيرونى و ابن سينا. عبد الكريم اليافي. – دمشق. دار الفكر. 2002 ص 56)

² Ўша манба. –Б.94.

тафаккур ёрдамида акс эттириладиган ички моҳиятидан фарқли ўлароқ, тажриба асосида эришиладиган, уларнинг ташқи томонларини ифодаловчи тушунча сифатида ишлатилиб келинган.

SOURCES THAT REFLECT THE PERSONALITY OF KHOJA AHRAR VALI AND HIS ACTIVITIES

XOJA AHROR VALIY SHAXSI VA UNING FAOLIYATI AKS ETGAN MANBALAR

Dilnura Qo'ziboyeva

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi magistranti

O'z milliy tarixi va madaniyatiga, dunyoda eng katta boylik bo'lgan intellektual va ma'naviy salohiyatga chuqur hurmat bilan yondashish, uni asrab-avaylash va boyitish, shu asosda yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash jahondagi har bir davlat va jamiyatning moddiy va ma'naviy taraqqiyotida, hech shubhasiz, hal qiluvchi o'rin egallaydi.¹

Davlatimiz mustaqilligining ilk yillaridanoq diniy va siyosiy arbob Xoja Ahror Valiy hayoti va faoliyati haqidagi tarixiy haqiqat chuqur ilmiy tahlillar vositasida yoritildi. Buyuk Vatandoshimiz, o'z davrida diyorimizda tinchlik va ahillikni qaror toptirishga, muqaddas islom dini, islom falsafasi rivojiga katta hissa qo'shgan va boy ma'naviy meros qoldirgan. Ulug' mutafakkir Xoja Ahror Valiy tavalludining 600 yilligini nishonlash to'g'risida Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 25-martdagi 143-sonli qaroriga² muvofiq yutimizda Xoja Ahror Valiy asarlarining qo'lyozmalari manbalarini keng, xolisona talqin va yondashuvlar asosida o'rganildi, allomaning hayoti va faoliyati haqidagi zamonaviy tadqiqotlar to'plandi va nashr qilindi.

Xoja Ahror Valiy hayoti va faoliyatiga doir ma'lumotlar XV asrdan boshlab ko'plab tarixiy manba va manoiqlarda keltirilgan bo'lib, Mir Abdul Avvalning "Masmu'ot", Muhammad Qozining "Silsilat-ul-orifiyn va tazkirat-ul-siddiqiyn", Faxruddin Ali Safiyning "Rashahotu ayni-l-hayot", muallifi noma'lum bo'lgan "Risolai avlod va xulafoi Xojai Ahror", Abdulhay ibn Abi-l-Fath al-Husayniyning "Nasabnomai Xoja Ubaydulloh Ahror", Xoja Abdulhaqning "Maqomoti Xojai Ahror", muallifi noma'lum bo'lgan "Manoqibi Xoja Ubaydulloh Ahror", Muhammad Mufti Ohangaroniyning "Mavloni Lutfulloh manoqibi" kabi katta yaxlit asarlar Xoja Ahror hayoti va faoliyatini o'rganishda alohida ahamiyat kasb etadi.³

¹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida "O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 1-dekabrda PQ-3420-sonli qarori

² Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 25 martdagi 143-sonli qarori

³ Mir Abdul Avval Nishopuriy. Masmu'ot // O'zR FA SHI qo'lyozmalar xazinasi: № 3735/P; Muhammad ibn Burhonuddin ibn Xoja Muhammad Rizo Muhammad al-Qozi. Silsilat ul-orifiyn va tazkiratu-s-siddiqiyn // O'zR FA SHI qo'lyozmalar xazinasi: № 11413; Faxruddin Ali ibn Husayn al-Vo'iz al-Koshifiy. Rashahotu ayni-l-hayot // O'zR FA SHI qo'lyozmalar xazinasi: № 1788; Risolai avlod va xulafoi Xojai Ahror // O'zR FA SHI qo'lyozmalar xazinasi: № 1883 / III; Abdulhay ibn Abdul Fath al Husayniy. Nasabnomai Xoja Ubaydulloh Ahror // O'zR FA SHI qo'lyozmalar xazinasi: № 526/1; Xoja Abdulhaq. Maqomoti Xojai Ahror // O'zR Fa SHI qo'lyozmalar xazinasi № 3735 / II; Muallifi noma'lum asar. Manoqibi Xoja Ubaydulloh Ahror // O'z FA SHI qo'lyozmalar xazinasi № 1883 / IV.; Nizomuddin Ahmad Badaxshiy. Risolai dar bayoni kalimai tavhid. O'zR FA SHI qo'lyozmalar xazinasi: №

Buyuk alloma haqida o'z davrida ijod qilgan ko'plab sharq mutafakkirlari u kishining faoliyatiga yuqori baho bergan va o'z asarlarida shu haqida misollar keltirgan. Asli ismi Xoja Ubaydullo bo'lib, u Toshkent viloyatining Bo'stonliq tumaniga qarashli Bog'iston qishlog'ida 1404-yilda dunyoga kelgan. Shuningdek, Alisher Navoiy "Nasoyim ul-muhabbat" asarida Xoja Ahrorning tug'ilgan joyi va ota-onasi haqida quyidagi ma'lumotlarni beradi: "... Alarning mavlidi Toshkanddur va otalari darvesh kishi ermish va ona tarafidan hamonoki, Shayxi Tahurki, ul viloyatda mutaayyin shayx ermish, anga yetarlar va o'zlarida bu ish choshnisi tufuliyat ayyomidir bor ermish".¹ Bolalik chog'larida Xoja Ahror o'ziga xos qobiliyatini namoyish etib, sirli tabiati bilan o'z tengqurlaridan ajralib turgan. Alloma boshlang'ich ma'lumotini Samarqand shahridagi nufuzli madrasalarda olgan. Keyinchalik esa, Buxoroga ko'chib borib, o'zining pirlaridan biri Bahouddin Naqshbandiy ta'limotlarini o'zlashtiradi. U Bahouddin Naqshbandiy tariqatining yirik namoyondasi va davomchisi, davlat va din arbobi, mutafakkir alloma bo'lib yetishadi.

Alloma o'zidan o'nlab ilmiy meros qoldirgan bo'lib, ulardan "Risolai Havroiyya" (Hurlar haqida risola)², "Risolai Volidiyya" ("Otaga atalgan risola")³, "Faqarot ul-orifiyn" ("Ma'rifat ahli hayotidan lavhalar")⁴, "Risolai Anfosi Nafiysa" ("Durdona so'zlar"), "Ruq'aot" yoki "Majmuayi murosalo" (Xoja Ahror Valiy yozgan maktublar), "Risola-i Xoja Ahror Valiy", "Javomi'ul-kalim" ("Lavomi'ul anvor" asarining forsiy tildan turkiy tildagi tarjimai) asarlaridir.

"Faqarot ul-orifiyn" ("Ma'rifat ahli hayotidan lavhalar") asari hajm jihatidan Xoja Ahror Valiyning boshqa asarlariga nisbatan anchagina katta va ma'rifat masalalarini ko'proq qamrab olganligi bilan muhimroqdir. Asar aslida "Faqarot ul-orifiyn" deb nomlangan bo'lsa-da, o'tmishda olimlar tomonidan "Faqarot", "Fiqroti Ahroriyya", "Risolai Faqarot", "Faqaroti Ahroriy", "Voridot" deb ham atalgan. Qo'lyozmalarda "Faqaroti Ahroriyya" nomi ko'proq uchraydi. Asarda borliq, vaqt, qalb va inson masalasi, falsafiy tushunchalar tahlil etilgan.

Xoja Ahror Valiy o'zining bilishga oid qarashlarida ilmni egallagan shaxs uning mazmun-mohiyatini to'la anglab, ma'lum darajada yuksalishi, uni o'z bilimiga aylantirishi zarur, deb hisoblagan. Buning uchun inson butun kuch-quvvatini jamlab, ilmni anglab, mohiyatini tushunib, o'z bilimiga aylantirishi lozimligini uqtirgan. Ilm taraqqiyot asosi ekanligini, ilm bor joyda taraqqiyot bo'lishini ta'kidlagan. Amal ilmga asoslangan bo'lishi kerakligini uqtirgan.

Xulosa o'rnida aytish joizki, Xoja Ahror Valiyning xalqimiz oldidagi xizmatlari tariximiz sahifalariga yozishga arzigulikdir. Bugungi kunda mutasavvifning falsafiy va ijtimoiy qarashlari, pandu nasihatlar yosh avlod qalbi va ongida ezgulik, ma'naviy komillikka chorlovchi g'oyalarni singdirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

9027/IX; Muhammad al-Mufti at-Toshkandiy al-Ohangaroniy, Mavlono. Manaqib-i Mavlono Lutfulloh. O'zR FA SHI qo'lyozmalar xazinasi: № 5785.

¹ Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat. Mukammal asarlar to'plami. 17-jild. – Toshkent: Fan, 2002. – B.280.

² Risolai Havroiyya. O'zR FA SHI qo'lyozmalar xazinasi: № 507/I.

³ Risolai volidiyya. O'zR FA SHI qo'lyozmalar xazinasi: № 507/Sh.

⁴ Fiqtrot ul-orifiyn. O'zR FA SHI qo'lyozmalar xazinasi: № 507/II.

THE SIGNIFICANCE OF THE WORK *AL-ADAB AL-MUFRAD*
IN THE MATTER OF EDUCATION

TARBIYA MASALASIDA “AL-ADAB AL-MUFRAD”
ASARINING AHAMIYATI

Mahfuza Husenovna Sa'dullayeva,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti “O'zbekiston tarixi” kafedrasida o'qituvchisi

Abdullajon Xamdorov,

Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

“Kishi ilm bobida na faqat o'zidan yuqori yoki tengdoshlaridan, balki o'zidan past bo'lganlardan ham hadis¹ olmaguncha, yetuk bo'la olmaydi²”

Imom Ismoil al-Buxoriy

Bugungi ommaviy madaniyat huruji kuchayib, yoshlar va kattalar orasidagi munosabatlarning asosiy tamoili bo'lgan odob mezonlaridagi buzulishlarning ortishi natijasida jamiyatda ko'plab muommolar kuzatilmoqda. Masalan: voyaga yetmagan bolalar orasidagi nizolar, er-xotin, qon-qarindoshlar, ustoz-shogirdlar, hukumat vaillari va oddiy axoli orasida ko'plab muommolarning hajm jihatdan ortgani hech kimga sir emas. Maxmud Ko'shg'ariy “Erdami boshi tildir” ya'nikim odobning boshi tildir – deb o'zining “Devoni lug'oti turk” asarida keltiradi va bu bejizga emas. Chunki, har bir sohada, oilada do'stlar davrasida umuman olganda ijtimoiy munosabatlarning barchasida odob-axloq qoidalari yetakchilik qilsagina tichlik va rivojlanish bo'ladi. Ushbu odob-axloq qoidalarini o'rganishda har tomonlama mukammal qo'llanma bo'la oladigan asarlardan biri bu “Al-adab al-mufrad” (“Adab durdonalari”) kitobi hisoblanadi. Kitobning muallifi Amir ul-mo'minin, Amir ul-muhaddisin Imom Buxoriydir. “Butun Xurosondan Muhammad ibn Ismoil kabi olim chiqqan emas” – degan edi Imom Axmad ibn Xanbal Al-Mavraziy³. Imom Buxoriyning to'liq ismi Abu Abdulloh Muxammad ibn Ismoil ibn Ibrohim al-Mug'ira al-Buxoriy al-Jufiydir⁴. Imom Buxoriy 21- iyul 810-yilda hijriy taqvim hisobda 194-yil Shavvol oyining 13-kuni Buxoro shaxrida tavallud topgan. Samarqand yaqinidagi Xartang qishlog'ida 31-avgust 870- yil hijriy taqvim hisobida 256-yilda vafot etgan⁵. Imom Buxoriy xayoti davomida 600 mingga yaqin hadis to'plagan bo'lib , shundan 100 ming “sahih” (to'g'ri, ishonchli) va 200 ming “g'ayri sahih” (xato, zaif) hadislarni yoddan bilgan⁶. Imom

¹ Hadis (arab. – xabar, gap, yangilik) – Muhammad sollallohu alayhi vasallam aytgan so'zlari, qilgan ishlari, iqrorlari to'g'risidagi rivoyat. Islom dinida Qur'on karimdandan keyin ikkinchi manba hisoblanadi. Bu yerda manfaatli ilm ma'nosida ham kelgan.

² Ismoil al-Buxoriy. “Al-Adab Al-Mufrad (Adab durdonalari)”. T.: “O'zbekiston” 1990. 7-b.

³ Abu Jafar Ahmad ibn Abdulloh Al-Marvazi (164/780-241/855y), shuningdek, Xabbash Al-Xasib nomi bilan tanilgan o'rta Osiyo matematikasi va astronom olim. Bog'doddagi Ma'mun akademiyasida (“donolik uyi”) bir vaqtning o'zida Al-Xorazmiy, Al-Farg'ona va boshqa taniqli olimlar hamda Damashqda ishlagan hamda Imom al-Buxoriyning ustozlari.

⁴ Ismoil al-Buxoriy. “Al-Adab Al-Mufrad (Adab durdonalari)”. T.: “O'zbekiston” 1990. 2-b.

⁵ <https://ziyoratturizm.uz/en/obyekt-sahifasi/>

⁶ Mirzohid Rahimov, Akbar Zamonov. “O'zbekiston tarixi”. T.: Fanlar akademiyasi “Fan” 2019. 125-b.

al- Buxoriyning “Men bir ming saksonta muhaddisdan hadis eshittim...”¹, - degan gaplaridan ma’lum bo’ladiki uning ilmiy izlanishlari keng qamrovli bo’lgan. Aloqa vositalari va transport timizi bugungiday taraqqiy etmagan vaqtlarda, ilmiy tadqiqotlar o’tkazish anchayin mushkul va’zifa hisoblangan. Shunday bo’lishiga qaramay Makka, Madina, Kufa, Bag’dod, Misr va boshqa shaxarlarni kezib minglab hadislarni yig’ish va ularni tizimlashtirish ishlarini hammadan yaxshi olib borgan Imom al-Buxoriyning ilmiy merosi bugungi kunda ham o’z dolzarbligini va qimmatligini yoqotmagan. Imom al-Buxoriy 20 dan ortiq kitob tasnif etgan. “Al-jomi’ as-sahih” (“Ishonchli to’plam”) 4 juzdan (jild) iborat asar hadis to’plash bilan shug’ullangan boshqa muhaddislarning asarlari ichida eng ishonchlisi hisoblanadi. Bundan tashqari “Kitob al-kunya” (“Kunyalar haqida kitob”) Hindistonda 1994-yil, “At-Ta’rix al-Kabiyr” (“Katta tarix”) 9 jildan iborat Turkiyada, “At-Ta’rix as-sag’iyr” (“Kichik tarix”) Hindiston va Qohirada nashrdan chiqarilgan. Bundan tashqari “Kitob al-favoid” (“Foydali ashyolar haqida kitob”), “Al-jomi’ al-kabiyr” (“Katta tayanch”), “Xalq af’ol al - ibod” (“Alloh bandalari ishlarining tabiati”) , “Al-Musnad al-kabiyr” va “Tavsir al-Qur’on” (“Qur’on tafsiri”) asarlari² ham islom va ilm bobidagi katta ahamiyat ega meroslardan hisoblanadi.

Imom al-Buxoriyning o’zida 1332 hadisni jamlagan “Al-adab al-mufrad” (“Adab durdonalari”) kitobi katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo’lgan asardir. Bu asar Turkiya va Misrda bir necha marta nashr etilgan. Uning o’zbekcha tarjimasi 1990-yil Toshkentda nashr qilindi³. Avvalroq, “Al-adab al-mufrad” (“Adab durdonalari”) asari 1306/1889-yili Hindistonning Bixar viloyatidagi “al-Haliliy” matbaasida, ikki marotaba Konstantinada va 1349/1930-yili Qohiradagu “al-G’oziyya” matbaasida chop etildi.

Janobi Payg’ambar alayhissalomning: “Men yaxshi va oliy odob va axloqni kamolotga yetkazish uchun payg’ambar qilib yuborildim”⁴ - degan so’zlaridan ma’lum bo’ladiki islom dinining asosiy va’zifalaridan biri bu yuksak odob egasi bo’lgan komil insonni tarbiya etish. Imom al- Buxoriy o’zining “ al- Jome as- Sahih” asarlarida ham odob-axloqqa doir bo’lgan alohida bob yozgan. Lekin, bu mazvuni to’la yoritib berish uchun yana bir kitob yozishni afzal ko’rgan. Ya’ni “Al-adab al-mufrad” (“Adab durdonalari”) kitobini yozgan. Unda boshqa muhaddislarining asarlarida ucharamaydigan bir qancha hadis va habarlar mavjud.

Asarning 1-24- boblari ota- ona va ularga bo’lgan munosabat haqidagi hadislardan iborat. Hadislarning birida Abu Bakira (roziyallohu anhu) aytadilar: “Rosullulloh (sollallohu alayhi vassalam): “Men sizlarga gunohlarning eng kattasini aytib beraymi?”- deb uch marta so’radilar. Sahobalar: “Ey Rosullulloh (sollallohu alayhi vassalam), aytib bering”, - deyishdi. “Allohgga shirk keltirish va ota onaga oq bo’lish”, - dedilar. Rosullulloh (sollallohu alayhi vassalam) shu vaqtda yonboshlab o’tirgan edilar keyin yaxshilab o’tirib oldilar-da: “Ogoh bo’linglar! Shu katta gunohlardan biri yolg’on gapirmoq, tuhmat qilmoqdir”, - dedilar. Shu ohirgi so’zlarini shu qadar ko’p takrorladilarki, men ichimda , Rosullulloh (sollallohu alayhi vassalam) charchadilar, endi gaplarini to’xtatsalar ham bo’lar dedim”⁵. Oq bo’lish – ota-onaga ozor berish, xafa qilish va buyruqlarini bajarmaslikdan iboratdur. Ota-onaning farzandga seni “oq qildim” deyishlari shart emas, dillari og’risa farzand oq

¹ Ismoil al-Buxoriy. “Al-Adab Al-Mufrad (Adab durdonalari)”. T.: “O’zbekiston” 1990. 7-b.

² Mirzohid Rahimov, Akbar Zamonov. “O’zbekiston tarixi” . T.: Fanlar akademiyasi “Fan” 2019. 125-6-b.

³ O’sha manba 127-b.

⁴ Ismoil al-Buxoriy. “Al-Adab Al-Mufrad (Adab durdonalari)”. T.: “O’zbekiston” 1990. 11-b.

⁵ Ismoil al-Buxoriy. “Al-Adab Al-Mufrad (Adab durdonalari)”. T.: “O’zbekiston” 1990. 17-b.

bo'ladi. "Allohga shirk keltirish va ota-onaga oq bo'lish" – Allohga shirk keltirishdan keying eng katta gunoh sifatida oq bo'lishining keltirilishi islom dinida ota-onaga bo'lgan munosabatlarning qanchalik dolzarb masala sifatida ko'rilishidan darak beradi. Hadisning davomida "Ogoh bo'linglar! Shu katta gunohlardan biri yolg'on gapirmoq, tuhmat qilmoqdir", - deya yolg'on so'zlash va tuhmat qilishning katta gunohlardan ekani takidlanmoqda. Bugungi kunda oddiy holga aylanib borayotgan ota-onaga va farzand orasidagi odobga teskari bo'lgan munosabatlar, yolg'on, tuhmat so'zlashning qanchalik og'ir gunoh ekanligi birgini shu hadisdan ham bilib olish mumkin.

Xulosa o'rinda aytish mumkinki, Imom al-Buxoriyning "Al-adab al-mufrad" asari o'zida mingdan oshiq o'zini dolzarbligini yoqotmagan hadislarni jamlagan. Asarning keying boblarida silai-raxm (qon-qarndoshlik), qo'ni-qo'shnichilik, uztoz-shogirt, hizmatchi va boshliq kabi ko'plab ijtimoiy sohadagi munosabatlarga doir bo'lgan hadislarni uchratish mumkin. Va har bir hadis o'zida muommalarni bayon qilibgina qolmay, va'ziyatdan chiqish yo'llarini, ohirat va bu dunyo uchun foydali bo'lgan ilmiy takliflarni o'zida jamlagan.

THE LIFE AND SCIENTIFIC HERITAGE OF ABUL BARAKAT NASAFI

АБУЛ БАРАКОТ НАСАФИЙ ҲАЁТИ ВА ИЛМИЙ МЕРОСИ

Сайқал Ахмедов,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси "Ислом тарихи ва манбашунослиги IRCICA" кафедраси докторанти

Насафдан етишиб чиққан забардаст олимлардан бири Абул Баракот Насафий чуқур билимли, тафсир, ақида ва фикҳ соҳаларида малакали мутахассис бўлган. Тўлиқ исми – Ҳофиз ад-дин Абу-л-Баракот 'Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Маҳмуд ан-Насафий бўлиб, Муҳаммад Шафиқ Ғирболнинг «ал-Мавсу'ат ал-'арабийат ал-муйассара» («Арабий енгил қомус») асарида алломанинг таваллуди 629/1232 милодий йил деб берилган¹. Унинг беназир фақиҳ, ҳадис ва Қуръон илмларида моҳир бўлганлиги манбаларда зикр қилинган. Абул Баракот Насафий ҳақида кўплаб араб био-библиографик манбаларида қисқа ва бир-бирини такрорлайдиган маълумотлар берилган. У адабиётларда қуйидагича тавсифланган:

«Шайх, улуғ имом, пешқадам аллома, Ер аҳлининг устози, суннат ва фарзнинг жонлантирувчиси, Қуръон маъноларини кашф қилувчи, таъвилнинг нозик жиҳатларини билувчи, Илоҳий калом таржимони, маъони ва байон илмлари соҳиби, фикҳ ва усул ал-фикҳнинг билимдони, ақлий ва нақлий масалаларнинг таянчи, дин ва миллат ҳимоячиси, ислом ва мусулмонлар етакчиси, пайғамбарлар илмлари меросхўри, етук мужтаҳид, муҳаққиқ олимларнинг машҳури»².

¹ Махсудов Д. Абул Баракот Насафий [Матн] : рисола / Д.Махсудов. – Тошкент: «Ўзбекистон халқаро ислом академияси» нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2021. –Б.5

² Қаранг: Абу-л-Баракот ан-Насафий. Мадърик ат-танзил ва ҳақъ'иқ ат-та'вил. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 2583/І. – Б. 1⁶. (Бундан кейин – Ан-Насафий тафсири қўлёзмаси.); Абу-л-Баракот ан-Насафий. Ал-Қафқ шарҳ ал-Вафқ. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 3110/І. – Б. 1⁶.

Абул-Баракот Насафий Насаф шаҳрида туғилиб, вояга етган бўлса-да, асосий билимни Бухорода олган, кўплаб мамлакатларга саёҳат қилган. Саёҳат билан бўлган юртларда ўз билими билан обрў-эътибор топган. У бир муддат Кирмон шаҳридаги «Қутбия Султония» мадрасасида мударрислик қилган. Талабаларга Имом Мотуридий, Имом Бурҳониддин Марғиноний ва ўз асарларидан сабоқ берган. Сўнгра Бағдодга келган. Бу даврда у дарс бериш билан бирга кўплаб машҳур олимларнинг асарларига шарҳлар ёзган¹.

Абдулҳай Лакнавийнинг «ал-Фавоидул-баҳиййа» асарида Ибн Камол Пошонинг Абул-Баракот Насафий ҳақида «Кучли билан заифни ажрата оладиган, асарларида мардуд (қабул қилинмайдиган) сўзлар ва кучсиз ривоятларни келтирмайдиган мукаллим, фақиҳ олимлар жамоасидандир. У билан ижтиҳод даври тугаган, ундан кейин мазҳабда ижтиҳод қиладиган мужтаҳид қолмаган» – деб айтган гапини келтиради².

Мазкур асарда яна айтилишича, «Ҳофизиддин» (Диннинг ҳимоячиси) деган шарафли номга фақат икки киши – Абул-Баракот Насафий ҳамда Абул Фазл Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Наср Кабир Бухорийлар муяссар бўлган холос³.

Абул-Баракот Насафийнинг олим бўлиб шаклланишига катор маҳаллий устозлари ижобий таъсир кўрсатган. Манбаларда Абул-Баракотнинг устозларидан фақатгина учтаси санаб ўтилади. Уларнинг бири, ўз даврининг етук алломаси Шамсул-аймма Абул Важд Муҳаммад ибн Абдуссаттор ибн Муҳаммад Имодий Кардарий бўлиб, 1202 йилда Хоразмда таваллуд топган. Кардарий ёшлик давридан илмга қизиқиб, дастлаб Хоразмнинг ўзида, кейинчалик Самарқанд ва Бухорода машҳур аллома Фаҳриддин Қозихон (ваф. 1195) ва Бурҳонидди Марғинонийдан таълим олган.

Абул-Баракот Насафий Шамсул-аймма Кардарийдан ташқари Бадриддин Ҳоҳарзода Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Абдулкарим (ваф. 1153 й.) ва Ҳамиддуддин Дарир Али ибн Муҳаммад ибн Али Ромиший Бухорийдан (ваф. 1267 й.) ҳам сабоқ олган.

Кучли билим, юксак илмий салоҳият боис, кўплаб олимлар Насафийдан таълим олишга ҳаракат қилганлар. «Мажмаъул-баҳрайн» асарининг муаллифи Музаффариддин Соатий (ваф. 1294 й.), «Ҳидоя» шарҳловчиларидан бири Ҳисомиддин Ҳусайн ибн Али ибн Ҳажжож Сигнакий (ваф. 1314 й.) ва Муҳаммад ибн Муҳаммад Жилийлар Абул-Баракот Насафийнинг шогирдлари ҳисобланади.

Абул-Баракот Насафий умрининг охирида Бағдодга келган ва 1311 йил август ойида вафот этган, Исфакон яқинидаги Ийзаж шаҳрида дафн қилинган⁴. Олим ўша пайтда минтақада кенг ёйилган Мотуридий таълимотини тарғиб қилишда, уни Карромия ва Мўътазилия оқимлари таъсиридан ҳимоя қилишда жонбозлик кўрсатган. Абул-Баракот Насафий ақида, тафсир, фикҳ, усулул-фикҳ каби ислом илмларни турли соҳаларига бағишланган асарлар яратган.

¹ Абд ал-Ҳай ал-Лакнавий. Ал-Фавā'ид ал-баҳиййа. – Б.291.

² Абдулҳай Лакнавий. Ал-фавоидул-баҳиййа. 216-мақола. Қозон нашриёти, 1902. –Б. 101-102.

³ Ўша манба. –Б. 173.

⁴ Абдуллаев А. Абул-Лайс Самарқандийнинг Мовароуннаҳр тафсиршунослигида тутган ўрни. Тар.фан.ном... дисс. Тошкент, 2007. –Б. 39.

Алломанинг «**Мадорикут-танзил ва ҳақоикут-таъвил**» (Қуръон моҳияти ва таъвил ҳақиқатлари) энг машхур асари бўлиб, у ислом оламидаги Қуръонга ёзилган мўътабар ҳанафий тафсирлардан саналади. Абул-Баракот Насафийнинг бу тафсири мавзу, услуб ва илмларнинг кенг қамровлилиги жиҳатидан шоҳ асари ҳисобланади¹.

Насафийнинг «**Умдатул-ақоид**» (ақидалар асоси) асари мухтасар ҳолда ёзилган бўлиб, калом илмига оид муҳим масалаларни ўзида қамраган. Муаллифнинг ўзи унга шарҳ ёзган ва уни «ал-Иътимод» деб номлаган. Асарнинг Жамолiddин Маҳмуд ибн Аҳмад Қувнавий (ваф. 1368 й.)га тегишли «аз-Зубда» (Қаймоқ), XIV асрда яшаган Аҳмад ибн Аваз Донишманд Ақшиҳарийнинг «ал-Инқод фи шарҳи умдатул-эътиқод» (Умдатул-эътиқоднинг қутқариш номли шарҳи) каби ўнга яқин шарҳлари мавжуд².

Муаллифнинг «**Манор**» (Маёк) номли асари усулул-фикҳ ва унинг қонун-қоидалари ҳақида бўлиб, унда Қуръон, ҳадис, ижмоъ, ва қиёс асосида ҳукм олиш каби усуллари баён этилган³.

Олимнинг усулул-фикҳга доир «Доиратул-вусул ила илмил-усул» (Усул илмига етишиш йўли) номли асари мавжуд. Асар Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича ислом ташкилоти – АЙСЕКСО (ISESCO) ҳомийлигида доктор Аҳмадхон томонидан нашрга тайёрланиб, Работ шаҳрининг 1997 йилда чоп этилган, «Фихрисул-маҳтутат ал-арабийя ал-исломийя фи Бакистон» (Покистондаги араб, ислом қўлёзмалар феҳрести) китобининг I жилдида маълумотлар учрайди⁴.

«**Ал-Кафи**» (Кифоя қилувчи) – фикҳ илмига оид асар. Насафий Кирмонда мударрислик қилган даврида ёзган. Чунки муаллиф талабаларга «Ал-Вафий»нинг тушунишлигини осонлаштириш мақсадида тасниф қилган. Асарда ибодат, муомалот каби турли масалалар батафсил шарҳланган. Асарнинг 331 саҳифадан иборат қўлёзмаси ЎзР ФА Шаршунослик институти қўлёзмалар фондида 3113/II рақами билан сақланмоқда. Бундан ташқари, асарнинг қўлёзмалар фондида жами 9 та нусхаси сақланмоқда. Асарга турли даврларда олимлар томонидан шарҳ ва ҳошиялар битилган.

Насафийнинг умумий ҳисобда 13 та илмий асари борлиги ва уларнинг барчаси бизгача етиб келгани аниқланган. Улардан 5 таси фикҳ, 4 таси калом, 3 таси усулул-фикҳ ва 1 таси тафсирга бағишланган. Бу асарларнинг 6 таси нашр этилган.

Хулоса қилиб айтганда, XIII асрнинг биринчи чорагида мўғуллар Мовароуннаҳрни босиб олгач, қадимий маданиятга эга бўлган бу ўлка халқлари ҳаётида инқироз даври бошланди, мўғулларнинг босқини ҳудуддаги юқори чўққига қўтарилган илм-фан, таълим ва маданият ривожини таназзулга юз тутишига сабаб бўлди. Айнан шу даврда аллома Абул Баракот Насафий дунёга келди ва бутун умрини илму маърифатга бағишлади ҳамда дин илмларини қайта жонлантиришга ҳаракат қилди.

¹ Обидов Р. Қуръон ва тафсир илмлари. -Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2003. – Б. 321.

² Ҳожи Халифа. Кашфуз-зунун. Олам наширёти, 1892. Ж. II. –Б. 134.

³ Аҳмад ибн Абу Саъид Ҳанафий Сиддикий. Нурул-анвор фий шарҳил-манор. –Б. 6-7.

⁴ Махсудов Д. Абул-Баракот ан-Насафийнинг тафсир илмида тутган ўрни. Тар.фан.ном. ... дисс. Т.: ТИУ, 2007. –Б. 76.

SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL HERITAGE OF ABUL YUSR PAZDAVI

ABUL YUSR PAZDAVIYNING ILMIY-MA'RIFIY MEROSI

Saidahmad Samatxonovich G'aybullayev,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi "Islom tarixi va manbashunosligi IRCICA" o'qituvchisi, islomshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Davlat Xoldorov,

O'zbekiston Xalqaro Islom akademiyasi talabasi

Qashqadaryo vohasi qadimdan zabardast olimlar, ma'rifatparvar avliyolarning tug'ilib, kamol topgan go'shasidir. Manbalarda o'lkada yetishib chiqib, ilm-fanning turli sohalarida yuqori darajalarga erishgan 300ga yaqin olimlar nomlari aniqlangan. Ular orasida ilk o'rta asrlarda yashab, ijod qilgan "Pazdaviy olimlar" ham ko'pgina bo'lib, ularning islom huquqi va falsafasiga oid ilmiy asarlari nafaqat Movarounnahr, balki butun musulmon olamida hozirgacha tayanch manbalar bo'lib xizmat qilmoqda. Ushbu satrlarda Pazdalik yirik olim Abul Yusr Muhammad Pazdaviydir.

Olimning to'liq ismi Abul Yusr Muhammad ibn Muhammad ibn Husayn ibn Abdulkarim ibn Muso ibn Iso ibn Mujohid Pazdaviy bo'lib, 421/1030 ншдвф Nasafdan Buxoroga ketish yo'lida undan olti farsax¹ uzoqlikda joylashgan Pazda shahrchasida tug'ilgan. Tarixiy yozma manbalarda qayd etishicha «Pazda» shaharchasi milodning boshlarida Qashqadaryo vohasining janubiy-g'arbiy etaklarida vujudga kelgan yirik aholi manzili bo'lgan. XIII asr boshida sodir bo'lgan mug'ullar bosqini sabab O'rta Osiyodagi ko'pgina shaharlar qatori Pazda ham xarobaga aylangan va bu huhud hozirda Qashqadaryo viloyati Kasbi tumani, Pazli qishlog'i hududiga to'g'ri kelishi qayd etilgan².

Olim kalom (islom falsafasi) va fiqh (islom huquqi) ilmida kata shuhrat qozongan bo'lib, "Faxru-l-islom" (ilm ahli yetakchisi) unvoni va Abul Yusr (osonlik otasi) kunyasi bilan tanilgan. Movarounnahrlik olimlar haqida ma'lumot beruvchi mashhur manba "al-Favoid al-bahiyya" asarida Pazdaviyning Abul Yusr kunyasi haqida: "Muhammadning yozgan kitoblari ancha yengil, oson bo'lgani sabab, unga "Abul Yusr" (Osonlik otasi) kunyasi va akasi Ali asarlari esa, birmuncha qiyin va murakkab asarlar yozgani sabab, unga "Abul Ushr" (Qiyinchilik otasi) kunyasi berilgan" deyilgan³. Darhaqiqat, Abul Yusr anchagina mashhur olimlar oilasida tavallud topgan bo'lib, otasi Muhammad va bobosi Husayn o'z vaqtida Samarqand va Buxoroda qozilik qilishgan. Katta bobosi Abdulkarim Pazdaviy (300/912-390/999) Abu Mansur Moturidiy (v. 944 y.)ning yaqin shogirdi bo'lib, yirik faqih, muhaddis va mutakallim bo'lgan. Taqiyyuddin Abdulqodir Tamimiy (v. 1597 y.) «Tabaqot as-saniya» asarida Abdulkarim Pazdaviy tabiatan kamtar va axloqi go'zal kishi bo'lgani, Basraga safar qilib, mashhur muhaddis Abu Dovud Sijistoni (817-888)ning shogirdi Abu Ali Muhammad ibn Ahmad Lu'luiy (v. 945 y.)dan hadis eshitib o'rganganini yozgan⁴.

¹ 5544 m (piyoda yurganda o'rtacha 1.5 soatlik yo'l)

² Ibn Qutlubug'o. Toj at-tarojum. – Leipzig: Fluegel, 1862. – B. 30-31.

³ Abdulhay Laknaviy. al-Favoidu-l-bahiya. – Bayrut: Dor al-ma'rifa, 1998. – B. 291.

⁴ Taqiyyuddin Abdulqodir Tamimiy. Tabaqon as-saniya. – Ar-Riyod: Dor ar-rifo'y, 1989. – B. 378.

Abul Yusr Pazdaviy otasi Muhammaddan hadis va aqida ilmlarini o'rganganini o'z asarlarida aytib o'tadi. Jumladan, olim o'zining «Usul ad-din» (Dinning asoslari) asari muqaddimasida: «Bizga padari buzurgvorim, shayx, imom rahimahulloh bobosi shayx, imom, zohid Abdulkarim ibn Muso rahimahullohdan Imom Moturidiyning ko'plab karomatlarini eshitganini hikoya qilib bergan. Bobom mazhabboshilar kitoblari ma'nolarini to'liq egallagan va ustozim Imom Moturidiyning «Kitob at-Tavhid va «Kitob at-Ta'vilot» asarlarini yod olgan edi» deydi va asarning «Qayta tirilish» mavzusida otasidan «Bizga shayx imom Muhammad ibn Husan ibn Abdulkarim Rosululloh alayhissalomgacha yetib boradigan sanad orqali: «Kim biror qulini nohaq o'ldirsa, u qiyomatgacha «meni nohaq o'ldirdi deb, jar solib chiqadi» hadisini rivoyat qilgan» deya zikr etadi¹.

Abul Yusr Pazdaviy oilasidagi ta'lim bilan bir qatorda Abdulaziz Halavoniy, Ismoil ibn Abdusodiq, Abu Ya'qub Yusuf ibn Mansur Sayoriy, Abu Ya'qub ibn Yusuf Naysaburiy va shayx imom Abulxattob kabi ustozlardan ham dars olgan².

Abul Yusr Pazdaviy fiqh, kalom, hadis, tafsir kabi turli fanlardan yuqori darajaga erishgach alohida dars majlisiga asos soldi. Bu haqda olimning yaqin shogirdi Najmuddin Umar Nasafiy (1069-1142) shunday deydi: «Abul Yusr Movarounnahr ilm ahllarining ustozim, imomlarining imomi. Huzurlariga turli o'lkalardan ilm olish maqsadida talabalar kelar edi. Usul va furu'da ko'pgina kitoblar ta'lif etgan hamda Samarqand qoziligiga tayinlangan va bir muddat hadis ham imlo qilganlar»³.

Abul Yusr Pazdaviyning ko'p sonli shogirdlari orasidan Abul-Muin Nasafiy, Ruknul-aimma Abdulkarim ibn Muhammad Sano'iy, Muhammad ibn Tohir Samarqandiy, Abdulloh ibn Muhammad Hulamiy, Abu Hafs Najmiddin Umar Nasafiy, o'g'li Qozi Abulmaoliy Ahmad, Usmon ibn Ali Poykandiy, Ahmad ibn Nasr Buxoriy, Abulbadr Sa'd ibn Muslim Xayzuroni, Alouddin Muhammad ibn Ahmad Samarqandiy va jiyani Hasan ibn Ali kabi yirik faqih va muhaddislar yetishib chiqqan.

Manbalarda qayd etilishicha, Abul Yusr Pazdaviy 493/1100 yil 69 yoshida Buxoroda vafot etgan. Alloma hayoti davomida ko'pgina asarlar ta'lif etgan bo'lsa-da, aqidaga oid «Usulu-d-din», fiqhga oid, «Sharhu jome'u-s-sag'ir», «Ta'liqot», «al-Murattab», «al-Voqiat» va «al-Mabsut» hamda arab tili grammatikasiga bag'ishlangan «Sharh al-ajrumiya» asarlarigina bizgacha yetib kelgan⁴.

Olimning yozgan asarlari orasida «Usul ad-din» asari muhim ahamiyatga ega ekanini hozirgacha bir necha bor nashr qilingani va boshqa tillarga tarjima qilinganidan bilish mumkin. Asar ustida olmon olimi Xans Piter Linss doktorlik dissertatsiyasi tayorlagan (Bonn universiteti. 1952-yil) va manbaning qo'lyozma nusxalari asosida 1963-yil zamonaviy nashrini amalga oshirgan. Keyinchalik ushbu asar Sharafiddin Go'ljuk tomonidan turk tiliga tarjima qilinib, 1980-yil Istanbulda «Ahli sunna Aqoidi» nomi bilan nashr etilgan⁵.

¹ Abul Yusr Muhammad Pazdaviy. Usul ad-din. — Misr, Maktaba al-Azhariya lit tuross, 2003. — B. 14, 162.

² Abdulhay Laknaviy. al-Favoidu-l-bahiya. — Bayrut: Dor al-ma'rifa, 1998. — B. 188.

³ Ibn Qutlubg'o. Toj at-tarojum. — Leipzig: Flugel, 1862. — B. 33.

⁴ Abdulloh Abdulhamid Saad. O'rta Osiyo olimlari qomusi. — Toshkent: Imom Buxoriy respublika ilmiy-ma'rifiy markazi nashriyoti, 2007. — B. 88.

⁵ Muhammad Aruchi. Ebul Yusr Pezdevi: Turkiya Diyonat ishlari Vazirligi tomonidan tayorlangan Islom ensiklopediyasi. T. 34. — Istanbul: TDV nashriyoti, 2012. — B. 266-267.

Xulosa o'rnida aytish kerakki, Abul Yusr Pazdaviy tarbiya topgan Pazdaviylar oilasidan ko'plab faqihlar, qozilar yetishib chiqishgan. Ular o'z faoliyati va yozgan asarlari orqali islom huquqi va falsafasi taraqqiyotini yangi bosqichga olib chiqqan deyishga asoslar bor. Ulardan qolgan boy ilmiy meros hozirga qadar mazkur fanlarni o'rganishda birlamchi manba bo'lib xizmat qilayotganiga qaramay Pazdaviy allomalar asarlarining aksari hali hanuz alohida tadqiqotlarga jalb etilmaganini ko'rish mumkin. Yurtimizdagi kitob fondlari, xususan, O'zR FA ShI manbalar xazinasida Pazdaviy olimlar qalamiga mansub bir necha qo'lyozma manbalar mavjud bo'lib, ularni tadqiq etish va zamonaviy nashlarini amalga oshirish hozirgi kunning dolzarb masalalaridan hisoblanadi.

ХОЖА АХРОР ЖОМИЙ ВА НАВОИЙ ТАВСИФИДА

Неъматулло Мухамедов,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси, тарих фанлари доктори, доцент

Дилнура Қўзибоева,

Тарих (Ислом цивилизацияси) мутахассислиги 2-курс магистранти

Тарихимизда шундай шахслар ўтганки, улар ўзларининг сермазмун ҳаёти, ибратли фаолияти, маънавий-маърифий ўғитлари билан эл-юрт манфаатлари йўлида куч-ғайратини, керак бўлса, ҳатто, мол-мулкни ҳам аямаган. Ана шундай зоти шарифлардан бири Хожа Аҳрор Валий (1404-1490) ҳазратлари ҳисобланади.

Хожа Аҳрор ҳазратлари нақшбандия тариқатининг йирик намояндаси, айна пайтда, ушбу тариқатнинг “Дил ба ёру, даст ба кор” (“Қалбинг Аллоҳда, қўлинг меҳнатда бўлсин”) деган пурҳикмат шиорини амалда юксак мақомга етказган шахс сифатида бутун ислом оламида шуҳрат қозонган.

Академик Ботурхон Валихўжаевнинг бу улуғ зот фаолияти бўйича олиб борган изланишларини эътироф этишимиз лозим. Ботурхон Валихўжаев қайд этганидек, XV асрнинг йирик сиймоларидан бўлмиш Хожа Убайдуллоҳ Шоший – Хожа Аҳрори Валий нақшбандия тариқатининг кўзга кўринган муршиди бўлиш билан бирга ўз замонасидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва мафкуравий ҳаётда катта из қолдирган арбоблардандир. Бу даврда унинг шуҳрати фақат Мовароуннаҳрдагина эмас, балки Хоразм, Дашти Қипчоқ, Хуросон ва Ҳиндистонгача бўлган кенг жуғрофий минтақада таралган эди. Замонасидаги темурий ҳукмдорлар Султон Абу Саъид мирзо, унинг ўғли Султон Аҳмад мирзолар қошида Хожа Аҳрорнинг обрў-эътибори шунчалик баланд эдики, улар муршидларининг маслаҳатларидан баҳраманд бўлмай туриб, бирор бир масалани ҳал қилишга шошилмас эдилар. Уларгина эмас, балки Андижон ҳокими Умаршайх мирзо Хожа Аҳрорни мўътабар санарди. Хожа Аҳрор фақат ҳокимлар наздида эътиборга сазовор бўлиб қолмай, балки ўз асрининг машҳур олим ва адиблари, жумладан Хожа Фазлуллоҳ Абулайсий, Саъдиддин Қошғарий, Саид Қосим Анвор, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқалар ҳам уни “каъбаи мақсуд” (Абдурахмон Жомий ибораси), “муршиди офоқ” (Алишер Навоий ибораси) деб эътироф этганлар, унга бағишлаб дostonлар ва асарлар битганлар, унинг номини ҳурматлаб эслаганлар.

Дарҳақиқат, халқимиз орасида азиз-авлиё деб тан олинган Хожа Аҳрорнинг даража ва кароматлари ҳақида Абдурахмон Жомий унинг номига ёзган “Тухфат ул-Аҳрор” асарида шундай деган:

*Зад ба жаҳон навбати шаҳаншоҳий,
Камкабаи фақр Убайдуллоҳий.
Онки зи ҳуррияти фақр огаҳ аст,
Хожаи Аҳрор, Убайдуллост.*

Таржимаси:

*Дунёда подшоҳлик нақорасини чалди,
Убайдуллоҳ фақрнинг шавкати.
Фақрнинг эркинлигидан хабардор бўлган кимса,
Эрклиларнинг эгаси бўлган Убайдуллоҳдир.*

Яна бир китобида эса:

*“Хожаи хожাগони короғоҳ,
Қиблаи муқбилон Убайдуллост”.*

Таржимаси:

*Хожалар корхонасининг хожаси,
Бахтлиларнинг қибласи Убайдуллоҳдир¹.*

Шарқ ва Ғарб олимларининг асарлари кўздан кечирилса, унда Хожа Аҳрор тўғрисида самимият билан сўз юритилганининг гувоҳи бўлиш мумкин. Жумладан, Афғонистоннинг таниқли олими Абдулҳай Ҳабибий ўзининг 1965 йилда эълон қилган “Жомий тариқати” номли мақоласида “Саъд Кошғарий ва Хожа Аҳрор ўз асрининг улуғ руҳий пешволари эдилар”,

-- деб уқдирса, инглиз шарқшуноси Чарлз Амброуз Стори ўзининг “Форс адабиёти” номли машҳур асарида уни “йирик валий Убайдуллоҳ Аҳрор” деса, чех олими Феликс Тауэр “Хожа Аҳрор номи билан шуҳрат қозонган туркистонлик табаррук авлиё, нақшбандия сулукининг шайхи Носируддин Убайдуллоҳ ибн Маҳмуд Шоший”, - тарзида эҳтиром ила тилга олган².

Фаҳриддин Али Ибн Ҳусайн Али Воиз ал-Кошифий ас-Сафий (1463-1503) «Рашаҳот айн ал-ҳаёт» («Ҳаёт чашмасидан томчилар») асарида хабар беришича, Хожа Аҳрорнинг катта бобоси Хожа Шаҳобиддин Шоший деҳқончилик ва савдо-сотик билан шуғулланган. Ўлими яқин эканлигини ҳис қилган Хожа Шаҳобиддин ўзининг барча қавм-қариндошларини рози-ризалик сўраш учун чақиртиради. У пайтда Хожа Аҳрор жуда кичик бўлиб, уни хирқа (дарвешлар кийими)га ўраб олиб келишади. Хожа Шаҳобиддин гўдак Убайдуллоҳга назари тушиб, хаяжонланиб, кўзлари ёшга тўлиб, боланинг пешонасига қўлларини теккизиб, шундай дейди: “Бу бола келажакда дунёни эгаллайди, шариатни тарқатади, тариқатга ривож беради,

¹ Абу Тоҳирхожа. Самария. -Т.:Камалак,1991. -Б. 47.

² Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор тарихи. -Т.:Ёзувчи, 1994. -Б. 62.

ҳукмдорлар унинг айтганларини бажарадилар. Ўтган барча шайхлар кўрсата олмаган кароматларни башорат этади”¹.

Хожа Аҳрор ҳижрий 806 йил рамазон ойида (1404 милодий йил, март) Шош – Тошкент вилояти музофотларидан бири Боғистонда дунёга келган. Унинг отаси Хожа Маҳмуд ва боболари маърифатли кишилар бўлиб, деҳқончилик ва тижорат билан шуғулланишган. Онаси эса Хожа Довуднинг қизи бўлган. Хожа Довуд эса Шайх Хованди Тохурнинг ўғлидир.

Хожа Убайдуллоҳнинг болалик ва ёшлик даври Тошкентда ўтган. У мактабга борган, турли китобларни мутолаа қилган ҳамда тошкентлик алломаларнинг, хусусан, Абу Бакр Қафғол Шоший, Шайх Хованди Таҳур, Шайх Зайниддин Куйиорифонларнинг ҳаёти ва фаолияти билан қизиққан, уларнинг макбараларини доимо зиёрат қилиб турган. Кейинчалик Хожа Убайдуллоҳ бу зиёратлардан олган таассуротини шундай ҳикоя қилган: “Ёшлигимда ҳазрати Шайх Абу Бакр Қафғолнинг нурли мазорини зиёрат қилаётганимда ҳазрати Исони туш кўрдим. У ҳазрат менга илтифот қилиб, шундай дедилар: ғам ема, сенинг тарбиянгни биз ўз зиммамизга олганмиз. Ҳазрати Исо каминани ўз тарбиялари остига олганликлари туфайли бу фақирда ўлган қалбларни тирилтириш сифати аён бўлди...”².

Хожа Аҳрорнинг валийлигини белгилаб, унинг Хожа Аҳрори Валий деб аталишига боис бўлган бу сифатларни Абдурахмон Жомий таъкидлаб ўтган эди:

*Зада ашоби Хожа ҳалқа ба ҳам,
Чун нигинанд ҳалқа дар хотам
Хаббазо, ҳалқае, ки фавжи малак
Ҳалқа дар гўши он аст авжи фалак.
Филмасал, гар ҳазор дил мурда,
Аз ҳавои нафс афсурда
Бизарад аз ҳарими маҳфилашон
Зинда гардад зи мурдагӣ дилашон.
Ёди вақте, ки вақти ман хуш буд,
Давлатам сўяшон инонкаш буд.
Гирдашон гаштаме ва ҳар рӯза
Кардаме қатра-қатра дарюза.*

Мазмуни: Хожа ва унинг суҳбатдошлари узук ва унга қадалган кўзга ўхшайдилар, гўё маликалар йиғинида фалак хизматларига бел боғлаб тургандек. Агар нафсга берилиш туфайли кўнгли ўлик мингта киши бу манзил яқинидан ўтса, уларнинг кўнгиллари тирилади. Мен ул ҳазратнинг хизматида бўлган бахтли дамларни ҳар вақт эслайман, чунки мен ул киши атрофида, парвонадек айланиб, ҳар куни уларнинг сифатларидан қатра-қатра баҳраманд бўлардим.

¹ Қаранг: Рашахот. Лакҳнав нашри. -Б.218-219; Каримов Э. Хўжа Аҳрор ҳаёти ва фаолияти. -Т.: Маънавият, 2003. -Б.13.

² Қаранг: Валихўжаев Б. Хожа Аҳрор тарихи. -Т.:Ёзувчи, 1994. -Б. 63-64; Яна қаранг: Фаҳруддин Али Сафий. Рашаҳоту айни-ҳаёт. . -Т.: Абу Али ибн Сино, 2004. –Б.291; Каримов Э. Хўжа Аҳрор ҳаёти ва фаолияти. -Т.: Маънавият, 2003. -Б.14; Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор. Табаррук рисолалар / Нашрга тайёрловчилар: М.Ҳасаний,Б.Умрзоқ, Ҳ.Амин. -Т.:Адолат,2004. -Б. 197.

Демак, Хожа Аҳрор “нафсга берилиш туфайли ўлган қалбларни тирилтирувчи” сифатига эга бўлар экан, кишиларнинг нафсга, мол-мулкка, бойликка ва амалга берилиш натижасида маънавий жиҳатдан қашшоқланиши, кўнгилнинг ўлишини назарда тутиб, уларни ана шу ҳолатдан халос қилиш – маънавий жиҳатдан камолга эриштиришни, Ҳақ таолони кўнглида жо қилиб, ярамас ўй-хаёллардан қутилиш ва олижаноб ниятлар манзилгоҳига айлантириб, инсонларда инсонийликни тирилтириш – уйғотишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

Абдурахмон Жомийнинг Хожа Аҳрор билан муносабатлари тўғрисида проф. Аблохон Афсаҳзод ва проф. А.Н. Болдирев тадқиқотларида муҳим тарихий маълумотлар ўз ифодасини топган.

Абдурахмон Жомий ўзининг “Силсилат уз-заҳаб” (“Олтин занжир), “Тухфат ул-Аҳрор” (“Аҳрорга тухфа”), “Хирадномаи Искандарий”, “Юсуф ва Зулайҳо” дostonларида Хожа Аҳрор ҳақида алоҳида таъкидлаб ўтган. Ҳатто, 1484 йил декабр ойида, яъни Хожа Аҳрор ҳаётлиги вақтида унга қарата шундай деди:

Ба ту шамъи равшандилон зинда бод!

Бар офоқ нури ту тобанда бод!

Мазмуни:

Сенинг-ла кўнгли ёруғ кишиларнинг шамъи ҳамиша порласин!

Бутун офоқ — дунёда сенинг нуринг порласин!

Алишер Навоий Хожа Аҳрорни ўзининг маънавий устози – пири комил сифатида эҳтиром қилган. Унинг руҳий-маърифий ўғитларидан илҳомланиб, бу зотга нисбатан ўзининг чексиз ҳурмати ва ҳайратини “Ҳайрат ул-аброр” дostonининг қуйидаги мисраларида баён этган:

Улки бу офоқ ичида тоқ эрур,

Тоқ неким муришиди офоқ эрур.

Хожа Аҳрорнинг ўз замондошларига ёзган бир неча руқъа-номалари ҳам бизгача етиб келган. Улардан энг муҳими, «Мажмуаи мурасалот» деб номланган. Тўплам Алишер Навоий буйруғи билан тузилган ва шунинг учун «Навоий тўплами» ҳам деб аталади. Хожа Аҳрор ўзининг мактубларида халқнинг ғамини ейиш, оддий инсонларнинг ҳолатини чиқариш каби хайрли ва савобли ишларга ундарди.

Хулоса қилиб айтганда, Хожа Аҳрор шахси турли даврларда “яхшилар қутби”, “шайхлар шайхи”, “аҳли тариқат пешвоси”, “сулҳ ва тинчлик валийси” каби сифатлар билан улуғланиб, юксак эътирофга сазовор бўлган.

BERUNI'S VIEWS ON THE SYNCRETISM OF EASTERN PEOPLES

BERUNIYNING SHARQ XALQLARI SINKRETIZMI HAQIDAGI QARASHLARI

Husan Toshtemirovich Usmonov,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi 2-kurs magistranti

Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy (973-1048) o'rta asrning buyuk qomusiy olimi, zamonasining astronomiya, astrologiya, matematika, geodeziya, geologiya, mineralogiya, geografiya, arifmetika, tibbiyot, farmakologiya, tarix, filologiya, fizika kabi fanlarini chuqur egallagan allomalardan bo'lgan. Shuncha vaqt o'tganligiga qaramasdan, bu allomalarning bizga meros qilib qoldirgan asarlari o'z ahamiyatini yoqotgan emas. Qolaversa allomalarimizga bo'lgan e'tibor va ularni merosini avaylab-asrash, shuningdek kelajak avlodga yetkazib berish borasida chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bundan tashqari yaqinda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 25-avgustda PQ-361-sonli qaroriga muvofiq, buyuk mutafakkir va qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy tavalludining 1050 yilligini xalqaro miqyosda keng nishonlash to'g'risidagi qarori qabul qilindi. O'zining noyob asarlari hamda olamshumul kashfiyotlari bilan jahon ilm-fani va madaniyati rivojiga beqiyos hissa qo'shgan buyuk mutafakkir va qomusiy olim, Ilk Renessans davrining yorqin namoyondasi Abu Rayhon Beruniyning ilmiy-ma'rifiy merosini yanada chuqur o'rganish va keng targ'ib qilish, ushbu yo'nalishda taqdidotlar olib borayotgan yetakchi xalqaro ilmiy markazlar bilan yaqin hamkorlik o'rnatish, shuningdek Abu Rayhon Beruniy tavalludining 1050 yilligini xalqaro miqyosda keng nishonlash maqsadida ilmiy tadqiqot olib boruvchi markazlar va joylardagi soha vakillariga Prezidentimiz tomonidan topshiriqlar berildi, shuningdek Abu Rayhon Beruniy tavalludining 1050 yilligini nishonlash YUNESKOning 2022-2023-yillarda nishonlanadigan xalqaro yubileyilar ro'yxatiga kiritilgani ma'lumot uchun qabul qilinishi ham ta'kidlandi. Mazkur qarorning imzolanishi Abu Rayhon Beruniy kabi allomalarimizga bo'lgan cheksiz e'tiborning yorqin ifodasidir¹.

Abu Rayhon Beruniy 973-yil 4-sentyabrida Xorazmning Kat shahrida tavallud topgan. Mashhur olim Abu Nasr ibn Iroq Mansur ibn Ali qo'lida ta'lim oladi. Abu Nasr ibn Iroq Mansur ibn Ali falakiyot va riyozotga oid bir qancha asarlar yozib, shulardan 12 tasini Beruniyga bag'ishlaydi. Alloma turli fanlarga oid asarlar yozib qoldirgan. O'z davrining qiyinchiliklariga sabr qilib, mashaqqatlarni yengib o'tgan allomaning 180 ta asaridan 33 tasi bizgacha yetib kelgan va ulardan 15 ta asari o'zbek va rus tillariga tarjima qilingan, shuningdek g'arb tillaridagilarini ham uchratish mumkin. Eng mashhur asari "Osor al-boqiya an al-qurun al-xoliya" ("Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar") bo'lib, Jurjonda muhojirlik davrida yoza boshlagan va 1000 yilda tamomlagan. Bu asar Beruniyga juda katta shuhrat keltiradi. Bundan tashqari, Beruniy Jurjonda astronomiya, petrologiya tarixiga oid 10 dan ortiq asar yozadi. Shuningdek, alloma astronomiyaga oid "Qonuni Mas'udiy" asarini sulton Mas'udga bag'ishlaydi. O'sha asr olimlaridan biri Yoqut Hamaviyning yozishicha, ushbu kitob matematika va astronomiya bo'yicha ungacha yozilgan hamma kitoblar izini o'chirib yuborgan. Nemis olimi E.Zaxau allomaning fan sohasidagi eng yirik yutuqlaridan

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 25.08.2022 yildagi PQ-361-son

biri sifatida ana shu uslubni ko'rsatgan va quyidagi xulosaga kelgan: "Beruniy har bir mavzuni Aristotel va Platon, Ptolemey va Galen g'oyalari asosida tarbiyalangan aql hukmidan o'tkazib uning ayni mavzularni hozirgi zamon tanqidiy yondashuv ruhida tadqiq etishi zamondoshlarimizni shubhasiz hayratga solishi muqarrar"¹.

Abu Rayhon Beruniy "Osor al-boqiya an al-qurun al-xoliya" ("Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar") asarida keltirib o'tgan xalqlarning e'tiqodi bilan bog'liq bo'lgan ma'lumotlarga to'xtalib o'tadi, asosan islomdan oldin bo'lgan diniy e'tiqodlar haqidagi. Shundan kelib chiqadiki, o'sha davr Beruniy ilmiy muhitida ko'plab turli xil xalq vakillari jamlangan edi va albatta alloma bundan unumli foydalangan, balki asarning "Osor al-boqiya an al-qurun al-xoliya" ("Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar") deb nomlanishi shundan bo'lsa kerak. Beruniy din tarixi bo'yicha juda ahamiyatli bo'lgan ma'lumotlarni keltirib o'tgan. Jumladan, islomgacha bo'lgan Erondagi dinlar, nasroniylik, iduaizm kabi. Beruniyning boshqa dinlarga munosabati uning musulmon e'tiqodi fonida yaqqol ko'rinib turadi. U musulmonlar uchun nomaqbul e'tiqodlarni rad etishda ham xuddi boshqa dinlarga nisbatan nohaq tanqidni qoralaydi. Bir so'z bilan aytgandi, dunyoda millat, elat ko'p ekanligini hisobga olganda ularning diniy turmush tarzida sodir bo'lgan jaroyonlarga obektiv nuqtai nazardan yondashishga chaqiradi. U sinkretizm yoki diniy relativizm izlarisiz boshqa dinlarga nisbatan ajoyib adolat va ochiq fikrni namoyon etadi. Shuni ham aytib o'tishimiz kerakki, Beruniy asarlarida xususan "Osor al-boqiya an al-qurun al-xoliya" ("Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar")da zardushtiylikka tez-tez murojaat qilgan. Uning bu boradagi ma'lumotlarining ko'p qismi, fors dunyosi tarixi va xronologiyasi haqida ham keladi. Uning Zardusht hayoti haqidagi ma'lumotlari asosan zardushtiylik bayramlarini batafsil tavsifi, zardushtiylik e'tiqodlari, shuningdek, muallifning mashhur fors xurofotlari haqida ko'p ma'lumotlarni o'z ichiga olgani ahamiyatlidir. Bundan tashqari ensiklopedist olim so'g'diylar va o'zi tug'ilib o'sgan Xorazm va xorazmliklar haqidagi ma'lumotlari ularning e'tiqodlari bilan bog'liq bo'lgan ma'lumotlarini ham aks ettiradi. Al-Beruniy xorazmliklarning diniy e'tiqodlari haqida quyidagi ma'lumotlarni bergan: "Peshdodiy podshohlari va Balxda turuvchi kayoniylarning ba'zilar to Bishtosf podshohligidan o'ttiz yil o'tib, Zardusht yuzaga chiqqan vaqtgacha, ikki yoritqichni: yulduzlar va barcha unsurlarni ulug'lar va muqaddas hisoblar edilar"². Bishtosf(Zardushtga) rozilik bildirdi va unga da'vatini qabul etmay turganida xudoning oldidan farishtalar kelib, uni Zardushtga imon keltirishga buyurganlarini aytdi. Shundan keyin Zardusht o'z diniga da'vat qilib yetmish yil (ba'zilarining aytishicha) qirq yetti yil umr ko'rdi³. Ibroniylar Zardusht Ilyos payg'ambar shogirdlaridan edi, deb da'vo qiladilar. Zardusht (o'zining) (Tug'ilish kitobi)da bolalik vaqtida Harronda hikmatni hikmatshunos Ilyosdan ilm o'rganganini aytgan.

Xulosam o'rnida shuni aytib o'tmoqchiman, dunyo sivilizatsiyasida shunday davrlar va shaxslar bo'lganki, ularni o'rganish, tadqiq etish va olingan bilimlarni hayotga qo'llash zamon va makon tanlamaydi. Ana shunday shaxslardan biri alloma, ensiklopedist – Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniydir. E'tiboringizga taqdim etayotgan maqolamizda allomaning "Osor al-boqiya an al-qurun al-xoliya" ("Qadimgi xalqlardan

¹ Xorazm Ma'mun akademiyasi. – Toshkent, 2005. –B.149-150

² Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар I том. / Таржимон А. Расулов. Изоҳлари И. Абдуллаев ва А.Расулов. -Тошкент: Фан, 1968. – Б. 233.

³<https://n.ziyouz.com/books/tarixiy/Abu%20Rayhon%20Beruniy.%20Tanlangan%20asarlar.%201-jild>.

qolgan yodgorliklar”) nomli asari misolida keltirilgan: xorazmliklar, so‘g‘diylar, rumliklar, eronliklar, ibroniylar va boshqa xalqlarning diniy e‘tiqodiy tizimi bilan bog‘liq bo‘lgan ayrim ma‘lumotlarni keltirib o‘tdik. Beruniyning tarixga oid asari bizga eronliklar, xorazmliklar, so‘g‘diylar, rumliklar, yahudiylar, xristianlarning mashhur kunlari va ulardagi o‘xshash va farqli tomonlari haqida, arablarning islomdan oldingi va keyingi qo‘llagan mashhur kunlari, qadimiy majusiylar hayitlari, sobiylarning ro‘za va hayitlari haqidagi ma‘lumotlarni tanishtiradi. Ulardan ba‘zilarini o‘z maqolamda keltirishni joiz deb bildim. Beruniy o‘z asarida turli xalqlardagi yil hisoblari, ularning urf-odatlariga to‘xtalar ekan, O‘rta Osiyo va Eron xalqlarining madaniyatlariga alohida to‘xtalib o‘tadi

METHOD OF IMAM BUKHARI IN MAKING DECISIONS ON TITLES OF THE CHAPTERS IN *AL-JAMI' AS-SAHIH*

ИМОМ БУХОРИЙНИНГ “АЛ-ЖОМЕЪ АС-САҲИХ” АСАРИ БОБЛАРИНИ НОМЛАШДА ҲУКМ ОЛИШДАГИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Азизхўжа Хайруллоевич Иноятов,

*Бухоро шаҳридаги Жўйбори калон
д.т.м. директори, ислом.ф.ф.д. (PhD)*

Имом Бухорийнинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асарининг боб ва китобларга бўлиниши мақсади, усули, *тарожум* деб номланган китоб ёзишдаги услуги ўзига хосдир. Асарни атрофлича ўрганган олимларнинг фикрларига таяниб айтиш мумкинки, Имом Бухорий ҳар бир бобни номлаганда унинг остида келтириладиган матн қуйидаги уч турдаги манба ва матнлардан холи бўлмаган:

1. Қуръони карим оятлари.
2. Ҳадиси шариф матнлари.
3. Саҳобалар ёки тобейилардан келган осор (ривоят)лар.

Имом Бухорий буларнинг ҳаммасини битта таржима остида жамлаши ёки айримларини келтириб, қолганини зикр қилмасдан бобга якун ясаши мумкин.

Ўрта аср катта муҳаддислардан, Имом Бухорийнинг шоҳ асарини беназир шарҳлаган Ибн Ҳажар Асқалоний “Ҳадю ас-сорий” асарида “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”даги бобларнинг номланиши, яъни тарожумларга қуйидагича таъриф берган: “(Имом Бухорий асарининг) бир улуғ жиҳати борки, уни зикр қилиш зарурдир. У ҳам бўлса тарожумлардир – бобларнинг ўз ичига олган мазмун-моҳиятлар. Зеро, улар (барчанинг) фикрларини ҳайратга солган, ақл ва басират (қалб кўз)ларини даҳшатга туширган”¹.

Шунингдек, Имом Бухорийнинг ўз асарида бобларни номлашдаги ёндашувини тадқиқ қилган Ибн ал-Мунир ўзининг “ал-Мутаворий ала абвоб ал-Бухорий” асарида “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”даги тарожумларга қуйидагича баҳо беради: “Имом Бухорий ҳадислардан фойда олишда жуда нозиклик билан ёндашгани ва ҳадисларни тушунишда дақиқ тафаккур қилганини таъкидлаш лозим. Одатда бирор боб номидаги

¹ Асқалоний Ибн Ҳажар. Фатҳ ал-Борий би шарҳ Саҳиҳ ал-Бухорий. – Ж. 1. – Қоҳира: Дор ад-дайён лит-турос, 1986. – Б. 13-14.

тарожуми учун далил келтириш тўғри келса, ўша мавзуга доир бирор ҳадиснинг маъноси ҳам аниқ муносиб келиб қолса, турли ишора ва рамзларга таяниб номлайди. Бу услубда йўл тутиши тўғри, албатта. Зеро, ҳадиснинг зоҳирини олиб тўғри ҳукм чиқариб, номлаб қўйишда барча инсонлар, яъни доно-ю нодон бир мартабада бўлади. Аммо ҳадислардаги махфий маънолар, рамз ва ишораларни теран тафаккур орқали топиб, улардан ҳукм истинбот қилишда инсонлар фарқланадилар. Шу жиҳатдан Имом Бухорийнинг мақсади ҳамманинг қўлидан келадиган турли хабарлар билан китобларни тўлдириш ёки барча бирдек тушунадиган илмларга суяниш бўлмаган. Балки Имомнинг мақсади кўпроқ фойда етказиш бўлган, яхшилаб ўйлаб кўринг!”¹.

Имом Бухорий асарида келтирилган ҳамма ҳадислар зоҳирдаги маъносида бир гапга асосланмаган. Бобда келтирилган ҳар бир ҳадис тарожум маъносида ишлатилганини кўплаб олимлар асарни таҳқиқ қилганларидан сўнг таъкидлайдилар. Бобларни номлашда ёзиб қўйилган оят ва ҳадислардан бошқа ҳадис ёки матннинг якка тартибдаги маъноси ёки бир нечта ҳадис ёки ривоятларнинг мажмуаси далолати назарда тутилганини изоҳланса, бу айти Имом Бухорийнинг усули экани юзага чиқади.

Жумладан, “Зухруф” сурасининг 72-оятини келтирган бобни Имом Бухорий “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”да: *“Ана шу жаннатни сизлар ўз амалларингиз билан мерос олдингизлар”* хусусидаги боб номи: “Имон – бу амалдир”, - деган. Бу бобга кўп олимлар “Ҳижр” сурасидаги 92-93 оятларни ҳам мисол келтиришади: *“Раббингга қасамки, улар нима амал қилган бўлсалар барчасини сўроққа тутамиз”*. Шунингдек, “Соффот” сураси, 61-оятда ҳам: *“Амал қилгувчи худди шу (Ла илаҳа иллаллоҳ) каби амал қилсин”*.

Имом Бухорий ушбу “Имон – бу амалдир” деган тарожумларига мисол сифатида ҳадисларни ҳам келтирган. Жумладан, Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳудан ривоят қилинган ҳадисда Пайғамбар (а.с.)дан сўрашди: *“Қайси амал афзалдир? У айтди: Аллоҳ ва расулига имон келтириш. Яна сўрашди: Ундан кейинчи? У айтди: Аллоҳ йўлида жиҳод қилиш. Яна қайси амал, деб сўрашди. У айтди: Қабул бўлган (мабрур) ҳаж”*.

“Имон – бу амалдир”, - деган боб номи остида келтирилган ушбу оят ва ҳадисларнинг муносабатини Ибн Ҳажар Асқалоний шарҳлаб айтадики, умумий мазмунга доир келтирилган оят ва ҳадислар мажмуаси далил сифатида келтирилган. Яъни ҳар бир келтирилган оят ва ҳадис бевосита айнан бобга қўйилган номни тўлиқ ва очиқчасига ўзида акс эттирмайди².

Демак, Имом Бухорий келтирган боб номи ва унинг остидаги оят ва ҳадислар очиқчасига бир-бирини тўлиқ қўллаб-қувватласада, айрим ҳолларда юқоридаги “Имон – бу амалдир” деган бобнинг номи ва ундаги ҳукм каби умумий мазмунга далолат қилган. Уламолар бу иккисининг фарқи хусусида қуйидаги мисолни зикр қилишади:

“Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”да: “Тапириш ва амалдан олдин илм зарурдир” номли боб, яъни тарожум бор. Ушбу бобнинг остида келтирилган оятлардан “Мухаммад” сураси,

¹ Носуриддин ибн Мунир. Ал-Мутаворий ала абвоб ал-Бухорий. – Аммон: Дор ал-аммор, 1990. – Б. 35.

² Асқалоний Ибн Ҳажар. Фатҳ ал-Борий би шарҳ Саҳиҳ ал-Бухорий. – Ж. 1. – Қоҳира: Дор ад-дайн лит-турос, 1986. – Б. 78.

9-оят: **“Билгин, У Аллоҳдан ўзга илоҳ йўқдир”**, - деган ояти каримани келтириб, унинг давомида илм ва уламоларнинг фазилати, уламолар анбиёлар меросхўрлари экани, улар илмни мерос олганлари, кимки шу илмни олса ўзининг тўлиқ насибасини олган бўлиши, кимки илм йўлини тутса Аллоҳ таоло жаннат йўлига солиши ва у йўлни осон қилиши мазмунидаги ҳадиси шарифлар келтирилади.

Шунингдек, “Фотир” сураси, 28-оятида ҳам: **“Аллоҳдан фақатгина уламоларгина қўрқади”**. Ёки “Анкабут” сураси, 43-оятида: **“Улар ҳақида фақатгина олимларгина ақл юритишади”**.

Шунингдек, ушбу оятлар билан бирга, “Мулк” сураси, 10-оят, “Зумар” сураси, 9-оятларни илм ва ақл юритиш бобида зикр қилишади. Худди шу маънода **“Кимга Аллоҳ яхшиликни раво кўрса, уни фақиҳ қилади”** каби мазмундаги ҳадислар келтирилган.

Аллома Ибн Ҳажар юқоридаги маълумотларга таяниб, Имом Бухорийнинг “Тапириш ва амалдан олдин илм зарурдир” деган бобига оят, ҳадислар ҳамда тааллуқли бўлган хабарларнинг бевосита тарожумга муносиблиги, яъни боб номини моҳиятида тўлиқ акс эттиришини алоҳида таъкидлаб ўтади¹. Бу билан аввал келтирилган “Имон – бу амалдир” деган бобнинг номи ҳамда унинг остида келтирилган оят ва ҳадисларнинг умумий мазмунга далолат қилишини кўрсатиб берган.

Умуман олганда, Имом Бухорийнинг “Тафсир китоби” тарожумларини номлашдаги ўзига хос истинбот усули “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ”идаги тафсир ривоятига оид бобларда ҳадисларни мавзусига кўра турли бобларга бўлиб тартиблаш орқали амалга оширилган. Тўрт мингга яқин боб номлари ўзига хос мақсадга хизмат қилган бўлиб, кўп ҳолларда ҳадисдан олинадиган ҳукмларни боб номида акс эттирган.

¹ Қаранг: Асқалоний Ибн Ҳажар. Фатҳ ал-Борий би шарҳ Саҳиҳ ал-Бухорий. – Ж. 2. – Қоҳира: Дор ад-дайн лит-турос, 1986. – 25 боб.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF “KHILVAT DAR ANJUMAN”
IN NAQSHBANDIYA

НАҚШБАНДИЯ ТАРИҚАТИДА “ХИЛВАТ ДАР АНЖУМАН”
ТАМОЙИЛИНИНГ ПСИХОЛОГИК ЖИХАТЛАРИ

Хўжагелди Мустафоевич Алимов,

*“Дин психологияси ва педагогика” кафедраси доценти,
психология фанлари номзоди*

Марказий Осиё мутафаккирларининг илмий-маънавий меросини ўрганиш бугунги куннинг долзарб масаласи ҳисобланади. Чунки бу мерос асрлар оша замонамиз кишиларига ҳам ўзининг ижобий таъсирини кўрсатиб келмоқда. Шундай мутафаккирлардан бири сўзсиз Баҳоуддин Нақшбанддир. У зотнинг маънавий-руҳий тарбияга оид қағашлари ва йўл-йўриқлари бугунги ёшларимизнинг камол топишида катта ҳисса қўшади.

Баҳоуддин Нақшбанд тариқати йўлини ёритадиган ўн битта тамойил ишлаб чиқилган бўлиб, улар инсон маънавиятини юксалтиришга хизмат қилади. Шундан тўртинчи тамойил “Хилват дар анжуман”ни психологик жиҳатдан таҳлил қиламиз.

Тўртинчи рашҳа “Хилват дар анжуман” деб аталади. “Ойдиларким, “хилват дар анжуман” базохир боҳалқ ва баботин боҳақ. ...ойдиларким, нисбати ботиний бу тариқада ондоғ тушубдурким, дилнинг жамъияти малода ва суврати тафриқа кўпроқ ондин турурким хилватда”¹. Бунда тариқат таълимотининг энг муҳим категорияларидан “хилват” ёки “узлат” ҳамда “анжуман” масалаларини тушунтириб беради. Ташқи жиҳатдан қараганда бу иккита сўз бир-бирига қарама қаршидек туюлади. Хилват бу одамлардан айро яшаш бўлса, анжуман одамлар орасида бўлишдир. Улар орасида қандай алоқа бор? Бу масалада турли хил қарашлар мавжуд. Шулардан бирига тўхталиб ўтамиз. Филология фанлари доктори, профессор Ботирхон Акрам ўзининг “Ҳазрати Нақшбанд ва Навоий” мақоласида бу ҳақда шундай деб ёзади: “Хилват” – ботиний-руҳий дунёни билдирса, “анжуман” зоҳирий – сувратдаги моддий ва ижтимоий дунё. Ҳар икки истилоҳ мазмунан бир-бирини тўлдиради: хилват Аллоҳ ёди-ла банд кўнгилнинг хос ҳолатидан огоҳ этса, кўнгил чироғисиз анжуман бенуру бесамардир”². Бу ўринда хилват ва анжуман бир-бири билан бўладиган алоқалари инобатга олинган ҳолда талқин қилинаяпти.

Шайх Саййид Абдулқодир Ғийлоний ҳазратлари шундай деб ёзади: “Хилват ҳам, узлат ҳам икки шаклда кўрилади: зоҳирий ва ботиний. Хилват ҳолининг зоҳирдаги маъноси шуки, инсон (ўз) нафсини ўрганган нарсаларидан айириб, маънавий туйғуларнинг очилишига йўл беради; ўринсиз феъллари билан халққа азият етказмаслиги учун ўзини чекка бир жойга олиб, одамлардан узоқлашади”³.

¹Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогардон/Таҳрир ҳайъати: А.Рустам ва бошқ. Форсийдан тарж. Сўзбоши ва луғат муаллифи Маҳмудхон Махдум Ҳасанхон Махдум ўғли. - Тошкент: Ёзувчи, 1993. – 208 б. – 41-42-бетлар.

² Акрам Ботирхон. Ҳазрати Нақшбанд ва Навоий. / “Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар” китобида.- Т.: “Ўзбекистон”, 1994. 335 бет. -203-бет.

³ Шайх Саййид Абдулқодир Ғийлоний. “Сиррул-асрор”, “Мактубот”/ Таржимон, сўзбоши ва луғат-изоҳлар муаллифи Отабек Жўрабоев. -Тошкент: “Мовароуннахр” нашриёти, 2005 йил. - 226 бет. – 125-бет.

“Ботиний хилват – қалб (соҳаси)га нафс ва шайтонга оид ҳар қандай фикрнинг кирмаслиги; емоқ, ичмоқ, киймоқ кабиларнинг бунга (яъни қалб учун муҳим қилиб) қўйилмаслиги; бола-чақа, уй-рўзғор ва чорва моллари (от, сигир, қўй ва ҳ.к.) каби махлуқот севгисининг ҳам ундан узоқ тутилмоғи ила мумкин бўлади”¹. Шайх Саййид Абдулқодир Гийлоний бу икки ҳолнинг қўшилишини тарғиб қилади: “Бу ҳолни қозона билган кишининг тавбаси комил бўлади. Ўрганганлари фойда беради. Ёмонликка майли қолмайди. Унутиб, адашган жойи бўлиб қолса ҳам кечирилади. Зероки, бундай вазиятда истиғфор қилиб, пушмон (бўлгандир). Ва том (маънода) яқинлик ичрадир”².

“Хилват” ёки “узлат” Хожагон тариқатигача бўлган даврда дунёдан узилиб, тоғу тошларда, ғорларда муруқабага киришиш тушунилар эди. Хожагон тариқати вакиллари узлатни қоралашдилар Бу ҳақда, масалан, Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратлари қуйдагиларни айтади: “Хилватда шуҳрат бор, шуҳрат эса офатдир. Жамиятда хайрият бўлади, жамият эса суҳбатда бўлади”³. Ҳазратнинг хилватга берган таърифи соф психологик таърифдир. Хилватдаги одамга унинг жамиятдан ташқаридалиги психологик таъсир кўрсатади, яъни у ўзини бошқалардан айродай тутиб бошлайди. Қолаверса, хилватда бўлган одамга хилватдан чиққанидан кейин алоҳида муносабат кўрсата бошлашади ва натижада бу ҳолатлар унда шуҳратни пайдо қилиши мумкин. “Жаноби пайғамбаримиз (с.а.в.) ҳадиси шарифларида шундай марҳамат қилганлар:”Шуҳрат ва унинг натижаси офатдир; шуҳратни ташлаб қочиш ва унинг оқибати эса роҳатдир”⁴. Бу хавф солиқнинг шу пайтгача эришган ютуқларини пучга чиқариши аниқ. Жамиятда бўла туриб, маънан-руҳан хилватда бўлишлик жуда юксак мақом. Бунда, биринчидан, одамлар унинг хилватдалигини билишмайди ва унга салбий психологик таъсир ўтказмайди. Иккинчидан, шунчаки хилватда бўлишдан кўра анжуманда, яъни одамлар орасида бўла туриб, хилват ҳолатини ўзида шакллантириш катта қувватни ва маҳоратни талаб этади.

Нақшбандия тариқатида суҳбатга катта ўрин ажратилади. Бу ерда муршид билан мурид ўртасидаги, тасаввуф аҳли ўтрасидаги сўфиёна суҳбат назарда тутилаяпти. Маълум маънода айтсак, суҳбатнинг ўзи, илоҳий муҳаббат йўғрилган суҳбатнинг ўзи аслида хилватдир. Бундай “хилват”да хайр бор, баракот бор, узлатдагига нисбатан кучлироқ муҳаббат бор. “Анжуман” дейилганда айнан мана шу суҳбат назарда тутилаяпти. Қолаверса, жисмонан дунёвий давраларда бўлган ҳолда руҳан Аллоҳ билан бўлишлик ҳам бу ерда назарда тутилаяпти. Иккала ҳолда ҳам нақшбандия тариқатининг бошқа тариқатлардан фазилатли жиҳати кўзга ташланиб турибди. Ҳазрат бу ҳақда шундай ёзади: “Агар бу йўл толибларидан бир гуруҳи бир-бирлари билан ҳамсуҳбат бўлсалар, бу суҳбатда хайру барака кўп бўлади. Умид борки, бу

¹ Ўша асар, 127-бет.

² Ўша асар, 130-бет

³ Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогардон/Таҳрир хайъати: А.Рустам ва бошқ. Форсийдан тарж. Сўзбоши ва луғат муаллифи Маҳмудхон Махдум Ҳасанхон Махдум ўғли. - Тошкент: Ёзувчи, 1993. – 208 б. – 77-бет.

⁴ Шайх Саййид Абдулқодир Гийлоний. “Сиррул-асрор”, “Мактубот”/ Таржимон, сўзбоши ва луғат-изоҳлар муаллифи Отабек Жўрабоев. -Тошкент: “Мовароуннахр” нашриёти, 2005 йил. - 226 бет, - 127-бет.

ишга доимо амал қилинса, охири ҳақиқий иймон билан якунланади”¹. Дарҳақиқат, ҳар қандай дунёвий илм ҳам, ҳар қандай суҳбат ҳам охир-оқибат инсонни Яратувчисига олиб бормас экан, у ботилдир. Бу ахлоқий қонидани қисқа қилиб тушунтирса, халқ ичида Ҳақ билан бўлиш, дея айтса бўлади. Халқ ичида Ҳақ билан бўлганларнинг руҳоний нурлари атрофдагиларнинг қалбларини ҳам нурафшон этгусидир.

MIR'ATUL QULUB BY MUHAMMAD ZARNUQI AS A PROSE SOURCE THAT ILLUMINATES THE THEMES OF SUFISM

МУҲАММАД ЗАРНУҚИЙНИНГ “МИРЪАТУ-Л-ҚУЛУБ” АСАРИ ТАСАВВУФ МАВЗУЛАРИНИ ЁРИТГАН НАСРИЙ МАНБА

Бегзоджон Абдикамомл ўғли Саломов,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси “Ислом тарихи ва манбашунослиги
IRCICA” кафедраси 2-курс таянч докторанти*

Тарихга назар солсак юртимиздан жуда кўплаб муфассир, муҳаддис, мутасаввуф ва қомусий уламолар етишиб чиққан. Улар қолдирган бой ва бебаҳо илмий, диний ва маънавий-маърифий мероси нафақат ислом, балки жаҳон илм-фани ва цивилизацияси ривожига бекиёс ҳисса қўшган. Ана шундай илмий асарлардан бири Сўфий Муҳаммад Донишманд Зарнуқийнинг тасаввуф илмига бағишланган, туркий тилда ёзилган “Миръату-л-қулуб” асари ҳижрий VIII/мелодий XIII-XIV асрларда ёзилган. Асар тасаввуф илмининг пешқадами Хожа Аҳмад Яссавий яшаган даврга яқин бўлганлиги сабаб тасаввуфий манбалар ичида муҳим аҳамиятга эга.

Ҳозирда “Миръату-л-қулуб” қўлёзмасининг бир қанча нусхалари мавжуд бўлиб, улар дунёнинг турли нуфузли кутубхоналарининг қўлёзмалар фондида сақланиб келинмоқда. Хусусан, Швециянинг Уппсала дорилфунуни кутубхонаси қўлёзмалар бўлимида № 472 рақамда, АҚШнинг Конгресс кутубхонаси қўлёзмалар фондида №1622 рақамда, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қошидаги “Ҳамид Сулаймон мажмуаси”да № 3004 рақамда сақланади.

“Миръату-л-қулуб” ва муаллиф тўғрисида XV-XVI асрларда яшаб ижод этган бир қатор олимлар ўзларининг асарларида келтириб ўтган. Хусусан, Фахруддин Али Сафийнинг “Рашаҳот айн ул-ҳаёт” китобида, Султон Аҳмад Ҳазинийнинг “Жавоҳир ул-аброр” ва “Жомиъ ул-муршидин” асарларида зикир этилган. Ушбу қўлёзма асар бир қатор тасаввуфшунос олимлар томонидан турли тилларга таржима қилинди. Хусусан, Туркиялик илоҳиётшунос олим Наждат Тўсун турк тилига², Қозоғистонлик Дўсой Кенжатай Турсунбой ўғли қозоқ тилига таржима қилиб, нашрга тайёрлади³.

¹ Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балогардон/Таҳрир ҳайъати: А.Рустам ва бошқ. Форсийдан тарж. Сўзбоши ва луғат муаллифи Маҳмудхон Махдум Ҳасанхон Махдум ўғли. -Тошкент: Ёзувчи, 1993. – 208 б. - 78-бет.

² Nesdet Tosun. Yeseviligin ilk donemine aid bir risale. Istanbul. “İlam araştırma dergisi”. 1997. – B. 41.

³ Досай Кенжатай. Конилдин айнаси (Миръат ул-қулуб). Анкара. “Қыркуйек”. 2000. – Б. 85.

Ўзбек китобхонларимизга ушбу қўлёзма асарни филология фанлари доктори Нодирхон Ҳасан ҳозирги замон ўзбек адабий тилига мувофиқлаштириб, тақдим этди¹.

Асар муаллифи тариқат арбоби, тасаввуф илми пешволаридан Сўфий Муҳаммад Донишманд Зарнукий ҳазратларидир. Аллома ўз давридаги ислом илмларини пухта ўрганган бўлиб, кўплаб олимлар билан суҳбатдош бўлган ва улардан дарс олган, сафарларда бўлган. Мавлоно Ўрунг Қўйлоқийнинг “Насабнома”сидаги маълумотларга кўра, Сўфий Муҳаммад Донишманд Зарнукий ҳазратлари Хожа Аҳмад Яссавийнинг яқин ва иқтидорли шогиртларидан бўлган. Хожа Аҳмад Яссавийнинг минглаб шогиртлари бўлиб, уларнинг ичида Мансур Ота, Саид Ота, Сўфий Муҳаммад Донишманд Зарнукий ва Ҳаким Оталар энг машҳурлари бўлган. Кетма-кетлигига кўра Сўфий Муҳаммад Донишманд Зарнукий турли манбаларда ҳар хил ўринларда зикр этилган. XVI асрда яшаб ижод этган Султон Аҳмад Ҳазиний ўзининг яссавийликка бағишланган “Жавоҳир ул-аброр” асарида Сўфий Муҳаммад Донишмандни Аҳмад Яссавийнинг биринчи шогирти бўлганлигини ёзса, “Ҳаким ота китоби”да Ҳаким отадан кейинги иккинчи шогирт сифатида қайд этади. XV асрда яшаб ижод этган Фахруддин Али Сафий ўзининг “Рашаҳот айн ул-ҳаёт” китобида эса Хожа Аҳмад Яссавийнинг учинчи халифаси эдилар, дея маълумот беради. Шунингдек, асарда ёзилишича, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор ҳазратлари Сўфий Муҳаммад Донишмандни таърифлаб шундай дейдилар: “Сўфий Муҳаммад улуғ олим, шариат илмининг билимдони, тақводор бир зот эдилар, у Аҳмад Яссавийнинг дарс халқасига қирқ марта иштирок этиб, камолатга етгач, муршиднинг изни билан Ўтрорга кетиб, у ерда сўфра (хонақоҳ) куриб, қирқ йил халқни иршод қилган. Баъзи улуғларнинг келтирган маълумотларига кўра Сўфий Муҳаммад Донишманд Зарнукий умрларининг охирини Самарқанд ҳудудида (ҳозирда Бургансой деб номланган қишлоқда) ўтказган ва қабри шарифи ҳам у ерда жойлашган. Аллома қабрига мақбара бино қилиниб, аҳоли томонидан юксак эҳтиром кўрсатиб келинмоқда.

Мавлоно Сўфий Муҳаммад Донишманд Зарнукий қаламига мансуб “Миръат ал-қулуб” (“Кўнгиللарнинг кўзгуси”) асарининг қўлёзмаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қошидаги “Ҳамид Сулаймон мажмуаси”да 3004/1 рақамда сақланади. Ўн асрлик тарихий жараёнда ўтмишнинг мураккаб жараёнларидан ошиб ўтган бу асар узоқ тарихий ўтмишдан, унинг хилма-хил воқеаларидан бизга сўзлаб берувчи “Ўтмишдан садо” сифатида бебаҳо меросидир. “Миръат ал-қулуб” тасаввуф таълимотининг қонун-қоидаларини таҳлил ва таҳқиқ қилиб берувчи дастлабки илмий асардир².

Тасаввуф илмига оид ушбу нодир қўлёзма асари тўғрисида аллома шундай таъриф беради: “Ушбу китоб табаррук олимларнинг китобларидан ва ишончлий шайхлар сўзларидан тузилди ва китобга “Миръат ал-қулуб” номи берилди, яъний “Кўнгиллари кўзгуси” демакдир”³.

“Миръату-л-қулуб” асари уч бобдан иборат: шариат, тариқат ва ҳақиқат боблари. Мавлоно Сўфий Муҳаммад Донишманд Зарнукий тасаввуфнинг шариат, тариқат ва

¹ Нодирхон Ҳасан. Дивони ҳикмат (Янги топилган намуналар). -Тошкент:“Мовароуннаҳр”. 2014. – Б. 139.

² Ҳамидхон Исломи. Султон ул-орифин Ҳожа Аҳмад Яссавий. -Тошкент:“Фан”. 2005. – Б. 3.

³ Муҳаммад Зарнукий. Миръат ал-қулуб (АҚШнинг Конгресс кутубхонаси қўлёзмалар фондида 1622 рақами остида сақланаётган нусха). – Б. 24.

ҳақиқат мавзуларини Қуръони карим оятлари, Расулуллоҳ (с.а.в) ҳадислари, шу билан бирга Ҳасан Басрий, Шиблий, Боязид Бистомий, Илёс, Музаффар Дарёий, Аҳмад Яссавий, Ҳаким Сулаймон ота, Маҳмуд Хожа, Занги ота, Бобо (Мочин), Нажмиддин Кубро каби машойихларнинг келтирган маълумотлари ёрдамида ёритиб берган.

Асар Аллоҳга ҳамд билан бошланади. Асар шариат – сўз, тариқат – муҳаббат, ҳақиқат – шавқ мавзуларига бағишланган уч бобдан иборат. Унда тасаввуфнинг асосини ташкил этувчи ушбу уч тамойил тўғрисида асосан Аҳмад Яссавийнинг қимматли фикрлари келтирилади. Чунончи: “Шариат зоҳиран аъзолар билан амал қилиш, тариқат қалб билан амал қилиш, ҳақиқат эса сир (қалбдаги жавҳар) билан амал қилишдир. Исломи дини Аллоҳга олиб боровчи йўлдир. Бошланғичи шариат, охири ҳақиқат ва бу иккисининг орасида тариқатдир”¹.

Хулоса қилиб айтганда, Ўрта Осиёда, хусусан ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида тасаввуфнинг ривожланишида Ҳожагон таълимоти муҳим аҳамиятга эга. Сўфий Муҳаммад Донишманд Зарнуқий ушбу таълимотнинг йирик намоёндаларидан бўлиб, тасаввуфни халқ орасида тарғиб қилиб, Хожогонлар таълимотини янада ривожлантирди. Аллома таълимотининг асосини “хилват дар анжуман” яъний зоҳиран халқ ва ботинан ҳақ билан бўлиб камолат йўлини топиш ташкил этади. Алломанинг “Миръату-л-қулуб” асарининг мавзулари ҳам инсонни комилликка, маърифатпарварликка, бағрикенгликка ва инсонпарварликка тарғиб этади.

SCIENTIFIC HERITAGE OF SHAMS AL-A'IMMA BAKR IBN MUHAMMAD ZARANJARI

ШАМСУЛ-АИММА БАКР ИБН МУҲАММАД ЗАРАНЖАРИЙНИНГ ИЛМИЙ МЕРОСИ

Бекназар Бобомурадович Мамашикуров,

*ЎзР ФА Шарқшунослик институти мустақил тадқиқотчиси,
Самарқанд Ҳадис илми мактаби катта ўқитувчиси*

Абу Ҳанифа ва унинг шогиртлари Абу Юсуф ва Муҳаммад Шайбонийларнинг таълимоти Балх, Райдан, Самарқанд ва Бухоро каби шаҳарларда ҳам тарқатадилар. Хуросонлик ва Мавароуннаҳрлик фақиҳлар Бағдодга бориб, устозларининг таълимотини ўз юртларига олиб кела бошладилар.

Бухорага ҳанафий таълимотини келтирган ва IX асрда бу ерда маҳаллий фикҳ мактаби – ўз мактабини шакллантира олган зот Имом Абу Юсуф ва Муҳаммад аш-Шайбонийларнинг шогирди Аҳмад ибн Ҳафс Абу Ҳафс Бухорий (в. 832)нинг хизмати биқиёсдир. Академик В.В.Бартолд у кишининг қабри устида «Мовароуннаҳ уломолари устози» деган ёзув бўлганини ёзади.

“Абу Ҳафс Кабир” кунyasi билан танилган Аҳмад ибн Ҳафс Бухорий 150 ҳижрий (767 милодий) йили Бухоро шаҳрининг Фагсодара маҳалласида туғилиб, 216 ҳижрий

¹ Муҳаммад Зарнуқий. Миръат ал-қулуб (Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қошидаги “Ҳамид Сулаймон мажмуаси”да 3004 рақами остида сақланаётган нусхаси). – Б. 159.

(832 милодий) йили ўша ерда вафот этган. Аҳмад ибн Ҳафс илм излаб Бағдодга боради. У ерда Имом Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбонийдан Ҳанафий мазҳаби фикҳини ўрганиб, бошқа диний илмларда ҳам камолга етганидан кейин Бухорога қайтиб келади. Бухоро шу киши туфайли “Қуббат-ул Ислом” (“Ислом дини гумбази”) деб аталган. Самъонийнинг айтишича, Абу Ҳафс Кабир кўплаб фақиҳларни тарбиялаб етиштирган. Абу Ҳафс Кабир ҳанафий мазҳабининг Мовароуннаҳрда тарқалишида хизмати катта бўлган. Ривоят қилишларича, Имом Абу Ҳафс Кабир Бухорода ҳанафий мазҳаби асосида таълим бериладиган илк мадрасани қурдирган. Бу мадраса ҳозирги “Пойи Калон” мавзеида бўлган.

Олим фикҳнинг турли масалаларига доир кўп асарлар ёзган. Булардан “Фатавои Абу Ҳафс Кабир”, “Китабул имон” айниқса машҳур бўлган. Абдулкарим Самъоний айтишича, Абу Амр Аҳмад ибн Абу Бакр ал-Хузайи ал-Мохий: “Мен Абу Ҳафс Кабирнинг “Китабул имон” китобларидан таълим олганман”¹, деган. Абу Ҳафс Кабирнинг фикҳга доир турли масалалар ёритилган “Ал-Ахвоъ вал ихтилоф” (“Ҳавоий гаплар ва келишмовчиликлар”), “Ар-Радду алал лафзия” (“Юзаки қаровчиларга раддия”) каби асарлари ҳам бор.

Абу Ҳафс Кабирнинг илмда забардаст ўнлаб шогирди бўлган. Улардан Абу Жаъфар Ризвон ибн Салим Бадакорий Бухоронинг Бадакор қишлоғидан эди. Яна шогирдларидан Абул Ҳасан Муқотил ибн Саид Байдарий, Абу Солиҳ Тоййиб ибн Муқотил Хуноматий, Муҳаммад ибн Ҳотам Субизгукий, Муҳаммад ибн Абдулло Абу Заҳҳок Фазл ибн Ҳассон Сутиканий, Абу Усмон Саид ибн Сулаймон Шаргий, бу кишининг отаси Абу Саид Сулаймон ибн Довуд Шаргий ҳам Абу Ҳафс Кабирдан таълим олган.

Бухоро вилоятида унга тенг бирор киши бўлган эмас. Бухоро ўша киши туфайли “Қуббат ул-ислом – Ислом динининг гумбази” деб аталган. Бухоро аҳолисининг илмли бўлишига, Бухорда илм кенг тарқалиши ва имомлар, уламоларнинг ҳурматли бўлишига у киши сабаб бўлган. Инсонлар Ироқ ва бошқа мамлакатлардан у зотдан фикҳий масалаларни сўраш учун сафар қилиб келишар эди².

Абу Ҳафс Кабир таълимотидан сув ичиб, уни кенг тарқатган юзлаб фақиҳлар у зотнинг мактабидан етишиб чиқди. Теварак атрофдан ва Ислом диёрларидан ўзларида юзага келган илмий масалаларнинг ечимини Бухоро фақиҳларидан сўраш учун келишарди. Бу каби уломоларга фақиҳ, олим Абдуррашид ибн Хусайин ал-Бухорий³, Абдулазиз ибни Аҳмад ибн Наср ибн Солиҳ ал – Ҳалвоий ал – Бухорийдирларни келтириш мумкин. Шунингдек, имом Ҳалвоийнинг шогирди Бакр ибн Муҳаммад Шамсул-аймма аз-Заранжарийни (427-512 х) ҳам келтириш мумкин.

Олимнинг тўлиқ исми Бакр ибн Муҳаммад ибн Али ибн Фазл ибн Ҳасан Шамсул-аймма аз-Заранжарий (427-512 х) бўлиб, иқтидорли олим ва Ҳанафий

¹ Самъоний. Насабнома.

² Наршахий. Бухоро тарихи. Тошкент: Камалак, 1991. 130-б.

³ Абдур Рашид ибн Хусайин ал-Бухорий ҳам замонасининг ютуқ фақиҳларидан бўлган. Сулаймон ал-Кафавий Катаиб ал-ахёр китобида у ҳақда шундай зикр қилади: Имом, катта фозил шайх, сиқа, хофиз муткин эди. Ўз замонасида мазҳибнинг раислиги унда тухтаган эди. Усул ва фуруъ илимларида денгиз эди. Инсонлар турли шаҳарлардан унинг қўлида фақиҳ бўлиш учунга унга рихлат қилар эдилар. Унинг қўлида уғли шайх имом Қавомиддин Аҳмад ибн Абдур Рашид фақиҳ бўлди. Невараси “Хулосат ал-фатово” асари муаллифи Тоҳир ибн Аҳмад ҳам ўз замонасининг буюқ фақиҳи саналган.

мазҳаби ҳимояси бўйича зарбул-масалга айланган имом эди. Ўз шаҳарининг аҳолиси уни «Кичик Абу Ҳанифа» деб аташарди. У фикҳ илмини Абдул-Азиз Ҳолвоийдан ўрганиб, ундан ривоят қилган охирги киши ҳисобланади¹.

Заранжарий узоқ умр кўрди, Ҳанафий мазҳаби бўйича кўп қиррали маълумотга эга бўлиб, фатво олиш учун ҳар доим унга мурожаат қилинарди. У фикҳ илмини тарқатиш, ҳадислар ривоят қилиш ва имло айтиш бўйича катта хизматлар қилди².

Абул Фазл Бакр ибн Муҳаммад аз-Заранжарий - Бухоронинг Заранжарий номли қишлоғидан. Бу киши фозил имом бўлиб, Абу Ҳанифа мазҳабининг фикҳий масалаларини ёддан билар эдилар. Фатво беришда Абу Ҳанифанинг далил ва исботларига таянардилар. Узоқ умр кўрганлар. Ҳадис илмидан кўп таълим берганлар ва кўп шогирд ҳам тарбиялаганлар. Кўп устоздан таълим олганлар. Жумладан, шамс ул-аимма (имомлар куёши) Абдулазиз ибн Муҳаммад ал-Ҳалвоий, Абу Саҳл Аҳмад ибн Али ал-Абивардий, Абу Ҳафс Умар ибн Мансур ал-Ҳофиз, Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Бужалий ал-Ҳофиз, Маймун ибн Али ал-Маймуний, Муҳаммад ибн Сулаймон ал-Коҳуштувоний ва Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Хайроҳарий бу кишининг устозларидирлар³. Шунингдек отаси Муҳаммад ибн Али ибн Фазл ибн Ҳасандан ҳам фикҳ илмини таълим олган⁴.

У кишидан Косонда Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ал-Фарғоний, Балхда Абу Жаъфар Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Ҳалимий, Самарқандда Абул Фазл Муҳаммад ибн Али аз-Замий ва Бухорода Абу Муҳаммад Абдулҳалим ибн Муҳаммад ал-Барроний ҳадис ривоят қилганлар. Ҳижрий 427 (милодий 1037) йилда туғилиб, ҳижрий 512 (милодий 1119) йил рабиъул аввал ойининг ўн тўққизинчисиде, пайшанба куни эрталаб Бухорода оламдан ўтганлар. Калобод қабристонида дафн этилганлар⁵. Қабри Ҳазрати Шох Аҳсавий масжидига бориш йўлагида чап томонида жойлашган.

Имом Абу Ҳанифага етиб борадиган илмий санадлари қуйидагича: 1.Шамсул Аимма Заранжарий, 2.Имом Сарахсий, 3. Имом Ҳалвоний, 4. Абу Али Насафий, 5. Имом Маҳмуд ибн Фазл, 6. Имом Субазмуний, 7. Абдуллоҳ ибн Абу Ҳафс Кабир, 8. Имом Муҳаммад ибн Ҳасан Шайбоний, 9. Имом Абу Ҳанифа⁶.

Абул Фазл Бакр ибн Муҳаммад аз-Заранжарий раҳимахуллоҳнинг бой илмий мероси ҳали ҳануз етарли даражада ўрганилмаган. Ваҳоланки аллома “иккинчи Абу Ҳанифа” лақибини олган, Ҳанафий мазҳаби бўйича кўп қиррали маълумотга эга бўлган. Фатво олиш учун ҳар доим унга мурожаат қилинарди. У фикҳ илмини тарқатиш, ҳадислар ривоят қилиш ва имло айтиш бўйича катта хизматлар қилди.

¹ Такий ад-дин ибн Абдулқодир ат-Тамимий. Табақот ас-манийя фи тарожим ал-ҳанафийя. Риёз. Дар ар-Рифаъий 1983. 253, 254-б.

² Абдулқари ас-Самъоний. Насабнома (Ал-Ансоб). Ҳилол нашр. Тошкент 2017. 38-б.

³ Абдулхай Лакнавий. “Фавоиду-л-баҳия фи тарожими-л-ҳанафия”. Миср. 1342 х.й. 56-б.

⁴ Ўша асар. 182 –б.

⁵ Абдулқари ас-Самъоний. Насабнома (Ал-Ансоб). Ҳилол нашр. Тошкент 2017. 38-б.

⁶ Абдулхай Лакнавий. “Фавоиду-л-баҳия фи тарожими-л-ҳанафия”. Миср. 1342 х.й. 56-б.

**INTERPRETATION OF INTERPERSONAL RELATIONS
IN THE WORKS OF CENTRAL ASIAN THINKERS**
**МАРКАЗИЙ ОСИЁ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ АСАРЛАРИДА
ШАХСЛАРАРО МУНОСАБАТЛАР ТАЛҚИНИ**

Наргиза Анорбаевна Ғайибова,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси “Дин психологияси ва педагогика”
кафедраси доценти в.б., психология фанлари бўйича PhD*

Марказий Осиёда яшаб ижод қилган аксарият мутафаккирларнинг асарларида инсонлар ўртасидаги муносабатлар, жамоавий муносабатларнинг шахс ҳаётида тутган ўрни, ушбу муносабатлар самарадорлигини белгиловчи муҳим миллий-маданий ва миллий-психологик омиллар кўрсатиб ўтилган.

Буюк мутафаккирлардан Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино каби алломаларнинг шахслараро муносабатлар, фарзандлар тарбияси хусусидаги қимматли фикр-мулоҳазалари бугунги кунда ҳам катта ижтимоий, мафкуравий, тарбиявий аҳамиятга эгадир. Улар ўз асарларида жамиятда шахс шаклланишида шахслараро муносабатларнинг, жумладан оилавий муносабатларнинг ўрни, ота-она ҳамда яқин кишиларнинг етакчи ва тарбиявий функциясига алоҳида эътибор қаратганлар. Зеро, кишиларнинг ўзаро муносабатларида намоён бўладиган юксак инсоний фазилатлар (тўғрилиқ, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, поклик, мардлик, самимийлик, ҳамдардлик, меҳрибонлик ва ҳ.к.), аввало оилада шаклланади ва ривожланади.

Буюк файласуф Абу Наср Форобий “Бахт-саодатга эришув ҳақида” рисоласида ҳар бир инсоннинг туғма табиатида ва унга лозим бўлган ҳар қандай иш ва ҳаракат жараёнида бошқа бир инсон ёки кўпчилик билан муносабатда бўлиш, ўзаро алоқа қилиш ҳиссиёти бор, одам жинсидан бўлган ҳар қандай инсоннинг аҳволи шу, у ҳар қандай камолатга эришувда бошқаларнинг кўмаклашувига ва улар билан бирлашишга муҳтож ва мажбурдир, дейди. Бу билан аллома кишилар ўртасида оғанилик, иноқлик, биродарлик ва ҳамдамлик муносабатлари – эл-юрт тинчлиги, жамият равнақи, инсон камолоти учун ғоят зарур омиллардан бири эканлигини таъкидлаган¹.

Форобий инсон ҳаётида шахслараро муносабатлар ўрнини алоҳида таъкидлар экан, у одамларни ўзаро дўст-иноқ, ҳамжихат, қон-қардош бўлиб ҳаёт кечиришга, бирини иккинчисига мурувват қўлини узатишга, меҳр-оқибат кўрсатишга даъват этган. Аллома ўзининг “Фозил одамлар шахри” китобида “Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эришиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади. Шу сабабли яшаш учун зарур бўлган, кишиларни бир-бирига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашувчи кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича интилган етукликка эришиши мумкин”, деган улкан фалсафий, умумбашарий ғояни илгари сурди².

¹ Ўзбек педагогикаси антологияси: / Тузувчилар-муал. К.Ҳошимов, С.Очил./–Т.: Ўқитувчи, 1995. – 464 б

² Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. -Тошкент:Янги аср авлоди, 2016. – 320 б.

Шарқ Уйғониш даврининг қомусий олимлардан бири Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний илм-фаннинг барча соҳаларда улкан кашфиётлар қилган буюк мутафаккирлардан биридир. Унинг “Китоб ал-Жамоҳир фи-Маърифат ал-Жавоҳир” (“Минералогия”), “Ҳиндистон”, “Ал-асорул боқия анил-қурун ил-ҳолия” (“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”) асарларида инсон ва ҷамият тараққиёти, шахс шаклланишида ижтимоий ва этник муҳитнинг таъсири борасидаги фикр-мулоҳазалар мавжуд.

Олим ўз асарларида инсон ўз моҳиятига кўра социал мавжудот эканлигини, у фақат бошқа кишилар билан биргаликда яшай олиши мумкинлигини таъкидлайди. Унинг келтиришича, кишилар ўз эҳтиёжларининг кўплиги, душмандан сақланиш зарурлиги сабабли, бир-бирларини қўллаб-қувватлаш, бажарадиган ишлари орқали ўзларини ҳам, бошқаларни ҳам ҳаёт учун зарур нарсалар билан таъминлаш мақсадида уруғ-аймоқлари билан жамоаларга бирлашган. Ҷамиятнинг юзага келиши ва ривожланиши, инсоннинг маънавий-ахлоқий қиёфасининг шаклланиши кишиларнинг ҳамкорликда фаолият юритиш заруратидан келиб чиққанлиги, Беруний таълимотида тез-тез эслатилади. “Китоб ал-Жамоҳир фи-Маърифат ал-Жавоҳир” асарида инсон ҳамиша ўзгаларнинг бахт-саодати ҳақида ўйлаши кераклиги, ҳар бир кишининг кадр-қиммати унинг ўз ишини қандай бажараётгани билан ўлчаниши, бу билан одамлар орасида обрў топиши ёки қораланиши ҳақида фикрлар берилади¹. Берунийнинг асарларида ахлоқ-одоб эгаси бўлувчи инсон энг аввало, ўзининг юриш-туриши, муомала маданиятида, ҳаёт кечиришида, оила барқарорлигида намуна бўлиши кераклиги ҳақида уқтирилади. Инсон ҳаётида шахслараро муносабатларнинг, дўстликнинг ўрнига алоҳида таъкидлаб ўтар экан, дўст муносиб ҳаёт тарзига эга, ёқимли хусусиятлар соҳиби бўлиши лозимлиги, агар инсонда шундай дўсти бўлса, у киши чинакам бахтиёр киши эканлигини баён қилади. Беруний ҷамиятнинг раванқ топишида кишиларнинг ўзаро ёрдам, ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий алоқа ва муносабатлар асосида биргаликда ҳаракат қилиши сингари муҳим омиллар ётишини ўрта асрдаёқ исботлаб берган эди.

Бутун дунёда кенг шуҳрат қозонган олим Абу Али ибн Синонинг шахслараро муносабатлар, жумладан оилавий муносабатлар масалаларига оид қарашлари ҳам ўзига хослиги билан фарқланиб туради. Унинг “Китоб ал-қонун фит-тиб” (“Тиб қонунлари китоби”), “Донишнома”(Билим китоби), “Рисолаи ишқи”, “Ахлоқ ҳақидаги рисола”, “Уй хўжалиги”, “Аҳд рисоласи” каби қатор асарларида табобат масалалари билан бир қаторда ота-она ва фарзандлар ўзаро муносабатларига доир қимматли мулоҳазалар ҳам келтириб ўтилган.

Ибн Сино ўз асарларида инсон ижтимоий мавжудот, у табиий муҳитсиз, ўзаро ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳамда маънавий-ахлоқий муносабатларсиз яшамаган ва яшай олмайди, деб ҳисоблайди. У бундай ўзаро муносабатларда ахлоқий тарбиянинг роли муҳим эканлигини кўрсатиб ўтади. Алломанинг талқинича, яхши-ёмон хулқнинг ҳаммаси шароит, таълим-тарбия, одатланиш натижасида вужудга келади, шунинг учун ҳам боланинг ахлоқий тарбиясини гўдакликдан бошлаш керак, дейди

¹Абу Райҳон Беруний. Китоб ал-Жамоҳир фи-Маърифат ал-Жавоҳир. -Тошкент:“Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2017. – 488 б.

олим. Ибн Сино “Тиб қонунлари” асарида ёш болаларни туғилганидан бошлаб тарбиялаш масаласига алоҳида эътибор бериб, бола камолотига онанинг, эмизувчи аёлнинг “ғазабланиш”, “қайғуриш”, “қўрқиш” каби руҳий кечинмалари зарар келтиради, деб кўрсатади. Тарбия масаласида мумкин қадар сипо, босиқ ва чидамли бўлиш лозимлигини маслаҳат беради¹.

Ибн Сино бола тарбиясида умуминсоний тамойилларнинг қўлланишини ёқлаб чиқиб, ота-оналар болаларини шахсий ибратлари орқали вояга етказишлари кераклигини уқтиради. Ота-она давлат бошлиғими, ёки оддий фуқароми, барибир, бола тарбияси учун масъулдирлар, жамиятда тутган мавқеидан қатъий назар, бола тарбияси уларнинг бирламчи вазифасидир, деб ёзади аллома.

Мутафаккирларнинг маънавият ва маърифатга оид асарларида келтирилган шахсни тарбиялаш, кишилар ўртасида ўзаро ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликни кучайтириш, инсонларнинг бир-бирлари билан ижобий муносабати, аҳиллик, дўст-биродарлик ҳақидаги қимматли фикрлари бугунги кун ёшларини тарбиялашда ҳам дастурул амал бўлиб хизмат қилади.

PLACE OF TANA IBN MUHAMMAD BAYQUNI IN THE FIELD OF HADITH STUDIES

ТОҲА ИБН МУҲАММАД БАЙҚУНИЙНИНГ ҲАДИСШУНОСЛИК СОҲАСИДА ТУТГАН ЎРНИ

Жалолиддин Ҳайдарович Хамроқулов,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси тадқиқотчиси

Жаҳон тарихий тараққиётида Шарқ халқлари маданий-маънавий мероси дунё халқларининг маънавий қиёфасини шакллантиришда алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Бугунги глобаллашув шароитида маданий жараёнларни уйғунлаштириш, умуминсоний қадриятларни асраш, ислом динининг инсонпарварлик моҳиятини ёритиб беришда, барча халқларнинг ижтимоий-ахлоқий ривожланишида ҳадис илми манбаларидан фойдаланишни тақозо этмоқда. Айни шу масалада ҳадис илми ривожига улкан ҳисса қўшган Имом Термизий, Имом Бухорий, каби муҳаддисларнинг илмий мероси муҳим ўрин тутди. Шу жиҳатдан мовароуннаҳрлик уламоларнинг ҳадис илмига доир асарларида келган масалалар ҳозирги даврда жамият ҳаётидаги диний-ижтимоий муаммоларни ечишда ўзига хос услубий, назарий, маънавий ва маърифий аҳамиятини очиб бериш тадқиқотчилар олдида турган долзарб вазифалардан биридир.

Дунё илм-фанида гуманистик ва тарих соҳасидаги фундаментал тадқиқотларнинг негизи сифатида шарқ алломалари ва мутафаккирларининг ноёб қўлёзма манбалари муҳим ўрин тутди. Бу манбалар Мовароуннаҳр тарихий, ижтимоий-сиёсий, маданий муҳити ҳақида чуқур маълумот бера олади. Фондларда

¹ Ибн Сино, Абу Али. Тиб қонунлари (Уч жилдлик сайланма). (Тузувчилар: У.Каримов, Ҳ.Ҳикматуллаев). Ж. 1. Т.: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – 304 б

сақланаётган ва халққа, жамоатчиликка етарлича маълум бўлмаган, ислом тарихи, ислом манбашунослигига оид китоблар, хусусан ҳадис илми тарихи ва унинг ривожланиши, муҳаддислар фаолиятини илмий ўрганиш бугунги куннинг долзарб вазифасидир. Айниқса, Тоҳа ибн Муҳаммад Байқунийнинг мероси асосида, унинг ҳадис илмига қўшган ҳиссасини аниқлаш, ҳадисшуносликнинг тарихий ривожланиш жараёнини яхлит ҳодиса сифатида тадқиқ қилиш заруриятини бугунги даврнинг ўзи тақозо этмоқда.

Ўзбекистонда сўнгги йилларда илмий ва маънавий меросни чуқур ўрганиш ва жорий этиш, диний ва миллий қадриятларни тиклаш ёш авлодни эзгу анъаналар руҳида тарбиялашга қаратилган кенг ислоҳотлар амалга оширилмоқда. “Тарихий меросни асраб авайлаш, ўрганиш ва аجدодлардан авлодларга қолдириш давлат сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан бири сифатида эътироф этилмоқда. Янги таҳдидлар, жумладан, “оммавий маданият” хавфи ва боқимандалик кайфияти пайдо бўлаётган, одоб-ахлоқ, қадриятларнинг йўқолиш хавфи юзага келаётган ҳозирги глобаллашув шароитида бу ғоят муҳим аҳамият касб этмоқда”¹.

Тоҳа ибн Муҳаммад Байқуний илмий меросига оид қимматли янги қўлёзма манбаларни таржима қилиш ва уларни илм фан учун, ижтимоий-маданий ҳаёт учун муҳим жиҳатларини тадбиқ этиш бугунги кун талабидир. Мазкур манбаларни ислом тарихи ва манбашунослиги нуқтаи назаридан таҳлил этиш натижасида уларни муносиб баҳолаш ва илмий муомалага киритиш лозимлиги долзарб аҳамият касб этмоқда. Ўз ўрнида ушбу илмий мероснинг маърифий, ижтимоий-ахлоқий ғояларини баркамол, интеллектуал, креатив тафаккурли авлод тарбиясига жорий қилиш муаммонинг долзарблигини янада оширади. Тадқиқотда ҳадис илми ривож ва унинг ўша давр маънавий ҳаётида тутган ўрни ўрганилар экан, ҳадислар одамларни ҳақиқатни билишга, маърифатли, мустаҳкам эътиқодли, адолатли, руҳан ҳалол-пок ҳаётда фаолликка, меҳнат қилишга, ҳурфикрликка, илм-фан, ислом динининг инсонпарвалик моҳиятини тарғиб қилишга ҳамда диний бағрикенглик, ҳамжиҳатликка ундаб келгани намоён бўлади.

IX-XII асрларда Шарқ Ренессансининг мусулмон дунёсидаги ўзига хос таъсири диний ва дунёвий билимлар тараққиётини ҳам ривожланиш йўлига киритди. Бу уйғониш ҳодисасининг сабабчилари ва асосий алломалари Мовароуннаҳр ҳамда Хуросон фарзандлари экани ўлкада илм-фанга бўлган қизиқиш, муҳаббатнинг қай даражада бўлганини англатади. Ижтимоий маданий ҳаёт, маънавий муҳит айнан ислом маданияти ва маънавияти, шариат аҳкомлари, ҳадислар, солиҳ амаллар асосида шаклланди.

Мовароуннаҳрга ислом динининг кириб келиши ва ўлка маданияти, урф-одатлари, анъаналари билан уйғунлашиб барча соҳаларда янги йўналишлар, ҳаёт тарзи, ижтимоий ҳаётда ҳам ўзгаришлар амалга ошди. Ислом илмларининг ривож айнан шу ҳудуд шаҳарларида кузатилди. Тоҳа ибн Муҳаммад Байқунийнинг “Ал-Манзума” асари ҳадисшунослик илми ривожидида муҳим рол тутиши билан бир қаторда. Имом Бухорийнинг ҳадис илмида яратган ҳадисшунослик йўли ва унинг “ал-

¹ Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз – I жилд, Тошкент: Ўзбекистон, 2017. – Б. 29-30.

Жомеъ ас-саҳиҳ” ҳадислар тўплами асарини бевосита давоми сифатида кўриш мумкин¹.

XVI-XVII асрларда “ал-Манзума” асари билан танилган Тоҳа ибн Муҳаммад Байқуний ҳадисшунослик илми ривожига янги даврга асос солди ва ўзига хос мактабга тамал тошини қўйди. Алломанинг мазкур асари асрлар оша ҳадисшунослик соҳасида дастуруламал бўлиб хизмат қилмоқда. Ҳадисшунослик илми асоси, моҳияти ва истилоҳлари хусусидаги бу муфассал асар ҳозирда замонавий адашган оқимларга қарши маърифий қурол сифатида жаҳолатни бартараф этишга хизмат қилди.

Алломанинг бу асаридан ўз даври ва кейинги давр олимлари муҳим манба сифатида кенг фойдаланишган, унга шарҳ ва таълиқлар ёзишган. Ислондаги бўлинишлар мазҳабталашлар, турли фикҳий ва ақидавий масалалар, сўфийлар амалиётидаги ихтилофларни бартараф этишда ҳам назарий манба сифатида хизмат қилган.

Собиқ мустабидлик мафкураси ўрта асрларда яшаб ижод этган Ўрта Осиёлик алломалар илмий, диний, тасаввуфий асарларини хурофий ижод маҳсули сифатида қоралаб, уларни тадқиқ этишга йўл қўймади. Бугунги кунда Ўзбекистонда аждолар меросини, жумладан, Тоҳа ибн Муҳаммад Байқуний илмий меросини халққа тушунарли тилда етказиб бериш, мазмун-моҳиятини ёритиш, ижтимоий-ахлоқий, маданий-марифий ҳаётга тадбиқ этишда олимларнинг зиммасига катта масъулият юклайди.

Тоҳа ибн Муҳаммад Байқунийнинг ҳадис илмидаги услуби мавжуд турли таълимотлардан синтез йўли билан янги назарияни ишлаб чиқишнинг ўзига хос намунаси бўлиб, ислом илмларини назарий ўрганишдаги тараққиётида бурилиш нуқтасини белгилаб берган. Бу эса, XVI-XVII асрларда Мовароуннаҳрда ҳадис, ва ҳадис илми билан боғлиқ баҳс мунозараларнинг назарий асослари ва ривожини, даврнинг маънавий ҳаётидаги ўрнини аниқлаш ҳамда аждодлар меросининг ҳосилаларини баҳолашда муҳим аҳамиятга эга.

Тоҳа ибн Муҳаммад Байқунийнинг ҳадис илмига оид “ал-Манзума” асари мусулмон маданияти ҳаётидаги ютуқларидан бири деб ҳисоблаш мумкин. Ўз ўрнида, бу улкан мерос Шарқий Туркистонда, Кавказ, Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон, Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари ижтимоий-маданий, илмий соҳалардаги ривожланишларига сезиларли таъсир кўрсатган.

Ҳадис илмида мусталаҳу-л-ҳадис илмининг пайдо бўлиш тарихи, ўзига хос жиҳатлари ва уларнинг ўзаро фарқлари мисоллар билан асосланди. Изланишлар асносида мусталаҳу-л-ҳадис ҳадис илмида ўзига хос ўринга эга экани маълум бўлди. Улар ҳадис ривоят қилган ровий ривоятининг сонини аниқлашда, яшаган давридаги мавқеини ҳамда ислом тарихида тутган ўрнини кўрсатиб беришда хизмат қиладиган муҳим йўналиш ҳисобланади. Шу билан бирга, ҳадис тўпламларини аниқлашда катта ёрдамчи вазифани ўтайди.

Демак Тоҳа ибн Муҳаммад Байқунийнинг ҳадис илмидаги фаолиятини тўлиқ ўрганмай, олим ҳақида унга замондош муҳаддис, фақиҳ ва бошқа олимларнинг берган

¹ Ҳамроқулов Ж. Ҳадис илми истилоҳлари. Манзумату-л-Байқуний шарҳи. – Тошкент. Мовароуннаҳр, – Б. 25.

таърифлари билан танишмай, олимни ҳадисшунослик соҳасида тутган ўрнини аниқлашнинг имкони йўқ.

TWO GREAT HUMANIST POETS: YUSUF KHAASS HAJIB AND ABAY

ИККИ БУЮК ИНСОНПАРВАР ШОИР: ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ ВА АБАЙ

Клара Байбуриевна Фазилова,

Гулистон давлат университети

“Рус тили” кафедраси катта ўқитувчиси

Мақолада Юсуф Хос Ҳожиб ва Абай Қўнонбоевлар ижодидаги гуманизм, яъни инсонпарварлик концепциясининг ворисийлиги, уларнинг педагогик қарашларидаги уйғунлик ҳақида сўз юритилади.

Ўрта асрлардаги буюк Уйғониш даврида Марказий Осиёдан буюк мутафаккирлар яшаб ижод қилганларки, уларнинг мероси ханузгача илм аҳли учун муҳим манба бўлиб келмоқда. Жумладан, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари ҳам ана шу Уйғониш даврида яратилган¹.

Буюк қозоқ мутафаккири Абай Юсуф Хос Ҳожибнинг шахсни ахлоқий аткомили ҳақидаги инсонпарвар педагогикаси асослари ривожлантирди. Абайнинг қариндоши Шокарим Қудайбердиев “Қутадғу билиг” асари Абайнинг кутубхонасида бўлган. М.Мирзахметов ёзганидек, Мухтор Авезов, Абай ижодига таъсир кўрсатган эски адабий манбалардан бири “Қутадғу билиг” бўлган бўлиши мумкин.

Икки мутафаккирнинг дунёқарашидаги ўхшашлик биринчи навбатда инсон кўнглини яхши билишда кузатилади.

Хауас масаласи Абай ижодида етакчи ўрин эгаллайди. Хауас араб тилидан ҳис-туйғуни билдирсада, Абай асарларида фалсафий, теологик маънога эгадир. Оқин ўзининг “Алла деген сөз женіл” (“Оллоҳ” сўзини айтиш осон) асарида хауас салим – соғлом ҳис қилиш органлари ҳақида сўз юритади. “Қора сўзлар” асарининг 38-чи сўзида Абай: “Инсондаги муҳаббат унинг ақли, инсонпарварлиги, билимларидан узилмасдир. Бу хусусиятларнинг бош сабаби инсонга туғилганидан бошлаб берилган мустаҳкам соғлиқ, гўзал қиёфа қабилар ҳисобланади, қолганлари эса ота-онасининг, доно устозларининг ва яхши дўстларининг олижаноблигига боғлиқдир. Интилувчанлик ва тушуниш муҳаббат туфайли юзага келади. Ақл, инсонийлик ва билимлар эса инсоннинг фанга бўлган қизиқишини уйғотади”, деб ёзади. Яъни, инсоннинг ривожланишидаги табиий ва ижтимоий омилларни ақл, инсонийлик ва билим учта муҳим компонент белгилайди. Бундай фикрлар Хос Ҳожибда ҳам бор. У ақлни билиш тизимининг асоси деб кўрсатади. Инсонийлик категорияси эса бутун таълимотидан қизил чизиқ сингари ўтади. Билим эса барча устун қўйилади. Ақл фанларнинг чўққиларини очган ёш йигит образида ифодасини топган. “Инсон болаларининг фазилати билим ва фикрлашдадир”, дейли Хос Ҳожиб. Ушбу фазилатлар одамларга Яратувчидан берилган, бундан ташқари Яратувчи инсонга

¹ Юсуф Баласағуни. *Благодатное знание* / Перев. С.Н. Иванова, вступ. статья М.С. Фомкина. Примеч. А.Н. Малеховой. – Ленинград: Советский писатель, – 560 с.

нутқни тухфа қилган. Кўриниб турибдики, Хос Ҳожибнинг таълимоти ҳам диний, ҳам педагогик-психологик мазмунга эга. Тилнинг ва нутқнинг фойдаси ва фазилатлари ҳақида гапирганда, у: “Парвардигор тилингни ақлли қилиб яратди, ўз бошингни сақла ва сўз устидан ҳукмрон қил”, дейди¹. Сўз устидан ҳукмронлик қиладиган зарурий белгилар деб сўзнинг ҳақиқийлиги, доно нутқ, камсўзлик, ақлли сўз кабиларни кўрсатади.

Бир неча асрлар ўтиб, хауас ҳақидаги фалсафий-этикавий билимлар Абайнинг фикрларида чуқурлаштирилади. Ички ва ташқи ҳислар мажмуи Оллоҳга хосдир: унинг 8та ўзгармас юзи ва 99та муборақ исмлари ўзига хос қиёфаси ва ҳаракатларини ифодалайди. Абай Илм ва Қудратлиликни ажратиб, қолганлари уларни тўлдиради ва тушунтиради, дейди. Илм ва Қудратлилик туфайли Оллоҳнинг 8та юзи бирлаштирилади. Илм чексиз ва баркамолдир. Қудратлилик кучли ва бенуқсондир². Абайнинг дифференцияси қуйидагича: 1) ҳаёт; 2) илм; 3) қудратли куч (худрет); 4) кўриш (басор); 5) эшитиш (салип); 6) истак (ирада); 7) нутқ (калам); 8) яратиш (тякин); 9) раҳм-шавқат (рахим); 10) адолат (гадалет). М.Мирзахметовнинг фикрича, охириги иккита хусусият Абай томонидан қўшимча киритилган Оллоҳнинг янги хоссаларидир³. Адолат ва Раҳм-шавқат Юсуф Хос Ҳожиб асарида ҳам ифодасини топган.

Абай асарларида имони гул (юракка сиғиниш), жувонмардлик (инсонийлик), комил инсон каби фалсафий тушунчалар ҳам учрайди. Имони гул – уч каррали муҳаббат ҳақидаги таълимотнинг биринчи шарти “Оллоҳни ҳаётдан кўпроқ севиш, чунки у буюк муҳаббати билан инсониятни яратди”. Иккинчи муҳаббат ҳар бир инсонни ўз биродарини каби севишдан иборат. Учинчиси эса 38-сўзда келтирилган нақлия ва ғақлиялардаги ахлоқий қарашларига бориб тақалади. Унда идеал ва мутлақ адолат ҳақидаги тушунча келтирилган. Абайнинг “Эсемпаз болма эрнеге” шеърида ҳам “адолатни севиш” фикри мужассамлашган.

“Қутадғу билиг” да ҳам уч каррали муҳаббат, айниқса иккинчи “инсониятни севиш” ва учинчи “адолатни севиш”, концепцияси ёритилган⁴. Асар қаҳрамони адолат моҳиятини тушунтиришга уринади. Адолат – бу инсонийликдир. Аммо адолатли инсонлар ҳали камдир⁵. Аммо “яхшиларга ва ёмонларга қуёш бирдек ўз нурларини сочади”, шунинг учун адолат ҳаммага хос бўлиши керак, деб хулоса чиқаради Хос Ҳожиб.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳам, Абай ҳам ўзларининг асосий фикрларини персонажларнинг диалоги орқали ифодалайдилар. Абай 17-чи сўзда Ақл, Ирода ва Юрак ўртасидаги баҳсни келтириб, бу баҳсда ҳакам бўлган Илм уни Юрак фойдасига ҳал қиладди: “Бирлашиб, Юракка бўйсунинглар. Агар учалангиз ҳам бир одамда тинч-тотув яшасангиз, унда кўрларни унинг оёқларидаги кул билан даволаш мумкин

¹ Юсуф Баласағуни. *Благодатное знание* / Перев. С.Н. Иванова, вступ. статья М.С. Фомкина. Примеч. А.Н. Малеховой. – Ленинград: Советский писатель, – С.169.

² Қунанбаев Абай. *Книга слов. Поэмы. Перевод с казах. К. Серекбаевой, Р. Сейсенбаевой.* – Алма-Ата: Ел, 1993. – 272 с.

³ *Мырзахметов Мекемтас. Восхождение Мухтара Ауэзова к Абаю.* – Алматы: Санат, – 320 с.

⁴ Кошербаева А.Н. Юсуф Баласағуни и Абай: взаимовлияние концептов гуманизма величайших эпох мировой истории // <https://articlekz.com/article/19486>

⁵ Баласағұн Жүсіп. *Құтты білік.* / Көне түркі тілінен аударған, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Егеубаев. Алматы: Жазушы, – 616 б.

бўлади. Сиз розилик топа олмасангиз, мен Юракка устунлик бераман. Инсониятга ғамхўрлик қилинг, барча нарсага қодир Тангри шунга ҳукм қилади”¹.

Хос Ҳожиб ҳам адолат, бахт, ақл юрак билан ҳамоҳанг ривожланиши керак, дейди. “Қутадғу билиг” даги қаҳрамонлар юракни ўрта асрдаги таълимот жувонмардликка мувофиқ устун қўйишади. Бош қаҳрамон инсон учун 3та бетакрор фазилят хос: биринчидан, ўз ишлари билан халққа фойда келтириш, иккинчидан, халқ учун миннатдорчилик талаб қилмасдан яхшилик қилиш; учинчидан, фидойи ва соховатли бўлиш, одамлардан фойда кутмаслик ва ўзаро сахийликни изламаслик. Бу фазилятлар баркамол шахс сифатларидир².

Хуллас, тарихий-генетик пойдевор мустаҳкамлиги туфайли, Юсуф Хос Ҳожиб ва Абайнинг гуманистик қарашлари ақл-куч-юрак тизими орқали баркамол инсонни акс эттиради. Бу ҳақда Абай ёзади:

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, Сонда толық боласын елден бөлек.

Юсуф Хос Ҳожиб ҳам бу ҳақда ўз фикрини қўйидагича баён қилади³:

Дунё тутмоқ учун олим зот керак, Юрт сўраш учун зарур ақл ва юрак.

NAKIM SAMARQANDI AND HIS PLACE IN THE DEVELOPMENT OF THE SCIENCE OF KALAM

ҲАКИМ САМАРҚАНДИЙ ВА УНИНГ КАЛОМ ИЛМИ РИВОЖИДА ТУТГАН ЎРНИ

Муҳаммаджон Абдуҳалим ўғли Абдуҳамидов,
*Oriental universiteti doçenti, Islomshunoslik
fanlari бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Жаҳон илмий жамоатчилиги илм-фан ва ислом цивилизацияси ривожига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшган Мовароуннаҳр олимларининг хизматларини эътироф этиб келмоқда. Ислomшunoslik соҳаси ривожланиб бораётган бир пайтда ислом тарихи ва унинг манбалари таҳлил этилаётган тадқиқотлар сони ортиб бормоқда. Мана шундай бир жараёнда ҳар бир халқнинг ўз аجدодлари ва улар томонидан қолдирилган илмий асарларни тадқиқ қилишга бўлган интилиш ҳам сезиларли даражада ўсаётгани кузатилмоқда. Шундай экан, Ўзбекистон тарихини янгича илмий изланишлар асосида ўрганиш, тарихнинг ҳали яхши маълум бўлмаган босқичларини алломаларнинг бебаҳо маънавий мерослари асосида ёритиш бугунги куннинг энг муҳим вазифасига айланган. Зеро, улар ўз асарларида динлар ўртасида бағрикенглик, ўзаро ҳурмат ва илм-фан йўлида умумий дўстона алоқаларни шакллантириш, мустаҳкамлаш каби вазифаларга алоҳида аҳамият қаратишган.

¹ Қунанбаев Абай. Книга слов. Поэмы. Перевод с казах. К. Серекбаевой, Р. Сейсенбаевой. – Алма-Ата: Ел, 1993. – с.173-174.

² Ўлы ойшыл Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанытүркі халықтарының рухани өзегі. // Хабаршы. Вестник КазНПУ имени Абая, № 4, 28 вып., 2009. – С. 15-20.

³ Эмин Усмон. Умрбоқийлик. / <https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/turk/yusuf-xos-hojib-qutadgu-bilik-emin-usmon-tarjimas.html>

Айниқса жамоатчиликка энди маълум бўлаётган алломалар ва уларнинг илмий меросларини ўрганиш ҳамда уни келажак авлодга етказиш тадқиқотчилар олдида турган долзарб вазифалардан бири саналади.

Дунёда, айниқса, мусулмон мамлакатларида ҳанафий мазҳаби ва Мотуридий таълимоти уламоларини ўрганиш, улар томонидан ёзилган асарларнинг жамият ижтимоий ҳаётида тутган ўрнини тадқиқ этиш ишлари амалга оширилмоқда. Бундай тадқиқотлар Германия, Туркия, Саудия Арабистони, Сурия, Ҳиндистон ва Покистон каби мамлакатларда тизимли йўлга қўйилган. Ушбу маънода самарқандлик мутакаллимлар орасида ўзига хос мавқега эга бўлган Ҳаким Самарқандий ҳаёти ва ижоди, унинг илмий-маънавий мероси мусулмонлар ижтимоий ҳаётида тутган ўрни, жамият ҳамжиҳатлигини таъминлашдаги роли етарлича тадқиқ этилмаган. Мотуридий таълимотини ислом оламида кенг тарқалишига ўзининг салмоқли ҳиссасини қўшган илк уламолардан бири бўлган Ҳаким Самарқандий ўз асарларида калом илмига оид муҳим масалаларни баён қилиб берган ҳамда ўз давридаги адашган фирқа ва оқимларга ақлий ва нақлий далиллар асосида раддиялар берган. Шу нуқтаи назардан бугунги кунда соф ислом эътиқодини шакллантириш, адашган тоифаларга қарши курашда Ҳаким Самарқандий илмий меросини ўзига хос жиҳатларини ўрганиш заруратга айланмоқда.

Ўзбекистон мустақиллигининг сўнгги йилларида диний ва миллий қадриятларни қайта тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Хусусан, мамлакатда ислом динининг бағрикенглик, динлараро тотувликка доир мазмун-моҳиятини янада кенг ёритиш, унинг бунёдкор ва маърифий кучини маънавий ҳаётни ривожлантиришга қаратиш, аждодларнинг ёзма илмий меросини тадқиқ этиш «...тарихий меросни асраб-авайлаш, ўрганиш ва авлодлардан авлодларга қолдириш давлат сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан бири»¹ сифатида белгиланиши ва уни ҳаётга татбиқ этиш нафақат илмий, айни вақтда амалий жиҳатдан ҳам муҳим бўлиб қолмоқда.

Шарқ мусулмон олимларидан Абдулҳай Лакнавий, Мулла Али Қорий, Ҳожи Халифа, Абдуллоҳ Абдулҳамид Саъд ва бошқа олимларнинг табақот-библиографик китобларида Ҳаким Самарқандий ҳаёти ва асарлари ҳақида қисқача маълумотлар келтирилган². Калом илмига оид асар ёзган бир қанча кейинги давр уламолари асарларида эътиқодий масалаларни ёритиб беришда Ҳаким Самарқандий ва унинг илмий-маънавий меросини ўрганишган. Жумладан, кўплаб китобларга ёзилган шарҳлар муаллифи Нуриддин Али Қорий ибн Султон Муҳаммад Ҳиравий (ваф.

¹ Мирзиёев Ш. Таълим ва маърифат – тинчлик ва бунёдкорлик сари йўл / Ислом ҳамкорлик ташкилоти Ташқи ишлар вазирлари 43-сессиясининг очилиши маросимидаги нутқ. – Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – Б. 29.

² Абдулҳай Лакнавий. Ал-Фавоид ал-баҳийя фи тарожим ал-ҳанафийя. – Миср: Матбаат ас-саодат, 1324/1906. – Б. 219-220.; Мулла Али ибн Султон Муҳаммад Қорий. Ал-Асмар ал-жанийя фи асма ал-ҳанафийя. – Бағдод: Девон вақф ас-сунний, 2009. – Ж. 2. – Б. 638.; Ҳожи Халифа Мустафо ибн Абдуллоҳ. Кашфуз зунун ан асмаил кутуб вал фунун. – Байрут: Дор аҳё ат-тарос ал-арабий, 1941. – Ж. 2. – Б. 565, 717, 1580, 1697, 1813-1921-1922.; Абдуллоҳ Абдулҳамид Саъд. Ўрта Осиё олимлари қомуси. -Тошкент:Имом Бухорий республика илмий-маърифий маркази, 2007. – Б. 215.

1014/1605 й.) ва Саййид Али Милоний¹ айрим мутакаллим ва фақиҳларнинг илмий меросларига оид тадқиқотлар олиб боришган.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин диний қарашлар билан боғлиқ назарий ва амалий муаммоларни янги тарихий давр хусусиятлари билан боғлаб ёритишга катта эътибор берила бошланди.

Мовороуннахр диёридан ислом илмлари борасида кўплаб олимлар етишиб чиқан. Улар тафсир, ҳадис, калом, тасаввуф, фикҳ соҳалари ривожланишида Насаф, Кеш, Самарқанд, Бухоро шаҳарларида ўзига хос услубларни ишлаб чиқиб, дунёнинг илм-фан тараққий этган марказлари қаторида саналишига сабабчи бўлишган. Шундай олимлардан бири Ҳаким Самарқандий² ҳаёти ва фаолияти ҳақида ўрта асрнинг табақот, тарожим (библиографик) жанридаги манбаларда умумий маълумотлар келтирилган. Жумладан, “Матлаъу-н-нужум ва мажмаъу-л-улум” (Юлдузларнинг чиқиш жойи ва илмларнинг жамланиши), “Китобу-л-қанд фи зикри уламаи Самарқанд” (Самарқанд уламоларига бағишланган қанддек китоб), Абу Саъид Самъонийнинг (ваф. 1167) “Китоб ал-ансоб” (Насаблар китоби)³, Абдулқодир Қурашийнинг (696/1297-775/1373) “Жавоҳир ал-музия фи табақот ал-ҳанафия” (Ҳанафий табақотларининг ёритувчи жавҳарлар), Қосим ибн Қутлубғонинг (802/1399-879/1474) “Тожу-т-тарожим фи табақот ал-ҳанафия” (Ҳанафий табақотларининг таржимаи ҳоллари гултожиси), Жалолиддин Суютийнинг (849/1445-911/1505) “Табақот ал-муфассирин” (Муфассирлар табақоти), Ҳожи Халифанинг (1017/1609-1068/1657) “Кашф аз-зунун” (Гумонларнинг кашфи), Абдулҳай Лакнавийнинг (ваф. 1304/1886) “ал-Фавоид ал-баҳия фи табақот ал-ҳанафия” (Ҳанафий табақотининг ажойиб фойдалари) каби асарларида маълумотлар мавжуд⁴.

¹ Ҳиравий Нуриддин Алийул Қорий ибн Султон Муҳаммад. Шарҳ ал-фикҳ ал-акбар. – Дамашқ: Дор ан-нафоис, 2009. – Б. 155; Ал-Милоний ас-Саййид Али. Нафаҳот ал-азҳар. – Байрут: Дор ал-фикр, 2008. – Ж. XVII. – Б. 208.

² GAL I, 174 ва S I 295, GAS I 606, батафсил маълумот олиш учун қаранг: Madelung Abu' l-Qasem Eshaq Samarkandi E Iran I, - S. 358. Бу ўринда ҳам манбалар жамланган Ибн Абулвафо Жавоҳир I га Исҳоқ ибн Муҳаммад ибн Исмоил Ҳаким Самарқандий ҳақида янглишиб иккита турли хил мақолалар киритилган. Улардан батафсилроқ ёзилгани биринчи мақола (№ 302) дастлабки нусха бўлиши мумкин. Унда Самъоний маълумоти келтирилган. Иккинчи мақола аксинча, жуда қисқа бўлиб, унда фақат бир фикр хусусида сўз боради. У ҳам бўлса, Исҳоқнинг тахминларга кўра, фикҳ ва илоҳиётни ўзининг замондоши бўлган Мотуридийдан таҳсил олгани ҳақидаги маълумотдир. Ушбу маълумот кўпроқ, кейинги даврларга оид кўшимчага ўхшайди. Зеро, Мотуридийни Абулқосимнинг устози бўлган, дейиш учун бундан бошқа асос йўқ.

³ Абу Саъид Самъоний ўзининг “Китобу-л-ансоб” асарида Абу Ҳафс Насафий номини 27 жойда зикр қилган. Қаранг: Абдулкарим Самъоний. Ал-Ансоб // Абдулрахмон ибн Муъаллимий. – Ҳайдаробод: Доирату-л-маъорифи-л-Усмония. 13 жилдли, 1382/1962. – Ж. II. – Б. 148, 252, 260, 315, 324-25, 348, 373-374, 385, 417, 434, 471, Ж. III. – Б. 8, 27, 121, 147, 172, 177, 448, Ж. IV. – Б. 416 (бундан кейин: Абдулкарим Самъоний. Ал-Ансоб).

⁴ Муҳаммадаминов С. Абу Ҳафс Насафийнинг “Матлаъ ан-Нужум ва мажмаъ ал-улум” асари ва унинг Марказий Осиё ислом илмлари ривожига тутган ўрни (XI аср охири – XII аср ўрталари): тар.фан. номз. дис. автореф. – Т. Ўз ФА ШИ, 2012. – 193 б; Аллоқулов А. Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид” асари ва унинг шарҳлари таҳлили: - Б. 38.

Ҳақим Самарқандийнинг ҳаёти ва ижоди, ёзган асарлари, устоз ва шогирдлари, ўша даврда минтақадаги илмий муҳит ҳақида Ўзбекистонда баъзи тадқиқотлар амалга оширилган бўлиб, унда мазкур мавзулар қисман ёритилган¹.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Мотуридия таълимотининг ривожига салмоқли ҳисса қўшган аллома Ҳақим Самарқандийнинг ҳаёти ва илмий фаолияти ҳақида биографик манбаларда маълумотлар жуда оз учрайди. Бу эса алломанинг фикр доираси, дунёқараши, хорижий юртларга сафари, бошқа уламолар билан олиб борган баҳс-мунозараси ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлиш учун етарли маълумотларни тақдим эта олмайди. Афсуски, ҳозиргача уни ўз замондошларидан ажратиб турадиган, ўзининг кўп издошларига эга бўлган ёки бўлмагани, оилавий ҳаёти, ички рухий кечинмалари ҳақида бирорта манбада етарлича батафсил керакли маълумотларни учратилмади.

SPECIFIC ASPECTS OF THE FORMATION OF ECOLOGICAL IDEAS IN CENTRAL ASIA

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ЭКОЛОГИК ТАСАВВУРЛАР ШАКЛЛАНИШИНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

Мирмухсин Рустамович Акрамов,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси “Дин психологияси ва педагогика”
кафедраси (PhD) доценти в.б.*

Инсоният тарихида экологик муаммонинг юзага келишига асосий сабаб бўлган цивилизация деган қудратли куч бизни аста-секин табиатдан ажратиб қўйди.

Ҳали фан-техника тараққиёти бўлмаган замонларда инсон табиат билан уйғун ҳолда мулоқот қиларди, ҳатто у билан сирлашарди. Инсон ва табиат ўртасида ҳиссий бирлик бор эди. Инсондаги рухий ҳолатнинг табиат билан уйғун шаклланиши экологик онгнинг дастлабки шаклланиши билан чамбарчас боғлиқдир.

Маълумки, ибтидоий инсон ўзига номаълум бўлиб кўринган табиат кучларидан талвасага тушар экан, айна пайтда уларни енгишга ҳаракат қилган. Бунинг уддасидан чиқа олмай, иложсиз қолиш табиатга сиғиниш, нотабиий кўринган ҳодисаларга топиниш, уларни культ даражасига кўтаришга олиб келган. Бу ҳол табиат ва жамият ҳодисаларига қарашда ғайри илмий (ибтидоий инсон назарида ҳақиқий) анимистик ва тотемистик тасаввурларни туғдирган.

Ибтидоий одам табиат ҳақидаги тасаввурида ўзини табиат кучлари ва ҳодисалари билан айнан бир нарса деб ҳисоблайди, жонсиз нарсаларга жонли деб

¹ Қаранг: Раҳимжонов Д. VIII-XII асрларда Самарқандда ҳадис илми тараққиёти (Абу Ҳафс ан-Насафийнинг “Китобу ал-қанд фи маърифати уламаи Самарқанд” асари асосида): тар.фан. номз. дис. автореф. - Т.: ТИУ, 2003. – 14 б.; Муҳаммадаминов С. Абу Ҳафс ан-Насафийнинг “Матлаъ ан-Нужум ва мажмаъ ал-улум” асари ва унинг Марказий Осиё ислом илмлари ривожига тутган ўрни (XI аср охири – XII аср ўрталари): тар.фан. номз. дис. автореф. – Т. ЎзФАШИ, 2012. – 193 б.; Оқилов С. Мовароуннаҳрда мотуридия таълимотининг шаклланиш тарихи. Монография. – Т: Мовароуннаҳр, 2012. – 192 б.; Зиёдов Ш. Абу Мансур ал-Мотуридий ёзма мероси ва унинг “Китобут таъвилот” асари: тар. фан. номз... дис.. автореф. – Т: ЎзФАШИ, 1999. – 21 б.;

қарайди. Бу хилдаги ибтидоий тушунчалар комплекси анимизм номини олган. Унинг ёрқин намунаси эртакларнинг қадимий мотивларида ўз ифодасини топган. “Оқ билакхон” эртагида йигитнинг тошга айланиб қолиши, “Очил, очил, қамишлар”да қизнинг қамиш орасига кириб кетиши, “Ёрилтош”да тошнинг ёрилиш мўъжизаси, қизни бағрига олиб яна ёпилиши, “Ялмоғиз кампир” эртагида одамларнинг тошга айланиб ётиши, “Қилич ботир”да эса қаҳрамоннинг жони қиличида эканлиги кабилар ана шу анимистик тушунчалар натижасидир.

Марказий Осиё Ўрта Асрлари жамиятидаги экологик тасаввурлар тизими “Девону луғотит турк” сингари қатор асарларда ва оғзаки адабиёт намуналарида ўз аксини топган. “Девону луғотит турк”ни мисол қилиб оладиган бўлсак унда келтирилган матннинг кўпи мавсум кўшиқлари ва пейзаж лирикаси жанрларига киради. Булар қадим замонлардаги кишиларнинг табиат ҳодисалари ҳақидаги тушунчаси ва бу ҳодисаларга муносабатини ифодалайди¹.

Буюк мутафаккирларимиз Абу Наср Форобий, Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бошқалар ўз асарларида экологик онг ривожланишига катта ҳисса қўшган илғор фикрларни илгари сурганлар.

Абу Наср Форобий (870-950) ўз давридаги ижтимоий-фалсафий фикрларнинг йирик намояндаси бўлиши билан бирга, табиатшуносликка оид кўпгина асарлар ёзиб қолдирган. “Китоб ал-мобадо ал-инсонино” «(Инсониятнинг бошланиш китоби), «Китоб ал-ҳажм ва ал- миқдор» (Ҳажм ва миқдор ҳақида китоб), «Калам фиаъзо ал-ҳайвон» (Ҳайвон аъзолари ҳақида китоб) шулар жумласига киради. Форобий табиий ва инсон кўли билан яратилган сунъий нарсаларни ажратган. У табиий нарсалар табиат томонидан яратилган, деган хулосага келади. Инсон омилининг табиатга таъсири катта эканлигини кўрсатиб ўтган.

Абу Райҳон Беруний (973-1048) ўз илмий қарашларида табиий муҳитдаги диалектик ривожланишнинг илмий масалаларига оид фикрлар юритади. «Сайдана», «Минералогия», «Ҳиндистон», «Қадимий халқлардан қолган ёдгорликлар» каби асарларида ҳайвонлар ва ўсимликларнинг атроф-муҳит билан алоқаси, уларнинг хулқ-атворлари йил фасллариининг ўзгариши билан боғлиқ ҳолда кечиши мисоллар билан тушунтириб берилган. Унинг фикрича, ердаги ҳайвон ва ўсимликларнинг яшаши учун зарур имкониятлар чеклангандир, лекин ўсимлик ва ҳайвонлар чексиз кўпайишга интилади. Беруний ер қиёфасининг ўзгариши ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг ўзгариши билан боғлиқ бўлади, деб ҳисоблайди. У табиий-илмий кузатиш ва тажрибаларига асосланиб табиатдаги ҳодисалар маълум табиат қонуниятлари асосида бошқарилади, деб таъкидлайди.

Табиат ҳодисаларини яхши ва ёмон руҳлар билан боғлаш – дуалистик қараш қадимги кишиларнинг йил фасллари ҳақидаги тушунчаларида ҳам равшан кўринади. Йилнинг бир фасли уларни шодлантирса, иккинчи бир фасли ғоят ғам-ғуссага солади. Қиш фасли учун етарли озиқ-овқат ва ем-хашак жамғаролмай қаттиқ қийинчиликларга дуч келган кишилар ёзга ижобий, қишга салбий муносабатда бўлиб,

¹ Акрамов Мирмуҳсин. Талабаларда экологик тасаввурлар ривожланишининг психологик жиҳатлари. Тошкент: “Илм зиё заковат” 2020. -112 б.

ёз фаслини қувонч билан қарши олсалар, қишни дахшат ва мусибат келтирувчи фасл деб ҳисоблаганлар¹.

Табиат билан инсон ўртасидаги узвий алоқадорлик мавжудлиги тўғрисидаги фикрлар Абу Али ибн Сино асарларида кенг ёритилган. Масалан, атрофни ўраган ҳавонинг гавдага таъсири ҳақидаги қуйидаги фикрини келтириб ўтса бўлади:

“Ҳаво гавдамизнинг ва руҳимизнинг таркибига кирган бир унсурдир. Шу билан бирга у руҳимизга етиб бориб, уни тузатишга сабаб бўладиган бир мадад ҳамдир. Бу нарсани унинг бир унсури бўлишидан эмас, балки таъсир этувчи бўлиши, яъни мўътадилликка келтирувчи омил бўлиши сабаблидир.

Табиатнинг инсонга таъсири тиббий нуқтаи назардан очиқ берилган. Ваҳоланки бундай қарашлар қадимги шарқ мутафаккирларининг кўплаб асарларида келтирилган. Абу Али ибн Сино буюк табобатчи эканлигини инобатга оладиган бўлсак, бундай қарашлар ўз-ўзидан вужудга келмаганини тушунса бўлади.

Юқорида келтирилган мисоллардан хулоса қилиш мумкинки, бугунги кунда экологик таълим ва тарбия бериш имкониятлари фанлараро уйғунлиқнинг чуқур ўрганилишига бевосита боғлиқ.

Экологик таълим - тарбиянинг жадал йўлга қўйилиши ўқитувчилардан чуқур экологик билимларни талаб қилади. Бунга эришиш экологик фаолият юритиш, самарадорлигини ошириш тўғрисида маълумот берувчи илмий-услубий қўлланмалар, экологик фаолият илмий методик тавсиялар ишлаб чиқиш заруратини юзага келтиради. Бу эса экологик маънавиятни ривожлантиришнинг муайян йўналишларини аниқлаш, тарихий экологик анъаналаримиз ва маънавий меросимизни уйғунлаштириш, мазкур умуминсоний қадриятларга ёндошишда аҳолининг кенг қатламида ҳозирда одамларда устун турган антропоцентрик онгни ўзгартиришга қаратилган экологик қадриятлар билан боғлиқ масалаларини тўғри ҳал этиш имконини беради.

IMPORTANCE OF SPIRITUAL, RELIGIOUS AND GENERAL HERITAGE OF GREAT THINKERS OF CENTRAL ASIA

МАРКАЗИЙ ОСИЁ БУЮК МУТАФАККИРЛАРИНИНГ МАЪНАВИЙ, ДИНИЙ ВА УМУМИЙ МЕРОСЛАРИ АҲАМИЯТИ

Галия Тулегеновна Мадиярова,

*Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти
Тарих ўқитиш методикаси кафедрасининг ассистент ўқитувчиси*

Ҳар қандай давр ва ҳар қандай жамиятда ҳам олиму уламолар, мутафаккиру донишмандларнинг ўрни бекиёс бўлган. Елу-юрт ўзининг шундай азиз ва етук фарзандлари билан ҳақли равишда фахрланган, кўнгли тоғдай кўтарилиб, ғурури ифтихорга тўлган. Бу ҳаётий ҳақиқатдан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, Аллоҳнинг назари тушган юртимиз Ўзбекистон заминидан азал-азалдан ўзларининг илмий-

¹ Акрамов, Мирмухсин Психологические аспекты формирования экологического сознания личности. *Наука и мир*, (11), (2020). 80-81.

маънавий, маърифий-фалсафий мерослари билан жумлаи жаҳонга танилган кўплаб буюк алломалар ва мутафаккирлар етишиб чиқиб, самарали фаолият кўрсатганлар. Улар ақл-заковати, тафаккур дунёсива юксак илмий салоҳиятининг маҳсули бўлган бебаҳо асарлари, буюк кашфиётлари минг йиллар оша нафақат бизнинг диёримиз, балки жаҳон аҳлининг қудратли маънавий мулки сифатида ҳам ардоқланади. Бу умумбашарий мерос дунё тамалдуни ривожига қўшилган муносиб ҳисса бўлгани ҳозирги вақтда илм ақлларига ҳам кенг жамоатчиликка ҳам яхши маълум.

Ислом маънавияти, айтиш мумкин, асосан бизнинг аجدодларимиз сайи-ҳаракати билан камол топди, ривожланди.

Диний ва дунёвий илмларга етибор аجدодларимизнинг беназир фазилатларидан биридир. Арабларнинг мамлакатимизга боститрин келиши, аҳолининг ваҳшиёна таланиши ва қатл қилиниши, мамлакат вайрон қилиниши, халқнинг қасшоқлашуви, ижтимоий-сиёсий беқарорлик ҳукм сурган бир даврда саводхон авлод орзуси билан яшаган аллома аجدодларимиз беадад фаҳиримизга лойиқдир.

Тарихий манбалардан маълумки, ўлкамизга арабларнинг юриши ҳижрий 46, мелодий 666 йилдан бошланди ва Қутайба ибн Муслимнинг фаолияти билан ислом дини халқимиз маънавий ҳаётининг ажралмас қисмига айлантирилди ва кейинги маълумотларга кўра 720-730 йилларда бизда ислом дини тўла қабул қилинди.

Ислом маънавияти ривожланишида ўз асарлари билан катта ҳисса қўшган уламолар асосан Марказий Осиёдан еди. Ислом тарихида дастлабки мадрасалар Бухоро, Самарқанд, Насаф, Шош, Марғилон шаҳарларида очилган. Бу билим юртлирида дунёвий илмлар ҳаъм ўргатилган. Улар ХИ асрдан бошлаб етакчи ўқув юртига айланган. ХИ-ХИИ асрларда Ўрта Осиёнинг барча йирик шаҳарларида мадрасалар бўлган. Бу мадрасаларнинг айримларида тиббиёт, аруз илми, фалсафа, география ва бошқа фанлар ўргатилган.

“Бундан беш аср муқаддам Мирзо Бобур ислом динининг асосий илимлари: илми ҳадис, илми калом ва илми фикҳнинг забардаст намоёндалари бўлмиш уч мўтабар зот-Имом Бухорий, Шайх Абу мансур Мотуридий, Бурҳониддин Марғинонийларнинг кўхнаТуркистон фарзандлари еканини таъкидлаб, “Ҳазрати рисолат замонидан бери ул миқдор аймаи исломким (ислом олимлариким) Мовароуннаҳрдинг пайдо бўлиб тур, ҳеч вилоятдан мазмун емаски, мунча пайдо бўлмиш бўлғай, деб фаҳрланган еди”.¹

Аждодларимиз илмий тафаккур борасида жаҳон илм-фанига қўшган ҳиссалари туфайли қатор фанлар янги ривожланиш босқичига кўтарилди.

Президентимиз Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: “Бу ерда гап, енг аввало, ёшлар ва аҳоли ўртасида мамлакатимизнинг бой тарихини, бетакрор маданияти ва миллий қадриятларини тарғиб қилиш, жаҳон илм-фани ва адабиёти ютуқларини етказиш учун зарур муҳит ва шарт-шароит яратиш ҳақида бормоқда”.²

Биринчи Президентимиз И.Каримов шундай таъкидлайди: “Нега биз мустақиллигимизнинг дастлабки кунларидан бошлаб улуғ аждодларимизнинг табаррук номларини тиклашга киришдик. Чунки бу буюк инсонларнинг азиз

¹ Ислом зиёси ўзбегим сиймосида, ТИУ нашриёт-матбаа бирлашмаси. 2005. Б.160.

² Ш.Мирзиёев.Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак.-Т.Ўзбекистон, 2017.476.

номлари, ўлмас мероси муқаддас динимиз билан чамбарчас боғланиб кетган. Уларни бир-биридан ажратиб бўлмайди. Биз динимизни бу улуғ номларсиз, бу улуғ номларни еса динимизсиз тасаввур қила олмаймиз”.¹

Ислом динида “Исламун ҳува илмун”-ислом илмдир, “Мавтул олимин-мавтул оламин”-олимнинг ўлими-оламнинг ўлими ва бошқа ҳадисларда илмга даъват асосий таълимотлардандир.

Ислом динига оид асарлар билан қозонган Абул Қосим Маҳмд ибн Умар ибн Муҳаммад аз-Замаҳшарий (1075-1144) “Жорууллоҳ”- “Аллоҳнинг қўшниси”, “Бутун дунёсининг устози”, “Хоразм фаҳри” номлари билан улуғланган.

Илмсизлик иллат бўлиб, олим фикрича, илмли кишилар жамиятда пешқадам бўлишлари керак. Унингча, осмону фалакнинг зийнати юлдузлар бўлганидек, еру заминнинг кўркамлиги олимлар биландир. Яна, унинг ёзишича “Ловуллаб ёнаётган оловни сув ўчиргани каби нодон одамлардан чиқаётган алангани ҳакиму оқил одамлар сўндирдилар”.²

У ўзининг “Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоиз ва-л-хутаб” асарларида инсонларни езгулик ва ҳайрли ишларга ундайди. “Инсоннинг асл отаси унинг адабидир. Тақво-парҳезкорлик еса инсоннинг асл онасидир. Ўзингни шу икки меҳрибон мураббий бағрига топшир ва улардан зинҳор айрилма. Шундагина сени тангри ўзининг неъматлари билан сероб қилади ҳамда ҳаётининг файзу баракотли бўлади”, -деб ёзади олим.

Хулоса қилиб айтганда, юртимизда йшаб ижод етган буюк аллома мутафаккирларининг бебаҳо илмий-маънавий меросини тадқиқ қилиш, улар қолдирган асарларни илмий-изоҳли таржима қилиб, оммалаштириш ҳамда ҳорижий давлатлардаги кутубхоналар, архив фондларида сақланаётган қўл ёзмаларнинг электрон нусхаларни тўплаб, халқимизга етказиш долзарб масалаларга айланмоқда.

ISSUES OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE BY CENTRAL ASIAN SCIENTISTS

ИЛМИЙ БИЛИШ МАСАЛАЛАРИ МАРКАЗИЙ ОСИЁ ОЛИМЛАРИ НИГОҲИДА

Хулкар Раҳматуллаевна Абдуллаева,

*Республика маънавият ва маърифат маркази ҳузуридаги
Ижтимоий тадқиқотлар институти мустақил тадқиқотчиси*

Ўрта асрларда Марказий Осиёда билимлар ривожини айниқса, илмий билимлар ривожини чўққига чиқди. Диний билимлар дунёвий билимлар ривожига қаттиқ қаршилиқ кўрсатмади. Бунинг сабаби, илм олиш мусулмон учун фарз қилиб қўйилди. “Маккага бориб бўлса ҳам илм ўрган” каби ҳадислар илмнинг нуфузини кўрсатиб берди. “Қуръони каримда ақл калимаси 49 ўринда келиб, банда ўйлаш, тафаккур

¹ Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда. Т.2009. Ислом зиёси ўзбегим сиймосида. Т.Б.218.

² Замаҳшарий. Нозик иборалар. Т.Камалак. 1992. Б. 59.

қилиш, тўғри фикрлаш, ибрат олиши, ҳидоятга етишиши, жаҳолатдан қутулиши, коинотдаги ва ўз ичидаги ҳақиқатларни тушунишига далолат қилинган”¹

Марказий Осиё файласуфлари қадимги юнон файласуфларининг қарашларини ўрганиб, уни қайта таҳлил қилдилар, янги ғояларни илгари суриб, уни бойитдилар. Бунинг сабаби, “ислом таълимотига биноан билим ҳақиқий эътиқоднинг зарурий шартидир. Билим ўрта аср мусулмон цивилизациясининг устувор қадриятидир. Мусулмонлар билимга олий қадрият сифатида муносабат билдирганлар, чунки билим мусулмонлар маънавий ҳаётининг барча томонларида, уларнинг сиёсий ва диний фаолиятида, оддий мусулмоннинг кундалик ҳаётида ҳам ўз ифодасини топган”². Шунинг учун бўлса керак, машҳур шарқшунос олим Ф.Роузенталь ўрта асрлар мусулмон Шарқи маданиятини “билим тантанаси” деб баҳолайди. Бундан ташқари, “бу даврда барча фанлар интеграциялашган ҳолда яхлит битта платформага “исломий” фанларга бирлаштирилган эди. “Исломий фанлар” илк даврда фақат Қуръон ва ҳадис илмининг жамланмаси сифатида тушунилган. Кейинчалик, VIII асрга келиб, фалсафадан тортиб аниқ фанларгача бўлган кенг илм соҳаларини ўзида мужассам этган.”³

Марказий Осиё тафаккури тарихида шубҳасиз асосий ўринлардан бирини эгаллаган Фаробий қомусий олим сифатида билиш масаласини эътибордан четда қолдирмади. Маданиятли жамиятни у илмий билимларсиз тасаввур этмайди. Унингча, фозил жамиятдаги энг муҳим шартлардан бири бу - билимларга эга бўлишдир. Шунинг учун биринчи ўринда оламни ўрганишни фалсафани ўрганишдан бошлаш керак.⁴

Фаробий инсоннинг бошқа жонзотлар сингари сезиш қобилиятига эгаллиги ҳақида “инсоннинг билим олиши сезгилар орқали амалга оширилишини”⁵ лекин бундан ташқари унга ҳамма нарсадан устун бўлган ақл берилганини таъкидлайди. Айнан ақл ва руҳ инсоннинг табиий ўзига хослигидир. Айнан “...инсон руҳи ҳамма нарсани билишга қодир”⁶

Фаробий билиш жараёнини таҳлил этишга ҳаракат қилади ва билишда тўрт нарсани: объектив мавжуд бўлган нарсаларни, турли хил қобилиятларга эга бўлган инсонни, инсоннинг билиш аъзоларига нарсаларнинг таъсир қилишини, нарсаларнинг намоён бўлган шакли, тури ва босқичларини қайд этади.

Фаробийнинг фикрича, ҳар қандай сезиш объектив нарсаларнинг, физик хусусиятларнинг сезги аъзоларига таъсир қилиши натижаси бўлиб, уларни ташқи дунёни билишда биринчи манбаа деб билади. “Кимки сезмас экан, ҳеч нарсани билмайди ва шунингдек ҳеч нарсани тушунмайди ҳам, агар у бирор нарсани билса, у бу нарсани тасаввур орқали ҳам билиши керак, чунки тасаввур ҳам сезги, яъни материясиз сезги ҳисобланади.”

¹ Исокова З. Қуръонда ақл тавсифи. Тафаккур. 2021. 4 сон. 85 бет

² Арифханова С. ва бошқалар. Мусулмон фалсафасида рационализм ва билиммуаммолари. Т.2011. Б.14

³ Юнусов Х. Ислом уйғониш даврида Марказий Осиёда илмий академик муҳитнинг ўзига хос хусусиятлари. Ижтимоий фикр. 2021. 3-сон Б. 84

⁴ Фаробий Трактат о достижении счастья. Социально этические трактаты Алма ата 1973. Б. 227.

⁵ Фаробий Таълиқат . Абу Наср Фаробий китобида Т.Фан .1986. Б.110

⁶ Ўша асар . Б.110

Ибн Сино билишдаги ақлий билишни ҳам, ҳиссий билишни ҳам илмий жиҳатдан текширади. Ақлий билишни у иккига ажратади: биринчиси тушунча, иккинчиси мулоҳаза. Бу икки кўриниш икки турга бўлинади, биринчиси фикр, яъни ақл орқали билинади, иккинчиси турли йўллар билан фаҳмланади...¹

Ибн Сино билиш жараёнини инсонда қандай юз беришини таҳлил этишга асосий эътиборини қаратади ва “Бизда таъсир уйғотадиган сезгилардир, нарсаларнинг ўзи эмас”², “Нарсаларни билиш бу моҳиятнинг (ҳислар ва ақлда) билаётганда (*инсонда*) акс этишидир. Бу нарсанинг образидир”³ ёки яна “Тана иссиқ совуқ, намлик, қаттиқлик ва юмшоқлик, оғирлик ва енгиллик кабиларни сезади. Бу сезги бизга таъсир этгунга қадар унинг сифатини сеза олмаймиз. Сезиш қуроли бу тана ва пайлардир. Нервлар бу сезгини тана ва мушакларга етказидади.”⁴ Сезгиларни таҳлил этар экан, олим уларни икки турга ажратади: ташқи ва ички, яъни яширин сезгилар.

Ташқи сезгиларга олим кўриш, ҳид билиш, таъм, эшитиш ва сезиш кабиларни киритади. Уларнинг ҳар бирини изчил таҳлил этади. Шунингдек, кўриш аъзоси ҳисобланган кўзни алоҳида таҳлил этади ва Аристотелнинг бу ҳақидаги қарашларини ҳам келтиради. Шунингдек, олим бу аъзога боғлиқ бўлган ва бўлмаган алоҳида сезгиларни ҳам киритади. Буларга 1) меъёр, катта-кичик, узоқлик ва яқинлик; 2) нарсалар сони; 3) нарсаларнинг шакли, яъни квадратлик, юмалоқлик; 4) ҳаракат; 5) тинч ҳолат. Олим бу сезгиларда кўп хато учрашини таъкидлайди. Айнан мана шу ерда биз Ибн Синонинг кўриш тизимини мукамал текширганига ва унинг биологик имкониятлари чекланганлигини таҳлил этганига гувоҳ бўламиз.

Ички ёки яширин сезгиларга олим яна беш сезгини киритади: умумий сезги, тасаввур кучи, хаёл кучи, инстинкт кучи ва хотира. Ибн Сино биргина сезгиларни чуқур тадқиқ этмайди, у ақл жараёнини ҳам текширади.

Унингча, биргина сезиш орқали тўлиқ билим ҳосил бўлмайди. Ибн Сино нарсаларнинг асл моҳияти ақл орқали очилади, деб ҳисоблайди. У ақлга “Ақл йўқ нарсаларни ва келажақда мавжуд бўлиши мумкин бўлган нарсаларни била олади”⁵ дея бениҳоя катта баҳо беради. У ақл билмаслиги мумкин бўлган нарса йўқ, деб очиқ айтади.

Беруний ҳиссий билишга катта аҳамият беради ва сезгиларнинг билишда ҳар хил вазифа бажаришини таъкидлайди. Яъни кўриш, эшитиш, сезиш каби сезгилар “руҳиятдан кўра, танага кўпроқ боғлиқ ва улар ҳайвоний табиатга инсоний табиатга қараганда яқинроқдир”⁶. Лекин инсон кўриш ва эшитиш қобилиятидан ташқари “нарсаларни сезгилар орқали билишдан узоқроқ кетиш учун мантиқий фикрлаш қобилиятини ишга солиш керак”⁷ дейди. У сезгиларни Худонининг инояти сифатида тушунтириш билан чегараланмайди, яъни уларни илмий тушунтиришга ҳам ҳаракат қилади. “Сезгилар қузғатувчилар таъсири остида юзага келади”⁸. Унингча, ҳар бир

¹ Ибн Сино. Донишнома. Б. 88

² Ўша асар, Б. 185

³ Ибн Сина. Указание и наставление. В книге: Степанянц. Мусулманская философия. М. 2009, Б. 274.

⁴ Ўша асар, Б. 260

⁵ Носиров Р.Т. Вопросы теории познания во взглядах прогрессивных мыслителей Средней Азии. Т. 1988. Б. 73

⁶ Абу Райхан Беруний. Минералогия. Б. 10

⁷ Ўша асар, Б. 10

⁸ Ўша асар, Б. 10

сезги ўз кўзгатувчисига эга. Шунинг учун айрим файласуфлар “Беруний билишда ҳиссий аъзоларимиз ёрдамида олинган билимлар ҳақиқат эканлигини ҳимоя қилиб чиқди. Агар Ибн Сино билишда ақлнинг ролини устувор деб эътироф этганлиги ва шу билан рационализмни ҳимоя қилган бўлса, Беруний ҳиссий аъзоларимизнинг роли устунлигини эътироф этиб, сенсуализмга ён босганлиги маълум.”¹ дея, Берунийни сенсуалистларга қўшади. Бизнинг фикримизча, Беруний биринчи ўринда эмпиризм тарафдори. Чунки унинг назарий изланишлари амалий изланишлари билан уйғунликда амалга оширилган ва тажрибавий билимда юнон фалсафасидан анча узиб кетган. Бунда “Беруний ва Ибн Сино Ўрта асрлар фанида тажриба экспериментга асосланган усулнинг шаклланишига буюк ҳисса қўшган”²лигини эътироф этиш лозим.

УБАЙДУЛЛОҲ ИБН МАСЪУД ТОЖУШ ШАРИА АЛ-БУХОРИЙНИНГ “МУХТАСАРУЛ ВИҚОЯ” АСАРИ ҲАҚИДА

Неъматулло Ҳикматуллаевич Насруллаев,

“Ислом тарихи ва манбашунослиги IRCICA” кафедраси, т.ф.н.

Садруш шариа ал-асфар Убайдуллоҳ ибн Масъуд Тожуш шариа ал-Бухорий³ қаламига мансуб “Мухтасарул Виқоя”⁴ матни фикҳий матн китоблари ичида ўзининг қисқалиги, мўъжазлиги билан ажралиб тургани учун “Мухтасарул Виқоя”⁵ номи билан танилган. Асар матни кўп ҳолларда “Ан-Ниқоя” (“Ан-Нуқоя”, “Ниқоятур ривоя”, “Ниқоятул Виқоя”) номлари билан ҳам учрайди.

Муаллиф уни бобоси Маҳмуд ибн Аҳмад Маҳбубий⁶ (ваф. 630/1232) “Ал-Ҳидоя”ни қисқартириб тартиб берган “Ал-Виқоя” асосида яратган. Ушбу асарнинг тўлиқ номи “Виқоятур-ривоя фий масоилли Ҳидоя” (Ҳидоя масалаларида ривоятларни асровчи) бўлиб, у “Мухтасарул Виқоя” соҳибининг бобоси Бурҳонуш шариа (баъзилар уни ҳам “Тожуш шариа” дейдилар) Маҳмуд ибн Садруш шариа Аҳмад Маҳбубий (ваф.630/1232) қаламига мансуб⁷. У Бухородан етишиб чиққан машҳур фақиҳлардан бири ҳисобланади. Кафавий (ваф. 990/1582)нинг айтишига

¹ Тохир Карим Миллий тафаккур тараққиётидан. Т.Чўлпон. 2003.Б. 56

² Шарипов А.Д. Беруний ва Ибн Синонинг фалсафий ёзишмаларининг дунё илм фани тарихи контекстидаги ўрни муаммосига доир. Ўзбекистоннинг ислом цивилизациясига қўшган ҳиссаси.Т-С. 2007. Б.182

³ Абдулқодир ибн Муҳаммад ал-Ҳанафий Кураши. “Ал-Жавоҳирул музиййа фи табақот ал-ҳанафия”. – Траблус, 1993. Ж.2. – Б. 167. 376; Ибн Қутлубуға. “Тожут тарожим”. – Дамашқ, 1993. – Б. 203; Ҳайридин Зиркли. “ал-Аълом”. – Дамашқ, 2002. Ж.4. – Б. 197. Ибн Баттута Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ат-Танжий. “Риҳлату ибн Баттута (Тухфатун назар фи ғаройиб ал-амсар ва ажойиб ал-асфар)”. – Работ, 1417. Ж.3. – Б.20

⁴ ЎЗР ФАШИ Қўлёзма: 5119, 3550, 4737, 7932, Д.48 каби ўнлаб қўлёзма ва 4087, 1750 рақамли босма нусхалари мавжуд.

⁵ Мухтасар ал-Виқоя фи масоил ал-Ҳидоя лил аллома Садр аш-Шариъа. Назми Мухтасари туркий мин танзимот. Ахқорул ибод Раҳим Хўжа ибн Али Хўжа Эшон Шоший. – Тошкент: Лохтин, 1888. – 396 б.

⁶ Мавлоно Шамсиддиннинг жасадлари Чашмаи Аюб ёнидаги Шаръобод мазорида, яъни ўз ота-боболари қабри ёнига дафн этилган. Ҳозирда шаҳридаги “Янги ер” кўчасида Ҳазрат Шамсиддин Маҳбубий номларига масжид бино этилди.

⁷ Ahmet Ozel. Hanefi Fikh Alimleri. Turkiye Diyanet Vakfi Yayinlari, 2006. 2. Baski. – S. 80.

қараганда, бу асар “ал-Ҳидоя”, “ал-Фатаво”, “ал-Воқеот” масалаларидан танлаб олиб ёзилган.

Муаллиф Маҳмуд ибн Аҳмад Маҳбубий¹ унинг невараси Убайдуллоҳ ибн Масъуд Маҳбубий учун оз-оздан ёзар, невараси эса, ҳар бир ёзилган қисмни ёд олар эди. Китоб тугуганда эса, унинг невараси асар матнини тўлиқ ёд олишга эришган. Бу ҳақда Убайдуллоҳ ибн Масъуд Маҳбубий ушбу асарга ёзган “Шарҳул Виқоя” асарида: Бу бобом ва устозим Маҳмуд ибн Садруш шариянинг мени ёдлашим учун ёзган “Виқоятур-ривоя фий масоилил Ҳидоя” (Ҳидоя масалаларида ривоятларни асровчи) асарининг ёпиқ ўринларини очиш бўйича ёзилган шарҳдир. Муаллиф уни бир сабоқ-бир сабоқ қилиб ёзар, мен эса ёдлаш майдонида бир чопиш-бир чопиш қилиб юрар эдим. Ҳатто китоб ёзилишининг тугаши билан менинг ёд олишим бир вақтга тўғри келди... деб қайд этади².

Шундай қилиб, “Ал-Виқоя” қисқалиги билан “Ал-Ҳидоя”нинг мағзи, “Ан-Ниқоя” эса, “Ал-Виқоя”нинг мағзи ҳисобланади. Муаллиф муқаддимада: “Кимки “Ал-Ҳидоя” масалалари ўзида ҳозир бўлишини яхши кўрса, унга “Ал-Виқоя”ни ёд олиш лозим бўлади. Кимники вақт шошилтирса, диққат эътибор тизгинини ушбу мухтасарни ёд олишга бурсин”, дейди.

“Мухтасарул Виқоя” асари “Ҳидоя”нинг ўндан бир қисмидир. Лекин асарнинг бу ҳажмига қарамасдан, уни диққат билан ўқиган тажрибали илм соҳиби, унинг ислом фикҳига оид асосий масалаларни қамраб олганини илғаб олади. Шу сабаб машҳур фикҳлар томонидан кейинчалик ушбу асарга араб, форс ва туркий тилларда қатор шарҳлар ва ҳошиялар ёзилиб узоқ йиллардан буён мадрасалар таълим тизимидан ўрин олиб тинмай ўқитилиб келинмоқда³.

Муаллиф “Ҳидоя” асарининг қаймоғини ҳозирда ўрганилаётган “Мухтасарул Виқоя” қисқартмасида берган. Убайдуллоҳ ибн Масъуднинг асосий мақсадларидан бири, халқ орасидаги мавжуд ижтимоий, маданий ва руҳий анъаналарнинг айнан мўғуллар даврида узлуксиз давом этишини таъминлашдан иборат бўлган. Муаллиф ўз ўрнида мўғуллар даврида сўниб бораётган фикҳ илмини қайта жонлантирган. Чунки, ўша пайтда Мовароуннаҳр ҳудудида Убайдуллоҳ ибн Масъуднинг “Мухтасарул Виқоя” асари каби фикҳий масалаларини тўлиқ қамраб олган эътиборли асарлар жуда кам ёзилган. Муаллиф мазкур асарида фикҳга оид масалаларнинг энг нозик жихатларигача кириб борган. Натижада у ўзининг кенг дунёкараши, масалаларни ёритишда ҳанафийликка риоя қилиши ва масалаларни талабага ёдлаб оладиган даражада осон тушунтириши каби маҳоратларини ўз асарида кўрсата олган.

¹ Аҳмаб ибн Убайдуллоҳ ибн Иброҳим ал-Убода ал-Бухорий ал-Маҳбубий (ваф. 650/1254). Мазкур шахс Садруш шариянинг она тарафдан бобоси Бурхонуш шария билан отадан бобоси Тожуш шариянинг оталаридир. Фикҳни отаси Убайдуллоҳ ибн Иброҳимдан таҳсил кўрган. (Ибн Қутлубуға, “Тожут тарожим”, 115).

² Убайдуллоҳ ибн Масъуд ибн Тожуш шария. Мухтасарул Виқоя фий масоилил Ҳидоя. – Қозон: 1911. – Б. 3. Убайдуллоҳ ибн Масъуд ибн Тожуш шария. Шарҳул виқоя маъа умдатир риоя. – Лакнау: “Юсуфий”, 1327. – Б. 50.

³ Мухтасар / Нашрга тайёрловчилар: Рашид Зоҳид., Акрам Дехқон. -Тошкент:“Чўлпон”, 1994. – 336 б; Мансурхўжа ибн Мақсудхўжа. Мажмаул мақсуд. I-Ж / нашрга тайёрловчилар: М.Ҳасаний. У.Ҳасаний. У.Ҳасаний. (Тузатилган қайта нашри). -Тошкент:“Адолат”, 2005. – 640 б. II-Ж. -Тошкент:“Мовароуннаҳр”, 2005. – 536; 600; Назми Мухтасари туркий мин танзимот. Аҳқорул ибод Раҳим Хўжа ибн Али Хўжа Эшон Шоший. – Тошкент: Лохтин, 1888. – 358 б., Назми Мухтасари туркий мин танзимот. Раҳим Хўжа ибн Али Хўжа Эшон Шоший. – Тошкент: В.И. Ильин, 1900. – 408 б.

Убайдуллоҳ ибн Масъуд “Мухтасарул Виқоя” асарида масалага ўзига хос услубда ёндашган ва ҳанафий мазҳабига таянган. У баъзи ўринларда ҳанафийлар ва шофеъийлар ўртасидаги баҳсларга сабаб бўлувчи амал турларини ҳам келтиради. Демак, бу ўринда икки мазҳабнинг ҳам суянадиган фикҳий манбаси бўлиб, Лекин ҳозирда диёримизнинг барча уламолари иттифоқи асосида, турли ихтилофларга чек қўйиш мақсадида белгиланган чегарани сақлаш лозим, деб ҳисобланган.

Убайдуллоҳ ибн Масъуд асарни ёзишда, ўзидан аввал яратилган асарларга ҳам таянган. Чунки, ибодат масалалари диний илмлар ичида энг нозик ва мазҳаб қоидаларини тўлиқ талаб қилувчи илмлар сирасига киради¹. Ўз ўрнида бу каби жиҳатлар уни ёритувчилар учун жуда катта масъулият юклайди. Бухорий мана шу жиҳатларни теран англаган ҳолда, ўз ишини бошлаган бу билан у тафсир, ҳадис, ақида, фикҳ, мантиқ, тил қоидалари ва бошқа илмлардан чуқур хабардор эканини исботлай олган. Шу боисдан ҳам асарни, бошқа фикҳий масалалар ёритилган асарларга таққосланса, уларда бир-бирига яқин ва бир хилликка эга жиҳатларини кузатиши мумкин. Убайдуллоҳ ибн Масъуднинг “Мухтасарул Виқоя” асари кўп жиҳатлари билан ҳанафий фикҳига оид Бурҳониддин Али ибн Абу Бакр Марғинонийнинг “Ҳидоя”, бобоси таълиф этган “Виқоятур ривоя” айнан яқин туради.

“Мухтасарул Виқоя” асари кўп асрлар давомида ислом ҳуқуқини ўрганиш учун муҳим манба бўлиб хизмат қилди ва ҳозирда ҳам ўз эътиборини асло йўқотган эмас. Китоб ҳанафий мазҳабида Бурҳониддин Марғиноний яратган фикҳ илми йўналишининг асосий манбаи бўлган “Ҳидоя” асаридаги таълимотни кенг қўламда талқин этишда ва бу йўналишнинг ривожини йўлида улкан ҳисса қўшиб келди.

Хуллас, Убайдуллоҳ ибн Масъуд “Мухтасарул Виқоя” асари билан фикҳ илмига оид масалаларига алоҳида эътибор қаратди. Бу эътибори билан шарият нуқтаи назаридан, асарида келтирилган мавзуларнинг шубҳасиз, ўринли ва муҳим эканини бирламчи манбалар орқали асослаб берди. Асарда кўтарилган мавзуларнинг ҳаётийлиги ва долзарблиги эса, унинг ҳақчил ва изчил баён этишда қўлланилган услубида намоён бўлди. Асос ва далилларнинг шубҳасизлиги, матнни асрлар давомида нафақат Мовароуннаҳрда, балки бутун ислом оламида кенг тарқалиши, амалиётда ундан кенг фойдаланилишга сабаб бўлди.

Матннинг хаттотлар томонидан тинмай кўчирилгани ҳам асар мавқеини юқори эканига далолат этди. Матнда муаллиф иқтидорини намоён этган ўринлар кўпчилиكنи ташкил этади. Шу боис, бу асар асрлар оша ўз қийматини йўқотмаган ҳолда ҳозирги кунимизда ҳам юксак қадрланиб келинмоқда. Бу билан Убайдуллоҳ ибн Масъуд маданий, маърифий ҳаётимизга ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди. Шундай қилиб, ўрта ва кейинги асрларда яшаб ижод этган бухоролик фақиҳларнинг бой илмий мероси ва қарашлари бугунги кунда ҳам ҳуқуқ илмининг муҳим манбаларидан ҳисобланади. Шу боисдан уларни истиқлол давридан келиб чиққан ҳолда илмий таҳлил этиш, ҳолислик билан ўрганиш ва улардан самарали фойдаланиш кунимизнинг долзарб вазифаларига айланиб бормоқда.

¹ Sezayi Bekdemir. Orta Asya'da Hanefiligin Gelisimi Sadrusseria Ubeydullah b. Mes'ud. – Istanbul: Lord Matbaasi, 2017. – S. 125.

ON ABU BAKR KHORAZMI AND HIS LITERARY HERITAGE

АБУ БАКР ХОРАЗМИЙ ВА УНИНГ АДАБИЙ МЕРОСИ ХУСУСИДА

Хулкар Мўминжонова Сулаймонова,

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори

Тошкент давлат шарқишунослик университети

Таҳририй-нашриёт бўлими муҳаррири

Х-ХII асрларда Марказий Осиё минтақасидан чиққан шоир, адиб ва қомусий олимлар араб-мусулмон илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшдилар. Уларнинг бебаҳо илмий, адабий мероси нафақат мусулмон шарқи тамаддунида, балки умумбашарий маданият тараққиётида ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Мовароуннаҳр, хусусан Хоразмда араб тилида ёзилган адабий асарлар мумтоз араб адабиёти хазинасининг ажралмас ва ниҳоят даражада салмоқли қисмидир. Шу боис араб олимлари Мовароуннаҳрдаги арабийнавис адабиётни тадқиқ этишни фавқулдда долзарб вазифа деб ҳисоблайдилар. Хусусан, “Маъмун академияси”дек илм-маърифат масканига эга бўлган Хоразм диёридан етишиб чиққан, машҳур филолог олим, араб мумтоз адабиётининг кўп жанрларида ижод қилган, бадиий жиҳатдан юксак расаиллар устаси сифатида тан олинган адиб ва шоир Абу Бакр Муҳаммад ибн Аббос Хоразмий (935-993)нинг илмий-адабий меросини ўрганиш араб олимлари томонидан ўтган асрнинг 70-йилларидан бошланди. Фаластинлик олима Ҳинд Ҳусайн Тоҳа ўзининг “Ал-адаб ал-арабий фи иқлими Хоразм”¹ (“Хоразм диёрида араб адабиёти”) китоби билан араб олимлари орасида хоразмийшуносликни бошлаб берди, мазкур китобнинг 1-боб 2-фасли ҳамда 2-боб 3-фаслларида Абу Бакр Хоразмийнинг назм ва насрдаги илмий-адабий мероси ёритилган. Унда шоир ҳаёти, марсиялари, фалсафий шеърлари ва ҳикматларидан намуналар берилган. Араб адабиётшунослари орасида Абу Бакр Хоразмий ижодига эътибор айланиб Ҳинд Ҳусайн Тоҳанинг “Хоразм диёрида араб адабиёти” китобидан кейин янада кучайди. Хусусан, Маъмун ибн Муҳийиддин ал-Жаннан², Аҳмад ал-‘Ауд ал-Ҳасан³, Маҳмуд Салих ад-Дамур⁴нинг Абу Бакр Хоразмий биографияси, илмий-ижодий меросига оид махсус тадқиқотлари юзага келди. Шунингдек, адибнинг “Ар-расаил”⁵, “Китаб муфид ал-улум ва мубид ал-

¹ هند حسين طه. الادب العربي في إقليم خوارزم (منذ الفتح العربي (93هـ) حتى سقوط الدولة الخوارزمية) بغداد: وزارة الاعلام، 1976 .

² مامون ابن محيي الدين الجنان. أبو بكر الخوارزمي : بين نثره وشعره. بيروت: دار الكتب العلمية. 1993.

³ أبو بكر الخوارزمي وآثاره الأدبية. احمد العوض الحسن. مكة المدينة. 1977 .

⁴ أبو بكر الخوارزمي : حياته و أدبه، شعره، جمع و تحقيق. محمود صالح الضمور. دار دجلة ناشرون و موزعون . 2016 .

⁵ رسائل أبي بكر الخوارزمي . بيروت، دار مكتبة الحياة[1970] .

هذا رسائل أبي بكر الخوارزمي . [Shirāzī], 1301 [1884]. Bombay :

كتاب رسائل الخوارزمي . طوي، محمد عبد الواحد. القاهرة المطبعة العثمانية [1895] 1312 .

رسائل الخوارزمي. تحقيق و تعليق موفق فوزي الجبر. التكوين للطباعة والنشر والتوزيع. 2006 .

رسائل الخوارزمي. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگي. 2005 .

Rasā'il Abī Bakr al-Khuwārizmī. Muḥammad ibn al-‘Abbās Khuwārizmī; Nasīb Wuhaybah Khāzini

Bayrūt : Dār Maktabat al-Ḥayāh, 1970.

Khuwārizmī, Muḥammad ibn al-‘Abbās. Rasā'il Abī Bakr al-Khwārizmī.[Bamb'ī, 1301 h., 1883 m.]

Rasā'il Abī Bakr al-Khuwārizmī. Muḥammad ibn al-‘Abbās Khuwārizmī; Muḥammad Qittah 'Adawī.

Qusṭanṭīniyah [Maṭba'at al-Jawā'ib] [1880].

хумум”¹ “Ал-амсал ал-муваллад”² асарлари ҳамда шеърӣ “Девон”³ и турли шарқ давлатларида бир неча марта нашр этилди.

Араб адабиёти тарихида машҳур сиймолардан бири сифатида катта ҳурматга эга бўлган Абу Бакр Хоразмий ижоди ўзбек шарқшунослигида махсус ўрганилган эмас. Тўғри бу борада айрим уринишлар бўлган⁴, аммо алломанинг адабий меросини манбашунослик, матншунослик ва адабиётшунослик нуқтаи назаридан муфассал ўрганиш, асарларини ўзбек тилига ўгириб, халқимизга етказиш заруратини таъкидлаш лозим.

Абу Бакр Хоразмий 935 (ҳижрий 323 й.) Хоразмда туғилиб, дастлабки таълимни шу ерда олади. Дунё кезиб илм-маърифат излаш ўрта аср олимларининг анъанаси ўларок, Абу Бакр Хоразмий ҳаётида ҳам ўз аксини топди. Аллома ижодий юксалиш талабида аввал Ироқ, Шом, Халаб, сўнгра Бухоро ва яна Нишопурда мусофир бўлди. Бу сафарларда адиб ўзига кўплаб ҳаммаслак дўстлар орттирди, амиру ҳокимларнинг назарига тушиш билан бирга баъзан улардан азият чеккан пайтлари ҳам бўлди. Ҳаёти ана шундай қувончу ташвишлар, мурсоя зиддиятлар, қарама қаршиликлар ичида ўтганига қарамай Абу Бакр улкан адиб, маърифат ва ҳикмат соҳиби бўлиб етишди. Замондошлари томонидан “Замонасининг энг доноси, адаб денгизи, наср ва назмнинг туғи, фазл ва идрок олами”⁵ дея юксак эътироф этилган Абу Бакр Хоразмийнинг «Девон аш-шиър» («Шеърлар девони»), «Ар-расаил»⁶ («Мактублар»), “Ал-амсал ал-муваллад” (“Афоризмлар”) ва «Китаб муфид ал-улум ва мубид ал-хумум» («Илмларга фойдали ва ташвишларни кетказувчи китоб») каби асарлари бизгача етиб келган. Мазкур асарларнинг ҳар бири ўзига хос адабий, тарихий қийматга эга.

Абу Бакр Хоразмий истеъдодли шоир сифатида донг таратган, ҳатто ўша пайтда ҳажв бобида Мовароуннаҳр шоирлари ичида ягона бўлган бухоролик Абу-л-Ҳасан ал-Лахҳом ал-Ҳарронийни адабий баҳсга чорлаб, ҳажвий жанрларда ундан кам эмаслигини кўрсатган. Шунингдек, Нишопурда мақама жанрининг асосчиси Бадиуззамон ал-Ҳамадоний (969-1007) билан ижодий рақиб бўлгани кўплаб манбаларда таъкидлаб ўтилган. У ўрта асрлар араб шеърлятига хос бўлган насиб, ҳижо, фахр, васф, мадҳ, ҳикма каби жанрлардаги шеърларини йиғиб, девон тузган. Мазкур девон қўлёзмалари турли араб мамлакатлари ва Европа фондларида сақланади.

Қуйидаги байтдан Абу Бакр ал-Хоразмийнинг сўзи ўткир ижодкор бўлганини кўриш мумкин:

¹ كتاب مفيد العلوم ومبيد الهموم. أبو بكر الخوارزمي؛ تحقيق عبد الله بن إبراهيم الأنصاري. منشورات المكتبة العصرية. 1980.
² الأمثال المولدة. لأبي بكر محمد بن العباس الخوارزمي؛ تحقيق وتقديم محمد حسين الأعرجي. المجمع الثقافي. 2003.
³ ديوان أبي بكر الخوارزمي: مع دراسة لعصره وحياته وشعره. حامد صدقي. تهران: آينه ميراث. 1997.

⁴ Тадқиқотчи Р.Маннонова “Антология Абу Мансура ас-Саалиби “Канзу-л-куттаб” и произведения Абу Бакра ал-Хорезми в ней”⁴ номли мақоласида Абу Бакр ал-Хоразмийнинг “Канзу-л-куттаб” тазкирасида келтирилган айрим шеърларини рус тилига таржима қилиб, таҳлил қилган. (Ўзбекистонда ижтимоий фанлар журнали, 1993 йил 2-сон, 47-50 бетлар). ; И.Абдуллаев. Абу Бакр ал-Хоразмий. Ўзбек тили ва адабиёти 1971 йил, 6-сон. Б. 50-53. Сулаймонова Ҳ. Абу Мансур ас - Саалибий тазкираларида Абу Бакр ал-Хоразмий ҳақидаги маълумотлар // «Meros». – Тошкент, 2019. №1. – Б. 118-123

⁵ Абу Мансур ас-Саалибий. Ўйатимат ад-дах р. Тадқиқ қилувчи, таржимон, изоҳ ва кўрсаткичларни тузувчи И.Абдуллаев. Тошкент. “Фан”, 1976. 227-бет.

⁶ Мазкур асар “Ар-расаил”, “Расайлу ал-Хаваразмий” номлари билан ҳам аталади.

كمثل بنائك الشرفا
في حيطانها شرفا

بنيت الدار عالية
فلا زالت رؤوس عداك

*Бино қилдинг баланд бир қасрни,
Худди шарафли насабинг каби.
Ғанимларинг бошлари ҳануз осиглиқ,
Унинг деворлари пешайвонида.*

Хоразмийнинг ҳукмдорга ушбу байтни йўллашдан мақсади уни мақташ, шарафли насабига муносиб ҳолда иш тутаетганини олқишлашдир. Бунда мақталувчининг ютуқларига ҳам ҳақиқий, ҳам маъжозий маънода ишора бор. Ҳақиқийси шундаки, у чиндан ҳам баланд қасрлар барпо қилган, яъни бунёдкорлик ишларини олиб борган. Мажоз эса баланд иморат тимсолидаги мустаҳкам тузилган давлатдир. Шунингдек, шоир мазкур байтда биринчи ва иккинчи мисранинг сўнггидаги *шараф*-шон-шараф ҳамда *шурф*-айвон, пешайвон сўзлари воситасида «тажнис» санъатини қўллаган.

«Ар-расаил» Хоразмийнинг турли тарихий шахслар(амир, ноиб, вазир, олим ёки шоир дўстлари)га аталган хатларидан тузилгани ҳамда мактублар бирор тарихий воқеа(ғалаба, мансабга кўтарилиш, мусибат, мағлубият)га муносабат сифатида битилганини ҳисобга олсак, асар нафақат филологик жиҳатдан балки, тарихийлик нуқтаи назаридан ҳам тадқиқ этишга лойиқлиги кўринади. Умуман олганда, Абу Бакр Хоразмий араб мумтоз адабиётида эпистоляр жанрнинг бадиий ва услубий янгиланишига тамал тошини қўйган ва уни ривожлантирган адибдир.

Ўз даврининг йирик энциклопедик асарларидан бўлган «Китаб муфид ал-улум ва мубид ал-ҳумум»да эса Хоразмий ислом аҳкомларидан тортиб, табиий ва гуманитар фанларнинг бир қатор соҳаларига оид фикрларини баён этган.

Адибнинг “Ал-амсал ал-муваллад” асарида 2119 та ҳикмат мавжуд бўлиб, асар 21 бобдан иборат. Унда ислом ва ундан кейинги даврда пайдо бўлган ҳикматли сўзлар ва мақоллар жамланган. Хоразмий ушбу китоби билан мумтоз араб адабиётида яна бир жанр - масал(асл маъноси мақол, аммо бу ўринда ҳикматли сўз яъни афоризм)нинг ижодкорлар орасида оммалашувига туртки берди.

Хулоса сифатида айтиш жоизки, Абу Бакр Хоразмий ўзининг маънавий мероси билан араб-мусулмон маданиятига унумли ҳисса қўшди. Серқирра фаолияти давомида ўз даврининг адабий манзараси ва эстетик кадриятларини кўрсатиб берувчи мумтоз асарлар ёзиб қолдирди. Шу боис, адиб ижодини комплекс ўрганиш шарқшунослигимиздаги муҳим вазифалардан биридир.

**VIEWS OF EASTERN THINKERS ON THE PROBLEMS OF PERSONAL
INDEPENDENCE AND THE QUALITY OF INDEPENDENCE**

**ШАРҚ МУТАФАККИР ОЛИМЛАРИНИНГ ШАХС МУСТАҚИЛЛИГИ ВА
МУСТАҚИЛЛИК СИФАТИ МУАММОЛАРИ БЎЙИЧА ҚАРАШЛАРИ**

Шоира Акбаровна Дусмухамедова,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

“Дин психологияси ва педагогика” кафедраси доценти,

психология фанлари номзоди

Шарқ мутафаккир олимлари ҳам шахс мустақиллиги ва мустақиллик сифати муаммолари таҳлиliga алоҳида эътибор қаратиб, бу муаммони ўзлари яшаб ўтган давр ижтимоий муҳитидан келиб чиққан ҳолда ечишга ҳаракат қилганлар. Инсон онги, тафаккурининг мукамаллиги, хусусан, мустақиллиги ҳақидаги ғоялар «Қуръони Карим», «Ҳадис» ва «Авесто» да диний асосда акс эттирилган бўлса, ўрта асрларда яшаб ижод этган Алишер Навоий, Абу Наср Фаробий, Абу Али Ибн Сино, Кошифий ва бошқа алломаларимизнинг асарларида инсон шахси, жумладан, бола шахси мустақиллиги масаласига оид алоҳида эътиборли фикрлар берилган.

Алломаларимиздан Беруний ўз қарашларида табиат жамият ҳодисаларига, турмуш воқеаларига ҳолисона баҳо бериш инсон табиатини билдирувчи омил эканлигини таъкидлаб, кишиларни воқеаларга мустақил ва онгли муносабатда бўлишга ундайди.

Маърифатпарвар давлат арбоби, сўз мулкининг султони А.Навоий асарларида ҳам инсоннинг ўз мустақил фикри, дунёқарашига эга бўлиши, билим олиши ва олган билимларини ҳаётда қўллай билишда ўз тафаккурига таяниб иш кўриши лозимлигига алоҳида аҳамият берилади. “Махбуб ул-қулуб асарида у билим олиб мустақил мушоҳада юрита олмайдиган инсонни “устига китоб ортилган эшак”ка қиёслайди ва “нодон”деб атайди .

Шарқ мутафаккирларидан Воиз Кошифий Кошифий “Ким билан дўстлашиш керак: ("Ахлоқи Мухсиний"дан)” асарида боланинг мустақиллигини ривожлантириш ва фикрлаш қобилиятини ўстириши ҳақида фикр юритар экан, бу борада ота-оналар, муаллимларнинг таъсири катта деб билади ва улар олдида шундай маъсулиятли вазифа мавжудлигини уқтиради¹.

Жалолиддин Давоний ҳам инсоний фазилатлардан доноликни таҳлил этар экан, инсон ўзининг мустақил ақлий қобилиятини, мустақил тафаккурини, истеъдодини тарбиялаш учун куйидагиларга амал қилиши керак, деб ҳисоблайди:

1.Зукколик – зеҳн ўткирлиги. Аллома бу хусусият кишининг ҳар бир масалани тезда ҳал қила олиш, унда ўзи истаган натижани ола билишида ифодаланади деб кўрсатади. Унинг назарида бу малакани ҳосил қилиш учун кишида тажриба ва ҳаракатчанлик бўлиши талаб этилади.

2.Фахмлилик – кишининг кераксиз ва иккинчи даражали масалаларга ортиқча тўхталмасдан бутун диққатини муҳим ва зарур масалаларга тез қарата билиш

¹ Аликулов Ҳ., Р.Омонбоева.Жомий ва Давоний таълим-тарбия ҳақида: - Тошкент: Ўқитувчи, 1981. - 55 б.

қобилияти, яъни мураккаб ва чигал масалаларга ортиқча тўхталмасдан ичида энг муҳимини танлай билиш малакаси.

3.Зеҳн равшанлиги – бирор масалани ҳеч қандай қийинчиликсиз осон йул билан ҳал қилиш истеъдоди.

4.Билимни тез эгаллаш қобилияти – кишининг маълум масалага бутун диққат эътиборини қарата олиши ва уни ҳеч қандай қарама-қаршиликсиз ўзлаштира олиши.

5.Қуйилган муаммоларни тезда англаш.

6.Ёдлаш қобилияти - инсоннинг илгари ҳис этган ва тасаввур қилганларини эсда сақлаш қобилияти.

7.Хотирада ёд олинган, ҳис қилинган нарсаларни керак бўлганда эслаш қобилиятини тезда эсга солиши лозим, деб кўрсатади. Бу хусусиятларнинг барчаси кишининг мустақил ҳаракат қилишида замин бўла олади .

Давоний киши ёшликдан ўз қобилиятини ўстириши, ривожлантириши лозимлиги, агар у бахт-саодатга эришмоқчи бўлса юқорида тавсифланган ақлий қобилиятларда мустақилликни ривожлантиришга ёрдам берувчи фазилатларни эгаллашга ҳаракат қилмоғи лозим, деб таъкидлайди.

Захриддин Муҳаммад Бобур инсон камолотининг биринчи оstonаси оила эканлигини уқтириб, бу жараён ниҳоятда қийин ва мураккаблигини ҳис этган эди. Болаларнинг одоб-ахлоқ қоидаларини ўрганиши кўп жиҳатдан атрофдаги шахсларга боғлиқлигини яхши билган Бобур ўзининг «Эътиқодиййа» асарида болаларни ёшликдан бошлаб эътиқодли, иймонли мустақил фикрловчи ва мустақил ҳаракат қилувчи инсон этиб, тарбиялаш масалаларига эътибор берган. У ўз таълимотида фикрлашнинг фалсафий, физиологик ва психологик асослари ҳақида тўхталган. Бобур объект ва субъектнинг ўзаро алоқаси, шахсда кечувчи мураккаб физиологик-психологик жараёнлар ва шахснинг бой маънавий оламига катта эътибор қаратади. Аллома шоирнинг фикрича, инсон маънавиятининг олий поғонаси руҳ, ақл ва тафаккур бўлиб, улар инсоннинг мустақил билиш фаолиятига хос бўлган ўзига хос шаклларда намоён бўлади. У мустақиллик, қатъийлик ва уddaбуронликни шакллантириш учун болага доимий талабларни қўйиш ва унинг ижросини кузатиш лозимлигини таъкидлаган. Унинг бу иш услуби ўғли Хумоюнга қилган насиҳатида, яъни доимо ақл-заковат ва билимга таяниб мустақил ҳаракат қилиши кераклиги ҳақида тавсиясида яққол акс этади¹.

Буюк Шарқ мутафаккири Ибн Сино ўз таълимотида билишда қайси методлардан фойдаланилмасин, у оғзаки ифодами, билимларни тушунтиришми, турли кўринишлардаги суҳбатми, тажрибаларми, барибир болада ҳақиқий билим ҳосил қилиш, мустақил, мантиқий фикрлаш қобилиятини ривожлантириш асосий мақсад бўлиши кераклигини таъкидлаган. Абу Али Ибн Сино ўз таълимоти орқали болага билим беришда, аввало унда мустақил, мантиқий фикрлашни ривожлантириш лозимлигини изоҳлайди².

Абу Наср Фаробий «Илм ва санъатнинг фазилатлари» рисоласида табиатни билишнинг чексизлигини, билим билмасликдан билишга, сабабиятни билишдан,

¹ Бобур Захриддин Муҳаммад.Бобурнома//Нашрга тайёрловчилар Порсо Шамсиев, Содиқ Мирзаев. ЎзССР ФА корр. аъзоси В. Зоҳидовнинг сўз бошиси ва таҳрири билан. - Тошкент: Ўзфанакадемнашр, 1980. - 513 б.

² Кошифий Хусайн Воиз.Ким билан дўстлашиш керак: ("Ахлоқи Мухсиний"дан) // Таржимон О.Жуманов. - Тошкент: Чўлпон, 1992. – 56 с.

оқибатни билишга, сифатлардан акциденция (алораз)дан субстанция – моҳият (жавҳар)га қараб боришини, илмнинг ортган сари ортиб чуқурлашиб боришини таъкидлайди¹.

Таъкидлаш мумкинки, Шарқ мутафаккирлари бўлмиш Беруний, Кошифий, Давоний, А.Навоий, Бобур, Ибн Сино, Форобийнинг фикрича, шахсда мустақилликнинг ривожланиши, албатта, ота-она, муаллим ва атрофдаги кишиларнинг муносабатига боғлиқдир. Аммо шу билан бирга уларнинг талқинида ушбу сифат ривожланиши учун шахснинг мустақил қарор қабул қилиши, шу қарорни ижро этиши учун ўзидаги ҳаракатчанликни амалга оширишга интилиши лозим бўлади. Тарихда қироллар, хонлар, шохлар, шахзодаларнинг мустақил фикр юрита олмасликлари, мустақил ҳаракат қила олмасликлари халқнинг қийналишига ва қонли жангларга сабаб бўлгани маълум.

Демак, шахс мустақиллигини шакллантириш муаммосига эътибор қадимдан мавжуд бўлиб, Шарқ алломалари ўз қараш ва фикрларида шахс мустақиллигини улар инсоннинг билиш фаолиятига хос бўлган ўзига хос шаклларда, олган билимларини мустақил равишда ҳаётда қўллай билиш, воқеаларга мустақил ва онгли муносабатда бўлиш, ирода сифатлари, тафаккур мустақиллигида, деб баён этишган.

NARRATORS OF *SAHIH AL-BUKHARI* FROM NASAF

“САҲИХУЛ БУХОРИЙ”НИНГ НАСАФЛИК РОВИЙЛАРИ

Абдувоси Абдибоқиевич Шоназаров,

*Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот
маркази илмий ходими (Самарқанд, Ўзбекистон)*

Имом Бухорий (810-870 й.) “Саҳихул Бухорий”ни ёзиб бўлиб, уни халққа етказиш учун кўплаб дарслар ташкил қилган. Ушбу дарсларда у кишининг атрофида “Саҳихул Бухорий”ни эшитишга муштоқ бўлган ва ривоят қилишга катта қизиқиш билан қарайдиган кўплаб одамлар тўпланган. Аҳли илмлар ўзларининг китобларини етказишда жорий қилган одатларига мувофиқ Имом Бухорий ҳам ўзининг “Саҳихул Бухорий”ни айтиб ёздириш учун бир неча жойларда дарс халқалари ташкил қилган.

“Саҳихул Бухорий”ни Имом Бухорийнинг ўзидан эшитган бу жамоани орасидан китобни бошқалардан кўра кўпроқ эшитган ровийлар тоифаси машҳур бўлган. Улар китобнинг рўйхати ва ривоятини мукамал ўрганган. Ўзларидан кейинги ҳадис ва хабарларни ривоят қилувчи кишиларга бу китобни нақл қилган. Улар ҳам китобнинг ривоят ва хабарларини ўзларидан кейингиларга нақл қилган. Натижада дунёда китобнинг қадри баланд бўлган ва шаҳарларда номи тарқалган.

Имом Бухорий ўзининг “Саҳихул Бухорий”дан дарс берадиган мажлисларда ривоятларни тўғрилаш, эшитган нарсаларини ёзиб олиш ва лафзларни тузатиш учун

¹ Маънавият юлдузлари: (Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар) // Тўпловчи ва масъул муҳаррир: М.М.Хайруллаев -Тўлдирилган қайта нашр. -Тошкент:Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашр., 2001. – 408 б.

ҳимматларини сарфлайдиган ровийлар кўпайиб кетган. Абу Абдуллоҳ Фирабрий: “Имом Бухорийнинг “Саҳиҳул Бухорий” китобини муаллифни ўзидан мен билан бирга тўқсон мингга яқин киши эшитган”, деб айтади¹.

Бу катта жамоанинг ичидан дастлабки ровийлар табақаси машҳур бўлган. Инсонлар ушбу ровийлардан “Саҳиҳул Бухорий”ни эшитган ва қабул қилиб олган. Мана шу табақадаги ровийлар “Саҳиҳул Бухорий”ни Имом Бухорийнинг ўзидан эшитиб ривоят қилган кишилар ҳисобланади.

Тарих бизлар учун Имом Бухорийнинг шогирдлари орасидан бугунги кунимизгача исмлари машҳур бўлганларини сақлаб қўйган. Хусусан, Насафлик Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъқил Насафий, Абу Муҳаммад Ҳаммод ибн Шокир Насафий ва Абу Талҳа Мансур ибн Муҳаммад Паздавий Насафий ҳам Имом Бухорийнинг энг машҳур шогирдларидан ҳисобланади.

Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъқил Насафий

Насафнинг қозиси Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъқил ибн Ҳажжож ибн Хаддош ибн Худайж Насафийдир (ваф. 295/908). У киши Хуросон, Ироқ, Шом ва Мисрдаги забардаст муҳаддислардан ҳадис эшитган.

У кишининг шайхлари: Қутайба ибн Саид, Ҳишом ибн Аммор Дамашкий, Ҳармала ибн Яҳё Мисрий ва уларнинг табақасидаги ровийлар. У киши “Саҳиҳул Бухорий” китобини Имом Бухорийнинг ўзидан таълим олган. Лекин, китобнинг охиридан ижоза билан ривоят қилган қисми йўқолиб қолган. Абу Фазл Солиҳ ибн Муҳаммад ибн Шазон Исбаҳоний Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъқил Насафийдан шундай ривоят қилади: “Албатта, Имом Бухорий тўпламнинг охирида менга “Ҳукмлар” китобининг аввалидан китобнинг охиригача ижоза берган эди”².

Иброҳим ибн Маъқил Насафийнинг ривояти ривоятларнинг энг ноқисроғидир. Албатта, у кишининг ривояти Абу Абдуллоҳ Фирабрийнинг ривоятидан уч юзта ҳадис камдир.

Имом Хаттобий ўзининг “Саҳиҳул Бухорий” китобига ёзилган “Аъламул ҳадис” номли шарҳида: “Мен китобнинг кўпроқ қисмини Холф ибн Муҳаммад Хиёмдан, у Имом Бухорийни ўзидан “Саҳиҳул Бухорий” китобини эшитган шогирди Иброҳим ибн Маъқил Насафийдан Имом Фирабрийнинг йўлидан бошқа йўл билан эшитдим”, деган³. Демак, Имом Хаттобий “Саҳиҳул Бухорий” китобини Иброҳим ибн Маъқил Насафийнинг йўли орқали ривоят қилган ровийлардан бири ҳисобланади.

Иброҳим ибн Маъқил Насафийдан ўз шаҳри аҳлининг кўпчилиги ривоят қилган⁴. Аҳли илмлардан кўпчилиги уни мақтаган. Улардан бири Ҳофиз Абул Аббос Жаъфар

¹ Исмоил ибн Умар ибн Касир. Ал-Бидоя ван ниҳоя: 15 жилдли. Устозлар жамоасининг таҳқиқи. – Байрут: Дорул кутубил илмия, 1407/1986. Ж. 11 – Б. 28.

² Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Умар ибн Муҳаммад ибн Рушайд Сабтий Фихрий Андалусий. Ифодатун насийх фит таъриф би-санад ал-Жомеъ ас-саҳиҳ. Тунис, 2019. – Б. 19.

³ Имом Абу Сулаймон Ҳамд ибн Муҳаммад Хаттобий. Аъломул ҳадис фи-шарҳи Саҳиҳил Бухорий: 2 жузли. Доктор Муҳаммад ибн Саид ибн Абдурахмон таҳқиқи. Макка, 1409/1988. Ж. 1. – Б. 105-106.

⁴ Имом Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мансур Самъоний. Ал-Ансоб: 13 жилдли. – Ҳайдаробод: Даиротул маъориф ал-Усмония, 2016. Ж. 5. – Б. 487.

ибн Муҳаммад Мустағфирийдир (ваф. 432/1041). У: “Иброҳим ибн Маъқил Насафий факих, ҳофиз, уламолар ихтилофини фарқловчи, фазилатли ва ҳимоячи эди”, деган¹.

Ҳофиз Заҳабий (ваф. 748/1348): “У ҳофиз, аллома, Насафнинг қозиси ва олими, Муснадул кабир, тафсир ва бошқа китоблар муаллифидир”, деган².

Иброҳим ибн Маъқил Насафий 295/908 йилнинг Зул ҳижжа ойида вафот этган³. Имом Самъоний унинг вафоти 294/907 йилда бўлган деб ёзиб қолдирган⁴.

Абу Муҳаммад Ҳаммод ибн Шокир Насафий

Абу Муҳаммад Ҳаммод ибн Шокир ибн Савийя Насафий (ваф. 311/923) Исо ибн Аҳмад Асқалоний, Имом Бухорий, Имом Термизий ва бошқалардан ҳадис ривоят қилган⁵. Ундан кўплаб таниқли уламолар ҳадис ривоят қилган. Ҳофиз Жаъфар ибн Муҳаммад Мустағфирий: “У сиқа ва ишончли эди”, деган⁶. Ҳаммод ибн Шокир Насафий “Саҳихул Бухорий” китобини муаллифнинг ўзидан эшитган. У ҳам Имом Бухорийдан баъзи жойларини эшитолмай қолган. Ҳаммод ибн Шокир Насафий 311/923 йилда вафот этган⁷.

Абу Талҳа Паздавий Насафий

Пазда қишлоғининг бошлиғи Абу Талҳа Мансур ибн Муҳаммад ибн Али ибн Қорина ибн Савийя Паздавий Насафий (ваф. 329/940). Ҳофиз Заҳабий уни: “У катта ва суянадиган шайхдир”, деб васф этган⁸. Амир ибн Мокула: “У Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийдан “Саҳихул Бухорий” китобини ўрганган ва у Имом Бухорийдан “Саҳихул Бухорий” китобини ўрганган кишиларнинг охиргисидир. У сиқа (ишончли) киши бўлган”, деган⁹.

Ҳофиз Жаъфар ибн Муҳаммад Мустағфирий ўзининг “Насаф тарихи” номли китобида шундай деган: “У Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийдан “Саҳихул Бухорий” китобини ўрганган кишиларнинг охиргисидир. Уламолар унинг ривоятини эшитган пайтида кичкина бўлгани учун заиф деб ҳисоблашган. Улар айтадилар: “Унинг эшитгани Амирул мўминнинг дўсти Тўбоннинг бошлиғи Жаъфар ибн Муҳаммаднинг хатидан маълум бўлган. Улар китобнинг барчасини Ҳаммод ибн Шокирнинг нусхасидан ўқиганлар. Ундан “Саҳихул Бухорий” китобини ўз шаҳрининг аҳли эшитган ва у ҳаётлик чоғида эшитиш учун унинг олдида келишган”¹⁰.

Абу Талҳа Паздавий “Саҳихул Бухорий” китобининг ривояти билан машҳур бўлган. Ундан “Саҳихул Бухорий” китобини ўз шаҳрининг аҳли эшитган ва эшитиш

¹ Абу Абдуллоҳ Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон ибн Қоймаз Заҳабий. Тазкиратул Хуффо: 4 жилдли. Абдурахмон ибн Яҳё Муъаллимий таҳқиқи. – Ҳайдаробод: Даиротул маъориф ал-Усмония, 1374/1955. 1760 саҳифали. Ж. 2. – Б. 686.

² Ўша манба.

³ Ўша манба.

⁴ Имом Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мансур Самъоний. Ал-Ансоб: 13 жилдли. – Ҳайдаробод: Даиротул маъориф ал-Усмония, 2016. Ж. 5. – Б. 487.

⁵ Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон Заҳабий. Сияру аълومин нубало: 25 жилдли. – Байрут: Дору муассасатир рисола, 1992. Ж. 15. – Б. 5.

⁶ Ўша манба.

⁷ Ибн Нуқта Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдулғани Бағдодий. Такмилатул икмал: 6 жилдли. Абдулқайюм Абдуроббиннабий таҳқиқи. – Макка: Жомияту уммил куро. 1408/1987. Ж. 4. – Б. 394.

⁸ Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон Заҳабий. Сияру аълومин нубало: 25 жилдли. – Байрут: Дору муассасатир рисола, 1992. Ж. 15. – Б. 279.

⁹ Ўша манба.

¹⁰ Ўша манба.

учун унинг олдига келишган. Абу Талха Паздавий 329/941 йилда вафот этган¹. Абу Талха Паздавийнинг ривояти заиф дейилгани учун машҳур бўлмаган.

Юқорида зикр қилинганлар “Саҳихул Бухорий”ни муаллифнинг ўзидан эшитиб ривоят қилган биринчи табақадаги ровийлар ҳисобланади. Ушбу ровийлар ҳаёти ва илмий фаолиятини ўрганиш бугунги кунда муҳимдир.

ABDALLAH IBN MUBARAK AL-MARWAZI AS THE TEACHER OF MUHADDIS SCHOLARS

ABDULLOH IBN MUBORAK AL-MARVAZIY MUHADDISLAR USTOZI

Javohir Zafarzoda Azimkulov,

O'zbekiston Xalqaro Islom Akademiyasi

Tarix (Islom sivilizatsiyasi) yo'nalishi magistranti

Insonning martabasi uning bilimdonligi, axloqi va insoniyligi bilan yuksaladi. Shunday kishilar borki, ular ilm talabida hayot kechirib, o'zlaridan katta ilmiy meros qoldirdilar. Shunday ulug' fazl egalaridan biri Abdulloh ibn Muborakdir.

Abu Abdurahmon Abdulloh ibn Muborak Marvaziy Xorazm turklaridan Muborak ibn Vozihning og'li bo'lib, hijriy 118 (milodiy 736) yili Marv shahrida tug'ilgan.² Ibn Muborak tab'a tobeinlardan bo'lib, buyuk muhaddis va fiqh ilmining bilimdoni edi. Ilk bor jihod haqida asar va birinchilardan bo'lib “arba'in”(Qirq sahih hadisdan tashkil topgan asar) yozgan. Tasavvuf ilmini tartiblagan Zunnun Misriydan (796-859) oltmish uch yil avval tasavvuf haqida kitob yozgan. Shu bilan birga uning hadis ilmiga doir ko'plab kitoblari, va'z qabilidagi hikmatli so'zlari va nasihatimiz she'rlari mavjud.

“Ibn Muborakning otasi Bani Hanzala qabilasidan bir kishining ozod etilgan quli, onasi esa xorazmlik bo'lib, taqvodor ayol bo'lgan. Hasan ibn Ali “ Ibn Muborakning onasi turkiy bo'lgan. Bunga shubha qiladiganlarga aniq dalillar bor” deydi.³ Abdulloh dastlabki ta'limni o'z shahrida oladi, uning dastlabki ustozlari Ya'qub ibn Qa'qoq Taymiy Marvaziy va Mansur ibn Abu Sarira Marvaziylardir.”⁴ Ibn Muborak hadisshunos va faqih bo'lib yetishadi.

“Marvda olgan bilimlari Abdullohni qoniqtirmagach, u hijriy 141-yilda(23-yoshida) ilm yo'lida Marvni tark etadi”⁵. “U fiqh va hadis ilmini ulug' mazhabboshimiz Abu Hanifa rahmatullohi alayhdan olgan. Abdulloh ustozlari Abu Hanifaning so'zi bilan fatvo berar va uning so'zini fiqhda hujjat qilib yurardi.”⁶

Shuningdek, u tobe'inlardan Ismoil ibn Abu Xolid (756-yilda vafot etgan), Sulaymon ibn A'sham va taba' tobe'inlardan Sufyoni Savriydan (715-778) ham hadis eshitgan. Olim

¹ Абу Фазл Шаҳобиддин Ибн Ҳажар Аҳмад ибн Али ибн Муҳаммад Киноний Асқалоний. Лисонул мезон: 10 жилдли. Абдулфаттоҳ Абу Ғудда таҳқиқи. Мактабул матбуотил исламия, 1423/2002. Ж. 1. – Б. 100.

² Farhiya ibn Yahya. The life of Abdullah ibn Mubarak. -15. To'liq ma'lumot uchun- www.fajr.wordpress.com saytiga qarang.

³ Olimxon Yusupov. Abdulloh ibn Muborak barcha ulg'likarni o'zida jamlagan imom// www.minor.uz

⁴ Ahmad Muhammad Tursun. Abdulloh ibn Muborak. Toshkent: Qaqnus media, 2019. - 13 b

⁵ Ahmad Muhammad Tursun. Abdulloh ibn Muborak. -T.: Qaqnus media, 2019.-B.16

⁶ O'sha asar.

Madinaga borganda Molik ibn Anasdan fiqh ilmini o'rganadi va uning mashhur Al – muvatto kitobini rivoyat qiladi.

Abdulloh ibn Muborak islom ilmlarini eng chiroyli o'rganishning yorqin timsolidir. U hadis, fiqh, qiroat, odob axloq ilmlarini qunt-g'ayrat bilan o'rganadi va o'zi haqida shunday deydi:

“Men odob-axloq ilmini o'ttiz yil o'rgandim va yigirma yil ilm talabida bo'ldim.” Shomliklar undan siz qachongacha ilm o'rganasiz deb so'rashganda? –“Men o'lgunimcha ilm tolibi bo'lishimni ko'rishingizni xohlayman” deb javob beradi.¹

Ibn Muborak sunnatni mustahkamlashda ulkan hissa qo'shgan. Hatto u kishi to'g'risida: “Agar biron kishi Ibn Muborak to'g'risida noloyiq gapirsa, Islom haqida tuhmat qilgan bo'ladi” deyishgan ekan. Ibn Sa'd Abdulloh ibn Muborakning ko'plab kitoblarga tasnif bergani haqida aytib o'tgan. Uning hadis kitoblarida yigirma ming hadis bo'lgan. Abu Usoma shunday deydi:” Agar hadis ilmi olimlarini sanaydigan bo'lsak, Ibn Muborak ular ichida Amir Al-Mo'minindir.”

Ibn Nadim “Fihrist” kitobining “Hadis as'hoblarini fuqaholari haqida xabarlar” mavzusi ostidagi oltinchi bo'limida quyidagi kitoblar ibn Muboraknikiliga tegishli ekanligini keltirib o'tadi:

1. Kitob as-sunan fil-fiqh (Fiqh qonunlari haqida kitob)
2. Kitob at-tafsir (Tafsir kitobi)
3. Kitob at-tarix (Tarix kitobi)
4. Kitob al-birri vas-sila (Yaxshilik va silayi rahm kitobi)
5. Kitob az-zuhd var-raqoiq (Zuhd va tariqat kitobi)
6. Kitob al-Arba'in (Birinchi lardan bo'lib Rasululloh (s.a.v) ning hadislarini to'plab kitob ta'lif etgan)
7. Kitob ar-Riqo val-fatvo (Islom Hukmlari kitobi)
8. Kitob Al-Musnad

Muhammad ibn Ja'far Qattoniy Fosiylar quyidagi ikki asarni ham Ibn Muborakning kitobi deb zikr qilgan:

1. Kitob al-iste'zon (Izn so'rash kitobi)
2. Kitob al-Jihod (Jihod kitobi)²

Yuqorida nomi keltirilgan kitoblar Ibn Muborak tomonidan tasnif qilingan bo'lib, mazkur kitoblarning sakkiztasi haqida umuman ma'lumot uchramaydi. Bu sakkizta kitob yo'qolib ketgan bo'lsa kerak.

“Kitob al-Jihod” asarining qo'lyozmasi hozir Leyspig kutubxonasida saqlanadi. “Kitob az-zuhd var-raqoiq” esa 1966-yilda Hindistondagi “Ihyoul-maorif” kengashi tomonidan nashr etilgan. Ma'lum bo'lishicha Ibn Muborak kitoblarini ko'chirib yozish va rivoyat qilishni faqat marvliklarga topshirar ekan.

Hadis bobida nafaqat o'z zamonasining balki butun islom ummatining peshqadam olimlaridan biridir. Abdulloh ibn Muborak eng ishonchli muhaddislardan biridir. U zohid, taqvodor, ko'zga ko'ringan faqih bo'lgan. Bu haqda Abdulloh ibn Idris shunday deganlar: “Abdulloh ibn Muborak bilmaydigan har qanday hadisdan yiroq bo'lmog'imiz kerak”³.

¹ O'sha asar.

² Ahmad Muhammad Tursun. Abdulloh ibn Muborak. - T.: Qaqnus media, 2019. – B. 22

³ Fahriya Yahya. The biography of Abdulloh ibn Muborak. – B. 19 Qarang – www.fajr.wordpress.com.

Mana shu fikrning o'zi Ibn Muborakning qanday darajada ekanligini bildiradi va bu shaxsning muhaddislar orasida qanday maqomga ega ekanliklarini ko'rsatadi. Hattoki muhaddislar imomi deya nom olgan Imom Buxoriy ham shunday eslaydilar: "O'n olti yoshga to'lganimda esa Abdulloh ibn Muborak Marvaziy va Vaqiy' ibn Jarroh ibn Mulayh kitoblarini to'liq yod olganman. Shundan keyin validam va akam Ahmad bilan muborak haj safariga yo'l oldim". Imom Buxoriyning otasi Ismoil ham Abdulloh ibn Muborakning shogirdlaridan bo'lgan.¹ Shundan ham bilsak bo'ladiki Abdulloh ibn Muborakning asarlari o'z zamonasidayoq ilm ahillari orasida ma'lumu mashhur bo'lgan. Yahyo ibn Odam aytadi. "Agar biror hadisni qidirsamu uni Ibn Muborakning kitoblaridan topolmasam, u hadisdan voz kechardim."

Ibn Muborak o'z zamonasida tabib yoki shifokor deya nom oladi, agar xalq biror hadis ustida tortishib qolishsa to'g'ri uning oldiga kelishardi va u hadislarini to'g'ri muolaja qilib berar edi².

Ibn Muborak muhaddislarning eng ulug'laridan bo'lish bilan birga faqih ham edilar. U zot turli davralarda Xurosonning faqihi deya e'tirof etilganlar. Islom fiqhi bilan ham shug'ullangan olim hozirga kelib ham buyuk muhaddislar va faqihlar qatorida sanaladi. Abdulloh ibn Muborak o'z davrining ulug' faqihlari Abu Hanifa va Sufyoni Savriylardan fiqh ilmini o'rgandi va o'zi ham ustozlari darjasidagi faqih bo'lib yetishadi. Bu haqda Ibn Muborakning o'zi shunday deydi: "Fiqhda men Abu Hanifadek bilimdon odamni ko'rmadim, hamda fiqhiy masalalarda ham u kabi so'z yurutishda mohir zotni ko'rgan emasman"

Abdulloh ibn Muborak rahmatullohi alayh insonlarni ezgulik, taqvo yaxshilik, ilm va zuhdga chorlovchi bir qator hikmatli so'zlarni aytib o'tgan. Quyida shulardan namuna keltirib o'tamiz:

"Ilmning dastlabki manfaati bir-biriga o'rgatishdir.

Shunchalik ko'p sahih hadislar borki, sahih bo'lmagan hadislarini olishga ehtiyoj yo'q.

To'rt mingta hadisdan tanlab olingan to'rtta gap ushbu gaplardir: Ayolga ishonma! Molga aldanma! Oshqozoningga u ko'tara olmaydigan yukni yuklama! Ilmdan faqat senga foyda beradiganini o'rgan!

Ko'pincha niyat katta amalni kichik qiladi, kichik amalni esa katta qiladi.³

Abdulloh ibn Muborak o'zlarini Allohdan jannatni so'rab iltijo qilishga noloyiq deb hisoblardilar. Bir kecha as'hoblari qarshisiga chiqib "shu kecha men jur'at qilib, Allohdan jannatni so'radim" dedilar. Abdulloh ibn Muborak g'azotdan qaytayotib yo'lda Hiyt shahrida vafot etganlar. Doktor Abdul Majid Muxtasibning yozishicha Ibn Muborak hijriy 181(797) yilda ramazon oyida vafot etgan.⁴

Xalifa Horun ibn Rashidga Abdulloh ibn Muborak vafoti haqida xabar yetkazilganda u kishi: "Bugun olimlarning sayyidi vafot etibdilar, odamlarga aytinglar bizga ta'ziya bildirishsin" degan ekan.⁵ Alloh taolo Abdulloh ibn Muborak rahmatullohi alayhni o'z rahmatiga olsin!

¹ Uz.wikipedia.org saytidan olindi.

² Fahriya Yahya. The life of Abdullah ibn Mubarak. – B. 23 Qarang- www. Fajr.wordpress.com.

³ www. Islom.ziyo.uz saytidan olindi.

⁴ Ahmad Muhammad Tursun. Abdulloh ibn Muborak. -T.: Qaqnus media, 2019. – B. 90

⁵ Ahmad Muhammad Tursun. Abdulloh ibn Muborak. -T.: Qaqnus media, 2019. –B. 91

Buyuk faqih va muhaddis Abdulloh ibn Muborak, Alloh tavfiqi bilan o'zidan keyingi Islom ummatiga ilm o'rganish qanday bo'lishini, Alloh taolo bilan muqoraba qilish(yaqinlashish) qay yo'sinda bo'lishini o'rgatib ketgan zotdir. Bu insonning qoldirgan merosini o'rganish uni hayotimizga tatbiq etish biz uchun muhim vazifalardandir.

BRIEF ANALYSIS OF AL-MU'TAMAD BY 'ALA' AD-DIN KASANI AND ITS COPIES

ALOUDDIN KOSONIYNING "AL-MU'TAMAD" ASARINING QISQACHA TAHLILI VA ASARNING NUSXALARI

Oydina Oybek qizi Bazarova,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi 2-kurs magistranti

Hanafiy fiqhining yetakchi namoyandalaridan biri Aloviddin Abu Bakr ibn Mas'ud ibn Ahmad al-Kosoniy Farg'ona vodiysining Koson shahrida tavallud topgan. Mana shu shaharda tug'ilganligi sabab unga Kosoniy nisbati beriladi. Allomaning tug'ilgan sanasi va yoshlik yillari qanday o'tgani va bu davrda kimlarda ta'lim olganligi haqida hech qanday ma'lumotlar yo'q. O'z yurtida bilim olgach, dastlab Buxoroga borib u yerda Abu-l-Muin Nasafiyning shogirdlaridan biri bo'lgan mashhur olim Alouddin Muhammad ibn Ahmad as-Samarqandiydan ta'lim oladi va ustozining "Tuhfatu-l-fuqaho", "Sharhi Ta'vilot" asarlarini hamda usul va furuga oid boshqa ko'plab kitoblarni o'rganadi. Kosoniy ustoz Samarqandiyning "Tuhfatu-l-fuqaho" nomli mashhur asariga sharh va o'zining shoh asari bo'lgan "Badoi'"sini yozib uni ustoziga taqdim qiladi. Bundan ustoz juda ham xursand bo'lib, unga o'z qizi Fotimani unga nikohlab beradi. Bu vaqtda Fotima binti Samarqadiyyaga hatto turk hukmdorlari ham sovchi qo'yishgan edi. Mahr sifatida Fotima undan o'z asarini qabul qiladi. Shu nikohdan keyin xalq orasida "ustozining tuhfasini sharhlab qiziga uylandi" degan gap mashhur bo'lib ketadi.

Kosoniy Buxoroda tahsil olib, istiqomat qilganidan keyin Halab, Damashq kabi hududlarni kezadi. Ular orasida Turkiyaning Saljuqiylar davlatining poytaxti Konyaga tashrifi mashhur. Bu yerda u davr saljuqiylar sultoni tomonidan uyushtirilgan ayrim munozaralarda qatnashgan. Shiunday bahslarda u Sha'roniy degan olim bilan tortishib qolishi uni Komyadan uzoqlashtiradi. Saljuqiy sultoni tomonidan Damashq va Halab otabeki bo'lgan Nuriddin Mahmud Zangiyga (1146-1174) huzuriga elchi sifatida yuborilgan. Halabda ilmga katta hurmat ehtirom ko'rsatishlarini ko'rgan Kosoniy shu yerda umrining oxiriga qadar yashab qoladi. Kosoniy umrining katta qismini Nuriddin Mahmud Zangiy huzurida o'tkazdi. Nuriddin Zangiy o'z davrining oqil, taqvoli, mintaqada ko'plab obodchilik ishlarini amalga oshirgan hamda ilm-fanga mehri baland hukmdor edi. Nuriddin Zangiy Kosoniyni o'zi qurdirgan Halaviyya madrasasiga mudarris qilib tayinladi va kosoniy umrining oxirigacha shu madrasada tahsil berish bilan shug'ullandi. 587-hijriy rajab oyining 10-kuni (1191-yil 3-avgust)da Halab shahrida vafot etadi. Uni sevimli rafiqasi Fotimaning qabri oldiga dafn qilinadi.

Shubhasiz Alouddin Kosoniyning eng mashhur asari bu uning "Badoi'"sidir. Lekin manbalarda bir qancha uni qalamiga mansub asarlarni zikr qilishsada ularning hozirgi kunga

qadar saqlanib qolgani ma'lum emas. Tabakat kitoblarida Kosoniyning As-Sultonul-mubin fi usulid-din deb nomlangan asari mavjudligi haqida aytiladi.¹ Ushbu asar maqola sarlavhasida tilga olingan "Al-Mu'tamad" asarining ayni o'zi bo'lgan bo'lsa kerak, degan qarashlar ham yo'q emas, lekin bu fikrlar hali o'z tasdig'ini topgani yo'q.

Endi asosiy maqsadimiz bo'lgan Al-Mu'tamad minal-mutaqid (al-e'tikod) asari haqida batafsil to'xtalib o'tishga harakat qilamiz. Risolaning muqaddimasida asar muallifning o'z tilidan asarga "Al-Mu'tamad minal-mu'taqod"², bazi joylarda esa "Al-Mu'tamad fil-mu'taqod"³ deb qayd etilgan. Bu farq ikki so'zning o'xshash yozilishidan kelib chiqqan bo'lishi ham mumkin..

Uning Kosoniyga tegishli ekanligini ko'rsatadigan eng muhim alomatlardan biri asarning turli mamlakatlar kutubxonalarida saqlanayotgan hamma nusxalarida "Kosoniy aytdi", degan jumlaning ko'p bora qo'llanganligidir. Bu xususiyat asarning Kosoniy tilidan ko'chirilganligini va asarning unga tegishli ekanligini tasdiqlaydi. Asarning eng qadimiy nusxasi hisoblanadigan fransuz nusxasi muallifning vafotiga juda yaqin (587/1191) ya'ni 591/1195-yilda ko'chirilganligi ham shu o'rinda muhim ahamiyatga ega. Boshqa tomondan, Ali al-Qoriy (vaf. 1014/1605), Kosoniyning "As-Sultonul-mubin" nomli asariga "Al-Mu'tamad fil-mu'taqid" nomini ham qo'ygani aytiladi.⁴ Bu ibora "Al-Mu'tamad"ning o'tmishda Kosoniyga tegishli ekanligiga ishonch borligini bildiradi.

Kosoniy o'zining "Al-Mu'tamad" risolasida Buxoro va Samarqanddagi moturudiy olimlar tomonidan qabul qilingan diniy qarashlarni jamlagan. Buxoroda ta'lim olib bo'lgach dastlab Ko'nya, Damashq singari shaharlarda bo'lib Halabga borib joylashadi va shunda unda shunday bir risola yozishga kirishadi. Aytish mumkinki, Kosoniy bunday asar yozish bilan o'zi yashagan mintaqada unchalik ma'lum bo'lmagan Hanafiy-Moturidiy e'tiqod asoslarini bu yerdagi odamlarga tanitishni maqsad qilgan.⁵ "Al-Mu'tamad" asari iymon masalalarini chuqur o'rganuvchi ilohiy asar emas, aqidaga oid ixcham risola bo'lsa-da, kalom ilmiga oid qarashlar ma'lum tizimga solingandir.

Kosoniyning aqida haqidagi risolasining o'zidan keyingi Hanafiy-Moturidiylikning aqidaga oid asarlarda u qadar keng tarqalmagan bo'lsada, ushbu asar ta'sirini ayrim asarlarda yaqqol ko'rishimiz mumkin. Mana shunday asarlardan biri Kosoniyning shogirdi Ahmad ibn Muhammad G'aznaviy (vafoti 593/1197) qalamiga mansub kalom ilmiga bag'ishlangan "Usuli-d-din" asaridir. G'aznaviy, ustozining "Al-Mu'tamad"dagi ba'zi so'zlarini muallifini ko'rsatmay aynan iqtibos tarzida keltirib o'tadi.⁶ Kosoniy risolasining ta'sirini yaqqol ko'rib turgan yana bir asar Zaynuddin ar-Roziyning (666/1268-yildan

¹ El-Kureŝi, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 2/245; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 328; Kefevî, *Ketâ'ibü a'lâmi'l-ahyâr*, 2/487; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl*, 1/89; Hayruddin b. Mahmûd ed-Dîmeŝkî ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 5. Basım, 2002), 2/70; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ ve Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 3/76.

² Fransiya, Irlandiya, Quddus va Konya nusxalarida shu shaklda kelgan.

³ Misr va Shom nusxalarida hamda Ali al-Qoriyning tabaqotida shu shaklda berilgan. Qarang: Alî el-Kârî, *el-Esmârü'l-ceniyye*, 2/705.

⁴ Ali b. Sultân Muhammed el-Kârî, *el-Esmârü'l-ceniyye*, 2/705

⁵ Ahmad AK moturidiylikning Halab va Damashqqa kelishiga hissa qo'shgan Alouddin al-Kosoniyning hissasi kataligi aytadi. Hanafiy-moturidiylik u yerda qirq yildan ko'proq vaqt davomida tarqaldi. Qarang: Ahmet Ak, "Mâturîdîlîğın Halep ve Şam'a Geliŝi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2016), 131-132

⁶ Cemâlüddîn Ahmed b. Muhammed el-Gaznevî, *Usûlü'd-dîn* (thk. Ömer Vefîk el-Dâûk, Beyrut: Dâru'lBeŝâ'iri'l-İslâmiyye, 1998), 163-164, 198-199, 258-260.

keyin)¹ “Hidaya mina’l-i’tiqod” nomli sharhidir. Bu asarning muqaddima qismida shu asardan ayrim parchalar keltirib o'tilgan. Yana shunisi e'tiborliki, Kosoniy vafotidan (587/1191) ko'p o'tmay, “Al-Mu'tamad” 591/1195-yillarda Onadolining eng qadimgi madrasalaridan biri Miranshoh ibn Kavurd madrasasida ko'chirilganligi Halab va Onadoli mintaqasida iste'molda bo'lganligini ko'rsatadi.

Asarning jahonning turli kutubxonalarida saqlanayotgan bir qancha nusxalari mavjuddir:

1. *Fransuz nusxasi*. Ushbu nusxa Fransiya milliy kutubxonasida saqlanadi. Arabi adabiyotlar bo'limida 825 raqamdagi qo'lyozma tarkibida 321a-324b sonli varaqlar orasida joylashgan.² 4 varoqdan iborat bo'lib har bir varoq 23 qatordan iborat. Nusxada o'chirilgan, o'chirib qayta yozilgan joylari mavjud emas. Aynan 825 raqamdagi qo'lyozmani ko'chirgan xattotning xati bilan asarning yozuvi bir xil ekanligi aynan bir xattot tomonidan yozilganini anglatadi. Bu qo'lyozmada Kosoniy asaridan tashqari Abul-Lays as-Samarqandiyga (vaf. 373/983) tegishli “Muhtalafur-rivoya” nomli asar mavjud. Miranshoh ibn Kavurd madrasasiga tegishli vaqf yozuvi mavjud. (319b ga qarang).

2. *Irlandiya nusxasi*. Ushbu nusxa Irlandiyaning Chester Beatty kutubxonasida 4446 raqamida ro'yxatga olingan qo'lyozmaning 54b-60a varaqlari orasida joylashgan³. Hajmi 6 varoq va har bir beti 17 qatordan iborat.⁴

3. *Konya nusxasi*. Bu nusxa Koniya viloyat qo'lyozmalari kutubxonasi, Koniya viloyat xalq kutubxonasi to'plamida 2392-raqamli ro'yxatga olingan majmuaning 64-raqamli 21b-25a varaqlari orasida joylashgan. Kutubxona katalogidagi asar nomi xato bilan “Mu'tamad fi'l-mutekid” shaklida va muallifiga oid ma'lumotlar berilmagan holda berilgan. Hajmim 4 varoq va har biri 21 satrdan iborat. Qo'lyozmaning muqovasida asar Husayn ibn Mustafotomonidan ko'chirilgani aytiladi.

4. *Quddus nusxasi*. Ushbu nusxa Falastin Diniy Ishlar Boshqarmasiga qarashli Quddusdagi Ihyaut-Turas val-Buhusul-Islomiyya markazining kutubxonasida 342/2-m6 raqami bilan ro'yxatga olingan. Hajmi 4 varoq har bir betda 24-25 qator mavjud.

5. *Misr nusxasi*. Ushbu nusxa Misr Milliy kutubxonasi (Dorul-Kutubul-Misriyya) Tal'at to'plamining 231-sonida ro'yxatga olingan qo'lyozmaning 103-109-betlarida joylashgan. Hajmi 4 varoq va har bir 21 qatordan iborat bu nusxada ayrim joylarida yozuvga shikast yetgan qismlari mavjud. Sarlavha va matnda asar nomi boshqa nusxalardan farq qiladi. “Al-Mu'tamad fi'l-mutaqad” deb yozilgan. Qo'lyozma tarkibidagi boshqa ikkita asardan biri 1181/1767-yilda ko'chirilgan bo'lsa ikkinchi asar esa 1183/1769-yilda

¹ Hüseyin Elmalı, “Râzî, Muhammed b.Ebû Bekir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/487-488.

² William MacGuckin baron de Slane, *Catalogue des Manuscrits Arabes* (Paris: Imprimerie Nationale, 1883-1895), 177.

³ Ushbu majmuaga kiritilgan asarlar quyidagilar: Abul Homid al-G'azzoliy (vaf.505/1111) Kavoidü'l-akoid'iy, Kosoniy (vaf. 587/1191) al-Mu'temed mine'l-mutekad, Avhaduddin Ahmad Ibn Abi'l-Mueyyed an-Nasafiy (vaf. 519/1126) al-Manzumetu'r-raiyye, Sharafuddin abul-Fadl Ismoil ibn Ibrohim ibn Ahmad al-Hanafiy ash-Shayboniy (vaf. 629/1231), Sharhu I'tikadu't-Tahoviy, Najmuddin Umar an-Nasafiyning (vaf. 537/1142) Bayonu'l-mazohibi. Shihobuddin Abu Hafs Umar as-Suhravardiy (vaf. 632/1234)ning Aqidatu's-Suhravardiy, G'azzoliyning “Kavoidü'l-akoid” asarining birinchi qismi, Ibn Jemaa (vaf. 819/1416)ning “Dercu'l-mealiy”.

⁴ Arthur J. Arberry, *The Chester Beatty Library: A Handlist of the Arabic Manuscripts* (Dublin:Hodges Figgis & Co. Ltd., 1962), 5/144.

ko‘chirilganligi qayd etilganligi sababli, Kosoniyning asari shu sanalar atrofida ko‘chirilgan bo‘lishi mumkin.¹

6. *Damashq nusxasi*. Bu nusxa Damashqdagi Majmaul-Lug‘atil-Arabiya kutubxonasida 284 raqamida ro‘yxatdan o‘tgan majmuad 19b-22b sonli varaqlar orasida joylashgan. Hajmi 4 varoq va har biri 22 satrdan iborat Asar nomi matnda boshqa nusxalardan farqli ravishda “Al-Mu’tamad fi-l-mutaqid” sifatida qayd etilgan. Ushbu qo‘lyozma kutubxona katalogida “As-Sultanu-l-mubin fi usuli-d-din” deb atalgan.

Xulosa qilib shuni ayta olamizki Alouddin Kosoniyning “Al-Mu’tamad” asari uning “Badoi”si kabi ilm ahli orasida mashhur bo‘lmasa ham adoid ilmi bo‘yicha muhim manba bo‘lib, asarning Shom va Halabda moturudiylik aqidasi kirib borishi va uni tanitishdagi ahamiyati kattadir. Asar hajman ancha kichkina bo‘lishiga qaramay hali ko‘p tadqiqotlar qilinmagan. Shu sababli ham asarning o‘zbek tiliga tarjima qilish uning tanqidiy matnini yaratish ajdodlarimizning merosini o‘rganish yo‘lida katta qadam bo‘lgan bo‘lar edi.

INFLUENCE OF *SHARH AL-ASMA’ AL-HUSNA* BY YA‘QUB CHARKHI ON HUMAN ENLIGHTENMENT

YA‘QUB CHARXIYNING “ASMA’ - UL HUSNANING SHARHI” ASARINING INSONNING MA‘RIFATLI BO‘LISHIGA TA‘SIRI

3

Orifjon Lermantovich Berdiyev,
“Mir Arab oliy madrasasi” o‘qituvchisi

Ya‘qubi Charxiy ibn Usmon ibn Mahmud ibn Muhammad G‘aznaviy 1363-yilda Afg‘onistonning Charx degan joyida tug‘ilgan. Mana shu Charx qishlog‘ida tug‘ilganligi uchun Charxiy taxallusini olgan. Manbalarning guvohlik berishicha, u o‘z davridagi ilmlarni egallagach, ko‘nglida tasavvufga nisbatan xohish paydo bo‘lib, Buxoroga keladi va Xoja Bahovuddin Naqshband bilan uchrashadi. Bu voqealarning tafsiloti uning “Risolai unsiya” (“Do‘stlik haqida risola”) nomli kitobida bayon qilingan.

Bir necha sinovlardan so‘ng, Xoja Bahovuddin Naqshband Charxiyni shogirdlikka qabul qilib, so‘fiylik ta‘limoti bilan tanishtiradi. Buxoroda Ya‘qub Charxiy tasavvuf sohasida tez orada ma‘naviy kamolot topadi. U Naqshband ko‘rsatmasiga muvofiq xalqni Haq yo‘liga da‘vat qila boshlaydi.

Charxiy XV asrda Temuriylar davridagi tasavvuf, xususan, Naqshbandiya ta‘limotining yirik vakillaridan biri sifatida nom qozonadi. Bu haqda turli manbalarda ma‘lumotlar keltiriladi. Mashhur Abdurahmon Jomiy o‘zining “Nafahot ul-uns” kitobida Ya‘qub Charxiy faoliyatini va tasavvufni targ‘ib qilish sohasidagi xizmatlarini alohida ta‘kidlab o‘tadi. Charxiy 1447-yil 1-may, hijriy 851-yil safar oyining beshinchisida vafot etganlar. Qabrlari Dushanbedan besh kilometr yiroqda Rudakiy nohiyasida bo‘lib, Hazrat Mavlono nomi bilan mashhur obod ziyoragohdir.

Hozirgi kungacha Ya‘qub Charxiyning quyidagi asarlari saqlangan:

¹ Al-Furqan Islamic Heritage Foundation (al-Furqan), “Manuscripts in Collection” (Erişim 19 Mart 2021) https://digitallibrary.alfurqan.com/our_is_item/manid/729468/groupid/40925.

1. "Tafsiri Ya'qubi Charxiy". 2. "Naynoma" yoki "Risolayi Noiya". 3. "Risolayi Abdoliya". 4. "Risolayi Unsiya". 5. "Risolayi Sharhi Asmo-ul-husna". 6. "Risolayi Havvroiya" yoki "Risolayi Jamoliya". 7. "Kitob-ul-faroiz". 8. "Tarixi xatmi ahzob".
9. "Risolayi qudsiya". 10. "Risola dar siyrati Mustavafiya va tariqayi mustaqimiya".
11. "Risola dar aqoid". 12. "Muxtasar dar bayoni silsilayi Naqshbandiya".

Asarlaridan ko'rinib turganidek, Ya'qub Charxiy juda ko'p yo'nalishlarda kitoblar yozgan. "Asma'-ul husnaning sharhi" asari Alloh Taoloning go'zal ismlariga yozilgan sharh bo'lib hisoblanadi. Alloh Qur'oni Karimda: "Allohning go'zal ismlari bor. Bas, Unga o'sha (ism)lar ila duo qiling"¹ deb marhamat qilgan. Payg'ambar (s.a.v.): "Allohning to'qson to'qqizta ismi bor. Kim uni yod olsa, jannatga kiradi Alloh toqdir, toqni yaxshi ko'radi."², - dedilar. Ya'qub Charxiy mana shu go'zal ismlarni juda zo'r mahorat bilan tarjima qilib, izohlab berganlar.

Asarda Allohning 99 ismining ma'nosi va ularning izohlari yoritilgan. Mo'minlikning avvali iymon keltirish bo'lsa, iymonning avvali Allohni tanishdir. Bizga Allohni tanitadigan eng oson va yaqiy amal bu Robbimizning ism hamda sifatlarini o'rganishdir. Bunda Ya'qub Charxiy kabi olimlarimizning asarlari bizga ko'makdosh bo'la oladi. Inson bu ism va sifatlarni o'rganib borgani sayin iymoni mustahkamlana boradi. "Asma'-ul husnaning sharhi" asarida Alloh Taoloning go'zal ismlarining ayrimlari ozroq izohlangan bo'lsa, ayrimlari kengroq izohlangan. Hatto Allohning ba'zi ismlaridan oddiy kishi qanday manfaatlanishi, orif³ kishi qanday manfaatlanishiga ham alohida-alihida to'xtalib o'tilgan.

"Ar-Rohman". U do'stga ham, dushmanga ham, avomga ham, xosga ham juda ko'p ne'mat in'om qiladigan, karami keng bo'lgan zotdir. Kimki har namozdan keyin 100 marta aytsa, uning qalbidan g'aflat, qattiqlik va unutulchanlik yo'qoladi. "Ar-Rohim". U mo'minlarga iymon va abadiy jannatni in'om qiluvchi nihoyatda rahmli va ne'mat beruvchidir. Kimki har kuni 100 marta aytsa, mehribon va mushfiq bo'ladi. Orifning nasibasi shuki, bu ikki ism (zikri)dan butun jismi va qalbi bilan Unga (Allohga) yuzlanadi. Qalbini zikr bilan, jismini ibodat bilan mashg'ul qiladi va Uning bandalariga rahm qiladi. Mazlumni zolimdan va zolimni mazlumdan to'sib, ya'ni ajratib qo'yadi. Gunohkor va (Allohdan) uzoqlashganlarga shafqat qilsin va ularni va'z-nasihati bilan to'g'ri yo'lga chaqirsin. Ularning ranj-u aziyatlariga bardosh qilsin va muhtojlarning ehtiyojini qondirsin. Mana shu yerda ham avom bu ismlarni o'qisa, mehribon va mushfiq bo'ladi. Orif bo'lgan shaxs bu ikki ismni zikr qilsa, butun jismi va qalbi bilan Allohga yuzlanadi. Qalbini zikr bilan, jismini ibodat bilan mashg'ul qiladi va Uning bandalariga rahm qiladi. Mazlumni zolimdan va zolimni mazlumdan to'sib, ya'ni ajratib qo'yadi, deyilgan. Ya'ni bunda oddiy mo'min bilan orifning zikri hamda bu zikrlarning natijalari orasidagi tafovut ham ko'rsatib berilyapti. Avom bu ismlarni o'qisa, mehribon va mushfiq bo'ladi; orif zikr qilsa, butun vujudida o'zgarish bo'ladi. Qalbi rahm-u shafqatga to'lib, zolimning qo'lidagi birodarini ham qutqarib oladi. Bu bilan zolimga ham yaxshilik qilgan bo'ladi. Chunki bu mazlumni qutqargani uchun zolim o'z zulmidan, ya'ni gunoh qilishdan to'xtaydi. Agar jamiyatdagi har bir inson mana shu darajaga ko'tarilsa, bu jamiyat dunyodagi eng yaxshi jamiyatga

¹ Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. "Tafsiri Hilol". Toshkent. "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2-juz. 2008-y. "A'rof" surasi 180-oyat, 422-bet.

² Oltin silsila: "Sahih Muslim". Toshkent. "Hilol-nashr". 6-juz. 2020-yil. 145-bet.

³ Ilm-u ma'rifat sohibi.

aylanadi. “Al-Basir” – ko’ruvchi, lekin Uning ko’rishiga hech bir kishi yoxud jonzotning ko’z bilan ko’rishiga o’xshamaydi. Chunki hech bir zot hech bir jihatdan Alloh Taolaga o’xshamaydi. Bu ism Zotning sifatidandir. Bu shunday ismki, nabiyalar (alayhimus-salomi ajma’in) shu ismning barakatidan me’roj topganlar, valiyalar shuning azamatidan Allohga yaqin bo’ldilar. Kimki to’g’ri e’tiqod bilan Jum’aning sunnati va farzi orasida yuz marta “Al-Basir” desa, maxsus ilohiy inoyat nazariga tushadi va sirlarga mahram bo’ladi. Orifning nasibasi o’z ahvoli, af’oli (xatti- harakatlari) va so’zlariga diqqatli bo’lish va muxolifatning (qarshi bo’lishning) oldini olsin.

Ya’ni kimki Allohning ushbu sifati ma’nosini yaxshi anglasa, Robb Taolo uni doim ko’rib turganini his qilsa, tez orada o’zini o’nglab oladi va gunohlardan o’zini tiyadi. Banda o’zini pok tutgani sayin Allohning rahmati, inoyati va muhabbati unga yaqin bo’laveradi. Shunda banda haqiqiy farog’atni his qiladi va Allohga bo’lgan rag’bati hamda muhabbati oshadi. Qaysi bir jamiyatda, yurtda butun xalq Allohning doimiy kuzatuvida ekanligini va hech bir gunoh uning e’tiboridan qolmasligini, aksincha odamning o’zi ham sezmagun gunohlarini ham kuzatib turishi hamda Qiyomat kuni savol-javobga duch kelishini his qilib yashasa, ushbu jamiyat eng totuv va namunali jamiyat bo’ladi. Bunday yurt esa har qanday sohada dunyodagi yetakchi davlatga aylanadi. Bunga tarixdan misol keltiramiz. Bor-yo’gi ikki yarim yil xalifalik qilgan Umar ibn Abdulaziz davrida butun boshli xalifalikda zakot¹ oladigan odam qolmagan. Ya’ni boyligi nisob² darajasiga yetmagan kishi qolmagan. Shunda boylar o’z zakotini qo’shni davlatdagi kishilarga chiqarib berishgan.

Al - Qoviyy. Har bir ishga qodir, quvvatli bo’lgan iloh. Al -Matin. O’xshashi yo’q mustahkam. Har ikkala ism zotning sifatlaridandir. Orifning nasibasi shuki, o’zini ojiz, zaif, charchagan deb bilsin va quvvat va qudratni Undan qidirsin. Al - Qodir. Barcha ishni qila oladigan zot. Al -Muqtadir. Hamma narsalar ustida yaxshilik bilan amal qiluvchi. Orifning nasibasi shuki, batahqiq Undan boshqada qodirlik mavjud emas. O’zini va Allohdan boshqa barchani U (Alloh) ning qudrati asiri deb bilsin. Demak, yuqoridagi to’rt ismning ma’nolaridan ko’rinib turganidek butun kuch-quvvat, mutloq qudrat va qodirlik Alloh Taolodagina bor. Odatda, kishi o’zini boshqalardan qaysidir bir jihatdan sal ortiqroq ekanligini ko’rsa, boshqalarga zulm qilishni boshlaydi. Aslida shu ortiqchalikni ham Alloh beradi. Lekin noshud inson bu ne’matni tan olish o’rniga boshqalarga jabr qiladi, hech bo’lmasa, nopisand munosabatda bo’ladi. Zulm va kibr gunohi kabiralardan bo’lib hisoblanadi. Payg’ambar(s.a.v.): “Qalbida zarra misqolicha kibri bo’lgan odam jannatga kirmay- di”, - dedilar. Shunday ekan, barchamiz o’z holimizni bilishimiz, bandaligimizni tan olishimiz va hech qachon gerdayish ko’chasiga qadam qo’ymasligimiz kerak.

Al - Avval. Borligining boshlanishi bo’lmagan va hamisha bor bo’lgan zot. Al - Oxir. Hamisha bor bo’luvchi va nihoyasi bo’lmagan zot. Orifning nasibasi shuki, hamma narsaning boqiy va foniyligini U bilan ko’rsin. Vujud Undandir va barcha yana Unga qaytadi. Alloh shunday zotki, uning boshlanishi va nihoyasi yo’q. Balki u hamisha bor bo’lgan va boqiy qoladigan zotdir. Ammo qolgan barcha borliq Uning izni bilan ma’lum bir paytda paydo bo’ldi va bir kun kelib o’z nihoyasiga yetadi. Jumladan, inson ham o’tkinchidir.

¹ Boylarning berishi farz bo’lgan mablag’i

² 85 gramm oltin miqdoridagi bir yil saqlangan ortiqcha mablag’

Az - Zohir. Osmon va Yerdagi dalillar bilan oshkor bo'lgan zot. Al - Botin. O'z zotida pinhon bo'lgan zotki, Uning haqiqatini aql va taxmin bilan topib bo'lmaydi. Orifning nasibasi shuki, olamning barcha zarralarida Uning borligining dalillarini ko'rsin va jami maxluqotning bor bo'lishi U bilan ekanligini bilsin. Agar banda sof iymon bilan olamga nazar solsa, olamda Allohning borligiga cheksiz dalillar borligini ko'ra oladi. Astronomlarni aniqlagan galaktikalar yuz millionlab bo'lib, ularning bir me'yorda harakatlanishi, shubhasiz, cheksiz ilm va qudrat sohibi tomonidan boshqarilayotganiga yetarli misol bo'la oladi. Yoxud birgina odamning ko'z qorachig'idek kichkina bir a'zosida qirqta parda borligi ham bunga yorqin dalildir. Bunday alomat-u belgilar son-sanoqsiz.

Charxiyning "Asma'-ul husnaning sharhi" asari qimmatli manba bo'lib hisoblanadi. Biz bu asar orqali butun mavjudotni, xususan, biz-u sizni yo'qdan bor qilgan Xoliqimizni tanib olamiz. Bu esa iymonning aslidir. Biz insonlikni da'vo qilar ekanmiz, albatta, iymon sohibi bo'lishimiz shart. Alloh Qur'onida: "... Albatta sizlarning Alloh nazdidagi eng hurmatlirog'ingiz taqvodorrog'ingizdir. Alloh Bilguvchi va Ogohdir."¹

Alloh barchamizga O'zini tanishdek baxtni nasib qilsin. Yurtimiz tinch, xalqimiz farovon bo'lsin; o'qish va izlanishdan hech ham toymaylik.

IMAM AL-BUKHARI'S CONTRIBUTION TO THE RISE OF MEDIEVAL ISLAMIC CULTURE AND THE DEVELOPMENT OF ISLAMIC CIVILIZATION

IMOM AL-BUXORIYNING O'RTA ASRLARDAGI ISLOM MADANIYATI YUKSALISHI HAMDA ISLOM SIVILIZATSIYASINING RIVOJIGA QO'SHGAN HISSASI

Aziza Ulug'bekovna Izzatova,
Chirchiq Davlat Pedagogika Universiteti
"Jahon tarixi" kafedrası o'qituvchisi

Geografik jihatdan ikki daryo oralig'ida joylashgan, O'zbekiston hududi va unga qo'shni mamlakatlar qadimdan ko'plab sivilizatsiyalarga asos bo'lib kelgan. O'zining har jihatdan yuksak sivilizatsiyasi, kishilik tarixidagi o'zining boy madaniy me'rosi bilan jahon tamaddunida munosib o'rin egallagan. Bu sivilizatsiyaning gullab-yashnashida yurtimizga VIII asrda kirib kelgan islom dinining o'rni va ahamiyati katta hisoblanadi. Uning ta'sirida ona zaminimizdan minglab olim-u fuzololar, hadisshunos olimlar, buyuk qomusiy ilm sohiblari, yetishib chiqqan. Ularning hadis ilmi, kalom ilmi, din, fiqh, falsafa, tibbiyot va yana bir qancha sohalarga oid yozgan asarlari bugungi kundagi ma'rifatli dunyoning ma'naviy mulki hisoblanadi. Islom sivilizatsiyasi ta'sirida Samarqand, Buxoro, Toshkent, Bog'dod, Nishopur, Marv kabi shaharlarda maktab va madrasalar ochilib tolibi-ilmlar bilim olib barcha fundamental fanlar qatorida insonni anglash uchun ijtimoiy fanlar tarkibidagi axloq falsafasi ham taraqqiy etgan. Ana shunday sharqdagi madaniy yuksalishlar

¹ Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. "Tafsiri Hilol". Toshkent. "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2-juz. 2008-y. "Hujurot" surasi 13-oyat, 766-bet.

jarayoniga, o'zining munosib hissasini qo'shgan, olimlarimizdan biri muhaddis olim Imom Al-Buxoriydir.

Islom olamining eng buyuk mutafakkirlaridan biri, yirik alloma, muhaddislar imomi, hadis ilmining sultoni Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriydir. Buyuk muhaddis olim Imom Buxoriyning ijodiy merosi o'zining hajmi, zamonasining diniy va ijtimoiy fanlarini to'la-to'kis qamrab olgani bilan kishini hayratga soladi. Buxoro zaminida tug'ilib voyaga yetgan buyuk hadisshunos islom olamida amalga oshirgan ishlari orqali nafaqat O'rta Osiyo balki, butun dunyoga mashhurdir.

Tom ma'noda, IX asr hadis ilmining "oltin asri" deb shuhrat qozongan. Chunki, bu asrda hadislarni to'plash davri o'tib, endi ularni manbashunoslik va matnshunoslik ilmi qoidalariga muvofiq tahlil va tadqiq etish, ma'lum mazmun asosida tartib berishga kirishildi. Hadisshunoslik atalmish jiddiy ilm yo'nalishi mukammal shakllandi. Hadis ta'lif etish sohasida "Musnad", "Sahih" va "Sunan" deb nomlangan yo'nalishlar vujudga keldi. Bu davrda keyingi asrlar uchun namuna bo'lgulik ishonchli hadis to'plamlari yaratildi. Butun islom olamida eng nufuzli manba sifatida dong taratgan "Kutubi sitta" ("Olti kitob") mualliflari shu davrda yashab ijod etdilar. Ular: Abu Abdulloh Ismoil al-Buxoriy (810-870), Imom Muslim ibn al-Xajjoj (819-874), Abu Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy (824-874), Abu Dovud Sulaymon (817-888), Ahmad an-Naso'iy (830-935), Abu Iso Muhammad ibn Yazid ibn Mojja (824-886) kabi muhaddislardir. Olti buyuk muhaddisning avvalgisi vatandoshimiz Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil ibn al-Mug'ira al-Buxoriy (810-870) edilar¹.

Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy 810-yili Buxoroda tavallud topgan. Ma'lum bo'lishicha, uning otasining bobosi birinchi islomni qabul qilganlardan bo'lgan. Uning otasi muqaddas rivoyatlar baxshilaridan bo'lgan. 5-6 yoshlaridan Ismoil Qur'on va diniy ilmlarni, xususan, hadislar o'rganishni boshlagan. Mukammal xotira egasi bo'lib, u o'qiganlarini tez o'rganib olar, so'ngra ularni har tomonlama tahlil qilardi. 16 yoshiga kelib, u o'sha zamonlarning barcha hadis to'plamini yoddan bilgan. 825 yil Al-Buxoriy o'z onasi va akasi Ahmad bilan birga haj safarini amalga oshirish uchun Makka va Madinaga yo'l olishadi. Ziyoratni amalga oshirgach, onasi va akasi Buxoroga qaytib kelishadi, u esa turli musulmon davlatlari bo'ylab sayohat qilib, o'z davrining taniqli ustozlaridan ta'lim olgan. Rivoyatlarga ko'ra, u yuz minglab hadislarni to'plab, ulardan 300 mingtasini yoddan bilgan. U hayotining 42 yilini izlanishlar bilan o'tkazadi².

Imom Buxoriy avlodlariga boy, qimmatli ma'naviy meros qoldirgan bo'lib, u yozgan asarlarining soni yigirmadan ortiqdir. Ulardan "al-Jome sahih", "al-Adab al-mufrad", "at-Tarix as-sanir Tarix al-avsat", "at-Tarix al-kabir", "Kitob al-ila "Birr al-volidayn", "Asmo as-sahoba", "Kitob al-ku va boshqalarni ko'rsatish mumkin. Buyuk allomaning muhim asari shubhasiz, "al-Jome as-sahih"dir. Bu asar "Sahih al-Buxoriy" nomi bilan mashhur. Uning g'oyat ahamiyatli tomoni shundaki, Imom Buxoriygacha o'tgan muhaddislar o'z to'plamlariga eshitgan barcha hadislarni tanlab o'tirmay qatorasiga kiritaverganlar. Imom Buxoriy esa turli roviylardan eshitgan hadislarni tabaqalarga bo'lgan, ularning ishonchlilarini ajratib alohida kitob yaratgan. Alloma Ibn Salohning ta'kidlashicha, Buxoriyning bu asariga kiritilgan ishonchli hadislarning soni takrorlanadiganlari bilan birga

¹ Muhammadjon Inomnazar. Milliy manaviyat bosqichlari Nizomiy Nomidagi TDPU-Toshkent, 2010. B, 53-54.

² <https://arboblar.uz/uz/people/imam-ismail-al-bukhari>.

7275 ta bo'lib, takrorlanmaydigan hadislar esa 4000 dan iborat. Bu sharaflı ishni birinchi Buxoriy boshlab berdi, keyin qator olimlar unga ergashib, shu zaylda hadis tupamlarini yaratdilar. Imom Buxoriyning ushbu yirik asari dunyo yuzini ko'rganiga taxminan 1200-yil bo'ldi, o'sha davrdan boshlab shu vaqtgacha u islom dinida Qur'ondan keyin ikkinchi o'rinda turadigan muhim manba sifatida yuqori baholanib kelinmoqda¹.

Imom Buxoriyning hadislar to'plash borasidagi qo'ygan shartlari boshqa muhaddislarning shartlaridan ko'ra aniqroq bo'lgani sababli "Al-jome' as-sahih" asari "Eng ishonchli hadislar to'plagan" nomiga sazovor bo'lgan. Muhaddislar hadislarining roviylarini o'zaro uchrashganlari ehtimoli mavjud bo'lsa shunga kifoyalanishgan, ammo Imom Buxoriy eshitgan hadislarining roviylari o'zaro uchrashganini alohida ko'rgan guvohning e'tirofini ham shart qilib qo'ygan. Bunday shart boshqa muhaddislarda uchramaydi. Hofiz ibn Xajar al-Asqaloniyning hisobiga ko'ra "Al-jome' as-sahih" dagi hadislarining soni 7397 tani tashkil etadi. Bular orasida takrorsizlari 2602 tani tashkil qiladi. Izohlar, roviylarning ixtilofi va ilovalarni qo'shilsa, kitobda keltirilgan hadislar soni 9082 taga yetadi.

Aynan Imom Buxoriy tufayli Movarounnahr hududida IX-XII asrlarda ko'plab hadisshunoslik maktablari shakllandi va muvaffaqiyatli faoliyat yuritdi. Hozirgi kunda olimning asarlari dunyoning o'nlab tillariga tarjima qilingan va islom dunyosida uning ijodidan ko'plab ilmiy tadqiqotlarda foydalanib kelinadi. Buxoriyning boshqa asarlari orasida "Tafsir al Qur'on" ("Qur'on tafsiri") kitobini ham alohida ta'kidlash kerak. Buxoriy asarlari musulmon dunyosining barcha madrasa va dorilfununlarida Rasululloh s.a.v ning sunnatlari bo'yicha asosiy darslik, qo'llanma hisoblanadi. Jamoat arboblari, olimu ulamolar va din peshvolari Buxoriy asarlariga tayanib ish tutadilar².

Shuni alohida aytib o'tishimiz kerakki, Buxoriyning boy ma'naviy merosini chuqur o'rganish va keng targ'ib qilish maqsadida, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning tashabbusi bilan Imom al-Buxoriy xalqaro jamg'armasi tuzildi (1998-y. 4 noyabr. ; raisi Zohidillo Munavvarov). Jamg'armaning asosiy vazifasi Qur'oni Karim va Buxoriyning «al-Jomi' assahih»i tarjimalarining akademik nashrlarini tayyorlash, buyuk islomshunoslar ilmiy merosini tadqiq etish, diniy-falsafiy mavzularda ilmiy anjumanlar o'tkazish va shular yordamida yosh avlodni milliy an'analarimizga sadoqat ruhida tarbiyalashdan iborat. 2000-yildan boshlab mazkur jamg'arma o'zining ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-adabiy "Imom al-Buxoriy saboqlarijur" ini nashr eta boshladi. Jurnal xalqimizni milliy-ma'naviy merosimizdan bahramand etish, milliy, diniy qadriyatlarning sog'lom idrok etilishiga yordam berishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. O'zbekistonda Buxoriyning xotirasi munosib tarzda abadiylashtirilgan. Toshkent Islom institutiga Buxoriy nomi berilgan. Buxoriyning hayoti va ijodiga bag'ishlab bir necha tillarda kitob-albom, 2 qismli film (1995), "Hadis ilmining sultoni" 4 qismli kino-qissa (1998) yaratilgan³.

Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, Imom al-Buxoriy islom sivilizatsiyasi rivojiga o'zining beqiyos hissasini qo'shish bilan birgalikda butun islom dunyosi ravnaqi uchun ham munosib hissasini qo'shdi. Prezidentimiz **Sh. Mirziyoyev** BMT ning 72-sessiyasida so'zlagan nutqlarida: "butun jahon jamoatchiligiga islom dinining asl insonparvarlik

¹ U.Uvatov. Yurtimiz allomalari. -T.:O'zbekiston, 2014. B, 171.

² <https://uz.wikipedia.org/wiki/Buxoriy>.

³ <https://qomus.info/oz/encyclopedia/b/buxoriy/>.

mohiyatini yetkazishni eng muhim vazifa, deb hisoblashini ta'kidladi. Buyuk allomalar, xususan, Imom Buxoriyning g'oyat boy merosini asrab-avaylash va o'rganish, ma'rifiy islom to'g'risidagi ta'limotini keng yoyish maqsadida Samarqandda Imom Buxoriy nomidagi Xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, Toshkentda Islom sivilizatsiyasi markazi tashkil etilayotganini ma'lum qildi"¹.

DEVELOPMENT OF SCIENCE IN CENTRAL ASIA IN THE 9th–12th CENTURIES

IX-XII ASRLARDA MARKAZIY OSIYODA ILM-FAN TARAQQIYOTI

Yusup Khurramovich Makhanov,

*Associate Professor of the Department of "Social Sciences"
of Karshi Institute of Engineering and Economics*

Dilshod Azam ugli Ruziboev,
assistant

Cities that have become the center of Science in the Muslim world are numbered. We are proud of the fact that Marv, Urgench, Bukhara, Samarkand are in Central Asia. The IX-XII century was a great turning age in the history of science. The creation of this phenomenon, called "Muslim renaissance" by Adam Mes, is associated with the name of Aaron ar-Rashid (786-809) and especially with the name of his successor, Mamun, and the renaissance in science is associated with the name of such scientists as Muhammad ibn Musa Khorezmi. The whole world has already recognized that in ancient times the territory of Turan, Turkestan, Movaraunnahr, now called Uzbekistan, was one of the cradles of universal civilization. The people of Uzbekistan have repeatedly experienced the stage of cultural heights in the history of their past during the Renaissance². This period presented the world-famous great figures. They were the owners of encyclopedic knowledge, thinkers, brilliant poets, great explorers.

Aaron-ar Rashid of the Abbasids (786-809) and his son Khalifa al-Ma'mun (813-833) sponsored the development of science, collected many rare books and founded a large library. Scientists, translators from various fields were invited from foreign countries, who were engaged in research in science, the creation of innovations, as well as translation work. Al-Ma'mun paid special attention to the development of science as early as the time of his viceroyalty in Khorezm and Khorasan. He gathered local scientists from such regions as Khorezm, Fergana, Sogdiana, Shosh, Farob around him, creating conditions for their creative activity. He further develops these jobs after taking office as caliph in 813. Khalifa al-Ma'mun attracted scholars from Khorasan, Movaraunnahr, Bactria Fergana, Khorezm to the Ma'mun Academy of "Beth-ul-hikma", which gathered scientists in Baghdad. They were engaged in Mudarris Affairs, and the arab-he had grown disciples from a novice and made his name known to the world. The abundant breeds were Mohammad Musa Khorezmiy, Abu Mash'ar al Balkhi, Abu Nasr Farghani, Abu Rayhon Beruni, Abu Bakr Razi, Abu Ali

¹ <https://kun.uz/uz/59072222?q=%2F59072222>.

² Karimov I.A. There is no future without historical memory. T.: Uzbekistan, 1998

ibnSino, Mahmud Qashqari and others. They made great discoveries in various fields of science. The scientific teachings they created serve for the future of all mankind. They were the breeds that made serving humanity the main content essence of their lives. For thousands of years, a rich culture of its own was born in the Central Asian region, which was at the crossroads of World Trade Routes. Another of his great services to the cultural and educational world was the translation of the works of Ancient Greek scientists Plato, Aristotle, Socrates, Hippocrates, Galen, Euclid into Arabic, contributing to the development of scientific thought.

In “Beth-ul hikma”, along with mastering the prospects of Greek science, they also studied Indo - sanskrit culture, science of Science with interest, did research. “Al-Jabr-Val-Muqabala” (“equations and countering”), “al-Hind” (Indian account), “book surat ul -arz”, (Earth picture“), “book at-History “(“History book), astronomical tables“, “on the sundial“, “book on the construction of the Master“, “ treatise on the lands and holidays of the Jews”¹. such books are invaluable works that made the name of the scientist known to the world. Al-Fergani made great discoveries in mathematics, geography, astronomy. He was the first to pave the way for the creation of clear geographical maps, a map that Christopher Columbus had used to open America. Another of his invaluable services to World Science and enlightenment was his excellent study of Lunar and solar eclipses. Ahmad Fergani found fame in the East-West as” Astrologer ar-Chairman”. In the Western world, he was called “Alfraganus”. Abu Nasr Farabi was a breed that received the Great Name” second teacher”. Among the scientists of Islamic lands, there was not such a sharp person before him. Forobi's scientific heritage is colorful and can be divided into two areas:

1. Interpretation, promotion and study of the scientific heritage of ancient Greek philosophers and naturalists;
2. Independent scientific investigation of the problems associated with medieval science.

The great thinker of the eastern Renaissance Abu Ali ibn Sina (980-1037) wrote more than 450 works on various fields of science, of which 242 of the works of Ibn Sina that have come down to us are 20 volumes, while the 18-Volume Five-book “laws of medicine” consists of 125 printed coffins. The famous philosophical book” Wisdom ” (Book of knowledge) includes five different sciences - logic, medicine, science, music and theology.

In addition to the Beruni Khorezm language, Abu Rayhon, a major figure in the spiritual and spiritual world of Central Asia, has a significant place in his works, which have reached descendants who have mastered Sughd, Persian, Syriac, Greek, Arabic, ancient Jewish, sanskrit. These are “Monuments left by the peoples of the past”, “Famous breeds of Khorezm”, “Geodesy”, “India”, “the law of Mas'udi”, “Minerology”, “Saidana” and others. Abu Rayhon Beruni along with being a bright figure of the Khorezm Scientific School, In Urgench, he is known as the organizer of the Mamun Academy, a place of science known as “Beth ul-hikma”. In his work, Khorezm Science reached its peak. Another major representative of the Turkic culture of the 11th century is Joseph Khos Khajib. He is a major scientist who acquired the encyclopedic knowledge of his time and made a great contribution to our spirituality with the work” Qutadgu bilig” (the knowledge of happiness“). The main place in his work is occupied by the teachings about Justice,

¹ Great figures, allomas. 1-book.T.: Legacy, 1996

Humanity. Another of the 11th century scholars, Mahmud Qashqari, made his worthy contribution to the spiritual and educational development of mankind. His work "Devonu lexicatit turk", (Dictionary of Turkic words) itself, in the history of science, culture, stamped his name on Mango, another of the major thinkers of the East is Ahmad Yugnaki. His "Hibatul-haqayiq"¹ It can be said that in his work (slander of wisdom) all sciences, moral rules, socio-political, religious moral and philosophical views and teachings of Past Times found their own scientific and artistic expression. Feeling today the great contributions of the thinkers of the early Renaissance, who made the name of the Land of Turan world famous for their great scientific teachings and discoveries, we want their followers to grow even more, their specific "academies" in the development of Science and enlightenment to become more advanced. It should be especially noted that the second period of the eastern Renaissance (second renaissance) was undoubtedly the time of the Emir Timur and the Timurid in the history and life of the peoples of Turanzamine, the stage of higher civilizations. The end of the XIV century the XV century remained forever in history as a radical turn in the socio – economic, political, cultural-spiritual, educational life of our ancestors, a prosperous palla, the Second Renaissance. It was during this period that the invaluable teachings created by Eastern thinkers, science, architecture, fine arts, painting, music, developed trade economic relations, which flourished during the reign of Amir Timur and the Timurids, built a strong powerful central state and its domestic and foreign policy It had a life-giving effect on the Renaissance process in Europe. It should be noted that the era of Amir Timur and the Timurids has a special place in the history of Uzbek statehood. For the peoples of Central Asia, the services of Amir Timur are great:

First, he freed the country from the Mongol invaders;

Secondly, it laid the foundation for independent Uzbek statehood;

Third, ensured the management of the country according to the statutes (laws;

Fourth, he established the works of justice and enlightenment. Based on the slogan "Power is in Justice";

Fifth, he cleared the neighboring states of the invaders as well, dictators carrying oppression and violence, and he established a legal tart b on the lands;

Sixth, he made Sasmargand the center of the world. It turned into a capital where many ambassadors, tourists, merchants, scientists from countries such as distant Spain, France, Great Britain, China come here. Amir Timur created such conditions in Turkestan in the Middle Ages that the Ulugbek Observatory, Alisher Navoi, Babur and others managed to attract the attention of the world community with their works, fair policies. In conclusion, it can be said that such wise geniuses, just Kings, great scholars as Amir Temur, Shahruh Mirzo , Ulugbek Mirzo, Hussein Boykaro, Zahiriddin Muhammad Babur led the development of science, gave first-class importance to the construction of madrasas, libraries and hospitals, the writing and printing of books, organized scientists, poets, scribes, people wise men, philosophers, historians, Fiqh scholars around – they listened to their instructions, followed their advice, promoted them to high ranks.

¹ Great figures, allomas. 2-book.T.: Legacy, 1996

**CONTRIBUTION OF THE 15TH CENTURY MUTAKALLIMS AND
PHILOSOPHERS SA'D AD-DIN TAFTAZANI AND 'ALA' AD-DIN BUKHARI
TO THE DEVELOPMENT OF ISLAMIC CIVILIZATION**

**XV ASR MUTAKALLIM VA FALSAFASHUNOS OLIMLARI SA'DIDDIN
TAFTAZONIY VA ALOUDDIN BUXORIYNING ISLOM SIVILIZATSIYASI
RIVOJIGA QO'SHGAN HISSASI**

Avazbek Ganiyev,

*Islom tarixi va manbashunosligi–IRCICA
kafedrasi dotsent v.b., DSc.*

Ahrorxon Abdurashidov,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi "Islomshunoslik" yo'nalishi talabasi

Movorounnahrda XIV–XV asrda ham ilm fan jadal rivojlangan. Xususan, Temuriylar hukmronligi davrida ko'plab ilm-fan arboblari faoliyat yuritib katta yutuqlarga erishdilar. Ular islom sivilizatsiyasiga katta hissa qo'shib bizga ilmiy meros qoldirdilar. Ularni ijod qilishiga o'sha paytdagi ijtimoiy-siyosiy muhitni ham ta'siri katta edi. Chunki osha paytda ham islom olamida falsafa va kalom sohasida islom dinidagi ba'zi adashgan toifalar va boshqa din vakillari tomonidan tortishuvlar bo'lib turar edi. Shunday vaziyatda ularga raddiya beradigan va musulmonlarni to'g'ri yo'lga boshlaydigan olimlar kerak edi. Movorounnahrda yashab o'tgan buyuk ulamolardan biri Imom Muhammad ibn Muhammad ibn A'lo Abdulloh Buxoriy bo'lib xalq orasida "Alouddin Buxoriy" nomi bilan tanilgan¹. Ba'zilar u kishini ismlarini "A'lo" emas balki "Ali" deb e'tirof qilishgan. Ammo bu xato fikrdir. U faqih, mutakallim va yirik tasavvuf namoyondalaridan biridir. Alouddin Buxoriy Islom sivilizatsiyasi rivojiga fiqh, Usul ad-din, Arab tili, mantiq, tasavvuf va adabiyot kabi sohalarda ijod qilib o'zining salmoqli hissasini qo'shgan. U hijriy 779 (milodiy 1377)-yilda Eronda tug'ilgan va Buxoroga ko'chib kelgan. Dastlabki ilmni otasi Muhammad Ibn A'lodan keyin tog'asi A'lo Ibn Abdurrahmon Tashlaqiydan oldi. Keyinchalik o'sha davrdagi eng mashhur olim bo'lmish Saaduddin Taftazoniydan ham ilm oldi. Uning ilmga qiziqishini ortib borishi boshqa yurtlarga ham ilm talabida safar qilishiga sabab bo'ldi. Xususan, avval Hindistonga keyin Makka va Misrga safar qildi. U yerda yashab ilm olib haj amalini bajargach Damashqqa yo'l oldi va o'sha yerda vafotiga qadar yashab ilm o'rgandi. U hozirgi Suriya hududidagi Mizzat shahriga dafn qilindi. U kishining har bir yurtga safari juda foydali bo'lgan. Masalan, Hind diyorida u juda ko'p olim-u zohidlarni ko'rdi va ulardan juda ko'plab ilmlarni o'rgandi. Shu bilan birga Misr safarida u Qohirada yashadi. Bu yerda unga nisbatan oddiy xalqdan tortib sultonlargacha hurmati baland edi. U zohid, obid, asosan ilm bilan mashg'ul bo'lib musulmon ummatiga doimo to'g'ri yo'lni ko'rsatib turadigan, kechalari Allohning zikri bilan mashg'ul inson edi. U e'tiqodiy jihatdan Ahli sunna val jamoani boshqa adashgan turli xil toifalardan himoya qildi. O'zi aqidada Imom Moturudiy, fiqhda Imom A'zam va Imom Shofeiy, Tasavvufda Naqshbandiy yo'lini tutdi. Tasavvuf ulamlari u kishini juda e'zozlashadi. Chunki o'sha vaqtda ham Tasavvufni qoralaydigan toifalar juda ko'p edi. Alouddin Buxoriy esa Ahli

¹ Alouddin Buxoriy. "Mujassimalarning jilovi". "Darul Zahoir" nashriyoti. Bayrut. 2013 yil

Sunna sharafiga himoya qilgan holda ularga raddiyalar berdi. Alouddin Buxoriy yozgan asarlar:

(ملجمة المجسمة) “Mujassimalarning jilovi”

(فاضحة الموحدين وناصحة الملحدين) “Ateistlardan uzoqlashish va tavhidchilarga nasihat”

(رسالة الاعتقاد في) “E’tiqod haqida risolasi”risola”si

Olimning “Mujassimalarning jilovi” asarida aynan islom olamiga zarar berayotgan Mujassima toifasiga raddiya sifatida yozilgan. Bu toifalar o‘zlarining buzuvchi aqidasi bilan Islom dunyosiga va umuman islom sivilizatsiyasiga salbiy ta‘sir ko‘rsatayotgan edi. Bu asarda Mujassimalarning aqidaviy qarashlari tahlil etilgan, falsafiy qarashlariga ham ilmiy yondashgan holda ham aqliy ham naqliy tomondan xatolari isbotlangan.

Alloma Taftazoniyni to‘liq ismi Muhammad ibn Umar Sa‘diddin at-Taftazoniy 722 hijriy (1322) yilning safar oyida hozirgi Ashxobod shahri yaqinidagi Niso muzofotidagi Taftazon qishlog‘ida tugilgan. Un olti yoshigacha ilohiyot fanlarini, arab tili, nutq san‘ati va mantiq ilmini o‘sha davrning mashhur olimlari al-Ijy va mantiqshunos Qutbiddin ar-Roziy at-Taxtoniydan (1290–1365) o‘rganarkan, uning birinchi ilmiy asari esa Seraxs (Eron) olimlari orasida mashhur bo‘lib, shu asari orqali madrasa mudarrisi huquqini qo‘lga kiritgan. Shu davrdan boshlab u, qariyb 30 yil davomida Movarounnahr va Xuroson bo‘ylab ko‘chib yurib, turli madrasalarda falsafa va mantiqdan dars bergan. So‘ngra Temur davriga binoan Samarqandga kelib, umrining oxirigacha shu shaharda ijod etib, Temur saroyidagi ko‘p sonli ilmiy bahslarda faol qatnashgan. Manbalarda qayd etilishicha, Samarqandda yashagan mashhur faylasuf Mir Sayyid Sharif Jurjoni va Taftazoniy o‘rtasidagi ilmiy bahslar juda keskin va qiziqarli o‘tgan. Taftazoniyni islom falsafasi, kalom, mantiq, handasa, she‘riyat va arab tili grammatikasi sohasidagi katta asarlari Movarounnahr va Xuroson shaharlarida keng tarqalgan bo‘lib, eng mashhur asari “Tahzib al-mantiq val-kalom” bizgacha Jaloliddin Davoni va Qurdistoniyning sharhlari orqali, “Maqosid fi ilm al-kalom” yoki “Maqosid at-tolibin fi usul ad-din” (“Din asoslarini izlovchilarning maqsadlari”) asari esa muallifning o‘z sharhlari bilan birgalikda yetib kelgan. Taftazoniy 1392 yilning 12 avgustida vafot etgan. Taftazoniyni ilmiy merosi o‘rta asrlar fanining barcha sohalarini o‘z ichiga olgan bo‘lib, Qur‘on tafsiridan boshqa asarlari arab tilida yozilgan. Bu asarlardan XIV – XVI asrning ikkinchi yarmigacha Movarounnahr va uning atrofidagi madrasalarda o‘quv qo‘llanmasi sifatida foydalanilgan. Taftazoniy qirqdan ortiq asar yozgan bo‘lib, bizgacha faqat quyidagi asarlari yetib kelgan:

“Tahzib al-mantiq va-l-kalom” (“Mantiq va kalomga sayqal berish”)

“As-Sa‘diya” (XIII asr oxiri va XIV asr birinchi yarmida yashagan Kotibiyni mantiqqa oid “Ash-Shamsiya” risolasiga yozilgan sharh)

“Al-mutavvol” (“Keng talqin”)

“Muxtasar al-maoni” (“Qisqacha ma‘nolar”)

“Al-irshod al-hodiy” (“Yo‘l boshlovchi rahbar”)

“Al-maqosid at-tolibin” (“Tolibi ilmlarning maqsadlari”)

“Risola fi zavoye al-musallas” (“Uchburchakning burchaklari haqida risola”)

Taftazoniy o‘z falsafiy qarashlarida tabiat hodisalari o‘rtasida sabab-oqibat munosabatlari mavjudligiga shubha qilmay, borliqning ana shunday munosabatlarini diqqat bilan tahlil etib, sabab va oqibatning muayyan turlarini ajratib ko‘rsatadi. “Sabab – bu shunday narsaki, narsaning mavjud bo‘lishi unga bog‘liqdir. Sabab ichki va tashqi ko‘rinishlarga ega. Agar sababning muayyan belgilari oqibatga ko‘chib o‘tsa, unda ichki

sabab namoyon bo'lgan bo'ladi, agarda buning aksi bo'lsa, unda tashqi sabab o'zligini ko'rsatgan bo'ladi".

Taftazoniy o'zining "Tahzib al-mantiq va-l-kalom" asarida insonning xulq-atvoridagi iroda erkinligi masalasiga kengroq to'xtaladi. Uning fikricha, har qanday oliyjanoblik va xayrli ishlar o'z tabiatiga ko'ra xudoning mohiyatidan kelib chiqadi va u hamma narsaning xoliqi sifatida xayr va sharofatning yaratilganligi sababdan insonlarni yomon xulq-atvordan tiyilib turishga chorlaydi. Falsafadagi bilish nazariyasida Taftazoniyni qarashlari Ibn Sinonikidan farq qiladi. Ibn Sino narsa, hodisalar haqidagi ma'lumotlarni bilim deb qabul etgan bo'lsa, Taftazoniy ularni alohida his-tuyg'u va bilim o'rtasidagi vositaviy bosqich deb tushunadi. Bilish jarayoni uch shartni taqozo etadi: 1) His-tuyg'u organlari va ashyolar o'rtasida o'zaro ta'sir; 2) Bu omillarning inson ruhi tomonidan qabul etilishi; 3) Aqliy bilish. His-tuyg'uni esa tashqi hissiyot deb atab, ichki his-tuyg'u ham tashqi hissiyot asosida paydo bo'lishligini ta'kidlaydi.

Taftazoniy va Alouddin Buxoriyning ilmiy merosi Yaqin va O'rta Sharq xalqlari ijtimoiy-siyosiy tafakkuri tarixida munosib o'rin tutgan qadimgi yunon faylasuf va mantiqshunoslari maktabiga mansubdir. Ammo eramizdan oddingi ilmiy yutuqlar bilan chegaralanmasdan, sharq Uyg'onish davri yuksakliklaridan turib uni rivojlantirilganligi va yangi g'oyalar bilan boyitilganligi diqqatga sazovordir. XV asr Temur davridagi ilmiy muhitda o'sha zamon olimlari bilan birgalikda samarali ijod etgan mutafakkirlardan biri bo'lib tarixda qolishdi. Ular islom falsafasi bo'lgan kalomga mantiqiy xulosalarni tadbqiq etib, uni kuchaytirishdi va ilohiyotni ham jozibali fan sifatida rivojlanishiga katta hissa qo'shishdi.

O'zbekistonda islom ma'rifatini tarqatish, o'tmish ajdodlarning boy ma'naviy merosini yanada chuqur o'rganish olib borilayotgan diniy-ma'rifiy sohadagi islohotlarning asosiy yo'nalishlaridan sanaladi. Bu borada O'zbekiston Xalqaro islom akademiyasi va Islom sivilizatsiyasi markazining tashkil etilishi, Imom Buxoriy va Imom Termiziy, Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlari faoliyatini yo'lga qo'yilishi tarixiy ahamiyat kasb etadi. Ushbu makon va zamonda shunday ulug' allomalarimiz asarlarini o'rganib, ularni hayotimizga tatbiq qilib ularga mos avlod bo'lish har birimizning burchimizdir.

MIR AHMAD KESHIY AND HIS TUHFAT AR-RASUL WA FARID AL-MAKTUBOT

МИР АХМАД КЕШИЙ ВА УНИНГ "ТУХФАТУР РАСУЛ ВА ФАРИДУЛ МАКТУБОТ" АСАРИ

Дилдора Валижон қизи Мўсинова,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси таянч докторанти

"Тухфатур расул ва фаридул мактубот"¹ – асари муаллифи Мир Аҳмад Кашший (Кеший) мовароуннаҳрда фаолият олиб борган нақшбандия тариқати мактаби тарбияланувчиларидан биридир.

¹ Мир Аҳмад Кеший. Тухфатур расул ва фаридул мактубот. Қўлёзма. – 678 б. 1250/1834. Ориф Ҳикмат кутубхонаси. № 1672.

Мир Аҳмад Кеший тахминан 1145/1732 ёки 1146/1733 йилда таваллуд топган¹.

XIII/XVIII аср бошларида хожагон-нашқбандия тариқатига оид нодир асарлардан бири саналади. Бу асар ҳақида эронлик олим Нажиф Чавкар² тадқиқотида тўхталиб ўтилган.

Китобда дастлаб шариат, тариқат, ҳақиқат ва маърифат ҳақида тўхталиб ўтилган. Яъни асар бошида фикҳ илми талаблари баён этилиб, кейин тасаввуф таълимоти мазмун моҳияти ҳақида фикр мулоҳазалар юритилган.

Асарнинг Ориф Ҳикмат кутубхонасида 1672 рақам остида сақланаётган нусхаси 678 бет, ҳар бир саҳифа 25 сатрдан иборат матндан таркиб топган. Саҳифа ўлчами 26X18 см. 1250/1834 йилда кўчирилгани қайд этилган.

Муаллиф Мир Аҳмад Кеший номи қўлёзма китоблар фихрист (рўйхат)ида (کیشی) тарзида нотўғри келтирилган. Асарда ўзи ҳақида берган маълумотга кўра муаллиф Туркистоннинг Сўғдидаги Шаҳрисабз, ватани эканини айтган.

Мир Аҳмад Кеший дастлаб Мавлоно Ҳожи Муҳаммад Юсуф нақшбандийдан таълим-тарбия олган. Устозининг қабри Ҳазрат Хожа Исҳоқ Калободий мазорида, йўлнинг шимол томонида экани таъкидланган.

Мир Аҳмад бир оз муддат ҳадис илмини Хожахондан ўргангани ҳам алоҳида таъкидланган.

Мир Аҳмад Кеший 1172/1758 йилда Самарқанднинг Даҳбед мавзесига боради. Бу вақтда Даҳбед тасаввуф мактаби муршидларидан бири Муҳаммад Мусохон хожа Даҳбедий иршод маснадда эди. Бу даргоҳга қарийб 18 йил хизмат қилади. Таълим-тарбия олиб, тариқат сир-асрорларини кунт билан ўрганади. Камолга етгач 1190/1776 йилда устозидан иршод олишга муваффақ бўлади. Ва бу вақтгача Мир Аҳмад Кеший ўзини илмсиз экани, 18 йиллик таълим сабаб маърифатли бўлганини айтади.

Мусохон хожа тахминан 1708 йилда Даҳбедда туғилади. Унинг отаси Муҳаммад Исо хожа Даҳбедий ибн Муҳаммад Бобо хожа ибн Муҳаммад Розик хожа ибн Абдулмўмин хожа ибн Хожа Ҳошим ибн Муҳаммад Амин (Хожа Калон) ибн Ҳазрат Махдум Аъзамдир.

У тоғаси Муҳаммад Ризонинг кўрсатмаси билан Ҳиндистон (ҳозирги Покистон)нинг дорул иршод Жаҳонобод шаҳрига ташриф буюриб, Мирзо Жаҳоннамои (Мирзо Жон Жонон) исмли машҳур тариқат арбоби орқали пиру-муршид Муҳаммад Обид Жаҳонободий билан учрашади ва унга қўл бериб, шогирд тушади.

1160/1746 йилда шайх Муҳаммад Обид вафот этгач, унинг ўрнига 35 ёшлик аллома Мусохон хожа Даҳбедий нақшбандия-муҷаддиция тариқати-сулукининг раҳбари бўлади. Кўп ўтмай нақшбандия, кодирия, суҳравардия ва чиштия каби тўрт силсиладан³ тузилган бу тариқатнинг пешвоси бўлган Мусохон хожа Ҳиндистон ва Покистонда фаолият кўрсатгач, нақшбандия тариқатини янгидан асл ҳолига қайтариб, уни марказини қайтадан “дорул иршод Даҳбед”га олиб келади.

Абу Тоҳир хожа “Самария” асарида: “Самарқанд ва унинг атрофида бўлган бузғунчилик ва вайронагарчилик вақтида Ҳазрати Мусохон хожа Ҳиндистон

¹ Нажиф Чавкар. Боз чист шоҳаи гумшидаи шажараи тасаввуф нақшбандия Мовароуннаҳр дар сада ҳои 12 ва 13 ҳижрий // Форс адабиёти. 2 сон. – Шероз: 25.03.1396/1976. Б– 124.

² Нажиф Чавкар. Боз чист шоҳаи гумшидаи шажараи тасаввуф нақшбандия Мовароуннаҳр дар сада ҳои 12 ва 13 ҳижрий // Форс адабиёти. 2 сон. – Шероз: 25.03.1396/1976. Б –118-131.

³ Мақсуди Бухорий. Равойихул кудс. Қўлёзма. К.Каттаев кутубхонаси № 7. Б -187.

мамлакатига кетиб, унда Ҳазрати Миён Муҳаммад Обид соҳибга мурид бўлиб, Ҳазрати Миён аждодларининг алфи соний тариқатини янгилаб, шариф боболари силсиласини давом эттирди”¹ деб таъкидлаб ўтилган.

Ҳазрат Муҳаммад Мусохон хожа Даҳбедий 1190/1776 йилда вафот этади ва Маҳдуми Аъзам даҳмасининг марказида дафн этилади.

Мусохон хожанинг шогирдлари халифа Мир Аҳмад, халифа Муҳаммад Амин, халифа Муҳаммад Сиддик, халифа Абдулқаййум, халифа Худоёр, халифа Ҳожи, Абулаъло хожа, Махмуд Балхий², Хон хожа каби тариқатда машҳур бўлган зотлар эди.

Мир Аҳмад Кеший “Маҳзанул таъриф” номли асари ҳам борлиги айтилади.

Кешийнинг 70 мактуби “Дар баёни силсилаи олияи нақшбандия” деб номланиб, унда маънавий силсила ҳақида сўз юритади. Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламдан бошланган қуйидаги силсила тармоқлари ҳақида тўхталиб ўтган.

Унга кўра силсиланинг Али ибн Абу Толиб, кейин Абу Абдуллоҳ Имом Ҳусайн, Зайнулобидин, Муҳаммад Боқир, Жаъфари Содик, Мусо Козим, Али Ризодан бошланган бир тармоғини “Олтин силсила”ни келтирган. Кейин, Алидан бошланиб Ҳасан Басрий орқали таралган силсила келган. Учинчиси деб Абу Бакр Сиддик, Салмон Форсий, Қосим, Жаъфари Содик, Абу Язид Бастомий силсила тармоғини баён этган.

Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи васаллам		
Али	Али	Абу Бакр
Ҳасан Басрий	Имом Ҳасан	Салмон Форсий
Ҳабиб Ажамий	Имом Ҳусайн	Қосим ибн Муҳаммад
Довуд Тоий	Зайнулобидин	Абу Толиб Маккий
Жаъфари Содик	Муҳаммад Боқир	Жаъфари Содик
Мусо Козим	Жаъфари Содик	Боязид Бастомий
Имом Ризо		Абулҳасан Харақоний
Маъруф Кархий		Абулқосим Гургоний
Жунайд Бағдодий		Хожа Юсуф Ҳамадоний
Абулқосим Гургоний		Абдулҳолиқ Ғиждувоний
Хожа Али Формадий		Ориф Ревгарий
		Хожа Маҳмуд Анжир Фағнавий
		Хожа Али Ромитаний
		Хожа Муҳаммад Бобо Самосий
		Сайид Амир Кулол
		Хожа Баҳоуддин Нақшбанд
		Хожа Алоуддин Аттор
		Мавлоно Яъқуб Чархий
		Носириддин Убайдуллоҳ Аҳроп
		Мавлоно Муҳаммад Зоҳид Самарқандий
		Хожа Имканагий
		Хожа Боқибиллоҳ
Шайх Аҳмад Форукий Сирҳиндий		
Шайх Муҳаммад Саъид	Муҳаммад Маъсум	

¹ Абу Тоҳирхожа. Самария. Таҳрир ҳайъати: Б. Аҳмедов ва бошқ. -Тошкент:Камалак, 1991. Б – 56-57.

² Шажараи силсилаи Нақшбандия. Қўлёзма. 3 ғарз. 1277/1860. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди инв №-5810.

Шайх Муҳаммад Абдулахад	Шайх Муҳаммад Сайфиддин	Шайх Ҳожи Ҳабибуллоҳ Бухорий
Шайх Муҳаммад Обид	Сайид Нуриддин Муҳаммад Бадавоний	Сўфи Наврўз Шаҳрисабзий
Сайид Муҳаммад Мусохон хожа	Ҳабибуллоҳ Жон Жонон Мазҳар	Сўфи Оллоҳёр
Мир Аҳмад Кеший	Мавлоно Шох Абдуллоҳ Дехлавий	Сўфи Ғойибназар Миёнқолий
	Мавлоно Холид Бағдодий	Сўфи Муҳаммад Ислоҳ Каррухий

Мир Аҳмад Кеший мазкур силсилани тушунарлироқ бўлиши учун батафсил тўхталиб ўтган. Устози Муҳаммад Мусохон хожа билан бирга Ҳиндистонга борганини ҳам айтган ва ушбу силсилага тўхталиб ўтган.

Пайғамбар солаллоҳу алайҳи васалламнинг силсилаи маънавийлари Абу Бакр Сиддиқ розияллоҳу анҳу орқали Марказий Осиё тасаввуф тариқати отаси шайх Ҳамадонийгача етиб келгач, уни муаррихлар “силсилаи Сиддиқия”, деб атаганлар;

Шайх Ғиждувонийдан Шох Нақшбандгача етиб келган силсилани “хожагон-нақшбандия”, деб;

Хожа Аҳрор Валий туфайли “нақшбандия-аҳрория”, деб аталган;

Алфи Соний сабаб “нақшбандия-муҷаддидия”, деб аталган;

Мусохон хожа сабаб “алия-сиддиқия-нақшбандия-аҳрория-муҷаддидия-дахбедия” деган машҳур тариқат шоҳаси юзага келган.

Хулоса ўрнида, Мовароуннаҳрда фаолият олиб борган тасаввуф тариқатларидан нақшбандия, суҳравардия, қодирия ва чиштия XVII асрга келиб, Аҳмад Сирҳиндий сабаб моҳиятан муҷассамлаштирилиб, ягона тариқат тармоғи юзага келади. Бу тарихда нақшбандия-муҷаддидия номини олади.

Бу давр тасаввуф ва намояндалари тарихига оид манбалар орасида Мир Аҳмад Кешийнинг “Тухфатур расул ва фаридул мактубот” асари муаллифнинг устози Мусохон хожа Дахбедий услубига монанд тарзда тасниф этилгани ойдинлашди. Шунингдек, асарда тариқат силсилалари баён этилиши бир қатор тариқатга оид маълумотларни умумлаштиришга хизмат қилади.

NIZAMI ‘ARUZI SAMARQANDI AS A REPRESENTATIVE OF THE MEDIEVAL ARAB–MUSLIM PHILOSOPHY

НИЗОМИЙ АРУЗИЙ САМАРҚАНДИЙ – ЎРТА АСР АРАБ-МУСУЛМОН ФАЛСАФАСИНИНГ ВАКИЛИ

Жаҳонгир Базарович Усманов,

*Тошкент кимё-технология институти Янгиер филиали,
“Умумий фанлар” кафедраси катта ўқитувчиси*

Низомий Арузий Самарқандий - мумтоз ўрта аср араб-мусулмон фалсафасининг етакчи оқими Машшаийун (Шарқ Арастучилиги) вакили бўлган. Шу билан бирга у файласуф олим, XII аср 60-йилларигача бўлган араб-мусулмон фалсафасининг тарихчиси сифатида бугунги кунда ҳам кўплаб мамлакатлар

шарқшунослари эътиборида қолаётган манба-тазкира “Мажмаъ ан-наводир” ёки “Чаҳор мақола”¹ асарининг муаллифидир. Низомий Арузий илмий-фалсафий меросининг асосий аспекти: онтология, гносеология, давлат тузуми, идора ва бошқарув усулига оид, ижтимоий-сиёсий, бадий-эстетик ва ахлоқий қарашларини тиклаш муҳим аҳамият касб этади.

Марказий Осиё ва Афғонистондаги XI-XII асрлардаги тарихий давр, диний-мафкуравий шарт-шароит, вазият ўта мураккаб эди. Афғонистоннинг олис ва овлоқ тоғлар силсиласидан ташкил топган Шансабийлар-Ғурийлар давлати гарчи Аббосийлар халифалиги, Ғазнавийлар, Салжуқийлар, Қорахонийлар, Бувайҳийлар давлатларидан мустақил, барқарор ҳаёт кечирган, унчалик катта бўлмаган давлат эди. Бу давлатнинг Бомийон, Ғулғула, Ферузкох, Варсад ва бошқа шаҳарларида маданият, илм-фан тараққиётида муайян жонланиш XII аср I ярми - 60-йилларигача бўлган даврда кузатилган. Низомий Арузий оддий тазкирачи эмас, балки мана шу овлоқ тоғлиқ ўлкада бўлсада, араб-мусулмон маданияти, фалсафаси анъаналарини тиклашга ўз ҳиссасини қўшган, Ибн Сино, Умар Ҳайёмларнинг маънавий-маслаҳий издоши, давомчиси сифатида майдонга чиққан ўзига хос файласуф – Шарқ Арастучилиги вакили эди.

Ўша даврда Шансабийлар давлати Ғурийлар, Салжуқийлар, Хоразмшоҳларнинг минтақавий ва халқаро муносабатлари доирасига тортилган, сулоланинг катта қаноти – Ғурийлар вакиллари ўртасидаги ички рақобат курашида баъзан иштирок этишга, уруш, низоларнинг оғир молиявий-иқтисодий ёки диний-мафкуравий зарбаларига дош беришга тўғри келар эди. Ана шундай мураккаб тарихий шарт-шароитларда ўз давлати, халқининг турли табақаларининг нисбатан тинч ва осойишта ҳаётини таъминлаш йўлида, ўз давлат тузуми ҳокимиятини мустаҳкамлаш, барқарор тараққиётини таъминлаш, оқилона идора ва бошқарув усуллари тавсия эта оладиган Арузий подшолик нимаю, қандай идора қилинса ва бошқарилса мустаҳкам, барқарорликка эришиладию, қандай қилиб қалтис хавф-хатарлардан сақланиш лозимлиги ҳақидаги, жамиятнинг турли табақалари билан ҳокимиятнинг муносабати қандай бўлса давлат, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, ҳатто санъат ҳаёт соҳалари барқарорликка эришади деган муаммоларнинг ечими, жавобини бера оладиган қўлланмани ёзиб беришни ўз зиммасига олган эди. Унинг бизгача етиб келган яккаю-ягона асари “Мажмаъ ан-наводир”да Арузий мазкур муаммоларни ёритиб бера олган.

Арузий ўз асарида адаб илми, шеър санъати, илми нужум, табиий фанлардан астрономия, геометрия, математика ва ҳоказо илмларининг энг сўнгги, амалий ютуқларини кўрсата олганки, бундай ўқув-услугий қўлланма, мухтасар тарздаги қомус характеридаги китоб ўша даврда жуда кам, ноёб эди.

Асарда Абу-л-Маъшар, Абу Бакр ар-Розий, Берунийларнинг ҳам табиатшунос олимлар бўлишгани, жаҳон илм-фани тараққиётида катта из қолдирган илмий кашфиётларни амалга оширганликлари ҳолда ўша ўз даврининг энг илғор фалсафаси, унинг етакчи оқими – Табииййун оқимининг асосий вакиллари бўлганликларини,

¹ Низомий Арузий Самарқандий. Нодир ҳикоятлар. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат. нашриёти, 1985. – 228 б.; Низами Арузи Самарқанди. Собрание редкостей или Четыре беседы. Перев. С персидского С.И.Баевского и З.Н.Ворожейкиной, под ред. А.Н.Болдырева -Москва: ИВЛ, 1963. – 174 с.

уларнинг Борлиқ, унинг қонунлари, мавжудлик усули ва шакллари ҳақидаги субстанциал концепцияни (релятивистик физика давригача бўлган даврда) ишлаб чиқишга ҳисса қўшганликлари асослаб берилди.

Айни пайтда Киндий, Форобий, Ибн Сино, Умар Ҳайёмларнинг ҳар бири ҳам аниқ фанлар ривожига кўплаб жаҳон илм-фани тараққиётида из қолдирган илмий кашфиётларни амалга оширганлари ҳолда, ўша даврнинг илғор фалсафаси – Шарқ арастучилигининг асосчилари, қурувчилари бўлишганлиги, муаммонинг бу жиҳатларини Арузий жуда чуқур билганлигини, фалсафий-тарихий асослаб, исботлаб бера олди, Борлиқ, унинг мавжудлик усули ва шакллари Релятивистик концепциясига асосланиб тушунтирган, талқин этганликларини кўрсатди.

Арузий давлат тузумининг моҳияти ва амал қилишида Оллоҳ таоло иродаси, қисматини таъкидлаган ҳолда, давлат қуриш, давлат тузумини асослашда мутлақ монархия идора ва бошқаруви усулини амалга оширишда мустабид подшо, султон, амир, хонларнинг шахсий харизматик ўрни, роли, таъсири, уларнинг жамият, давлатдаги турли тоифа, табақалар билан муносабатда мўътадиллик, айниқса, “маърифатпарвар подшолик” принципларига риоя қилиши ғояси илгари сурилган. Бу эса Арузийнинг давлат ва қонунчилик, ижтимоий адолатни амалга оширишда расмий ислом – “Аҳли сунна ва-л-жамоъа” принципларига ҳам, муайян даражада Форобий ва Ибн Синолар асослаб берган ҳар қандай одил, қудратли ва фозил подшо “Фозил жамият” қуриш ва “Комил инсон”ни шакллантириш, тарбиялашга интилиши зарурлиги ҳақидаги ғояларни ҳам омухта қила олганлигини кўрсатади.

Арузийнинг бадиий (эстетик) ва ахлоқий қарашлари, айниқса бадиийатнинг бош муаммоси – Гўзаллик ва унинг турли категориялари – Эзгулик, Улуғворлик, Олийжаноблик, Қаҳрамонлик, шулар билан бирга хунуклик, ярамаслик, пасткашлик, кулгилилиқ, фожеъавийлик ва шу кабилар, ахлоқнинг бош муаммоси – мутлақ Ҳайр (Эзгулик) ва Шарп (ёвузлик, ёмонлик) ва улар билан боғлиқ категориялар - ал-Ҳикма; ал-Адл; ал-Шижоат; ал-Иффат; Каромат; Саҳоват ва шу кабиларни релятивистик физика давригача бўлган даврдаги Реляцион концепция нуқтаи назаридан тушунганлигини, талқин этганлигини кўрсатади. Бу концепцияга кўра ва Пайғамбар Ҳадисига кўра, инсон болалари онадан пок, тоза бўлиб туғилдилар. Ота-она, оила, маҳалла ва жамият уни яҳудий, насоро, зардуштий ёки бошқа бир қавм, жамият аъзоси қилиб тарбиялайдилар, шакллантирадilar. Абсолют, ўзгармас табиатли одам йўқ, одам туғилишдан то ўлгунича тарбия, таълим, ташқи таъсир ёрдамида яхшилиқ, эзгуликка, комилликка қараб, ёки бўлмаса ана шу ташқи салбий таъсир туфайли ёвузлик, ёмонлик, пасткашлиқ, хунукликка қараб ўсиши ёки тубанлашиши мумкин.

Умуман Арасту ва Шарқ Машшойийунлари ахлоқий анъанасида ахлоқнинг бош муаммолари ва категориялари Ҳайр (яхшилиқ, Эзгулик) ва Шарп (ёмонлик, ёвузлик) бўлсада, мазкур категориялар – Ҳайр бекиёс кўпайиб, ортиб бориши ёки камайиб, озайиб бориши, Шарпнинг эса ортиб ёки камайиб боришига жамият, оила тарбияси воситасида қатъий аминлик ғояси илгари сурилган. Бунда энг асосий ролни Инсон Ақли, фаросати, донолиги (ҳикмати) ҳал қилувчи роль ўйнаши, ахлоқнинг бошқа категория ва принципларини айнан ана шу донолик (Ал-ҳикма) категорияси белгилаб беришини Арузий подшо, юрт, халқ ашрафлари мана шу ҳақиқатни – яъни, асл доноликни ўз сиёсатларида байроқ, шиор қилиб олишлари, баланд кўтаришлари, айниқса, бу илм билан шуғулланувчи, таълим-тарбия берувчи олим, зиёлиларни азиз

тутишлари лозимлиги, очликда, ночорликда тутмаслиги (1 мақола, 3 ҳикоят), уларни бекорга ва ҳақсиз хафа қилмасликлари лозимлигини (Фирдавсий ҳақида – 2 боб, 9-ҳикоят); уларни асоссиз зиндонбанд қилиб, узоқ вақт азоб-уқубатда кун кўришга маҳкум этмаслик (2-мақола, 6-ҳикоят); зиёли, шоир, олим, адиб ақлий меҳнатига муносиб ҳақ тўлашлари (II-мақола, 10-ҳикоят) зарурлигини уқдирар экан, буни у давлат асослари, жамият, оила ва кенг омма ахлоқини мустаҳкамловчи асосий омил деган хулосани уқдиради¹.

Шу маънода Арузий ўз ҳикояларининг кўпчилигида ҳам тарбиявий ўрнатки, ибрат ўрнида, ҳам қаттиқ огоҳлантириш, андеша ва писандида ўрнида илм билан шуғулланишда Розий, Беруний, ва айниқса Шайх-ур-Раис Ибн Сино, Умар Ҳайёмларнинг ҳақиқий, асл донолик (ал-Ҳикма) намунаси, илм фидоийлари сифатида насиҳат ва танбеҳот ўрнида таъкидлаб ўтган.

Шундай қилиб, Низомий Арузий Самарқандийнинг ижтимоий-фалсафий, сиёсий, бадий-ахлоқий қарашлари мунтазам, тугалланган натурфалсафий таълимотни ташкил этади, унинг ўзи эса XII-XIII асрлар Марказий Осиё ва Хуросонда илғор илм-фан, фалсафа – Шарқ арастучилиги – Машшаийун вакили, Киндий, Форобий, Ибн Сино, Умар Ҳайёмларнинг издоши, давомчиси бўлган забардаст мутафаккир бўлган деб хулоса чиқариш мумкин. “Мажмаъ-ан-наводир” асарини ёзишда Арузий IX-XII асрлардаги барча илм-фанлар, фалсафанинг етакчи вакиллари асарларидан фойдаланган. Кейинги давр олимлари Арузий асаридан фойдаланиб келганлар, ҳатто асар мактаб, мадрасаларда дарслик сифатида ўқитилиб келинган. Хуллас, Низомий Арузий Самарқандий Марказий Осиё, Хуросон минтақасидаги илмий, айниқса ижтимоий-фалсафий фикр тараққиётига муайян даражада, сезиларли таъсир кўрсатган мутафаккирдир.

SCIENTIFIC HERITAGE OF JALAL AD-DIN KHORAZMI

ЖАЛОЛИДДИН ХОРАЗМИЙНИНГ ИЛМИЙ МЕРОСИ

Илҳомжон Муроталиевич Гофуров,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси таянч докторанти,
Тошкент ислом институти ўқитувчиси*

Ҳижрий саккизинчи асрдан бошлаб ҳозирги кунимизгача ислом олимлари тарафидан, асосан, улардан олдинги уламолар ёзиб қолдирган матн ва мухтасар китобларни шарҳлаш, хошия ва таълиқотлар битиш ҳамда раддия кўринишида асарлар таълиф этилди.

Бу даврда яшаб ижод қилган фуқаҳолар ҳанафий мазҳаб имомлари ва машойихлари ривоят қилган сўзлар доирасидан чиқмаган ҳолда китоблар тасниф

¹ Жаҳонгир Усманов. (2022, October 1). НИЗОМИЙ АРУЗИЙ САМАРҚАНДИЙ ВА УНИНГ ЎРТА АСР ФАЛСАФИЙ ФИКРИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ. PROBLEMS AND SCIENTIFIC SOLUTIONS, Australia, Melbourne. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7133088>

этишди. Имом Зайлаъий,¹ (ваф. 762/1361 й.) Бобартий,² (ваф. 786/1385 й.) ва Камол ибн Ҳумом³ (ваф. 861/1457 й.) сингари олимлар ўзларидан ўта дақиқ ва фойдаси тенгсиз мерослар қолдирганлар. Мана шу олимларнинг аввалида машҳур ҳанафий олим Жалолиддин Хоразмий (ваф. 767/1366) туради. Зеро, юқорида санаб ўтилган олимларнинг барчаси ўз таснифотларининг кўп ўринларида Жалолиддин Хоразмийнинг асарларидан фойдаланганларини кўриш мумкин.

Жалолиддин Хоразмий умри давомида ислом фанлари – ҳадис, фикҳ, усул, ақида, Қуръон илмларини мукаммал ўрганиб, ўзидан бир қанча баракали асарларни мерос қолдирган қомусий олим ҳисобланади. Қуйида у киши таълиф этган асарларини зикр қиламиз:

1. Жалолиддин Хоразмийни машҳур қилган ва шоҳ асари бу “ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” бўлиб, Бурҳониддин Марғинонийнинг “Ҳидоя” асарига ёзилган тўрт жилдлик шарҳ ҳисобланади.

Манбаларда асар “ал-Кифоя” деб юритилса-да, унинг тўлиқ номи “ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” шаклида келтирилади. Қолаверса, бу асарнинг нисбатини Жалолиддин Хоразмийга берган ҳар бир олим мазкур ном билан аташган. Хоссатан, муаллифнинг ўзи ҳам асар муқаддимасининг охирида шундай деган: “Ҳидоя” китобидан мубҳам ва мушқил бўлган жойларини тўлиқ изоҳлаган, мухтасар ва катта ҳажмдаги шарҳларга мурожаат қилишдан кифоя қилувчи бу китобни “ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” деб номладим. Аллоҳ таъолодан зиёда илм ва ибодатга муваффақ қилишини ва охиримни хайрли қилишини сўрайман. Албатта, Аллоҳ ҳар бир қийин ишни осон қилувчи, хоҳлаган нарсасига қодир ва ижобат қилишга лойиқ Зотдир”⁴.

“Ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” асари “Ҳидоя” китобига ёзилган шарҳларнинг энг афзалларидан саналади. Зеро, бу асар муаллиф Жалолиддин Хоразмий муқаддимада айтиб ўтганидек, шарҳ зарур бўлмаган маълумотлар билан кўпайтириб ҳам юборилмаган, аксинча қилиб керакли маълумотлар ташлаб қисқа қилиб ҳам юборилмаган. Балки, асар ёзилишда ўрта йўл тутилган. Бу эса асарнинг илмий қийматини янада ошишида муҳим ўрин тутди.

Асарнинг аҳамиятли тарафларидан бири, унинг “Ҳидоя” китобига аввалги ёзилган шарҳлардан эканлигидир. Шунинг учун ҳам ҳанафий мазҳаб уламоларининг аксари ўзлари таълиф этган фикҳий китобларида “ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” асарига кўп-кўп мурожаат қилишган. Хоссатан, Жалолиддин Хоразмийдан кейин яшаб “Ҳидоя” асарига шарҳ битган уламолардан Абдулҳай Лакнавий, Аллома Айний, Камол ибн Ҳумом, шарҳларга ҳошиялар таълиқ этган уламолардан Ибн Обидин ва

¹ Абдуллоҳ ибн Юсуф ибн Муҳаммад Зайлаъий ҳанафий мазҳаб имомларидан ва ҳадис илми моҳирларидан саналади. “Насбу-р-роя фи таҳрижи аҳадиси-л-ҳидоя” ва “Таҳрижу аҳадиси-л-кашшоф” каби асарлари бор. Хайруддин Зириклий. Ал-Аълом. – Байрут: Дору-л-илм ли-л-малайин, 1998. – Ж. IV. – Б. 147.

² Муҳаммад ибн Маҳмуд Бобиртий Румий ҳанафий фаҳикларидан. Унга қозилик бир неча бор тақлиф этилган, бироқ қабул қилмаган. “Ал-Иноя шарҳу-л-ҳидоя”, “Шарҳу-с-сирожийя” ва “Шарҳу усули Паздавий” сингари китоблар ёзиб қолдирган. Ибн Ҳажар Асқалоний. Ад-Дуру-л-камина. – Байрут: Дору-л-китаби-л-ислабий, 1906. – Ж. I. – Б. 1.

³ Муҳаммад ибн Абдулвоҳид ибн Абдулҳамид Камолиддин ҳижрий 790 йилда таваллуд топган ҳанафий фаҳиклари имомларидан. Муфассир, ҳофиз ва мутакаллим олим. Машҳур асарларидан “ал-Ҳидоя” китобига ёзган “Фатҳу-л-қадир” ва усули фикҳ ҳақида таълиф этган “ат-Таҳрир” каби асарлар соҳиби. Хайруддин Зириклий. Ал-Аълом. – Байрут: Дору-л-илм ли-л-малайин, 1998. – Ж. VI. – Б. 255.

⁴ “Ал-Кифоя”, Қозон, 1886 й.

бошлқалар, фатво китоблари соҳибларидан “ал-Фатаво ал-ҳиндия”, “ал-Мавсуъа ал-фикҳия” сингари асарларда “ал-Кифоя фи шарҳи-л-Ҳидоя” асаридан жуда кўп фойдаланилганлигини кўриш мумкин.

Китобнинг қўлёзма нусхалари кўплиги ҳамда дунёнинг турли шаҳарларида бир неча мартадан нашр қилиниши унинг қанчалик муҳим манба эканлигини тасдиқлайди.

2. Фахрул ислом Паздавийнинг (ваф. 482/1089) “Усул” асарига ёзилган “аш-Шофий фи-л-усул” китоби. Олим асарни 743/1342 йилда таълиф этган бўлиб, Паздавийнинг усуллари қамраган таълиқотлардан иборат. Жалолиддин Хоразмий китобини ёзишда бундан олдин “Усули Пайздавийга” битилган шарҳлардан фойдаланган. Асарда Паздавий китобида келтириб ўтган масалаларни янада изоҳлаш мақсадида кўпроқ мисолар келтириб ўтилган¹.

Асарнинг услубига келадиган бўлсак, муаллиф ҳар бир усулий масалага унинг далилини ҳам келтиришга ҳаракат қилган. Кўпинча иллат орқали далилланса, баъзи ўринларда нақллардан ҳам фойдаланган. Шунингдек, олим усулий масалалардаги ихтилофли ўринларга жуда оз ҳолатда этибор қаратган.

Асар қўлёзма ҳолатида бўлиб, ҳалигача нашр қилинмаган. Унинг бир нусхаси Дамашқдаги “Зоҳирия” мактабасида сақланади. Мазкур нусхадан суратга олинган икки жилдли нусхаси Мадинадаги Ислом университетида 4418-рақам остида сақланмоқда. Яна бир тўлиқ бўлмаган нусхаси Туркиянинг “Валиюддин” мактабасида 959-рақам остида сақлаб келинмоқда.

Асар ҳанафий мазҳаби усулида бирламчи манба саналган “Усули Паздавий”га шарҳ эканлиги этиборидан ҳам қийматли ҳисобланади².

3. Хатиб Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Табризийнинг (ваф. 741/1341) “Мишкоту-л-Масобих” асарига ёзган “Хошиятун ала-л-мишкот” китоби³. Мазкур асарнинг Жалолиддин Хоразмийга тегишли эканлигини бир қанча олимлар айтиб ўтишган. Жумладан:

Абдуллоҳ Муҳаммад Ҳабаший: “Туркиядаги “Кубрилий” кутубхонасида 281-рақам остида сақланаётган “Хошиятун ала-л-мишкот” асари 766/1365-йилда вафот этган Жалолиддин ибн Муҳйиддин Хоразмий Гурланий Ҳанафийга тегишли”, деган⁴. Карл Буркламен эса: “Хошиятун ала-л-мишкот” асари Жалолиддин Гурланийнинг қаламига мансуб”, деган⁵.

4. Ирландиянинг Дублин шаҳрида жойлашган “Честер Битти” кутубхонасида 4417-рақам остида сақланаётган икки жузли “Кифоятун-л-мунтаҳий фи шарҳи бидоят-л-мубтади” асарини Жалолиддин Хоразмийга нисбати берилган. Бироқ мазкур қўлёзма нусхани номлашда хатога йўл қўйилган. Чунки у нусха “ал-Кифоя фи шарҳи-л-ҳидоя” асарининг нусхаси ҳисобланади. Қолаверса, “Кифоятун-л-мунтаҳий

¹ Аҳмад Муҳаммад Насируддин Накиб. Ал-Мазҳабу-л-ҳанафий. – Риёд: Мактабату-р-рушд, 2001. – Ж. II. – Б. 734.

² Аҳмад Муҳаммад Насируддин Накиб. Ал-Мазҳабу-л-ҳанафий. – Риёд: Мактабату-р-рушд, 2001. – Ж. II. – Б. 734.

³ Имом Бағавий. “Масобих ас-сунна”. – Байрут: Дору-л-кутуби-л-илм, 1971. – Ж. I. – Б. 74; Абдуллоҳ

⁴ Муҳаммад Ҳабаший. “Жамиъ аш-шуруҳ ва ал-ҳаваший”. – Бирлашган араб амирликлари, Абу Даби: Ал-мажмаъу-с-сақофий, 2004. – Ж. III. – Б. 1998;

⁵ Карл Буркламен. “Тарих ал-адаб ал-арабий”. – Байрут: Дору-л-кутуби-л-илм, 1971. – Ж. VI. – Б. 241.

фи шарҳи бидояти-л-мубтади” асари “ал-Ҳидоя” соҳиби имом Марғинонинг китоби бўлиб, ҳозирда бу манба йўқолиб кетган¹.

Жалолиддин Хоразмийнинг машҳур асарлари мана шулардан иборат. Бундан ташқари бир неча қўлёзма нусхалар, жумладан, “Муножот фи-д-дуъаи ва-л-ибтиҳол (Дуодаги муножот ва ёлвориш)”, “Мафатиху-с-солат ва янабиъу-л-ҳаят (Намоз калити ва ҳаёт булоқлари)”, “Фуъзу-л-итқон фи вужуҳи-л-Фурқон (Фурқон – Қуръон – важҳларини мустаҳкамлаш)”, “Ҳошия ала лавамиъи-л-асрор фи шарҳи матолиъи-л-анвор”, “Таърифоту-л-қоваъиди-л-мантиқийя (Мантиқ қоидаларининг таърифлари)”, “Рисалатун фи-л-ваъз (ваъз насихат борасида рисола)”, “Арбаъуна ҳадисан (Қирқ ҳадис)”, “Рисалатун фи-л-фалак (фалакиёт борасида рисола)”, “Рисала фи исбати иймани абавай ан-набийи соллаллоҳу алайҳи васаллам (Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам ота-онасининг иймонини исбот қилиш ҳақида рисола)”, “Тухфату-ш-шамоил (сийрат тухфаси) каби асарлар ҳам Жалолиддин Хоразмийнинг қаламига мансуб эканлиги айтилади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Жалолиддин Хоразмий ўзидан кейинги авлодларга бой илмий мерос қолдирган. У кишидан кейин яшаб ижод қилган олимлар, хусусан ҳанафий мазҳабида қалаб тебратган фуқаҳолар Хоразмийнинг ёзиб қолдирган асарларидан фойдаланиб китоблар таълиф этишган. Хоразмий қолдирган меросни ўрганиб, уни келажак авлодга етказиш ёшларимизда асрлар оша ватанимиз мусулмонлари ҳаёт тарзи бўлиб келган ҳанафий мазҳабидан оғишмаслигида катта аҳамият касб этади.

INTERPRETATION OF THE IMAGE OF WOMEN IN THE POETRY OF ALISHER NAVOI AND THE WORKS BY KAMOLIDDIN BENZOD

АЛИШЕР НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИ ВА КАМОЛИДДИН БЕҲЗОД АСАРЛАРИДАГИ АЁЛЛАР ОБРАЗИ ТАЛҚИНИ

Зилолаҳон Асқарова,

*Камолиддин Беҳзод номидаги Миллий рассомлик
ва дизайн институти “Санъат тарихи ва назарияси” кафедраси
катта ўқитувчиси, с.ф.ф.д. (PhD)*

*“Санъатга баҳиш умрнинг ажиб мўъжизаси бор,
У дунёни тарк этса ундан дунё қолади.”*

Биз бугун Алишер Навоий номисиз ўзбек маданиятини тасаввур қилолмаймиз. Унинг нурли шеърияти, ёруғ сиймоси руҳимизга сингиб кетган. Шоирнинг юксак бадиият билан музайян бўлган, чуқур инсонпарвар ғоялар билан йўғрилган ижоди асрлар оша бизни хануз ўзига ром қилади, кўнгилларимизни завқу шавқ ҳамда ифтиҳор туйғулари билан, онгимизни эзгулик фикрати билан бойитади, бизни адолат учун, инсон қалбининг мангу эрки учун курашмоққа чорлайди².

¹ “Кашшафу-л-махтутоти-л-арабийя”. – Дублин. Честер Битти. – Б. 56.

²Экин Воҳидов. “Шоиру шеъру шуур”. Тошкент 1987 й, 46-бет.

Улуғ Навоийнинг ҳар бири бир жаҳон маъно, бир олам ҳис-туйғу ва аёлларнинг гўзаллигини ифода қилғувчи байтларини такрор-такрор ўқиб ҳар сафар кўнглимиз сурур ва ҳаяжон билан тўлади, ҳар сафар бу олмос сатрларнинг янги қирраларини кашф қиламиз, янги-янги маъно товланишларини кўриб ҳайратланамиз.

Алишер Навоий шеърятининг буюк қудрати аёллар гўзаллигини моҳирона таърифлаганлиги ва инсонларга бўлган сўнгсиз меҳрида. Ўз элини, инсонларни шундай катта муҳаббат билан севолган шоирнинг қаламидангина шундай ноёб дурдоналар тўкилади. Навоий “Хамса”си биргина менинг эмас, шеър меҳнатига ошно бўлган ҳар бир ижодкорнинг, ҳар бир санъаткорнинг қолаверса ҳар бир рассомнинг қалби тўрида эъзозланади. Навоий даврининг етук рассоми К. Бехзод ҳам буюк устознинг ғазалларидан илҳомланиб бебаҳо асарлар яратган. Бехзод асарларида аёллар образи кам ишланган бўлсада, улар ўзгача талқин қилинган. Бехзоднинг 1480 йил яратилган “Гуллаетган новдалар орасида қиз” асари фигурали ва безакли ибтидо уйғунлигига мисол бўла олади. Тилларанг сариқ фонда қора кўйлакли ой юзли қизнинг танаси учиб юргандек. Унинг кўйлагида кенг япроқли еовда тасвиридаги безаклар маъноли кўриниб турибди. Тана безак билан уйғунлашиб, мангу гўзалликни куйлаётгандек тасаввур уйғотади. Рассомнинг бу асари Навоийнинг ушбу мисраларини эсга солади.

Қаро кўзум, келу мардумлиғ
эмди фан қилғил,
Кўзим қаросида мардум
киби ватан қилғил.
Юзинг гулига кўнгил равзасин
яса гулшан,
Қаддинг ниҳонига жон гулшанин
чаман қилғил.
Навоий, анжумани шавқ
жон аро тузсанг,
Анинг бошоғлиқ ўқин шамъ
анжуман қилғил.

Бу сатрлар битилган вақтдан буён беш асрдан зиёд вақт ўтди. Ва хануз буюк Навоий байтлари вужудимизни ларзага солади, юксак туйғулар оламига еткалайди. Бу мисраларда қанчаларга аёлга вафодорлик, фидоийлик бор, баркамол муҳаббат бор, шеърый ифода эса нақадар теран, жозибали ва сержилодир. Ошқи ёрни фақат кўриб туришни эмас, кўз қорачиғига жо қилмоқни истайди ва қаён боқмасин, ойгами, гулгами, шабнамгами – барига ёр жамоли орқали боқишни орзу қилади, барида унинг тимсолини кўришни тилайди¹.

Ошиқ юрагига ёрнинг бошоқ учлик – қайтиб чиқмас ўқлари санчилган. Аммо ошиқ бу ўқлардан озод бўлишни истамайди. У жон аро анжумани шавқ-шодлик базми



¹ Экин Воҳидов. “Шоиру шеър шуур”. Тошкент 1987 й, 46-бет.

тузиб, ёрни нг ўқларини шаъми анжуман – шамлар давраси қилиб ёқиб қўймоқчи. Демак, маъшуқа отган ўқлар ошиқ учун шодлик манбаи, нур манбаидир.

Ишқ инсонни ахлоқий покланиши, ҳақиқатни англаши, дунёга худо нури жилваси натижасида ҳосил бўлган гўзалик сифатида қарашга хизмат қилади. Зеро, Навоийнинг ижодий меросида инсонпарварлик ва комил инсон ғояси муҳим ўрин эгалайди. Шоирнинг “Ҳамса” асарида кирган “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Саъдий Искандарий” каби достонларининг асосий қаҳрамонлари Искандар, Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун ва бошқалар комил инсон сифатида талқин қилинади. Улар меҳнатсевар ўз касбининг устаси доимо ўзгаларга ёрдам берувчи шижоаткор ва жасур, ақлли ва билимдон, саховатли, тўғрисиўз, софдил, камтар, одоб, адолат, сабр – тоқат, нафсни тийиш, олийжаноблик каби фазилатларни мужассамлаштирган шахслардир.

Хусни ортар юзда зулфин
анбарафшон айлагач,
Шамъ равшанроқ бўлур торин
паришон айлагач.
Юзни гуллардан безабму
бизни қурбон айлагач,
Ё юзингга тегди қонлар
бизни қурбон айлагач.
Эй, Навоий, ишқ агар
кўнглунгни мажруҳ этмади,
Бас, недурким, қон келур
оғзингдан афғон айлагач.



Беҳзод асарларида аёллар портретлари жуда ҳам кам ишланган. Масалан, “Маликанинг ортрети” шундай камёб асарларидан бири саналади. Бу портрет натурга яқинми, деган савол туғилади. Айтиш мумкинки, бу ой чехра гўзалнинг қайрилма қошлари остидаги мафтункор кўзлари ёниб туради. Унинг оғзи бежиримгина ишланган. Либослари гулдор, нақшли, байрамона. Бошида тож сингари хошияланган кўркам қалпоқ¹. Қўлларида нафис гуллар тутган. Умуман малика шоирона киёфада гавдалантирилган. У шарқ шеъриятида минглаб маротаба тараннум этилган гўзалга ўхшайди, худди Навоийнинг айлагач ғазали у учун битилгандек. Ғазалда шоирнинг дил уйини ёритган, зулматли ҳаёт ичра унинг ҳаёлини чароғон қилган ва тунлар ҳижронида ўртаган ёр – аёл эмасми? Шоир бу гўзал ташбеҳларни гўзал аёлга бағишлаган.

Шеърият ва тасвирий санъатдаги аёллар образи нафақат ўзининг ёқимлилиги, балки ички юмшоқлиги, ўзига хос назокати, садоқатлилиги билан ўзига жалб қилади. Ҳамда, исломда аёлларнинг ички маънавий бой дунёсини айтмасликни иложи йўқ. Асарлардаги севги лирикаси, аёллар образини кўпқирралилиги ва ички маънодорлиги билан намоён бўлади.

¹ Акбар Ҳақимов. “Беҳзод – Ғарб-Шарқ мулоқоти”. //Санъат, 4-сон. Т.:2000 й. 23-бет

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, санъатда аёллар образи тасвирий санъат ва шеърятнинг маъноли дунёқарашига эга бўлган асосий образ ҳисобланади. Шеърятда ва тасвирий санъатда аёллар образи ўрта аср ислом маданиятининг ўзига яраша кичик модели бўлиб, ўрта аср шоирлари ва рассомларининг диний, фалсафий, эстетик ва бошқа кенг миқёсдаги қарашларини намоён этади. Аёллар образи талқини илоҳий тушунчадан кундалик, дунёвий, реал тушунчага қадар ишланган. Бу эса ўз аксини аёллар талқинида топади.

COPIES OF KITAB AZ-ZU'AFI' AS-SAGHIR

“КИТОБУЗ ЗУАФОИС САҒИР” АСАРИНИНГ ҚЎЛЁЗМА НУСХАЛАРИ

Йўлдошхон Мусахонович Исаев,

*Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази
Қўлёзмалар билан ишлаш ва музей бўлими илмий ходими*

Мовароуннаҳрда яшаб ижод қилган буюк мутафаккир ва алломаларнинг бой илмий мероси ҳамда уларнинг жаҳон цивилизацияси ривожига қўшган бебаҳо ҳиссаси ва илм-фан тараққиётида тутган ўрнини чуқур тадқиқ этиш, ҳар томонлама теран ўрганиш ва кенг тарғиб қилиш учун хорижий давлатлардаги кутубхона ва архив фондларида сақланаётган қўлёзма асарларини аниқлаш ва электрон нусхаларини тўплаш долзарб масалага айланмоқда.

Бу борада халқимизнинг бебаҳо мулки ҳисобланган ноёб қўлёзма манбаларни сақлаш ва тадқиқ қилиш тизимини янада такомиллаштириш ҳамда бу жараёнга рақамли технологияларни кенг жорий этиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 10 февралдаги “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш ва тадқиқ этиш тизимини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори қабул қилинди.

Унга биноан мамлакатимиз худудидаги музейлар, кутубхоналар, архив фондлари ва бошқа муассасаларда сақланаётган қадимий қўлёзма манбаларнинг илмий долзарблиги ва муҳимлигига қараб, уларни таржима ва тадқиқ қилиш жадвали ишлаб чиқилиб, халқчил тилда босқичма-босқич нашр этилади.

Муҳаддислар султони деб эътироф этилган буюк муҳаддис Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг ҳаёти ва бой маънавий меросини кенг тадқиқ этиш юзасидан нафақат юртимиз, балки бутун ислом оламида кенг қамровли ишлар амалга ошириб келинмоқда.

Имом Бухорий 40 йил мобайнида кўплаб мамлакатларда бўлиб, 24 та асар ёзгани манбаларда қайд этилган. Шулардан бири “Китобуз зуафоис сағир” бўлиб, у “Китобуз зуафо” номи билан ҳам зикр қилинган. Муаллиф унда 418 нафар заиф даражали ровийнинг исмларини алифбо тартибида келтириб ўтган.

Манбаларда қайд этилишича, мазкур китобни Имом Бухорийдан 3 ҳофиз – Абу Башар Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Аҳмад ибн Ҳаммод Давлавий, Абу Жаъфар Мисбоҳ ибн Саид ва Адам ибн Мусо Хаворий ривоят қилган¹.

Муҳаддисларнинг айримлари даражаси заиф ҳадисларни жамлаб, заифлик сабабларини келтирган. Заиф ровийларни ҳар жиҳатдан танитадиган, улар ҳақида кенг маълумот берадиган “рижол”, яъни ровийларни билиш ҳақидаги китоблар ҳам анчагина. Имом Насоийнинг (в. 303/915) “Китобуз зуафо вал матрукин”, Уқаймийнинг (в. 322/934) “Китобуз зуафоил кабир”, Ибн Ҳиббоннинг (в. 354/965) “Китобул мажруҳин”, Ибн Адийнинг (в. 365/975) “Комил фий зуафоир рижол”, Имом Дорақутнийнинг (в. 385/995) “Китобуз зуафо вал матрукин”, Ибн Ҳажарнинг (в. 852/1449) “Лисонул мезон” ва Ибн Жавзийнинг (в. 597/1200) “Китобуз зуафо вал матрукин” китоблари шулар жумласидандир.

Имом Бухорий “Китобуз зуафоис сағир” асарида аксар ҳолларда заифликнинг сабаблари ровийнинг устозлари зикри билан бирга баён қилинади. Ровийларнинг нуқсон ва қусурлари ўта аниқлик билан кўрсатилади. Имом Бухорий улар ривоятининг заифлик негизларини аниқлашга жуда эҳтиёткорлик ва жиддий масъулият билан ёндашган.

Ҳозирги кунда хорижий давлатларнинг кўплаб кутубхона ва архив фондларида мазкур асарнинг нодир қўлёзма нусхалари сақланмоқда. Жумладан:

- Миср Араб Республикасининг Қоҳира шаҳридаги Ал-Азҳар университети марказий кутубхонасида инв. № 446;
- Саудия Арабистонининг Макка шаҳридаги “Маккатул мукаррама” кутубхонасида инв. № 2/122;
- Туркиянинг Истанбул шаҳридаги Сулаймония кутубхонасига қарашли Лалели коллекциясида инв. № 2089;
- Яман Республикасининг Сано шаҳридаги “Жомиъул кабирил ғарбий” кутубхонасининг тарих бўлимида инв. № 193 ва № 0599;
- Кувайт давлатининг Кувайт шаҳридаги “Куллиётул одоб вал махтутот” кутубхонасида инв. № 3 ب 148 مج ;
- Ҳиндистон Республикасининг Патна шаҳридаги “Худобахш” кутубхонасида инв. № 1/557 2932-2937 ва № 1/558 2897, 12/690 рақамлар остида сақланмоқда.

“Китобуз зуафоис сағир”нинг Лалели коллекциясидаги қўлёзма нусхаси 19 варақдан иборатдир. Асар 12^б-варақдан басмала билан бошланган. Варақларининг ўлчами 22х15.5 см. бўлиб, матн сатрлари 19 қаторни ташкил этади. Мазкур қўлёзма 731/1331 йилда хаттот Умар ибн Иброҳим ибн Абдуллоҳ ибн Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Аъжамий Шофий Ҳалабий томонидан насх хатида кўчирилган². Асарнинг 17^б ва 28^б-варақларида пойгир бор. Баъзи боб номлари қизил сиёҳда ёзилган.

Асар 12^б-варақдан бошланганига қараганда, у мажмуа таркибида бўлган. 12^а-варағида асар номи ва муаллиф исми қуйидагича келтирилган:

¹ Муҳаммад Иброҳим Зойид. Имом Бухорийнинг “Китобуз зуафоис сағир” ва Имом Насоийнинг “Китобуз зуафо вал матрукин” китобларини таҳқиқи. – Байрут – Ливан. Дорул маърифат. 1986. – 7 б.

² Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. Китобуз зуафоис сағир. Қўлёзма – Туркиянинг Истанбул шаҳридаги Сулаймония кутубхонасига қарашли Лалели коллекцияси. инв. № 2089. – 30^а б.

كتاب الضعفاء لابی عبدالله محمد بن اسمعيل البخارى¹.

Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорийнинг “Китобуз Зуафо” асари.

12^б-варақдан басмаладан кейин ушбу асарни ижоза йўли билан етказган ровийлар силсиласи келтирилган:

بسم الله الرحمن الرحيم أخبرنا الشيخ الإمام العالم أبو عبد الله محمد بن عمر بن عبد الغالب العثماني قراءة عليه، وأنا اسمع في ليلة العشرين من شهر رمضان سنة أربع عشرة وستمائة قدم علينا حلب قال: أخبرنا الشيخ أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عبد الله بن الحسين الفاراني، أنبأ أبو علي الحسن بن أحمد الحسن الحداد إجازة، أنبأ أبو نعيم أحمد بن عبد الله بن أحمد الحافظ، ثنا أبو أحمد محمد بن أحمد بن الغطريف العبدي الدهستاني بجران بسنة إحدى وسبعين وثلاثمائة قرأت عليه في أصله، فأقر به، قال قرأت على آدم بن موسى الخواري ثنا أبو عبد الله محمد بن إسماعيل قال:

Бисмиллаҳир роҳманир роҳим. Дунё имоми, шайх Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Умар ибн Абдулғолиб Усманий бизга ўқиб берди. Мен олти юз ўн тўртинчи йили Рамазон ойининг йигирманчи кечасида Ҳалабга келганимда тинглаган эдим. Бизга Шайх Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Ҳусайн Фароний хабар қилди. Бизга Абу Али Ҳасан ибн Аҳмад Ҳаддод ижоза (рухсат) берган ҳолда хабар қилди. Бизга Абу Нуайм Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Аҳмад Ҳофиз хабар қилди. Бизга уч юз етмиш биринчи йили Журжонда Абу Аҳмад Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Ғитриф Абди Даҳстоний ҳадис айтди. “Унга аслидан ўқиб бердим, у шунга иқрор бўлди”, деди. Мен Адам ибн Мусо Хаворийга ўқиб бердим, деди. Бизга Абу Абдуллоҳ Муҳаммад бин Исмоил айтди:

Юқорида таъкидланганидек, мазкур қўлёзма Адам ибн Мусо Хаворий томонидан ривоят қилинган нухсадир.

Асарнинг 1^а, 22^а ва 30^б-варақларида юмалоқ муҳр бўлиб, уларда қуйидаги ёзув бор:

هذا وقف سلطان الزمان الغازي سلطان سليم خان ابن السلطان مصطفى خان عفى عنهما الرحمن ١٢١٧.

Бу Сулотонуз замон Султон Мустафохон ўғли Ғозий Султон Салимхоннинг вақфидир. Раҳмон (Аллоҳ) у иккисини афв этсин, 1217.

Мазкур муҳр Усманийлар империясининг 1789-1807 йиллардаги ҳукмдори Султон Салим III (1761-1808 й.) га тегишли бўлган. Демак, бу қўлёзма ҳижрий 1217 (милодий 1803) йили Султон Салимхон томонидан вақф қилинган.

Асар охири ва калафони 30^а-варақда бўлиб, унда қуйидаги жумлалар қайд этилган:

آخر كتاب الضعفاء فرغ من تعليفه الفقراي الله عمر بن ابراهيم بن عبدالله بن عبدالله بن محمد بن العجمي الشافعي الحلبي عفا الله عنهم في ... نهار الاحد رابع عشر جمادى الاول من سنة احدى ثلثين سبعماء من هجرة سيدنا محمد صلى الله عليه وعلى آله وصحبه وسلم تسليما كثيرا².

Фақиру илаллоҳи (Аллоҳга муҳтож) Умар ибн Иброҳим ибн Абдуллоҳ ибн Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Аъжамий Шофийий Ҳалабий “Китобуз зуафо”нинг охирини ёзишдан фориғ бўлди. Аллоҳ уларни афв этсин ... Саййидимиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳижратларининг 731 йили жумодул аввал ойининг ўн тўртинчи куни якшанба (милодий 1331 йил 17 февраль).

¹ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. Китобуз зуафоис сағир. Қўлёзма – Туркиянинг Истанбул шаҳридаги Сулаймония кутубхонасига қарашли Лалели коллекцияси. инв. № 2089. –12^б.

² Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. Китобуз зуафоис сағир. Қўлёзма – Туркиянинг Истанбул шаҳридаги Сулаймония кутубхонасига қарашли Лалели коллекцияси. инв. № 2089. –30^б.

Ҳозирги кунда Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот марказининг электрон базасида мазкур қўлёзманинг электрон нусхаси сақланмоқда.

“Китобуз зуафоис сағир” заиф ровийларни ҳар жиҳатдан таниб олиш ва улар ҳақида кенг маълумотларга эга бўлишда муҳим манба ҳисобланади. Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг суннатлари ва ҳадиси шарифларини ўрганишни ният қилган тадқиқотчилар ҳамда ҳадис ва суннат борасида маъруза қиладиган имом-хатиблар заиф ровийларни ҳар жиҳатдан яхши билиши керак. Имом Бухорийнинг мазкур асари ана шу мақсадга хизмат қилувчи ўта ноёб манбадир. Зеро, ҳадис ривоят қилишда унинг саҳиҳ ё заифлигини аниқ билиш, қайси ровийга эргashiш ва қайсисини тарк этишни аниқ билиш адашишдан сақлайди.

ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИ АЛЛОМАЛАРИНИНГ ҲАДИСШУНОСЛИК ИЛМИДАГИ ФАОЛИЯТИ

Асилбек Отабек ўғли Хўжаёров,

Қарши давлат университети мустақил тадқиқотчиси

Ўрта асрларда Шарқнинг тўртта ҳадис илми марказларидан ва саккизта мадина мақомини олган шаҳарлардан бири Насаф шаҳри ҳисобланади. Насаф Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Бухородан кейин илм-маърифат жиҳатидан гуллаб-яшнаган шаҳарлардан бири бўлиб, у ердан ҳам кўплаб уламолар ва муҳаддислар етишиб чиққан.

Самонийлар даврида Насаф йирик ҳадис марказларидан бири эди. Бу даврда ҳадис илми билан турли табақа вакиллари шуғулланар эди. Улар орасида ҳоким, қози, суфий, муаъддиб, муаззин каби турли касб ва соҳа вакиллари бор эди. Насафдаги ҳадис илмининг тараққиёти ҳақида манбалардан асосан Абу Хафс Насафийнинг (1068-1142) “ал-Қанд фи зикри уламо Самарқанд” ҳамда Абу Саъд Абдулкарим ас-Сомонийнинг (1113–1167) “ал-Ансоб” асарлари маълумот беради.

Бу манбаларнинг берган маълумотларига кўра, VIII асрдан XII асргача ўтган вақт мобайнида Мовароуннаҳрда 3000 дан ортиқ кўзга кўринган муҳаддислар яшаб, ўз фаолиятларини олиб борганлар. Улардан 1000 дан ортиғи Самарқандда, 600 дан ортиғи Бухорода, 400 дан ортиғи Насафда, 70 дан ортиғи Шошда, 60 дан ортиғи Фарғонада, 60 дан ортиғи Кешда, 50 дан ортиғи Термизда, 40 дан ортиғи Хоразмда, шу билан бирга Уструшана, Дабусийя, Кушонийя ва бошқа минтақаларда фаолият олиб борган муҳаддислардир¹.

Юқоридаги маълумотлардан кўринадик, Насаф ҳадис илмида минтақадаги энг йирик марказлар Самарқанд ва Бухородан кейинги ўринда турган маданий марказ эди. Насафда илм тараққиётининг бу даражада юқорига кўтарилишининг асосий омилларидан бири бу шаҳарнинг кўхна тарихга эга эканлигидир. Шаҳарга таъриф берарилар экан, XII асрда яшаган марвлик олим Абу Саъд Абдулкарим ас-Самъонийнинг айтган сўзларини келтириш ўринлидир: “Насаф Мовароуннаҳр

¹ Раҳимжонов Д. Абу Хафс ан-Насафийнинг “Китоб ал-қанд фи маърифат уламо Самарқанд” асари – Самарқанд ҳадис илми тарихи бўйича муҳим манба. Тар. фан. ном. дисс... -Тошкент:ТИУ, 2003. – Б.12 (бундан кейин: Раҳимжонов Д. Диссертация.)

шаҳарларидан бири. Аввалги номи Нахшаб. Бу шаҳарда қарийб икки ой турдим ва у ернинг кўп олимида таълим олдим. Бу шаҳардан ўз фанининг кўп мутахассислари етишиб чиққанлар. Уларнинг саноғига етиш қийин...”¹.

IX асрда Насаф шаҳари йирик тижорат, хунармандчилик марказларидан бири бўлиб, унда илм-фан равнақ топган. Шаҳар мамлакат иккинчи пойтахти Самарқанд билан алоқалари жуда яхши бўлган. Насафда бошқа илмлар билан бир қаторда ҳадис илми VIII аср охирлари – IX аср бошларидан ривожлана бошлаган. Марказий Осиёда тўртта йирик ҳадисшунослик мактаби мавжуд эди: Марв, Бухоро, Самарқанд ва Насаф. Бу даврда Насафда Аҳмад ибн Муҳаммад ат-Тадаёний, Ҳаммад ибн Шокир ан-Насафий, Абдулмуъмин ибн Халаф ан-Насафий, Лайс ибн Носир ал-Кожарий, XI асрда Абдулазиз ибн Муҳаммад ан-Насафий, Муҳаммад ибн ал-Баладий, ал-Ҳасан ибн Али ал-Ҳаммадий ан-Нахшабий ва бошқалар мактаб-лари самарали фаолият кўрсатиб турган².

Буюк муҳаддис Имом Бухорий (810-830) ўзининг илмий сафарлари давомида Насаф шаҳрида ҳам бўлган ва у ердаги ҳадис илмининг ривожланишида ҳам катта ҳисса қўшган. Насафда ҳадис илмининг илк даври Имом Бухорийнинг ҳаёти йилларига тўғри келади. Имом Бухорий Насафда турган вақтида ундан Абу Зайд Туфайл ибн Зайд, Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъқил ан-Насафий ас-Санжоний каби қатор кўзга кўринган муҳаддислар дарс олдилар, унинг ўзи ҳам Насаф уламоларидан анча таъсирланган³. Имом Бухорий Насафга келганларида шу ҳудуд аҳлидан бўлган Абу Зайд Туфайл ат-Тамимий ал-Ажирнинг уйларида бир муддат бўлган⁴. Насафлик муҳаддисларнинг ишончли эканлигига гувоҳлик бериб, бошқаларни улардан ҳадис эшитишга чақирди.

Насафлик муҳаддисларнинг ўзига хос томони шунда эдики, улар *зуҳда* (зоҳидликка) кўпроқ эътиборини қаратганлар. «Зуҳд» деганда улар таркидунёчиликни эмас, балки мулойимлик, хушмуомалалик, озга сабр қилиб, асосий эътиборини илмга сарфлашга қаратганлар. Бунда уларга Хуросон уламолари ўрناк бўлганлар⁵.

Насафда ҳадис илмининг намояндаларидан Абу Абураҳмон Муъоз ибн Йаъқуб ан-Насафий ал-Косоний (IX) балхлик муҳаддис Ҳотим ибн Улвон ал-Асамм аз-Зоҳиддан (IX) зоҳидликка оид ривоятларни келтирган. Муъоз ибн Йаъқуб ҳижрий 219 (милодий 834) йилда Насафда жомеъ масжиди қурдирган. Шунингдек, “Сиккат уз-зуҳход” (Зоҳидлар кўчаси) масжид, таҳоратхона ва қудуқ қурдирган. Бу кўча “Абу Абдураҳмон аз-Зоҳид” деб номланган.⁶

Насаф тарихида машҳур муҳаддислар сулолалари алоғида ўрин тутган. Улардан бири Абу Зайд Туфайл ибн Зайд ан-Насафий – Насафдаги ҳадис илми равнақига ўзининг улкан ҳиссасини қўшган⁷. IX-X асрларда ҳадисларни отадан-болага,

¹ Абу Саъд Абдулкарим ас-Самъоний. Насабнома. Таржимонлар: Абдулғафур Раззоқ Бухорий, Комилжон Раҳимов. -Тошкент:“HILOL-NASHR”, 2017. – Б.311-312 (бундан кейин: ас-Самъоний. Насабнома.)

² Камалиддинов Ш. «Китаб ал-ансаб» Аб Саъда Абдулкарима ибн Махаммед ас-Самани как источник истории и истории культуры Средней Азии. – Т., 1993. – С.164

³ Раҳимжонов Д. Имом Бухорий ва Насаф ҳадис мактаби // Имом Бухорий сабоқлари, 2000 йил 2-сон. – Б.91-93

⁴ ас-Самъоний. Насабнома. – Б.272

⁵ Раҳимжонов Д. Диссертация. – Б.14

⁶ ас-Самъоний. Насабнома. – Б.300

⁷ Шу асар. – Б.272

авлоддан-авлодга узатиб ривоят қилиш анъанага айланган бўлиб, Насафда ана шундай муҳаддис оилалари жуда кўп бўлган. Бунда ҳадис уламолари бошланғич билимни устоз сифатида ўз оталари ёки боболаридан олар эди¹. Абу Зайд Насафдаги ана шундай муҳаддис оилаларидан бирининг бобокалони эди.

У киши энг машҳур уламо ва муҳаддислардан бўлиб, 50 йилдан зиёд Насафда қозилик қилган, 93 йил яшаб, ҳижрий 279 (милодий 893) йил, муҳаррам ойининг тўртинчи кунида вафот этган. Имом Бухорий Насаф аҳлига у ҳақда: “Мен илм аҳлидан бўлмиш Абдуллоҳ исмли ҳамда бўлакча исмли минглаб шайхларни кўрдим, аммо сизларнинг шайхларингиз Туфайл ибн Зайддан одоблироқ кишини кўрмадим!”² – деб айтганлар.

Абу Зайднинг анъаналарини давом эттирган унинг икки ўғли – Абу Солиҳ Халаф ибн Туфайл ан-Насафий (в. 908 й.) ва Абу Ҳомид Зайд ибн Туфайл ан-Насафий (в. 957 й.) невараси ва шогирди – ўғли Абу Солиҳнинг фарзанди бўлмиш машҳур Абу Йаъло Абдулмуъмин ибн Халаф ан-Насафий (в. 957 й.) ҳам Насафда ҳадис илмини ривожлантиришда катта хизмат қилиб, ўз-ота боболарининг ишини давом эттирган³.

Насаф VIII-XII асрлар давомида Мовароуннаҳрда ҳадис илми марказла-ридан бирига айланган. Насаф шаҳри бутун вилоят толиблари учун марказий мактаб бўлиб хизмат қилган. Бу ерга Балад, Косан, Пазда, Касби, Моймарғ, Варсин, Йағна, Навқат-Қурайш, Офурон, Зодак, Каллосий, Муда, Санжон, Фижкат каби шаҳар ва йирик қишлоқлардан олимлар ҳам илм олиш учун ташриф буюришган. Шунингдек, Насаф воҳасидаги муҳаддис олимлар Баладий, Косоний, Паздавий, Касбавий, Ибсаний, Губдиний, Маймурғий каби нисбалар билан самарали илмий фаолият олиб боришган. Шунинг учун ҳам бу олимларнинг аксарияти нисбалари охирига “Насафий” сўзининг қўшиб айтилиши одатий ҳолга айланган эди.

Насаф шаҳри ва унинг атрофидаги ҳудудларда фаолият олиб борган муҳаддислар ҳақида ўз даврида иккита махсус асар яратилган. Улардан биринчиси – “Муфакхорот аҳл Кисс ва Насаф” (“Насаф ва Кеш аҳли тортишувлари”) Абул Ҳорис ибн Ҳамдуйа (Ҳамдувайх) ал-Варсиний (в. 927 й.) томонидан яратилган. Фақатгина бизга асарнинг номигина маълум. Насафлик муҳаддислар ҳақидаги иккинчи асар икки жилдли “Тарихи Насаф” асаридир. Ушбу асарни Абул Аббос Жаъфар ибн Муҳаммад ал-Мустағфирий ан-Насафий (в. 1041 й.) таълиф этган. Мазкур асарлар бизгача етиб келмаган бўлса-да, ушбу асарлардан Абу Ҳафс ан-Насафий ўзининг “Китоб ал-қанд” ва Абдулкарим Самъоний эса “Китоб ал-ансоб” асарида улардаги маълумотлардан фойдаланган⁴.

Насафлик муҳаддис уламолар шаҳар маънавий ҳаётида муҳим ўрин эгаллаганлар. Уларнинг орасида таълим – тарбия билан машғул бўлганлари анчагина эди. Хусусан, Абу Исҳоқ Иброҳим инб Маҳфуз ан-Насафий (ваф.418-1027 й.) адиблик, яъни талабаларга одоб илмидан сабоқ бериш билан шуғулланган.

¹ Раҳимжонов Д. Диссертация. – Б.14

² Нажмиддин Умар ан-Насафий. Ал-қанд фий зикри уламои Самарқанд [Самарқанд уламолари хотирасига доир қанд(дек ширин китоб)]. Араб тилидан Усмонхон Темурхон ўғли ва Бахтиёр Набихон ўғли таржимаси. -Тошкент: ЎЗМЭ ДИН, 2001. – Б.60 (бундан кейин. ан-Насафий. Ал-қанд.)

³ ан-Насафий. Ал-қанд. – Б.59-61

⁴ Раҳимжонов Д. Диссертация. – Б.15

Хуллас, ўрта асрларда Насаф вилоятидан етишиб чиққан муҳаддислар минтақада ҳадис илми ривожига алоҳида аҳамият касб этган.

INFLUENCE OF ISLAMIC IDEAS ON THE LEVEL OF SOCIAL DEVELOPMENT DURING THE LIFETIME OF ABU MANSUR MATURIDI

АБУ МАНСУР МОТУРИДИЙ ЯШАГАН ДАВРНИНГ ИЖТИМОЙ ТАРАҚҚИЁТ ДАРАЖАСИГА ИСЛОМ ДИНИ ҒОЯЛАРИНИНГ ТАЪСИРИ

Махсума Махмудбоевна Адашова,

*Тошкент давлат иқтисодиёт университети
“Ижтимоий-гуманитар фанлар” кафедраси таянч
докторанти*

Буюк мутакаллим Абу Мансур Мотуридий (алломанинг вафоти 333 хижрий йилда деб қайд этилган) дунёга келган вақт шундай бир давр эдики, мамлакатда Сомонийлар давлати (875-999 й.)нинг ҳукмронлик даври бўлиб, Мовароуннахрни ўрта асрларнинг қобилятли, серғайрат ва ниҳоятда зукко давлат арбоби Исмоил Сомоний бошқараётган эди. У Мовароуннахрни бирлаштиргач, кучли давлат тузишга интилиб, мамлакатда тинчлик ва осойишталикни таъминлашга бош бўлди. Сомонийлар давлати ўрта аср феодал давлатлари ичида нисбатан қудратли ва ўзининг мустақил ички ва ташқи сиёсатини эркин юрита оладиган давлат эди. “Машҳур тарихчи олим Ибн ал-Асир: “Сомонийлар давлати ер юзида кенг ёйилиб, кўп жойларни эгаллаган ҳамда сийрат ва адолат жиҳатидан энг яхши давлатлардан эди”, деб эътироф этган”. Яна бир энциклопедик олим Ибн Ҳалликон сомонийлар давлати амирларини шундай сифатлаган: “Сомонийлар подшоҳлари Мовароуннахр ва Хуросон султонларининг сийрат жиҳатидан энг яхшилари эди. Улардан ким подшоҳликка ўтирса, “султонлар султони”, деб аталар ва шу ном билангина танилар эди. Бу ном унга гўё белги бўлиб қолар эди. Одатда улар адолатли, заковатли ва илмли кишилар бўлганлар.”¹ Сомонийлар давлати илк ўрта асрлардаги энг қудратли давлатлар сафига кирган бўлиб, у ерда илм-фан, санъат, маданият бошқа мамлакатларга нисбатан яхшироқ ривожланган эди. Хусусан, Мовароуннахрда, муҳаддислик, фикҳшунослик, луғатшунослик ва бошқа исломий илмлар бўйича етук мутахассислар фаолият юритар эди. Исмоил Сомоний (874-907) даври эса ушбу давлатнинг энг гуллаган даври ҳисобланиб, давлатнинг сиёсий-иқтисодий, ижтимоий-маданий, маънавий-диний ҳаётида катта ўзгаришлар рўй бера бошлади.

Сомонийлар ҳукмронлиги даврида илм-фан ва маърифатнинг кенг ёйилишига қулай шарт-шароитлар бошқарув ҳокимияти томонидан яратиб берилган. Сомонийлар давлатининг марказий шаҳарларидан бўлган Самарқанд, Бухоро, Урганч, Балх, Марв каби ҳудудларда алоҳида китоб дўконлари очилган бўлиб, ерлик аҳолининг билим савиясини ошириш, диний ва дунёвий илм сирларини халққа танитиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган. “Ибн Синонинг ёзишича, у

¹ Оқилов С. Мовароуннахрда мотуридия таълимотининг шаклланиш тарихи Т; “Movarounnahr”, 2012. 24-25 б.

Бухоро бозоридан Абу Наср Фаробийнинг “Арасту метафизикасига шарҳлар” номли китобини 3 дирҳамга сотиб олган. Бу китобни ўқиб чиққач Ибн Сино юнон файласуфи Арасту таълимоти ва фалсафасининг моҳиятига тушуниб етган.”¹ IX асрга келиб, Мовароуннахрнинг маънавий ҳаётида ислом дини муҳим ўрин тута бошлайди. Ислом динидаги тенглик тамойили кун сайин аҳоли орасида диннинг мавқеи ошишига сабаб бўлди. Ислом динидаги ахлоқ ва интизом қоидаларининг устунлиги эса халқнинг бу динга нисбатан ишончини ошириб юборди. Ислом дини маҳаллий халқнинг аввалги маънавий бўшлиғини тугатиб, халқпарварлик, биродарлик, шукроналик, силаи раҳм каби инсоний фазилатларнинг қарор топишига сабаб бўлди. Сомонийлар даврида сиёсий барқарорлик, иқтисодий тараққиёт ва маданий юксалиш даражасига сезиларли даражада юқорига кўтарила бошлади. Самарқанд, Урганч, Бухоро ва Марв каби шаҳарлар илм-фан ва маданият марказлари сифатида ривожланиб, тараққий эта бошлади. Тарихчи Абу Мансур ас-Саолибийнинг сомонийлар Бухоросига берган таърифи бутун Ўтра Осиё давлатларининг IX-XIII асрлардаги аҳволига тегишлидир: “....шон-шухрат макони, салтанат каъбаси ва замонасининг илғор кишилари жамланган, ер юзи адибларининг юздузлари порлаган ҳамда ўз даврининг фозиллари йиғилган (жой) эди.”² Сомонийлар даврининг яна бир ютуқли томони Бағдоддаги “Байт ул-ҳикма” сингари Хоразм диёрида “Маъмун академияси” (Хоразм академияси) ташкил этилади. Айнан бу икки академия ўз даврида қанчадан-қанча буюк уламолар, алломалар ва қомусий олимларни етишиб чиқишида маърифат маскани вазифасини ўтаган. IX-XII асрларда илм-фан, маданият ва бошқа соҳаларнинг ривожланишида ислом динининг ҳам етарлича таъсири бўлди. Сомонийлар даврида ислом динини ўрганишга, унинг таълимоти ва аҳкомларини ўзлаштиришга қизиқиш кучайиб борди. “Манбаларнинг дарак беришича, Бухорода дастлабки мадраса Ковушдўзлар тими яқинида барпо қилинади. Ҳатто қонуншунослар учун ҳам махсус “Фақиҳлар мадрасаси” деган ихтисослаштирилган мадраса қурдирилган. Бундай билим масканларида Қуръони карим, ҳадис илми ва шариат асослари ҳар томонлама мукамал ўрганилган.”³ Ўша даврларда Самарқанд ва Бухорога шундай таърифлар берилган эди: “Самарқанд сайқали рўйи замин аст, Бухоро қуввати ислом дини аст.” Яъни, «Самарқанд ер юзининг сайқалидир, Бухоро ислом динининг қувватидир». Дарҳақиқат, бу шаҳарлар илм-фан равнақиға катта ҳисса қўшиб, буюк алломаларнинг камол топишида она замин вазифасини ўтаган. Бу маконда нафақат буюк алломалар, балки ислом таълимоти ғояларини чуқур ўрганиб, унинг ривожига ҳисса қўшган Имом ал-Бухорий, Исо ат-Термизий, Абу Мансур Мотуридий, Бурхониддин Марғиноний, Маҳмуд Замахшарий каби уламолар камолга етган. “Марказий Осиё халқлари кўплаб динларга эътиқод қилар, ҳар хил ғоялар ва таълимотлардан яхши ҳабардор эдилар. Уларни ўзаро қиёслаш, ҳар бир ғоянинг самарали жиҳатларини ажратиб олиш ва унумли фойдаланиш кўникмасига эга эдилар”⁴. Шу сабабдан америкалик фан тарихчиси Ф.Старр: «Дунёнинг ҳар қандай бошқа бурчагида интеллектуал жиҳатдан бундан-да «бағрикенг» минтақани тасаввур

¹ Муҳаммаджонов А. Ўзбекистон тарихи. “Ўқитувчи”. Т.; 2000 й. 125 б.

² Ўзбекистон тарихи. Т., “ЎАЖБНТ” Маркази, 2003 й. 193 б.

³ Ўзбекистон тарихи. Т., “ЎАЖБНТ” Маркази, 2003 й. 208-209 б.

⁴ Абдурахим Эркаев “Маънавиятшунослик” 1-китоб Т; “Маънавият” 2018 й. 400 б.

қилиш мушкул»,¹ - дея таъкидлаган. Араб халифалиги бу борада ўз таркибига кирган мамлакатларда илгари эришилган ютуқларнинг кўпчилигига ворис бўлди. Уларни ислом мафкурасига мослаштириб янги тамаддунининг асосига қўйди. Ислом тамаддунининг равнақ топишига бизнинг аждодларимиз муносиб ҳисса қўшдилар

Дарҳақиқат, буюк алломаларимизнинг ислом тамаддуни ривожига қўшган ҳиссалари натижасида диннинг маънавий қиёфаси янада бойиб, унинг негизида янги илмий соҳаларнинг шаклланишига сабаб бўлди. Масалан, Қуръони карим оятларини тафсир қилиш билан бирга янги “таъвил” номли илмий фан соҳаси юзага келди. “Мумтоз ислом даврида Бухоро, Самарқанд, Марв, Насаф, Урганч, Балх диний ва дунёвий илмларнинг марказига айланди. Нажмиддин Насафий «Китоб ал-қанд фи зикри уламои Самарқанд» асарида бу шаҳарда «ўрта асрларда яшаган кўпдан-кўп (мингдан ортиқ) фикҳ олимлари, ҳадис ровийлари ва бошқа кўп соҳаларда калам тебратган илм аҳллари ҳақида мукаммал маълумот беради»².

Ислом дини Мовароуннаҳрга кириб келиб, йиллар давомида маҳаллий халқнинг онгига мустаҳкам ўрнашгунга қадар, Қуръонга тартиб берилган, фикҳ мактаблари (мазҳаблар), шариатнинг кўпчилик меъёрлари белгиланган ва жадал суръатларда ривожланиши, бойиши, такомиллашуви давом этмоқда эди. Бу даврда ислом олимларининг асосий эътибори пайғамбар ҳадисларини тўплаб, улар негизида ибодат, ахлоқ ва ҳуқуқ, яъни шариат масалаларини ёритишга қаратилган эди. Юксак маданий, илмий-интеллектуал салоҳиятга эга бўлган Марказий Осиё халқлари исломни қабул қилгач, улар орасидан етишиб чиққан олимларнинг бир қисми ислом илмини ривожлантириш билан шуғуллана бошлади ва улардан энг буюклари ўз соҳаларида етакчи ўринларга чиқиб олди. Ҳадис илмида тан олинган олтита буюк муҳаддиснинг тўрттаси Марказий Осиё (Мовароуннаҳр ва Хуросон) фарзандларидир. Ислом динининг Мовароуннаҳрга кириб келиши кишилар турмуш тарзига ўзгача таъсир кўрсатмай қолмади.

Абу Мансур Мотуридий яшаган муҳитнинг маданий кўринишларини тадқиқ этиш алломанинг олим сифатида камол топишида ва буюк сиймо бўлиб етишишида қай даражада рол ўйнаганлигини билиб олиш имконини ёритиб беради. “Маълумки, бирор бир жойда улуғ даҳолар, мутафаккирлар пайдо бўлиши учун ўша ерда аждодлардан мерос тафаккурлар йиғиндиси, маданий ва илмий муҳит, қулай шарт-шароитлар бўлиши лозимдир. Шу фикрдан келиб чиқадиган бўлсак, имом, калом илмининг пешвоси, шайх Абу Мансур ал-Мотуридийни қайси муҳит парваришлаб улғайтирди, у аждодларининг қайси тажрибаларига суяниб бундай юксакликларга кўтарилди? ”³ Дарҳақиқат, олимлик мақомига эришиш жараёнида шахснинг улкан иқтидор ва салоҳияти, тинимсиз ҳаракат ва машаққатлари билан бирга у яшаб турган ижтимоий-маънавий муҳитнинг ҳам таъсири муҳим рол ўйнайди.

Хулоса қилиб айтганда, Абу Мансур Мотуридийни Мовароуннаҳрнинг юксак руҳий-маънавий қудратга эга бўлган табаррук тупроғи дунёга келтирди ва илм-фанга

¹ Фредерик Старр. Марказий Осиёнинг янгитдан кашф этилиши. -Т.: «Жаҳон адабиёти», 2014, май, 54-6.

² У. Уватов. Донолардан сабоқлар. - Т.: 1994. 65-6. 2 Қ а р а н г: Абдулкарим ас-Самъоний. Насабнома. - Б.: «Бухоро» нашриёти, 2003. 250-6.

³ А.Бердимуродов. Имом Абу Мансур ал-Мотуридий даврининг маданий муҳити. Имом ал-Мотуридий ва унинг ислом фалсафасида тутган ўрни. Халқаро конференция материаллари Т;2000 й. Самарқанд 21-22 б.

дахлдор сиймо сифатида улғайтирди. Чунки, аллома яшаган даврда Самарқанд Шарқнинг йирик илмий ва маданий марказларидан бири бўлган. Бу кўҳна маскан Абу Мансур Мотуридий каби улуғ алломаларнинг дунёга келишига, илм-фан ривожига улкан ҳисса қўшиб, инсоният тарихида ўчмас из қолдиришларига сабаб бўлган. Унутмаслик лозимки, ҳар қандай буюкликнинг асосини у озиқланадиган маънавий бойлик манбалари ва мавжуд ижтимоий-маънавий муҳитнинг тараққиёт даражаси белгилаб беради.

LIFE AND SCIENTIFIC WORKS BY JA'FAR IBN MUHAMMAD MUSTAGHFIRI

ЖАЪФАР ИБН МУҲАММАД МУСТАҒФИРИЙНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЛМИЙ АСАРЛАРИ

Баҳодир Музаффар ўғли Мирзаев,

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходими

Қашқадарёда ўтмиш адабий ҳаётининг шаклланиши халқимиз маданиятининг умумий тараққиёти тарихи билан чамбарчас боғлиқ. IX-X асрлардаёқ Насафда ёзма адабиёт намуналари вужудга кела бошлаган эди.

Сомонийлар ўрнига ҳокимиятга келган туркий сулола-қорахонийлар даврида, В.В. Бартольд таъбири билан айтганда, Марказий Осиё маданий ҳаётида бирон-бир нарса ўзгармади. Мамлакатнинг туркийлар томонидан эгалланиши, бу босиб олишнинг маданий ҳаётнинг умумий шароити учун оқибати қандай бўлишидан қатъий назар тараққиётнинг табиий жараёнини тўхтата олмади.¹

Насаф қадимда Насафий алломаларни етиштириб берган кўплаб оилалари билан машҳур бўлган. Шулардан бири – Мустағфирийлар, Насафдаги зиёли, илм ва хатиблик борасида машҳур оилалардан бўлган.

Самарқанд раисларидан Абу Бакр Аҳмад ибн Исмоил ибн Омирнинг таржимаи ҳолида шундай деган: “Бобом Абу Бакр ибн Мустағфирий бизнинг уйимизда бўлганида бизникига келарди, шу ерда ҳадис айтиб берарди. Жуда кўп ҳадис билар эди”.²

Тўлиқ исми Абу Аббос Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Муътаз ибн Муҳаммад ибн Мустағфир ибн Фатҳ ибн Идрис Мутоввиъий Мустағфирий Насафий Нахшабий. У 961/350 йилда туғилган, 1041/432 йили жумодул аввал ойининг сўнгги кунларида вафот этган.

Абу Аббос илм талабида турли шаҳарларга сафарга чиққан. Жумладан, Хуросон, Марв ва Сарахсда маълум муддат истиқомат қилган. Аллома бу шаҳарларда ҳадис ва фикҳни ўрганган. Кейин Насафга қайтиб шу ернинг муфтиси ва хатиби бўлган.

Унинг асарлари

¹ Поён Равшанов. Қарши тарихи. Янги аср авлоди. Тошкент. 2006 й. -322 б.

² Такийиддин ибн Абдулқодир. Ат-табақотус суннийя фи тарожимил ҳанафийя. Дорур рифоий. Риёд. 1983 й. -280 б.

Мустағфирий ҳаёти ва ижодини ёритувчи манбаларда унинг кўплаб асарлар ёзгани қайд этилган.

Унинг асарлари олимлар орасида машҳур манбаларга айланди. Самъоний “Ансоб” асарида Мустағфирийнинг “Насаф ва Кеш тарихи” асарида катта фойда олганини таъкидлаган. Бундан ташқари, Заҳабий ва Хатиб Бағдодий каби тарихчи олимлар ҳам ушбу асардан унумли фойдаланганини айтиб ўтиш керак.

Мустағфирий нафақат ҳадис илми, балки тасаввуф, тарих, фикҳ, тажвид ва адабиёт соҳаларига доир асарлар ҳам битган. Бу асарларнинг аксарияти бугунги кунгача етиб келмаган. У ёзган асарлардан тўрттаси таҳқиқ қилиниб нашр этилган. Улар:

•**Фазоилул Қуръон.** У соҳада ёзилган энг муҳим манбалардан биридир. Бу асар Аҳмад ибн Форис Саллум томонидан 2006 йилда Байрутда икки жилдда нашр этилган.

Китобнинг муқаддимасида ношир Қуръони каримнинг фазилати ҳақидаги масалаларга тўхталиб, тегишли далилларни келтирган. Бундан ташқари, Қуръони каримнинг фазилатлари билан боғлиқ ҳадисларга умумий баҳо бериб, уларга амал қилиш борасидаги уламоларнинг фикрларини айтиб ўтган. Бундан ташқари, Мустағфирий ҳаёти ва ижоди ҳақида умумий маълумот берган.

Аҳмад ибн Форис Мустағфирийнинг "Фазоилул Қуръон" асари Туркиядаги Сулаймония кутубхонасида қайд қилинган нусхада нашр эттирган. Шунингдек, у асарнинг асл нусхаси бошқа ҳеч бир жойда учрамаслигини айтади. Бу асарнинг битта – Туркия нусхаси бор. Китобни Мустағфирийдан қози Ҳасан Насафий, ундан Муҳаммад ибн Умар ибн Абдулазиз Бухорий ривоят қилган. Нусха муаллифи ҳам у ҳисобланади.

Асар нусхасининг ёзуви яхши ҳолатда, унинг XII асрга оидлигини кўрсатувчи белгилар бор. Масалан, баъзи ҳарфларга нуқталарни қўймасдан, шаклини ёзиш билан кифояланган. Хабарни, ҳадисни муҳаддисларнинг одатига кўра ўртаси нуқтали айлана билан тугатган. Лекин айрим саҳифаларга етган зарар баъзи сатрларга таъсир қилган. Нусханинг аввалги ва охири вароғи тушиб қолган. Нусха 228 вароқдан иборат, ҳар бир саҳифада 22 қатор бор.¹

Қўлёзманинг аввалги ва сўнгги саҳифалари тушиб қолган. Нусханинг кўчирилган йили номаълум, чунки одатда саналар китобнинг охирига ёзилади. Асарнинг сўнгги вароқлари юқорида айтилганидек мавжуд эмас. Қўлёзма нусхада китобнинг дастлабки тўрт боби мавжуд эмас.

Шунинг учун китобнинг биринчи қисмида айнан қайси мавзулар ёритилганлиги аниқ эмас. Аммо, бу соҳада битилган аввалги ва бошқа манбаларга қараб, дастлабки бобларда Қуръоннинг фазилати, нозил бўлиши, уни ўрганишга ундаш, Қуръон устози ва шогирдининг одоби ва шу каби масалалар ўрин эгаллаган деб хулоса қилиш мумкин.

Асарнинг иккинчи қисмида сура ва оятларнинг фазилатлари ҳақида ҳадислар ривоят қилинган. Бу соҳада китоб ёзишдан асосий мақсад ҳам шу.

¹ Жаъфар ибн Муҳаммад Мустағфирий. Фазоилул Қуръон. Дору Ибн Ҳазм. Байрут. 2006. -101 б.

Учинчи қисмда сажда ҳақида ривоят қилинган ҳадислар берилган. Бу Мустағфирий асаринининг бошқа асарлардан фарқ қиладиган асосий хусусиятдир. Асарда нашриёт рақамига кўра 1408 та ривоят мавжуд.

•**Далоилун нубувва.** Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом сийрати, мўжизалари ва авлиёларнинг каромати ҳақида ёзилган муҳим манбадир. Бу асарни ҳам таҳқиқ қилган киши Аҳмад ибн Форис Саллум бўлади.

Муқаддима қисмида ношир уламоларнинг фикрларини келтириб, матнлар асосида “далоил” тушунчасини изоҳлаган. У Қуръон Пайғамбар алайҳиссаломнинг қиёматгача давом этадиган мўжизаси эканлигини далиллар билан исботлашга ҳаракат қилган. Худди шу тарзда авлиёларнинг мўжизалари билан боғлиқ муҳим масалаларни ҳам тилга олган.

Мустағфирийнинг “Далоилун нубувва” асарининг ягона – Париж нусхаси мавжуд бўлиб, китоб у асосида таҳқиқ илинган. Икки жилддан иборат китобда 675 та ҳадис ва ривоят мавжуд.¹

•**Тиббун Набий.** Жуда кўплаб манбалар Мустағфирий Пайғамбар алайҳиссаломнинг саломатлик, тиббиётга оид ҳадисларини жамлаган асар ёзганини таъкидлайди.

Асар ҳақида Носириддин Тусий “Одобул мутааллимин” китобининг “Ризқни чақирадиган ва тўсадиган нарсалар, умрни узайтирадиган ва қисқа қиладиган нарсалар” фаслида, умрни узайтириш ҳақида “Шайх, имом Абу Аббос Мустағфирий “Тиббун Набий” асарида тўплаган тиббиётга оид ҳадислар билан (уларга амал қилиб) умрга барака сўралади”, деган.² Бу асар турли йиллар ва ҳар хил жойларда беш марта нашрдан чиққан.

•**Аз-зиёdot.** Мустағфирийнинг бу асари Абдулғани ибн Саид Аздийнинг исмлари, лақаблари ва нисбалари бир, аммо талаффузи бошқа “Ал-Мухталиф вал Муъталиф” номли ровийлар ҳақида ёзган асарига кўшимча ҳисобланади. Асарнинг қўлёзма нусхаси Заҳирийя кутубхонасида бўлиб, бир неча бор нашр қилинган.

Абу Аббос Мустағфирийнинг бизгача етиб келмаган, лекин барча тарих манбаларида санаб ўтилган бошқа асарлари ҳам бор

•**Насаф ва Кеш тарихи.** Бу асар олимлар назарида жуда ҳурматга сазовор ва кенг фойдаланиладиган манба ҳисобланган. Самъоний, Заҳабий, Абу Ҳафс Умар Насафий ва бошқа кўплаб тарихчи олимлар фойдаланган асосий манбалардан бўлган. Афсуски, у бугунги кунгача етиб келмаган.

•**Ал-Мусалсалот.** Бу Мустағфирийнинг кичик, аммо машҳур асари бўлиб, кўплаб ишончли уламолар томонидан ривоят қилинган.

•**Ад-Даъавот.** Аҳмад ибн Исмоил Нишопурда 486/1093 йили ҳофиз Ҳасан Самарқандийдан Мустағфирийнинг “Ад-Даъавот” ва “Руқо” асарларини эшитган.³

•**Маърифатус саҳоба.** Машҳур асар бўлиб, алломанинг ҳаёти ҳақида маълумот берувчиларнинг барчаси бу асарнинг номини тилга олган. Қолаверса, Ибн Ҳажар Асқалоний асраларида ундан кўп фойдаланганини таъкидлаган.

¹ Жаъфар ибн Муҳаммад Мустағфирий. Далоилун нубувва. Дорун наводир. Байрут. 2010. -896 б.

² Носириддин Тусий. Одобул мутааллимин. Мажаллату маъҳадил махтутотил арабийя. 1957. -284 б.

³ Абдулқарим Қазвиний. Ат-тадвин фи ахбори қазвин. Дор кутубил илмиё. 2 ж. -143 б.

• Булардан ташқари, аллома “Ал-вафо” (Вафо ҳақида китоб), , “Ад-даъавот” (Дуолар), “Хутабун набий” (Пайғамбар хутбалари), “Тиббун набий” (Пайғамбар табобати), “Аш-шеър ваш шуаро” (Шеърят ва шоирлар ҳақида), “Руқо” (Даво китоби) ва яна бир қатор асарлар муаллифи ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш керакки, Мовароуннаҳр уламолари илмнинг барча жабҳаларида пешқадамлардан бўлган, айнан улар кўплаб илмларнинг тамал тошини қўйган. Жумладан, Абу Аббос Мустафийнинг илмий меросини, улардаги тарихимизни ўрганиш, кенг жамоатчиликка етказиш тадқиқотчиларнинг устувор вазифаси бўлиб қолмоқда.

DESCRIPTION OF CENTRAL ASIAN THINKERS IN MEDIEVAL LATIN SOURCES (Based on the Analysis of the 15th–16th Centuries Annals)

ЎРТА АСР ЛОТИН ТИЛЛИ МАНБАЛАРДА МАРКАЗИЙ ОСИЁ АЛЛОМАЛАРИНИНГ ТАСВИРЛАНИШИ (XV–XVI аср солномалари таҳлили асосида)

Отабек Валижонович Маҳмудов,

*Фарғона давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси мудири
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент*

Фан тарихидан яхши маълумки, IX–XII асрларда яшаб-ижод қилган марказий осийлик алломалар ҳаёти ва илмий меросини ўрганишда ўрта аср мусулмон библиографлари Ибн ан-Надим (тах. 932–995)¹, Ибн ал-Қифтий (1172–1248)², Ёқут ал-Ҳамавий (1179–1229)³, Ибн ал-Усайбиъа (1200–1270)⁴, Ибн Халликан (1211–1286)⁵ларнинг турли даврларда яратган соҳага оид асарлари шарқшунослар доимий мурожаат қилувчи энг ишончли ҳамда нодир манбалар ҳисобланади. Бу борада,

¹Ibn an-Nadim. Kitāb al-Fihrist. / vorbereiten der Veröffentlichung G.Flügel. – Zwei bände. – Leipzig: Verlag von F.C.W.Vogel, 1872. – 725 s.

²Al-Qiftī Jamāl al-Dīn. Taʾrīkh al-ḥukamāʾ. / Ed. J.Lippert. – Leipzig: Theodor Weicher, 1903. – 356 s.; Al-Qifti. The Biographies and the Books of the Great Philosophers. / Ed. Ibrahim Shams-ad-Din. – Beirut: Dar al-Kotob Al-Ilmiyah, 2005. – 326 p.

³Yāqūt al-Hamawī. Irshād al-Arīb ilā Maʾrifat al-Adīb. 7 vols. / Ed. by D.S. Margoliouth. – Leiden: Brill, 1907–1931.; Yāqūt al-Hamawī. Muʾjam al-Udabā. – Beirut, 1993. – 3541 p.

⁴Ibn Abī Uṣaybiʿah. Uyūn ul-Anbā fī Ṭabaqāt ul-Aṭibbā. Lives of the physicians. / Ed. Ibn Al-Tahhan. – Cairo: Al-Wahbah Printing Press, 1882. – 406 p.; Ibn Abī Uṣaybiʿah. ‘Uyūn al-anbāʾ fī ṭabaqāt al-aṭibbāʾ. The best accounts of the classes of physicians. – 5 vol. / Ed. and trans. by E. Savage-Smith, S. Swain, G.J. van Gelder / in Handbook of Oriental studies. – Leiden: Brill, 2020. – 4513 p.; Ibn Abi Useibia. Kitāb ‘ayoun al inbā fī tabaqāt al atibāʾ. / Herausgegeben von A.Müller. – Königsberg: Selbstverlag, 1884. – 924 s.

⁵Ibn Khallikan. Biographical Dictionary. / Translated from the Arabic. – Vol. I. / Trans. by Baron Mac Guckin de Slane. – Paris: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1842. – 734 p.; Ibn Khallikan. Biographical Dictionary. / Translated from the Arabic. – Vol. II. / Trans. by Baron Mac Guckin de Slane. – Paris: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1843. – 718 p.; Ibn Khallikan. Biographical Dictionary. / Translated from the Arabic. – Vol. III. / Trans. by Baron Mac Guckin de Slane. – Paris: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1868. – 708 p.; Ibn Khallikan. Biographical Dictionary. / Translated from the Arabic. – Vol. IV. / Trans. by Baron Mac Guckin de Slane. – Paris: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1871. – 640 p.

кейинги даврларда ижод қилган Мустафо Абдуллоҳ (1609–1657)¹нинг «Кашф аз-Зунун ‘ан ‘асоми ‘л-Кутуб ва-л-фунун» («Фанлар ва китобларнинг номланишига оид фикрларни текшириш») номли асари ҳам муҳим ўринга эга.

«Ўрта аср Европа таржима марказларида Шарқ олимлари илмий меросининг ўрганилиши» мавзусида олиб борилган докторлик диссертацияси тадқиқотлари натижасида XII–XIII асрларда асарлари латин тилига ўгирилган қирқ нафарга яқин мусулмон Шарқи олимлари, шу жумладан ўн нафарга яқин марказий осиелик алломалар аниқланди. Айни жиҳат, асарлари таржима қилинган алломаларнинг ҳаёти ва илмий мероси маҳаллий европалик тарихчилар томонидан ўрганилган-ми? деган саволни юзага келтиради. Қуйида, мазкур масала юзасидан олиб борилган изланишларимизнинг айрим натижалари баён қилинади.

IX–XII асрларда ижод қилган Марказий Осиё алломалари илмий меросига оид маълумотлар итальян солномачиси ва илоҳиётчи олими Жакома Филиппо Форести (1434–1520)нинг «*Supplementum Chronicorum Orbis, ab initio mundi ad annum 1482*» («Бутун жаҳон солномасига қўшимчалар: дунёнинг яратилишидан то 1482 йилга қадар») номли асарида келтирилган. 1482 йилда ёзиб тугалланган ва 15 қисмдан иборат асарда мусулмон Шарқининг ўн нафар алломаси тўғрисидаги қайдлар ҳам мавжуд. Улардан ал-Форобий, ар-Розий, Ибн Сино ҳамда Ибн Рушд фаолиятига алоҳида эътибор қаратилиб, олимларнинг таржимаи ҳолига оид маълумотлар баён этилган. Бироқ, муаллифнинг бу борадаги кўплаб маълумотлари ўта чалкаш бўлиб, айримлари умуман ҳақиқатдан йироқдир. Жумладан, асарда Ибн Сино севильялик (*Avicena quoque Hispalensis*)², ар-Розий эса карфагенлик (*Rasis quidam Poenus*)³ олим сифатида кўрсатилади. Ажабланарлиси, муаллиф *Ибн Сино Вифиния*^[*] нинг шоҳи эканлиги, у *Ибн Рушд томонидан заҳарлангани, бироқ, умрининг сўнггида Ибн Рушдни қатл эттирган* (*Avicena ... Bythinie regem, et ab Averoi medico venenatum tradunt, sed antequam periret ipse illum Averoi interfecisse*)⁴ лигини ёзади. Мазкур

¹Mustafa ben Abdullah. Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum. / Primum edidit Latine vertit et commentario indicibusque G.Fluegel. – Vol. I. – Leipzig: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1835. – 553 p.; Mustafa ben Abdullah. Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum. / Primum edidit Latine vertit et commentario indicibusque G.Fluegel. – Vol. II. – Leipzig: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1837. – 680 p.; Mustafa ben Abdullah. Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum. / Primum edidit Latine vertit et commentario indicibusque G.Fluegel. – Vol. III. – London: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1842. – 677 p.; Mustafa ben Abdullah. Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum. / Primum edidit Latine vertit et commentario indicibusque G.Fluegel. – Vol. IV. – London: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1845. – 629 p.; Mustafa ben Abdullah. Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum. / Primum edidit Latine vertit et commentario indicibusque G.Fluegel. – Vol. V. – London: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1850. – 677 p.; Mustafa ben Abdullah. Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum. / Primum edidit Latine vertit et commentario indicibusque G.Fluegel. – Vol. VI. – London: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1852. – 695 p.; Mustafa ben Abdullah. Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum. / Primum edidit Latine vertit et commentario indicibusque G.Fluegel. – Vol. VII. – London: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1858. – 1280 p.

²Foresti J.F. Supplementum Chronicorum Orbis, ab initio mundi ad annum 1482. – Venetiis: Bernardinus de Benaliis, 1486. – P. 220 (– 557 p.).

³ Foresti J.F. Supplementum Chronicorum Orbis, ab initio mundi ad annum 1482. – Venetiis: Bernardinus de Benaliis, 1486. – P. 221.

*Кичик Осиёнинг шимоли-ғарбидаги тарихий вилоят. Бугунги кунда Туркия Республикасининг таркибида ҳисобланади.

⁴Foresti J.F. Supplementum Chronicorum Orbis, ab initio mundi ad annum 1482. – Venetiis: Bernardinus de Benaliis, 1486. – P. 273.

маълумотлар Ж.Ф.Форести мусулмон алломалари таржимаи ҳоли билан бевосита таниш бўлмаганлиги, маълумотларни келтиришда эса ўрта аср Ғарб солномачилигига хос равишда воқеаларни бадий тўқима орқали янада кучайтиришга асосланганлигидан далолат беради. Асарда *ал-Форобий миллати бўйича араб* [эканлиги таъкидланиб], *замонасининг машҳур файласуфи ва астрономи бўлган* (*Alpharabium natione arabem, philosophum et astronomum insignissimum hisdem temporibus fuisse et viguisse tradunt*) лиги қайд этилади. Муаллиф ал-Форобий *ёзган айрим шарҳлар лотин тилида ҳам мавжуд* (*E quibus etiam quaedam apud latinos habentur commentaria*)¹ эканлигини таъкидлайди. Бу аллома томонидан Аристотел асарларига ёзган шарҳлар XV асрда ҳам анча кенг тарқалганлигини англатади. Бундан ташқари, асарда ал-Форобийни *астроном* (*astronomum*) сифатида таърифлангани эътиборга лойиқ. Алломанинг бугунги кунда астрономияга оид 3 та асарни маълум. Булар «Рисола фимо йасихху ва мо до йасихху мин аҳком ан-нужум» («Юлдузлар муҳокамасида тўғри ва нотўғри жиҳатларга оид рисола»), «Китоб ал-давоҳиқ» («Қўшимчалар китоби»), «Шарҳ ал-Мажистий» («ал-Магестга шарҳ») номли асарлар бўлиб, улар XII–XIII асрлар ва кейинги даврларда ҳам Европада лотин тилига таржима этилмаган. Ж.Ф.Форестини эса араб тилини билмаган ва ўз асарини ёзишда бирор бир араб тилли манбага мурожаат қилмаган. Шу боисдан, муаллиф ал-Форобийнинг юқоридаги асарлари билан шахсан таниш бўлмаган, деб ўйлаймиз. Бизнингча, муаллиф ўзи фойдаланган лотин тилли манбалардаги машҳур астроном *Alfraganus* (ал-Фарғоний)ни Европада асосан фалсафий асарлари таржима қилинган *Alpharabius* (ал-Форобий) билан чалкаштирган бўлиши мумкин. Ж.Ф.Форести асари илк бор 1486 йилда Венецияда чоп этилган. Айни нусха бугунги кунда Севилья университети кутубхонасининг Қадимги фондида А335/0661 рақами билан сақланмоқда.

XII–XIII асрларда Европа ҳудудида олиб борилган таржима жараёнига оид маълумотлар немис олими, шифокор ва солномачиси Хартман Шедель (1440–1514)нинг «*Registrum huius operis libri cronicarum cum figuris et imaginibus ab initio mundi*» («Шахслар ва тасвирлар билан бойитилган солномалар жамланмаси: дунёнинг яратилишидан ҳозирга қадар») ҳамда француз астрологи ва файласуф олими Симон де Фарез (1450–1499)нинг «*Recueil des plus célèbres astrologues et quelques hommes doctes*» («Машҳур астрологлар ва фан намоёндаларига оид тўплам») номли асарларида ҳам учрайди. Бунда, муаллифлар мусулмон Шарқи, шу жумладан Марказий Осиё алломалари асарларини лотин тилига таржима қилиниши хусусида фикр билдириш асносида асарлар муаллифларининг шахсиятига оид маълумотларни қайд этишади. Мазкур икки асар Ж.Ф.Форестининг юқоридаги китобига асосланганлиги боис, уларда ҳам алломаларнинг шахсияти тўғрисида янглиш ва хато маълумотлар берилган.

Жумладан, Х.Шедель асарида Исҳоқ Исроил ибн Сулаймон, ар-Розий, ал-Форобий, Яҳё ибн Сарафюн, Ибн Сино, ал-Ғаззолий, Ибн Рушд ва Ибн Зухр каби олимларнинг исмлари тилга олинган. Муаллиф Ибн Сино шахсиятига алоҳида эътибор қаратиб, уни машҳур шифокор сифатида эътироф этиш баробарида алломани

¹Foresti J.F. Supplementum Chronicorum Orbis, ab initio mundi ad annum 1482. – Venetiis: Bernardinus de Benaliis, 1486. – P. 272.

*Қуртобанинг (regem de Cordoba) қироли*¹, деб таърифлайди. Бундан ташқари, асарда турли даврларда яшаган *ал-Ғаззолий, ал-Форобий ва Ибн Сино замондош бўлганликлари ва улар Ибн Рушд билан бир даврда яшаганликлари (Algazel etiam et Alfarabius videntur fuisse contemporanei Avicennae, qui fuerunt tempore Averrois)*² қайд этилган.

С. де Фарез асарида эса *Абу Маишар ал-Балхий Афинада самарали ижод қилган (Albumazar le Grant fl orit a Athenes)*³ лиги таъкидланган.

Тадқиқотимиз натижалари шундан далолат бермоқдаки, XII–XIII асрларда ижод қилган таржимонлар таржима қилинаётган асар муаллифлари тўғрисида маълумотларга эга бўлишмаган. Шу боисдан ҳам яратилган таржима матнида асар муаллифининг шахсиятига оид қўшимча маълумотлар берилмаган. Бунинг натижасида кейинги даврларда яшаган Ж.Ф.Форести, Х.Шедель ва С. де Фарез каби араб тилини билмаганлиги боис бу тилдаги манбалардан фойдаланиш салоҳиятига эга бўлмаган ғарблик олимлар таржималарда муаллиф сифатида кўрсатилган *Albumazar, Alcoarismi, Alfraganus, Alfarabius, Avicenna* ва бошқа марказий осиелик алломаларини европалик олимлар, деб ўйлашган. Ибн Синони севильялик, ал-Балхийни эса афиналик сифатида кўрсатилганлиги бунинг яққол мисолидир. Бундан ташқари, таржималар матнида муаллифлар тўғрисида маълумотларнинг мавжуд эмаслиги, айрим европалик тарихчиларни асар муаллифининг сунъий биографиясини яратиш борасидаги уринишларига сабаб бўлган. Натижада Ж.Ф.Форести, Х.Шедель ва С. де Фарез асарларида кузатилганидек Марказий Осиё алломалари шахсиятига оид тўқима ёки афсонага асосланган маълумотлар шаклланган.

MANUSCRIPTS OF FUTUH AL-BULDAN

“ФУТУҲ АЛ-БУЛДОН” АСАРИ ҚЎЛЁЗМАЛАРИ

Соҳибжон Хикматали ўғли Умматалиев,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси таянч докторанти

Тарихий қўлёзма асарларни ўрганиш ва уларни замонавий кўринишда чоп эттириш илмий-тадқиқот ишларининг ривожини учун хизмат қилиб, илмий манбадан фойдаланиш имкониятини оширади.

Аҳмад ибн Яҳё ал-Балазурий тарафидан ёзилган “Футуҳ ал-булдон” асарининг бир неча қўлёзма нусхалари бугунги кунгача етиб келган бўлиб, улар жаҳоннинг турли қўлёзма фондларида сақланади. Қуйида уларнинг айримлари хусусида тўхталиб ўтилади.

Асарнинг Америка қўшма штатларининг Нью Хавен шаҳридаги Яле университети кутубхонасида сақланаётган нусхаси X асрда кўчирилган бўлиб,

¹Schedel H. Registrum huius operis libri cronicarum cum figuris et imaginibus ab inicio mundi. – Nuremberg: A.Koberger, 1493. – P. 202b. (– 336 p.).

²Schedel H. Registrum huius operis libri cronicarum cum figuris et imaginibus ab inicio mundi. – Nuremberg: A.Koberger, 1493. – P. 202c.

³De Phares S. Recueil des plus célèbres astrologues et quelques hommes doctes. – Paris: H.Champion, 1929. – P. 279–280. (– 307 p.).

қадимийлиги билан бошқа нусхалардан ажралиб туради. У университетнинг Беинеске нодир китоблар ва қўлёзмалар кутубхонасидаги араб қўлёзмалари тўпламидан ўрин олган. Қўлёзма ҳақида Фуат Сезгин (1924-2018) “Geschichte des arabischen Schrifttums” (“Араб ёзма манбалари тарихи”) асарида маълумот берган¹. Сезгин таъкидлаганидек, қўлёзма Ландберг МСС 33 шелф белгиси билан каталогланган. Чунки у швед шарқшуноси граф Карло Ландберг (1848-1924) томонидан тўпланган қўлёзмалар таркибида бўлган. 1900 йили Америка миллий тарихи музейи директори М.К.Жессап (1830-1908) К.Ландбергдан қўлёзмаларни сотиб олган ва Яле университетига совға қилган².

Мазкур қўлёзма нусха қадимийлиги билан алоҳида аҳамиятга эга бўлса-да, унда колофон мавжуд эмас. Китобнинг 1а саҳифасида “Зайл ат-Табарийнинг муаллифи ал-Фарғоний хати билан” деган жумла келтирилган. Қўлёзманинг котиби машҳур тарихчи Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийнинг шогирди Абу Муҳаммад Абдуллох ибн Аҳмад ал-Фарғоний (ваф. 973) бўлиб, ат-Табарийнинг “Тарих ар-русул ва ал-мулук” асарига қўшимча “Зайл тарих ат-Табарий” номли асар ёзган³. Котибнинг яшаган даври асарнинг X асрда кўчирилганлигига далолат қилади.

Қўлёзма насх ёзувида бўлиб, саҳифанинг аксарият қисмини эгаллаган ва жуда зиж шаклда ёзилган. У 96 варақдан иборат ва уларнинг аксарияти шикастланган. Хусусан, айрим саҳифаларнинг чети йиртилган ҳамда муқовадан ажраган.

Бугунги кунгача “Футуҳ ал-булдон” асарининг замонавий нашрлари бир неча маротаба чоп этилган бўлса ҳам уларда мазкур қўлёзмадан истифода қилинмаган. XX аср бошида Яле университетида фаолият юритган машҳур тарихчи ва археолог Чарлз Торри (1863-1956) янги сотиб олинган Ландберг коллексиясидаги баъзи ноёб асарларни қисқача сарҳисоб қилар экан, “Футуҳ ал-булдон” асари қўлёзмаси ҳақида шундай деган эди: “Ландберг коллексиясида Балазурийнинг “Футуҳ ал-булдон” номи билан машҳур бўлган энг қадимий ва энг яхши қўлёзмаси мавжуд... Асар аллақачон нашр этилган, бу ҳақиқат; лекин тез орада унинг янги нашри чиқади ва бунинг учун бизнинг кутубхонамиздаги қўлёзма асос бўлиб хизмат қилади”⁴.

Эҳтимол, асарнинг Яле нусхаси ва бошқа нусхалар ўртасида кескин фарқнинг мавжуд эмаслиги унга мурожаат қилинмаслигига сабаб бўлгандир. Шундай бўлса-да “Футуҳ ал-булдон” асари устида илмий изланиш қилаётган тадқиқотчилар учун ушбу қадимий қўлёзма алоҳида аҳамият касб этади.

Асарнинг Яле нусхаси замонавий нашрларни тайёрлашда эътибордан четда қолган бўлса-да, унинг **Лейден**⁵ университети кутубхонасида сақланаётган нусхаси бир неча нашрларда фойдаланилган. Ушбу қўлёзма кутубхонада инв. N 430 рақами остида бўлиб, 274 та варақдан иборат. Лейден қўлёзмаси бошқа нусхалардан йирик хат турида ёзилганлиги ва сатрлар орасининг катталиги билан ажралиб туради. Унда араб ёзувидаги диакритик белгиларнинг аксари мавжуд эмас, лекин баъзи ўринларда

¹ Sezgin, Fuat. Geschichte des arabischen Schrifttums. – Leiden: E. J. Brill, 1967.

² Ryan J. Lynch. Arab Conquests and Early Islamic Historiography The Futuh al-Buldan of al-Baladhuri. – London: Bloomsbury publishing, 2020. – P 30.

³ Ёкут ал-Ҳамавий. Муъжам ал-Удабо. – Байрут: Дар ал-ғарб ал-исломий, 1993. – Б. 1493; Шамсуддин аз-Заҳабий. Сияр аълам ан-Нубала, Ж. XII. – Қоҳира: Дар ал-ҳадис, 2006. – Б. 210.

⁴ Arab Conquests and Early Islamic Historiography The Futuh al-Buldan of al-Baladhuri. – P 30.

⁵ Лейден — Нидерландиянинг ғарбий қисмидаги шаҳар, жанубий Голландия провинсиясида жойлашган.

сўзларнинг маъносида тушунарсизлик юзага келмаслиги учун нуқталар қўйилган. Бироқ бу ҳолат ҳар доим ҳам кузатилмайди. Боб сарлавҳалари, قَالُوا (“улар айтдилар”) каби кириш иборалари ва айрим ўринларда ўқувчининг этиборини жалб қилиш учун боб таркибидаги кичик мавзулар ҳам қизил сиёҳда ёзилган. Хусусан, Шом шаҳарлари бобидаги “Қайсариянинг забт этилиши” мавзуси шу шаклда келган¹.

Қўлёзма охирида китоб Аҳмад ибн Ниъма ал-Муқаддасий (1179-1270)² томонидан ҳиж. 613-йилнинг 10-Мухаррамида (мил. 1216-йил 29-апрел) кўчирилганлиги ҳақидаги қисқача колофон бор³.

“Футуҳ ал-Булдон” қўлёзмаларидан яна бири Лондондаги Британия музейи коллекциясида сақланади. У инв. N 23264 рақами остида бўлиб, у ҳақидаги маълумотлар Уилям Куретон (1808-1864) ва Чарлз Риу (1820-1902) томонидан 1871-йилгача бўлган араб қўлёзмалари каталогига киритилган⁴. Қўлёзма Лейден нусхасидан майда хат турида ёзилганлиги билан фарқланиб туради. У 101 та варақдан иборат бўлиб, Лейден қўлёзмасидан кўра кўпроқ диакритик белгиларни ўз ичига олган. Шунинг учун асарнинг 1866 йилдаги нашрини тайёрлаган Михаил Ян Де Гус (1836-1909) Британия музейи қўлёзмасининг сифатини Лейдендаги қўлёзмага нисбатан ижобий баҳолайди. Колофонда қўлёзманинг ҳиж. 851 (мил. 1447) йилда Иброҳим ибн Умар ал-Бақоий (1407-1480)⁵ тарафидан кўчирилганлиги ҳақида маълумот берилган.

Қўлёзма матнидан Ал-Бақоийнинг фақат котибгина эмас, балки ислом тарихига бўлган қизиқишини ҳам билиш мумкин. Чунки у Абул-Қосим Абдурахмон ибн Абдуллоҳ ибн Абдулҳакам ал-Мисрий (803-871)нинг “Футуху Миср ва ал-Мағриб” асаридан иқтибос келтиради. Хусусан, қўлёзмадаги “Андалуснинг забт этилиши”га оид бўлим тўғридан-тўғри ибн Абдулҳакамнинг асаридан ўзига хос услубда кўчирилган⁶.

“Футуҳ ал-Булдон”ни 1956 йили Қоҳирада нашр эттирган тарихчи Салоҳиддин ал-Мунажжид (1920-2010) асарни тадқиқ қилиш жараёнида унинг Қоҳирадаги “Дар ал-кутуб ал-Мисрийя” кутубхонаси Таймур коллекциясида ҳам қўлёзма нусхаси мавжуд эканлигини қайд этган. Бироқ у “Футуҳ ал-булдон” деб номланган бўлса-да, муаллифи Аҳмад ибн Яҳё ал-Балазурий бўлмаган. Шунингдек асарда Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийдан нақл қилинган ривоятлар келтирилган⁷. Ал-Мунажжид ушбу қўлёзма Балазурий асари эмаслигини билган, лекин унинг муаллифи ҳақида маълумот бермаган. Қоҳирада сақланаётган мазкур тўлиқ бўлмаган қўлёзманинг

¹ Arab Conquests and Early Islamic Historiography The Futuh al-Buldan of al-Baladhuri. – P. 27.

² Аҳмад ибн Ниъма ал-Муқаддасий – Котиб ва муҳаддис бўлган. Дамашқда яшаб, ижод қилган. У ўз кутубхонасида кўплаб тарихий асарларни жамлаган. Ал-Муқаддасий чиройли хуснихат билан китобларни кўчирган. Шу билан бирга китобат санъатида ўзига хос маҳоратга эга бўлиб, кўплаб китобларни кўчиришга муваффақ бўлган. У эллик йилдан зиёд котиблик фаолияти давомида икки минг жилд китобни қоғозга туширган.

³ Arab Conquests and Early Islamic Historiography The Futuh al-Buldan of al-Baladhuri. – P. 27.

⁴ Cureton, William, and Charles Rieu. Catalogus codicum manuscriptorum orientalium qui in Museo Britannico asservantur: Pars secunda, codices arabicos. – London: Impensis curatorum Musei Britannici, 1846–1871.

⁵ Иброҳим ибн Умар ал-Бақоий XV асрнинг кўзга кўринган олимларидан бири бўлиб, фикҳ, араб тили грамматикаси, тафсир, ислом тарихи каби илмларни эгаллаган. У ибн Ҳажар ал-Асқалоний, Абул-фазл ал-Мағрибий, Аъло ал-Қалқашандий каби машҳур муҳаддислардан илм олган.

⁶ Arab Conquests and Early Islamic Historiography The Futuh al-Buldan of al-Baladhuri. – P. 30.

⁷ Балазурий. Футуҳ ал-булдон / муқаддима ан-ношир. – Қоҳира: Мактаба ан-наҳда, 1956. – Б. 25.

номи нотўғри бўлиб, аслида Сулаймон ибн Мусо ал-Килоий (1170-1237)нинг “ал-Иктифаъ фи мағозий ал-Мустафа” (Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам юришлари ҳақида кифояли билим) асари эканлиги Оксфор университети тарихчиси Рян Ланч томонидан аниқланган ва “Arab Conquests and Early Islamic Historiography The Futuh al-Buldan of al-Baladhuri” (Араб юришлари ва илк ислом даври тарихшунослиги Балазурийнинг Футуҳ ал-булдон асари асосида) номли монографиясида бу ҳақида айтиб ўтган¹.

Ал-Балазурий асарининг яна бир қўлёзма нусхаси Бирлашган араб амирликларининг Дубай шаҳрида жойлашган Жума ал-мажид қўлёзмалар фондида инв. N 247615 рақами остида сақланади. Фонднинг интернет сайтида қўлёзма 119 саҳифадан иборат эканлиги кўрсатиб ўтилган². Лекин унинг котиби ёки нечинчи асрга мансубдиги ҳақида маълумот берилмаган.

Демак, Асарнинг бугунги кунда Америка қўшма штатларининг Нью Хавен, Буюк Британиянинг Лондон, Нидерландиянинг Белгия, Бирлашган араб амирликларининг Дубай каби шаҳарларида қўлёзма нусхалари мавжуд. Улардан Лейден ва Британия кутубхоналарида сақланаётган қўлёзма нусхалари асарнинг замонавий нашрини тайёрлаш учун фойдаланилган. Асарнинг Яле университети нусхаси бошқаларига қараганда қадимийроқ бўлса ҳам негизда ҳали унга мурожаат қилинмаган. Бу эътибордан четда қолган нусхани ҳам тадқиқ этиб, илмий истифодага киритиш, бугунги кунгача замонавий нашрлар устида амалга оширилган тадқиқотларни янада бойитишга хизмат қилган бўлар эди.

ISSUES OF EDUCATION AND TRAINING IN THE VIEWS OF THINKERS

МУТАФАККИРЛАР ҚАРАШЛАРИДА ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯ МАСАЛАЛАРИ

Уктамжон Носирбойевич Мансуров,

*“Жаҳон тарихи” кафедраси доценти, тарих фанлари номзоди
Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети*

Шерзод Камилович Муминов,

*Ижтимоий гуманитар фанларни ўқитиш методикаси
(тарих) мутахассислиги 2-курс магистранти*

Бугунги кунда ёш авлодни муваффақиятли ижтимоий ҳаётга тайёрлашда масъулият, мажбурият, ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият, теран дунёқараш, соғлом эътиқодлилик, маърифатлилик, диний ва миллий бағрикенглик, маънавий, ижтимоий каби фазилатларни шакллантириш кун тартибидаги асосий масалаларга айланиб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисидаги қарори»³

¹ Arab Conquests and Early Islamic Historiography The Futuh al-Buldan of al-Baladhuri. – P 32.

² http://www.almajidcenter.org/ar/material_details.php?bId=247615.

³ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Маънавий-маърифий ишлар самарадорлигини ошириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» 2019 йил 3 майдаги ПҚ-4307-сон қарори

айнан ушбу масалага қаратилган бўлиб, Вазирлар Маҳкамаси қарори¹ишлаб чиқилди ва унда таълим ва тарбия жараёнида узлуксизлик, узвийлик тамойилларига таянган ҳолда аввало, гўдаклар ва болаларни маънавий тарбиялаш бўйича асосий йўналишларни белгилаш ҳамда ёшларда Ватанга садоқат, тадбиркорлик, иродалилиқ, мафкуравий иммунитет, меҳр-оқибатлилиқ, масъулиятлилиқ, бағрикенглик, ҳуқуқий маданият, инновацион фикрлаш, меҳнатсеварлик каби муҳим фазилатларни босқичма-босқич шакллантириш масалалари белгилаб берилган. Бугунги кунда мамлакат ёшларини маънан ва жисмонан баркамол қилиб тарбиялаш, иқтидори ва салоҳиятини рўёбга чиқариш, уларни давлат ва жамиятнинг ривожига кенг жалб этиш, ташаббусларини етарли даражада қўллаб-қувватлаш мақсадида ҳуқуқий асослар, иқтисодий имкониятлар ва ташкилий механизмларни янада кенгайтиришга эътибор қаратилмоқда.

Халқимизда “таълим ва тарбия – бешиқдан бошланади”, деган ҳикматли сўз бор. Фақат маърифат инсонни камолга, жамиятни тараққиётга етаклайди. Шу сабабли мамлакатимизда таълим тизими принципига асосланган, ҳаётда муносиб ўрин топоши учун кўмак берадиган, яхлит ва узлуксиз таълим яратишга ҳаракат қилинаётгани бежиз эмас.² Ватанимизнинг келажаги бўлган фарзандларимизни одобли ва олижаноб қилиб тарбиялаш давр талаби. Шу боис баркамол инсон ҳақида, унинг меҳнати, турмуши, намунавий камолоти хусусида ғамхўрлик қилиш асосий мақсад бўлиб қолмоқда. Айниқса миллий тарбия, энг аввало, таълим олувчи рухияти билан боғлиқ ички кечинмаларни хис этиш, миллий рух билан суғорилган ўқув-тарбия дастурларини яратиш, тарбиявий-ташкилий тадбирларнинг асосини ташкил этади.

Маърифатпарвар бобомиз Абдулла Авлониининг асрий қадриятларимиз асосида яратган “Туркий “Гулистон” ёхуд ахлоқ” асарида “Жаноби Ҳақ инсонларнинг асл хилкатда истеъдод ва қобилиятли, яхши ила ёмонни, фойда ила зарарни, оқ ила қорани айирадурган қилуб яратмишдур. Лекин бу инсондаги қобилиятни камолга еткурмак тарбия ила бўладур. «Қуш уясинда кўрганин қиладур». Инсон жавҳари қабилдур. Агар яхши тарбия топиб, бузуқ хулқлардан сақлануб, гўзал хулқларга одатлануб катта бўлса, ҳар ким қошида мақбул, бахтиёр бир инсон бўлуб чиқар. Агар тарбиятсиз, ахлоқи бузулуб ўсса, аллоҳдан кўркмайдурган, шариатга амал қилмайдурган, насихатни кулоғига олмайдурган, ҳар хил бузуқ ишларни қиладурган, нодон, жохил бир расвойи олам бўлуб қолур.”³, - деган сўзлари бугунги кунда долзарб масалага айланиб ёшлар тарбиясида олиб боришимиз керак бўлган жиҳатларни ўзида мужассам этади. Дунё маданияти хазинасидан ўрин олган алломаларимизнинг одоб-ахлоқ ҳақидаги фикрлари, панду-насихатларидан таълим-тарбия тадбирларида фойдалансак, кўзлаган мақсадга эришамиз. Яхши тарбия инсоннинг бебаҳо маънавий бойлигидир. Бу билан ёш авлодни тарбиявий ишлари уйғун ташкил қилингандагина таъминлаш мумкин. Маълумки, инсоннинг баркамоллиги ташқи кўринишига қараб эмас, балки кўпроқ унинг маънавий дунёсига қараб белгиланади. Жамиятнинг равнақи ва келажаги ана шу жамиятда яшовчиларнинг ҳам маънавий, ҳам моддий

¹ Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 31 декабрдаги 1059-сон қарори

² Mirziyoev.Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi–Toshkent: “O‘zbekiston” nashriyoti, 2021. 224-b.

³ Абдулла Авлони “Туркий “Гулистон” ёхуд ахлоқ” Т.: Ўқитувчи, 1992. 3-б

камолотига боғлиқ. Маънавий қашшоқ шахслар билан келажаги порлоқ жамият куриб бўлмаслиги хаёт ҳақиқати эканлиги маълум. Абдулла Авлонийнинг “Туркий “Тулистон” ёхуд ахлоқ” асарида “Тарбия қилгувчилар табиб кабидурки, табиб хастанинг баданидаги касалига даво қилган каби тарбияни боланинг вужудидаги жахл маразига «яхши хулқ» деган давони ичидан, «поклик» деган давони устидан беруб, катта қилмоғи лозимдур. Зероки, «Ҳассину ахлоқиқўм» амри шарифи узра хулқимизни тузатмакга амр эттурнганмиз. Лекин хулқимизнинг яхши бўлишининг асосий панжаси тарбиядур.”¹. Демак, келажагимиз, орзу-умидларимиз, ишончимиз, бутун борлигимиз тарбияга, боғлиқ. Ҳозирги шароитда тарбияга оид инсониятнинг бой маънавий хазинасидан муносиб ўрин олган тарихий, миллий, маънавий маданий меросимиз, урф-одатларимиз ва қадриятларимиздан таълим жараёнида самарали фойдаланиш, ўсиб келаётган ёш авлодни ватанпарвар, фидокор, юксак маданиятли ва маънавиятли қилиб тарбиялашнинг асосий омилларидан биридир.

Жамиятнинг равнақи ва келажаги ана шу жамиятда яшовчиларнинг ҳам маънавий, ҳам моддий камолотига боғлиқ. Маънавий қашшоқ шахслар билан келажаги порлоқ жамият куриб бўлмаслиги хаёт ҳақиқати эканлиги маълум. Шундай экан, бутун куч-ғайратимизни, қалб қўримизни таълим-тарбия ишига сарфламоғимиз зарур. Демак, келажагимиз, орзу-умидларимиз, ишончимиз, бутун борлигимиз тарбияга боғлиқ.

Биз Форобий, Абу Али ибн Сино, Беруний, Хоразмий, Фарғоний каби буюк қомусий олимлар асарларида, уларнинг илмий-назарий таълимотларида таълим-тарбия масалаларига кенг ўрин берилганига, чунончи, тарбия муаммоларига жаҳон маданияти мезонлари билан ёндашилганига гувоҳ бўламиз. Жумладан Форобийнинг табиий-илмий, фалсафий ва ижтимоий қарашлари жаҳон фанининг ривожига муҳим роль ўйнади. Унинг қарашлари бой ва ранг-баранг бўлиб, моҳият эътибори билан ўз замонасида тараққийпарвар ва илғор бўлган. Форобийнинг инсон, унинг жамиятда тутган ўрни ҳақидаги фикрлари унинг "Фозил шаҳар аҳолиси" асарида кенг баён қилиб берилган. Унинг фикрича "Ақл ва нафс инсоннинг бошланғичидир... аммо бу бошланғичлар одамзотнинг шу табиий бошланғичлар таъсири остида камол топиб, инсонга айланиши учун кифоя қилмайди, чунки инсон инсоний камолотга эришуви учун сўзлаш, ишлашга муҳтождир".

Унинг фикрича инсон доимо камолотга интилади. "Лекин бу... қуруқ интилиш билангина чекланиб қолмасдан, балки табиий мавжудотдаги жуда кўп предметлардан фойдаланиш йўли билан ёки шу табиатда бўлган жуда кўп ишларни амалга ошириш билан қўлга киритилади... Бир кишининг ўзи ёлғиз, бировнинг ёки кўпчиликнинг ёрдамисиз камолотга эришуви мумкин эмас,- дейди Форобий, - ҳар бир инсоннинг туғма табиатида ва унга лозим бўлган ҳар қандай иш-ҳаракат жараёнида бошқа бир инсон ёки кўпчилик билан муносабатда бўлиш, ўзаро алоқа қилиш хусусияти бор, одамзот жинсидан бўлган ҳар қандай инсоннинг аҳволи шу, у ҳар қандай камолотга эришувида бошқаларнинг кўмаклашувларига ва улар билан бирлашишга муҳтож ёки мажбурдир"¹. Шундай қилиб, инсон ўз ижтимоий вазифаларини адо этиш учун бошқа кишилар билан мулоқотга муҳтождир.

¹ Абдулла Авлоний “Туркий “Тулистон” ёхуд ахлоқ” Т.: Ўқитувчи, 1992. 3-б

¹М.М.Хайруллаев. Форобий. Т., ЎзССР ФА нашриёти, 1963, 187-бет.

Форобийнинг фозил жамоа куриш ҳақидаги таълимотига адолат ғояси асос қилиб олинган. Унда адолат жамиятдаги барча кишилар учун бахт-саодат эшикларини очиб берувчи, барча учун керакли ва фойдали бўлган буюк неъмат эканлиги таъкидланади. Унинг юзага чиқиши учун муайян ижтимоий шарт-шароитлар, энг аввало, юксак ахлоқий ва маънавий асослар устига қурилган фозил жамоа бунёд этилмоғи лозим. Фозил жамоада одамлар фақат саъй-ҳаракатлари, фазилатли ишлари, ҳамжихатлик ва ўзаро ҳамкорлик билан бахтга эришадилар. Жамият ҳаётида ҳамкорлик, ҳамжихатлик, осойишталик ва фаровонликнинг вужудга келиши адолатдандир. Демак, адолат фозил ҳукмдор раҳбарлигидаги мукамал давлатчилик фаолияти натижасида юзага чиқадиган эзгу ишлар натижасидир.

Шунингдек Аллома Абу Наср Форобийнинг “Бахт-саодатга эришиш ҳақида кўрсатмалар”, “Бахт-саодатга эришиш ҳақида”, “Фуқаролик сиёсати”, “Давлат арбобининг афоризмлари” каби асарларида жамиятнинг келиб чиқиши, мақсад ва вазифалари билан биргаликда таълим ва тарбия масалалари ҳам ўз ифодасини топган. Камтарлик, мардлик, меҳрибонлик, интизомлилик, тежамкорлик, истеъдодлилик, мулойимлик, сахийлик, саховатлилик, сабрлилик, тўғрилиқ, ҳаёлилик, ҳимматлилик, вафодорлик, латофатлилик ватанпарварлик, инсонпарварлик каби фазилатлар муҳим бўлиб, ёш авлод тафаккурини тарбиялашдек масъулиятли вазифани амалга ошириш бугунги куннинг долзарб масаласидир.

**COPIES OF HADA'IQ AS-SIHR FI DAQA'IQ ASH-SHI'R BY THE
KHOREZMIAN POET AND WRITER RASHID AD-DIN WATWAT
ХОРАЗМЛИК ШОИР ВА КОТИБ РАШИДДИДИН ВАТВОТНИНГ
“ҲАДОЙИҚ У-С-СЕҲР ФИ ДАҚОЙИҚ А-Ш-ШЕЪР” АСАРИ ҚЎЛЁЗМА
НУСХАЛАРИ**

Зухра Обидхон қизи Қодирова,

Тошкент давлат шарқшунослик университети

Матншунослик ва адабий манбашунослик йўналиши 3-босқич докторанти

Рашидиддин Ватвот Хоразм заминида ўз даврининг етук ёзувчиси, машҳур олим ва котиби¹ бўлишига қарамасдан унинг ҳаёти ва ижоди ҳақида мумтоз адабиётшунослигимизда батафсил маълумот берувчи биронта ҳам махсус монография ёзилмаган.

XIII асрнинг таниқли саёҳатчиси ва олими Ёқут ал-Ҳамавий (1179-1229) Рашидиддин Ватвотнинг таржимаи ҳолига таяниб хабар беришича, у Балх шаҳрида туғилган ва Абусаид Хирави номли маҳаллий мадрасада ўқиган. Тахминан 1128 йилларда Рашидиддин Хоразмшоҳ Отсиз хизматида кирган. У фаолиятини қози ёрдамчиси (дабир) сифатида бошланган. Ёқутнинг айтишича, Рашидиддин Ватвот 1089-йилда туғилган ва 1177/1178 йилда оламдан ўтган.²

¹ У.Уватов. Рашидиддин Ватвот мактублари//Гулистон 1991-11. 13 б.

² Ҳ.Болтабоев. Шарқ мумтоз поэтикаси манбалари//“Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти Т.: – 2008 й. – 390 б.

“Ҳадоийқ у-с-сеҳр фи дақойиқ а-ш-шеър” Рашидиддин Ватвотнинг поэтика бўйича асосий асари бўлиб Хоразмшоҳ Отсизга бағишлаб ёзилган¹. Асар 55 бобдан иборат бўлиб, унда адабий санъатлар ҳақида сўз юритилади.

“Ҳадоийқ у-с-сеҳр фи дақойиқ а-ш-шеър” асарининг қўлёзма нусхалари Франция, Туркия, Британия, Эрон ва Миср кутубхона ва музейларида сақланади².

Мазкур мақолада ушбу асарнинг учта қўлёзма нусхалари: Истанбул университети кутубхонасидаги F 414 рақамли қўлёзма, Сулаймония кутубхонаси Лала Исмаил фондидаги № 407 рақамли қўлёзма Сулаймония кутубхонаси Лала Исмаил фондидаги № 718 рақамли қўлёзмалари тўлиқ ўрганилган.

Истанбул университети кутубхонасидаги F 414 рақамли қўлёзма

Эътибор билан кўчирилган нусхалардан бири. Бошқа асарлар билан бирга кўчирилган. Ҳажми 55 varaқли тўплам ичида. Биз матннинг фото нусхаси билан иш олиб бораётганлигимиз туфайли унинг қоғози ҳақида маълумот бера олмаимиз.

Матн анъанага кўра басмала билан бошланган:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى مَا أَفَاضَ عَلَيْنَا مِنْ نِعَمِهِ الْمُتْرَعَةِ الْحَيَاضِ وَ مِنْهُ الْمُتْرَعَةُ الرِّيَاضُ وَ الصَّلَوةُ عَلَى خَاتَمِ أَنْبِيَائِهِ وَ سَيِّدِ أَصْنَفِيَّائِهِ مُحَمَّدٍ وَ عَلَى آلِهِ الْأَبْرَارِ وَ أَصْحَابِهِ الْأَخْيَارِ وَ سَلَامٌ كَثْرًا

Таржимаси:

Бисмиллаҳи-р-рахмани-р-роҳим. Аллоҳга беадад шукрлар бўлсинки, У ўзининг шафоати билан бизга тўла дарёлар ва марҳамати билан муҳташам боғлар яратди, Унинг расули Муҳаммад (с.а.в.)га ва саҳобаларига салаватлар бўлсин.

Асар охири:

همیشه روزگار پادشاه اسلام فرخ و همایون باد و از نواب محروس مصون

Мазмуни:

Ислom подшоҳининг ҳаёти ҳамиша бахтли бўлсин, хифзу ҳимоясида Ўзи сақласин.

Қўлёзманинг титул varaғида асарнинг номи, асар муаллифининг исми, иккита доира ичида муҳр ва қўлёзма сақланаётган кутубхонанинг муҳри бор.

Доира ичидаги муҳрга қуйидаги исм ёзилган:

محمد عزت

Муҳаммад Иззат

Матн 1552 қатордан иборат бўлиб, қора сиёҳ билан бир устунли 14-15 йўлдан жойлаштирилган, асар чиройли ва текис кўчирилган, нусха қисман яхши сақланган. Сўз боши қалин қалам билан қора сиёҳда ёзилган. Мисолларнинг номланиши эса қизил сиёҳда битилган. Арабча сўзлар ҳаракатлар билан берилган. Пойгирлар йўқ. Тиниш белгиларини билдириш учун қизил катта думалоқ нукталар келтирилган. Баъзи бетлар ямалаган ва қорайиб қолган. Тушириб қолдирилган мисоллар ҳошияда берилган.

Муқоваси тўқ қизил рангли тери билан қопланган, ҳажми 55 varaқли тўплам ичида. Ҳар бир саҳифага 15 қатордан матн жойлаштирилган, асар чиройли ва текис кўчирилган, нусха қисман яхши сақланган. Сўз боши қалин қалам билан қизил сиёҳда ёзилган. Баъзи бетлар қорайиб қолган.

¹ Давлатшоҳ Самаркандий. Тазкирот уш-шуаро.// Браун Э. Кембридж университети, 1900. – 23 б.

² Н. Ю. Чалисова. Рашид ад-Дин Ватват. Сады Волшебства в тонкастях поэзии// Перевод с персидского, исследование и комментарий Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1985. – 54 с.

Нусха кўчирилган сана мавжуд эмас. VIII/XIV аср.

“Ҳадойиқ у-с-сеҳр” асарининг Истанбул университети кутубхонасидаги F 414 рақамли нусхаси ҳақида хулоса қиладиган бўлсак, у қадимийлиги бўйича бешинчи ўринда, Туркия кутубхоналарида сақланаётган бошқа нусхалар ичида тўртинчи ўринда туради. Қўлёзма матни бенуқсонлиги, саводли кўчириганлигини инобатга олиб, ундан “Ҳадойиқ у-с-сеҳр”нинг илмий-танқидий йиғма матнини тузишда ёрдамчи нусхалардан бири сифатида истифода этиш мумкин.

Сулаймония кутубхонаси Лала Исмаил фондидаги

№ 407 рақамли қўлёзма

Ушбу нусха ҳам тўлиқ кўчирилган нусхалардан бири. Қўлёзманинг ҳажми 22 варақ, таъмир кўрган. Матн 26 бетдан бошланиб, 236 бетда тугаган. Биз матннинг фото нусхаси билан иш олиб бораётганлигимиз туфайли унинг қоғози ҳақида маълумот бера олмаимиз.

Асар басмала билан бошланган:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى مَا أَفَاضَ عَلَيْنَا مِنْ نِعَمِهِ الْمُتَرَعَةِ الْحَيَاضِ وَ مِنْتِهِ الْمُتَمَرَعَةِ الرِّيَاضِ وَ
الصَّلَاةُ عَلَى خَاتَمِ أَنْبِيَائِهِ وَ سَيِّدِ أَصْفِيَائِهِ مُحَمَّدٍ وَ عَلَى آلِهِ الْأَبْرَارِ وَ أَصْحَابِهِ الْأَخْيَارِ وَ سَلَامٌ كَثِيرًا

Таржимаси:

Бисмиллаҳи-р-рахмани-р-роҳим. Аллоҳга беадад шукрлар бўлсинки, У ўзининг шафоати билан бизга тўла дарёлар ва марҳамати билан муҳташам боғлар яратди, Унинг расули Муҳаммад (с.а.в.)га ва саҳобаларига салаватлар бўлсин.

Асар қуйидагича тугалланган:

همیشه روزگار پادشاه اسلام فرخ و همایون باد و از نوايب محروس مصون

Мазмуни:

Ислом подшоҳининг ҳаёти ҳамиша бахтли бўлсин, хифзу ҳимоясида Ўзи сақласин.

Басмалдан сўнг ҳамд ва наът келган, ундан сўнг асосий қисмга ўтилган. Матн 458 қатордан иборат бўлиб, бир устунли 22 йўлдан тикиштириб жойлаштирилган. Қўлёзманинг титул варағига асарнинг номи, асар муаллифининг исми ёзилган. Бундан ташқари котиб мухри ва қўлёзма сақланаётган кутубхонанинг мухри ҳам бор. Мухр 2а бетда жойлашган.

Матн қора сиёҳда кўчирилган, сарлавҳа ва мисоллар номи қизил сиёҳда битилган. Матнни чиройли кўчирилган деб бўлмайди, чунки санъатларга берилган таърифлар ва мисоллар тартибсиз ва аралаш кўчирилган.

Матндан тушиб қолган сўзлар ҳошияда берилган, пойгирлар бор. Нусха қисман яхши сақланган.

Таъмир кўрган муқоваси тери билан қопланган жилд ичида, ҳажми 22 варақ, ҳар бир саҳифага 18 қатордан матн жойлаштирилган. Баъзи матнлар ёнида сўзлар бор.

“Ҳадойиқ у-с-сеҳр” асарининг Истанбул университети кутубхонасидаги F 414 рақамли нусхаси ҳақида хулоса қиладиган бўлсак, у қадимийлиги бўйича бешинчи ўринда, Туркия кутубхоналарида сақланаётган бошқа нусхалар ичида тўртинчи ўринда туради. Қўлёзма матни биров тартибсиз кўчириганлигини инобатга олиб, ундан “Ҳадойиқ у-с-сеҳр”нинг илмий-танқидий йиғма матнини тузишда ёрдамчи нусхалардан бири сифатида истифода этиш мумкин.

Сулаймония кутубхонаси Лала Исмаил фондидаги № 718 рақамли қўлёзма

Қўлёзма ҳажми 216 арақ, асар 191 б – 215 а бетлардан жой олган. Биз матннинг фото нусхаси билан иш олиб бораётганлигимиз туфайли унинг қоғози ҳақида маълумот бера олмаймиз.

Матн басмала билан бошланган (191б):

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى مَا أُفَاضَ عَلَيْنَا مِنْ نِعَمِهِ الْمُتَّعَةِ الْحَيَاةِ وَ مِنْهُ الْمَمَرَةُ الرِّيَاضِ وَ
الصَّلَاةُ عَلَى خَاتِمِ أَنْبِيَائِهِ وَ سَيِّدِ أَصْفِيَايِهِ مُحَمَّدٍ وَ عَلَى آلِهِ الْأَبْرَارِ وَ أَصْحَابِهِ الْأَخْيَارِ وَ سَلَامٌ كَثْرًا

Таржимаси:

Бисмиллаҳи-р-рахмани-р-роҳим. Аллоҳга беадад шукрлар бўлсинки, У ўзининг шафоати билан бизга тўла дарёлар ва марҳамати билан муҳташам боғлар яратди, Унинг расули Муҳаммад (с.а.в.)га ва саҳобаларига салаватлар бўлсин.

Асар охири қуйидагича:

همیشه روزگار پادشاه اسلام فرخ و همایون باد و از نواب محروس مصون

Мазмуни:

Ислом подшоҳининг ҳаёти ҳамиша бахтли бўлсин, хифзу ҳимоясида Ўзи сақласин.

Матн 1469 қатордан иборат бўлиб, ҳар бир саҳифага 31 йўлдан матн жойлаштирилган. Асар қора сиёҳда кўчирилган, сўз бошлари қизил сиёҳда. Мисолларнинг номи остига қизил сиёҳда чизиқ тортилган. 208а бетда мураббаъ санъатининг мисоли қизил жадвалда берилган. 215 бетда тадвир санъатининг мисоли эса қизил рангдаги доира ичида келтирилган. Матн бир текисда чиройли кўчирилган. Пойгирлари ҳам бор. Матндан тушириб қолдирилган сўзлар ва мисоллар ҳошияда берилган. Айрим арақларга сув тўкилиб доғ бўлиб қолган. Қўлёзма қисман яхши сақланган.

Хулоса қилинадиган бўлсак, “Ҳадойиқ у-с-сеҳр” асарининг ушбу нухалари ҳақидаги маълумотни Истанбул университети профессори, турколог олим Аҳмет Атешнинг “*Raşid al-Din Vaṭvāṭ eserlerinin bazı yazma nüshaları*”¹ мақоласидан топдик. Асарининг ушбу қўлёзмалари ҳақида мазкур мақоладан бошқа ҳеч қаерда маълумот топилмаганлиги боис ушбу қўлёзмаларни илк бор тўлиқ илмий тавсиф қилинди дейишимиз мумкин.

PROMOTION OF HIGH MORALITY IN NAVOI'S PROSE

NAVOIY NASRIDA YUKSAK AXLOQ-ODOB TASHVIQI

Rayhonoy Ahmadjonovna G'oyibboyeva,

Namangan davlat universiteti filologiya fakulteti o'qituvchisi

Sanobar Abdurahmanova,

Namangan davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Alisher Navoiy xalqimizning ongi va taffakkuri, badiiy madaniyati tarixida butun bir davrni tashkil etadigan buyuk shaxs, milliy adabiyotimizning tengsiz namoyondasi, millatimizning g'ururi, shon-u sharafini dunyoga tarannum qilgan o'lmas so'z san'atkoridir. Ta'bir joiz bo'lsa, olamda tirkiy va forsiy tilda so'zlovchi biron bir inson yo'qki, u Navoiyni

¹ “*Raşid al-Din Vaṭvāṭ eserlerinin bazı yazma nüshaları*”. Ahmed Ateş, Tarih Mecmuası. Sayı X (1950) S. I-24

bilmasa, Navoiyni sevmasa, Navoiyga sadoqat va e'tiqod bilan qaramasa. "Agar bu ulug' zotni avliyo desak, u avliyolarning avliyosi mutafakkir desak, mutafakkirlarning mutafakkiri, shoir desak, shoirlarning sultonidir"¹, I.Karimov.

Sharq xalqlarining adabiyoti qanchalik chuqur o'rganilsa, bu xalqlar orasidagi adabiy aloqalar ham shunchalik ravshanroq ko'rina boradi. Adabiy aloqalarning o'rganilishi esa dohiy san'atkorlarning, adabiy maktab vakillarining ijodiy qudratini, ta'sir doirasini aniqlash uchun to'laroq tasavvur beradi. Bu jihatdan Navoiy merosini o'rganish alohida ahamiyatga egadir.

Navoiy merosini o'rganish yolg'iz o'zbek olimlarininggina vazifasi emas. Navoiy buyuk bir adabiy maktab boshlig'i sifatida dohiy Nizomiy kabi bir qancha xalqlarning adabiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatganligidan uning ijodini o'rganish ham keng bir sohani tashkil etadi. Dunyo sharqshunoslari Navoiy merosini o'zbek xalqining adabiyotini o'rganish maqsadida tekshirsalar, sharq xalqlari tadqiqotchilari butun hayotini xalq baxt-saodatiga bag'ishlagan bu ulug' san'atkorning hayoti va ijodini o'z madaniyatlarini o'z adabiyotlari tarixini chuqur o'rganish, o'zaro mushtaraklik tomonlarini aniqlash maqsadida o'rganishgan. Chunki Navoiy tojik, eron, hind madaniyatida buyuk bir madaniyat homiysi sifatida mashhur bo'lsa, ozarbayjon, turkman, qozoq, tatar, turk, qoraqalpoq xalqlari adabiyotida esa o'zining kuchli ta'sirini ko'rsatgan².

Alisher Navoiy turk dunyosi adabiyotining eng mashhur vakilidir. Chunki hech kim bu til va adabiyotning ravnaqi uchun uningdek xizmat qila olgan emas. Navoiy ijodi turkiy adabiyotning eng yuksak cho'qqisidir. Chunki hech kim unga qadar bu tilde bunchalik ko'p va xo'p (Bobur) yozmagan edi. Navoiy barcha xalqlarning eng buyuk shoiridir. Chunki u o'zini "Xito(y)dan to Xuroson" gacha yoyilgan turkiy qavmlarning o'z shoiri, deb bildi. Ularni bir adabiy til bayrog'i ostida birlashtirdi, "yakqalam" qildi. Bu bilan millatning iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy ravnaqiga buyuk ta'sir ko'rsatdi.

Navoiy asarlarining umuminsoniy g'oyasi - insonparvarlik, xalqparvarlik, adolatparvarlik, do'stlik, tinchlik, mehr va sadoqat, pok sevgi va vafod, ma'rifatlilik kabi go'zal tuyg'ularning yuksak badiiy shaklda ifodalashi orqali o'zbek adabiyoti shuhratini dunyo miqyosiga olib chiqdi. Buyuk alloma, shoir Alisher Navoiy umuminsoniy tarbiya sohasida bir butun asar yaratmagan bo'lsa ham, o'zining bu haqidagi fikrlarini turli ilmiy va adabiy asarlarida ifodalagan. Alisher Navoiy o'zining umuminsoniy tarbiya to'g'risidagi fikrlarini badiiy asarlarida barkamol inson obrazini yaratish yo'li bilan bayon etdi.

Alisher Navoiyning ilm-ma'rifat, ta'lim-tarbiya masalalaridagi fikrlarida insonparvarlik g'oyalari bosh o'rinda turadi. Alisher Navoiyning fikricha, inson dunyoda hammadan yuksak, aziz va qadrlidir. Alisher Navoiy o'z davridagi barcha sof vijdonli insonlarning manfaatini himoya qildi. U inson uchun zarur bo'lgan umuminsoniy axloq qoidalarini o'rgandi, asar qahramonlari obrazida o'z qarashlarini aks ettirdi. Alisher Navoiy odamlarni axloqli va odobli bo'lishga da'vat etadi hamda axloqni bunday ta'riflaydi: "Ahloq shaxsning og'ir baqolig' libosidir va libos jismning sangin debosi. Shuning bilan birga odamni bezaydigan ham axloqdir"³.

Alisher Navoiyning fikricha, inson uchun toj, davlat va boshqalar emas, balki eng

¹ Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. -T.: Ma'naviyat, 2008.

² Arasli Hamid. Navoiy me'rosini o'rganish tarixidan /O'zbek tili va adabiyoti masalalari/ 1961. № 1, 3-7-bet.

³ Badriyev F., Xudoyberdiyev A. Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostoni haqida/ Til va adabiyot ta'limi. 2011, 8-son.

yaxshi fazilatlar har qanday boylikdan afzaldir. Alisher Navoiy xalqqa ish bilan ham, soʻz bilan ham foyda keltirish kerakligini aytadi. U xalq manfaati uchun ishlaydigan, xalqning baxt-saodati uchun kurashadigan kishilarni haqiqiy odam deb biladi:

Odami ersang demagil odami,

Onikim yoʻq xalq gʻamidin gʻami.

Xalqqa yordam berishni istamaydigan, xudbin, qora koʻngil odamlarni Alisher Navoiy eng yomon odam, xalqqa zarar yetkazadi deb taʼriflaydi.

El qochsa birovdin el yomoni bil oni,

Ahvolida idbor nishoni bil oni.

Feʼl ichra ulus bolam joni bil oni,

Olam elining yomoni yomon bil oni.

Insonlar bir-birlari bilan doʻst-inoq va hamjihat boʻlib yashamas ekanlar, oʻz orzuniyatlariga yeta olmaydilar, yakkalik, yolgʻizlik bilan hech qanday ish qilib boʻlmaydi, shuning uchun ham u hamma insonlarni doʻst boʻlib yashashga chorlaydi. Alisher Navoiy doʻstlikni ulugʻlaydi, shu bilan birga soxta, gʻaraz bilan doʻst boʻluvchi kishilarni qoralaydi.

Navoiy ilm-maʼrifatni qadrlagan va unga homiylik qilgan. Shoir insonning maʼnaviy kamolotini, avvalo, uning ilm va donish sohibi boʻla olganligida deb biladi. Ilm oʻzidan oʻzi boʻlmaydi, kishi faqat havas va ishtiyoq bilangina ilmga ega boʻla oladi, deb hisoblaydi. Alisher Navoiy hikmatlarida olam- olam maʼno mujassamdir. Uning hikmatlarida ilm-maʼrifat, mehr-oqibat, insoniylik kabi masalalar markaziy oʻrinni egallaydi.

Birovkim qilsa olimlarga taʼzim,

Qilur goʻyoki paygʻambarga taʼzim.

Shoir olim ahlini qadrlaydi, ulugʻlaydi. Olimlarga taʼzim qilish- paygʻambarga taʼzim qilish bilan barobar ekanligini taʼkidlaydi. Jumladan:

Oz-oz oʻrganib dono boʻlur,

Qatra-qatra yigʻilib daryo boʻlur.

Navoiy kishi bilimga ega boʻlishi uchun oz-ozdan oʻrganib borishi lozimligini, bilimlari yigʻilib maʼlum koʻnikmaga ega boʻlishi mumkinligini yozadi va buni tomchi-tomchi sivlar yigʻilib daryoga aylanishiga oʻxshatadi.

Haq yoʻlinda kim senga bir harf oʻqitmish ranj ila,

Aylamak boʻlmas ado aning haqin yuz ganj ila.

Ushbu jumlalarda birinchi ustoz haqida gap boradi. Ilk ustoz tolibiga savod chiqarishida koʻmaklashadi, bu bilan uning hayot yoʻlini- toʻgʻri yoʻlni belgilab beradi. Ustozning bu xizmatini yuzlab xazinalar bilan ham toʻlay olmaslikni Navoiy shu ikki misrada bayon qiladi.

Alisher Navoiy insonga birinchi navbatda hayotdagi amoliga qarab baho beradi. Odamiylikning mezoni bu -porsolik (taqvodorlik), pokdomonlik va haqparastlikdir. Uygʻoq qalb sohibi nazdida har qanday holatda ham toʻgʻri soʻzni ayta olgan, haqiqat tarafida turib harakat qilgan kishigina inson nomiga munosib. Aksincha, sharoitga qarab oʻzgaraverish, oʻz shaxsiyatini asrab, haq gapni aytishdan qoʻrqish - bu imonsizlik belgisi. Yaxshilikka davogarlik qilgan holda yomonlar hayliga ham sherik boʻlib ketaverish -bu munofiqlik namunasidir.

Aytish lozimki, Navoiy insonga tanbeh berar ekan, avvalo oʻz hayotiy kuzatishlariga asoslanadi. Pok eʼtiqodi, ijtimoiy qarashlari taqozosiga koʻra mulohaza yuritadi. Ulugʻ

inson tafakkurining hayotiy tajribalaridan kelib chiqqan xulosaviy fikr -mulohazalari xalqning “Yaxshiga yondosh, yomondan qoch”, “yaxshi bilan yurding yetding murotga, yomon bila yurding, -qolding uyatga”, “Yaxshi odam yo‘ldoshidan bilinar”, “Do‘sting kimligini aytsang, sening kimligingni aytaman” kabi maqollar bilan butunlay mushtarakdir.

Uyg‘oq qalb sohibi nazdida yaxshi inson yoki yaxshilik tushunchasining ma‘nosi nihoyatda keng bo‘lib, unda imon va etiqod, odat va hayo kabi inson zotini bezaydigan go‘zal fazilatlar jamuljam bo‘lgan. Odamiylikning mezonini bu faqat o‘zi uchun emas, balki, o‘zgalar manfaati, xalq g‘am-tashvishi bilan yashashdir. Binobarin, axloq targ‘ibotchisining navbatdagi tanbehi ham yaxshilik xususida:

“Baxlning andoqi, butun topqoni zaxira bo‘lg‘ay, tong va qabri ham bu kungi maoshi uyidek tiyra bo‘lg‘ay. Zuhdu taqvo barcha vaqtda dilpisanddur, ulug‘lar nazarida arjumandroq. Yaxshiliq va yomonliqni kim qildikim, jazo ko‘rmadi. Saloh va fasod tuxmin kim ekdikim, o‘rmadi”¹.

Shoir insonga xos qusurlar va hislatlar haqidagi fikrini quyidagi bayt bilan yanada oydinlashtiradi va qissadan hissa chiqaradi:

Yaxshiliq tuxmin sochg‘ilkim budur dehqong‘a so‘z,
Har nekim ekding bugun borin hamon tut oning ko‘z.

Alisher Navoiy ilm o‘rganishga intilishni inson kamolotini ta‘minlash uchun xizmat qiluvchi eng zarur fazilatlardan biri deb biladi. Ilmni insonni, xalqni nodonlikdan, jaholatdan qutqazuvchi omil sifatida ta‘riflaydi. Asarlari mazmunida ilgari surilgan g‘oyalar yordamida kishilarni ilmi va ma‘rifatli bo‘lishga undaydi. Mutafakkir ilm o‘rganishni har bir kishining insoniy burchi deya e‘tirof etadi. Zero, ilm o‘rganishdan maqsad ham xalqning farovon, baxtli-saodatli hayot kechirishini, mamlakatning obod bo‘lishini ta‘minlashga hissa qo‘shishdir, deya ta‘kidlaydi. Bilimli va dono kishilar hamisha o‘z xalqining manfaati hamda mamlakatining ravnaqi yo‘lida faoliyat olib borishlariga ishonadi.

Mazkur o‘rinda Mirzo Ulug‘bekni ana shunday xislatga ega bo‘lgan kishilardan biri bo‘lganligiga urg‘u beradi hamda uning nomi tarix sahifalarida abadiy saqlanib qoladi, deb hisoblaydi. Alisher Navoiy orzu qilgan komil inson faqat ilmi bo‘lish bilan qanoatlanib qolmaydi. Uni yetuk inson sifatida ta‘riflash uchun unda, yana shuningdek, sabr-qanoat, saxiylik, himmat, to‘g‘rilik, rostgo‘ylik, tavoze, adab, vafo va hokazo sifatlarning ham mavjud bo‘lishi taqozo etiladi.

Mutafakkir axloqlilikning eng muhim mezonini odob deb hisoblaydi. Odobli, axloqli bo‘lish insonga atrofdagi kishilar o‘rtasida muayyan mavqe hamda hurmatga sazovor bo‘lishga yordam beradi. Odobga ega bo‘lishning inson hayotidagi rolini ko‘rsatib berar ekan, Alisher Navoiy shunday fikrlarni ifoda etadi: “Adab kichik yoshdagilarni ulug‘lar duosiga sazovor etadi va u duo barakati bilan umrbod bahramand bo‘ladi. Adab, kichkinalar mehrini ulug‘lar ko‘ngliga soladi va u muhabbat ko‘ngilda abadiy qoladi”².

Alisher Navoiyning asarlaridagi Farhod, Shirin, Layli, Dilorom, Qays, Shopur kabi ijobiy qahramonlar umuminsoniy tarbiya asosida tarbiyalanganlar, kamtarin, odobli, or-nomusli insonlardir. Bu qahramonlar orqali yoshlarni ulardan ibrat olishga chorlaydi.

Alisher Navoiyning barcha asarlari yoshlar tarbiyasi uchun muhim xazina hisoblanadi. U o‘z asarlarida har bir so‘zdan unumli va o‘rinli foydalana olgan. Har bir hikmati biz uchun

¹Navoiy, Alisher. Xamsa. -T.: G‘.G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1986.

²Navoiy, Alisher. Xamsa. -T.: G‘.G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti, 1986.

ibratlidir. Alisher Navoiyning hayoti va merosi yoshlarda umuminsoniy fazilatlarni tarbiyalashda bizga har tomonlama namuna bo'ladi. Ulug' shoir o'zining ta'lim-tarbiyaga oid fikr-mulohazalari bilan barkamol avlod tarbiyasiga katta hissa qo'shdi, umuminsoniy fazilatlar to'g'risidagi fikrlari hozirgi davrimiz uchun ham muhimdir.

LIFE AND SCIENTIFIC ACTIVITY OF 'UBAYDALLAH BUKHARI UBAYDULLOH BUXORIY HAYOTI VA ILMIY FAOLIYATI

Sirojiddin Abdumutalibovich Nabijonov,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi 2-kurs magistranti

Qadimdan ilm –ma'rifat markazi bo'lgan mavorounaxr juda ko'plab allamolarni ilmiy merosida muhim o'rin tutib kelmoqda. Mana shunday ilmiy salohiyati yuqori qomusiy olimlardan biri Ubaydulloh ibn Ma'sud Buxoriy shu zaminda tu'g'ildi. Bu zot fiqh sohasiga dar va ilmiy salohiyat jihatdan sezilarli hissa qo'shgan. Ubaydulloh ibn Ma'sud Buxoriy aksariyat ilmlarini bobosi imom Tojush-sharia bo'lmish Mahmud ibn Sadrush-shariadan olgan. Sadrush-sharia otasidan olgan, otasi ham Sadrush sharia laqabli bo'lib, bu zot ham ilmni otasi Jamoluddin al-Mahbubiydan olgan. U zot esa, Shayxul-imom, Muftiy Imomzodadan olgan, u zot Imaduddin ismli ustozdan, u esa otasi Shamsul-aimma az-Zarnujariydan olgan, bu zot esa, as-Saraxsiydan, imom as-Saraxsiy al-Hilvoniyan u esa, Nasaflik Aliyning otasidan, bu zot Muhammad ibn Fazldan, u esa, as-Subazmuniydan, u esa, Abu Abdulloh ibn Abu Hafs al-Kabirdan olgan¹.

Ubaydulloh ibn Mas'ud ajdodlaridan qolgan ilmiy meroslarni to'plash hamda nafis yodgorliklarni asrash bilan mashg'ul bo'lgan. Mazkur izlanishlari doirasida bobosi ta'lim etgan asarni keyinchalik qisqartirib, muxtasar xolga keltirdi. Uning oila a'zolari fiqh ilmini o'z zamonasining eng zabardast olimlari va faqihlaridan ta'lim olganlar. Misol uchun bu avlodning fiqh ilmini o'rganish silsilasi buxorolik atoqli faqih Abu Abdullo ibn Abu Hafs Kabirga borib etadi².

U kishining to'liq ismlari Ubaydulloh Sodrush shariy'a al-Asg'ar ibn Mas'ud ibn Tojush shariy'a Maxmud ibn Sodrush shariy'a Axmad ibn Jamoluddin Ubaydulloh al-Mahbubiy al-Buxoriydir. Bu allomaga bevosita oqilona baho berish albatta fiqh ilmi bilan bo'g'liq. Xususan, Fiqh ilmining ta'rifiga biroz to'xtalsak.

Allomaning hayoti haqida juda ko'p ma'lumotlar yo'q ilmiy ijodiga qaraganda. Bunga sabab chig'atoy ulusining o'sha davrdagi siyosiy va ijtimoiy tarqoqlik hamda ba'zi bir tarixiy sabablardir. Shunga qaramay olimning ilmiy ijodi va yozgan asarlari vositasi o'laroq bir so'z aytish mumkin: Bobolari imom Tojush shariy'a Mahmud ibn Sodrush shariy'aning tarbiyalari natijasida mashhur alloma bo'lib yetishdilar. O'sha davrda Buxoroda hukm surgan tahlikali vaziyat Sodrush shariy'a oilasini Xuroson tomonga, ya'ni Kirmon shahriga ko'chib kelishga majbur qildi. Ubaydulloh ibn Mas'ud u yerda bobolari qo'llarida ta'lim va tahsilni davom ettiradilar. Manbalardagi ma'lumotlarga ko'ra bobolari Kirmon shahrida

¹ Абдулҳасанот Муҳаммад Абдулҳай ал-Лакнавий. “Фавоидул баҳийя фий тарожим ал-Ҳанафийя”, Қозон: “Матбаатул хизона”. 1903, Б. 176.

² Abdulhakim Shar'iy Jo'zjoniy., 2002:200

vafot etganlar. Keyinchalik u zot Kirmonni tashlab, o'sha davrda Xurosonning yirik markazlaridan biri bo'lmish Hirot shahriga keladilar va ilmiy faoliyatlarini shu yerda davom ettiradilar. U kishinig qalbi doimo ona vatan Buxoroga qaytish ilinjida bo'lgan.

Imom Sodrush shariy'a Ubaydulloh ibn Mas'ud al-Buxoriy r.a. Buxoro shaxrida, ilmu ma'rifat bulog'i bo'lgan, o'z bag'rida yetuk faqih ulamolarni tarbiya etgan oilada tavallud topdilar. Sababiki: Ubaydulloh ibn Mas'ud rohmatallohi alayhining nasablari ulug' sahobiy Uboda ibn Somit roziyallohu anhuga borib taqaladi. U kishiga “Ubodiy” nisbatining berilishi ham shu sababdandir. Ubaydulloh ibn Mas'udning nasabi haqida hindistonlik mashhur olim Abdulhay Laknaviyning yozishicha, Sayyid Ahmad at-Tahoviyning shogirdi al-Mavlo Abdulmo'min ad-Dimyotiy “Taoliqul-anvor ala durril-muxtor” (“Durru-l-muxtor kitobiga yorqin hoshiyalar”) nomli asarida, uning nasabini sahoba Uboda ibn as-Somitga bog'laydi. U jumladan, bunday deb yozadi: “Ustozimiz Sayid Murtazo Husayn silsilasida” Sadrush-sharianing nasabini quyidagidek zikr etilganini ko'rdim: Ubaydulloh ibn Ma'sud ibn Tojush-sharia Mahmud ibn Sadrush-sharia Ahmad ibn Jamoluddin Abdulmakarim Ubaydulloh ibn Ibrohim ibn Ahmad ibn Abdulmalik Umar ibn Abdullaziz ibn Muhammad ibn Mahbub ibn al-Valid ibn Uboda ibn as-Somit al-Ansoriy al-Mahbubiydir. Shuningdek, ustozimiz uning nasabini “Buxoro tarixi”da ko'rganman degan.¹ ”Mahbubiy” nisbati ham bobolaridan birlariga borib taqaladi.

Sadrush-sharia laqabi bilan mashhur bo'lib kelgan Ubaydullo ibn Mas'ud hanafiylar fiqhining porloq yulduzi hisoblanadi. Bobolari Tojush-shari'a laqabi bilan shuhrat qozongan Mahmud ibn Sadrush-sharia edi. Bizga ma'lumki ba'zi manbalarda «Sodrush-shariy'a al Asg'ar» «Kichik Sodrush-shariy'a» laqablari bilan keladi. U kishining katta bobolarining laqabi ham Sodrush-shariy'a bo'lib keladi nasablari sababidan. Shu sabadan farqlash uchun katta bobo «Sodrush-shariy'a al Akbar» – «Katta Sodrush-shariy'a», nabira esa «Sodrush-shariy'a al Asg'ar» – «Kichik Sodrush-shariy'a» deb atalgan.

Ba'zi manbalarda ikkovlari «Sodrush-shariy'a birinchi» va «Sodrush-shariy'a ikkinchi» deb ham farqlangan. Ammo Sodrush-shariy'a laqabi asosan Ubaydulloh ibn Mas'ud al Buxoriy rahmatullohi alayhiga nisbatan ishlatilgan.

U bobosi tarbiyasida kamol topib, Sharq falsafasi, kalom ilmi va tabiatga oid fanlarni o'zlashtirib, fiqh ilmida katta alloma sifatida tanildi va hanafiy mazhabining atoqli va sermahsul olimlaridan biri bo'lib ijod qildi.

Imom sodrush sharia Ubaydulloh ibn Mas'ud Buxoriyning ustozlar silsilasi jihatidan Abu Hanifa rahmatullohi alayhga etib boradi. Quyidagi tartibda:

1. Bobolari Tojush shariy'a Mahmud ibn Sodrush-shariy'a.
2. Katta bobolari Ahmad ibn Jamoluddin.
3. Jamoluddin Ubaydulloh al Mahbubiy.
4. Shayx imom Muftiy Imomzoda.
5. Shayx Imoduddin.
6. Shamsul Aamma Zaranjariy.
7. Imom Saraxsiy.
8. Imom Halvoniy.

¹ Жузжоний А.Ш. “Ислом ҳуқуқшунослиги”, Тошкент: “Тошкент ислом университети”, 2002, Б.197. Жами 255 бет.

9. Abu Ali Nasafiy.
10. Imom Mahmud ibn Fazl.
11. Imom Subazmuniy.
12. Abdulloh ibn Abu Hafs Kabir.
13. Imom Muhammad ibn Hasan Shayboniy.
14. Imom Abu Hanifa.

Ustozlar silsilasidan ko'rinib turibdiki, Imom Sodrush-shariy'a Ubaydulloh ibn Mas'ud al Buxoriy zamonasining ko'zga ko'ringan allomalaridan bo'lib, ayniqsa usulul fiqh, furu'ul fiqh, xilof, jadal, hadis, nahv, lug'at, adabiyot, ilmi kalom, mantiq kabi ilmlarda peshqadam bo'lganlar.

Imom Sodrush-shariy'a Ubaydulloh ibn Mas'ud al Buxoriy bir qancha kitoblar ta'lif qilganlar. Ular quyidagilar:

1. «Al-Vishoh».
2. «Ta'dilul ulum».
3. «Sharhul Viqoya».
4. «Al Muqaddimotul Arba'a».
5. «Ash-Shurut val Mahozir».
6. «At-Tanqiyh».
7. «At-Tavziyh».

Imom Ubaydulloh ibn Mas'ud hanafiy mazhabidagi mashhur usulul fiqh olimlaridan biridirlar. Bu imomning «At-Tanqiyh» deb atalgan kitoblari usulul fiqh sohasidagi mo'tabar kitoblardan hisoblanadi. Imom ibn Mas'ud bu kitoblarini yozishni boshlashlari bilan imomning do'st va birodarlari uning qo'lyozmasidan ketma-ket ko'chirib bordilar. Natijada asar yozib tugallanishidan oldin tarqaldi. Ko'chirishda ba'zi xatolarga yo'l qo'yilgan edi. Imom ibn Mas'ud bundan ogoh bo'lgach, «At-Tanqiyh»ga «At-Tavziyh fiy halli g'avomiz at-Tanqiyh» nomli sharh yozdilar. Ushbu kitob usul ilmi bo'yicha shofi'iy va hanafiy yo'nalishlarini birlashtirib yozilgan muhim asar bo'lib, yirik olimlar tomonidan sharhlangan.

8. «Niqoya Muxtasari Viqoya».

Fiqh ilmida mashxur hamda hozirda madrasalarda darslik sifatida o'qitilishga urf bo'lgan “muxtasar al viqoya” asari “Nuqoya muxtasari viqoya” asaring ikkinchi mashxur bo'lgan nomlaridan. Hozir shu haqida biroz ma'lumot o'rnida to'xtalamiz. U zot bobosi yozgan “Viqoyatu-r-rivoya”ni arab tilida sharhlab, uni “Sharhu-l-viqoya” deb atadi. Bu kitob eng yaxshi va to'liq sharh hisoblanadi. Shundan keyin ba'zi o'quvchilarning “Viqoyatu-r-rivoya” kitobini o'zlashtirib olishga qurbi etmayotganligini sezib, undagi eng zaruriy masalalarni tanlab olib, uni “An-Nuqoya” (“Qisqacha bayon”) yoki “Muxtasaru-l-viqoya” deb atadi.

Asarning muqaddimasida muallifning o'zi bu haqida shunday deb yozadi:

“Bobom Mahmud ibn Sadru-sh-shari'a mening fiqh ilmini yaxshi o'rganishim uchun “Viqoyatu-r-rivoya fi masoili-l-Hidoya” kitobini tuzdi. Bu kitobdek so'zlari mo'jaz, mazmuni aniq va to'la ikkinchi bir kitobni zamon ahli ko'rgan emas. Men ba'zi bir toliblar himmati bu kitobni o'rganib o'zlashtirishga qodir emasligini sezib, zaruriy masalalarni tanlab olib, ushbu “Muxtasar” (“Qisqartirilgan kitob”)ni chiqardim. Har kim “Al-Hidoya”da keltirilgan masalalarni o'rganib, o'z xotirasida saqlamoqchi bo'lsa, “Viqoya” kitobini

(bobom ta'lif etgan kitobni) o'rganib olishga uringay. Shoshilib turgan, vaqti oz bo'lgan kishi men ta'lif etgan bu "Muxtasar" ("Muxtasaru-l-viqoya")ni o'rganishga tavajjuh qilgay".

Shuningdek, "Al-Muqaddimotu-l-arba'a" ("To'rtta muqaddima"), "Ta'diylu-l-ulum va-sh-shurut..." nomli asarlari ham katta e'tibor va shuhrat kasb etib kelgan.

Zarkaliy bergan ma'lumotga ko'ra, "Ma'oniyy"(Adabiyotga oid) fanlar sohasida "Al-Vishoh"("Bo'yinga taqiladigan bezak")nomli kitob ham uning qalamiga mansubdir¹.

Hindistonlik mashhur olim Abdulhay Laknaviy "Muxtasaru-l-viqoya" mualifi Ubaydullo ibn Mas'udni "Barcha tomonidan qabul qilingan imom, shariat qonunlarining soqchisi, asliy va far'iy (juz'iy) muammolar ustози va qisqartiruvchisi, aqliy va naqliy (shar'iy) fanlar olimi, faqih (huquqshunos), fiqh usullarining bilimdoni, mantiqiy, muhaddis (hadisshunos), mufasssir, tilshunos, adib, mutakallim, buyuk qadru manzilat va yuksak maqom egasi, ilmu adab bilan to'lib toshgan, majdu azamatni ota-bobolaridan meros qilib olgan zot edi"², – deb tanitadi.

Sadru-sh-shari'a ikkinchi Ubaydullo ibn Mas'ud 1346 yil hayotdan vafot etdilar. U zotning qabriları ota-bobolarining yashab o'tgan makoni – Buxoroning Sherobod degan joyidadir.

Xulosa. IX-XII asrlarga kelib, Movarounnahr shaharlari barcha sohalarda o'z rivojining yuksak pog'onalariga ko'tarildi. Manbalarda o'sha davrni "Uyg'onish davri" deb ham e'tirof etilishi kuzatiladi. Islom dinining yuksak ta'limot ekanini ko'rsatuvchi nodir manbalarning aksari ham ana shu asrlarda bayon etildi.

Biroq XIII asr boshida mo'g'ullar butun Movarounnahrni egalladilar. Shaharga o't qo'yilishi, daryo havzalari ochib, aholi mavzellariga suv bostirilishi, olimlarning qatl etilishi, hunarmandlarning uzoq Mo'g'ulistonga ishchi kuchi sifatida haydab ketilishi, urushga yaroqli kishilarning majburan o'z qo'shinlari safiga jalb etilishi sabab, mintaqada aholi sonining keskin kamayib ketishiga olib keldi. Bu holat hududda ijtimoiy rivojlanishga asos bo'ladigan ilmlarning va axolining kundalik turmushini ma'lum me'zonlarga solib turuvchi fiqhiy asarlarning taqchilligiga sabab bo'la boshladi. Islom ilmlari ichida ayni fiqh ilm esa bu me'zonlarni tartibga solib, axoli o'rtasida ijtimoiy ziddiyatlarni oldini olish va iqtisodiy tabaqalanish xavfiga yechim bo'luvchi omil edi. Shu boisdan mazkur sohaga axolining e'tibori oshdi. Biroq axolining ziyoli ya'ni ilimli alloma va olimalari hamda ularning asarlari mo'g'il bosqini tarafigan zarar yetkazilganligini hisobga olinsa, oddiy xalqning kitob mutolaa qilishga vaqt jihatdan imkoni bo'lmasligi kuzatilishi mumkin. Davr va makonning o'zi esa bu sohada mo'jaz asarlarni tatbiq etuvchi fiqh allomlari va urush oqibati hamda uning ortidan tushayotgan soliqlarni to'lovchi oddiy xalq uchun kamroq vaqt sarflab mutolaa qiladigan fiqhiy nodir asarlarni talab qila boshladi. Ubaydulloh ibn Mas'ud esa o'zining fiqhiy asralari bilan, aholining fiqhga bo'lgan ehtiyojini to'ldirdi.

¹ Жузжоний А.Ш. "Ислом ҳуқуқшунослиги", Тошкент: "Тошкент ислом университети", 2002, Б.197. Жами 255 бет.

² Abdulhasanot Muhammad Abdulhay al-Laknaviy. "Favoidul bahiyya fiy tarojim al-Hanafiyya", Qozon: "Matbaatul xizona". 1903, B. 57.

**HARMONY OF ISLAMIC AND UNIVERSAL VALUES
IN IMAM ZAMAKSHARI'S MAQAMATS**

**АЛЛОМА ИМОМ ЗАМАХШАРИЙ МАҚОМАЛАРИДА ИСЛОМИЙ ВА
УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАР УЙҒУНЛИГИ**

Раъно Умаровна Ходжаева,

*Тошкент давлат шарқшунослик университети
Шарқ мамлакатлари адабиёти ва қиёсий адабиётшунослик
кафедраси профессори, филология фанлари доктори*

“Хоразм фаҳри”, “Араблар ва аҷамлар устози”, “Жар Аллах” (“Аллоҳнинг қўшниси”) каби фаҳрли номларга мушарраф бўлган имом Замахшарий ўрта аср мусулмон тамаддунинг энг ёрқин сиймолари сафига киради. Аллома нафақат бетакрор илмий китоблар ёзди, балки адабиёт соҳасида ҳам арабийзабон адабиёти хазинасидан муносиб жой эгаллаган бир қатор ажойиб асарлар яратди. Афсуски, ўзбек шарқшунослигида бу борадаги ижоди камроқ ўрганилган ва таржима қилинган. Фақат арабшунос олим Убайдулло Уватов томонидан “Навабиг ал-калим” (“Нозик иборалар”) асари ўзбек тилига ўтирилган.¹ Шундай асарлар ичида бутун мусулмон оламида шуҳрат қозонган ва араб адабиётининг шоҳ асарларидан ҳисобланган “Мақамат Замахшарий” асари алоҳида ўрин тутади. Асар тўплам шаклида бўлиб, ўзига 50 мақомани қамраб олган. “Мақома “сўзи истилоҳга айланиб турли маънолар касб этди: олдин қароргоҳ, сўнгра мажлис маъносида ишлатилди. X асрга бориб кичик насрий жанр маъносида қўллана бошлади. Олдин ибратли суҳбат, ваъзхонлик маъносида ишлатилган бўлса, кейин дарбадар фирибгар саргузаштларини баён этувчи ҳикоя сифатида танилди. Унинг қаҳрамони асосан ўқимишли, сўзга чечан, бошпанасиз одам бўлиб, у турли қалтис, кўнгилсиз вазиятларга тушиб қолади ва улардан макри ва сўзамоллилиги, уддабуронлиги туфайли қутилади. Мақома жанрининг энг машҳур муаллифлари бу Бадиуззамон Хамадоний (969-1008), Абу Муҳаммад Қосим Ҳаририй (1054-1122) ва Маҳмуд Замахшарий (1075-1144)лар дир. Аммо Замахшарий мақомалари Хамадоний ва Ҳаририй мақомаларидан бирмунча фарқ қилади. Уларда саргузаштлик, маккорлик мавзулари йўқолиб, тарбиявий ваъзхонлик унсурлари кучаяди. Аммо мақомалар билан яқиндан танишган тадқиқотчи уларда қуруқ насиҳатгўйлик билан эмас, балки ўй-ҳислар билан тўлиб тошган, адибнинг ҳассос юрагидан жой олган ва қоғозда муҳрланган диёнатга, ҳаётга, шахсиятга бўлган муносабатлар билан танишади ва мақомаларнинг мазмун моҳиятини тўла англаб етади. Замахшарийнинг мақомалар ёзиш мотивациясининг ўзи ўзгарган, асосий мақсади кўнгилочар асар яратиш эмас, балки диёнатли инсон, бир томондан ислом руқнларига амал қилувчи, иккинчи томондан асрлар давомида инсоният тажрибасидан келиб чиққан юксак қадриятларга жавоб берувчи ҳақиқий мусулмонни тарбиялаш эди. Ижодий ниятини амалга ошириш учун Замахшарий ўзига хос услуб танлаган: мақомаларда гўё ҳаёт синовларида чиниққан ва

¹ Хоразмлик буюк аллома. ЎзФА фалсафа ва ҳуқуқ институти. Т. 1998 й 142-169-бетлар.

тажрибаларидан ўтган кекса адиб энди ўттиздан ошган Абулқосим Замахшарийга мурожаат қилиб, унга Ҳақ йўлидан кетишда маслаҳатлар беради, хатарлардан ва хатолардан огоҳлантиради, ўргатади ва баъзида танқид остига олади. Насихатларининг таъсирини кучайтириш мақсадида матнга қисқа ибратли ҳикоялар, шеърлар, мақол ва маталлар, ҳикматли иборалар -афоризмлар киритилади.

Замахшарийнинг фикрича, мусулмон киши тақво билан бирга таълим маърифатнинг эгаси бўлиши керак. Адиб ақл-заковатнинг ўрнини юқори қўяр, билим олишга, маърифатли бўлишга даъват этарди. Масалан “Ридвон мақомасида” адиб ақл-заковатга шундай баҳо беради:

سبحان الله . اى جو هرة كريمة اوليت. و باى لؤلؤ يتيمة حليت و هى عقلك ليعقلك.

“Субҳан Аллоҳ! Қандай кароматли гавҳарга сен эгасан ! Сен қандай нодир дурдона билан безатилгансан! Бу сени доно қилувчи ақлинг ¹.

Замахшарий мақомаларида адибнинг шахсий ҳаётидан шахсий кайфият белгилари ва шахсий тажриба аломатлари сезилади. Бу таассуротнинг пайдо бўлиши ва кучайиши адибнинг мақомаларда ёш Абу Қосим Замахшарийга, яъни ўзига қаратиб ҳар сафар риторик мурожаат (бадий ундалма) ишлатилиши ва муайян кайфият яратишдан бошланади. Масалан, “Зухд” мақомасида бундай ундалма нафақат нутқни безайди, балки муайян ҳиссий муносабат яратади:

يا ابا القاسم ما لك لا ترفض هذه الفانية رفضا. و لاترفض يدك عن طلبها نفضا. ا لم تر كيف ابغضها الله و ”ابغضها انبياءه .

“Эй, Абу Қосим! Сенга не бўлди? Бу фоний дунёдан ҳеч воз кеча олмаяпсан, у томон қўл чўзишдан тўхтамайсан. Шу пайтгача Аллоҳ ва унинг набийлари уни қанчалик хуш кўрмаганлигини кўрмадингми”²?

Замахшарий ўз қаҳрамони Абу Қосимни турли вазиятларда ва муносабатларда кўрсатади. Албатта, биринчи навбатда бу муносабатлар уни диний эътиқодига содиқ бўлиши билан боғлиқ. Шу билан бирга биз мақомалардан қаҳрамоннинг атрофидаги ижтимоий муҳит билан бўлган алоқаларини ҳам кузатамиз, унинг дунёқараши билан танишамиз, фазилатлари ва камчиликларини ажратиб оламиз ва ниҳоят, уни мусулмон кишиси сифатида такомиллашуви учун адиб томондан олдида қўйилган талабларни кўриб чиқамиз. Биринчи навбатда, Замахшарий фикрича, мусулмон киши меҳнаткаш ва сабр-тоқатли бўлиши, солиҳ ишларга қўл уриши лозим:

و نادها الى العمل الرافع و الكلم الصاعد. والجمها عما يكلم دينها و يتلم يقينها

“Уни (кўнгилни) юқорига кўтарувчи (солиҳ) ишларга ва (ҳузури сари) чиқувчи (ёқимли) сўзларга ундагин. Динига ва эътиқодига путур етказадиган нарсалардан уни сақлагин³. Ушбу жумлада адиб Қуръони Каримдаги “Фотир” сурасининг 10 оятига ишора қилганини кўрамиз: “Ҳар бир ёқимли сўз Унинг ҳузури сари чиқур. Солиҳ амални эса, (Аллоҳ Ўз даргоҳига) кўтарур”⁴.

Мақомаларда шунга ўхшаш Қуръони Каримга ишоралар, ундан иқтибослар келтириш, тимсоллари ва ривоятларидан фойдаланиш ҳолатлари жуда кўп учрайди. Айниқса яхшилик (ислом дини рукнлари) ва ёмонлик (шайтон кирдикорлари) ўртасида кетаётган тўқнашувда улар аҳамият касб этади. “Тавба” мақомасида адиб

¹ الزمخشري ابو قاسم محمود بن عمر, مقامة الرضوان, مقاميت الزمخشري, دار الكتب العلمية, بيروت, لبنان, 1982, ص. 25

² الزمخشري, مقامة الزهد, مقامات الزمخشري, ص. 33

³ الزمخشري, مقامة المرائد و مقامات الزمخشري, ص. 19

⁴ Қуръони Карим, Фотир сураси, 10 оят. Абдулазиз Мансур таржимаси. Т.2019й. 435-бет.

ёш Абу Қосимни ёмонликлардан огоҳлантиради: “Эй, Абу Қосим! Шахватинг уйғоқ. Ухлат уни! Ёшлигинг фурсатдир, бой берма Эҳтиросларингга берилиб, шайтон кирдикорларига ишониб, унинг кетидан боришга эҳтиёт бўл! У сени йўлдан уради. Васвасага дучор қилади. Афсусланишга вақт қолмайди”. Китобхон назарида бундай эҳтиросли мурожаат Абу Қосимга таъсир кўрсатиш лозим эди, аммо мақоманинг ниҳояси бундай хулоса чиқаришга имкон бермайди, чунки адиб суҳбатдошига афсусланиб дейди :

و العجب من نفسك أنها تستلذ الوقوع فيها. و ان لم ترج الخلاص منها

“Лекин ажабо бу кўнглингдан, ўша (шайтон кирдикорлари хийласига) тушганига, агар улардан халос бўлишни истамаса”¹.

Назаримизда, имом Замахшарий мақомасига шундай хотима бериб, ҳақиқий чин эътиқодли мусулмон бўлиб етишиш осон иш эмаслигини яна бир бор таъкидламоқчи бўлган, чунки ёш авлод олдида ҳидоят йўлидан оздирадиган ўнлаб балолар тўсқин бўлади. Шунинг учун адиб баъзида Абу Қосимга таъна ўқини ёғдиради: “Ҳақнинг пардалари кўтарилди, унинг нурлари порламоқда. Лекин нега кўнглинг бузилган, Ҳисларинг кибрга берилган. Қани билсам эди, нимадан бу заифлигинг”². Баъзида эса адиб ибратли ҳикоялар келтириб, қаҳрамонини тўғри йўлга солади. Масалан “Зухдлик” мақомасида умавийлар сулоласидан чиққан халифа Йазид ибн Абдулмалик ибн Марван қиссасини баён қилиб, уни аянчли ҳолатга тушганини ибрат қилади. Бу халифа 720-724 йиллари Дамашқда ҳукм сурган, лекин айш-ишратга берилиб халифалик ишлари билан мутлақо шуғулланмасдан тез вафот этган. Бу қиссага адиб батафсил тўхтаган бўлса, бошқа қиссаларнинг фақат қаҳрамон номини эслаб ўтади ва талмеҳ санъатини ишлатади. Қиссалар, шеърлар (кўпинча ўзиники), мақол ва маталлар ва бошқа бадий унсурлар мақомаларни безайди, уларга кўнгли очар тус беради. Мақомалар сажъда ёзилган. Бу лафзий санъатда Замахшарийга тенг келадиган уста йўқ эди. Мақомаларда сажъ жуда катта маҳорат билан ишлатилган, матнда унинг турли кўринишларини учратамиз. Замахшарийнинг мақомалари деярли қисқа, лўнда, баъзилари бир саҳифани ташкил қилади. Мақомаларда риторик мурожаат, риторик саволларни кўп ишлатилиши нутқни безаш ёки ҳиссий муносабат билдириш вазифасини ўтайди. Замахшарий араб поэтикасининг араблар тан олган тенги йўқ катта билимдони: ўз асарларида тажнис, тазод, таврия, истиъора, ташбеҳ, мажоз ва бошқа санъатларнинг турли навларидан бемалол ва юксак даражада маҳоратли фойдалангани яққол кўзга ташланади. Замахшарий ижодининг бу қирраси, албатта, ўзбек арабшуносларидан алоҳида ўрганишни талаб қилади.

Шундай қилиб, Замахшарий сиймосида биз бир вақтнинг ўзида буюк олим ва буюк адиб тимсолини кўрамыз. Бизгача унинг шеърини девони ҳам етиб келди. Муғуллар истеълосидан олдин Бухоро ва Хоразмга келган араб олими Йақут Ҳамавий ўзининг машҳур “Муъжаму-л-удабо” (Адиблар луғати) номли асарида Замахшарийни забардаст шоир сифатида тақдим этади ва шеърларидан намуналар келтиради, жумладан ушбу сатрларни:

Илм - раҳмондан тарқалган нурдир,

¹ الزمخشري، مقامات الارعواء، مقامات الزمخشري، ص. 29.

² الزمخشري، مقامات التقوى، مقامات الزمخشري، ص. 22.

Жаҳолат – ғам-ғусса манбаидир¹.

Аллома имом Замахшарий ўз адабий ижодини ҳақиқий диёнатли мусулмон киши етиштиришга ва уни такомиллашувига қаратди. У солиҳ мусулмон кишисида динга ва одамларга нисбатан содиқлик, нафсни тийиш, сабр-тоқат, билимдонлик ва бошқа фазилатларни тарғиб қилди ва, аксинча, шошқалоқлик, сабрсизлик, эътиқодда мустаҳкам бўлмаслик, руҳий заифлик, лоқайдлик каби салбий хислатларни қоралади. Унинг асарлари нафақат Марказий Осиё, балки бутун араб-мусулмон олами халқларининг маънавий -ижтимоий онгини ва эстетик дидини ривожлантиришга катта ҳисса қўшди.

CONTRIBUTION OF THE CENTRAL ASIAN TURKIC PEOPLES TO QUR'ANIC AND TAFSIR STUDIES

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ТУРКИЙ ХАЛҚЛАРНИНГ ҚУРЪОНШУНОСЛИК ВА ТАФСИРШУНОСЛИК ИЛМИГА ҚЎШГАН ҲИССАСИ

Зиёвуддин Мухитдинович Жўраев,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси докторанти

Қуръони карим Буюк яратувчи Аллоҳу таъолонинг мўъжизавий илоҳий китобидир. Аллоҳнинг яратганлари ичида – одамизот, инсоният, башарият дея номланувчи буюк тафаккур эгалари томонидангина Қуръони каримнинг турли тилларга ўгирилган маънолар таржимаси, таъвиллари тобора кўпайиб, оммалашиб бормоқда. Бу яхши, энг эзгу амаллардан ҳисобланади.

Бугунги кунга келиб энг олий эзгу, илмий мақсадларни ўзида тажассум этган Қуръони карим маъноларининг таъвиллари, таржимаси, шарҳлари ва тафсирлари 5000та муаллиф томонидан амалга оширилгани намоён бўлмоқда.

Қуръони карим таржима қилинган тиллар: араб, форс, тукий: ўзбек, турк, козок, қирғиз, туркман, озарбайжон, татар, пуштун, урду, дарий, рус, ҳинд, хитой, корейс, малай, япон, инглиз, француз, немис, испан, каби тиллар сони 25 тадан ортиб кетаётир. XV асрдирки, инсоният томонидан бир томлик тафсирлардан то 1000 томликкача бўлган асарлар битилгани сир эмас албатта. Улар таснифига кўра, туркум мавзуларга эга: нақлий, ақлий, таъвил, тафсир, ʼақидавий, тасаввуфий, илмий, астрономик, фанний, иқтисодий, ҳуқуқий, сиёсий, ҳарбий, тарихий ... каби ва ҳоказо янги ва яна янги тафсирлар кириб келмоқда. Яна бундан-да кўпроқ тиллар ва асрлар мобайнида Қуръони карим кашф этилавериши тайин албатта. Яна қандай мавзуларда тафсирлар битилади буни келажак кўрсатади. Бунинг адоғини Аллоҳдан бошқа ҳеч ким билолмайди, унинг илмий тараққиёти асрлар оша ривожланиб бораверади, десак, асло хато қилмаган бўламиз. Алломаларнинг ҳам ўз навбатида тафсиршунослик илми ривожига қўшган ҳиссалари ўрганила борилаверади.

¹ Исроил Элмурадов, Мадамин Эшмурадов..X-XII асрлар Хоразм маданияти Ёқут ал-Ҳамавий талқинида.

Илк бора Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам тавсияларига кўра Аллоҳнинг каломи Қуръони карим турли халқларнинг тилларига таржима, шарҳ ва тафсирларини битишга рухсат берилди, йўлга қўйилди.

Аввало шуни айтиш жоизким, нубувватнинг илк дамларидаёқ қўшни давлат раҳбарларига ислом давлати асосчиси сифатида Муҳаммад алайҳиссалом юборган мактубларида ҳам Қуръони карим оятларидан иқтибослар келтирилар ва уларни ўз тилларида тушунишлари учун таржимонга мурожаат қилинади.

Ислом дини таълимотларини одамзотга таблиғ этиш вазифасини зиммасига олган Пайғамбаримиз турли минтақа, тил, ирқ ва дин вакилларига ўзларини тилларида етказишга, таржима қилишга катта аҳамият берганлар, рухсат сўраганларга изн берганлар, қўллаб-қуватлаганлари тарихий тафсиршунослик манбаларидан маълум.

қабиларда нозил қилинган суралар ва оятлар махсус тиллар: иброний, сурёний, арабий тилда битилганини кўриш мумкин. Бунга вақт келган ва ўтган сари билим ва тажрибага эҳтиёж сезилади. Инсоният тиллашувининг кўплиги ҳам Аллоҳнинг буюк мўъжизаларидан саналади, бунинг Ўзига хос ҳикматлари мавжуд. Турли тилларда китоблар нозил бўлишининг ҳам Ўзига хос фазилатлари бор. Зеро, Аллоҳ таоло Қуръони каримнинг 49-сураси “Ҳужурот” 13-оятида шундай келтиради:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتَقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ

“Эй инсонлар! Дарҳақиқат, Биз сизларни бир эркак (Одам) ва бир аёл (Хавво)дан яратдик ҳамда бир-бирларингиз билан танишишингиз учун сизларни (турли-туман) халқлар ва қабила (элат)лар қилиб қўйдик. Албатта, Аллоҳ наздида (энг азизу) мукаррамроғингиз тақводорроғингиздир. Албатта, Аллоҳ билувчи ва хабардор зотдир”¹, - деб марҳамат кўрсатган.

Дарҳақиқат бугунги кунга келиб, инсоният ер шарининг бта қитъасида туриб, 6000га яқин тилда сўз юритишмоқда. Турли – туман ирқ, тил, миллат ва элат, халқ вакиллари сифатида Яккаю ягона Аллоҳга эътиқод қилиш асносида, инсонлар ўртасида муомала маданиятини ўрнатишда хорижий тилларни билишлари учун эҳтиёж туғилиши табиғий.

Шу билан бирга бутун инсониятга Ўзи рози бўлиб юборган битта дини – Ислом теграсида умргузаронлик қилар эканмиз ислом асосларини ўрганиш, тамаддун тарихи ва тараққиётини англашда аввало араб тилини билиш устувор саналади. Чунки, энг охирги илоҳий китоб Қуръони карим мўъжизавий каломи араб тилида нозил қилиниши танланган экан, энг қизиги энг охирги Пайғабар ва Расулини ҳам араб

¹ Qur’oni karim ma’nolarining tarjima va tafsiri//Shayx Abdulaziz Mansur.. – Toshkent: G’afur Gulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2018. – B. 517. “Ҳужурот” – ҳужралар. Бу ерда Расул (а.с.)нинг ўз завжалари билан бирга яшаган Мадина шаҳридаги тўққизта ҳужралари. Сурада Аллоҳ билан Расулнинг кўрсатмаларисиз диний ишларда мустақил равишда бирор амални қилмаслик, Расул (а.с.) билан муомала қилиш одоблари, мўмин киши эшитган гапига аниқламасдан ишониб кетишининг нотўғрилиги, ўзаро низоларни тинчлик йўли билан бостириш зарурлиги, масхара, лақаб қўйиш, гийбат, бадгумонлик каби разил сифатлардан сақланишга тарғиб, барча инсонларнинг асли бир ота ва бир онадан экани, инсоннинг афзаллиги миллати билан эмас, балки эзгуликка қанчалик интилиши ва тақво билан белгиланиши каби сабоқлар баён этилган.

миллатига мансуб шахсдан бўлишини ихтиёр этган эди. Бунинг ҳам Ўзига хос жиҳатлари ўрганилишга муҳтож. Демак, тиллар ичра шоҳона десак бўлмас, балки аниқроғи, илоҳий мўжизакор тил бу – араб тили эканига ишора бордир.

Илк ислом фотиҳлари, Кутайба ибн Муслим раҳматуллоҳи алайҳ кабилар Марказий Осиёга келганларида ерли маҳаллий аҳоли араб тилидаги манбаларни хусусан Қуръони каримни таржимасиз тушунмаганлар. Уни тушунтириш ишларида замоннинг илғор ақлу зако алломалари жидду жаҳд кўрсатганлар. Аввало араб ва форс тилига кейинчалик туркий тилларига маънолар таржимаси ва таъвилларини тушунтириб берувчи мутафаккир уламолар етишиб чиққанлар. Кейинчалик уларнинг ёзма мероси мустақил илмий мерос сифатида оламга ёйилди, ҳидоятга бошловчи қуръоншунослик манбаси сифатида ёзувчилари оламга машҳури жаҳон бўлиб танилдилар.

Туркий халқ мутафаккирлари томонидан арабий, форсий тилларда битилган Қуръони карим маънолар таржима, таъвил ва тафсири кенг оммалаша бориши, тилларнинг ўзлаштирилиши натижасида туркий тилларидаги тафсирилар қўлёзма ва нашр суръатида ёзила бошланмоқда.

Арабий тилдаги тафсирилар: Имом Мотуридий: “Таъвилот ул-қуръон”, Имом Замахшарий: “Кашшоф”, Қози Байзовий: “Тафсири Байзовий” ва ҳоказолар. Форсий тилдаги тафсирилар: Ибни Касир, Якуб Чархийнинг форс тилида битган «Тафсири Чархий» асарининг туркий тилдаги иккита – «Ҳамадоний» ва «Тошкандий» таржимаси бор. Шунингдек, «ал-Итқон» тафсири ҳам туркий тилга ўгирилган. Шарқшунос олим Шамсуддинхон Бобохонов Қуръоннинг 30-порасини таржима ва изоҳлар билан 1991 йилда чоп эттирган. ... ва ҳоказолар шулар жумласидан.

Биз бу ерда ҳозирги кунда фақат нашр қилинган Туркий тилдаги тафсириларларга батафсилроқ тўхталиш мақсадимиз, қўлёзма ҳолида етиб келганлари ва етиб келмаганлари қанча ҳали:

1) XII аср - “Туркий тафсир” «Россия Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида сақланаётган 197 рақамда сақланади.¹

2) Манбаларда таъкидланишича, қадимги туркий тафсирилардан яна бири Муҳаммад Ҳожи Давлатшоҳ Шерозий томонидан милодий 1333 йили кўчирилган Қуръон тафсири бўлиб, у ҳозирда Туркиянинг «Мусулмон ва турк халқлари асарлари» музейида сақланади.²

3) «Тафсири Кошғарий». Тафсир 1344 ҳижрий сана 21 зулқаъда ойида (милодий 1926 йил 2 июнь) тугалланган. Зариф Кошғарийнинг ушбу асарида 30-пора тафсири 1987 йили Қатарда нашр қилинган.³

¹ «Туркий тафсир»ни Закий Валидий Тўфон 1914 йили Қаршидан топиб, Бухоро амири кутубхонасига олиб бориб берган. Бу тафсир тил хусусияти жиҳатидан X-XIV асрларда ёзилган ёзма обидаларга яқин туради. «Туркий тафсир» ҳажм жиҳатидан анча катта ёзма обидалардан бири ҳисобланади. Асар 294 бетдан иборат, формати ўртача ҳажмга эга. Асарда 79 та сура тафсир қилинган.

² Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. – Тошкент: Мовароуннахр, 2000. – Б.7.

³ Ўтган асрда яшаб ижод қилган олимларимиздан бири, «Ҳожи Қори» таҳаллуси билан донг таратган тадқиқотчи олим Муҳаммад Зариф Кошғарий аслида тошкентлик ўзбеклардан. У 1872 йили Тошкент шаҳрида таваллуд топган ва Бухорода таҳсил олган. Таълимни битиргач, Кошғарга кўчиб кетган ва ўша ерда Қуръони Каримни тафсир қилишга киришиб, бу ишни якунига етказган. Муфассир 1959 йилда Ғулжада вафот этган. Тафсир XX аср бошларидаги адабий ўзбек тилида битилган.

4) «Олтинхон Тўра тафсири». Бу тафсир 1956 йили Бомбайда, 1975 йили Корочида, 1980 йили Жиддада ва 1993 йили Қатарда нашр қилинган. Кейинроқ 2006 йили Ҳожи Исматуллоҳ Абдуллоҳ томонидан тафсирнинг кирилча наشري тайёрланиб, Тошкентда чоп қилинган.¹

5) «Баёнул Фурқон фи таржиматил Қуръон» – «Қуръон таржимасида фарқловчи баён»дир. 1983-84 йилларда асл араб алифбоси асосида олти мужаллад қилиб кўчирилиб, тарқатилган. Ўзбекистон Фанлар Академияси илмий ходими, заҳматкаш олим Сайфиддин Рафиддинов томонидан 2006 йилда кирил алифбосида, айрим тўлдириш ва изоҳлар билан нашрга тайёрланиб, «Мовароуннаҳр» нашриётида чоп этган.²

6) «Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима» Таржиманинг тузатишлар, тўлдиришлари мукамал ҳолга келтирилиб, 1992-93 йилларда «Чўлпон» ва «Ғофур Ғулом» нашриётларида қайта-қайта нашр қилинди.³

7) «Тафсири ҳилол». 2006 йили 6 жузда тўлиқ нашр қилинди⁴. 2008 йил тафсирнинг тўлдирилган иккинчи наشري, 2013 йил 3-нашри чоп этилди. Тафсирдан оятларнинг маъно таржималари ажратилиб, алоҳида бир жуз этиб ҳам нашр қилинган. Муаллиф 2015 йил 11 мартда вафот топган.⁵

¹ «Ал-Қуръон ал-карим» // мутаржим ва муҳший биллуғат ат-Туркистониййа. Би қалами ожиз ас-Саййид Маҳмуд бин ас-Саййид Назир ат-Тарозий ал-Маданий ʼафо ʼанху. – Давлату Қатар: 1993. – 703 б. Ватандошимиз Саййид Маҳмуд ибн Саййид Назар Тарозийдир. У киши 1895 йили Жанубий Қозоғистоннинг Ўзбекистонга туташ қадимий Тароз (ҳозирги Жамбул) шаҳрида таваллуд топган.

² Буюк устоз Муҳаммаджон домла Мавлавий мулла Рустам ўғли Хўқандийдир. У киши 1892 йилда Қўқон музофотида қарашли «Ҳожа Муҳаммад Валий» қабристонига яқин Чорбоғ қишлоғида илм-маърифатли оилада дунёга келган. 1989 йил 97 ёшларида оламдан ўтди ва «Мавлоно Яъқуб Чархий» мазорида дафн этилган. У муаллиф вафотидан 10 йилча олдин ёзилган. Шогирдларнинг нақл қилишларича, муаллиф раҳматуллоҳи алайҳ ушбу тафсирнинг таълифи ҳақида, жумладан, шундай деганлар: «Арабий, форсий тафсирилар жуда ҳам кўп битилган, аммо ўзбек тилида тафсир, деярли, йўқ. Шу боис ушбу улуг ишни баҳоли қудрат бажаришга бел боғладик.

³ Қуръони карим – ўзбекча изоҳли таржима // Таржима ва изоҳлар муаллифи: Алоуддин Мансур. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – 496. Шайх Алоуддин Мансур, таниқли ўзбек уламоларидан. 1952 йилда Қирғизистон Республикаси Ўш вилоятининг Қорасув шаҳрида туғилган. Бу таржима Қуръони Карим маъноларининг замонавий ўзбек тилида битилган илк таржимаси ҳисобланади. Етмиш йиллик мустабид тузум қулаб, динга йўл очила бошлаган пайт, мустақилликнинг ҳаётбахш шабадалари эса бошлаган кезларда оммага илк бор тақдим этилган Қуръон маънолари таржимаси Алоуддин Мансур домла тайёрлаган Қуръони Каримнинг ўзбекча изоҳли таржимаси бўлди. У 1990 йил «Шарқ юлдузи» ойномасининг 3-сонидан бошлаб муштарийлар эътиборига ҳавола этилди. Бу биринчи тажриба бўлгани боис, аввало, Қуръони Каримни, араб тилини, дин тарихини биладиган мутахассис ва ижодкорлардан иборат махсус таҳрир ҳайъати назоратида босилган. Мажалла 170 минг ададда нашр қилинар эди. Муаллифнинг таъкидлашича, ушбу таржиманинг босма адади (тиражи) жами икки миллионга етган. Асар 1995 йилда ўзбек тилидан туркманчага таржима қилиниб, Туркменистонда ўн минг нусхада чоп этилди. 2001 йилда Бишкек шаҳрида лотин алифбосида ва қозоқ тилига ўгирилган нусхаси нашр қилинди. Таржимон ушбу таржимаси асосида «Қуръони Азим тафсири» номли ўзбекча тафсирга ҳам қўл урган. Унинг биринчи жилди Фотиҳа ва Бақара суралари тафсирига бағишланган бўлиб, 2013 йилда Бишкекда нашр қилинган. Ҳозирда тафсирнинг етти жилди босмадан чиққан бўлиб, уларда Қуръони Каримнинг тақрибан ярмидан кўпи ўзбек тилига таржима ва тафсир қилинган. Ҳозирда 2019 йил бу тафсир 25та жузни ўзида жамлаган ҳолда ўз якунига етмай қолди. Сабаби муаллифи вафот топган эди.

⁴ «Тафсири ҳилол» // Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. – Тошкент: Hilol-Nashr, 2006. 6 жуз.

⁵ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф раҳматуллоҳи алайҳ 1952 мелодий сана 15 апрель куни Ўзбекистон Республикасининг Андижон вилоятида таваллуд топган. «Тафсири Ҳилол»нинг биринчи наشري 1991 йили Қуръони Каримнинг 30-жузи тафсири билан бошланган. Сўнгра 29, 28, 27- жузлар тафсири биринкетин китобхонлар қўлига етиб борди. Кейин муаллиф чет элда илк бора 26-жузининг тафсири нашр

8) «Қуръони карим: таржима ва илмий тарихий изоҳлар» Таржимонлар гуруҳи, марҳум шарқшунос олимлар: Муталлиб Усмонов Аҳмедович, Абдусодиқ Ирисов. Ҳожи Исматулла Абдуллаев, Убайдулла Уватов. Ушбу таржима тўлиқ эмас. Унда Қуръони Каримнинг ярми, яъни Фотиҳа сурасидан бошлаб, Исро сурасининг сўнгигача таржима ва изоҳ қилинган... Унинг махсус нашри 2004 йил декабр ойида «Фан» нашриётида амалга оширилган.

9) «Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири». Шайх Абдулазиз Мансуров, машҳур ўзбек уламоларидан. 1944 йилда Фарғона вилоятининг Миндон қишлоғида туғилган. Асар бир жилдан иборат бўлиб, 2001, 2004, 2007, 2009, 2012, 2014, 2018 йилларда кўп бора нашр қилинмоқда.

10) “Тафсири ирфон” 2012 йилдан чоп этила бошлаган. Даставвал 30- ва 29-поралар тафсири нашри. Кейин Қуръони Каримнинг бошидан, Фотиҳа сурасидан бошлаб тафсир қилина бошланди. Асарнинг 2015 йилги охириги жузида 11-13 поралар, яъни Ҳуд ва Юсуф суралари тафсири берилган.¹

11) “Тафсири Баҳр” қўлёзма китоблар асосида Қуръони карим 29-30 жузълари, оятлари маъноларининг илмий-изоҳли таржима ва тафсирлари Қуръони карим тафсирларининг қўлёзма китоблари фихристи ҳам биргаликда нашр этирилган.²

Хулласкал, Аллоҳнинг бу мўъжизавий каломини тушунишда одамзотнинг ақли лол ва ожиз саналади. Таъбир жоиз бўлса, уни таҳлил қилиш, тафсир ва таъвиллари то қиёматгача битилаверади. Айтиш мумкинки, бутун башариият ўз тилларида ёзғувчи бўлсалар охириги маъно ва мазмун моҳиятига ета олмагайлар экан. Аллоҳнинг каломини Қуръони каримга ер юзи инсонлари шарҳ битғувчи бўлсалар то қиёматгача энг охириги маълумотни ёза билмас эканлар. Уларга океанлар суви бир неча марталаб бўёқ ва сиёҳ вазифасини ўташда камлик қилаверар. Бутун ер юзи дов - дарахтларини такрор ва такрор қалам сифатида фойдаланганларида ҳам тафсир ёзмақ уйдасидан чиқолмагайлар, – дейишади қадим ровийлар. Бу ривоят аини ҳақиқат экан. Бунга қўшилмай илож қанча. ...

қилдирди. Сўнгра Бақара сурасининг, сўнг Оли Имрон ва Нисо сураларининг тафсири алоҳида китоб бўлиб чоп қилинди. Шу зайдда Қуръони Каримнинг ҳозирги ўзбек тилидаги тўлиқ илк тафсири вужудга келди.

¹ Усмонхон Алимов, 1950 йилда Самарқанд вилоятининг Иштихон туманида туғилган. Муаллиф 2022 йил вафот этган.

² “Тафсири Баҳр”, Қуръони карим тафсирларининг қўлёзма китоблари фихристи.// Баҳриддин Умрзоқов. – Тошкент: “Тошкент ислом университети”, 2010. – Б.462.

THE HISTORY OF WRITING AND STYLE OF AT-TA'RIKH AS-SAGHIR BY
IMAM BUKHARI

ИМОМ БУХОРИЙНИНГ “ТАРИХУС САҒИР” АСАРИ ЁЗИЛИШ ТАРИХИ
ВА УСЛУБИ

Нодир Сидиқович Қобилов,

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот
маркази илмий ходими

Буюк ватандошимиз Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий қолдирган беқиёс ва бебаҳо мерос, Пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг муборак ҳадислари йиғилган нодир дурдона – “Саҳиҳул Бухорий” асари ислом динида Қуръони каримдан кейин турадиган иккинчи асосий манба ҳисобланади.

Имом Бухорий нафақат муҳаддис олим, балки ровийлар тарихини ўрганиш бўйича ҳам илк қадам қўйган алломадир. У бу борада бир неча асарлар битиб, келажак авлодларга бебаҳо хазинани тақдим қилган. Алломанинг “Тарих” асари ҳам шулар жумласидан. Алломанинг бу асари асрлар оша ровийлар тарихини ўрганишда энг муҳим манба бўлиб келмоқда.

“Тарихус сағир” асари ҳадисшунослик ва ровийлар тарихига оид қимматли асар бўлиб, тўлиқ номи **“Ат-тарих фи маърифати рувотил ҳадис ва нуқлатул осор вас сунани ва тамйизи сикотиҳим мин зуъафоихим ва ахбориҳим ва тарихи вафотиҳим”** (“Ҳадис ровийлари, суннат ва хабарларни ҳамда ровийлар ва улар етказган хабарларнинг ишончлиларини заифларидан ажратишни билиш ҳақидаги ва уларнинг вафотлари тўғрисидаги тарих”) дир.

Ушбу асар Имом Бухорий қаламига мансуб “Тарихул кабир” (“Катта тарих”) асарининг бевосита давоми бўлиб, бу китоблардан ҳар бирининг алоҳида афзал жиҳатлари бор. “Тарихул кабир”даги ровийлар алифбо тартиби билан берилган бўлса, “Тарихус сағир” саналар ва муайян йилда вафот этган ровийларга кўра тартибланган.

Манбаларга кўра, Имом Бухорий “Тарихул кабир” асарини ўн саккиз ёшида, Мадинаи мунавварадаги Масжиди Набавийда, Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг муборак равзалари ёнида, ой нурида ёза бошлаган ва шу ёшида ўша жойда тугатган экан. Аллома мазкур асарда келтирилган ҳар бир ровий ҳақидаги тўлиқ маълумотни ёддан билган. Бундан маълум бўладики, Имом Бухорий ровийлар ҳақидаги маълумотларни 9-10 ёшларида ҳадис мактабларига қатнай бошлаган вақтларидаёқ ёд олиб, йиллар давомида хотирасида мустаҳкамлаб борган.

Асар ёзиб тугатилгач, Исҳоқ ибн Роҳавайҳ зўр мамнуният ва ҳайрат билан: “Сизга ҳар қандай кишини сеҳрлаб қўядиган бир асарни кўрсатайми?” деб, уни амир Абдуллоҳ ибн Тоҳир Хуросонийга тақдим қилади.

Бу ҳақда *Муҳаммад ибн Абу Ҳотим Бухорий бундай ривоят қилган: “Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоилдан эшитдим: “Ҳаж қилдим. Акам онамни олиб қайтди. Мен ҳадис илми талабида қолдим. 18 ёшга етганимда “Қазоёс саҳобати ват тобеин ва ақовийлуҳум” (“Саҳобалар ва тобеинларнинг фатволари ва айтган сўзлари”) китобини ёза бошладим. Бу Убайдуллоҳ ибн Мусо даврида эди. “Тарих” китобини ҳам ўша пайтда ойдин кечаларда Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг равзалари ёнида ёздим. Бу китобга*

*кирган ҳар бир шахснинг ўз қиссаси бор. Лекин асар чўзилиб кетишини истамаганим учун уларни ёзмадим*¹.

Асарнинг ёзилиш тарихи

“Тарихул кабир” ва “Тарихус сағир” – бу икки асар Имом Бухорий фитрати илм ва ҳадис тўплашга хослаб яратилганининг исботидир, десак, янглишмаймиз. Дарҳақиқат, Имом Бухорий ўн саккиз ёшида “Тарихул кабир”ни тугаллаган, ундан сўнг “Тарихус сағир”ни ёзган бўлса-да, умри давомида тарихга оид бу икки асарнинг камчиликларини тўлдириб, айрим маълумотларни, жумладан, ровийларнинг вафот саналарини кейинчалик қўшиб борганини бу асарларнинг ўзи ва бошқа манбалардан билиб олиш мумкин.

Имом Бухорий 205/820 йилдан, яъни ўн ёшидан бошлаб асарларга оид маълумотларни тўплай бошлаган. 210/825 йилдан устозлар ва ҳадис ровийлари ҳақида деярли тўлиқ маълумотлар ва илм ҳосил қилиб бўлгандан сўнг, Набий соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳадиси шарифларини тўплаш учун ислом оламининг илмий марказлари бўлган бир қатор шаҳарларга илмий сафар қилишга киришган. Аллома бу муборак ва улуғ сафарини ҳаж зиёратидан бошлаб, сафари давомида Балх, Марв, Найсобр, Рай, Бағдод, Басра, Куфа, Восит, Дамашқ, Фустот (Қоҳира), Асқалон, Ҳимс, Макка, Мадина каби шаҳарларда жуда кўп муҳаддис ва ровийлар билан учрашиб, улардан ҳадис ва ровийларга оид маълумотлар олган. Ҳадисга оид илми билан бир қаторда ровийлар тарихига оид билимларини ҳам мунтазам бойитиб, такомиллаштириб борган.

“Тарихул кабир”ни тадқиқ этиш жараёнида маълум бўлишича, асарда жами 13798 нафар ровий ҳақида маълумот келтирилган. Шу сабабли ҳам бу асар “Тарихул кабир”, яъни “Катта тарих” деб номланган. Кейинчалик Имом Бухорий уни қисқартириб, мухтасар қилган ҳолда қайтадан тасниф этиб икки қисмдан иборат “Тарихул авсат” (“Ўрта ҳажмли тарих”) ва “Тарихус сағир” (“Кичик тарих”)ни ёзган. Бу тарих китобларининг ҳар бирининг алоҳида афзал жиҳатлари бор. “Тарихул кабир”даги ровийлар алифбо тартибига кўра, “Тарихи сағир”да йиллар тартибига кўра жойлаштирилган.²

“Тарихи сағир” асарини Имом Бухорийдан Абдусалом Аффоф ва Занжавайх ибн Аҳмад Лубод ривоят қилган. Асар қирқ икки бобдан иборат бўлиб, унда 2997 нафар ровий ҳақида маълумотлар, уларнинг туғилган ва вафот этган саналари келтирилган.

Имом Бухорий бу асарда машҳур саҳобалар, тобеинлар ва тобеинларнинг издошларини, уларнинг вафот этган йиллари, наслу насаби, ўзаро мулоқотлари ҳақида баён қилади. Кўп ҳолларда айрим ровийларнинг сифатларига хос бўлган ҳадис истилоҳларини: жарҳ ва таъдил, носих ва мансух, саҳиҳ ва заифлигини³ баён қилганини ҳам қайд этади. Муаллиф бу асарига воқеаларнинг йилма-йил кечишига

¹ Тожуддин Субкий. Табақотуш шофиъиятил кубро. Ж. 2. – Қоҳира. Дору Ҳажр, 1992. – Б. 216-217.

² Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. Тарихул кабир. “Дорул кутубил илмия” нашриёти. Байрут 2009. 1-жилд. – Б 11.

³ Мазкур иборалар ҳадис истилоҳига оиддир. Жарҳ – ҳадис санадидаги ровийга нисбатан айtilган салбий сифат, таъдил – ҳадис санадидаги ровийга нисбатан айtilган ижобий сифат, носих – замиридаги фикҳий ҳукм билан бошқа ҳадисда келган фикҳий ҳукмни бекор қилувчи ҳадис, мансух – бошқа ҳадис билан ундаги фикҳий ҳукм бекор бўлган ҳадис, саҳиҳ – ишонарли, соғлом ҳадис, заиф – санад ёки матнида нуқсони бўлган ҳадис.

қараб тартиб берган. Агар бир санани тугатса, у санада вафот этган машхур шахсларни, улар билан боғлиқ муҳим ишларни зикр этиб, ундан сўнг кейинги воқеаларни ҳикоя қилишни бошлаган.

Имом Бухорий тарихга оид бу асарларининг ҳар бирида таржимаи ҳоли келтирилаётган ровий билан боғлиқ бўлган қисқа далиллар, ривоятлар ва ҳадисларни келтириб ўтган. Инсонни ҳайратга соладиган томони шуки, Имом Бухорий бу асарларидаги ҳар бир ровий ҳақида муфасссал маълумотларни мукаммал ҳолда хотирасида жамлаганидир. Бу ҳақда муъаллифнинг ўзи: “Ўн саккиз ёшга етганимда саҳобалар, тобеинлар ва уларнинг сўзлари билан қизиқдим. Бу вақтда Убайдуллоҳ ибн Мусо амир эди. Мен Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг қабрлари ёнида ой нури ёғдусида “Тарих” китобини тасниф қилишга киришдим. Бу борада мен билмаган ровийларнинг маълумотлари жуда кам, аммо китобнинг катта бўлиб кетишини истамдим”¹, деб ўз асарига киритилган кишилар ҳақидаги тўлиқ маълумотларни билишини, аммо китобни узун бўлиб кетишидан хавотири бўлгани сабаб имкон борича қисқа қилишга ҳаракат қилганини айтади.

Имом Бухорийнинг ушбу асари қирқ икки бобдан ташкил топган. Муқаддимада Маккадан Ҳабашистон (Эфиопия)га ҳижрат қилган саҳобалар ҳақидаги маълумотлар келтирилган. Асардаги боблар Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг қизлари Умму Кулсум онамиз ҳақидаги маълумот билан бошланиб, 256/869 йилда вафот этган ровийлар ҳақидаги маълумотлар билан тугалланади.

Ушбу асар ўзига хос услубда ёзилган. Шу сабабли тарихга оид бошқа асарлардан алоҳида жиҳатлари мавжуд. Улар қуйидагилар:

1. Муаллиф ҳадис ва хабарларни санадлари билан келтирган.
2. Муаллиф асарни йиллар давомида тўлдириб борган.
3. Асардаги маълумотларни энг ишончли ровийлардан олган.
4. Асарда тарихий оид маълумотлар билан бир қаторда ҳадис санадидаги ровийлар ҳақида ҳам маълумотларни берилган.
5. Муаллиф асарини йиллар давомида тўлдириб борган бўлса-да, унинг катта бўлиб кетишидан сақланишга ҳаракат қилган.
6. Маълумотларни йиллар тартиби билан келтирган.

“Тарихус сағир” асарининг аҳамияти

Ушбу асарнинг бошқа асарлардан ажралиб турадиган қуйидаги жиҳатлари мавжуд:

1. Асар саҳобалар, тобеинлар ва ровийлар ҳақида ёзилган энг ноёб тарих китобидир.
2. Асар тарих соҳасида ўзигача ёзилган асарлар орасида ўзига хос услуби билан ажралиб туради.
3. Асардаги маълумотлар энг кучли манбаларга асосланган.
4. Асар муаллифнинг умри давомида ёзилган.
5. Асар ҳадис санадидаги машхур ровийлар ҳақида.
6. Асарда ҳадис ровийларининг ота-боболари, фарзандлари ва насаблари ҳақида маълумотлар келтирилган.

¹ Хатиб Бағдодий. Тарихи Бағдод. Ж.7. – Байрут. Дору-л-кутуби-л-илмия. – Б. 2.

7. Санаддаги ровий саҳобани кўрган ёки кўрмагани ҳақидаги маълумот берилган.

8. Бир-бирлари билан учрашмаган ровийлар номма-ном келтирилган.

9. Ҳадис санадида учрайдиган ровийлар ҳақида ноёб маълумотлар келтирилган.

10. Асарда ровийлар сифати ҳам баён қилинган.

11. Ровийларнинг туғилган ва вафот этган йиллари ҳақида маълумотлар берилган.

12. Воқеаларнинг йиллари ҳақида маълумотлар берилган.

13. Жойлар ҳақида маълумотлар берилган.

14. Асарда муҳим тарихий воқеалар ва саналар бошқа воқеаларга боғлаб келтирилган.

15. Асарнинг ҳадис илми соҳасидаги яна бир муҳимлик жиҳати, ровийлар ривоятини саҳиҳ ёки заиф эканлигини, бир ровийнинг ўзидан олдинги ровий билан учрашган ёки учрашмаганлигини, яъни ҳадис санадини боғланган ёки санади узилган эканлигини аниқлаш учун энг муҳим манба ҳисобланади.

16. Имом Бухорийдан кейинги ҳадис илми (Мустаталаҳул ҳадис) олимлари ҳадисларни саҳиҳ ё заифга ажратишда “Тарихул кабир”, “Тарихул авсат” ва “Тарихус сағир” асаридан кенг истифода этишган.

“Тарихус сағир” асарининг қўлёзма нусхалари ҳозирги кунда ислом уламолари томонидан чуқур ўрганилиб, нашр этилган бўлса-да, аммо унга шу вақтга қадар бирор шарҳ ёки изоҳлар тўплами битилмаган. Шу жумладан, муқаддам ушбу асар ўзбек тилига таржима қилинмаган. Мазкур асар Имом Бухорий халқаро илмий тадқиқот маркази илмий ходимлари томонидан ўзбек тилига таржима қилиниб, нашр этилиш арафасида турибди.

SPIRITUAL ISSUES IN *MAHBUB AL-QULUB* BY ALISHER NAVOI

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ “МАҲБУБ УЛ-ҚУЛУБ” АСАРИДА МАЪНАВИЯТ МАСАЛАЛАРИ

Шоира Шодавлатовна Давлатова,

*Термиз давлат университети юридик факультети
“Фуқаролик жамияти” кафедраси катта ўқитувчиси*

Ҳар бир даврда барча давлатларнинг ўз тарихи саҳифаларида муҳрланган ижтимоий-сиёсий воқеалари ва бу жараёнларнинг қаҳрамонлари бўлади. Иккинчи Шарқ Уйғониш даври ҳам мамлакатимиз тарихи солномаларида ана шундай қаҳрамонлари номи билан қолган. Бу даврнинг намояндаларидан бири, шеърят мулкининг султони, ўзбек адабиётининг асосчиси А. Навоий дунё илм-фани тарихида туркий халқларнинг илмий, маънавий меросини бойитишда улкан ҳисса қўшган, комил инсон сиймосини ярата олган мутафаккирдир. Унинг шахс камолотига оид инсоний фазилатларнинг турли қирраларини ўзида мужассам этган, эзгу ғояларга йўғрилган кўплаб асарлари абадиётга дахлдор десак муболаға бўлмайди. Улуғ мутафаккирнинг фаолияти, ижоди, ўзида инсонпарварлик, миллийлик,

умуминсонийлик ғояларини ифода этган асарлари айни Учинчи Ренесанс даврида ҳам ёшларнинг маънавий дунёқарашини шакллантиришда, ўзбек миллий маданияти ва маънавиятини шакллантириш ҳамда ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этмоқда. Сўз қудрати ва унинг гўзал ифодасини кўрсата олган А.Навоий бир қанча асарлари орқали ўзи яшаган замон феодал жамияти кишисининг фазилатларини ва иллатларини тавсифлашга ҳаракат қилган ва бу орқали жамият аъзоларини эзгуликка давъат этиб, ёвузликка етакловчи жирканч хулқ-атвордан узоқ бўлишга, ҳимояланишга чақирган. Жумладан, аллома томонидан умрининг охирларида, яъни, 1500 йилда яратилган “Маҳбуб ул-қулуб” (“Кўнгилларнинг севгани”) асари улут мутафаккир ва буюк шоирнинг ғоят сермазмун ҳамда сермашаққат ҳаёти давомида тўплаган бой тажрибаси ҳамда хулосаларининг йиғиндисидир. Муаллиф асарнинг муқаддимасида унинг яратилиш тарихи, қандай воқеа-ҳодисалар таъсирида ёзганлиги ҳақида қуйидагича маълумот беради: “...болаликдан то қариликка қадар кўхна даврон воқеаларидан, айланувчи осмон хулосаларидан, фитна кўзғовчи дунё буқаламунлигидан, товламачилигидан, замонанинг ранг сингари гуногунлигидан кўп вақт ва узоқ муддат ҳар хил ҳаёл ва тараддудлар билан дайдиб юрдим, ҳар товур ва равишда бўлдим ва турли йўлларга кирдим, яхши-ёмоннинг хизматини қилдим, катта-кичикнинг суҳбатида бўлдим, гоҳ хорлик ва қийинчилик вайронасида нола қилдим, гоҳо иззат ва маъмурилик бўстонида мажлис курдим”¹, дейди.

Асарда мутафаккир умри давомида давлат ишлари билан машғул бўлган амалдорлик чоғлари ва мансабдан воз кечган даврларида теварак-атрофидаги турли хил одамлар билан муносабатга киришганлиги, уларни кузатганлари, жамият ҳаётидаги айрим воқеа-ҳодисаларга гувоҳ бўлганлиги ҳақида баён қилади. Ҳатто баъзида пасткаш ва бахил кишилар томонидан хўрланганлиги, разил-нокаслар олдида эътиборга олинмаганлиги, гоҳо ғарибликка тушганлиги, иззат-ҳурмати топталганлиги, баъзан амирлик, вазирлик мартабасида ўтириб, ўзидан умидвор бўлган халққа мурувват кўрсатганлигини таъкидлайди. Бу ҳақида асарда яна шундай мисраларни келтиради: “...ҳар йўлда юрдим, оламда бўлмиш ҳар навъ одам билан кўришдим, катта-кичикнинг феъл-атворини ўргандим, яхши-ёмон хислатларни тажрибадан ўтказдим, яхшилик ва ёмонликларнинг шарбатини ичиб, захрини тотиб кўрдим. Бахил ва пасткашларнинг захмини, саховатли кишиларнинг малҳамини кўнглим дарҳол сезадиган бўлиб қолди”². А. Навоий ҳаёти давомида гувоҳ бўлган одамлардаги яхшилик ва ёмонликлар ёки маънавийлилик ҳамда маънавийтсизлик таъсирида ўз мулоҳазаларини умумлаштиради.

Ушбу асар уч қисмдан иборат. Унинг биринчи қисми “Кишиларнинг аҳволи, феъл-атвори ва гап-сўзларининг аҳамияти ҳақида” деб номланиб, 40 фаслни ўз ичига олади. Бу қисмда А. Навоий ўша вақтда мавжуд бўлган ва давлатнинг сиёсий, иқтисодий, ҳарбий, ҳуқуқий ҳаётига масъул бўлган ижтимоий табақаларга таъриф беради. Нафақат таъриф беради, уларга нисбатан маънавий талаблар ҳам қўяди ва шу асосда жамият аъзоларини тарбиялашга ҳаракат қилади. Асарнинг I-боби “Одил подшоҳлар тўғрисида” деб номланиб, унда шоҳларга нисбатан қуйидаги тавсифлар баён қилинган: “Одил шоҳ қуёш билан баҳор ёмғиридек қора тупроқдан гуллар очади

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 11-бет.

² Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 18-бет.

ва мамлакат халқи бошига олтин билан дурлар сочади. Камбағал ва бечора одамлар унинг яхши, мулойим муомаласидан роҳатда, золим амалдор ва миршаблар унинг сиёсати тигидан қўрқувда. Адолатли шоҳ шундай қўриқчики, унинг сояи давлатида қўй-қўзилар бўри хавфидан омон, ёмонларга шафқатсизлигидан йўлдаги мусофирлар йўл тўсарлар ваҳимасидан эсон. Марҳаматидан мактабларда болалар шовқин-сурони...”¹ Шоир бу билан давлатнинг тараққиёти ва халқнинг фаровонлиги шоҳга, унинг бошқарувни адолат билан ташкил этиши ҳамда олиб боришига боғлиқлигига, хушмуомаласи аҳолига ҳар томонлама таскин бериши, ҳатто мактабда таҳсил оладиган болалар ҳам бундай шоҳлар бошқаруви даврида эркин эканлигига ишора қилади.

Манбанинг IV-бобида мутафаккир золим, жоҳил, фосиқ, яъни, маънавий дунёси кашшоқ подшоҳлар хусусида фикр юритади ва уларни шундай таърифлайди: “Адолатли подшоҳ ёрқин кўзгу бўлса, бу унинг тескарисидир, униси ёруғ тонг бўлса, буниси- қоронғи кечадирлар. Зулм қилиш унинг кўнглига ёқимли, ахлоқсизлик эса табиатига севимли. Мамлакат нотинчлиги унинг юрагига ором бағишлайди, халқнинг бесару сомонлиги эса хотиржамлик келтиради. Обод жойлар унинг зулмидан вайрон, кабутар уялари бойқушларга ошиён”². А.Навоий адолатсиз подшоҳни зулматга қиёслайди, ундай подшоҳлар юртни обод қилишдан эмас, вайрон этишдан манфаатдор, шундан ором олади, деб ҳисоблайди.

“А. Навоийнинг узоқ йиллар давомида ҳосил қилган хулосасига кўра, мамлакатнинг сиёсий барқарорлиги, осойишталиги ҳамда ривож, энг аввало, одил подшоҳ, садоқатли бек ва вазирлар, ўз ишига холислик ва диёнатли ёндашадиган садрлар, фидойи баҳодир ва ясовуллар, шижоатли ва ватанпарвар сипоҳийларнинг дунё ҳамда охират саодатини кўзлаб иш юритишига боғлиқдир”³.

Асарнинг иккинчи қисми “Яхши феъллар ва ёмон хислатлар тўғрисида” деб номланиб, унда Навоийнинг ижодининг ўзак масалаларидан ҳисобланмиш тавба, қаноат, сабр, тавозе (ҳокисорлик) ва одоб, зикр каби маънавиятга доир тушунчаларнинг талқини келтирилади. Инсонларга хос бўлган ижобий фазилат қаноат тўғрисида ушбу манбада: “Қаноат –бир чашмадирки, олган билан унинг суви қуримайди, у бир хазинадирки, ундаги бойлик сочилган билан камаймайди. У бир экинзорки, уруғи иззат ва шавкат ҳосилини беради, у бир дарахтдирки, унда қарам бўлмаслик ва ҳурмат меваси бордир...Қаноат бир кўрғонки, унга кирсанг, нафсинг ғалвасидан қутиласан. Қаноат бир чўққики, унга чиқсанг, дўст-душманга муҳтожликдан халос бўласан. Қаноат ҳокисорлиқдирки, натижаси юксаклик, муҳтожликки, фойдаси эҳтиёжсизлик. Қаноат экиндир, уруғи бойлик,”⁴-дейлади. А.Навоийнинг қарашларига кўра қаноатли киши роҳат ва фароғатга эришади, қаноат қилган одам нафсига қарам бўлмайди, сабр-қаноатли одам ҳурмат топади. Қаноатли одам тамагирлик, нокаслик сингари ёмон феъллиларга қарши кураша олади. Мутафаккир сабр ҳақида тўхталар экан, уни аччиқ, аммо фойда берувчи, деб таърифлайди. Унингча, сабрни этагидан тутган киши муродига етади, унга бахт тугуни, шодликлар калити очилади, сабр ўрток, унинг суҳбати зерикарли, аммо

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 15-бет.

² Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 17-бет.

³ Sirojiddinov Sh va boshqalar. Navoiyshunoslik. Т, Tamaddun, 2018, 262-бет.

⁴ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 45-бет.

мақсадга олиб боровчи, у узоқни кўзлаган, истакка етказувчи улфатдир, оғир кадам босувчи, лекин бекатга олиб боровчи туядир, у табиб, бадхўр дори, бемор ундан азоб тортади, аммо сўнгида соғлиққа эришади. Бу фикрлар орқали А.Навоий қийналса-да сабр қила олган киши албатта бахт-саодатга эришиши, унинг руҳияти ғамлардан озод ва хотиржам бўлишини қайд қилади.

А.Навоий асарда маънавиятнинг асосий, асло эскирмайдиган масалаларидан бири тавозели бўлиш, яъни одоб саклаш, хокисор бўлишга ундайди. Унинг талқинича: “Тавозеъ-кишига халқнинг муҳаббатини жалб қилади, одамларни у билан дўстлаштиради. Тавозеъ- дўстлик гулшанида тоза гуллар очади ва гулшандан ошналик ва улфатчилик базмига хилма-хил гуллар очади. Одоби инсон барча одамларнинг яхшисидир ва барча халқлар учун ёқимлидир. У мансабдор кишилардан гўзалроқ ва бадавлат одамлардан ҳурматлироқдир. Одоби одам ўз тенгдошлари орасида ҳам таҳсинга лойиқ, ҳеч қандай эҳсон бермай каттадан-кичик, ҳаммани шод қилади, ҳеч қанақа ҳадя қилмай, кишиларнинг ғамини тарқатади”¹.

Шоирнинг таъкидлашича, одоб кишилар тарафидан қилиниши мумкин бўлган ҳурматсизлик эшигини бекитади ва одамни ҳазил-мазаҳдан, камситилишдан саклайди. Одоб одам табиатига инсонийлик бахш этади. Одоб кичик ёшлиларни катталар дуосига сазовор этади. Одоб улуғлар кўнглида ёшларга меҳр уйғотади ва у одоби ёшга бўлган муҳаббат кўнглида абадий қолади. Ёшларни кўзга улуғ қилиб кўрсатадиган феъл-атвори одобдир, одоблиларнинг юриш-туришида халқ улуғворлик кўради. Одоб ва тавозе эгаларига ҳамма таъзим қилади. Одоб уруғини эккан одамнинг ҳосили жавоҳир бўлади. Одоби ва гўзал хулқли одамлар кўпаяверса, халқнинг дўстлиги, уларнинг бир-бирига бўлган меҳр-муҳаббати борган сари ривож топади.

Асарнинг учинчи қисми “Турли фойдали маслаҳатлар ва мақоллар” деб номланади. Унда нафс, ўзига бино қўйиш, такаббурлик, саховат, олижаноблик, мурувват, вафо, ҳаё, ҳилм, разиллик, тубанлик сингари хислатлар ва иллатлар тўғрисида фикр юритилади. А.Навоий бу хислат ва иллатларга нисбатан ўз муносабатини билдирар экан, асарда баён қилинган фикрлар асосида ҳар бир шахснинг камолга етишида уларга ўз сўзи билан таъсир этишга, таълим-тарбия беришга, йўл-йўриқ кўрсатишга ҳаракат қилади, жоҳиллик, нодонлик, худбинлик, манманлик, ёлғончилик, иккиюзламачилик, ахлоқсизлик, таъмагирлик, ҳасад, ғийбат, бахилликдан нафратланади, бу нохуш сифатларни қоралайди, бундай хулқ-атворли кишилар одамларга зарар келтиради, жафо етказади, деб ҳисоблайди. Одамларни ҳилм, яъни мулойим табиатли, илтифотли, марҳаматли бўлишини истайди ва ҳилмни: “Ҳилм (мулойим табиатлилик) инсон вужудининг хушманзара мевалик боғидир ва одамийлик оламининг жавоҳирга бой тоғидир. Юмшоқ кўнгиллилик- ҳодисалар тўла денгиздаги кишилик кемасининг лангари...”²,-дея таърифлайди.

Хуллас, асрлар давомида доврўғи дунёга ёйилиб, ҳатто Япония, Озарбайжон, Россия, Афғонистон сингари давлатларда ҳайкали ўрнатилган, илмий мероси жаҳон ҳамжамиятининг кўпгина давлатларида ўрганилиб, адабиётнинг наср ва назм йўналишларида илмий тадқиқотлар мавзусига айланган буюк аллома, “шоирларнинг

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 47-48-бетлар.

² Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 65-бет.

султони” А. Навоий умри давомида халққа моддий ва маънавий қувват, эзгулик улашиб яшаган, бор маблағини халқни қорнини тўқлаш, устини бутлаш, улар учун хонақоҳлар, мадрасалар, йўллар, кўприклар, ҳаммомлар ва аҳолини ижтимоий-иқтисодий аҳволини яхшилаш учун хизмат қиладиган турли иншоотлар бунёд этишга сарфлаган ва ўз сиёсатида адолатли шоҳ, адолатли, маърифатли, жамият, комил инсон, яъни, маънан етук шахсни тарбиялаш ғоясини илгари сурган. У ўз танбихларидан бирида айрим ёвузликка мойил одамларга: “Яхши одамдан ёмонлар ҳам ёмонлик кутмас, яхши одам ёмонлардан ҳам яхшиликни аямас. Яхшилик қила олмасанг, ёмонлик ҳам қилма. Яхшиликни ёмонликдан яхшироқ деб билмасанг, ёмонроқ деб ҳам билма. Яхшилик қилишни билмасанг, яхшиларга қўшил, яхшилик атрофида айлана олмасанг, яхшилар атрофида айлан”¹, -дея насиҳат қилади. Мазкур сатрлар мазмунидан англаш мумкинки, у ўз замонининг нафақат фаол маърифатчиси, балки энг етук маънавиятчиси ҳам бўлган. Унинг маънавий қарашларида кескин ҳужумкор характердаги маънавият тарғиботчи қиёфаси намоён бўлади. “Маҳбуб ул-қулуб” асаридаги ғоялардан А.Навоийнинг жамиятнинг тенгсизлик асосида қурилганлиги, одамлардаги ёмон, хунук, инсонийликка хилоф хислатларни инсонлар учун, жамият учун зарарли, шарафли инсон шаънига ярашиқсиз хулқ-атвордаги иллатлар сифатида танқид қилганлигини билиб олишимиз мумкин. Бу буюк зот гарчи XV асрда яшаб, ўз даврининг илм-фани, маънавияти соҳасида шарафли ва ўчмас ном қолдирган бўлса-да, мамлакатимиз янги жамият барпо этаётган бугунги кунда ҳам унинг ватанпарварликка, инсонпарварликка йўғрилган ғоялари ўз аҳамиятини йўқотмаган. Улуғ мутафаккирнинг бебаҳо илмий, маънавий мероси Учинчи Ренесанс пойдеворлари бўлган Ўзбекистон ёшларини тарбиялашда, инновацион ғоялар сари етаклашда, инсон ҳуқуқлари, эркинликлари, манфаатлари устивор бўлган фуқаролик жамиятини янада мустаҳкамлашда дастуриламал бўлаяпти. А.Навоий халқимиз наздидаги маънавиятчи қаҳрамон, чунки у жуда қалтис, оғир вазиятларда подшоҳлар ўртасидаги, подшоҳлар ва уларнинг фарзандлари, подшоҳлар ва раият орасидаги мувозанатни амалда таъминлашга, ота ва бола, халқ ва давлат бошлиғи муносабатларини барқарорлаштиришга ҳаракат қилган, бунинг уддасидан чиққан ва амалда таъминлай олган. Шу боис фақат унинг қаламигина эмас, муомала борасидаги маҳорати ва тажрибаси ҳам таҳсинга лойиқдир, деб айта оламиз. “...Алишер Навоий ўз асарларида етукликка интилган шахсининг руҳий камолот йўлларини кўрсатиб берди.”² Биз А.Навоий бобомизга ҳавас қиламиз, маърифат, маънавият бобида ул зотга ўхшашга интиламиз, фахр билан фарзандларимизга, ёшларимизга мутафаккирнинг ҳаёт ва ижод йўлини намуна қилиб кўрсатамиз.

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 90-бет.

² Фаррухбек Олим. Навоий наздида комил инсон. Т, Маънавият, 2015, 4-бет.

**HISTORICAL AND BIOGRAPHICAL WORKS REFLECTING THE LIFE AND
ACTIVITY OF KHOJA MUHAMMAD PARSA**

**ХОЖА МУҲАММАД ПОРСО ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ АКС ЭТГАН
ТАРИХИЙ-БИОГРАФИК АСАРЛАР**

Наргиза Ўриновна Хидирова,
Профи университети
тарих фанлари номзоди, доцент

Баҳоуддин Нақшбанд вафотидан кейин унинг ғояларини кенг тарғиб қилган шахслардан бири Баҳоуддин Нақшбанднинг иккинчи халифаси Хожа Муҳаммад Порсо(вафоти 820-1420)дир. Унинг тўлиқ исми Муҳаммад бин Маҳмуд ал-Ҳофиз ал-Бухорий бўлиб, «Порсо»¹ лақаби Хожа Муҳаммаднинг ўта тақводор бўлганлигига ишора сифатида берилган. Али Сафий «Рашаҳот айн ул-ҳаёт» асарида бу ҳодисани Хожа Муҳаммад Порсо билан Баҳоуддин Нақшбанд ўртасидаги илк учрашувга боғлаб қуйидагича ҳикоя қилган: «Хожа Хожа Муҳаммад Порсо Ҳазрати хожани мулозаматларини оғоз этдилар. Бир кун Ҳазрати хожанинг уйларига келиб эрдилар ва эшикдин ташқарида манзур турардилар. Иттифоқо Ҳазратнинг ходимларидин бир канизак ташқаридан ичкари кирди. Ҳазрати хожа андин сўрдилар: «Ташқарида ким бор турур», у айтибдурки: «Бир жавони порсоким, эшикда мунтазир турубдир». Ҳазрати хожа ташқари чикдилар ва Хожа Муҳаммадни кўрдилар, айтдиким: «Сиз порсо экансиз», ул кундин сўнг Ҳазрати Хожа Муҳаммад бу лақаб бирла машҳур бўлди»².

Аслида Хожа Муҳаммад Порсо ҳанафий мазҳабига мансуб машҳур фикҳшунос Ҳофиз ад-дин ал-Кабир ал-Бухорий (вафоти 1291-1294) хонадони вакили бўлиб³, у ҳақида тўлиқроқ маълумот берувчи илк манба «Рисолаи баҳоййа»да Жаъфар Сиддик авлоди сифатида келтирилади⁴. Котиб Аҳмад ибн Маҳмуд томонидан ҳижрий 1105/1694 йилда кўчирилган Хожа Муҳаммад Порсо қаламига мансуб رساله كشفیه «Рисолаи кашфийа» («Кашф рисоласи») асари хотимасида унинг шажараси қуйидагича келтирилади: Муҳаммад ибн Маҳмуд аш-Шаърий ал-Бухорий ал-Ҳофиз (мавлидан ва иштиҳон) ал-Жаъфарий ал-Ҳошимий ал-Фотимий, котибнинг таъкидлашича, бу иборалар Хожа Муҳаммад Порсонинг ўғли Абу Наср Порсо дастхатидан кўчириб олинган⁵.

Хожа Муҳаммад Порсонинг туғилган йили тўғрисида қўлёзма манбаларда аниқ маълумотлар учрамаса-да⁶, айрим шарқшунослар уни ҳижрий 746 йил ражаб ойининг

¹ Порсо-тақводор, художўй. Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: П. Шамсиев, С. Иброхимов. Тошкент. 1972. - Б. 224.

² Али Сафий. Рашаҳот. ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти (бундан буён ЎзРФА ШИ). Қўлёзма № 632. 62(а)-варақ.

³ Муминов А.Пауль Ю.Муҳаммад Парса.Ислам. Энциклопедический словарь бывшей Российской империи. Вып 3. Москва. Восточная литература. 2001. - С.72.

⁴ Абулқосим Муҳаммад бин Маъсуд Бухорий. Рисолаи баҳоййа. ЎзРФА ШИ қўлёзмалар фонди инв. №11399/П. 47 (б)-варақ.

⁵ Муҳаммад Порсо. Рисолаи кашфийа. ЎзРФА ШИ қўлёзмалар фонди инв. №8183/IV. 84 (б)-85 (а) варақ.

⁶ Муминов А.Пауль Ю.Муҳаммад. Парса. Ислам. Энциклопедический словарь бывшей Российской империи. Вып 3. С - С.72.

24-куни (милодий 1345 йил 20 ноябрь) дея аниқ кўрсатадилар ва асосий манба сифатида «Рашахот айн ал-ҳаёт»нинг 1911 йилги Тошкент литографиясига суянадилар¹.

Манбаларда қайд этилишича, у 822/1420 йилда 72 ёшида Хижозда вафот этган². Кейинчалик Шайх Зайнуддин унинг қабри устига Мисрдан оқ тош келтириб ўрнатади³.

Қўлёзма манбаларда Хожа Муҳаммад Порсонинг ёшлик йиллари тўғрисида маълумотлар учрамайди. «Рашахот айн ал-ҳаёт» асарининг муаллифи келтирган маълумотга кўра, Хожа Муҳаммад Порсо Баҳоуддин Нақшбанднинг олдида келганда ёш йигит бўлган. Хожа Муҳаммад Порсо эса ўзининг «Фасл ал-хитоб» асарида биринчи устози фикҳшунос олим Абу Тоҳир Муҳаммад ат-Тоҳир ал-Холиди ал-Ўший (вафоти 776-1374) бўлганлигини, фикҳ бўйича ундан дарс олганлигини айтиб ўтади⁴.

Хожа Муҳаммад Порсонинг ҳаёти ва фаолиятини махсус акс эттирувчи қўлёзма манбалар мавжуд бўлмаса-да, Хожагон-Нақшбандийа тариқати ҳақида маълумот берувчи агиографик қўлёзма асарларнинг деярли ҳаммасида ўз даврининг машҳур шайхлари қатори Хожа Муҳаммад Порсога ҳам кенг ўрин берилган. Жумладан, қўлёмаларда Хожа Муҳаммад Порсо Баҳоуддин Нақшбанднинг охирги ҳаж сафарида у билан бирга бўлганлиги ҳақида маълумотлар келтирилади. Бу маълумот эса, Хожа Муҳаммад Порсо Баҳоуддин Нақшбанднинг олдида 1370-80 йиллар орасида келган, деган тахминни беради.

رسالة بها يه «Рисолаи Баҳойя» («Баҳоуддин ҳақида рисола») асари муаллифи Абулқосим бин Муҳаммад бин Маъсуд ал-Бухорий бўлиб⁵, у хижрий 822-826/1420-1424 йиллар орасида Хожа Муҳаммад Порсонинг муриди томонидан ёзилган⁶. Ҳозирги кунда ушбу асарнинг учта қўлёзма нусхаси (№11399/П, №2319, №5487) ЎЗР ФА ШИ қўлёмалар хазинасида сақланмоқда⁷. Унинг энг қадимги №11399/П инвентарь рақамли нусхаси тахминан XVI асрда кўчирилган⁸. Лекин бу нусхада ҳам бошқа нусхаларида бўлгани каби асарнинг қачон ёзилганлиги ҳақида маълумот берилмаган.

¹ Тагирджанов А.Т. Описание таджикских и персидских рукописей. ЛГУ. Восточного отдела библиотеки ЛГУ, Т. I. История, география. Издательство Ленинградского университета. 1962. - С. 287. Наврўзова Г. «Рисолаи-қудсия» Баҳоуддин Нақшбанд таълимотига оид манба. Шарқшунослик. Тошкент. 1996. №7. - Б. 116.

² Али Сафий. Рашахот айн ал-хайёт. ЎЗР ФА ШИ қўлёмалар фонди инв. № 632. 62 (а)-варақ. Сарвар Соҳиб Лоҳурий. Хазинат ал-асфий. ЎЗР ФА ШИ қўлёмалар фонди инв. №8774. 271(а, б)-варақлар.

³ Шайх Зайнуддин Хавофий- тўлиқ исми Зайнуддин Абубакр бин шайх Муҳаммад ал-Хавофий (вафоти 1435). Муҳаммад Порсонинг шогирди. Бу ҳақда қаранг: Ҳасанхожа Нисорий. Музаққири Аҳбоб. Форс тилидан Исмоил Бекжон таржимаси. Тошкент. Фан. 1993. - Б. 330.

⁴ Муҳаммад Порсо. Фасл ал-хитоб. ЎЗР ФА ШИ қўлёмалар фонди инв. №1450.99(а)-варақ; Муминов А. Пауль Ю. Муҳаммад Парса. Ислом. Энциклопедический словарь бывшей Российской империи. Вып 3. - С. 72.

⁵ Сборник восточных рукописей Академии Наук Узбекской ССР (бундан буён СВР). Том X. Под редакцией Д.Г. Вороновского. Ташкент. 1975.- С. 222. «Нақшбандия тариқатига оид қўлёмалар фихристи»га муаллифи номаълум асар сифатида киритилган Қаранг: Бобохонов Ш., Мансур А. Нақшбандия тариқатига оид қўлёмалар фихристи. Тошкент. Мовароуннахр. 1993. - Б. 102.

⁶ Muhammad Parsa. Risale-i Kudsiiye. Muhammad Bahaeddin Hazetlerinin sohbetleri. Tarcume, Nacdet Tosun. Istanbul-2002. S. 7.

⁷ СВР. Том. X. - С.222-223. Нақшбандия тариқатига оид қўлёмалар фихристи. - Б. 102.

⁸ СВР. Том. X. - С. 222.

Асарда Хожа Муҳаммад Порсонинг Баҳоуддин Нақшбанд билан бирга хаж сафарига борганлиги, йўлда унга Баҳоуддин Нақшбанд кўп илтифот кўрсатганлиги ва бошқа муҳим маълумотлар Хожа Муҳаммад Порсо тилидан ҳикоя қилинади. Асар муаллифи уни ўз устози сифатида тилга олади¹. Асарни Хожа Муҳаммад Порсо ҳақида кенгроқ маълумот берган илк манба сифатида қайд этиш мумкин.

Тасаввуф шайхлари ҳақида маълумот берувчи энг йирик асарлардан бири Абдурахмон Жомийнинг *نفحات الانس من حضرات القدس* «Нафохат ал-унс мин ҳазорат ал-кудус» («Муқаддас даргоҳдан эсувчи дўстлик шабадалари») тазкирасидир. Бу асар 873/1468 йилда ёзилган. Унда VIII-XV асрлар орасида яшаб ўтган олти юз саккизта шайхнинг таржимаи ҳоллари ва асарларидан намуналар келтирилган. Ушбу асарнинг кўплаб қўлёзма нусхалари ҳозирги кунда ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар хазинасида сақланмоқда. Уларнинг ичида Абдулжалил ибн Муҳаммад ат-Табодконий томонидан 901/1495 йилда кўчирилган нусха энг қадимийси ҳисобланади². Ушбу асарнинг эски ўзбек ёзуви асосида ўзбек тилига таржима қилинган иккита қўлёзма нусхаси ҳам мавжуд³.

Асарда Абдурахмон Жомийнинг Хожа Муҳаммад Порсо билан учрашганлиги шундай қайд қилинади: «Хожа Хожа Муҳаммад Порсо саккиз юз йигирма иккинчи йил муҳаррам ойида Байтул ҳарамни зиёрат қилиш учун Бухородан чиқдилар ва Насаф, Чағониён, Термиз, Ҳирот орқали мўътабар мазоротларни зиёрат қилдилар. Улар Жом вилоятидан ўтар эканлар, бу фақирнинг отаси ҳам уларни зиёрат қилишга борди ва мен у вақтда беш ёшда эдим. Улар менга илтифот кўрсатиб, қўлимга бир бўлак кирмоний новвот бердилар, мана бу кун олтмиш йилдирки, уларнинг муборақ дийдорлари дилимдадир ва ҳамонки Хожагон хонадони бузрукларининг баракот назаридан бу фақир ушбу насибага эришди»⁴. «Рисолаи Баҳойя»да Хожа Муҳаммад Порсо ҳақида келтирилган ҳикояларни асос қилиб олган ҳолда Абдурахмон Жомий ўз асарини қўшимча маълумотлар билан ҳам бойитади.

Яна Абдурахмон Жомий Хожа Муҳаммад Порсонинг диний-тасаввуфий қарашларига бағишлаб *كلمات قدسيهء خواجه محمد پارسا* «Калимоти қудсийа Хожа Муҳаммад Порсо» («Хожа Муҳаммад Порсонинг даргоҳи илоҳийга мансуб сўзлари») рисоласини ёзади. Абдурахмон Жомий томонидан Хожа Муҳаммад Порсога бағишлаб рисола ёзилиши албатта бежиз эмас эди, у Нақшбандийа тариқати вакиллари билан бири шайх Саъиддин Кошғарийнинг муриди бўлиб, тасаввуфга оид бир қанча асарлар ёзган. Унинг *رساله طريقهء خواجهكان* «Рисолаи тариқаи хожагон» («Хожагон тариқати ҳақида рисола»), *تحفة الاحرار* «Тухфат ал-аҳрор» («Аҳрорлар учун тухфа»), *لوايح* «Лавоих» («Лойихалар») асарларини келтириш мумкин.

Саъиддин Кошғарийдан ирфон илмини ўрганган мавлоно Жомий маънавий салафи Хожа Муҳаммад Порсонинг айрим асарларига, хусусан, илоҳий сирларни кашф қилувчи қудсий калималарига шарҳ тарзида ушбу рисолаи ёзади. Бу билан у

¹ Абулқосим бин Муҳаммад бин Маъсуд ал-Бухорий. Рисолаи Баҳойя. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фонди инв. №2319. 42(а)-44(б) варақлар.

²СВР ТОМ. VI. Под редакцией А.А. Семенова. Ташкент. 1957.- С. 495. Нақшбандия тариқатига оид қўлёзмалар фихристи. - Б. 26.

³ ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фонди инв. №1186, № 7286.

⁴Абдурахмон Жомий. Нафохат ал-унс. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмалар фонди инв. №7286. 365(а)-варақ; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Тошкент. Фан. 2001. - Б. 267.

каромот ва ирфон соҳиби Хожа Муҳаммад Порсонинг ниҳоятда нозик, сермаъно, фалсафий, шу билан бирга, оддий ўқувчи англаши қийин бўлган пурҳикмат сўзларини ўзига хос тарзда тариқат аҳлига етказишга ҳаракат қилади.

Ҳозирги кунда Мазкур рисолаининг учта қўлёзма нусхаси мавжуд. Уларнинг иккитаси ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар хазинасида, биттаси Самарқанд Давлат университети (СамДУ) Шарқ қўлёзмалари бўлимида сақланмоқда. Улар:

1. СамДУ Шарқ қўлёзмалари бўлимидаги қўлёзма рақамланмаган. Нодир нусха. Абдурахмон Жомийнинг رسالة معماء كبير «Рисолаи муаммои кабир» («Катта муаммо рисоласи») асари мажмуасига киритилган (64(б)-71(а) varaқлар). Асар 7 varaқдан иборат бўлиб, 2(б), 4(б), 7(б) бетлари хошияли. Хати насх. Ёзилган йили номаълум. Манбанинг энг ноёб ва аҳамиятли жиҳати шундаки, у Абдурахмон Жомийнинг ўз дастхати (автограф) билан ёзилган¹. Тадқиқот учун СамДУ Шарқ қўлёзмалари бўлимидаги ушбу нодир қўлёзмадан фойдаланилди. Мазкур асар Жомийнинг тўрт рисоласини ўз ичига олган. Мажмуа таркибидаги Хожа Муҳаммад Порсога бағишлаб ёзилган рисолаи ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар хазинасида сақланаётган иккита нусха билан қиёслаб, улар ўртасида жиддий тафовутлар йўқлигининг гувоҳи бўлди. Афсуски, Жомийнинг дастхати билан битилган бу нодир асар кўпчилик илм аҳлига маълум эмас. Шу ўринда яна бир нарсани қайд этиш жоизки, Жомий Хожа Муҳаммад Порсонинг ўз дастхати билан ёзилган ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар хазинасида сақланаётган №2180 инвентарь рақамли «Тафсири Хожа Хожа Муҳаммад Порсо» («Хожа Хожа Муҳаммад Порсо тафсири») асарининг айрим varaқларини ҳам ўз дастхати билан ёзиб тиклаган.

2. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар хазинаси №1331 инвентарь рақамли қўлёзма Абдурахмон Жомийнинг کلیات جامی «Куллиёти Жомий» («Жомий куллиёти») асарининг иккинчи девони 566(а)-570(б) саҳифалари хошиясига битилган, хаттот Муҳаммад ал-Котиб ал-Харавий томонидан 1502-1503 йилда кўчирилган².

3. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар хазинасидаги №10395 инвентарь рақамли қўлёзма. Асар «Калимоти қудсийа Хожа Хожа Муҳаммад Порсо» дея номланган ва насталиқда битилган. 4 varaқ (6(а)-9(б)) дан иборат. 1833 йил кўчирилган. Илк бор «Нақшбандийа тариқатига оид қўлёзмалар фихристи»га алоҳида манба сифатида киритилган³.

Асар кириш-муқаддима, асосий қисм ва кичик хулосадан иборат. Муқаддимада Аллоҳга ҳамд, пайғамбаримиз Муҳаммадга қисқача наът берилган. Рисолада Хожа Муҳаммад Порсо ва унинг асарлари ҳақида қимматли маълумотларни учратиш мумкин¹.

Асарнинг асосий қисмида Аллоҳни таниш, илоҳий сир-синоатларни англаш ва бу англашнинг моҳияти нимадан иборат эканлиги ҳақида фикр юритилади. Бу фалсафий ва мантиқий мушоҳадаларнинг ҳаммаси турли рамз, ишорат ва айрим мисоллар билан берилган.

¹ Саидкулов Т.А. Пўлотий. Нодир дастхат. Гулистон. 1974. №6. - Б. 34.

² Абдурахмон Жомий. Куллиёти Жомий. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди инв №1331. 566(а)-570(б) varaқлар; Уринбоев А., Епифанова Л.М. Рукописи произведений Абдурахман Жамий. Ташкент. Наука. 1965. - С. 25-26.

³ Бобохонов Ш., Мансур А. Нақшбандия тариқатига оид қўлёзмалар фихристи. - Б. 25-26.

¹ Абдурахмон Жомий. Калимоти қудсийа Хожа Муҳаммад Порсо. ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди инв №10395.6(а)-varaқ.

Асардаги асосий моҳият, «вахдати вужуд» концепсияси ва уни солиқ (тариқат йўлчиси) қай тарзда англаб, риоя этиши кераклиги ҳақидадир. Асар қудсий-илоҳий калималарга изоҳ бўлгани учун ҳам мумтоз адабий тилда, мураккаб лаҳжада ёзилган ва қуръоний иборалар кўплиги билан ажралиб туради. Тасаввуф таълимоти, тавҳид тушунчаси, эътиқод тамойилларини яхши билмай туриб бу рисолаани англаб етиш мушкул.

Юқорида келтирилган тарихий-биографик асарлар Хожа Муҳаммад Порсонинг тасаввуфий ғояларини янада чуқурроқ тушунишга восита бўлувчи ноёб манбалардир. Бу манбаларни илмий таҳлил ва тадқиқ этиш, нафақат Хожа Муҳаммад Порсонинг тасаввуфий ғояларини, балки Нақшбандийа тариқати таълимотининг нозик қирраларини ҳам очиқ беришга имкон беради.

CHAPTERS ARRANGEMENT IN *MAFATIH AL-ASRAR WA-MASABIH AL-ABRAR* BY SHAHRASTANI

ШАҲРИСТОНИЙНИНГ “МАФОТИҲ АЛ-АСРОР ВА МАСОБИҲ АЛ-АБРОР” ТАҲСИРИДА СУРАЛАР ТАРТИБИ

Мумин Мирзо Муроджон ўғли Абдулаттаев,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси тадқиқотчиси, “Динишунослик ва жаҳон динларини қиёсий ўрганиш ЮНЕСКО” кафедраси ўқитувчиси

Ўрта асрлар Марказий Осиё илм-фанида ўчмас из қолдирган олимларидан бири Абул Фатҳ Муҳаммад ибн Абдулкарим Шаҳристоний (469/1076-548/1153) ҳисобланади. Асосий умри ва илмий фаолияти “Буюк Салжуқийлар” давлатида ўтган Шаҳристоний нафақат тарих балки тафсир, калом, фикҳ, фалсафа каби илм соҳаларида юксак натижаларга эришган. Асарларида кўтарилган масалаларнинг ўз даври учун долзарблиги, мазмун жиҳатидан пухталиги ҳамда олимнинг ҳар-бир масалага холис муносабат билдириши ўз даври уламоларининг олқишига сазовор бўлган.

Қуръон тафсирига бағишланган “Мафотиҳ ал-асрор ва масобих ал-аброр” (مفاتح الاسرار و مصابيح الابرار – “Сирлар калити ва яхшилар чироғи”) асари Шаҳристонийни муфассир сифатида намоён қилган. Асар 538/1143 йили ёзилган. Унда Қуръон каримнинг фақатгина “Фотиҳа” ва “Бақара” суралари тафсир қилинган. Асар икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмда Қуръон илмлари (علوم القرآن) тўғрисида маълумот берилган. Иккинчи қисм эса суралар тафсирига бағишланган.

Ушбу китоб тафсир илмининг “Тафсири ишорий” услубида ёзилган. Яъни бу услубда, “муфассир оятнинг зоҳирий маъносига қарамай, уни махфий ишоралари тақозоси билан тафсир қилади”¹.

Асар икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисм ўн уч фаслдан ташкил топган. Бу фаслларда Қуръоннинг нозил бўлиши ва жамланиши, Қуръоннинг нозил қилиниши, мусҳафдаги суралар тартиби бўйича саҳобалар ўртасидаги ихтилофлар,

¹ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Қуръон илмлари. – Тошкент: “Ҳилол-нашр”, 2019. – Б. 468.

қироатлар, қориларга вожиб бўладиган сифатлар, Қуръондаги оятлар, калималар ва ҳарфларнинг сони, муфассирлар силсиласи, тафсир ва таъвил маъноси, ом ва хос, муҳкам ва муташбеҳ, носих ва мансух илмлари, Қуръоннинг фасоҳат, балоғат ва назмдаги мўжизаси, тафсирнинг шартлари каби мавзулар ўрин олган¹. Иккинчи қисм “Фотиҳа” ва “Бақара” сураларининг тафсирига бағишланган.

Шаҳристоний Қуръон оятларидан баҳс этар экан, аввал илк нозил бўлган оятлар тўғрисида сўз юритган. Жумладан, Қуръоннинг биринчи нозил бўлган ояти тўғрисида шундай деган: “Абдуллоҳ ибн Аббосдан (р.а.)дан ривоят қилинади: “Аллоҳ таоло нозил қилган илк оятлар **“Яратган Роббинг номи билан ўқи!”**дан **“инсонга билмаган нарсасини ўргатди”** (Алақ сураси, 1-5 оятлар) оятигачадир”.

Мужоҳиднинг ривоятида илк нозил бўлган суралар, **“Иқро”**, **“Нун”** ва **“Қалам”**дир дейилган.

Жобир ибн Абдуллоҳ: “Қуръоннинг илк нозил бўлган оят **“Эй, бурканиб ётган!”** (Муддассир сураси, 1-оят) оятидир”, - деган.

Кулайний² ўзининг “ал-Кофий” китобида Абу Абдуллоҳ Жаъфар ибн Муҳаммаддан ривоят қилади. У: “Аллоҳ таоло пайғамбар (с.а.в.)га илк нозил қилган оятлар **“Бисмиллаҳир роҳманир роҳим”** ва **“Яратган Роббинг номи билан ўқи!”**дир”, - деган. Баъзи ривоятларда илк нозил қилинган оятлар “Фотиҳа” сурасининг оятлари экани айтилган”³.

Шаҳристоний Қуръоннинг биринчи нозил бўлган оятларини келтиришда шиа олимларидан бири Кулайнийдан ҳам иқтибос олган. Олим ўзининг асосий ёндашуви ҳисобланган объективликдан бирор асарида четга чиқмаган. Жумладан ушба тафсирида ҳам, ўзи зикр қилаётган маълумотга доир қандай хабар бўлса келтиришга ҳаракат қилган.

Қуръоннинг биринчи нозил бўлган оятлари тўғрисида маълумот бергач, олим Китобнинг сўнг нозил бўлган оятлари ҳақида хабар берган. “Усмон ибн Аффон (р.а.): “Бароат” (“Тавба”) сураси Қуръондан охири нозил бўлган сурадир”, - деган.

Баро ибн Озиб (р.а.) айтади: **“Сендан фатво сўрарлар. “Аллоҳ сизга калола ҳақида фатво берур”, деб айт”** (Нисо сураси, 176-оят) ояти охири нозил бўлган”.

Ато ибн Абу Рабоҳ ва ибн Аббосдан ривоят қилинади: “Сўнги нозил бўлган оят, **“Аллоҳга қайтариладиган кунингиздан қўрқинг”** (Бақара сураси, 281-оят) оятидир”⁴.

Ушбу маълумотлардан сўнг олим, Қуръоннинг жамланиши тўғрисида хабар бериб, иккита жадвалда Қуръон сураларининг нозил бўлиши ва мусҳафдаги тартибини келтирган. Олимнинг бу жадвалларда келтирган суралар тартиби бошқа тафсир китобларида учрамайди.

¹ Қаранг: Шаҳристоний. Мафотих ал-асрор ва масобих ал-аброр. – Техрон: Марказ ал-бухус ва-д-дироса ли-т-тарос, 2008. – Б. 7-67.

² Тўлиқ исми – Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Яъқуб ибн Исҳоқ Кулайний Розий (ваф. 329/941). Кулайний имомия фиркаси эътиқодининг асосини ташкил қилган тўрт ҳадис китобдан бири бўлган “ал-Кофий”нинг муаллифи ҳисобланади. Қаранг: Карль Брокельман. Geschichte Der Arabischen Litteratur (Араб адабиёти тарихи). – Leiden: E.J.Brill, 1937. – Б. 320.

³ Шаҳристоний. Мафотих ал-асрор ва масобих ал-аброр. – Техрон: Марказ ал-бухус ва-д-дироса ли-т-тарос, 2008. – Б. 73.

⁴ Шаҳристоний. Мафотих ал-асрор ва масобих ал-аброр. – Техрон: Марказ ал-бухус ва-д-дироса ли-т-тарос, 2008. – Б. 73-74.

1-жадвал. Қуръон сураларининг нозил бўлиш тартиби¹

№	Муқотил ибн Сулаймонга кўра	Муқотилнинг Али (р.а.)дан ривоятига кўра	Ибн Аббос (р.а.)га кўра	Ибн Воқид Марвазийга кўра	Жаъфар Содиқга кўра
1.	Алақ (1-5)	Алақ (1-5)	Алақ (1-5)	Алақ (1-5)	Алақ (1-5)
2.	Нун	Нун	Нун	Нун	Нун
3.	Зуҳо	Муззаммил	Зуҳо	Муззаммил	Муззаммил
4.	Муззаммил	Муддассир	Муззаммил	Муддассир	Муддассир
5.	Муддассир	Масад	Муддассир	Масад	Масад
6.	Масад	Таквир	Фотиҳа	Таквир	Таквир
7.	Таквир	Аълаа	Масад	Аълаа	Аълаа
8.	Аълаа	Лайл	Таквир	Лайл	Лайл
9.	Лайл	Фажр	Аълаа	Фажр	Фажр
10.	Фажр	Зуҳо	Лайл	Зуҳо	Зуҳо
11.	Шарҳ	Шарҳ	Фажр	Шарҳ	Шарҳ
12.	Ар-Роҳман	Аср	Шарҳ	Аср	Аср
13.	Кавсар	Кавсар	Ар-Роҳман	Адият	Адият
14.	Такаасур	Мааъуун	Аср	Кавсар	Кавсар
15.	Мааъуун	Кафирун	Кавсар	Такаасур	Такаасур
16.	Фил	Фил	Такаасур	Мааъуун	Мааъуун
17.	Кафирун	Ихлос	Мааъуун	Кафирун	Кафирун
18.	Ихлос	Такаасур	Фил	Фил	Фил
19.	Нажм	Нажм	Кафирун	Алақ	Алақ
20.	Абаса	Абаса	Ихлос	Наас	Наас
21.	Шамс	Қурайш	Нажм	Ихлос	Ихлос
22.	Буруж	Қориъа	Абаса	Нажм	Нажм
23.	Тийн	Қиёмат	Қадр	Абаса	Абаса
24.	Қурайш	Хумаза	Шамс	Қадр	Қадр
25.	Қориъа	Мурсалат	Буруж	Шамс	Шамс
26.	Қиёмат	Қоф	Тийн	Буруж	Буруж
27.	Хумаза	Ториқ	Қурайш	Тийн	Тийн
28.	Мурсалат	Қамар	Қориъа	Қурайш	Қурайш

¹ Ўша манба. – Б. 85-86.

Islamic Civilization in Central Asia: Past and Present – 2022

29.	Қоф	Сод	Қиёмат	Қориъа	Қориъа
30.	Балад	Жин	Ҳумаза	Қиёмат	Қиёмат
31.	Ториқ	Ёсин	Мурсалат	Ҳумаза	Ҳумаза
32.	Қамар	Фурқон	Қоф	Мурсалат	Мурсалат
33.	Сод	Фотир	Балад	Қоф	Қоф
34.	Аъроф	Марям	Ториқ	Балад	Балад
35.	Жин	Тоҳа	Қамар	Ториқ	Ториқ
36.	Ёсин	Воқиъа	Сод	Қамар	Қамар
37.	Фурқон	Шуаро	Аъроф	Сод	Сод
38.	Фотир	Намл	Жин	Аъроф	Аъроф
39.	Марям	Қасос	Ёсин	Жин	Жин
40.	Тоҳа	Ҳуд	Фурқон	Ёсин	Ёсин
41.	Шуаро	Юсуф	Фотир	Фурқон	Фурқон
42.	Намл	Ҳаж	Марям	Фотир	Фотир
43.	Қасос	Анъом	Тоҳа	Марям	Марям
44.	Исро	Соффат	Шуаро	Тоҳа	Тоҳа
45.	Юнус	Луқмон	Намл	Воқиъа	Воқиъа
46.	Ҳуд	Сабаъ	Қасос	Шуаро	Шуаро
47.	Юсуф	Рум	Исро	Намл	Намл
48.	Ҳижр	Қадр	Юнус	Шуаро	Қасос
49.	Анъом	Шамс	Ҳуд	Исро	Исро
50.	Соффат	Буруж	Юсуф	Юнус	Юнус
51.	Луқмон	Тин	Ҳижр	Ҳуд	Ҳуд
52.	Сабаъ	Мўминун	Анъом	Юсуф	Юсуф
53.	Сажда	Фуссилат	Соффат	Ҳижр	Ҳиж
54.	Ғофир	Духон	Луқмон	Анъом	Анъом
55.	Фуссилат	Шууро	Сабаъ	Соффат	Соффат
56.	Шууро	Жосия	Зумар	Луқмон	Луқмон
57.	Зухруф	Аҳқоф	Мўминун	Сабаъ	Сабаъ
58.	Духон	Каҳф	Фуссилат	Зумар	Зумар
59.	Жосия	Сажда	Шууро	Мўминун	Мўминун
60.	Аҳқоф	Анбиё	Зухруф	Фуссилат	Фуссилат
61.	Зориёт	Намл	Духон	Шууро	Шууро

62.	Ғошия	Нух	Жосия	Зухруф	Зухруф
63.	Каҳф	Иброҳим	Аҳқоф	Духон	Духон
64.	Намл	Тур	Зориёт	Жосия	Жосия
65.	Нух	Мулк	Ғошия	Аҳфок	Аҳқоф
66.	Иброҳим	Ал-Ҳааққоҳ	Каҳф	Зориёт	Зориёт
67.	Анбиё	Маъориж	Намл	Ғошия	Ғошия
68.	Мўминун	Набаъ	Нух	Каҳф	Каҳф
69.	Раъд	Назиъаат	Иброҳим	Наҳл	Наҳл
70.	Тур	Зориёт	Анбиё	Нух	Нух
71.	Мулк	Иншиқоқ	Мўминун	Иброҳим	Иброҳим
72.	Ал-Ҳааққоҳ	Инфитор	Раъд	Анбиё	Анбиё
73.	Маъориж	Зумар	Тур	Мўминун	Мўминун
74.	Набаъ	Анкабут	Мулк	Сажда	Сажда
75.	Назиъаат	Юнус	Ал-Ҳааққоҳ	Тур	Тур
76.	Инфитор	Ҳижр	Маъориж	Мулк	Мулк
77.	Иншиқоқ	Мўминун	Набаъ	Ал-Ҳааққоҳ	Ал-Ҳааққоҳ
78.	Рум	Мутоффифун	Назиъаат	Маъориж	Маъориж
79.	Анкабут	Анфол	Инфитор	Набаъ	Набаъ
80.	Инсон	Бақара	Иншиқоқ	Назиъаат	Назиъаат
81.	Зумар	Оли Имрон	Рум	Инфитор	Инфитор
82.	Воқиъа	Нисо	Анкабут	Иншиқоқ	Иншиқоқ
83.	Мутоффифун	Моида	Мутоффифун	Рум	Рум
84.	Ғотиҳа	Аҳзоб	Бақара	Анкабут	Анкабут
85.	Бақара	Мумтаҳана	Анфол	Мутоффифун	Мутоффифун
86.	Анфол	Ҳадид	Оли Имрон	Бақара	Бақара
87.	Оли Имрон	Муҳаммад	Ҳашр	Анфол	Анфол
88.	Ҳашр	Раъд	Аҳзоб	Оли Имрон	Оли Имрон
89.	Аҳзоб	Ар-Роҳман	Нур	Аҳзоб	Аҳзоб
90.	Нур	Инсон	Мумтаҳана	Мумтаҳана	Мумтаҳана
91.	Ихлос	Талоқ	Фатҳ	Нисо	Нисо
92.	Фатҳ	Баййина	Нисо	Залзала	Залзала
93.	Нисо	Шамс	Залзала	Ҳадид	Ҳадид
94.	Залзала	Залзала	Ҳаж	Муҳаммад	Муҳаммад

95. Аср	Наср	Ҳадид	Раъд	Раъд
96. Ҳаж	Нур	Муҳаммад	Ар-Роҳман	Ар-Роҳман
97. Ҳадид	Мунофиқун	Инсон	Инсон	Инсон
98. Муҳаммад	Мужодала	Талоқ	Талоқ	Талоқ
99. Талоқ	Ҳужурот	Баййина	Баййина	Баййина
100. Қадр	Таҳрим	Жумуъа	Ҳашр	Ҳашр
101. Баййина	Жумуъа	Сажда	Наср	Наср
102. Жумуъа	Софф	Мунофиқун	Нур	Нур
103. Мунофиқун	Тавба	Мужодала	Ҳаж	Ҳаж
104. Мужодала	Фалақ	Ҳужурот	Мунофиқун	Мунофиқун
105. Ҳужурот	Наас	Таҳрим	Мужодала	Мужодала
106. Таҳрим	Фатҳ	Тағобун	Ҳужурот	Ҳужурот
107. Тағобун	Қориъа	Софф	Таҳрим	Таҳрим
108. Софф	Адият	Моида	Софф	Софф
109. Моида	Аъроф	Тавба	Жумуъа	Жумуъа
110. Тавба	Исро	Наср	Тағобун	Тағобун
111. Наср	Ғошия	Воқиъа	Фатҳ	Фатҳ
112. Адият	<i>Моида, Зухруф, Тағобун ва Балад суралари</i>	Адият	Тавба	Тавба
113. Фалақ	<i>зикр</i>	Фалақ	Моида	Моида
114. Наас	<i>қилинмаган.</i>	Наас	<i>Ғотиҳа сураси зикр қилинмаган.</i>	<i>Ғотиҳа сураси зикр қилинмаган</i>

2-жадвал. Қуръон сураларининг мусхафлардаги тартиби¹

№	Усмон ибн Аффон (р.а.)нинг мусхафи	Абдуллоҳ ибн Масъуд (р.а.) мусхафи	Убай ибн Каъб (р.а.) мусхафлари	Муҳаммад ибн Холид Барқий ² ривоятига кўра	Ибн Водиҳ ³ нинг “Тарих” китобига кўра
1.	Ғотиҳа	Ғотиҳа	Ғотиҳа	Уммул китоб	Ғотиҳа

¹ Шахристоний. Мафотиҳ ал-асрор ва масобих ал-аброр. – Техрон: Марказ ал-бухус ва-д-дироса ли-т-тарос, 2008. – Б. 90-94.

² Тўлиқ исми – Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Холид ибн Абдурроҳман ибн Муҳаммад ибн Алий. Шиа тоифасининг ҳадис уламоларидан. Мусо Козимнинг асҳобларидан. Унинг “Табсира”, “Маҳосин”, “Рижол”, “Китаб ат-танзил ва китаб ат-тафсир” (Суралар тартиби шу китоб асосида келтирилган) номи китоблари бор. Қаранг: Саййид Ҳасан Содр. Таъсис аш-шиа ли улум ал-ислам. – Байрут: Дор ар-роид ал-арабий, 1951. – Б. 259; Муҳаммад ибн Ҳасан Тусий. Фихрист. – Техрон: Ал-матбаа ал-ҳайдарийя, 2015. – Б. 148.

³ Тўлиқ исми – Аҳмад Холид Абу Яъқуб ибн Водиҳ Маъруф. Шиа олимларидан Яъқубий номи билан танилган. Ўзининг “Тарих” китоби билан машҳур бўлган.

2.	Бақара	Бақара	Бақара	Бақара	Бақара
3.	Оли Имрон	Нисо	Нисо	Марям	Юсуф
4.	Нисо	Оли Имрон	Оли Имрон	Зухруф	Анкабут
5.	Моида	Аъроф	Анъом	Духон	Рум
6.	Анъом	Анъом	Аъроф	Жосия	Луқмон
7.	Аъроф	Моида	Моида	Аҳқоф	Сажда
8.	Анфол	Юнус	Юнус	Муҳаммад	Фуссилат
9.	Тавба	Тавба	Анфол	Фатҳ	Зарийаат
10.	Юнус	Наҳл	Тавба	Фажр	Инсон
11.	Худ	Худ	Худ	Балад	Назиъаат
12.	Юсуф	Юсуф	Марям	Шамс	Таквир
13.	Раъд	Каҳф	Шуаро	Лайл	Инфитор
14.	Иброҳим	Исро	Ҳаж	Зуҳо	Иншиқоқ
15.	Ҳижр	Анбиё	Юсуф	Шарҳ	Аълаа
16.	Наҳл	Тоҳа	Каҳф	Тин	Алақ
17.	Исро	Мўминун	Наҳл	Алақ	Баййина
18.	Каҳф	Шуаро	Зухруф	Оли Имрон	Оли Имрон
19.	Марям	Соффат	Исро	Соффат	Худ
20.	Тоҳа	Аҳзоб	Зумар	Сод	Ҳижр
21.	Анбиё	Ҳаж	Тоҳа	Зумар	Ҳаж
22.	Ҳаж	Қасос	Анбиё	Духон	Аъроф
23.	Мўминун	Наҳл	Қасос	Фуссилат	Духон
24.	Нур	Нур	Мўминун	Шууро	Ар-Роҳман
25.	Фурқон	Анфол	Сабаъ	Ҳужурот	Ал-Ҳааққоҳ
26.	Шуаро	Марям	Анкабут	Қоф	Маъориж
27.	Намл	Анкабут	Фурқон	Зарийаат	Абаса
28.	Қасос	Рум	Мўминун	Тур	Шамс
29.	Анкабут	Ёсин	Раъд	Набаъ	Қадр
30.	Рум	Фурқон	Қасос	Назиъаат	Залзала
31.	Луқмон	Ҳижр	Намл	Абаса	Ҳумаза
32.	Сажда	Раъд	Соффат	Қадр	Фил
33.	Аҳзоб	Сабаъ	Сод	Баййина	Юнус
34.	Сабаъ	Фотир	Ёсин	Нисо	Нисо

Islamic Civilization in Central Asia: Past and Present – 2022

35.	Фотир	Иброҳим	Ҳижр	Рум	Наҳл
36.	Ёсин	Сод	Шууро	Лукмон	Мўминун
37.	Соффат	Муҳаммад	Рум	Сажда	Ёсин
38.	Сод	Лукмон	Зухруф	Ахзоб	Шууро
39.	Зумар	Зумар	Сажда	Сабаъ	Воқиъа
40.	Ғофир	Ғофир	Иброҳим	Фотир	Фотир
41.	Фуссилат	Зухруф	Фотир	Ёсин	Муддассир
42.	Шууро	Сажда	Фатҳ	Нажм	Мааъуун
43.	Зухруф	Шууро	Муҳаммад	Қамар	Масад
44.	Духон	Аҳқоф	Ҳадид	Ал-Ҳааққоҳ	Ихлос
45.	Жосия	Жосия	Нух	Маъориж	Наср
46.	Аҳқоф	Духон	Аҳқоф	Нух	Қориъа
47.	Муҳаммад	Фатҳ	Қоф	Жин	Буруж
48.	Фатҳ	Ҳадид	Духон	Аълаа	Тин
49.	Ҳужурот	Ҳашр	Лукмон	Ғошия	Наҳл
50.	Қоф	Сажда	Жосия	Моида	Моида
51.	Зарийаат	Қоф	Мужодала	Фурқон	Юнус
52.	Тур	Талоқ	Мулк	Шуаро	Раъд
53.	Нажм	Ҳужурот	Сажда	Намл	Марям
54.	Қамар	Мулк	Ар-Роҳман	Қасос	Шуаро
55.	Ар-Роҳман	Тағобун	Воқиъа	Анкабут	Зухруф
56.	Воқиъа	Мунофиқун	Жин	Ар-Роҳман	Ҳужурот
57.	Ҳадид	Жумуъа	Нажм	Воқиъа	Қоф
58.	Мужодала	Софф	Маъориж	Талоқ	Қамар
59.	Ҳашр	Жин	Муззаммил	Таҳрим	Мумтаҳана
60.	Мумтаҳана	Нух	Муддассир	Мулк	Талоқ
61.	Софф	Мужодала	Қамар	Нун	Балад
62.	Жумуъа	Мумтаҳана	Тур	Инсон	Шарҳ
63.	Мунофиқун	Таҳрим	Зарийаат	Мурсалат	Адият
64.	Тағобун	Ар-Роҳман	Нун	Залзала	Кавсар
65.	Талоқ	Нажм	Ал-Ҳааққоҳ	Адият	Кафирун
66.	Таҳрим	Зарийаат	Ҳашр	Анъом	Анъом
67.	Мулк	Тур	Мумтаҳана	Тоҳа	Исро

68.	Нун	Қамар	Мурсалат	Анбиё	Анбиё
69.	Ал-Ҳааққоҳ	Ал-Ҳааққоҳ	Нисо	Ҳаж	Фурқон
70.	Маъориж	Воқиъа	Инсон	Мўминун	Қасос
71.	Нух	Нун	Қиёмат	Нур	Ғофир
72.	Жин	Назиъаат	Таквир	Ҳадид	Мужодала
73.	Муззаммил	Маъориж	Назиъаат	Мужодала	Ҳашр
74.	Муддассир	Муддассир	Талоқ	Ҳашр	Жумуъа
75.	Қиёмат	Муззаммил	Тағобун	Мумтаҳана	Мунофиқун
76.	Инсон	Мутоффифун	Абаса	Қориъа	Нун
77.	Мурсалат	Абаса	Мутоффифун	Такасур	Жин
78.	Набаъ	Инсон	Иншиқоқ	Аср	Мурсалат
79.	Назиъаат	Қиёмат	Тин	Ҳумаза	Зуҳо
80.	Абаса	Мурсалат	Алақ	Фил	Нух
81.	Таквир	Набаъ	Хужурот	Қурайш	Такасур
82.	Инфитор	Таквир	Мунофиқун	Аъроф	Аъроф
83.	Мутоффифун	Инфитор	Жумуъа	Иброҳим	Иброҳим
84.	Иншиқоқ	Ғошия	Таҳрим	Ҳижр	Каҳф
85.	Буруж	Аълаа	Фажр	Наҳл	Нур
86.	Ториқ	Лайл	Балад	Исро	Сод
87.	Аълаа	Фажр	Лайл	Каҳф	Зумар
88.	Ғошия	Буруж	Инфитор	Софф	Жосия
89.	Фажр	Иншиқоқ	Шамс	Жумуъа	Муҳаммад
90.	Балад	Алақ	Буруж	Мунофиқун	Ҳадид
91.	Шамс	Балад	Ториқ	Тағобун	Муззаммил
92.	Лайл	Зуҳо	Аълаа	Муззаммил	Қиёмат
93.	Зуҳо	Ториқ	Ғошия	Таквир	Набаъ
94.	Шарҳ	Адият	Софф	Маъуун	Ғошия
95.	Тин	Маъуун	Баййина	Кавсар	Фажр
96.	Алақ	Қориъа	Зуҳо	Кафирун	Лайл
97.	Қадр	Баййина	Шарҳ	Наср	Наср
98.	Баййина	Шамс	Қориъа	Анфол	Анфол
99.	Залзала	Тин	Такасур	Тавба	Тавба
100.	Адият	Ҳумаза	Аср	Юнус	Тоҳа

101. Қориъа	Лайл	Хумаза	Худ	Сабаъ
102. Такасур	Қурайш	Залзала	Юсуф	Фотир
103. Аср	Такасур	Адият	Раъд	Соффат
104. Хумаза	Қадр	Фил	Муддассир	Ахқоф
105. Фил	Залзала	Қадр	Қиёмат	Фатҳ
106. Қурайш	Аср	Кафирун	Инфитор	Тур
107. Мааъуун	Наср	Наср	Мутоффифун	Нажм
108. Кавсар	Кавсар	Масад	Иншиқоқ	Софф
109. Кафирун	Кафирун	Қурайш	Буруж	Тағобун
110. Наср	Масад	Мааъуун	Торик	Торик
111. Масад	Ихлос	Кавсар	Масад	Таҳрим
112. Ихлос	<i>Мазкур китобда Фил, Фалақ ва Наас суралари келирилмаган.</i>	Ихлос	Ихлос	Мутоффифун
113. Фалақ		Фалақ	Фалақ	Наас
114. Наас		Наас	Наас	Фалақ

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, олим нафақат динлар тарихи ва калом илмида балки тафсир илмида ҳам бекиёс ўринга эга. Олимнинг “Мафотих ал-асрор” тафсири Қуръоншуносликка оид муҳим манба ҳисобланади. Асардаги маълумотлар бошқа тафсир китобларида кам учрайди.

IMPORTANCE OF ABU MANSUR MATURIDI'S TEACHINGS IN THE SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF THE YOUTH

АБУ МАНСУР МОТУРИДИЙ ТАЪЛИМОТИНИНГ ЁШЛАРНИ МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ТАРБИЯЛАШДАГИ АҲАМИЯТИ

Марғуба Мирқосимова,

Ўз ХИА “Дин психологияси ва педагогика” кафедраси профессори, п.ф.д.

Ислом оламида “Имом ал-ҳудо”, “Қудвату аҳл ас-сунна”, “Мусахҳиҳу ақойид ул-муслимин”, “Имом ал-мутақаллимин”, “Рабибу аҳл ас-сунна” деган унвонга сазовор бўлган буюк имом, мотуридия таълимоти асосчиси Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Ҳанафий Мотуридий Самарқандий (870-944) ҳисобланади¹. Мотуридийнинг номи Самарқанд яқинида жойлашган «Мотурид» қишлоғига нисбат берилади.

¹ Қаранг: С.С.Оқиловнинг Абу Мансур ал-Мотуридий илмий мероси ва мотуридия таълимоти, Мотуридия ва Ашъария таълимотлари тарихи, Мовароуннаҳрда Мотуридия таълимотининг шаклланиш тарихи номли асарлари.

Қатор тадқиқотчи олимлар Абу Мансур Мотуридийнинг калом илмига бағишланган “Китоб ат-тавҳид” асари *аҳли сунна ва жамоат*¹ ақидасининг асосини ташкил этганлигини қайд қилганлар. Муаллиф китобда тавҳидга доир мураккаб масалаларни ўн икки фаслга бўлиб, ханафийлик мазҳаби фикҳи ва ақидасига асосланган ҳолда очиб берилган ҳамда ўша даврда *адашган оқимларни*² қаттиқ танқид қилган. “Китоб ат-тавҳид” узоқ вақт давомида мотуридия таълимотининг бош манба китоби, мотуридия қоидалари мажмуи бўлганлигини асослашган. Улар Мотуридий таълимотидаги асосий мавзуларни қуйидагича таснифлашган:

- Аллоҳ ва бандалар ўртасидаги муносабат ҳамда комилликка интилишнинг ўзаро боғлиқлиги;
- дунёнинг яралиши ва Одам Атонинг яратилишидан мақсад;
- савобли ва гуноҳ ишларнинг охиратдаги баҳоси;
- турли оқимлар вакиллариининг ботил қарашларига аҳли сунна томонидан билдирилган раддиялар.

Имом Мотуридий яшаган давр – IX асрнинг иккинчи, X асрнинг биринчи ярми ислом мамлакатларида том маънода исломий илмлар ва маърифатининг турли соҳалари, жумладан, калом илми ҳам гуллаб-яшнаган, ушбу илм равнақининг “олтин асри” бўлган ва айни шу даврга келиб илм-фанда ҳурфикрлилик алоҳида аҳамият касб этган эди. Олиму уламолар ўз қарашларидан келиб чиқиб, диний эътиқод усуллари ҳақида фикр-мулоҳазаларини эмин-эркин ифода қилар эдилар. Бу ҳол ўз навбатида турли-туман гуруҳлар ва фирқалар, уларнинг тарафдорларига ўз ақидаларини ошкора изҳор қилиш имкониятини яратади. Айнан шу даврда Мовароуннаҳр ўлкасида ҳам турли-туман диний гуруҳлар ва фирқалар пайдо бўлди. Улар орасида кенг тарқалганларидан бири муътазила оқими эди. Аслида, муътазила оқими калом илмидаги дастлабки йирик йўналиш сифатида VII-IX асрларда араб халифалигининг диний-сиёсий ҳаётида салмоқли ўринга эга бўлиб олган. Ундан кейин пайдо бўлган қатор оқимлар – жаҳмийлар, дарамийлар, муржиълар ва бошда тоифалар иймон-эътиқод ва билиш назариясида хато қарашларга эга эдилар. Бинобарин, имом Мотуридийнинг илмий-маънавий мероси ақлий далил ва исботларга таянган ҳолда Ислом дини ақидасининг софлигини ҳимоя қилиш ва хидоят йўлидан адашган мазкур оқимларга қарши курашда алоҳида адамият касб этган эди.

Имом Мотуридий илгари сурган ақида ақл ва нақл асосига, аниқроғи, улар ўртасида қурилган ва муътадил хусусиятга эга. Абу Мансур Мотуридийнинг калом ва фикҳ илмлари соҳасидаги қарашлари унинг «Китоб ат-Тавҳид» ва «Китоб Таъвийлот аҳл ас-сунна» номли асарларида баён этилган. Бу борадаги муҳим маълумотлар алломанинг вафотидан кейин мотуридия таълимотига бағишланиб яратилган қатор асарларда ҳам кенг ёритилган.

¹ Аҳли сунна ва жамоа – ислом эътиқодини Муҳаммад (с.а.в.) дан бошлаб, саҳобийлар, тобеъинлар, табаа тобеъинлар, фикҳий мазҳаб асосчилари кўрсатган йўлларида юрувчи, уларга эришувчи гуруҳи. Мусулмон аҳлининг энг катта ва нажот топувчи ноҳия (нажот топувчи) жамоаси. Турли бузғунчи оқимларга эргашмаган мусулмонларнинг умумий номи. Яна қаранг: Тулепов А. Ислом ва ақидапараст оқимлар. «Шарк», - Тошкент: 2013 й. – Б. 42.

² Адашган оқимлар – эътиқодда турли бузғунчи ғояларни тарғиб этган, диний амалларда ҳаддан ошган, ақидавий масалаларда янглиш йўлдан юрган оқим ва гуруҳлар. Мотуридий яшаган даврда бу оқимлар

Мотуридий «соф диний эътиқоддаги таълимотни билиш, аслида, осон иш эмас» эканлигини уқтиради. Шу билан бирга, у соф диний эътиқоддаги таълимотни билиш усуллари кўрсатган.

Мотуридийнинг билиш назарияси изланиш ва тадқиқ қилиш усуллари таянади. У тафаккурни «ақлнинг бир англаш йўли (идрок)» сифатида таърифлайди. Аслида, Қуръонда келтирилган назар ва тафаккур тўғрисидаги ҳукм бу шарҳни қўллаб-қувватлайди. Бу борада Мотуридий эски муътазиллийлар услубига таянганини кўриш мумкин. Уларнинг билиш усуллари хабардор бўлган ҳолда мутафаккир масалага айрим ўзгартириш ва қўшимчалар билан ёндашди. Бошқа бир томондан, Мотуридий қарашлари ўша давр мутакаллимларидан бир қанча фарқли бўлиб, асосан, ақлий тарбияга катта эътибор қаратилганлигини пайқаш мумкин. (2: 48.)

Мотуридийнинг инсон хулқий ривожланиши ҳақида бўлган қарашлари соф исломий эътиқоднинг ахлоқий сифатларга бўлган қарашини намоён этади. Шунингдек, бошқа таълимотлардан фарқли равишда мотуридия таълимотида илмнинг турли даражалари аниқ баён этилган. Хулқ-атворнинг шахс мураккаб психикасидаги намоён бўлиш механизмлари деганда, аввало инсон руҳиятидаги ижтимоий психологик йўналганликни тушунишимиз керак. Ахлоқ шаклланиши ўз-ўзидан рўй берадиган автоматик жараён эмас, балки мураккаб босқичли ва ўзига хос услубларни талаб этувчи маърифий воқеликдир. Бу жараёнда аждодларимиздан қолган улкан маърифий меросдан оқилона фойдаланиш орқали бугунги тарбия масалаларига ёндашиш мумкин. Бу буюк алломаларнинг ҳаёти, ижоди ва улар қолдирган бубаҳо маданий-маърифий мерос ёш авлод учун ибрат ва намунадир, уларнинг таълим-тарбияга оид маърифий таълимотлари ёшларни Она Ватанга, миллатга садоқат ва ҳурмат руҳида тарбиялашда, уларни иймон, эътиқодли, инсоф ва диёнатли, одоб-ахлоқли, оқил ва одил инсон қилиб тарбиялашда, ўзлигини англатишда муҳим аҳамият касб этади¹.

Мотуридия таълимотида ахлоқий фазилатлар деганда билимдонлик, донолик ва мулоҳазали бўлиш, виждонлилик, камтарлик, кўпчилик манфаатини юқори қўйиш, ҳақиқат, маънавий юксакликка интилиш, адолатлилик каби ҳислатларни тушунилади. Аммо бу ҳислатларнинг энг муҳими ҳар бир инсоннинг билимли, маърифатли бўлиши ва ақлдан ўз ўрнида ва унумли фойдаланишдир. Шунинг учун ҳам Мотуридий ахлоқ тушунчасига ақл билан узвий боғлиқ ҳолда қарайди, ахлоқни бевосита тафаккурга боғлайди. Бундан биз мотуридиянинг ахлоқни хулқ меъёрлари ифодачиси сифатидагина эмас, кишиларнинг ақлий фаолиятининг натижаси сифатида ҳам талқин этганлигини кўришимиз мумкин. Мотуридия таълимотининг таълим-тарбия йўллари, усуллари воситалри ҳақидаги қарашлари ҳам қимматлидир. У инсонда гўзал фазилатлар икки йўл – таълим ва тарбия йўли билан ҳосил қилинади. Таълим назарий фазилатларини бирлаштиради, тарбия эса туғма фазилат – назарий билимлар ва амалий касб-ҳунар, хулқ-одоб фазилатларини бирлаштиради. Таълим сўз ва ўрганиш билан тарбия эса амалий иш, тажриба билан амалга оширилади деб қаралади. Ҳар иккаласи бирлашса етуклик намоён бўлади, аммо бу етуклик билим ва амалий кўникмаларни қай даражада ўрганганлигига қараб пайдо бўлади, деб кўрсатади. Мотуридия таълимоти Мотуридий яшаб ўтган IX-X асрлардан кейин ҳам

¹ Зиёдов Ш. Абу Мансур Мотуридий. «Ўзбекистон». - Тошкент. 2012. 10-11-б.

Мовароуннахр ўлкасидаги ислом илм-фан маърифати намоёндалари учун дастуруламал бўлиб хизмат қилган. Мисол тариқасида Абу Райҳон Берунийнинг хулқ ва тарбия ҳақидаги қарашлари бевосита мотуридия таълимотига ҳамоҳанг эканлигини эслаш мумкин.

Беруний билим олишни ахлоқий тарбия билан боғлайди. Зеро, инсонда комилликнинг муҳим мезони юксак ахлоқлилиқдир. Беруний инсон камолотида ахлоқий тарбиянинг муҳим ўрнини қайд этган : ахлоқийлик инсоннинг энг асосий сифати бўлиши керак. Бу хислат бирданига таркиб топмайди, балки кишиларнинг ўзаро мулоқоти, ижтимоий муҳит – жамият тараққиёти жараёнида таркиб топади, деб ҳисоблайди олим. Шунингдек, бу таълимот негизида Туркистон ўлкасида шаклланган жадидчилик ҳаракатининг таниқли раҳбарлари Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Мунавварқори Абдурашидхонов, Садриддин Айний, Абдулла Авлоний, Хамза Ҳакимзода, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Элбек каби маърифатпарварлар қарашларининг шаклланиши учун асос бўлди.

Мотуридия таълимотида инсон ахлоқий сифатлари жамият билан уйғун тасаввур этилади. Сохта таркидунёчилик, одамлардан чекланиш ва ўз манфаатларинигина ўйлаш чин инсонийликдан эмас, дейилади. Ахлоқий сифатлардан сабр-тоқат ва вафосадоқат тушунчаларига алоҳида эътибор қаратилади. Психологик жиҳатдан комилликка интилиш ғоясининг бундай таъсир механизмлари энг самарали бўлиб, ахлоқий баркамолликнинг педагогик тамойилини ўзида акс эттиради: шахс ва жамиятнинг ўзаро алоқалари орқали инсон руҳиятини текшириш борасидаги дастлабки уриниш ва соф исломий қадриятларнинг уйғунлиги мотуридия таълимотининг ўзига ҳос ютуғидир.

Ислом таълимотида сабр ахлоқий фазилат, мусулмон кишининг руҳий таянчларидан бири ҳисобланади. Сабр мусулмонлар қалбига сукунат ва хотиржамлик бахш этади, алам бераётган дардига малҳам бўлади. Сабрсизлик инсонни кайғудан қутқара олмайди: унинг ўзи куйдирувчи бир кайғудир. Ислом динида инсонлар садоқатли бўлишга ҳам даъват этилган. Чунки садоқат жамият ва оила учун зарур бўлган қадрият ҳисобланади. Садоқат барча яхшиликларнинг бошланиши, одамларда бир-бирларига ишонч ҳосил қилувчидир. Шу туфайли ҳам ислом динининг муқаддас китоби Қуръонда: «Эй, иймон келтирганлар, Аллоҳга тақво қилинглار ва садоқатлилар билан бўлинглар», — деб мусулмон аҳли садоқатли бўлишга даъват этилади. Ислом таълимотида вафодорлик садоқат турларидан ҳисобланади. Бу фазилатга эга бўлганлар Қуръони каримда: «Улар шундай кишиларки, омонатларига ва аҳдларига риоя қилувчилардир», - дея таърифланади¹.

Вафодорлик ҳаётда тинчлик ва бахт-саодатни орзу қилганлар, ҳар бир жамият, халқ, оила, инсон учун зарурий фазилатдир. Вафодорлик инсонийликдир. Фазилат фарзанд кабидир. Уни авайлаб сақлаш ва янада баркамол этиш лозим. Ахлоқийлик тўғма ҳолда юзага келмайди, у тарбия орқали шаклланади. Ахлоқий тарбиядан мақсад, фақат ўз шахсий манфаати учун эмас, балки бошқалар учун ҳам яшайдиган инсонни етиштиришдир. Бу мақсадни амалга ошириш учун ёшларда инсонпарварлик, ҳақиқий дўстлик, тўғрилиқ, кучли ирода, эътиқод шакллантирилмоғи керак.

¹ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Қуръони карим ва ўзбек тилидаги маънолар таржимаси. «Шарқ». - Тошкент: 2008. Б. 206.

Мотуридия таълимотида камтарликни, софдилликни, тўғрилиқни, хурмат-эҳтиромни одамларнинг ўзаро ахлоқий муносабатларининг зарурий хислати деб ўргатилади. Сабрлилик, донолик ва жасурлик, ўзаро узвий бирликда одиллик ва мўътадилликни ташкил этади. Бу уч хислатга эга булган одамда яхшилик, эзгулик маънавий бойлик сифатида юксалади. Салбий сифатлардан хушомадгўйлик қаттиқ қораланади; шахсий кучга ҳаддан ташқари бино қўйиш, мақтанчоқлик инсоннинг ахлоқий жиҳатдан етилмаганлигининг аломати деб қаралади.

MAHMUD XO‘JA BEHBUDIYNING MA‘RIFATPARVARLIK FAOLIYATI

Gulnoza R. Axmadjonova,

*O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi
stajyor-tadqiqotchisi*

Turkistonda yangi usul yoki jadid maktablarining vujudga kelishi XIX asr oxiri – XX asr boshlariga to‘g‘ri keladi. Mutaxassislarning fikrlariga qaraganda, ta‘lim tizimini isloh etish g‘oyasi Turkistonga Qrim, Qozon va Ozarbayjonga qaraganda o‘n besh – yigirma yil keyin yetib kelgan. Buning asosiy sababi Turkiston general – gubernatorligining mahalliy aholini ma‘rifatdan ongli ravishda chetda ushlab turishga qaratilgan siyosati edi. Ma‘rifatli xalqning o‘z haq-huquqlari uchun, mustamlakachilik zulmidan qutulish va milliy ozodlik uchun kurash boshlashi mumkinligi Chor Rossiyasi va uning Turkistondagi ma‘muriyatini doim ogoh bo‘lib turishga majbur etdi. General – gubernatorlikning maxfiy xizmati – chor qo‘riqchi xodimlari mahalliy ziyolilarning ta‘lim tizimini isloh qilishga qaratilgan har bir qadamini qattiq nazorat ostiga oldilar. XIX asr oxirida yangi usul maktablari ochila boshlangach, Turkiston o‘quv okrugi bo‘yicha maxsus komissiya tuzildi. Mazkur komissiya o‘z qarori bilan yangi usul maktablarining ruxsatsiz tuzilishiga qat‘iy chek qo‘ydi. Qarorda, jumladan, bunday moddalar bor edi:

- Mahalliy maktablar chor ma‘muriyatining maxsus ruxsatnomasi bilan ochiladi.
- Mahalliy maktablar ochish va ularda o‘qitish siyosiy jihatdan to‘la ishonchli bo‘lgan Rossiya fuqarolarigagina ruxsat etiladi.
- Mahalliy maktablarda faqat Rossiya senzurasini ruxsati bilan chop etilgan kitoblarga o‘qitiladi.
- Maxsus ruxsatsiz maktab ochgan shaxslar maktab ochish va o‘qituvchilik qilish ishidan bir umrga mahrum etiladi...

Yangi maktablar oldiga bunday to‘siqlar qo‘yilganiga qaramay, xalqning fidoyi farzandlari, shu jumladan, Behbudiy o‘tgan asr boshlarida “usuli savtiya” (tovush metodiga asoslangan) maktablarini ochish ishiga bel bog‘ladilar. Samarqandda ochilgan dastlabki “usuli savtiya” maktablaridan biri 1903 yili Jomboy tumanining Rajabamin qishlog‘ida, atoqli ma‘rifatparvar Abduqodir Shakuriyning hovlisida ochilgan. Bu maktabning tashkil etilishi va faoliyat yuritishiga Behbudiy o‘z hissasini qo‘shdi. Ammo maktab o‘quvchilari orasida shahardan qatnovchilar oz bo‘lmaganligi va ularning Rajabamin qishlog‘iga qatnashlari qiyin bo‘lgani bois Behbudiy uni o‘z hovlisiga ko‘chirdi. Shu yillarda u mazkur maktab o‘quvchilari uchun “Muntaxabi jug‘rofiyai umumiy” (Qisqacha umumiy geografiya), “Madhali jug‘rofiyai umroniy” (Aholi geografiyasiga kirish), “Muxtasari jugrofiyai Rusiy” (Rusiyaning qisqacha geografiyasi), “Kitobat ul-atfol” (Bolalar kitobi), “Muxtasari tarixi islom” (Islomning qisqacha tarixi) singari darslik va o‘quv qo‘llanmalarini

yaratdi. Bu tilga olingan asarlarning o'ziyiq Behbudiyning o'quvchilarga ham diniy, ham dunyoviy bilimlarni berishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan ma'rifatparvar bo'lganidan dalolat beradi.

Behbudiyning "Ma'naviyat" nashriyoti tomonidan chop etilgan "Tanlangan asarlari" (1999) bizda uning ikkita o'quv darslik va qo'llanmalari to'g'risida muayyan tasavvur uyg'otadi. Bulardan biri "Kitob ul – atfol"dir. Behbudiyn o'quvchilar qadim maktablarda to'rt-besh yil saboq olganlariga qaramay, xat yozish malakasini o'rganib chiqqan olmaganlari sababli unda xat yozish shartlari va xat yozish mahorati to'g'risida tasavvur berib, xat turlariga misollar keltirgan. "Muntaxabi jug'rofiyai umumiy" kitobidan olingan parchalarda esa "jug'rofiya" so'zining ma'nosi, geografiya fanining qachon paydo bo'lgani, bu fanni o'rganishning ahamiyati, shuningdek, yer yuzidagi mamlakatlar to'g'risida ma'lumot berilgan. Bundan tashqari, mazkur darslikdan "Eski va yangi donishmandlar", "Turkiston donishmandlari" degan fasllar ham o'rin olgan. Muallif, masalan, so'nggi fasllarda jahon va Turkiston olimlarining yer yuzining paydo bo'lishi to'g'risidagi qarashlarini keltirgan hamda xarita, globus singari geografiya faniga oid buyum va atamalar to'g'risida tushunchalar bergan. O'z davrida katta ilmiy ma'rifiy ahamiyatga ega bo'lgan bu kitoblar Samarqand shahridagi boshqa maktablarda ham darslik va o'quv qo'llanmalari sifatida uzoq yillar mobaynida xizmat qilib kelgan.

Behbudiyn "Samarqand usuli jadid maktabining imtihoni xususida" degan maqolasida bu darslik va o'quv qo'llanmalarining Shakuriy maktabida o'qitilganligi va o'quvchilarning ular asosida imtihon topshirganliklari to'g'risida bunday yozgan: "Bizni "Madhali jug'rofiyai umroniy" va "Muxtasari jug'rofiyai Rusiy" kitobimizda Ovrupa, Osiyo, Afriqo, Ameriqo va Avstraliya ham Rusiya mamlakatlarini masohat (o'lchov), hudud, nufuslarini qadari va soati va har biriga necha mamlakat va hukumat borlig'i va Rusiya mamlakatini taqsimot va nufuslarini eski va yangi qit'alarini hudud va dengizlari va yer yuzidagi islom, nasoro, yahud va majuslarni adadi mufassal va hifzi bilan bayon etdilar"¹.

Ushbu maqolada tasvir etilgan imtihon paytida maorif xodimlaridan tashqari, mahalliy hukumat nomidan Likoshin bilan Vyatkin, shuningdek, pristavlar, savdogarlar va do'kondorlar ham ishtirok etganlar. Ikki kun davomida soat 10 dan 6 ga qadar davom etgan imtihon ularda yaxshi taassurot qoldirgan. Ularning aksari shogirdlar ilmiga tahsinlar aytgan bo'lsa, ayrimlari hatto hayajondan yig'lab ham yuborganlar. "Hoji Mavlonbek janoblari, - deb yozadi Behbudiyn, - olti soat qadar muttasil turib, bolalarni qiroat va ilmi dindan bergan javoblariga yig'lab, muallimga 15 so'm hadya berdilar"².

Shakuriy maktabida Behbudiyning darslik hamda o'quv qo'llanmalari asosida berilgan bilim va bo'lib o'tgan imtihon jamiyat oldida jadid maktablarining obro' - e'tiborini bir muncha ko'tardiki, bunda, Behbudiyning xizmatlari oz emas edi.

Ilm-fanning bu otashin targ'ibotchisi maktab ochib, darslik va o'quv qo'llanmalarini yozish bilangina shug'ullanib qolmay, Turkiston o'lkasining yirik jamoat arboblariidan biri sifatida 1907 yilda Rossiya 3-Davlat Dumasining Musulmon fraksiyasiga "Turkiston madaniy muxtoriyati" loyihasini ko'rib chiqish uchun yubordi. Afsuski, 3-Davlat Dumasi Behbudiyn tomonidan ishlab chiqilgan mazkur loyihani e'tiborsiz qoldirdi. Ammo mazkur loyiha ma'qullangan taqdirda Turkiston o'lkasining ijtimoiy hayotiga katta ta'sir ko'rsatgan

¹ Turkiston viloyatining gazetasi, 1906, 27-son.

² O'sha joyda.

bo'lar. Mazkur tarixiy hujjatni xorijiy arxivlardan topgan vatandoshimiz doktor Temir Xo'ja o'gli u haqda bunday so'zlarni yozgan: "...bu matn diqqat bilan o'rganilsa, Behbudiyning Chor Rossiyasi qaramog'ida Turkistonda yashayotgan turkistonliklar uchun (Buxoro amirligi va Xiva xonligi bunga kirmaydi) o'z davriga ko'ra g'oyat jasoratli, keng huquqlar talab etuvchi muxtoriyat istagani ma'lum bo'ladi. Loyihadagi eng muhim ikki mavzuning biri maktablarning xususiylashtirilishi (18-modda), ikkinchisi esa Rusiya Davlat Dumasining Turkistonning ichki ishlariga aralashmasligi lozimligi bilan bog'liq moddalardir"¹.

Behbudi 3-Davlat Dumasining Musulmon fraksiyasiga taqdim etgan "Loyiha"da "Umumiy maktablar" degan fasl ham bor bo'lib, unda quyidagi masalalar qonuniy kuchga ega bo'lishi so'ralgan edi:

"17. Rusiyaga umumiy o'qituv masalasi va moddasi Turkistonni musoviyan (tenglik) mushtakil (o'z ichiga olgan) bo'lsun.

18. Turkiston maktab va madrasalari hukumat nazoratidan ozod bo'lsun.

19. Umumiy oliy va o'rta maktabig'a musulmonlardan komissiya tayinlansun. Rus harfi musulmon maktablarig'a joriy bo'lmasun.

20. Har xil korxona, hibsxona va askarxonalarg'aki musulmon bordur, musulmon ruhoniysi tayinlansun"².

Loyihaning bu moddalari Behbudiyning 1907 yildayoq o'z oldiga ma'rifatparvarlikdan istiqlolchilik harakati sari dadil qadam tashlaganidan darak beradi.

Behbudi keyinchalik "Oyna" jurnalini tashkil etib, yoshlarni diniy va dunyoviy bilimlarni egallashga, ikki emas, to'rt tilni o'zlashtirishga da'vat etuvchi maqolalar bilan chiqdi. Turli safar taassurotlari asosida turkum maqolalar yozib, Sharq va, ayniqsa, G'arb mamlakatlarida kechayotgan ilmiy-madaniy yuksalish shu mamlakatlarda ilm-fanga bo'lgan katta e'tiborning natijasi ekanini ishonarli dalillar bilan asoslab berdi³.

Milliy uyg'onish harakatining rahbarlaridan biri shu yillarda "Turkiston madaniy muxtoriyati"ni amalga oshirish uchun ta'lim tizimini isloh etishning o'zigina kifoya qilmaydi, degan birdan-bir to'g'ri va dadil xulosaga keldi.

АЛИХОНТЎРА СОҒУНИЙ ШАХСИЯТИГА ОИД МАНБАЛАР

Зарифжон Арслонов,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
докторанти, Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот
маркази илмий ходими*

Алихонтўра Соғунийнинг ҳаёт йўли, олиб борган фаолиятлари ва илмий мероси хусусида турлича ёндашувлар мавжуд бўлиб, улар макон ва замонга кўра бир-биридан фарқ қилади. Мисол учун, собиқ совет иттифоқи даврида унинг ҳудудларида олимнинг ҳаёт фаолияти ва илмий меросига эътибор деярли бўлмаган. Бунинг бирдан-бир сабаби Алихонтўранинг миллий ва диний ўзликни илгари суриб, советлар

¹ Jahon adabiyoti, 2003 yil avgust soni. – B.148.

² Jahon adabiyoti, 2003 yil avgust soni. – B.156 – 157.

³ Naim Karimov. Mahmudxo'ja Behbudi. Risola. – Toshkent: O'zbekiston, 2011. – 80 b.

тузумига қаршилик кўрсатганлигидир. Ўз-ўзидан маълумки, бундай қараш “дин-афюнدير” шиорини илгари сурувчи комунистик жамияга маъқул бўлмаган. Шундай бўлишига қарамай, XX асрнинг 40-йилларида дунё ва минтақамиз ҳудудларида содир бўлган воқеъликлар сабабли Алихонтўранинг сиёсий фаолиятлари баъзи бир совет тадқиқотчилари томонидан қаламга олинган. Масалан, рус тадқиқотчиларидан Виктор Петров ўзининг “Мятежное “сердце” Азии. Синьцзян: краткая история народных движений и воспоминания”¹ (Осиёнинг исёнкор юраги. Шинжонг: халқ ҳаракатлари ва хотираларининг қисқача тарихи”) номли асарида Соғуний фаолиятига баъзи нотўғри маълумотлар орқали салбий жиҳатдан ёндашганини кузатиш мумкин. Лекин, шундай бўлишига қарамай В.Петров Шарқий Туркистон миллий армиясига қарши жанглarda шахсан қатнашганлиги боис унинг мазкур асари тадқиқотчилар наздида эътиборли саналади.

Ўзининг ҳарбий ҳаракатлари билан машҳур бўлган бошқа бир совет тадқиқотчиси Вадим Обуховнинг “Схватка шести империй. Битва за Синьцзян”² (“Олти империя олишуви, Шинжонг уруши”) номли асари ҳам мавжуд бўлиб, унда Шарқий Туркистонга кўчиб келган рус миллатига мансуб аҳоли ва уларнинг Шарқий Туркистон Республикасидаги ўрни ҳақидаги маълумотлар келтирилган. Шу билан бир қаторда Соғунийнинг Шарқий Туркистонда олиб борган сиёсий фаолиятлари ҳақида ҳам тўхталиб ўтган.

XX асрнинг 60-йилларида Ўзбекистон ССР ҳудудида Алихонтўра Соғунийнинг илмий меросига ижобий ёндашув пайдо бўла бошлади. Бунга олимнинг 1962 йилда таржимасини амалга оширган “Темур тузуклари” асари сабаб бўлади. Мазкур асар “Гулистон” журналининг 1967 йил биринчи сонидан нашр этилган³. Ушбу тарихий таржима асарнинг нашр этилишида “Гулистон” журнали журналисти Рустам Раҳмоннинг ўрни алоҳидадир. Чунки, ўша мустабид тузум даврида йиллар давомида Амир Темур “каллалардан минора ясаган қонхўр”, “золим”, “босқинчи” сифатида тарих китобларига киритилган. Р.Раҳмон эса Соғунийнинг мазкур таржимаси орқали Амир Темурни оқлашга ҳаракат қилганлар қаторида эди. Ушбу таржима асар нашри мазкур йилнинг сентябр сонидан тугалланиши лозим эди. Лекин, комунистларнинг саъй-ҳаракатлари билан бу иш тўхтатилди. Асар нашри чала қолди. Бундан хулоса қилиш мумкинки, XX асрнинг 60-йилларида, яъни, Алихонтўра Соғуний ҳали ҳаётлиги чоғидаёқ совет тузуми остидаги Ўзбекистонда олимнинг илмий меросига яқка тартибда қизиқишлар мавжуд бўлган. Аммо иккинчи томондан, комунистлар тарафидан бу илмий меросга хавф сифатида қаралган.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, Алихонтўра Соғунийнинг ҳаёт йўли, олиб борган фаолиятлари ва асарлари хусусида бир қанча илмий изланишлар олиб борилди. Уларнинг барчасида Алихонтўра миллатсевар, инсонпарвар, диндор, етук олим сифатида тасвирланади. Мана шундай ёндашувда ёзилган дастлабки изланишлар унинг ўғли Қутлуғхон Шокиров – Эдикут томонидан олиб борилган. У

¹ В.Петров. Мятежное “сердце” Азии. Синьцзян: краткая история народных движений и воспоминания. – Москва: Крафт, 2003.

² В.Обухов. Схватка шести империй. Битва за Синьцзян. Москва: Вече, 2007.

³ Амир Темур Тарағай Баҳодир ўғли. Темур тузуклари / форсчадан Алихон Соғуний таржимаси // Гулистон журнали. № 8. – Тошкент, 1967.

1992 йил “Шарқ юлдузи” журналида нашр этилган “Икки Туркистон ғурури” номли мақоласи орқали отаси ҳақида кенг жамоатчиликка маълумот бера бошлади¹. Мақоланинг дастлабки қисмларида Амир Темури Тарағай Баҳодир ўғлининг “Темур тузуклари”, Аҳмад Донишнинг “Наводир ал-вақое”, Дарвешали Чангийнинг “Мусика рисоласи” каби асарлар Соғуний томонидан ўзбек тилига таржима қилингани ҳақида маълумот келтирилган. Давомида эса Алихонтўранинг халқ томонидан қанақа аталганлиги, туғилган жойи, йили, ота-онаси ва болалик даврида у билан содир бўлган ғаройиб ҳодисалар баёни келтирилган. Алихонтўра Соғунийнинг сиёсий ва илмий фаолиятлари, тутқунлик ва тазийқ давлари ҳамда шеърлари мақоланинг довомида мухтасар шаклда, тушунарли тарзда баён этилган.

Алихонтўра Соғуний фаолиятига ижобий тарафдан ёндашилган яна бир илмий иш унинг набираси Увайсхон Шокиров томонидан амалга оширилган. У отаси Асилхонтўра хотираларига таянган ҳолда “Алихонтўра Соғуний”² номли асар битган. Соғунийнинг “Туркистон қайғуси” номли асари илк бор Тошкентда нашр қилинганида, унда 1938 йилгача содир бўлган воқеа-ҳодисалар акс эттирилган³. Асилхонтўра хотиралари эса ушбу асарнинг мантиқий давоми сифатида қабул қилинади.

Ёқубжон Хўжамбердиевнинг кенг халқ оммаси учун мўлжалланган “Соғуний: Уч китобдан иборат Маноқиб”⁴ номли асари Алихонтўра Соғунийнинг ҳаёт йўли ва илмий фаолиятини тарихий факт ва хотиралар асосида ёритиши жиҳатидан жуда муҳим ҳисобланади. Чунки муаллиф бу асардаги маълумотларни Соғунийнинг фарзандлари ва у кишини таниган инсонлардан оғизаки эшитиш ҳамда мактублар шаклида олган. Асардаги жумлаларни тузишда муаллиф “Тарих” деб, ортидан тарихий маълумотларни келтирган, шунингдек, муаллиф ўзи, суҳбатдошлари ва энг муҳими Соғунийнинг тилидан олиб воқеаларни баён этган. Мазкур асарда дастлаб, Алихонтўра Соғуний яшаган даврда дунёда содир бўлган воқеа-ҳодисалар Советлар давлати сиёсати билан боғланган ҳолда ёритилган. Чунки, бунга тарихий асос мавжуд. Шинжонг ҳудуди XX асрнинг 30-40 йилларда гарчи Чанг Кайши ҳукуматига итоат этсада, аслида унинг ўз пули ҳам мавжуд эди⁵. Бу валютанинг барқарорлигини эса собиқ Совет Иттифоқи таъминлаб турган. Ҳатто ўлканинг Хами шаҳрида самалётсозлик заводи қурилиб, Советлар ҳудудида чиқарилувчи Ил-16 русмли ҳарбий самалётлар ишлаб чиқарилиши йўлга қўйилган. Шинжонг волийси Шенг Шицаи ҳам советларнинг доимий қўллаб-қувватлови остида иш юритган. Буни унинг Аллен С.Уайтинг билан ҳамкорликда ёзган асари орқали ҳам билиш мумкин⁶. Ё.Хўжамбердиев ўз асарининг давомида Соғунийнинг диний илми, сиёсий фаолияти ва илмий меросини бунёд этиш жараёнлари хусусида қимматли маълумотлар бериб ўтган. Мисол учун, “Тарихи Муҳаммадий”дан ташқари барча асарлари ва таржималарининг ёзилиши ва нашр этилиш тарихини келтирган.

¹ Қ. Шокиров. Икки Туркистон ғурури. // “Шарқ юлдузи” журнали. – Тошкент, 1992. № 7. – Б. 3-18.

² У. Шокиров. Алихонтўра Соғуний. – Тошкент: Истиқлол нашриёти, 2009.

³ Алихонтўра Соғуний. Туркистон қайғуси. Тошкент: Шарқ нашриёти, 2003.

⁴ Ё.Хўжамбердиев. Соғуний: Уч китобдан иборат Маноқиб. – Тошкент: Шарқ, 2018. 464 б.

⁵ И. Тўхтиев. Тангалар тилга кирганда. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 28-29.

⁶ Allen S. Whiting, Sheng Shih-ts'ai. Sinkiang: Pawn or Pivot?. – East Lansing: Michigan State University Press, 1958. 314 pp.

Соғуний ҳақида хотиралардан иборат *Шамил Алмазбеков* томонидан ёзилган асар ҳам мавжуд бўлиб, у “Беназир устоз ёхуд Алихонтўра Соғуний тиббиёт меросига бир назар”¹ деб номланади. Муаллиф *Ш.Алмазбеков* ёшлигида шахсан Алихонтўра Соғунийнинг ўзидан тиббиёт илмига доир билмларни олган. Шу нуқтаи назардан ушбу асар Соғунийнинг тиббиёт илмига оид меросини ўрганишида муҳим саналади.

¹ *Ш.Алмазбеков. Беназир устоз ёхуд Алихонтўра Соғуний тиббиёт меросига бир назар. – Тошкент: Навруз, 2015.*

GLOBAL CONTRIBUTION OF CENTRAL ASIAN SCIENTISTS TO THE WORLD SCIENCE

ВСЕМИРНЫЙ ВКЛАД УЧЁНЫХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В МИРОВУЮ НАУКУ

Шахло Абдуганиева,

*Международная исламская академия Узбекистана, магистрант 2 курса по
направлению «История (исламская цивилизация)»*

28 августа 2017 года в соответствии с распоряжением Кабинета Министров в Самарканде открылась международная научная конференция «Центральноазиатский Ренессанс в истории мировой цивилизации», направленная на глубокое изучение и осмысление непреходящего значения исторического наследия исследователей и мыслителей региона, широкое ознакомление отечественной и мировой общественности с их бесценным вкладом в развитие науки¹.

По мнению известного историка экономики профессора Анджо Гунтера Франка, Центральная Азия действительно на протяжении столетий была важным связующим звеном между разными частями континента, а также Азией и Европой. Он определяет статус региона, употребляя выражение "Centrality of Central Asia" - центричность Центральной Азии². Немецкий ученый Адам Мец также отмечает, что гуманизм средневекового европейского Ренессанса не был бы возможен без раннего взрыва изучения философии на нашей земле. Все это доказывает несостоятельность различных однобоко ориентированных концепций развития Востока и Запада, подтверждает единство и взаимосвязанность исторических процессов различных регионов мира.

Таким образом, долгое время эта древняя земля оставалась очагом просвещения и науки, одним из центров мировой цивилизации, а стремление к знаниям всегда было неотъемлемой частью менталитета нашего народа. Величайшая заслуга мыслителей средневековья состоит в том, что они высказывали идеи об общечеловеческом, общественном и государственном развитии, основанном на идеях гуманизма, просвещения и взаимоуважения. Эти ученые отличались высокой академической мобильностью и сыграли значительную роль в становлении наук в различных странах Востока, расширении взаимодействия между регионами и континентами и развитии мировой цивилизации в целом.

Современный Узбекистан продолжает традиции развития межкультурного и межкультурного диалога. За многие века совместного проживания здесь представителей различных наций и вероисповеданий были установлены традиции взаимного уважения и толерантности. Наша и другие страны стали активными участниками различных проектов возрождения Великого шелкового пути, стимулирующих экономическое и политическое сотрудничество с государствами Европы и Азиатско-Тихоокеанского региона. В углублении этого диалога огромна

¹ [https://www.un.int/uzbekistan/fr/news/наследие великих мыслителей](https://www.un.int/uzbekistan/fr/news/наследие_великих_мыслителей)

² <https://gk-uzbekistan.de/ru/2017/08/27/>

роль исторического наследия. Его постижение помогает в осмыслении общности народов и общемировых процессов и понимании будущих перспектив.

С правлением Саманидов связан большой подъём культурной жизни в Хорасане и в Мавераннахре, когда Мерв, Бухара, Самарканд, Ургенч все более приобретали славу культурнейших центров своего времени.

Выше мы видели, что арабское завоевание и насильственная исламизация Средней Азии привели к победе совершенно чуждого местному населению арабского языка в мусульманском богословии, в официально-чиновничьем мире и в среде персидской, согдийской и хорезмийской аристократии. В аббасидское время в городах почти все население вынуждено было считать себя мусульманином¹. Арабский язык применялся не только в проповеди, и в молитве, – на нем написано была вся богословская и юридическая литература (фикх), поскольку последняя была неразрывно связана с богословием. В канцеляриях безраздельно господствовал арабский язык. На нем писались все бумаги, и человек, не знавший арабского языка, не мог стать чиновником.

Характернее же всего то, что даже местная аристократия, когда-то так сопротивлявшаяся арабам, самым ходом жизни вынуждена была знать арабский язык не хуже своего родного языка ради получения и сохранения привилегированного положения.

Славилась саманидская Бухара и своей библиотекой, находившейся в эмирском дворце. Ибн-Сина имел возможность работать в этой библиотеке, получив на то разрешения от эмира Нуха ибн Мансура (976-997 гг.). В своей автобиографии Ибн-Сина дает ее краткое описание. Библиотека занимала ряд комнат. В каждой комнате хранились рукописные книги по какой-нибудь специальной отрасли: в одной комнате – по мусульманскому праву, в другой – произведения поэтов и т.д. Хранились рукописные книги в сундуках. Бухарская библиотека имела в то время в Передней Азии только одну соперницу – библиотеку во дворце буидского правителя Адуд ад-Даула (949-983 гг.) в Ширазе, описанную арабским географом Макдиси².

Десятки наших соотечественников обогатили мировую науку и культуру ценными открытиями, новыми умозаключениями. Мухаммад аль-Хорезми был одним из первых таких ученых. Он стал знаменитым математиком и астрономом. Появлению терминов «алгебра» и «алгоритм» человечество обязано именно аль-Хорезми. Его «Книга сложения и вычитания по индийскому способу» уже в те века была переведена с арабского на латынь. Его современник Ахмад аль-Фергани также был признанным астрономом, математиком и географом, Его «Книга о небесных движениях и свод науки о звездах» в XII в. в Европе дважды переводилась на латинский язык. Многие другие труды наших соотечественников также были признаны учёными различных стран и публиковались на многих языках Европы и Азии. Поистине, весомым был вклад в развитие многих отраслей науки и культуры ученых-энциклопедистов аль-Фараби, Авиценны, аль-Беруни и десятков других их последователей и учеников. В эти столетия широкое развитие получают наука о

¹ В городах Мавераннахра имелись и представители других религий – общины христиан, манихеев и зороастрийцев, однако они составляли незначительное меньшинство населения.

² Гафуров Б.Г. История таджикского народа. Т.І. Москва, «Госполитиздат», 1949, С. 184-185.

медицине (аль-Кумри, Авиценны, ар-Рази, Абу Мансур Камари, Шарафуддин аль-Илоки, Исмаил Джуржо-ни), химические науки (Абу Бакр ар-Рази, Абул Хаким аль-Коси), геометрия и тригонометрия (Махмуд Чагмини, Шамсуддин Самарканди, Алоул Бухари), философия (ибн Мискавейх и др.)¹ Аль-Фараби составил аргументированную характеристику известных тогда в мире свыше тридцати наук, в том числе по теории музыки, в частности по гармонии звуков. Эту проблему дальше развил Абу Абдулла аль-Хорезми, который разработал принципы дифференциации наук. Вопросы классификации наук занимали умы и других ученых - соотечественников тех столетий. Приход арабов принесло народам Средней Азии разорение городов, усиление эксплуатации, уничтожение религий, разрушение памятников культуры и науки, насаждение новой религии, внедрение арабского языка, который стал применяться не только в мусульманском богословии. Однако материальный и духовный ущерб, нанесенный арабами, не привел к полной гибели Среднеазиатской цивилизации. В IX-XII вв. развивались точные и гуманитарные науки, художественная литература, лингвистика, различные формы искусства, народное творчество. Велико было значение плеяды лингвистов и литераторов. Махмуд Кашгари создал бессмертный трехтомник «Словарь тюркских наречий». Юсуф Хос Ходжиб, Юсуф Саккоки были мастерами художественного слова.

ANALYSIS OF THE SCIENTIFIC ACTIVITY OF IMAM BUKHARY IN KUTUBI SITTA VA MUALLIFLAR BY RIZAADDIN IBN FAKHRIDDIN

РИЗОУДДИН ИБН ФАХРИДДИННИНГ “КУТУБИ СИТТА ВА МУАЛЛИФЛАР” АСАРИДА ИМОМ БУХОРИЙ ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИНИНГ ТАҲЛИЛИ

Гулнозахон Мухаммад қизи Алижоннова,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси, “Ислом тарихи ва манбаишунослиги IRCICA” кафедраси таянч докторанти

Ризоуддин ибн Фахриддин илмий фаолияти давомида ислом тарихи ва ислом илмларига доир асарлар ёзди. “Кутуби ситта ва муаллифлар” китоби улар орасида ҳадис илми ва муҳаддислар фаолиятини илмий жиҳатдан ўзига хос услубда ёритилганлиги билан ажралиб туради. Хусусан, асарнинг муҳаддисларга бағишланган бобида муаллиф машҳур муҳаддисларнинг аввалида Имом Молик ҳаёти ва илмий ижоди билан таништиради. Гарчи Имом Моликнинг “ал-Муватто”си “Кутуби ситта” тўпламлари орасида мавжуд бўлмаса-да, Ризоуддин ибн Фахриддин тарихчи олим сифатида тарихий хронологияга риоя қилган. Шу билан бирга, улуғ муҳаддис бўлмиш Имом Моликка нисбатан ҳурмат кўрсатган ҳолда, унинг номи ва асарини биринчи бўлиб қайд этган. Бундан ташқари, у асарда Марказий Осиёлик муҳаддисларнинг илмий фаолиятига кенгроқ тўхталиб ўтган.

¹ Бартольд В.В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Алматы, «Жалын», 1998, С. 44.

Ризоуддин ибн Фахриддин “Кутуби ситта ва муаллифлар” да “муҳаддислар имоми” ва “шайхул ислом” номлари билан шуҳрат қозонган Имом Бухорийнинг ҳаёти, илмий-маънавий фаолияти ва ҳадис илмида тутган ўрнини қуйидагича таснифлайди:

Биринчидан, исноннинг камол топиши ва шахс сифатида шаклланишида унинг ота-онаси ва уларнинг илмга бўлган муносабати катта аҳамият касб этади. Ризоуддин ибн Фахриддин Имом Бухорийнинг насл насаби ҳақида: “Имом Бухорийнинг исми Муҳаммад, куняси Абу Абдуллоҳ бўлиб, отаси Исмоил ибн Иброҳим ибн ал-Муғийра ибн Бардазбеҳ ал-Жуафий ал-Бухорийдир. Бардазбеҳ дея танилган киши форс қавмидандир. Унинг ўғли Муғийра “Ал-Яман ал-Жуафий” дея маълум бўлган бир зот кўлида исломни қабул қилган ва ушбу муносабат билан Имом Бухорий “ал-Жуафий” дея нисбатланган. “Ал-Яман” эса Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Жаъфар ибн ал-Яман исмли муҳаддиснинг узоқ аждодларидан биридир. Отаси Исмоил ибн Иброҳим ҳадис олимларидан бўлиб, Анас ибн Молик (ваф. 179/795) ва Абдуллоҳ ибн Муборак (ваф. 181/797) лардан ҳадис ўрганган. Имом Бухорий 194/810 йил 13 шаввол/20 июлда Бухоро шаҳрида дунёга келди. Ёшлигидаёқ отасидан етим қолади ва онасининг тарбиясида ўсади. Болалигида Имом Бухорийнинг кўзлари ҳасталаниб кўрмай қолади. Онасининг дуолари ижобати билан Аллоҳ таолонинг инояти соясида шифо топади”¹ - деб ёзади.

Иккинчидан, ҳар бир олимнинг тафаккури шаклланишида ёшлигида олган таълим-тарбия муҳим омил ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан Ризоуддин ибн Фахриддин Имом Бухорийнинг таълим йилларига алоҳида эътибор берди: “Имом Бухорий ўн ёшга тўлганда, Муҳаммад ибн Салом ал-Бийкандий² (ваф. 225/839) ва Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Муснадий³ (ваф. 229/844) каби бухоролик муҳаддислардан ҳадис ўрганишни бошлаган. У ўн бир ёшида устози Доҳилийнинг ривоятда йўл қўйган хатоларини тузатгани билан илм аҳлининг эътиборини қозонади. Ўн олти ёшида Абдуллоҳ ибн Муборак (ваф. 181/797) ва Вакий ибн Жарроҳ⁴ (ваф. 197/812) нинг ҳадис илмига оид китобларини бутунлай ёд олади. “Муҳаддислар имоми” айнан шу йиллари онаси ва укаси Аҳмад билан биргаликда ҳажга боради. Онаси ва укаси ҳаж зиёратидан сўнг ватанларига қайтишган бўлса-да, Имом Бухорий

¹ Ризоуддин ибн Фахриддин. Кутуби ситта ва муаллифлар. – Оренбург: Вакт, 1910. – Б. 76.

² Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Салом ал-Фараж ал-Бийкандий (ваф. 225/839) - муҳаддис олим. 400 га яқин аллоамлардан ҳадислар ёзиб, ривоят қилган. Ҳадис илмида ҳофиз ва сиқо бўлиб, “Бухоролик муҳаддис” номи билан машҳур бўлган. Бийкандий доимо илмдан билан машғул бўлган. Бийкандийнинг турли соҳаларга оид китоблари борлиги манбаларда тилга олинган бўлса-да, уларнинг бирортаси ҳам бугунги кунгача етиб келмаган.

³ Абу Жафар Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Абдиллоҳ ал-Муснадий ал-Жуфий - тўксон ёшида вафот этгани учун таҳминан 139/756 йилда туғилган деб айтиш мумкин. Расулуллоҳ (с.а.в.) гача етиб борадиган ҳадисларни қадрлагани учун Муснадий номи билан машҳур бўлган. Муснадий Мовароуннаҳрда ҳадис олими сифатида махшур бўлган.

⁴ Абу Суфён Вакий ибн ал-Жарроҳ ибн Малих ар-Руасий - асли Нишопурлик бўлиб, Бухоронинг Сўғд туманида туғилганлиги ҳақида маълумотлар бор. У ўз асрининг энг фақиҳи, ҳадис соҳасида мўминлар амири ва замонасининг энг ҳурматли кишиси сифатида танилган. Ўзидан икки асар ёзиб қолдирган.

Маккада қолиб Яхё ибн Маин¹ (ваф. 233/848) ва Абдуллох ибн Зубайр ал-Хумайдий² (ваф. 219/834) лардан ҳадис илмидан сабоқ олди”³.

Дарҳақиқат, Имом Бухорийнинг ёшлик йиллари илм талаби ва илм излаш билан кечди. Олимнинг ушбу фаолияти унинг келажақда “шайхул ислом” унвонига етишишидаги муҳим омиллардан бири бўлди. Ризоуддин ибн Фаҳриддин, “Имом Бухорий 18 ёшга етганида саҳоба ва тобейинлар ҳақидаги китобини таълиф этганлигини, Мадинага бориб Расулуллох (с.а.в.) нинг қабрлари ёнида “ат-Тарих ал-кабир” номли асарини ёзганлигини қайд этиб” Имом Бухорийнинг илк илмий китоби ҳақида “Кутуби ситта ва муаллифлар” да ҳабар беради⁴.

Учинчидан, ислом тарихида илмий сафарлар фақиҳлар, муҳаддислар ва мужтаҳидларнинг фаолиятида муҳим жихатлардан бири бўлган. Имом Бухорий ҳадисларни ўрганиш мақсадида илк ўрта асрларнинг илм-фан марказлари бўлмиш шаҳарларга саёҳатлар қилади. Имом Бухорийнинг ушбу шаҳарларга амалга оширган илмий сафарлари тўғрисида Ризоуддин ибн Фаҳриддин қуйидаги илмий далилларни келтиради:

- У Бағдодга саккиз мартадан ортиқ борган ва ҳар сафар Аҳмад ибн Ҳанбал⁵ (ваф. 241/855) билан учрашиб, ундан илм олган. Имом Бухорийнинг Аҳмад ибн Ҳанбалдан ҳадис ўрганишда пешқадамлардан бири бўлганлигини тахмин қилиш мумкин.

- Басрага тўрт-беш марта бориб, у ерда Абу Осим ан-Набил⁶ (ваф. 212/828) ва Ансорий номи билан машҳур Басра қозиси Муҳаммад ибн Абдуллох⁷ (ваф. 215/830) каби муҳаддислардан илм олган;

¹ Абу Закарийя Яхё ибн Маин ибн Авн ал-Муррий ал-Бағдодий - у 158/775 йилда Бағдод яқинидаги Никя кишлоғида туғилган. Унинг ота-боболари Сарах шаҳридан эди. Унинг бобоси Хуросон ҳокими Жунайд ал-Муррийнинг озод этилган қулидир. Шунинг учун уни Муррий деб аташган. Бағдодда биринчи таълимдан сўнг ўн саккиз ёшида Куфага боради. Кейин Басра, Макка, Мадина, Хуросон, Яман, Рай, Наҳраван, Ҳарран, Рамла, Мисис (Масиса), Миср ва Дамашк шаҳарларида илмий саёҳатлар қилди. Йигирма ёшидан бошлаб Ҳижозда кўп бора бўлган. Отасининг моддий аҳволи яхшилиги туфайли у бутун умри давомида илм-фан билан шуғулланган ва ўттиз ёшигача отасининг кўмағида саёҳатларини давом эттирган. Отасидан мерос қолган 1 000 000 га яқин дирҳамни ҳадис илмига сарфлаган.

² Абу Бакр Абдуллох ибн аз-Зубайр ибн Иша ал-Курайши ал-Хумайдий - Макка ва Мисрда узоқ вақт, Имом Шофеий билан бирга бўлган Хумайдий Шофеий вафотидан сўнг Мисрдан Маккага қайтиб, у ерда ўн беш йил фатво бериб, ҳадис ўқиган. Хумайдий 219/834 йил март/роббиул аввалда Маккада вафот этган. Бу сана баъзи манбаларда 220/835 деб ҳам қайд этилган. Хумайдийни Исҳоқ ибн Раҳюя, Аҳмад ибн Ҳанбал ва Бухорийлар “Имом” деб атаган. Шунингдек, бошқа жарҳ ва таъдил уламолари хужжат, ҳофиз ва сиқо деб атаган ривоятлари “Кутуби ситта” да Ибн Можанин “ас-Сунан” идан ташқари барча тўпламларга киритилган.

³ Ризоуддин ибн Фаҳриддин. Кутуби ситта ва муаллифлар. – Оренбург: Вақт, 1910. – Б. 66.

⁴ Ўша асар. – Б. 67.

⁵ Абу Абдуллох Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Ҳанбал - 164/780 йили Бағдод шаҳрида туғилган. Оиласи Марвдан Бағдодга кўчиб келганида онаси ҳомиладор бўлгани учун уни Марвда туғилган, деганлар ҳам бор. Ўғли Солиҳ ривоят қилган насабномага кўра, насаби Пайғамбар (с.а.в.) нинг боболаридан Низор билан қўшилиб Исмоилгача етиб боради. Ҳанбалий мазҳабининг имоми муҳаддис ва фақиҳ.

⁶ Абу Осим ад-Даҳҳак ибн Маҳлад ибн Муслим ан-Набил аш-Шайбоний ал-Басрий - у 122/740 йил феврал/рабиул аввал ойида туғилган. Бани Шайбон қабиласидан ёки уларнинг озод қилинганларидан бири эканлиги ҳабар қилинади. Асли Басралик бўлиб, Исфохонда улғайиб, у ерда Ибн Абу Зийб, Ибн Журайж, Авзай, Суфён ас-Саврий каби устозлардан сабоқ олиб, ҳадис илмини бошлаган. Унинг шогирдлари орасида таниқли олимлар ҳам етишиб чиққан. Жумладан: Али ибн Мадийий, Исҳоқ ибн Роҳюя, Аҳмад ибн Ҳанбал, Имом Бухорий. У Ҳадис илмидан ташқари тил ва адабиётга ҳам қизиққан.

⁷ Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Абдуллох ибн Мусанна ал-Ансорий ал-Басрий - у 118/736 йилда туғилган. Анас ибн Молик авлодидан бўлгани учун уни Анасий деб ҳам аташади. Илмий таълимни ёшлигидан

- Қутайба ибн Саид¹ (ваф. 240/855) ва бошқа уламолардан ҳадис тинглаш учун Балхга боради. Балх аҳлининг илтимосига кўра, ўзи илм ўрганган 1000 нафар устоздан балхлик талабаларга ҳадис ривоят қилган;
- Дамашқда ҳадис, кироат ва фикҳ олими Абу Мусхир² (ваф. 218/833) дан ҳадислар тинглаб илм ўрганган;
- олти йил Ҳижозда истиқомат қилиб, ҳадис илми марказларида таҳсил олган;
- Маккада бир муддат бўлиб, Имом Шофеий (ваф. 203/820) дан ҳадис эшитган бўлса-да, Имом Бухорий ва Имом Шофеийдан ҳадис ривоят этмаган;
- Имом Бухорий Ҳумус (Ҳозирги Сурия ҳудудида жойлашган – Г. Алижонова) га бориб, бу ерда ҳам ҳадис илмини ўрганган;
- кўп марта Куфага саёҳат қилган. Тафсир ва ҳадис олими Одам ибн Абу Иёз³ (ваф. 220/835) ва ҳадис олими Абу Нуайм Фазл ибн Дукайн⁴ (ваф. 219/834) каби олимлардан ҳадислар тинглаган;
- Мадинада Исмоил ибн Абу Увайс⁵ (ваф. 226/841) дан ҳадис эшитган;
- Марвда эса Абдан ал-Аздий⁶ (ваф. 221/836) дан ҳадис тинглаган;
- Мисрга икки мартта борган ва Абдуллоҳ ибн Юсуф ва Асбағ ибн Фарақ⁷ (225/840) каби олимлардан ҳадис илмини таҳсил олади⁸. Имом Бухорийнинг илм олиш йўлидаги илмий сафарлари, олимнинг етук олим сифатида шаклланишида ва ҳадисларни жамлашда катта қадамлардан бири бўлган.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки, Имом Бухорий ислом уммати учун ҳадисларнинг ишончли ҳолда етиб келишига хизмат қилиб, ўзидан жуда катта илмий мерос қолдирди. Ризоуддин ибн Фахриддин унинг ҳадис илмида тутган ўрни у босиб ўтган умр йўли ва қолдирган асарларини илмий тарзда очиб берди. Бухорийнинг ҳаёт

бошлаган. Отаси ва Ҳумайд ат-Тавилдан, Молик ибн Динор, Ибн Журайж, Саид ибн Абу Араба, Ҳаммам ибн Мунаббих ва Шуба ибн Ҳажжож каби кўплаб уламоларнинг ҳадисларини тинглаб, ривоят қилган.

¹ Абу Рожа Қутайба ибн Саид - 149/766 ёки 150/767 йилда туғилган. Яна унинг исми Яҳё ёки Али Қутайба лақаби эканлиги айtilган. У Сақиф қабиласининг мавлоси бўлганлиги ва асли Балх яқинидаги Бағлон қишлоғидан бўлганлиги учун уни Балхий ва Бағлоний нисбалари билан ҳам тилга оладилар.

² Абу Мусхир Абдул Ало ибн Мусхир - 140/757 йил туғилган. У Қуръон ва кироат илмини Яҳё аз-Зиморийдан ўн икки йил ўрганган. Абу Мусхир ҳадис, фикҳ ва кироат олимидир.

³ Одам ибн Абу Иёз ал-Ҳуросоний - 132/749 йили Марвда туғилган. Бағдод, Куфа, Басра, Ҳижоз, Миср ва Дамашқда уламо ва муҳаддислардан таҳсил олган. Кейинчалик у Фаластин ҳудудидаги Асқалонга жойлашди. Шу сабабдан уни Асқалан деб ҳам аташади. У ишончли ровий бўлишдан ташқари суннатга бўлган муҳаббати билан ҳам машҳур.

⁴ Абу Нуайм ал-Фазлий 130/748 йил охирида туғилган. Чунки унинг отаси Амр Дукайн лақабли эди. У Дюкан номи билан машҳур бўлган

⁵ Абу Абдуллоҳ Исмоил ибн Абу Увайсий - 139/756 йилда туғилган. Отасининг кунyasi Абу Увайс бўлгани учун у Ибн Абу Увайс номи билан машҳур бўлган. Ҳадис ҳофизи ҳисобланади. Абу Увайсдан “Саҳиҳи Бухорий” ва “Саҳиҳи Муслим” да ривоят қилинган ҳадислар келтирилган.

⁶ Абдуллоҳ ибн Усмон - 145/762 йили туғилган. Ҳадис илмини ёшлигидан ўрганишни бошлаган. Устозларидан Молик ибн Анас, Абдуллоҳ ибн Муборак, Жарир ибн Абдулҳамид каби ҳадис олимларидан ҳадислар тинглаган. Абдуллоҳ ибн Муборакнинг барча китобларини ўзига хос хаттотлик билан ёзган ва Бухорийнинг ўзи ундан 110 та ҳадис ривоят қилган.

⁷ У 150/767 йилда Миср атрофида туғилган ва вафот этган. Фақиҳ, мужтаҳид, муҳаддис ва муфтий номи билан машҳур бўлган Асбағ ҳадис ва фикҳ соҳасида кўплаб олимларни етиштирган. Абу Ҳотим ар-Розий ва Яҳё ибн Асасан, Аҳмад ибн Фурот, Доримий, Абдулмалик ибн Ҳабиб ва Абу Зайд Куртубий каби муҳаддис ва фикҳ олимлари унинг илмларидан баҳраманд бўлган. “Бухорий Саҳиҳ”ида Асбағ ибн Фарақдан йигирма бир ҳадис ривоят қилган. Унинг ривоятлари Абу Довуд, Термизий ва Насоийда ҳам киритилган.

⁸ Ризоуддин ибн Фахриддин. Кутуби ситта ва муаллифлар. – Оренбург: Вақт, 1910. – Б. 69.

йўли, илмий ҳаётидаги машаққати, илмга бўлган ҳиммати, ўз даврларига хос бўлган турли хил сиёсий тазйиқларга сабр-бардоши тўғрисида маълумот бериб, бундай шарафли ҳаётни ҳамиша зиёлилар ҳамда илм талабида юрган ёшлар учун ибратли умр бўла олганлигини ёритиб берди.

**COMMENTARIES TO SUNAN TERMIZI WRITTEN
IN THE 20th-21st CENTURIES
XX-XXI АСРЛАРДА «СУНАН ТЕРМИЗИЙ» ШАРҲЛАРИ**

Ҳошимжон Муҳаммаджонович Низомиддинов,
*Ўзбекистон халқаро ислом академияси Қуръонишунослик, ҳадисишунослик
йўналиши 1-босқич докторанти*

“Сунан Термизий” асари мана ўн икки асрдан буён ҳадис илмининг мутухассисларидан тортиб омма халқгача барчанинг севиб, қизиқиб ўқийдиган ҳадис китобларидан биридир. Аммо ҳадис ва фикҳ илмлари саёзроқ бўлган ёхуд бу илмлардан умуман хабардор бўлмаган кишиларнинг бу китобни ўқиб тўла-тўқис тушиниб етмаслигини инобатга олиб ҳадис ва фикҳ илмида моҳир, улуғ олимларимиз “Сунан”га кўпгина шарҳлар ёзишган.

«Сунан Термизий»га битилган шарҳларнинг саноғини аниқлаш имконсиз. «Сунан Термизий»га нафақат аҳли суннат ва жамоат олимлари, балки ундан ташқари бўлган тоифа вакиллари томонидан ҳам шарҳ ва таълиқлар битилганини айтиб ўтиш ўринли. Лекин асарга битилган шарҳ ва таълиқларнинг кўпчилиги аҳли суннат ва жамоатнинг энг катта ва салмоқли мазҳаби – ҳанафийлик олимлари ҳиссасига тўғри келади.

1) «Ҳадият ал-лавзаъий би-нуқот Термизий» аллома Абу ат-Таййиб Муҳаммад Шамс ал-Ҳаққ ал-Азиймободий (ваф. 1911) қаламига мансуб бу асар муаллифнинг вафоти туфайли охирига етмаган. Ушбу шарҳда матнларга қўшимча иснодларга тааллуқли жуда нафис тадқиқотлар ҳам мавжуддир.

2) «Тухфат ал-аҳвазий». Абдурраҳмон Муборақфурийнинг асари. У бугунги сохта салафийлар орасида жуда машҳур китоблардан бири ҳисобланади. Унинг муқаддимасида ҳадис илмига оид муҳим маълумотлар келтирилган. Бироқ муаллиф бемазҳабликка мойил бўлиб, мазкур асарида ҳанафийларга инсоф чегарасидан ташқари чиқиб таъна ва раддиялар бериб кетган. Имом Шавконий раҳимаҳуллоҳ ҳам «Найл ал-атвор» да ушбу асардан унумли фойдаланган. Агар ҳанафийларга қарши мутаассибона фикрлари бўлмаганда эди, мазкур шарҳ жуда фойдали асарлардан бўлиб қоларди.

3) «Ал-Кавкаб ад-дуррий». Рашид Аҳмад Гангуҳий томонидан шогирдларига имло қилдириб тузилган шарҳ ҳисобланади. У зот Девбанд «Дор ал-улум» уламоларидан бўлиб, 1246–1322 ҳижрий, 1831–1905 милодий йилларда яшаганлар. Мазкур шарҳга шогирдлар томонидан бир қатор ҳошиялар ҳам ёзилган. Мазкур шарҳда «Сунан Термизий» ни ҳанафийлик мазҳабига мувофиқ тушунишда зарур маълумотлар келтирилган.

4) «Ал-Вард аш-шазий», «Шайх ал-Ҳинд» унвонига эга, 1268 – 1339 ҳижрий, 1852 – 1921 милодий йилларда яшаб ўтган Мавлоно Маҳмуд ал-Ҳасан томонидан битилган шарҳ. Лекин у ҳам Аллома ас-Суютий раҳимахуллоҳ асари каби мухтасардир.

5) «Шарҳ Сунан Термизий». Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Идрис ал-Қодирий ал-Ҳусайний раҳимахуллоҳ Мағриб уламоларидан бўлиб, 1350 ҳижрий, 1931 милодий йили вафот этган. У зот «Оби Замзам» тўғрисида ҳам алоҳида рисола битган.

6) «Арфуш-шазий тақрир «Жомеъ Термизий». Ушбу шарҳ муаллифи Муҳаммад Анваршоҳ ибн Муаззамшоҳ ал-Ҳанафий ал-Кашмирий бўлиб, у зот 1292–1352 ҳижрий, 1875 - 1933 милодий йилларда яшаган. Бу ҳанафий мазҳабидаги муҳим шарҳлардан ҳисобланади. Муаллиф «Сунан Термизий» ни шарҳлашда ўзига хос йўл тутиб, ҳанафий ва шофеъий мазҳабларининг муайян масала доирасидаги далил ва фикрларини қиёсий ўрганган ҳамда ҳанафий мазҳабининг далил ва фикрлари устунроклигини кўрсатган. Шорих ҳадис санади, матннинг лексик таҳлили ва ундан чиқариладиган фикҳий ҳукмини қисқача таҳлил қилиб чиққан.

Анваршоҳ Кашмирий «Сунан Термизий» асари охирида келтирилган «ал-Илал ас-сағир» асарига ҳам «Шифо ал-ғилал фий шарҳ Китоб ал-илал» номли шарҳ битган. Китоб 1244/1828 йили Ҳиндистонда, 2004 йили Байрут шаҳрида «Дор ихё ат-турос ал-арабий» нашриётида беш жилдда чоп этилган.

7) «Маориф ас-сунан». Ушбу шарҳ муаллифи Муҳаммад Юсуф ибн Муҳаммад Закарийе ал-Ҳусайний ал-Ҳанафий ал-Баннурий бўлиб, 1326–1397 ҳижрий, 1907–1977 милодий йилларда яшаган. Олим уни ўзининг устози Анваршоҳ ал-Кашмирийнинг дарс жараёнида баён этган фикрларига асосланиб ёзганлар. Ушбу китоб ҳам ҳанафий мазҳабидаги муҳим шарҳлардан бири ҳисобланади. Муаллиф «Сунан Термизий» даги ҳадис санадига тўхталмасдан, матннинг наҳвий таҳлили ва ундан чиқариладиган фикҳий ҳукмда аҳли суннат ва жамоатдаги тўртта фикҳий мазҳаб имомлари фикрларини қиёсий таҳлил этганлар. Шунингдек, муайян ҳадис бошқа ҳадис тўпламларида ҳам ривоят қилинган бўлса, улар санаб ўтилган. Қолаверса, Абу Исо Термизийнинг муайян ҳадис борасида қўллаган ҳадис атамаларига ҳам изоҳлар берилган. Бироқ асар «Ҳаж китоби» гача бўлиб, шунинг ўзи 6 жилдда нашр қилинган.

8) «Ал-Миск аз-закий» ва «Тақрири Термизий». Мазкур икки асар муаллифи 1280-1362 ҳижрий, 1863–1943 милодий йилларда яшаган Ашраф Али ат-Таҳонавий раҳимахуллоҳ бўлиб, у зот Покистоннинг таниқли ҳанафий олимларидан биридир. «Ҳаким ал-умма» («Уммат донишманди») деган фахрий унвонга эга бўлган. Ўзидан 1500 га яқин асар мерос қолдирган.

9) «Шарҳ Сунан Термизий». Мағриб уламоларидан бири, Работнинг қўлёзмалар жамғармаси асосчиси, таниқли манбашунос олим Абдулҳай ал-Каттоний (1305–1382/1888–1962) томонидан «Жомеъ ас-Сунан» га мазкур номда шарҳ битилган.

10) «Дарси Термизий» ва «Тақрири Термизий». Ушбу шарҳ муаллифи замонамиз фақиҳ ва муҳаддисларидан бири Муҳаммад Тақий Усманий бўлиб, у урду тилида ёзилган. Унинг биринчи жилди муқаддимасида ҳадис илми, унинг тарихи, Имоми Аъзам Абу Ҳанифа ва муҳаддислар ҳақида ўта муҳим маълумотлар келтирилган. Шунингдек, шорих Абу Исо Термизийнинг ҳаёти ва илмий меросига ҳам алоҳида тўхталиб ўтган. Шарҳнинг муҳим хусусиятларидан бири ҳанафий мазҳаби доирасида

тахлил қилинганидир. Унда ҳанафийлик мазҳаби далиллари муфассал берилган, ҳанафийликка етказилган таъналар ва эътирозларга мукаммал жавоблар айтилган. Асарнинг аввалги 3 жилди «Дарси Термизий» деб аталган бўлиб, ибодат мавзуларидаги ҳадислар шарҳ қилинган. Кейинги 2 жилди «Тақрири Термизий» номи билан муомала масалалари, ижтимоий муаммоларга бағишланган ҳадислар изоҳланган.

Мазкур «Дарси Термизий» урду тилида, балки араб тилида ҳам битилган барча шарҳлардан ўзининг кенглиги, ҳанафий мазҳабининг далилларини ўзида тўплагани, бошқа мазҳабларнинг фикрлари ва уларнинг далилларига қониқарли жавоблар берилгани билан устун ҳисобланади. Мазкур шарҳ ҳанафий мазҳабининг ҳадис бўйича далилларини ўрганишда жуда муҳим аҳамият касб этади.

11) «Дуруси Термизий». Ҳиндистоннинг Саҳоранпур шаҳридаги «Мазоҳир ал-улум» номли машҳур мадрасанинг бош мударрисларидан бири Мавлоно Рамсуддин ал-Мазоҳирий томонидан 4 жилдлик «Дуруси Термизий» деб аталган мазкур шарҳ талабаларга маъруза жараёнида тўплаб борилган. Ҳар бир ҳадиснинг урдуча таржимаси, ҳадиснинг батафсил шарҳи, кейин уни далил қилганларнинг фикрлари, унга қарши бўлган томоннинг фикрлари, охирида ҳадис санадида келтирилган ровийларнинг таржимаи ҳоллари зикр қилинган. Шарҳнинг аҳамиятли томони – ҳозирги кундаги ваҳҳобий, салафий сингари тоифаларга раддиялар, ҳанафий олимларнинг уларга қарши айтган фикр ва далиллари бирма-бир келтириб борилган.

12) «Ташриҳоти Термизий». Давримиз олимларидан Камолиддин Мустаршид томонидан битилган 7 жилдлик «Ташриҳоти Термизий» савол-жавоб тарзида тузилган бўлиб, тўрт мазҳаб фикҳига далил бўлган ҳадислар, уларга ҳанафийларнинг жавоблари қандай бўлиши кабилар бирма-бир ёритилган. У ўзидан олдинги «Сунан Термизий» га битилган ўн битта шарҳдан фойдаланиб ёзилган.

13) «Тухфат ал-алмаъий». Ҳиндистоннинг таниқли ҳадисшуносларидан бири, Девбанд «Дору-л-улум» мадрасасининг шайхи, ҳадис мударриси Муҳаммад Саид Боланпурий томонидан «Тухфат ал-алмаъий» номли 8 жилд қилиб нашр қилинган шарҳ. Ўзига хос жиҳати шуки, унда Имом Термизийнинг яна иккита асари – «Шамоил ан-набавия» ҳамда «Китоб ал-Илал» асарлари ҳам шарҳ қилинган. Бундан ташқари, олимнинг «Раҳматуллоҳи-л-восиъа» номли 5 жилдлик асари ҳам шуҳрат қозонган.

Бугунги кунда Покистон ва Ҳиндистон мадрасалари, ислом университетларида буюк ватандошимиз Имом Термизий раҳимаҳуллоҳнинг учта асари – «Сунан Термизий», «Шамоил ан-набавия» ҳамда «Китоб ал-Илал» муттасил ўқитиб келинади. Шунинг натижасида мазкур асарларга нисбатан қизиқиш жуда кучли. Уларнинг ҳар бирига бир неча муҳим шарҳлар битилган. Айтиш керакки, бу шарҳлар ҳанафий мазҳаби, Мотуридий таълимотига мувофиқ битилгани билан ажралиб туради ва улар ана шу жиҳатидан араб юртларида битилган шарҳлардан кўра афзалликларга эга. «Сихоҳи ситта» – олтита саҳиҳ ҳадислар тўпламлари орасида «Сунани Термизий» да ҳанафийлик мазҳабига мувофиқ келувчи ҳадислар кўп учрайди. Мазкур асарни ҳанафий мазҳаби, Мотуридий таълимотига уйғун ҳолда шарҳлаш ишлари эса Ҳинд-Синд диёрларида ҳозирги кунимизгача тўхтамай давом этиб келмоқда. Ушбу шарҳларни тадқиқ ва таҳлил этиш буюк ватандошимиз, улуғ муҳаддис Имом Термизийнинг ҳаёти ва илмий фаолиятини илмий ўрганишда аҳамиятли экани шубҳасиздир.

MUFASSIRS IN THE PERIOD OF THE SAMANID RULE

СОМОНИЙЛАР ҲУКМРОНЛИГИ ДАВРИ МУФАССИРЛАРИ

Акмалдин Адхамжон ўғли Саиджонов,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси таянч докторанти

Мовароуннахр ва Хуросонда ҳукмронлик қилган сомонийлар сулоласи (204 – 389/819 – 999) даврида қироат, тафсир, ҳадис, фикҳ каби ислом илмлари ривожланиш поғонасига кўтарилди. Булар орасида “тафсир” илми Қуръон оятларини изоҳлаш билан тўғридан-тўғри боғлиқлиги жиҳатидан алоҳида аҳамиятга эга. Ушбу даврда тафсир илмининг таниқли вакиллари сифатида “ат-Тафсир ул-кабир” асари муаллифи, муҳаддис Абу Яҳё Закариё ибн Довуд Хаффоф Нишопурийни (286/899 йили вафот этган)¹, Насаф қозиси ҳамда ат-Тафсир” асари муаллифи, фақиҳ Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Маъқил Сонжанийни (295/909 йили вафот этган)², “ат-Тафсир ул-кабир” асари муаллифи, муҳаддис Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Исҳоқ Анмотий Нишопурийни (303/916 йили вафот этган)³ ҳамда “ат-Тафсир” асари муаллифи Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад Бужайрий Ҳамдоний Самарқандийни (311/923 йили вафот этган)⁴ келтириш мумкин.

Сомонийлар даврида Моваруннахрда шиа муфассирлари ҳам бир қадар фаол бўлдилар. Булардан “ат-Тафсир ул-кабир” асари муаллифи Абу Ҳафс Қутайба ибн Шурайх Бухорий (306 ёки 316/918 ёки 928 йил йили вафот этган)⁵ ва Айёший номи билан танилган Абу Назр Муҳаммад ибн Масъуд ибн Муҳаммад ибн Айёший Суламий Самарқандийлар (320/932 йил йили вафот этган)⁶ анча машҳур эди.

Бу даврда ижод қилган яна бошқа бир қатор муфассирлар ҳам мавжуд бўлиб, икки юз ўттиз қисмдан иборат “Тафсир ул-Қуръон” асари муаллифи, нишопурлик муҳаддис Абулҳасан Али ибн Ҳамшоз ибн Сахтавия (338/949 йили вафот этган), Бухорода яшаган райлик муфассир Ибн Хаббоз Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Розий Яздодий (353/964 йили вафот этган), “ат-Тафсир ул-кабир” асари муаллифи, нишопурлик муҳаддис Абу Саид Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Саид Ҳайирий (353/964 йили вафот этган), ҳиротлик шофеъийларнинг етакчиси, адиб ва муфассир Абу Ҳомид Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Шорак Ҳиравий (355/966 йили вафот этган), Имом ул-Худо номи билан танилган фақиҳ Абу Лайс Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Самарқандийлар (373 ёки 375/983 ёки 985 йили вафот этган) шулар жумласидан.

Баъзи муфассирлар адабий ва луғавий жиҳатларга эътибор қаратиб, Қуръонга шу нуқтаи назардан ёндошганлар. Булар орасида фақиҳ, муфассир, адиб ва луғатшунос Абу Али Ҳусайн ибн Фазл Бажлий Куфий Нишопурий (282/895 йили вафот этган) ҳам

¹ Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Ҳоким Нишопурий. Тарихи Нишопур. – Техрон, 1375. – 115 б.

² Абдулкарим ибн Муҳаммад Самъоний. Ал-Ансоб. – Ҳайдаробод, 1962 – 1982. – 7 ж., 33 – 34 б.

³ Абдулкарим ибн Муҳаммад Самъоний. Ал-Ансоб. – Ҳайдаробод, 1962 – 1982. – 1 ж., 7 б.

⁴ Муҳаммад ибн Аҳмад Заҳабий. Сияр аъламин нубало. – Байрут, 1406. – 14 ж., 402 б.

⁵ Абдурахмон ибн Абу Бакр Суютий. Табақот ул-муфассирин. – Лейден, 1839. – 28 б.

⁶ Муҳаммад ибн Исҳоқ Ибн Надим. Ал-Фихрист. – Техрон, 1346. – 244 б.

бўлиб, уни тоҳирийлар амири Абдуллоҳ ибн Тоҳир 217/832 йили Бағдоддан Нишопурга олиб келган. Шунингдек, нишопурлик адиб, луғатшунос, фақиҳ ва муфасссир Абу Закариё Яҳё ибн Муҳаммад Анбарий Суламий (344/955 йили вафот этган)¹, Ибн Дурайднинг шогирди, Ҳаким Нишопурийнинг устози наҳв олими Муҳаммад ибн Имрон Жаврий (359/970 йили вафот этган), “Таҳзиб ул-луғат” ҳамда тафсирга оид “ат-Тақриб” ва “Тафсир ус-сабъ ат-тувал” номли асарлар муаллифи фақиҳ ва луғатшунос олим Абу Мансур Муҳаммад ибн Аҳмад Азҳарий Ҳиравий (370/981 йили вафот этган), воиз, муфасссир, адиб ҳамда наҳвчи Абулқосим Ҳасан ибн Муҳаммад Нишопурий (406/1016 йили вафот этган)² ҳам ушбу нуқтаи назардан ёндошган муфасссирлардан саналади³.

Қуръонни фикҳий нуқтаи назаридан тафсир қилган муфасссирлар ҳам мавжуд бўлиб, улардан ҳанафий мазҳабининг машҳур фақиҳи Абулҳасан Али ибн Мусо ибн Язд Қумийни (305/918 йили вафот этган) тилга олиш мумкин. У “Аҳком ул-Қуръон” ва “Нақзу мо холафа фиҳи шофеъий ал-Ироқийин фи аҳком ал-Қуръон” номли асарлар ёзган⁴.

Бу даврдаги баъзи муфасссирлар оятларни тафсир қилишда кўпроқ ақлий томондан ёндашганлар. Булардан бири “Каъбий” номи билан танилган мўтазила олими Абулқосим Балхий Абдуллоҳ ибн Аҳмад ибн Маҳмуд (319/931 йили вафот этган) бўлиб, у ўн икки жилдлик “Жомеъ илм ал-Қуръон” асарини ёзган⁵. Шунингдек, Каъбийнинг замондоши файласуф ва олим Абу Зайд Аҳмад ибн Саҳлий Балхий (322/934 йили вафот этган) ҳам ушбу йўналишда “Қаворей ул-Қуръон мо уғлиқа мин ғариб ал-Қуръон фи анна сура ал-Ҳамд танубу ан жамиъ ал-Қуръон, тафсир ал-Фотиҳа вал-хуруф ал-муқаттаъа фи авоил ас-сувар” номли асарни ёзган⁶. Бу каби тафсирларга қарши самарқандлик йирик ва машҳур ҳанафий олими Абу Мансур Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд Мотуридий (323/935 йили вафот этган) ўзининг “Таъвилот ул-Қуръон” номли асарини жавоб тариқасида ёзган. У ўз тафсирлари орқали аҳли сунна эътиқодини тасдиқлашга ва Абулқосим Балхий каби мўтазилийларнинг фикрлари ботил эканлигини исботлашга ҳаракат қилди⁷. Ушбу даврда яшаб ижод қилган олимлардан яна бири шофеъийлик фикҳи олими Абу Бакр Муҳаммад ибн Али Қаффол Шоший (365 ёки 366/976 ёки 977 йили вафот этган) ҳам Қуръон оятлари тафсирига бағишлаб ўзининг “ат-Тафсир ул-кабир” асарини ёзган⁸.

Сомонийлар сулоласи даврида тафсир илмига тасаввуфий нуқтаи назардан қараш ҳам мавжуд бўлиб, ушбу мазмундаги асарлардан бири Ҳаким Термизий (320/932 йили вафот этган) қаламига мансуб “Таҳсилу назоир ал-Қуръон” асаридир. Муаллиф ушбу китобида Қуръони каримнинг турли маъноларга эга бўлган саксонта калимасини таърифлаб тафсир қилган. “Ҳақоик ут-тафсир” асари муаллифи

¹ Абдулкарим ибн Муҳаммад Самъоний. Ал-Ансоб. – Ҳайдаробод, 1962 – 1982. – 9 ж., 388 – 389 б.

² Абдурахмон ибн Абу Бакр Суютий. Табақот ул-муфасссирин. – Лейден, 1839. – 11 б.

³ Муҳаммад ибн Аҳмад Заҳабий. Сияр аъламин нубало. – Байрут, 1406. – 16 ж., 315 – 317 б.

⁴ Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Ҳоким Нишопурий. Тарихи Нишопур. – Техрон, 1375. – 101 б.

⁵ Ёқут ибн Абдуллоҳ Ҳамавий. Муъжам ул-удабо. Байрут, 1993. – 1 ж., 279. б.

⁶ Ёқут ибн Абдуллоҳ Ҳамавий. Муъжам ул-удабо. Байрут, 1993. – 1 ж., 281 б.

⁷ Абдулқодир ибн Муҳаммад Қарший. Ал-Жавоҳир ал-мудият фи табақот ал-ҳанафия. Миср, 1413/1993. – 3 ж., 360 б.

⁸ Муҳаммад ибн Али Довудий. Табақот ул-муфасссирин. – Байрут, 1403. – 2 ж. 199 б.

хуросонлик мутасаввуф олим Абу Абдурахмон Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Муҳаммад Сулабий (330 – 412/941 – 1021) ҳам ушбу йўналишнинг вакилидир¹.

Сомонийлар сулоласи амирининг буйруғи ва ёрдами билан Қуръони карим тафсирига оид иккита катта илмий иш амалга оширилган. Улардан бири таржима соҳасида бўлиб, у амир Мансур ибн Нух ибн Наср (350 – 366/961 – 977) даврида Муҳаммад ибн Жарир Табарийнинг (310/922 йили вафот этган) “Жомеъ ул-баён фи тафсир ал-Қуръон” номли муфасссал тафсирининг форсчага таржимасидир. Ушбу таржиманинг кириш қисмида айтилишича, Табарийнинг ушбу асарини ўқиш қийин бўлган. Шу сабабли Мансур ибн Нух уни форс тилига таржима қилишни буюрган. Амирнинг кўрсатмаси билан бухоролик Абу Бакр ибн Аҳмад ибн Ҳомид ва Халил ибн Аҳмад Сижистоний, балхлик Абу Жаъфар ибн Муҳаммад ибн Али, “боб ул-ҳинд”лик Ҳасан ибн Али Мандус ва Абу Жаҳм Холид ибн Ҳоний, шунингдек, самарқандлик, исфижоблик ва фарғоналик баъзи олимларидан иборат мажлис тузилади. Қуръоннинг форсча тафсирини ўқиш ва ёзишга рухсат бериш тўғрисида фатво берилади ҳамда таржима ишларига киришилади. Ушбу асар қисқартирилган ҳолда таржима қилинган². Иккинчи катта илмий иш IV/X асрнинг иккинчи ярмида Сеистон амири Халаф ибн Аҳмаднинг (352 – 393/963 – 1003) қўллаб-қувватлови билан Қуръони каримнинг энг катта тафсирларидан бирини ёзилиш ҳодисаси бўлди. Ушбу тафсир Утбий даврида Собуния мадрасасида сақланган³. Ушбу нусха ғузларнинг 545/1150 йилги ҳужумига қадар ўша ерда бўлган, шундан сўнг у Исфажондаги кутубхонага топширилган. “Тарихи Яминий” асари таржимони Журфадақоний Исфажонда бўлган чоғида ушбу тафсирдан иқтибос келтирган⁴.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, сомонийлар сулоласи даврида Мовароуннаҳр ва Хуросонда Қуръон оятларини тафсир қилувчи муфасссирлар бир қадар кўпайди. Бу давр муфасссирлари ўзларининг диний қарашлари, мазҳаби ва асосий илмий йўналишлари билан бир-биридан ажралиб турди. Баъзи ҳолларда муфасссирлар бир-бирларига раддия сифатида Қуръон оятларини тафсирлашга ҳаракат қилдилар. Бу эса тафсир илмида бир қанча нодир асарлар пайдо бўлишига ҳам сабаб бўлди.

¹ Муҳаммадризо Ножий. Фарҳанг ва тамаддуни ислом дар қаламрави Сомониён. – Душанбе, 2011. – 871 с.

² Муҳаммад ибн Жарир Табарий. Ат-Тафсир ул-Қуръон. – Техрон, 1356. – 5-6 б.

³ Муҳаммад ибн Абдулжаббор Утбий. Ат-Тарих ал-Яминий. – Миср, 1286. – 1 ж., 375 б.

⁴ Муҳаммад ибн Абдулжаббор Утбий. Таржимаи Тарихи Яминий. Носир ибн Зафар Журфадақоний. Техрон, 1357. – 214 б.

ШАМСУЛ-АИММА САРАХСИЙНИНГ “МАБСУТ” АСАРИДА МУЗОРАБА МАСАЛАСИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

Илҳом Ҳайруллаевич Бердияров,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси тадқиқотчиси

Марказий Осиё тарихдан ўзининг етук алломалари билан машхур. Улар ўз асарларида жамият ҳаётининг барча соҳалари бўйича изланишлар олиб борган ва бой маънавий мерос қолдирган. Шундай алломалардан бири Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Абусаҳл Абу Бакр шамсул-аимма ас-Сарахсий (ваф. ҳиж. 482й./1093) ҳисбланади. У Марказий Осиёда ҳанафий мазҳаби бўйича фикҳ, усулул-фикҳ ва калом илмларида буюк олим бўлган ва мазкур соҳалар бўйича бугунги кунда нодир манба ҳисобланган асарларни қолдирган.¹

Шамсу-л-аимма Сарахсийнинг энг йирик китобларидан “Мабсут” номли асар ҳисобланади. Асарнинг Байрутда 1989 йилда чоп этилган нусхаси 31 жилддан иборат. “Музораба китоби” ушбу асарнинг 22-жилдидан жой олган. Ундаги маълумотлар 26 та бобда жамланган, жами 161 саҳифада баён қилинган.² Мазкур асар ҳам бухоролик фикҳ мактаби вакиллариининг музораба масаласини ёритишдаги муҳим манбаларидан ҳисобланади.

Музораба китобининг бошланишида муаллиф музорабанинг мазмуни ва номланиши ҳақидаги фикрларни баён қилган. Унинг муқороза деган номи ҳам борлигини қайд этган, лекин Қуръони каримдаги:

وَأَخْرُوجُ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ

“ва бошқалари ер юзида юриб Аллоҳнинг фазлини истади”³ маъносидаги оятда келган “ضرب” феълидан олинган музораба (مضاربة) номини танлаганлиги айtilган. Шунингдек, саҳобаларнинг музораба фаолиятини амалга оширганликлари, пайғамбаримиз бу ишни кўрганда маъқуллаганликлари ҳақида тарихий воқеалардан мисоллар келтирилган. Шундан сўнг аллома Сарахсий музораба битимининг жамият аъзолари учун муҳимлиги ҳақида ақлий далиллар ҳам келтириган. Унга кўра, инсонларнинг айримлари мол-давлатга эга бўлади, лекин уни самарали ишлатиб фойда олиш қобилиятига эга бўлмайди, ана шундай қобилиятган эга бўлган кишининг эса пули бўлмайди, бу ҳолатда пул ва уни самарали ишлатиш қобилиятини бирлаштириш орқали иккала томонга ҳам фойда олиш имкони пайдо бўлади.⁴

Умумий мулоҳазалардан сўнг муаллиф музорабадаги тегишли масалаларни баён қилишга ўтади. Музораба шартномасининг муддати масаласида аллома Сарахсий чеклов қўймаган, яъни муддатни белгилаш шарт эмас, деган қонидани келтирган ва битимнинг тарафларида уни бекор қилиш ҳаққи қолишини қайд этган. Унинг матни асарда қуйидаги жумла билан ифодаланган:

ولكل واحد منهما أن يفرد بنفسه

¹ Абдулҳаким Шаръий Жузжоний. Ислом ҳуқуқшунослиги, Ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари. Тошкент, Тошкент ислом университети нашриёти, 2010. –Б. 225.

² Шамсу-л-аимма Сарахсий. Ал-Мабсут. “Дору-л-маърифат” нашриёти. Байрут. 1989 й. 22-жилд. –Б. 17-188

³ Қуръони карим, Муззаммил сураси 20-оят. Қуръони карим маъноларининг таржимаси муаллифи Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф.

⁴ Шамсу-л-аимма Сарахсий. Ал-Мабсут. “Дору-л-маърифат” нашриёти. Байрут. 1989 й. 22-жилд. –Б. 19

Ушбу қоида ҳозирда Ислон молия муассасаларининг бухгалтерия ва аудит ташкилоти (AAOIFI) томонидан 2017 йилда чиқарилган “Шариат стандартлари”нинг “Музораба” стандартида ҳам қабул қилинган. Стандартдаги матн қуйидаги шаклда берилган:¹

ويحق لأي من الطرفين فسخه

Ушбу ҳолат Шамсу-л-аймма Сарахсийнинг асарида келтирилган музораба масаласининг бугунги кунда ҳам муҳим аҳамият касб этаётганлини кўрсатади.

Асарда битимни амалга ошириш босқичларида музориб бир қанча вазифаларни бажариши қайд этилган. Хусусан, роббул-мол маблағни музорибга берган пайтида музориб омонатдор вазифасида, маблағни тасарруф қилиш жараёнида вакил вазифасида, агар фаолият натижасида фойда олинадиган бўлса фойдадаги шерик вазифасида бўлади.

Классик фикҳий матнларда мисол келтирилганда кўпинча Кўфа, Басра, Ҳижоз каби шаҳарлар номлари қайд этилганлиги кузатиш мумкин. Лекин, улардан фарқли равишда “Мабсут”даги Музораба китобида Сарахсий ўзи яшаган, таҳсил олган Бухоро шаҳри, у ердаги тижоратчилар амал қиладиган одатлар ҳақида маълумот келтирган.

Шунингдек, муаллиф асарда “урф” категориясига катта урғу берган ва “Урф билан собит бўлган нарса Насс билан собит бўлган кабидир” қоидабини ишлатган. Жамиятда инсонлар ўртасида урфга айланган қоида ни худди шариат манбаларидан олинадиган қоидага қиёс қилинган. Бу эса асарнинг қанчалик халқчил эканлиги, инсонларнинг молиявий муносабатлардаги эҳтиёжларини эътиборга олганлигини кўрсатади.

Ушбу ҳолатга мисол сифатида бир қанча вазиятлар келтирилган. Жумладан, агар роббул-мол музорибга молни бериб “фойдаси ўртамазда (يُنْتَا)” деса, бу битим тўғри бўлади ва урфга кўра бу тенг шериклик, яъни шерикларнинг фойдадаги улуши эллик фоиздан бўлишини билдиради.² Муаллиф бу фикрни мустаҳкамлаш учун васият қилувчининг ҳолатини ҳам далил сифатида келтиради. Унга кўра, агар бир киши ўлимидан олдин “молимнинг учдан бири фалончи ва фалончи ўртасида” деб, икки кишини айтса, ўша мол икки киши ўртасида тенг тақсимланади. Аллома Сарахсий юқоридаги икки ҳолатнинг асли Қуръондан олинганлиги ҳақидаги фактни ҳам келтиради. Яъни, Қамар сураси 28-оятдаги

وَنَبِّئُهُمْ أَنَّ الْمَاءَ قِسْمَةٌ بَيْنَهُمْ

“Ва уларга, албатта, сув ораларида тақсимланганининг хабарини бер”³ маъносига кўра, сув қавм ва туя орасида тенг тақсимланганлигини билдиради.

Юқорида қайд этилганлардан ташқари урфга мисол сифатида қуйидаги вазият ҳам келтирилган: агар бир киши иккинчи кишига “бу молни ол ва уни ишлат, Аллоҳ ундан ризқлантирган нарса (фойда) иккаламиз ўртасида тенг тақсимланади” деса-ю,

¹ Ал-маъайир-аш-шаръий. Ҳайъату-л-муҳасаба вал-мурожаъа лил-муассасаат ал-малийя ал-исламийя. Баҳрайн. 2017й. –Б. 370.

² Шамсу-л-аймма Сарахсий. Ал-Мабсут. “Дору-л-маърифат” нашриёти. Байрут. 1989 й. 22-жилд. –Б. 23

³ Қуръони карим маъноларининг таржимаси муаллифи Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф.

“музораба” лафзини ишлатмаса ҳам бу битим жоиз бўлади, чунки айтилган гап музораба маъносини билдиради.¹

Аллома ўз асарида мисоллар ва вазиятларни келтиргандан сўнг улардан келиб чиқадиган қоидаларни қайд этади. Хусусан, санаб ўтилган ҳолатлардан келиб чиқиб, “барча битимларда мақсад эътиборга олинади, лафзлар эмас” деган қоида келтирган. Ушбу қоидадан бугунги кунда ҳам юридик ёки жисмоний шахслар ўртасида тузилган битимлар билан боғлиқ низоларни ҳал қилишда фойдаланиш мумкин.

Маълумки музорабанинг шартларидан бири киритилаётган сармоянинг миқдори аниқ бўлиши ҳисобланади. Лекин Сарахсий “Мабсут”да келтиришича, агар бир киши бошқасига вазни аниқ бўлмаган дирҳамларни музорабага берса, бу битим жоиз бўлади. Чунки берилган маблағ музорибнинг қўлида омонат бўлади, унинг миқдори музораба жараёни бошланиб бирор нарса сотиб олиш пайтида аниқ бўлади. Сармоянинг аниқ миқдори ҳақида музорибнинг сўзи қабул қилинади.² Ушбу ҳолат ҳам асарда фикҳий масалалар инсонлар учун қулайлик, кенгчилик яратиш нуқтаи назаридан ёндашилганлигини кўрсатади.

Китобнинг “Музориб қилиши мумкин бўлган ишлар” бобида муаллиф музорибга мутлоқ ихтиёр берилганда у тижоратчилар қиладиган барча ишларни, хусусан нақдга ҳам насияга ҳам савдо қилиш мумкинлигини баён қилган. Бунда муаллиф бу фикрга қўшилмаган тарафнинг фикрини ҳам келтирган. Жумладан, Ибн Аби Лайло бу ҳолатда музориб насияга савдо қилиши мумкин эмаслигини қайд этган. Аммо Сарахсий бу иш тижоратчиларнинг ишларидан эканлиги ва битимдан асосий мақсад бўлган фойда олишга яқин йўл эканлигини таъкидлаган.³ Бу вазиятда ҳам инсонларнинг эҳтиёжларини кўпроқ қондириш, бугунги кун нуқтаи назаридан айтганда, мижозлар учун кўпроқ танлов имкониятини яратиш ғояси илгари сурилган.

Асарда шунингдек, бошқа дин вакиллари билан музораба фаолиятини амалга ошириш мумкинлиги қайд этилган. Жумладан, мусулмон киши насроний дини вакилига музориб сифатида шерик бўлиши мумкин. Мусулмон кишининг насронийга мол бериб уни музориб сифатида шерик қилиши макруҳ, лекин ижтимоий ҳаёт нуқтаи назаридан мумкин бўлади. Аммо мусулмон киши сармояни мусулмон ва насронийга беришида ҳеч қандай макруҳлик йўқ, бу ҳолат худди сармояни икки мусулмонга бериш каби ҳисобланади.⁴

Муаллиф музораба битими амалда бўлиб турган пайтда музориб вафот этган ҳолатда, агар унинг зиммасида бошқа одамлардан қарзи ва қўлида музораба моли пул шаклида бўлса, қарздорларнинг қарзини ундиришдан олдин роббул-молга сармояси ва музораба фойдасидан улуши олиб берилишини таъкидлаган.⁵ Бунда ҳам инсонларнинг меҳнатини қадрлаш каби умумбашарий тамойиллар илгари сурилган.

Асарда музораба масаласида келган маълумотларни таҳлил қилиш орқали шундай хулоса қилиш мумкинки, аллома Сарахсий ўз фикрларини баён қилишда инсонлар учун манфаатли бўлган ва осонлик пайдо қиладиган ёндашувни танлаган.

¹ Шамсу-л-аймма Сарахсий. Ал-Мабсут. “Дору-л-маърифа” нашриёти. Байрут. 1989 й. 22-жилд. –Б. 24

² Шамсу-л-аймма Сарахсий. Ал-Мабсут. “Дору-л-маърифа” нашриёти. Байрут. 1989 й. 22-жилд. –Б. 27

³ Шамсу-л-аймма Сарахсий. Ал-Мабсут. “Дору-л-маърифа” нашриёти. Байрут. 1989 й. 22-жилд. –Б. 38

⁴ Шамсу-л-аймма Сарахсий. Ал-Мабсут. “Дору-л-маърифа” нашриёти. Байрут. 1989 й. 22-жилд. –Б. 125-126

⁵ Шамсу-л-аймма Сарахсий. Ал-Мабсут. “Дору-л-маърифа” нашриёти. Байрут. 1989 й. 22-жилд. –Б. 140

Шунингдек, музорабага тегишли қоидаларидан бугунги кунда ҳам жамият аъзолари томонидан тадбиркорлик фаолиятини йўлга қўйишда самарали фойдаланиш мумкин.

ABU HAFS NASAFI AND THE MATURIDIYA

АБУ ХАФС НАСАФИ И УЧЕНИЕ МАТУРИДИЯ

Дурбек Абиджанович Рахимджанов,

кандидат исторических наук, доцент кафедры

ICESCO по исламоведению и изучению исламской цивилизации

Международная исламская академия Узбекистана

Духовная жизнь нашего края развивалась в тесной связи с учением ислама и его гуманными идеями. Если ислам начал распространяться в среднеазиатском регионе в VII-VIII веках, то доведение учений этой религии до местного населения на научной основе было сделано учеными в VIII-IX веках. В этой работе важны труды “аль-Фикх аль-акбар” Имама Абу Ханифы (699-767) и “Китаб ат-таухид” Имама Абу Мансура Матуриди (870-944). Такие ученые, как Абул Муин Насафи (1046-1114) и Абу Хафс Насафи (1068-1142), внесли большой вклад в распространении в этом регионе учения ханафия-матуридия, отражающего чистого исламского учения.

Абу Хафс Насафи является одним из десяти крупных выдающихся матуридитских ученых¹. Его работа «Акаид ан-Насафи» отражает в себе матуридитского учения. В труде Имама Матуриди «Китаб ат-таухид» автор глубоко проанализировал идеи и учения всех сект и течений своего времени. В результате он дал научно обоснованные выводы о том, что они соответствуют или противоречат учению ислама. В работе «Акаид ан-Насафи» кратко и лаконично изложены выводы, полученные как результаты этих анализов. Поскольку в свое время эта книга преподавалась как основное пособие в школах-медресе Мавараннахр, к нему было написано очень много комментариев.

Труд ученого-энциклопедиста Абу Хафса Насафи «Акаид ан-Насафи» был популярен в исламском мире, поэтому интерес к нему в Европе возник очень рано. Один из исследователей, живших в первой половине XIX века, У.Куретон издал своё исследование, посвященное этому труду, под названием «Столп религиозного учения суннитов²» (Cureton W. Pillar of the Creed of the Sunnites. – London. – 1843).

Саъд ад-дин Тафтазани (1322-1390) написал комментарий к труду Абу Хафса Насафи под названием «Шарх аль-Акаид». Свою книгу во введении он начал слово с поэтического восхваления Аллаха. В связи с этим он перечисляет сущность и атрибуты Аллаха.

Абу Хафс Насафи, в оригинальном тексте «Акаид ан-Насафи» на двух листах (4 страницы), при решении теологических вопросов комментирует и философские

¹ Аллокулов А. Произведение «Акаид» Абу Хафса Насафи и анализ его комментариев: автореф. дисс. ... док. филос. (PhD) по ист. наук. – Ташкент: Международная исламская академия Узбекистана, 2018. – С. 18.

² Акаид ан-Насафи // Шарх ал-акаид. Хашийат ал-Кастали ала шарх ал-акаид (Akaid Şerh-i Kesteli. Teftazani, Sadettin Mesud Bin Ömer). – Истанбул: ESER, 1976. – 204 с.

концепции. В частности, по его словам, средства познания три: здоровое чувство, правильная информация и разум. Чувства: зрение, слух, обоняние, осязание, вкус.

Вопросы, поднятые в «Акаид ан-Насафи», считались наиболее актуальными в то время, когда жил автор. Потому что разные идеологические течения пытались внедрить в ислам чуждые исламу идеи. Для этого были разные причины.

Когда ислам вышел за пределы Аравийского полуострова и вступил в контакт с различными религиями и культурами, представители этих религий задавали мусульманским ученым вопросы, характерные для других религий. Ученые, знакомые с источниками ислама, дали ответы на эти вопросы, опираясь на коранические аяты и хадисы, не отходя от источников, в соответствии с сущностью этой религии.

Работа Абу Хафса Насафи по науке Акида стала основой духовной и идеологической жизни Мавараннахр в средние века. Доказательством этого мнения является тот факт, что многие ученые написали комментарии к этому произведению. Вопрос веры являлся самым актуальным в исламском мире во все времена. Потому что это тот фактор, который направляет мировоззрение человека, его поступки и деятельность. Одной из причин распространения неправильных верований в наши дни могут быть скрытые политические мотивы.

Об Абу Хафсе ан-Насафи сообщается более чем в 20 источниках¹. Первые сведения о жизни ан-Насафи дает его более поздний современник Абу Саъд Абд аль-Карим ибн Мухаммад ас-Самъани аль-Марвази (ум. 1167). Например, Абу Саъд ас-Самъани упомянул имя Абу Хафса в 27 местах в своей книге «Китаб аль-Ансаб»². Более поздние авторы в основном повторяют в своих работах информацию ас-Самъани, иногда добавляя к ней новые детали. Эти детали взяты из произведений Абу Хафса ан-Насафи и в большинстве случаев дают информацию о научном мире и интересах автора.

Абу Саъд ас-Самъани, принадлежащий к шафиитскому мазхабу, отмечая, что ханафитский ученый ан-Насафи был одним из добродетельных ученых, критикует некоторые его слабые стороны в области хадисоведения. Хотя он никогда не встречался с Абу Хафсом при жизни, он с гордостью упоминает, что получил письменное разрешение на все его книги³.

Существует некоторая неопределенность в отношении года рождения Абу Хафса ан-Насафи, так как он четко не упоминается в источниках. Эта дата указывается в исследованиях как «Абу Хафс ан-Насафи родился в 461 или 462 году хиджры⁴», и эта дата соответствует 1068-1070 годам нашей эры. Но в некоторой литературе это число дается как 1068.

¹ Kavakcı, Yusuf Ziya. XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Māwāra' al-Nahr Islām Hukukçuları. – Ankara: Sevinç Matbaası, 1976. – С. 89-93.

² Абу Саъд Абд ал-Карим ибн Мухаммад ас-Самъани. Аль-Ансаб. В 5 томах. – Т. II-IV/ Под ред. Абдуллах Умар аль-Баруди. – Байрут: Дар аль-фикр, 1998. – Т. II. – С. 148, 252, 260, 315, 324-25, 348, 373, 374, 385, 417, 434, 471; – Т. III. – С. 8, 27, 121, 147, 172, 177, 448; – Т. IV. – С. 416; – Т. V. – С. 68, 185, 260, 517, 531, 548, 675; – Т. V. – С. 340.

³ Абу Хафс Умар ибн Мухаммад ан-Насафи. аль-Канд фи зикр улама Самарканд / Под ред. Юсуф ал-Хади. – Тегеран: Айина-йи мирас, 1999. – С. 15-16.

⁴ Булгаков П.Г. Формуляры некоторых документов по частному праву из энциклопедии ан-Насафи // Материалы по истории науки и культуры народов Средней Азии. - Тошкент: Фан, 1991. – С. 67.

Город Насаф в период жизни Абу Хафса был вторым по уровню знаний научным и культурным центром в Мавараннахре после Самарканда и Бухары. В тот период из Насафа вышли многие ученые и мухаддисы¹. Например, по сведениям таких источников, как «Китаб ал-Канд»² и «Китаб ал-Ансаб», на протяжении VIII-XII вв. в Мавараннахре жили и работали более 3000 выдающихся ученых. Более 1000 из них проживало в Самарканде, более 600 – в Бухаре, а жизнь и деятельность более 400 из них были связаны с городом Насаф. Из оставшейся 1000 мухаддисов более 70 работали в Шаше, более 60 – в Фергане, еще больше – в Кеше, более 50 – в Термезе, более 40 – в Хорезме, а также в Уструшане, Дабусии, Кушании и других местностях. Приведенные цифры полностью подтверждают научное и культурное значение вышеупомянутого города Насаф в масштабах Мавараннахра.

Одной из главных причин высокого уровня развития науки в Насафе является то, что город имеет древнюю историю. Характеризуя его, уместно привести слова Абу Саъда ас-Самъани, молодого современника марвского ученого Абу Хафса ан-Насафи, жившего в XII веке:

«Насаф – один из городов Мавараннахра, и его также называют Нахлаб. Я жил там два месяца и слышал хадисы от ученых. Из Насафа вышло много ученых во всех областях науки, и их нет числа. Абу Тамам Хубайб ибн Авс³ говорит о Насафе в своей оде халифу аль-Мутасиму (833-842):

Рим боится тебя в своем подземелье,

А турки стоят за Насафом и боятся тебя.

Фактически Насаф располагался на территориях Аббасидского халифата (749-1258 гг.), граничащих с турками в IX веке. Во времена Абу Хафса ан-Насафи Насаф был крупным торгово-ремесленным центром, где бурно развивалась наука. Его отношения со столицей страны Самаркандом были очень крепкими. Этот город был разрушен монголами в 13 веке, а город Карши возник рядом с ним с 14 века.

Наряду с другими науками в Насафе с давних времен развивалась и наука хадис⁴. Великий мухаддис имам аль-Бухари (810-870) также бывал в городе Насаф во время своих научных поездок и внес там большой вклад в развитие хадисоведения. Ведь первый период развития хадисоведения в Насафе соответствует годам жизни имама аль-Бухари. Во время пребывания Имама аль-Бухари в Насафе ряд выдающихся ученых, таких как Абу Зайд Туфайл ибн Зайд (ум. 892), Абу Исхак Ибрагим ибн Маъкил ан-Насафи ас-Санджани (IX в.) брали у него уроки и ему тоже сильно повлияли местные ученые. Великий мухаддис был воспринят учеными Насафа с большим уважением. Они считали за честь иметь имама аль-Бухари в качестве гостя в своих домах и находиться у него на службе. Это показывает, что Имам Бухари пользовался большим уважением среди людей знания в Мавараннахре, на его родине.

¹ Абу Хафс Умар ибн Мухаммад ан-Насафи. Ал-Канд фи зикр улама Самарканд / Под ред. Назар Мухаммад ал-Форяби. – ар-Риёд: Мактабат аль-Кавсар, 1991. – С. 7.

² Абу Саъд Абд ал-Карим ибн Мухаммад ас-Самъани. Ал-Ансаб. В 5 томах. – Т. II-IV/ Под ред. Абдуллах Умар аль-Баруди. – Байрут: Дар аль-фикр, 1998. – Т. V. – С. 486-487.

³ Бартольд В.В. Сочинения. – Т. III: Работы по исторической географии. – М. – 1965. – С. 450.

⁴ Рахимджанов Д. Имом Бухорий ва Насаф хадис мактаби // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – 2000. – № 2. – С. 91-93.

В заключение можно сказать, что Абу Хафс Насафи, уроженец Насафа, города ученых, которые оказали большое уважение к науке и внесли достойный вклад в развитие матуридитского учения в Моваруннахре, и не только в этом краю, но и в мусульманском мире.

VIEWS ON HUMAN SPIRITUAL MORAL DEVELOPMENT IN THE WORKS OF EASTERN THINKERS

ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИ АСАРЛАРИДА ИНСОН МАЪНАВИЙ АХЛОҚИЙ КАМОЛОТИ БОРАСИДАГИ ҚАРАШЛАР

Феруза Файзуллаевна Расулова,

Ўзбекистон ХИА “Дин психологияси ва педагогика” кафедраси доцент в.б.

Ўтмишда аждодларимиз инсониятнинг психологик қонуниятларини муайян илмий йўналиш сифатида ўрганмаган бўлсалар-да, бироқ алломаларнинг асарлари, қўлёзмаларида мазкур ҳолатларнинг ёритилиши, таҳлили кузатилади. Биз шарқ мутафаккирларининг психологик қарашлари билан танишар эканмиз, инсон ва ҳайвонлар психик ҳаётини ўрганишга бўлган интилиши кишилар ҳаётининг ҳар хил тарихий босқичларида уларнинг қандай назарий ва амалий эҳтиёжлар билан тақозо қилганлигини, баъзи қонуниятлар қандай кашф этилганлигини билиб оламиз. Таъкидлаш лозимки, алломаларнинг шахс маънавий-руҳий камолоти борасидаги қимматли фикрлари ҳозирги кунгача ўз ўрни ва аҳамиятига эгадир. Жумладан, Абу Наср Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Абдулла Авлоний, Жалолиддин Румий, Алишер Навоий, Бобораҳим Машраб каби мутафаккирларнинг педагогик-психологик қарашлари бугунги кунда фан тараққиётининг методологик асоси бўлиб хизмат қилмоқда.

“Қуръони Карим”, “Ҳадиси-шариф”ларда ҳам инсон хулқ-атворининг салбий жиҳатлари хусусида қимматли фикр-мулоҳазалар билдирилган. “Қуръони Карим”да инсонни ахлоқий камолга етказишга зид хусусиятлар: манманлик, ароқхўрлик ва қиморбозлик, ёлғончилик, бошқаларни камситиш, бадгумонлик, чақимчилик, ғийбатчилик, очкўзлик кабилар хусусида ҳам ибратли фикрлар билдирилган. “Қуръон”да инсоннинг руҳий ва маънавий камолга етишига тўсқинлик қилувчи салбий хислатлардан бири ғазаб деб кўрсатилади. У руҳий разолат сифатида талқин этилади. Чунки ғазаб келганда ақл қочади, инсон ўз иродасини идора қила олмай қолади, ўз манфаати, обрўсини ҳимоя қиламан деб, жоҳилликка йўл қўяди. Ҳатто, ғазаб инсон саломатлигига ҳам зарар етказади. Шунинг учун ҳам Ислом инсонни ақл ва инсофга, босиқлик билан иш тутишга, ўз ҳиссиётларини бошқара олишга чақиради. Чунки ғазаб келганда чиқарилган ҳукм, амалга оширилган хатти-ҳаракат жоҳиллик белгиси бўлиб ҳисобланади. Ҳатто ғазабни босиш билан бирга, ғазабни қўзғатган шахсни кечира олиш даражасида ўзини бошқара олиш иродасига эга бўлиш кераклиги ҳам уқтирилади.

“Ол-и Имрон” сурасининг 134-оятида “Яхши-ёмон кунларда инфоқ-эхсон қиладиган, ғазабларини ичларига ютадиган, одамларнинг (хато-камчиликларини) авф этадиган кишилардир. Аллоҳ бундай яхшилик қилувчиларни севади” – дейилади. Демак, Исломда инсон ғазоби келганда фақат ўзини бошқара олиш қувватига эга бўлишгина эмас, кечирувчилик хислатига эга бўлишга ҳам чақирилади. Ана шундай инсонгина ахлоқан баркамол шахс бўла олади.

Абу Наср Фаробий инсон камолотга ёлғиз ўзи эриша олмайди. У бошқалар билан алоқада бўлиш, уларнинг кўмаклашуви ёки муносабатларига муҳтож бўлади, деб ҳисоблайди. Бунга Фаробий таълим-тарбияни тўғри йўлга қўйиш орқали эришиш мумкин, дейди. Чунки мақсадга мувофиқ амалга оширилган таълим-тарбия инсонни ҳам ақлий, ҳам ахлоқий жиҳатдан камолга етказади, хусусан, инсон табиат ва жамият қонун-қоидаларини тўғри билиб олади ва ҳаётда тўғри йўл тутати, бошқалар билан тўғри муносабатда бўлади, жамият тартиб-қоидаларига риоя қилади”¹.

Фаробий назарий билимларни эгаллашга киришган ҳар бир киши хулқ-одобда ҳам қай даражада пок бўлиши кераклигини “Фалсафани ўрганишдан олдин нимани билиш кераклиги тўғрисида”ги рисоласида шундай таърифлайди: “Фалсафани ўрганишдан аввал ўзингизни ҳирс-ҳаваслардан шундай тозалашингиз лозимки, сизда маиший ва шахвоният каби нотўғри туйғуларга эмас, балки камолотга бўлган ҳирс-ҳавас қолсин.

Бунга хулқ-ахлоқни фақат сўздагина эмас, балки ҳақиқатда тозалаш орқали эришиш мумкин. Шундан сўнг хато ва адашишдан сақловчи, ҳақиқат йўлини тушуниб олишга бошловчи (нотиқ-сўзловчи, фикрлаш маъносида) нафсини, жонини, руҳини тозалаш зарур”.

Абу Райҳон Беруний илмли, маълумотли киши бўлишнинг ўзини одоб-ахлоқ ва нафосат билан боғлайди. Унинг дунёқарашида ахлоқ масаласи инсоннинг энг асосий сифатлари сифатида мужассамлашган. Берунийнинг фикрича, ақлий қобилиятлар одамларнинг кундалик эҳтиёжлари асосида вужудга келса, ахлоқий масалалар тарихий тараққиёт, одамларнинг ўзаро муносабатлари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда пайдо бўлади ва ривожланиб боради. Беруний сўзлари билан айтганда, инсон ердаги бунёдкор ва яратувчи кучдир. Шунингдек, у инсоннинг ижобий ва салбий томонларини бирма-бир таъриф этади. Масалан, олим инсондаги яхшилик, ростгўйлик, олийжаноблик, мурувват, меҳр-шафқат, дўстлик ва жамоатчилик каби фазилатларни улуғлайди. Шу фазилатларни ўзида мужассамлаштирган ҳар бир инсон ҳар нарсага қодирлигини, ўз эли ва юрти учун беқиёс наф келтириши мумкинлигини алоҳида таъкидлайди, бу ҳозир ҳам таълим-тарбия соҳасида етакчи ўринни эгаллайди. Ёлғончилик, ёмонлик, рақобатлашиш, ғанимлик, ичқоралик, қўполлик, ўғрилиқ, тухматчилик, иккиюзламачилик, ўзига бино қўйиш, ҳушмадгўйлик, чақимчилик иллат сифатида қораланади”².

Мутафаккирнинг фикрича, ғазаб ва илмсизлик инсон учун энг кучли ва энг ҳалоқатли душмандир. Улар, яъни разиллар кишилар овқатланганда қандай лаззат ва роҳат олган бўлсалар, ўч олганда ҳам шундай роҳатланишга ўргатади.

¹ Фаробий А.Н. Бахт-саодатга эришув ҳақида. Рисолалар. Масъул муҳаррир. М.М. Хайруллаев.-Т.: Фан. 1975. Б.23-24

² Беруний А.Р. Руҳият ва таълим-тарбия ҳақида.-Т.: Ўқитувчи.1992. Б.55-70

Беруний ғазаб, таъма балосидан қутила олмаган кишиларни инсон деган пок номга сазовор эмас, деб таълим берган. Юқорида лаззат ва алам каби тушунчаларнинг мазмунини баён этар экан, аллома алам, таъма, ўч олиш сингари салбий тушунчаларни яхшилик тушунчасига мутлақо ёт деб ҳисоблайди. Беруний ахлоқсиз одамларни қайта тарбиялаш орқали одобли, яхши кишилар сафига қўшиши, ахлоқсиз ёмон одамлар биринчи навбатда нафсоний ҳирс-ҳавасдан ўзини тозалаши, ахлоқий китобларда зикр қилинган барча яхшиликларни ўрганиши ҳамда яхшилар билан яқин муносабатда бўлиши, яхшиларга тақлид қилиб яшаш орқали одам ўзини-ўзи қайта тарбиялаши мумкинлигини исботлашга уринган. Яхши кишиларга эргашиш бу фақат болаларгина эмас, балки барча жамият аъзоларига ҳам хос хусусият эканлигини ўша замонда айтилган бўлса-да, улар ҳозирги замон педагогик-психологиясининг ҳам асосий йўналишларидан бири ҳисобланади.

Абу Али Ибн Сино ахлоқликнинг асосини яхшилик ва ёмонлик каби икки тушунча билан таърифлайди¹. Ибн Сино инсон камолотининг муҳим ахлоқий жиҳатларини ҳам таҳлил этади ва ҳар бирига таъриф беради. Масалан, адолатни руҳий лаззатнинг бош мезони деб ҳисоблайди. Инсон қаноат, жасурлик, донолик билан адолатга эга бўлади, ёмон иллатлардан ўзини тийиб, яхшиликни мустаҳкамлайди, ҳақиқий руҳий лаззат олади, дейди олим. Инсондаги ижобий ахлоқий хислатларга саҳийлик, чидамлилик, камтарлик, севги-муҳаббат, мўътадиллик, ақллилик, эҳтиёткорлик, қатъиятлилик, садоқат, интилиш, уятчанлик, ижрочилик ва бошқаларни киритади. Ибн Сино ҳар бир ахлоқий хислатнинг таърифини беради:

мўътадиллик – тан учун зарурий озиқ ва хулқ меъёрларига тўғри келмайдиган ишларни қилмаслик;

саҳийлик – ёрдамга муҳтож кишиларга қўмаклашувчи инсоний қувват;

ғазаб – бирор ишни бажаришда жасурлик;

чидамлилик – инсон ўз бошига тушган ёмонликларга бардош берувчи қувват;

ақллилик – бирор ишни бажаришда шошма-шошарликдан сақланувчи қувват дейди.

Инсон ҳиссий ва маънавий талабларни ажратиб олиш имкониятига эга экан, бу имконият аста-секин инсон феъл-атворида хос хислатга айлана боради. Ибн Сино инсоннинг шаклланишида унинг атрофини ўраб олган ташқи муҳит, одамлар муҳим аҳамият касб этади, ана шу ташқи муҳит ва одамлар инсоннинг атроф-дунёни билишигагина эмас, балки унинг хулқида яхши ёки ёмон жиҳатларнинг таркиб топишига ҳам таъсир этади. Шунинг учун ҳам болаларни тарбиялашда эҳтиёткор бўлиш кераклигини, бола ёмон одатларга ўрганмаслиги учун, уни ёмон одатлардан, ёмон муҳитдан узоқроқ сақлаш зарурлигини уқтиради. Ибн Синонинг тарбиявий қарашларида оила ва оилавий тарбия масалаларига кенг ўрин берилган. Чунки инсон аввало оилада камолга етади. Шарқ мутафаккир олимлари ўз асарларида инсон руҳий оламини тасвирлар эканлар, ҳаётий мисоллар келтириш орқали хулқ-атворнинг ижобий ҳамда салбий томонларини батафсил таҳлил қилишга ҳаракат қиладилар. Асарларда инсон хулқ-атворида хос бўлган маънавий, руҳий хусусиятлар, ҳолатлар ҳикоят, бадиий образ, ривоят-у-ҳадисларни келтириш орқали тасвирланади.

¹ Ибн Сино. Тиб қонунлари. -Тошкент:Ўқитувчи. 1962.Б.3-23

GENERAL DESCRIPTION AND PRELIMINARY ANALYSIS
OF TUHFAT AL-KHANI BY MUHAMMAD WAFI KARMANAGI

МУҲАММАД ВАФО КАРМАНАГИЙНИНГ
“ТУХФАТ УЛ-ХОНИЙ” АСАРИ – УМУМИЙ ТАВСИФ ВА БИРЛАМЧИ
ТАҲЛИЛЛАР

Аъзамжон Акмалжон ўғли Мамаджанов,
Тарих институти таянч докторанти

Бухоро хонлиги (амирлиги)да 164 йил (1756 – 1920) давомида ҳукмронлик қилган Манғитлар сулоласи тарихининг Муҳаммад Раҳимхон ҳукмронлиги даврини (1747 – 1758) ўрганишда Муҳаммад Вафо Карманагийнинг “Хон тухфаси” (Тарихи Раҳимхоний) асари алоҳида аҳамиятга эга.

Муҳаммад Вафо Карманагийнинг ҳаёти ва илмий фаолиятига доир маълумотлар оз бўлиб, асосан унинг асарида келтирилган, холос. Муҳаммад Вафо Карманагий 1685 йили Кармана вилоятида зиёли оилада туғилган. Отаси Муҳаммад Зоҳир Карманагий аштархонийлар замонида қози амалида ишлаган. Албатта, у ўғлининг тарбиясига жиддий эътибор қаратган, мадрасаларда таълим олишини таъминлаган. Муҳаммад Вафо Карманагий дастлаб Аштархоний Убайдуллахон саройида китобдорлик вазифасини бажаради. Кейинчалик лавозими кўтарилиб, қозилик мансабида фаолият юритади. У ўз даврининг обрў-эътиборли шахсларидан бири бўлган. Юртда аштархонийлар ҳукмронлиги поёнига етиб, манғитлар даври бошланган даврларда Муҳаммад Вафо Карманагий манғитларнинг илк ҳукмдор вакили Муҳаммад Раҳимхоннинг (1709 – 1758) ҳурматини ҳам қозонади.

“Тухфат ул-Хоний”нинг муаллифи бўлмиш Муҳаммад Вафо Карманагийнинг таржимаи ҳоли ва фаолиятига доир маълумотлар унинг ушбу асаридаги баъзи бир маълумотлардан ташқари, бошқа манбаларда учрамайди. Ҳаттоки, “Тухфат ул-Хоний”нинг турли нусхаларида (унинг 25 дан ортиқ нусхаси мавжуд) муаллиф номи ҳам турли хил кўринишда келади. Чунончи, манбаларда исми Муҳаммад Вафо Карманагий, мулла Мир Вафо Карманагий, Қози Вафо Карманагий, Муҳаммад Вафо ибн Муҳаммад Зоҳир Карманагий¹ каби кўринишларда учрайди.

Масалан, Россия Федерацияси Санкт-Петербург шаҳрида С-525 инвентар рақами остида сақланаётган асар нусхасида муаллиф исми “Муҳаммад Вафо Карманагий” шаклида учрайди, аммо унинг “Қози” унвони келтирилмаган. Аммо, Россия Федерациясининг Қозон университети (Татаристон)да С-301 инвентар рақами остида сақланаётган “Тухфат ул-Хоний”нинг қўлёзма нусхасида асар муаллифи номи “Мулла мир Вафо Карманагий” шаклида келтирилган. Шунингдек, ушбу қўлёзмада “Тухфат ул-Хоний”нинг бошқа нусхаларида учрамайдиган “Мулла” ва “Мир”² сўзлари келтирилган.

¹ Хон тухфаси (تحفة الخاني). Муҳаммад Вафойи Карманагий. Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик Институти. № 12966; دانشگاه تهران. منصور صفت گل. تحفة الجاني يا تريخ رخيماحي. محمد قاضي وفا كرمينگی. ص ۲۰۱۵.

² محمد قاضي وفا كرمينگی. تحفة الجاني يا تريخ رخيماحي. منصور صفت گل. دانشگاه تهران. ص ۲۰۱۵.

Асардан маълум бўлишича, унинг отасининг исми Қози Зоҳир Карминагий бўлган. Бу эса, Муҳаммад Вафо Карминагий қозилар авлодидан бўлганлигини кўрсатади.

Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинасида асарнинг №12966 рақами билан сақланаётган нусхаси матни охирида Қози Вафо Карманагий ҳижрий 1183 йили (1769 – 1770) Бухорода вафот этгани қайд этилган¹.

Муҳаммад Вафо Карминагийнинг ижодига эътибор қаратадигон бўлсак Қози Вафо Бухоро хонлигининг 1722 – 1782 йиллар орасидаги ижтимоий — сиёсий тарихини ўз ичига олувчи "Тухфат ул- хоний" ёки "Тарихи Раҳимхоний" номли муфассал асар ёзиб қолдирган. Муҳаммад Вафо асарнинг фақат 1722 – 1768 йил воқеаларини ўз ичига олган қисминигина ёзган, холос. Асарнинг давомини, яъни 1768 – 1782 йил воқеаларини баён этувчи қисмини насафлик домла Олимбек ибн Ниёзкулибек ёзган².

Демак асар икки жуз(қисм)дан ташкил топган бўлиб, биринчи қисмда манғит Муҳаммад Раҳимхон ва отаси Муҳаммад Ҳакимбий оталиқнинг ҳаёти, манғит ҳукмдорларининг тарихи, уларнинг асар ёзилаётган пайтда жамиятда тутган ўрни батафсил ёритилган.

Асарда Бухоро давлати бошқарув тизимида мавжуд бўлган мансаб ва амалларга оид муҳим маълумотлар мавжуд. Бундан ташқари, асарда Аштархонийлар ва манғитлар ҳукмронлигининг илк даврида мамлакатда кечган ижтимоий-сиёсий, тарихий жараёнлар ёритилиб, Бухоро, Самарқанд, Насаф, Шаҳрисабз, Жиззах атрофида кечган тарихий воқеалар, бу ҳудудларда истиқомат қилаётган элатлар ҳаёти муаллифнинг ўзи гувоҳ бўлган маълумотлар асосида келтирилган³.

Муҳаммад Вафо Карманагий юқорида келтирилган маълумотларни вафотига қадар, яъни 1770 йилгача бўлган давр мобайнида ёзиб борган. Бироқ тўлиқ китоб ҳолига келтиришга улгурмайди. Қўлёзманинг №12966 рақамли нусха охирида матн орти ахборотига кўра, китоб қоралама ҳолида қолиб кетади ва кейинчалик тўлдирилиб, китоб ҳолига келтирилади. Бу маълумотлар асарнинг биринчи жузига оиддир.

"Тухфат ул-хоний" асарининг иккинчи жузи Дониёлбий (Муҳаммад Раҳимхоннинг укаси) оталиқнинг рағбати ва буйруғи билан давом эттирилган. Бу қисмни Олимбек ибн Ниёзкулибек Насафий ёзиб тамомлаган. Иккинчи жузда Дониёлбий оталиқ даври ва қисман Шоҳмуроднинг давлат бошқарувидаги фаолияти ёритилган. Асардаги воқеалар охири 1782 йил билан тамомланади.

"Тухфат ул-хоний" умумий тарзда Бухоро хонлигида XVIII асрнинг 20 йилларидан бошлаб кучайиб кетган иқтисодий, сиёсий тангликни, яъни сиёсий тарқоқликнинг кучайиши, бунинг натижасида марказий давлат ҳокимиятининг заифлашуви, манғит ҳукмдорларининг қабилаларни бўйсундириш мақсадида олиб борган тинимсиз урушлари, бунинг оқибатида кўплаб шаҳарлар ҳамда

¹ Хон тухфаси(تحفة الخاني). Муҳаммад Вафойи Карминагий. ЎзР ФА ШИ № 12966. 239 а-бет.

² Б.А.Аҳмедов. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. Ташкент. 1985. С. 114.

³ Б.А.Аҳмедов. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. Ташкент. 1985. С. 119.

қишлоқларнинг вайрон этилиши, меҳнаткаш халқ турмушининг оғирлашиб бориши ҳамда унинг асосий сабаблари келтирилган.

"Тухфат ул-хоний"да бундан ташқари, ўзбек қабилалари ва уларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётда тутган ўрни; аштархонийлар, мангитлар ҳукмронлиги даврида Бухоро хонлиги (амирлик) қўшини ва давлатнинг тузилиши, иқтисодий жараёнлар, жамиятда мавжуд бўлган ўлчов бирликлари ва пул муносабатлари, мансаблар, илмий, адабий ҳаёт, шунингдек 1722 – 1782 йилларда Бухоро хонлигининг Эрон, Афғонистон, Қозоқ ва Қўқон хонликлари ҳамда Кошғар билан бўлган сиёсий муносабатлари ҳақида ҳам маълумотлар келтирилган¹.

"Тухфат ул-хоний" саж услубида ёзилган бўлиб, хусусан, муаллиф маълум бир муҳим тарихий воқеани баён этишда, назмий услубни қўллайди. Бу эса, Муҳаммад Вафо Карманагийннинг шеъриятдан ҳам хабардор эканлигини англатади. Бунга далил сифатида шуни айтиш мумкинки, Муҳаммад Раҳимхон мақбарасидаги қабр тошига битилган лавҳа муаллифи ҳам Муҳаммад Вафо Карманагий бўлиб, қабртошдаги битикларда "Шухрат"² тахаллусидан фойдаланади.

"Хон тухфаси" асари сулолавий ҳарактерга эга бўлиб, асарда Бухоро хонлигида ҳокимиятни Аштархонийлардан Мангитлар қўлига ўтиш даври воқеалари баёни тасвирланган. Шу жихатдан, мазкур асарни XVIII аср ўрталарида Бухорода рўй берган воқеаларни баён қилиш жихатидан ўрнини босувчи, муқобили йўқ тарихий манба деб аташ мумкин.

Асар муаллифи ўзидан олдинги тарихий манбалардан кўр-кўрона фойдаланмасдан, ўзи гувоҳ бўлган тарихий воқеаликни ўқувчига тақдим этади. Бундан ташқари, муаллиф тарихий манбанинг қимматини янада ошириш мақсадида тарихий ҳужжатлар (хон фармойишлари, расмий мактублар) ва воқеаларнинг жонли гувоҳлари билан бўлган суҳбатлардан фойдаданган ҳолда бу асарни ёзган. Хусусан, Нодиршоҳнинг ўлими тафсилотини баён этишда Фирдавси Соний яъни Нодиршоҳнинг тарихчиси унинг ўлимига бағишлаб ёзган шеър матнини ўз асарда келтириб ўтади. Бу эса шуни англатадики, Муҳаммад Вафо Карманагийда Фирдавси Соний асари билан Бухоро ёки Карманада танишиш имконига эга бўлган³.

Юқорида келтирилган маълумотлар асосида "Тухфат ул-Хоний"да ёритилган мавзулар баёнини тўртта асосий қисмга ажратиш мумкин:

А) Мангитларнинг келиб чиқиши ҳамда Муҳаммад Раҳимхоннинг аجدодлари.

Б) Нодиршоҳнинг таржимаи ҳоли ва унинг Ўрта Осиёга босқинчилик юришлари тафсилоти ҳамда Бухоро хонлигининг босиб олиши.

В) Бухорода Мангитлар ҳукмронлиги (амирлиги) ташкил топиши ва Муҳаммад Раҳимхоннинг ҳукмронлик даври.

Д) Муҳаммад Раҳимхон вафотидан сўнг Ўрта Осиё сиёсий ҳаётидаги ўзгаришлар ва унинг вориси Муҳаммад Дониёлбий бошқарув даври.

Ҳозирги кунга қадар "Тухфат ул-Хоний" асари илмий жамоатчилик томонидан деярли тадқиқ этилмаган. Фақатгина Анке фон Кюгелген ўзининг "Легитимация Среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII – XIX

¹ Б.А.Ахмедов. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. Ташкент. 1985. С. 115.

² محمد قاضى وفا كرمينگى. تحفة الجانى يا تريخ رخيماحان. منصور صفت گل. دانشگاه تهران. ۲۰۱۵. ص. ۳

³ محمد قاضى وفا كرمينگى. تحفة الجانى يا تريخ رخيماحان. منصور صفت گل. دانشگاه تهران. ۲۰۱۵. ص. ۵

вв.)”¹ асарида Муҳаммад Раҳимхоннинг Бухорода ҳокимиятни эгаллаш жараёнини ёритишда “Тухфат ул-Хоний”нинг баъзи бир қисмларидан фойдаланган. Шунингдек, Бўрибой Аҳмедов ҳам асарни қимматли манба эканлигини ўзининг “Историко-географическая литература Средней Азии XVI –XVIII вв.”² асарида келтириб ўтади. Лекин форс тилида битилган тарихий манба ва адабиётлар ҳақида тўлиқ маълумот берувчи, энг сўнги инглиз тилида дунё афкор оммасига тақдим этилган “Encyclopaedia Iranica”(Эрон энциклопедияси) ва “History of Persian Literature”(Форс адабиёти тарихи) каби асарларда ҳам “Тухфат ул-Хоний”нинг илмий аҳамияти тўлиқ очиб берилмаган. Бугунги кунга қадар “Тухфат ул-Хоний”нинг тўлиқ ҳолда ўзбек тилига таржима қилиниб, илмий муомалага киритилмаганлиги, асарни илмий жиҳатдан тадқиқ этиш долзарб эканлигини кўрсатади.

“Тухфат ул-Хоний”да келтирилган маълумотлар XVIII асрнинг биринчи ярмида нафақат Мовароуннаҳрда, балки Эронда юз берган тарихий жараёнларни ўз ичига қамраб олади. Шу жиҳатдан ҳам бу асар Эронлик олим ва тадқиқотчиларни ҳам ўз эътиборига тортган. Масалан эронлик тадқиқотчи Мансур Сефат Гул 2012-2013 йилларда Осиё ва Африка тиллари маданиятини тадқиқ этиш институтида (Япония) илмий сафарда бўлган кезларда, Тоё Бунко кутубхонасида мавжуд бўлган “Тухфат ул-Хоний”нинг Санкт-Петербург ва Қозон нусхаларининг микрофилми билан танишади. Сўнгра ушбу нусхалар асосида Мансур Сефат Гул томонидан 2015 йилда Японияда “Тухфат ул-Хоний”нинг матни нашр этилади.

“Тухфат ул-Хоний”да баён этилган маълумотларга умумий жиҳатдан таъриф бериб ўтдик, холос. Аммо умумий ёндашувнинг ўзи ҳам асарнинг XVIII аср Бухоро хонлигида ҳукмронлик қилган аштархонийлар ва манғитлар сулоласи тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилишини кўрсатиб турибди.

MANUSCRIPT OF MATLA‘ AS-SA‘DAYN WA-MAJMA‘ AL-BAHRAYN “МАТЛАУС САЪДАЙН ВА МАЖМАУЛ БАХРАЙН” НИНГ ҚЎЛЁЗМАСИ

Ирода Туюновна Даурбекова,

Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий ходими

Камолиддин Абдураззоқ ибн Жалолиддин Исҳоқ Самарқандий 816/1413 йили Ҳирот шаҳрида туғилган ва 887/1482 йил шу ерда вафот этган. Дастлабки таълимни отаси ва Ҳирот мадрасаларидаги мударрислардан олган. Шунингдек, ўз даврининг етук олимларидан бўлган акалари Абдуғаффор, Абдуқаҳҳор ва Абдуваҳҳобдан тафсир, ҳадис, фикҳ, тарих ва тил-адабиёт фанлари бўйича сабоқ олган. Алломанинг Жамолиддин ва Шарофиддин исмли акалари ҳам бўлиб, улардан бири етук арабшунос, иккинчиси эса адиб ва кимёгар бўлган.

¹ Анке фон Кюгельген. Легитимация Среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII-XIX вв.). Алматы. 2004. С. 520.

² Б.А.Аҳмедов. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. Ташкент. 1985. С. 114-120;

Абдураззоқ Самарқандий “Саҳиҳайн” асарини ёд олиб, ўз даврининг машҳур фақиҳ ва муҳаддис алломаси Муҳаммад Жазарийдан ҳадис ривоят қилиш учун ижоза олган. Азуддин Ижийнинг “Рисолатул Азуддия” асарига шарҳ ёзган ва асар мукаддимасида Шохруҳ Мирзони мадҳ этган. Ушбу шарҳни 1438 йили ҳукмдорга тақдим қилганидан кейин унинг марҳаматига сазовор бўлиб, саройда доимий яшаш учун рухсатнома олган. Алломанинг отаси Жалолиддин Исҳоқ асли самарқандлик бўлиб, Шохруҳ Мирзо саройида бош имом ва қози лавозимларида ишлагани боис Абдураззоқ Самарқандий ҳам давлат ишлари билан яқиндан таниш бўлган. Отасининг вафотидан сўнг 1437-1438 йиллари темурийлар саройида мунший лавозимида аввал Шохруҳ Мирзо (1377-1447), кейин Абулқосим Мирзо (1452-1457) ва Султон Абу Саид (1451-1469) нинг хизматида бўлган¹.

Абдураззоқ Самарқандий дипломат сифатида ҳам муҳим шахс ҳисобланган. “Матлаус саъдайн ва мажмаул баҳрайн” (“Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қўшилиши”) алломанинг энг машҳур асари бўлиб, 1467-1469 йилларда ёзилган. У XIV-XV асрлардаги Эрон, Марказий Осиё тарихи, темурийлар даври, темурийзодаларнинг ташқи сиёсатдаги ўрни ва фаолияти ҳақида ноёб маълумотлар келтирилган манба ҳисобланади. Ўзбекистон, Франция, Эрон, Туркия, Саудия Арабистони, АҚШ ва Германия кутубхона фондларида ушбу асарнинг турли йилларда қўчирилган қўлёзма нусхалари сақланиб келмоқда.

Бугунги кунда Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази манбалар хазинасида “Матлаус саъдайн ва мажмаул баҳрайн” асарининг тошбосма ва электрон нусхалари мавжуддир. Қўлёзманинг асл нусхаси Туркиянинг Асад Афанди кутубхонасида №2098 рақам остида сақланади. Ушбу нусха ҳақида батафсилроқ тўхталамиз.

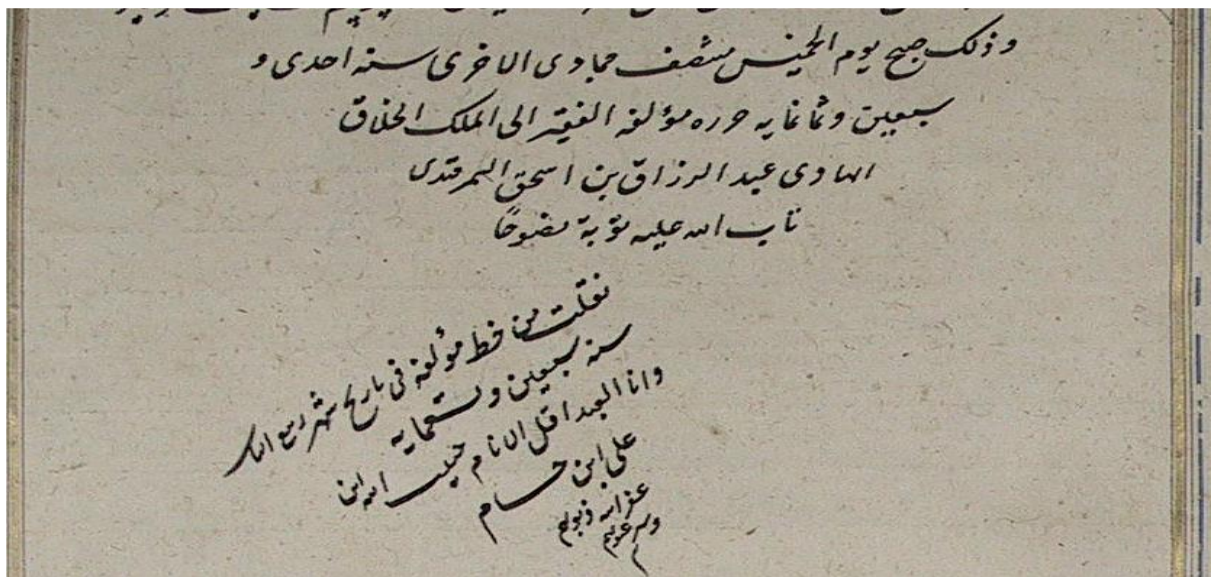
1. **Муаллиф:** Абдураззоқ Самарқандий.
2. **Хаттот:** Абдуқул Ином Ҳабибуллоҳ ибн Али ибн Ҳисом.
3. **Қўчирилган санаси:** 970/1562 йил.
4. **Тили:** форсий.
5. **Ҳажми:** 286 в.
6. **Қоғози:** шарқ.
7. **Варақ ўлчами:** 30x15 мм.
8. **Хат тури:** настаълиқ.
9. **Сиёҳ тури:** боб ва фасллар, қизил, матн қора сиёҳда ёзилган.
10. **Асарнинг бошланиши:**

حسن مطلع النوار اخبار در افتتاح مقال و لطف مظهر اثار اخبار در ايضاح مبد...

10. **Асарнинг охири:**
حواصل پوشاينده و از ميان حوض و جوى كان يشم بديد آمده از كردش غديرو
11. **Колофон:**
و ذلك صبح يوم الخميس منتصف جمادي الاخرى سنة احدى و سبعين و ثمانماية حرره مؤلفه الفقير الي
الملك الخلاق الهادي عبد الرزاق بن اسحق السمرقندي تاب الله عليه توبة نصوحا

¹ Туркия Диёнат вақфининг “Ислом энциклопедияси”даги маълумотлар асосида <https://islamansiklopedisi.org.tr/abdurrezzak-es-semerkandi>

نقلت من خط مؤلفه في تاريخ شهر رابع الثاني سنة سبعين و تسعمائة وانا العبد اقل الانام حبيب الله ابن علي ابن حسام غفر الله زنوبهم و ستر عيوبهم .

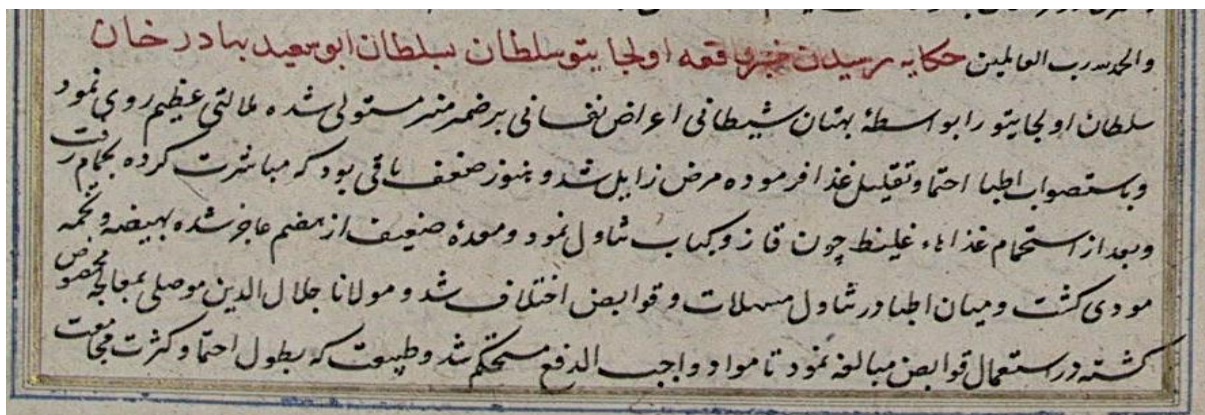


12. **Пойгир:** мавжуд.

Изоҳ: Асар настаълиқ хатида, форс тилида бўлиб, насрий усулда ёзилган. Матн тилла ва кўк рангли рамка ичига олинган. Ҳошиясида тўлдирмалар бўлиб, сана, оят, ҳикоя, боб, фасллар қизил сиёҳда берилган. Қўлёзманинг 1^б-6^б varaқларда муқаддима ҳамд, саловат, қадимий қиссалар ва хаттот Абдуқул Ином Ҳабибуллоҳ ибн Али ибн Ҳисомнинг Абдураззоқ Самарқандий ҳаёти, иқтидори ва олдин ўтган тарихчиларнинг ишларига таърифи билан келтирилган¹. Воқеалар ривожини 6^а varaқдан бошланиб, Амир Темур фаолияти, вафотидан то 285^б varaқда Ҳалил Султоннинг Самарқанд тахтига ўтказилганигача бўлган катта даврни ўз ичига олган.

Асардан Чингизхон наслидан бўлган Эрон ҳукмдори Худобанда Муҳаммад Ўлжойтухон Султон ва ўғли Султон Абу Саид Баҳодурхон (1316-1335й.) насл-насаби, ҳаёти, тарихи ҳам жой олган².

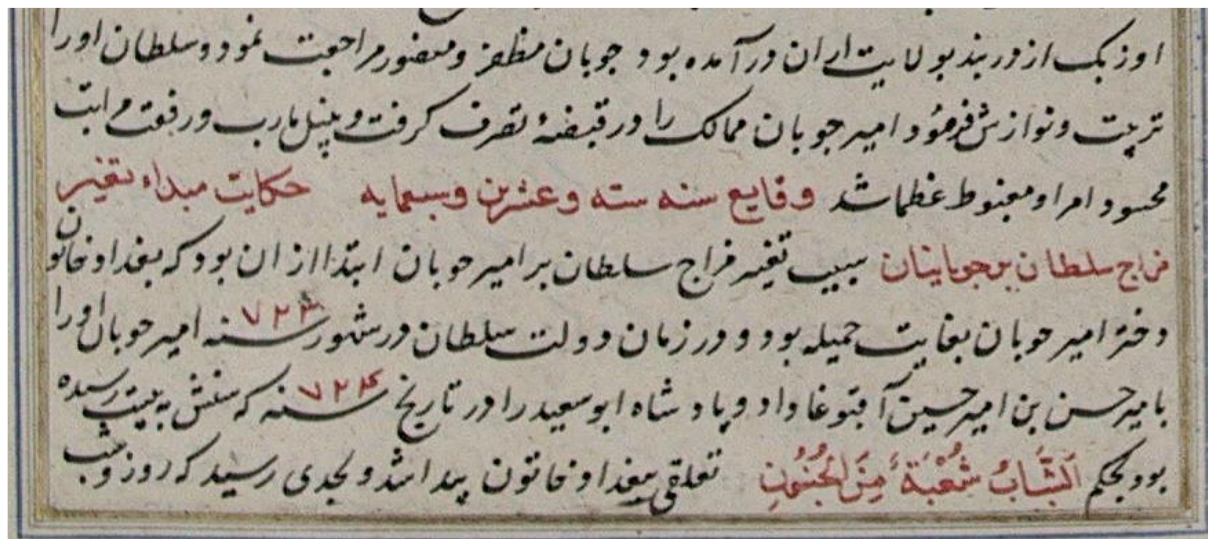
16^а varaқда 726/1325 йили Амир Чўпон нўён ва ўғли Жиловхон катта кўшини билан Султон Абу Саид Баҳодурхонга қарши кўшин юриш қилгани, асир тушиб қатл



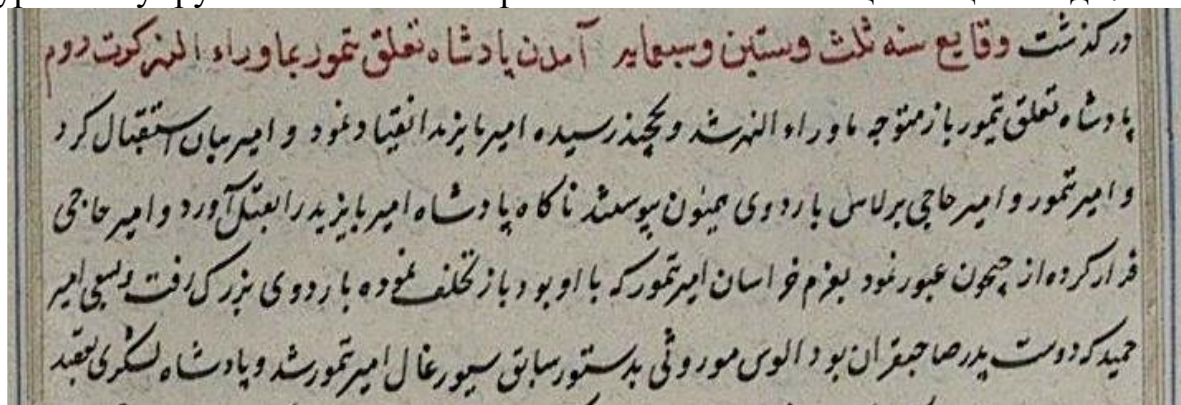
¹ Асад Афанди кутубхонаси №2098 1^б-6^б вв.

² Асад Афанди кутубхонаси №2098 6^а в.

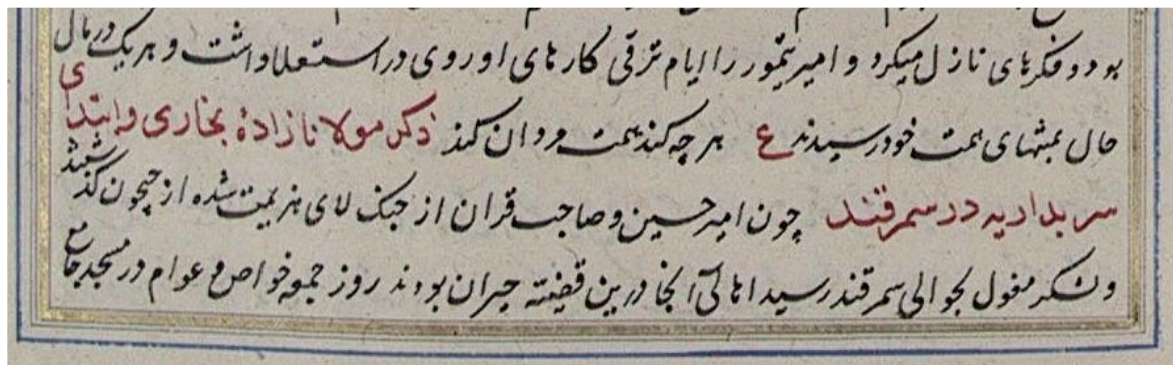
этилгани, 16^б варақда Хожа Тожиддин Алишоҳ жумодул охир ойида 724/1324 йили вафот этгани ва Табризнинг жомеъ масжид ҳовлисига дафн этилгани баён этилган¹.



81^а варақда Амир Темурнинг сиёсий майдонга кириб келиши ва Туғлуқ Темурнинг буйруғи билан Кеш амири этиб тайинланиши ҳикоя қилинади.

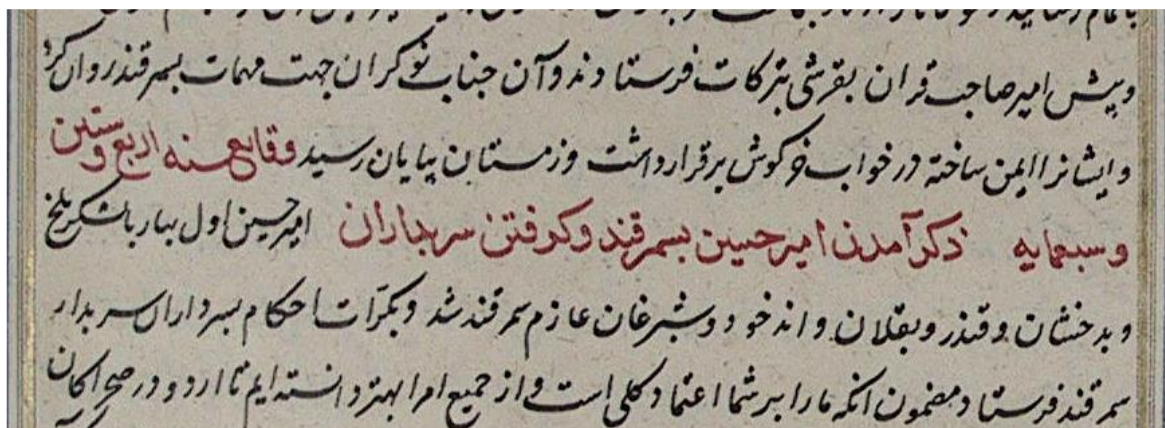


84^а-86^б варақларда Сарбадорларнинг Самарқанддаги ҳукмронлиги ва у давлатнинг кулаши воқеаларига бағишланган². Амир Темурнинг сиёсий жараёнлардаги ўрни ва “Самарқанд амири” деб эълон қилингани баён этилган.



¹ Асад Афанди кутубхонаси №2098 16^б-16^а вв., Д.Юсупова “Мужмали Фасихий” Т.: 2018. Б-50-51

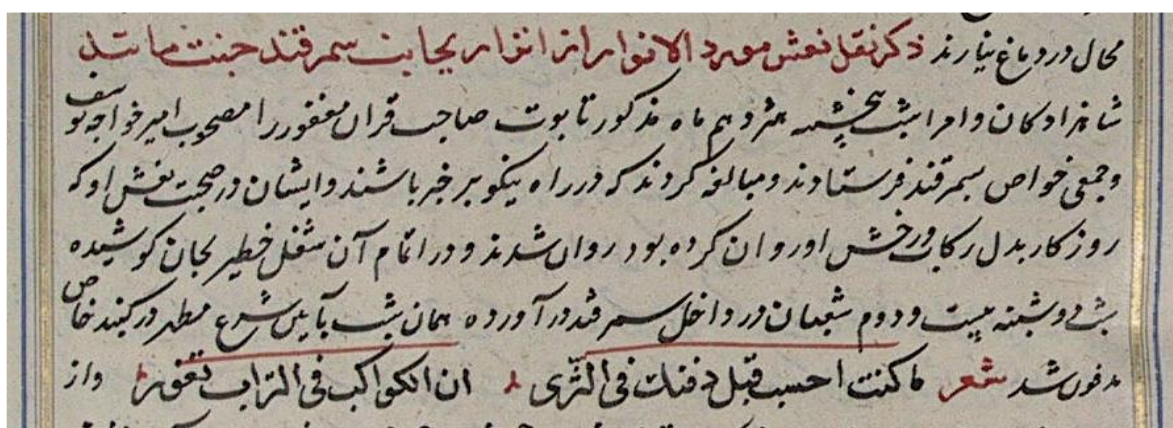
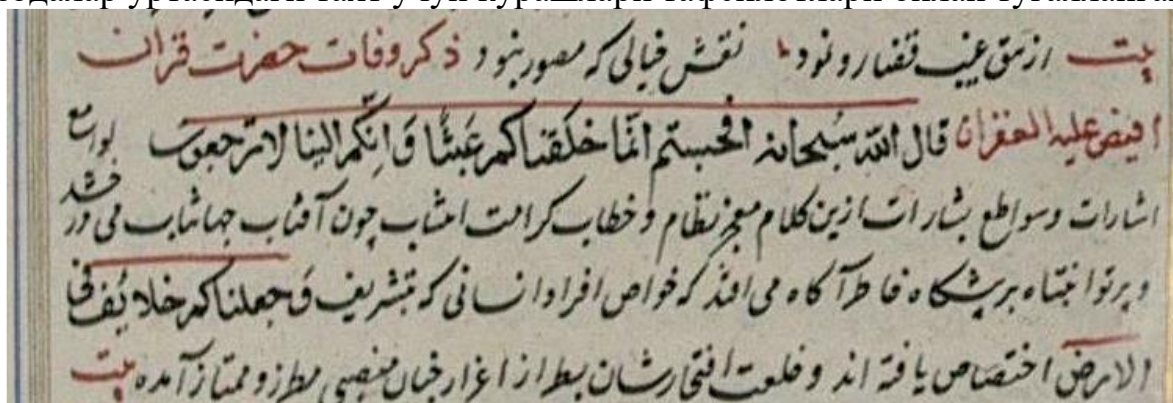
² Асад Афанди кутубхонаси №2098 84^а-86^б вв., Д.Юсупова “Мужмали Фасихий” Т.: 2018. Б-112



119^a варақда Жаҳонгир Мирзонинг вафоти келтирилган.

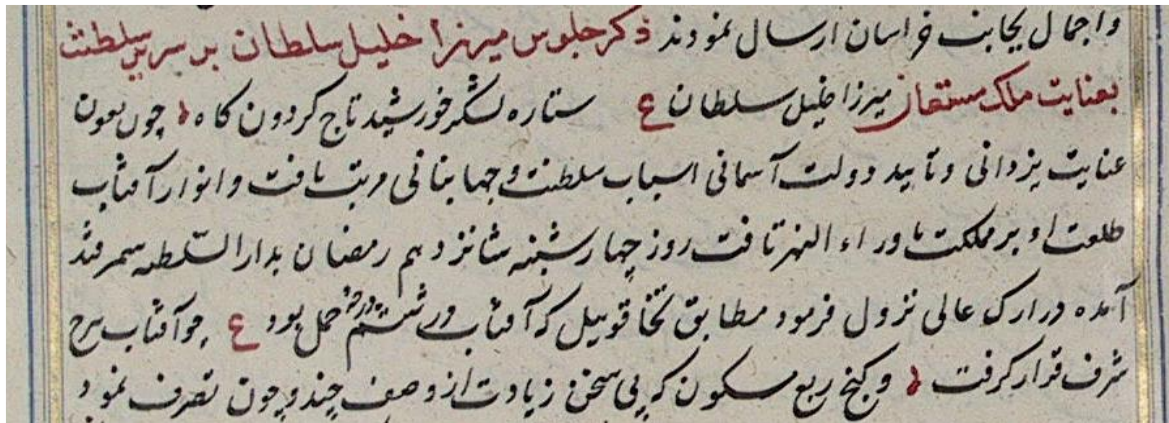
134^{a-b} варақда Амир Темурнинг Сейистонга боргани ва уни забт этгани ҳамда Малик Кутбиддиннинг асир олингани, Амир Ҳожи Сайфиддин Соҳибқирон юборган қўшин билан Қандаҳорнинг ишғол қилгани ҳикоя қилинган.

Шунингдек, асарда Марказий Осиё, Афғонистон, Озарбайжон, Жанубий Ҳиндистон ва бошқа мамлакатлар тарихи, географиясига оид маълумотлар келтирилган.¹ Китоб 1405 йил 18 февраль куни Амир Темур вафот этгани, набираси Ҳалил Султоннинг Самарқанд тахтига ўтиргани билан боғлиқ воқеалар ва темурий шаҳзодалар ўртасидаги тахт учун курашлари тафсилотлари билан тугалланган².



¹ Асад Афанди кутубхонаси №2098 134^{a-b} вв., Д.Юсупова “Мужмали Фасиҳий” Т.: 2018. Б-140

² Асад Афанди кутубхонаси №2098 283^a в.



Абдураззоқ Самарқандий 1316-1427 йиллар тарихини баён қилишда воқеаларни синчковлик билан таҳлил қилиб, аниқ саналарни келтирган. У сарой хужжатлари, Ҳофиз Абрунинг “Мажмуатут таворих Бойсунғурий”, Муиниддин Яздийнинг “Тарихи Али Музаффар” ва бошқа тарихий асарлардан фойдаланган бўлиб, буни матнлар орасида айрим белгилар билан ифодалаган. Тарихий воқеа-ҳодисаларни келтирганда, бошқа асар матнлари орасига икки хил [چت، نظم] белги қўйган. Китобда тарихий воқеалардан ташқари, қатор фақиҳ, муҳаддис, шоир, мусиқачи, қўмондон, қози ва имомлар ҳақида ҳам маълумотлар келтирган.

Шарқшунос, манбашунос олима Д.Юсупова Фасиҳ Хавофийнинг “Мужмали Фасиҳий” асари ва “Матлаус саъдайн ва мажмаул баҳрайн” китобини қиёслаганда келтирилган маълумотлар айтиш мумкин, “Матлаус саъдайн ва мажмаул баҳрайн” асари нафақат темурийлар, балки Эрон билан Мовароуннахрнинг 42 йиллик даврдаги тарихи, географиясини ўрганишда муҳим манба ҳисобланади.

ABUL FIDO ISMOIL IBN KASIRNING ILMIY FAOLIYATI

Musoxon G'ulomjon o'g'li,

O'zXIA, 1-kurs Tarix yo'nalishi magistranti

Islom dinining ustunlaridan biri bo'lgan buyuk olim Abul Fido Ismoil ibn Umar ibn Kasiyr buyuk hadisshunos, tafsirshunos, islom huquushunosi hisoblanib, Shofei mazhabida bo'lganlar. Bugungi kun tarix manbashunosligida eng yirik manbalardan hisoblangan “Al-Bidoya va Nihoya asari” Abul Fido ibn Kasirga tegishli bo'lib, ushbu asarda nasablari Qurayshga borib taqalishini haqida ma'lumot keltirganlar.

Abul Fido ibn Kasir tug'ilgan yillari haqida 3 fikr aytilgan. Birinchi fikr - zamondosh olimlardan bo'lgan Husayniy tarafidan aytilgan bo'lib, o'zlarining “Zaylu tazkirotul Huffoz asarlari”da Abul Fido Ismoil ibn Kasirni hijriy 701-yilda Shomda tug'ilganlari haqida ma'lumot keltirganlar. Ikkinchi fikr esa, mashhur olim Ibn Hajar Asqaloniyning “Addurarul Kamina fi A'yanil Miatis Samina Asari”da hijriy 700-yildan ozgina keyin tug'ilganliklari va otalari esa hijriy 703-yilda vafot etgani haqida ma'lumot keltirganlar. Uchinchi fikr esa, Imom Suyutiya tegishli bo'lib, “Zaylu tobaqotil Huffoz” kitoblarida hijriy 700-yil

tug'ilgan deganlar. Ushbu fikrlar orasida sahiirog'i deb ulamolar asrdoshlari tomonidan berilgan birinchi fikrni olishgan. Abul Fido Ismoil ibn Kasir 5 yoshliklarida Akalari Kamoliddin bilan Damashqqa ko'chib ketadilar. Hijriy 711-yilda qur'on karimni bir necha qiroatda to'liq yod olganlar. Hijriy 718-yilda Shofe'iy fiqhida "at-Tanbih" matni va Ibn Xojibning muxtasarini yod oladilar.

Ustozlari bir nechta bo'lib, Asosiy ustozlari Burhonuddin Fazoriy va Ibn Qoziiy Shahbalar hisoblanib, ulardan fiqni o'rganganlar. Bu zotlar o'sha zamondagi shofe'iy mazhabi bo'yicha yetuk faqihlar hisoblanishgan. Tafsir ilmida ustozlari, "Tahzibul Kamol" asar sohibi Jamoluddin Mizziy hisoblanadilar. Ko'plab tasnif qilgan kitoblarini ushbu ustozlariga o'qib berganlar. Ushbu zotning qiziga uylanganlar. Abul Fido ibn Kasir yana bir ustozlari Ibn Taymiya sanalib, ushbu ustozlariga muhabbatlari kuchli bo'lgan, ko'plab masalalarda shu zotga ergashganlar. uch taloq va ta'liq taloq masalalarida ushbu zotni gaplariga ko'ra fatvo aytganlar. Shu sababli qamalganliklari yuqorida keltirilgan manbalarda aytib o'tilgan.

Abul Fido ibn Kasir bir necha madrasalarda rektor vazifasida ishlaganlar. Ulardan: "Darul Hadisul Ashrofiy", "al-madrosatus Solihiiyya", "Madrosatu Abin Najib As-Suhravordiy"¹ "al-Madrosatut Takniziya", "al-Madrosatun Nuriyatul kubro" larni sanab o'tishimiz mumkin. Abul Fido Ismoil ibn Kasir Hijriy 774 (milodiy 1374)-yil 26-sha'bonda 73 yoshlarida Damashqda vafot etganlar.

"Addurarul Kamina fi A'yanil Miatis Samina" Asarida Umrlarining oxirigi qismida ko'r bo'lib qolganliklari haqida ma'lumot keltirilgan.²

Abul Fido Ismoil ibn Kasir ko'plab mavzularda kitob yozganlar. Masalan qur'on ilmi, tafsir ilmi, aqoid ilmi, hadis ilmi, fiqh ilmi va tarix ilmlari bo'yicha kitoblar yozganlar. Abul Fido Ismoil ibn Kasirning yozgan mashxur asarlari quyidagilar:

- 1."Tafsirul Quranil Aziym"
- 2."Al-Bidoya van Nihoya"
- 3."Tobaqotush Shofe'iy"
- 4."Al-Bai'us Sharif sharhu ixtisori u'lumil hadis"
- 5."Assiyratun Nabaviyya"
- 6."Ahkamul qur'an"
7. "Jamiu's sunani va masanid"
8. "Xoraja Ahadisul adillatut tanbihi fi fiqhish shofeiyy"
- 9."Kitabu musnadish shayxoyin"
- 10."At-Takmil fil jarh va ta'dil"
- 11."Qisosul Anbiyo"

Abul Fido Ismoil ibn Kasirning Saxixul Buxoriy kitobiga ham sharx yozganliklari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Bu kitob esa bizgacha yetib kelmagan. Abul Fido Ismoil ibn Kasirning yozgan asarlari tiriklik davrlaridayoq butun shaxar bo'ylab tarqalib, o'sha davrda ilm maydonidagi ulug' ulamolar tarafidan ham e'tirofga sazovar bo'lgan. Ushbu zot yozgan kitoblardan 22 tasigina bizni asrgacha yetib kelgan. Xozirgi kunda 8 ta kitoblari nashr qilib chiqarilgan. 14 kitoblari esa, hali ham bizda qo'l yozma shaklida saqlanib turibdi.

¹ Ushbu madrasa Abbosiylar davrida Bag'dodda asos solingan bo'lib, Shofe'iy mazhabiga ko'ra dars berilgan. Hozirgi kunda ushbu madrasa mavjud emas.

² Ibn Hajar Asqoloniyni Ad durarul Kamina fi A'yanil Miatis Samina Asari 374 b

MUHAMMAD IBN ALI HAKIM AT-TERMIZIY HAQIDAGI ILMIY TADQIQOTLAR

Nodira Turopova,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

1-bosqich magistranti

Hakim at-Termiziy ilmiy-ijodi bir qator islomiy ilmlarning rivojlanishiga o'z hissasini qo'shgan. Xususan, uning so'fiyona qarashlari XII asrdan boshlab shakllana boshlagan tasavvufning amaliyoti hisoblangan tariqat maktablari takomillashuvida muhim ahamiyatga egadir. Hakim at-Termiziy haqidagi qadimiy va zamonaviy ilmiy tadqiqotlar haqida ma'lumotga ega bo'lish uning faoliyati bilan yanada yaqindan tanishuv imkoniyatini beradi.

Hakim at-Termiziy haqidagi ilk tarixiy ma'lumotlar Tojiddin Subkiyning XIV asrda yozilgan "Taboqat ash Shafi iyya al Kubro" va shu asrdagi Shamsuddin Zahabiyning "Sir alam nubala" asarida, XI asrda Xotib al Bog'dodiyning "Tarixi Bog'dod" asarida, XVI asrda Al Hajar Asqoloniyning "Lison al mizyon" asarida, X asrda as Sulaymiyning "Taboqot as Sufiya" kabi asarlarida uchraydi. Imom Shamsuddin Zahabiy Hakim at-Termiziy haqlarida yuqorida keltirilgan kitobi "Sir alam nubala" da shunday yozgan : " U hofiz, bilimdon, zohid imom Abu Abdulloh bo'lib suluk va ma'rifat sohibi edi". XV asrning mashhur murshidi Abdurahmon Jomiy "Nafohat ul uns" asarida Hakim at-Termiziy haqida ikkinchi tabaqa so'fi, karomat zohir bo'lib Abu Turob Naxshabiy, Yahyo al-Jalla, Ahmad ibn Xadravoyholar bilan zamondoshligi, muhaddis, mufassir bo'lgani, "Xotm ul avliyo", "Kitob an nahj", "Navodir al usul" va boshqa kitoblari borligini zikr qilgan. olimlarning Termiziy haqida aytgan e'tiroflarini, unga so'ralgan Alloh taoloning zotiy va fe'liy sifatllari, manfaatsiz yaxshilik qilish, yaqin va shukr kabi savollarga bergan javoblaridan iqtibos keltirgan. Ushbu asarga monand bo'lgan Alisher Navoiyning "Nasoim ul muhabbat" asarida ham shu kabi ma'lumotlarni uchratish mumkin.

Zamonaviy tadqiqotlarga esa Ubaydulla Uvatov va Olim Jo'rayev tomonidan yozilgan "Hakim Termiziy" risolasi bizga olimning biografiyasi, ellikka yaqin asarlar ro'yxati hamda ularning yigirmaga yaqiniga qisqacha izohlar berish bilan bir qatorda alloma ijodining bosh g'oyasi va maqsadi bilan kitobxonlarni tanishtiradi. Olim Jo'rayev tomonidan tarjima qilingan "Muhammad Hakim Termiziy risolalari" nomli kitobda Hakim Termiziyning "Buduvvu sha'n Abu Abdulloh Termiziy" (Hakim Termiziy yo'lining boshlanishi), "Adabun nafs" (Nafs odobi), "Riyozaatun nafs" (Nafs mashaqqati), "Bayonul kasb" (Kasb bayoni) kabi asarlari jamlangan ushbu asarlar muallifning nafsni poklashda yo'liqqan mashaqqatlari haqida ham hikoya qiladi.

Mas'udxon Ismoilov tarjima qilgan 2021-nashr etilgan Hakim Termiziyning ilm, olimlar, valiylik, nafs tarbiyasi, aql, qalb, ma'rifat, zohidlar, shafolat, muhabbat, meros, sabr kabi mavzulariga doir "Al masoil al maknuna" (Yashirin masalalar) va shariyatda qaytarilgan amallar haqidagi "Al manhiyot" (Qaytarilgan amallar) asarlari ham Hakim Termiziy kitoblarini kitobxonlarga o'zbek tilida mutoala qilishga xizmat qildi. Ikki tarjima kitobning ham arab tilidagi matni berilgan bo'lib, manbashunos, filolog, sharqshunos va islomshunoslarga tadqiqotlar amalga oshirishda o'ziga xos yordamdir.

Hakim at-Termiziy asarlarini o'z mutaxassisliklariga mos holda A. Qodirova "Hakim at-Termiziy asarlarida psixologik qarashlar", N. Ochilov "Hakim at-Termiziy asarlari vositasida talabalarda ma'rifatparvarlik fazilatini rivojlantirish", L. Xayitov "Hakim at-Termiziy manaviy merosining inson kamolotidagi o'rni" kabilar va boshqalar ilmiy ishlar qilishdi.

Yuqoridagi qadimiy va zamonaviy sharq tadqiqotchilari bilan bir qatorda g'arb olimlari ham Termiziy asarlarini o'rgangan. Jumladan, Sara Sviri "Hakim Tirmidhi and the Malamati Movement in Early Sufism" (Hakim Termiziy va ilk tasavvufdagi malomatiylik harakati), N. L. Heer "Some Biographical and Bibliographical Notes on Al-Hakim al-Tirmidhi" (Al-Hakim at-Termiziy haqida ba'zi biografik va bibliografik eslatmalar) ilmiy maqolalarini yozdi va "Al-Hakim al-Tirmidhi's Kitab al-Ilal" 2006-yilda ingliz tiliga tarjima qildi. M. I. Al-Geyoushi "Al-Hakim Al-Tirmidhi: His Works and Thoughts" (Al-Hakim at-Termiziy: asarlari va fikrlari), B. Radtke "Al-Hakim at-Tirmidhi. "Ein islamischer Theosoph" (Al-Hakim at-Termiziy. Islom sufiysi), Geneviève Gobillot kabi sharqshunos olimlar Hakim at-Termiziy asarlari haqida ilmiy tadqiqotlar olib bordilar.

Xulosa qilib aytganda qayt etilgan tadqiqotchilar Hakim at-Termiziy hayoti va faoliyatini o'rgangan ayrim olimlar bo'lib, Termiziy asarlarini o'rgangan va o'rganuvchi olimlar jahon miqyosida ko'pdir. Bugungi kunda olimning asarlari Qohira, Damashq, Istanbul, London, Parij kabi dunyoning turli nuqtasidagi kutubxonalarida qo'lyozma nusxasida saqlanishi ularni o'rganishga doim turtki bo'ladi. Har bir olimning ilmiy yo'nalishi va tafakkuri turli bo'lgani uchun ularning ilmiy ishlari ham turlicidir. Bu esa Hakim at-Termiziy asarlarini har taraflama o'rganishga zamin yaratadi.

ABU BAKR AR-ROZIYNING ILMIY FAOLIYATI: "RUHIY TIBBIYOT" ASARI HAQIDA

Mashhura Haydarova,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi 1-bosqich magistranti

Abu Bakr Muhammad ibn Zakariyo ibn Yahyo ar-Roziy hijriy 251–yil (milodiy 865-yil) shabon oyi boshida Tehron yaqinidagi Ray shahrida tug'ilgan. Roziy ilm o'rganish maqsadida bir qancha shaharlarga borgan, turli ilm va madaniyat markazlarida adabiyot, tibbiyot, falsafa va astronomiya sohalarida tahsil olgan. Buning natijasida yunon, hind, fors va Islom tibbiyotini o'rganib Galendan keyin tibda hech bir tabib yetisha olmagan darajaga yetgan. Tibbiyot sohasida qozongan obro' - e'tibori sababli Islom dunyosining eng buyuk hakimi sifatida Arablarning Galeni deya e'tirof etilgan. Abu Bakr ar-Roziyning tib, tabiiy ilmlar, mantiq, astronomiya, falsafa, din, grammatika, musiqa, fizika, metafizika, kimyo, ilohiyot va boshqa sohalariga oid asarlarining soni ma'lum emas. Ammo umrining oxirlarida yozilgan "as- Siyratul falsafiya" nomli asaridagi ifodasidan anglashilishicha ikki yuz atrofidadir¹.

¹ Huseyin Karaman "Ruh sag'lig'i" (et - Tibbu'r-Rûhânî) İz yayıncılık, İstanbul 2021.

Faqat bu asarlarning ko'pchiligi taassub va takfir ayblovlari kabi turli sabablar tufayli yo'qolgan va juda ozchiligi bizgacha yetib kelgan. Brockelmann Roziyning aksariyati tibbiyotga doir bo'lgan 59 asarining zamonamizga qadar yetib kelganini bildirgan holda, nomlarini ham keltirgan.

Abu Bakr ar-Roziyning ilmiy faoliyatiga mansub ba'zi asarlarning nomlarini keltirib o'tamiz:

- 1."At - tibbur ruhoniyy"
- 2."As - Siyratul falsafiyya"
- 3."Maqola fima ba'dat tabi'a"
- 4."Maqola fi amaratil iqbol vad davla"
- 5."Axloqut tabib"
- 6."al - Havi"
- 7."at - Tibbul Mansuriy"
- 8."Kitobut Tajorib"
- 9."Kitob Sirru sinaatit - tib"
- 10."Kitobul Kavlanj"
11. "Maqola fin nikris"
12. "Kitab Jarobul mujarrobat va hizanatul at - tıbba"
13. "Kitabush Shuquq ala Jalinus"
14. "Kitabul Asror va sirru asror"
15. "Kitabul Murshid"
16. "Burus sa'a"
17. "Kitabul Judariy val hasba"
18. "al - Hasal mutavallida fil kila val masona"
19. "Kitab mal fariq avil furuq av kalom fil furuq"

Abu Bakr ar-Roziy ilmiy merosining ko'pchilik qismini tibbiy asarlar tashkil etadi. Jahonning turli kutubxonalarida Roziy qalamiga mansub 76 ta tabobatga doir asar saqlanayotgani ma'lum²¹.

Tabobatga oid asarlardan eng ahamiyatlisi hisoblangan "at-Tibbur ruhoniyy" ya'ni "Ruhiiy tibbiyyot" bo'lib, unda qalb xastaliklari, uni davolash yo'llari, yaxshilash choralari ifoda etilgan. Ushbu asarni qalbni kamolga yetkazishni maqsad qilgan ilm tadqiqi sifatida e'tirof etish mumkin. "At - Tibbur ruhoniyy" ya'ni "ruhiy tibbiyyot" tushunchasi Islom falsafasi tarixida ilk bor Abu Bakr ar-Roziy tomonidan qo'llanilgan. Roziy ushbu kitobida Aflotun, Galenning asarlari

haqida bahs etib ularning bazi fikrlarini davom ettirgan. Ammo bu holat olimning axloq borasidagi qarashlarida tamoman bu faylasuflar izidan ketganligini anglatmaydi. Zotan Islomdagi "At - Tibbur ruhoniyy" tushunchasi rivojlanishida ham Yunon hamda Islom axloq falsafasidagi nafsning ma'naviy bir javhar sifatida qabul qilinishi va nafs - badan orasidagi qarama-qarshi teoriyalar ham ta'sir ko'rsatgan. Asar yigirma bo'limga ajratilgan bo'lib, birinchi bo'lim aql mavzusiga bag'ishlangan. Ikkinchi bo'lim insonning xohish -

¹ Abu Bakr ar-Roziy. Kasaliklar tarixi (Arabchadan H.Hikmatullayev va U.Karimov tarjimalari). T.; A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti,1994.

istaklari, undan keyingi bo‘limlar esa zavq , dard, qayg‘u , o‘lim qo‘rquvi , qo‘rquv, baxillik, ruhiy bog‘lanib qolish mavzulariga bag‘ishlangan¹³.

Roziy ushbu asarida Abu Yusuf Ya‘qub ibn Is‘hoq al-Kindiyning “al Hila li Dafil ahzan” asari, Aflotun va Galen qarashlaridan ham foydalangan.

Asar doirasida ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Shulardan asarning zamonaviy tadqiqotlari sifatida quyidagilarni zikr etish mumkin:

1. Paul Kraus "Resailu Felsefiyye" (Opera Philosophica)"
2. Huseyin Karaman "Ruh saqligi" (et - Tibbu'r-Rûhânî) tarjima va tadqiqot
3. Ibrahim Hakkı Aydın, "Ebu Bekir er - Râzî ' de Beş Ezelî İlkê" Otaturk universiteti Ilohiyot Fakulteti jurnali.

¹ Huseyin Karaman “Ruh saqligi” (et - Tibbu'r-Rûhânî) İz yayıncılık, İstanbul 2021

SIGNIFICANCE OF *FATAWA QADIKHAN*
IN THE HISTORY OF ISLAMIC CIVILIZATION

“ФАТАВОИ ҚОЗИХОН” АСАРИНИНГ
ИСЛОМ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИ ТАРИХИДАГИ АҲАМИЯТИ

Жаҳонгир Турдимирзаев,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

1-босқич магистранти

Муаллиф Ҳасан ибн Мансур ибн Абулқосим Муҳаммад ибн Абдулазиз, Фаҳриддин, Қозихон номи билан машҳур Ўзгандий Фарғоний (ваф. 592/1196 й.). Ҳанафий фақиҳларининг улуғларидан ҳисобланади¹.

Аллома Ўзгандий дейилишининг сабаби Фарғона водийсининг Ўзганд шаҳрида туғилганлигидир. Қайси санада таваллуд топганлиги номалум. Аллома яшаб ўтган даврда Мовароуннаҳр диёрида ҳадис, тафсир, калом, фикҳ ва бошқа илмларда буюк олимлар йетишиб чиқдилар. Айниқса Фарғона водийси фикҳ илмида машҳур бўлди, бойиси у йерда машҳур фаҳиқлар силсиласи дунёга келиб, яшаб, ижод қилишди. Масалан, қуйида баён қиладиган асаримиз “Фатавои Қозихон” асари муаллифи Фаҳриддин Қозихон, фикҳ илмида енг мўтабар асарлардан бири “Ҳидоя” асарининг муаллифи Бурхониддин Марғиноний, “Бадое ус-саное” асари муаллифи Алоуддин Косоний, “Фатавои Сирожий” ва ақида илмида мўтабар бўлган назмий асар “Бадъул амолий” асарлари муаллифи Сирожиддин Ўший ва бошқаларни келтиришлимиз мумкин.

Фаҳриддин Қозихон имом Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Исмоил ибн Абу Наср ас-Саффорий ал-Ансорий, имом Заҳириддин Абу ал-Ҳасан Али ибн Абдулазиз ал-Марғиноний ва Низомиддин Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Али ал-Марғинонийлардан таълим олган. Қозихондан еса Шамсул аимма Муҳаммад ибн Абдус Ситор Кардарий, машҳур “Таълим мутааллим фи ториқи-т-таълим” асари муаллифи Бурхон ал-Ислом Зарнужий илм олган ва яна “Ҳидоя” асари муаллифи Бурхониддин Марғиноний ҳам ундан дарс ешитган. Ўз навбатида имом Зарнужий Бурхониддин Марғинонийдан дарс олган. Бундан кўринадики, бу даврда яшаган уламолар устоз-шогирд ананаси орқали бир-бирига боғланган. Қозихон ҳижрий 592-йил рамазоннинг 15-санаси душанба кунида вафоат этади ва йети қозиларнинг ёнига дафн қилинади². Бизга маълумки йетти қози мозори Бухоро шаҳрида жойлашган.

Асарлари:

1. Фатавои Қозихон;
2. Ал-амолий;
3. Ал-воқиот;
4. Ал-маҳозир;
5. Шарҳу-з-зиёдот;

¹ إمام فخر الدين الحسن بن منصور. فتوى قاضيخان. لبنان. دار الكتاب العلمية. 2009. ص.5.

² الجواهر الماضية في طبقات الحنفية. المحيى الدين أبى محمد عبد القادر بن محمد بن محمد بن نصر الله ابن سالم بن أبى الوفاء القرشي الحنفي. الرياض. دار العلوم. 1978-1988. ص. 94-93.

6. Шарҳ ал жомеу-л-кабир;

7. Шарҳ адабу-л қози лил Хассоф¹.

Муаллифнинг “фатавои Қозихон” тўхталадиган бўлсак, бу китобини 578/1182 йил муҳаррам ойининг ўнинчи, чоршанба куни ёзишни бошлайди².

Муаллиф ўша даврда фақиҳ ва имомларнинг бу каби асар ёзилишига рағбатлари бўлгани учун ушбу асарни ёзишни бошлайди. Муаллиф яшаган давр муҳотида тил араб тили бўлгани учун асар шу тилда ёзилади.

Хожа Халифа “Кашф-з-зунун”да “Фатавои Қозихон” китобини: “Бу машҳур ва маълум китоб. Унга амал қилингандир. Уни уламо ва фуқаҳолар кўп ўқийдилар. Ҳукм ва фатво ила боғлиқ кишиларнинг кўз ўнгидаги китоб. Бу китобда кўп содир бўладиган ҳодисалар, ҳожат тушиб турадиган масалалар ва умматнинг иши тушиб турадиган воқеалар зикр қилингандир”, дея таърифлаган³.

“Фатавои Қозихон”нинг муаллифи асарини “Расму-л-муфтий” деб номланган кичик бир муқаддима билан бошлайди ва унда муфтийнинг фатво бериш йўл-йўриқлари, кимлар фатво беришга ҳақли эканлиги ва фатво беришга оид қоидаларни баён қилади. Сўнгра олдинги Фикҳ китобларнинг одатдаги тартибига биноан “Китобу-т-тахорат”дан бошлайди.

“Фатавои Қозихон” китобининг иккинчи номи “Хония” бўлиб, у уламо ва толиби илмлар орасида машҳур бўлган. Шунингдек, қозилик ва муфтийлик билан шуғулланганлар ундан кенг фойдаланганлар⁴. Асар тўрт жилддан иборат бўлиб, унда тез-тез учрайдиган бир қатор долзарб, инсонларнинг кўп заруриятлари тушадиган масъалаларни зикр қилиб ўтади. У масъалаларни уламолар орасида маълум бўлган йўл орқали тартиблаган. Муаллиф асарда мутақаддим (олдин яшаб ўтган) ва мутааххир (кейинроқ яшаб ўтган) уламолар ва фақиҳларнинг сўзлари ва фатволаридан жуда кўп фойдаланганини айтиб ўтган. Хусусан, Мовароуннаҳр диёрида биринчи бўлиб Ҳанафий фикҳ илмини ёйилишига сабабчи бўлган фақиҳ Абу Ҳафс Кабир Бухорийнинг фатволаридан фойдаланган. Ўз ўрнида “Фатавои Қозихон”дан кейинг давр фақиҳлари ўзларининг китоблари ва фатво асарларида кенг фойдаланганлар ва ҳозирги вақтда ҳам кўп мурожаат қилинадиган асарлардандир. Бу асарни Румлик (Туркиялик) Муҳаммад ибн Мустафо ибн ал-Хаж Муҳаммад Афанди ас-Сафий тартибга солган. Қозихоннинг Фатавосини Аҳи Чалабий ат-Тўқотий лақаби билан шухрат топган Мавла Юсуф ибн Хусайн бир жилд қилиб қисқартириб, Султон Боязидга тақдим етган⁵.

Абдулҳай Лакҳнавий “Мен унинг фатаво китобидан фойдаландим, у тўрт жилдда ёзилган бўлиб, барча буюк фақиҳлар назнида ишонарли китоб ҳисобланади”, деган. Қосим ибн Қутлубға фикрича, ал-Қудурийнинг ташиҳида айтилишича,

¹ مام فخر الدين الحسن بن منصور. فتوى قاضيخان. لبنان. دار الكتاب العلمية. 2009. ص.5.

² Асророва Л. Абу Ҳафс Кабир Бухорий ва Ҳанафий фикҳи. Тошкент. Ўзбекистон халқаро ислом академияси. 2021. С. 265.

³ Асророва Л. Абу Ҳафс Кабир Бухорий ва Ҳанафий фикҳи. Тошкент. Ўзбекистон халқаро ислом академияси. 2021. С. 265.

⁴ Asrorova L. Abu Hafs Kabir Buxoriy va Hanafiy fiqhi. Toshkent. O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi. 2021. S. 266

⁵ A. Juzjoniy. Islom huquqshunosligi, Hanafiy mazhabi va O'rta Osiyo faqihlari. Toshkent islom universiteti. 2002. S. 228.

Қозихон тўғрилаган нарса, бошқаларникидан устун туради, чунки у “фақиҳ финнафс”, яъни табиатан фақиҳдир¹.

Асарнинг яна аҳамиятли жиҳати бу фатво жанрида емас, балки мутун жанрида ёзилганлигидир. Унда келган масъалалар батафсил ёритилиб берилади. Бирор масъала юзасидан фақиҳлар ихтилоф қилган бўлса уларни ҳам баён етилади.

Асарда мавжуд масалаларни қуйидагича услубда тақсимлаш мумкин:

1. Ибодат масалалари.
2. Муомалот масалалари.
3. Уқубот (жиноят ва жазо) масалалари.

Биринчи қисмда асосан ибодат масалалари, яъни Аллоҳ билан бандалари орасидаги муносабатлар акс еттирилади ва у қуйидагича тақсимланди:

Покланиш китоби. (икки боб ўн саккиз фаслдан иборат)

Намоз китоби. (саккиз боб саккиз фаслдан иборат)

Рўза китоби (бир боб йигирма фаслдан иборат)

Закот китоби (ўн беш фаслдан иборат)

Ҳаж китоби (ўн тўрт фаслдан иборат)

Асарнинг қолган қисмлари ҳам ҳудди шундай боб ва фаслларга ажратиб чиқилган.



¹ А. Juzjoni. Islom huquqshunosligi, Hanafiy mazhabi va O'rta Osiyo faqihlari. Toshkent islom universiteti. 2002. S. 228.

CHAPTER
III

EPIGRAPHY AND ARCHITECTURE OF CENTRAL
ASIAN HISTORICAL MONUMENTS

III
BO'LIM

MARKAZIY OSIYO TARIXIY YODGORLIKLARI
EPIGRAFIKASI VA ARXITEKTURASI



ШАЙХ ХОВАНД ТАХУР ТАРИХИ ВА МАҚБАРАСИ ЭПИГРАФИКАСИ

Неъматулло Мухамедов,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси,
тарих фанлари доктори, доцент*

XVIII асрнинг иккинчи ярмида Тошкент шаҳри тўрт даҳага бўлинган. Манбаларда қайд этилишича, шимолий даҳа – Қафқол Шоший, жанубийси – Зангиота, шарқийси – Шайхонтаҳур ва ғарбийси – Шайх Зайниддин номлари билан эътироф этилган. Бироқ шаҳар аҳли ўртасида эса улар Себзор, Бешёғоч, Шайхонтаҳур ва Кўкча деб юритилган.

Тошкентнинг энг катта даҳаларидан бири Шайх Хованд Таҳур (ҳозирда Тошкентдаги туманлардан бири Шайхонтаҳур дейилади) номи билан аталади ва унинг мақбараси муқаддас зиёратгоҳга айланган. Шайх Хованд Таҳур ёдгорлик мажмуаси XIV асрда яшаган мутасаввиф олим Шайх Хованд Таҳур номи билан боғлиқдир. Шайх Хованд Таҳур XIII аср охирида (тахминан 1280-1290 йиллар) ҳозирги Тошкент вилояти Бўстонлик туманининг Боғистон қишлоғида ўз даврининг тасаввуф илми пешволаридан бири саналган Шайх Умар Боғистоний хонадонидида таваллуд топган. Онаси томонидан бобоси мавлоно Тожиддин Дарғамий ҳам кўзга кўринган дин пешволаридан эди.

Боғистон қишлоғи “боғлар ўлкаси” деб аталиб, у Тошкент вилояти Бўстонлик тумани Нанай ва Бурчмулла қишлоқлари оралиғида жойлашган. Бу ерда Боғистон Умар Валий мажмуаси ёки Мозори Шахмар бува зиёратгоҳи бўлиб, у Мозорсой ва Пском дарёлари кесишган жойда, қишлоқнинг ғарбий қисмида жойлашган¹.

Шайх Хованд Таҳур тариқат илмининг илк сабоқларини ўз отаси Шайх Умар Боғистонийдан олган. Шайх Умар Боғистонийнинг насабномасига қараганда, ўн олти ота-бобо билан пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломдан кейин чаҳорёрларнинг иккинчиси – Ҳазрат Умар ибн Хаттобга бориб туташади.

Бу ҳақда Мавлоно Муҳаммад Қозининг “Силсилат ул-орифин ва тазкират ус-сиддиқин” асарида ҳам таъкидланган: “*Бизнинг Ҳазрати Хожамиз (Хожа Аҳрор)нинг*

¹ Тошкент атрофлари бўйлаб – По окрестностям Ташкента – Round outskirts of town Tashkent / Составители: В. Артемьев, А. Урманова при участии Н. Нижневской, В. Газиева. -Тошкент: Ташкентбошпланлити, 2012. -Б.89.

оналари Хожя Довуднинг қизлари бўлган. У Шайх Хованди Тахурнинг ўғиллари бўлган. У зот эса Ҳазрати Шайх Умар Боғистонийнинг фарзанди. Улар эса ўн олти восита ила Абдуллоҳ ибн Умар разийаллоҳу анҳумага етишадилар. Хожя Довуднинг оналари эса ота тарафдан саййида (саййидзода) бўлган. Шайх Хованди Тахурнинг оналари ҳам саййидлардан бўлган”¹.

Шайх Хованд Тахурнинг дунёга келишлари ва исмлари ҳақида турли ривоятлар мавжуд. Шундай ривоятлардан бирини XVII асрда яшаб ўтган олим Шайх ас-Сиддиқий (ваф. 1087/1676) «Ламаҳот мин нафаҳот ал-қудс» асарида шундай келтиради: «Шайх Зайниддин Кўйиорифон Тошкандий айтганларки, фарзанд талаб бўлганлар бизнинг мазоримизни зиёрат қилиб, шу ерда Яратгандан фарзанд тиласа, албатта ниятига етгусидир».

Шунга биноан Шайх Умар Боғистоний умр йўлдошлари билан Шайх Зайниддиннинг мазорларига зиёратга келиб, қабрлари олдида Аллоҳ таолодан фарзанд сўраганлар. Вақт-соати келиб Аллоҳ таолонинг инояти билан улар фарзандли бўлишади. Шайх Умар уни Шайх Зайниддин мазорларига олиб борадилар. У ерда кабутарлар чақалоқни кўриб «ат-тахур, ат-тахур» деб сайрай бошлашади. Шайх Умар буни туғилган ўғлига башорат деб билади ва чақалоққа “Тахур” дея исм қўяди.

Мазкур тарихий воқеани рус шарқшуноси А.Семенов 1914 ва 1916 йиллари ёзган мақолаларида ҳам таъкидлаган. Шайх Умар чақалоқни Зайниддин мақбарасига олиб келганда, бу ерда юрган бир тўда каптарлар ҳавога кўтарилади ва уларнинг учиши, овозидан “тахур” сўзи қулоққа чалинади. Шайх Умар ўғлига қўйган Хованд исми ёнига Тахурни ҳам қўшади. Хованд сўзи “худованд” сўзининг қисқартмаси бўлиб, художўй деган маънони англатади. Шайх Хованд Тахур исмидаги калималар: «Хованд— «художўй, ходим»; Тахур — «ниҳоятда пок» дегани бўлиб, «ниҳоятда покиза ходим» ёки «ниҳоятда покиза ҳазрат» маъноларини ҳам англатади.

Ўрта аср тарихчиси Фаҳриддин Али Сафий Шайх Хованд Тахур ҳақида “...ўз отасининг тарбияти ва иноятининг сояси остида валоят аҳлининг олий даражасига етишди...”² деб ёзган. “Рашаҳот” асарида ёзилишича, Шайх Умар Валий Боғистоний камтарона ҳаёт кечириши билан одамларга ибрат бўлган. У деҳқончилик ва боғдорчилик ишлари билан шуғулланган ва ўз касб-коридан ҳалол тирикчилик қилган. У катта мулла ёки катта сўфий бўлишни ўзига шараф деб билмаган ва шуҳрат орқасидан қувмаган: оддий, бироқ ҳақиқий инсон бўлишга интиланганки, биз буни ўғли Хованд Тахурга қилган насиҳатидан кўрамиз.

Фаҳриддин Али Сафийнинг «Рашаҳот» китобида унинг ўз ўғли Хованд Тахурга айтган қуйидаги сўзларини келтиради: «Тахур, мулла бўлма, сўфи бўлма, у бўлма, бу бўлма, мусулмон бўл». Шайх Умар Валий Боғистонийнинг ушбу сўзлари айниқса, ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Ушбу насиҳат ўлароқ Шайх Хованд Тахур соҳиб каромат шайхлар орасида юксак мақомга эришган.

Шайх Умар Боғистонийнинг бирор бир асар ёки китоб битганлари ҳақида

¹ Мавлоно Муҳаммад Қози. “Силсилат ул-орифин ва тазкират ус-сиддиқин”. ЎзР ФА Шарқшунослик институти Қўлёзмалар фонди. Қўлёзма № 6114. -41а саҳифа.

² Маҳмуд Ҳасаний, Каромат Қиличева. Шайх Хованди Тахур. -Тошкент, 2004. –Б.11; Фаҳруддин Али Сафий. Рашаҳоту айни-ҳаёт (Оби ҳаёт томчилари) / Нашрга тайёрловчилар М. Ҳасаний ва Б. Умрзоқ. – Тошкент: Абу Али ибн Сино, 2004. -Б.271.

маълумот йўқ. Лекин у зотнинг ҳикматли сўзлари ёзма ва оғзаки ҳолда сақланиб қолган.

Шайх Хованд Таҳур аввал отасидан шариат ва тариқат билимларини ўрганади, мадрасада ўқийди. Кейинроқ билимини чуқурлаштириш мақсадида Аҳмад Яссавий авлодларидан бўлган Тенгиз Шайх олдига Туркистонга боради. Сўнг, Шайх Хованд Таҳур Бухорога йўл олади. У ерда ўша даврнинг машҳур олимлари билан мулоқотда бўлади ва Хожагон тариқати ҳақида билимларни чуқур эгаллайди. Бухородан Тошкентга қайтиб келиб, бу ерда отаси каби одамларга илму маърифат, дину диёнатни ўргатади. Отаси каби ҳалол меҳнат қилиб деҳқончилик, боғдорчилик билан шуғулланади.

Ҳозирда Шайх Хованд Таҳур мақбараси мавжуд бўлган ҳудудда унинг ўзи бир қанча дарахтлар, набототлар эккани ва у ерларни кўкаламзорлаштиргани, шу билан қадим Тошкентнинг янада обод бўлишига ҳисса қўшгани ривоятларда келтирилади.

Шайх Хованд Таҳур камтарона турмуш тарзи билан инсонларга ибрат намунаси бўлиш билан бирга қатор асарлар ҳам яратган. «*Рисола дар масойили шариат ва тариқат*» («Шариат ва тариқат масалалари ҳақидаги рисола»), «*Рисолаи даҳ шарт*» («Ўнта шарт ҳақида рисола»), «*Рисола дар аркони ислом*» («Ислом арконлари ҳақида рисола»), «*Рисола дар одоби тариқат*» («Тариқат одоби ҳақида рисола») каби асарлар унинг қаламига мансуб нодир манбалар ҳисобланади. Уларда ислом арконлари, инсоннинг покланиши ва камолга етиши, шариат ва тариқатнинг ўзаро муносабатлари баён этилган.

Шайх Хованд Таҳур ҳақидаги маълумотлар бир неча манбаларда учрайди. Улардан XV ва XVII аср бошларида битилган Сайид Абдулаввалнинг «*Масмуот*» («Эшитилганлар»), Муҳаммад Қозининг «*Силсилат ул-орифин*» («Орифлар силсиласи»), Али Сафийнинг «*Рашаҳот айнил-ҳаёт*» («Ҳаёт чашмасининг қатралари»), Шайх Сиддиқийнинг «*Ламаҳот мин нафаҳотил-қудс*» («Табаррук шабадалардан лаҳзалар»). Булардан ташқари XIX асрда номаълум муаллифнинг икки бетдан иборат рисоласи ҳамда Муҳаммаджон Ўразаевнинг «Ҳазрати Шайх Хованд Таҳур» номли бир бетли, ўзбек тилидаги маълумотлари ҳам мавжуд. 1915 йилда эса, А.А.Семенов «Тошкентлик Шайх Хованд Таҳур ва унга нисбат бериладиган кулоҳ» номли мақолани ҳам нашр эттирган.

XX асрнинг ўрталарида академик М.Е.Массон «Шайх Хованд Таҳур» ёдгорлик мажмуасида тадқиқотлар олиб борган ва ўзининг китобида Шайх Хованд Таҳур ва шу ном билан аталувчи ёдгорлик мажмуаси ҳақида маълумотлар берган. Ўзбек архитектори Абдужаббор Яҳёев ҳам мажмуадаги ёдгорлик биноларини ўрганиб мақолалар ёзган.

XIX асрда Шайхонтаҳур Тошкент шаҳрининг тўрт даҳасидан бири бўлган Шайхонтаҳур жанубдан Бешёғоч, Ғарбдан Кўкча, шимолдан Себзор билан чегараланган. Бу тўртала даҳа ҳам мингбошилар ёрдамида бошқарилган. XIX аср ўрталарида Шайхонтаҳурда учта дарвоза (Кўймас, Кўқон, Қашғар) 48 та маҳалла, 70 та масжид, 3 та мадраса бўлганлиги энциклопедик китобларда айtilган¹.

Шайх Хованд Таҳур мақбараси атрофининг ободонлашиб, кенгайиши бевосита Хожа Аҳрор фаолияти йилларига тўғри келади. Муаррих Муҳаммад Солиххўжанинг

¹ Тошкент. Энциклопедия. -Тошкент, 1984. -Б.398.

ёзишича, Шайх Хованд Тахур мақбарасининг шимол тарафидан суви жуда мазали ариқ оқиб ўтган. Ариқ бўйидаги бир туп чинор одамлар дам оладиган жой бўлиб, айрим беморлар шу чинор остига келиб, ният қилган ҳолда ариқдан сув ичганлар. Шайх Хованди Тахур қабри атрофи катта қабристон бўлиб, мақбара гумбазининг ғарб томонида, яъни қабристоннинг ўртасида бир неча хоналар ва ичида гумбаздан иборат пишиқ гиштдан қурилган чиллахона бўлган. Мазкур гумбазни Шайх Хованди Тахурнинг набираси Хожа Аҳрор бино қилдириб, унинг ўртасига бир тош лавҳ ўрнатган. Ўша пайтларда Шайх Хованди Тахур мақбарасидан то қабристонгача икки томони сарв дарахтли хиёбон бўлган¹.

Бу ердаги масжиднинг Хожа Аҳрор тарафидан икки бор таъмирлангани хусусида "Тарихи жадидаи Тошканд" асарида батафсил ёзилган. Жумладан, муаллиф шаҳардаги Эшонқули додхоҳ мадрасаси қурилиши ҳақида тўхталганда шундай ёзади: "Сигир йилида (1256/1839-1840 йил) Эшонқули додхоҳ (*Эшонқули Додхоҳ – Тошкент ҳокими Лашкар бекларбегининг тўнғич ўғли. Отаси Тошкентда ҳоким бўлиб турган йиллари Туркистонда ҳокимлик қилган. Тошкент шаҳрида Юнусхон мазори яқинида ўз ҳисобидан мадраса қурдирган*) ушбу [Шайхонтахур] даҳасида бир мадраса бино қилдики, унинг жойлашган ўрни олдин бир таноб шаръий келадиган ҳовуз бўлиб, Хожа Аҳрор валий унинг тўрт томонини жомеъ масжид ва ийдгоҳ қилган эди. Лекин [масжиднинг асл] иморати Шайх Хованд Тахур асрида [бино бўлган] эди. Улардан сўнг Хожа Аҳрор икки марта таъмирлаган. Ҳовузнинг ғарб томони бутунлай хонақоҳ ва унинг олди айвон эди. Ҳовузнинг қолган уч томони эса бутунлай айвон бўлиб, устунлари ва тўсинлари шамшод дарахтидан, устунлари остига эса Ҳазрат Нурота тоғларидан келтирилган мармартошлар қўйилган эди. Юнусхон подшоҳ [мақбараси] гумбази қулаган зилзилада [1245/1829-1830 йил] жомеъ масжид ва [унинг] тўрт томонидаги иморатлар ҳам вайрон бўлган эди².

Шайх Хованд Тахур мақбараси икки хонадан иборат. Биринчи хона (хилхона)да Шайх Хованд Тахурнинг қабри жойлашган. Бу қабр усти шўролар инқилобига қадар қабрпўшлар билан ёпиб қўйилар эди. Қабрнинг олд томонида сарв дарахти бўлиб, ҳозирги кунда у қуриб қолган. Хожа Аҳрор Валий томонидан қурдирилган мақбара ёмон ҳолга келиб, бузилиб кетгач, XVI асрда олдинги пойдевор устига қайта мақбара қурилади.

МАҚБАРАДАГИ ЭПИГРАФИК ЁЗУВЛАР

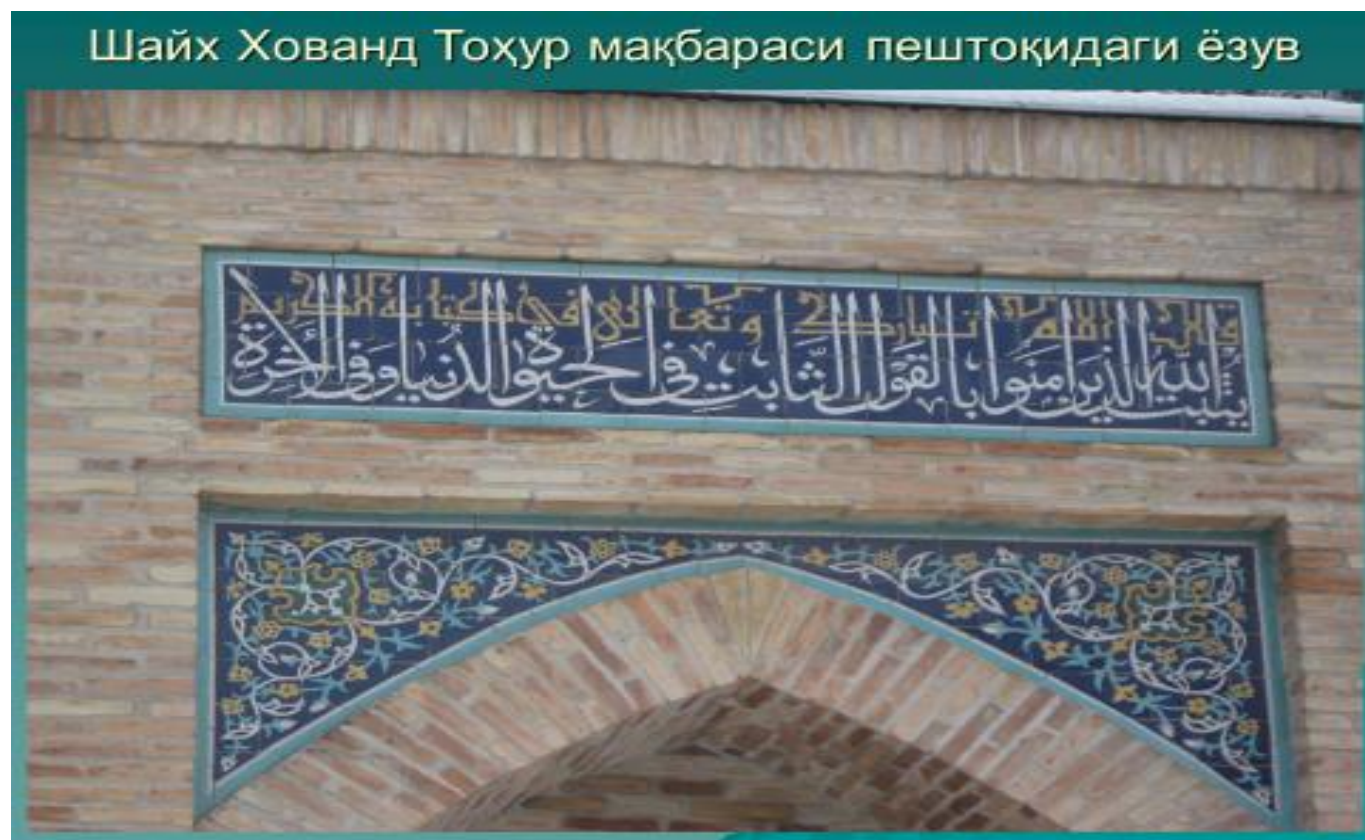
Шайх Хованд Тахур 756 ҳижрий йил (1355 й.) вафот этгандан сўнг у киши дафн этилган Шахристон ташқарисидаги ер мурид ва шогирдлари томонидан ободонлаштирилган ва қабристонга айлантирилган. Қабр устига XV асрда она авлодидан қариндош бўлмиш Хожа Аҳрор Вали тарафидан мақбара барпо этилган.

Шу мақбаранинг атрофида яна иккита мақбаралар қурилган: ғарб тарафда Юнусхон мақбараси – Тошкент ҳокими, Бобурнинг она тарафдан бобосига бағишланган, XVI асрда қурилган ва шимолий тарафда жойлашган яна бир мақбара

¹ Султонов Ў. Муҳаммад Солиххўжа ва унинг "Тарихи жадидаи Тошканд" асари. -Тошкент: "Ўзбекистон", 2007. -Б.174-175.

² Султонов Ў. Тошкент масжидлари тарихи. –Тошкент: "Янги аср авлоди", 2010. -Б.38.

Қалдирғочбий номи билан машхур. Археологик қазилмалар вақтида топилган ноёб қурилиш ашёларига ва бинонинг меъморий геометрик ечимига қараб, ёдгорлик XIV асрда қурилган деб тахмин қилиш мумкин.



Мақбаранинг бош пештоқига кўк фонга оқ рангли сулс хатида Қуръони каримдаги “Иброҳим” сурасининг 27-ояти битилган. Тепасида сарик рангли куфий



хатида: *قال الله تبارك و تعالى في كتابه الكريم* - “Аллоҳ таборак ва таоло ўзининг улуг Китобида айтди”, деб ёзилган. Хаттот – Ҳабибуллоҳ Солиҳ¹.

Эпиграфик матн:

يُنَبِّئُ اللَّهُ الَّذِينَ ءَامَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ

“Аллоҳ имон келтирганларни дунё ҳаётида ҳам, охирада ҳам устувор Сўз (имон калимаси) билан собитқадам қилур”.

Мақбара пештоқининг ўнг томонидаги кўк фонга оқ рангли сулс хатида Қуръони каримдаги “Бақара” сурасининг 269-оятидан парча битилган. Тепасида сариқ рангли куфий хатида ҳадислар бошланадиган формула битилган: *قال رسول الله* - “Аллоҳнинг расули (унга Аллоҳнинг салаоти бўлсин) деди”, деб ёзилган. Албатта, бу – хато. Зеро, оятда гап Аллоҳ номидан келмоқда. Хаттот – Ҳабибуллоҳ Солиҳ².

وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا

Кимга ҳикмат (пайғамбарлик ёки Қуръон илми) берилган бўлса, демак, унга кўп яхшилик берилибди.



Мақбара пештоқининг чап томонида кўк фонга оқ рангли сулс хатида ҳадис битилган. Тепасида сариқ рангли куфий хатида: *صلى الله عليه وسلم* - “Унга Аллоҳнинг салаоти ва саломати бўлсин”, деб ёзилган. Хаттот – Ҳабибуллоҳ Солиҳ³.

¹ Architectural epigraphy of Uzbekistan. Tashkent city / Ф.Абдухаликов, Э.Ртвеладзе, А.Ҳакимов, Б.Абдухалимов, Б.Бобожонов, А.Мансуров, А.Маннонов, Н.Мухамедов, А.Раҳимов К.Раҳимов, Ш.Воҳидов (ўзбек, рус ва инглиз тилларида). -Tashkent: “Uzbekistan Today”, 2016. -Б. 297.

² Ўша адабиёт. –Б.298.

³ Ўша адабиёт. –Б.299.



فzوروا القبور فانها تذكركم الآخرة

Қабрларни зиёрат қилинглaр! Чунки у сизга охиратни эслатади.

Қабр тошининг узунчоқ икки ён томонига сулс хатида Қуръони каримдаги “Юнус” сурасининг 62-ояти битилган¹.

أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

Огоҳ бўлингизки, албатта, Аллоҳнинг валийлари(дўстлари)га хавф йўқдир ва улар ташвиш ҳам чекмаслар.

Қабр тошининг кўндаланг томонида марҳумнинг исми, туғилган ва вафот санаси сулс хатида ёзилган. Юқори қисмининг икки ён томонида эса

¹ Ўша адабиёт. –Б.301.

البقاء لله، الملك لله – “Боқийлик – Аллоҳга хос”, “Мулк – Аллоҳники” калималари ёзилган.



شيخ خواند طهور ۱۲۷۹- ۱۳۵۵

Шайх Хованд Таҳур (1279–1355)

Иккинчи хона (хилхона)да ўзларини Шайх Хованд Таҳур авлодидан ҳисоблаган XVIII асрнинг иккинчи ярмида Тошкент ҳокимлари бўлган Юнусхўжа ва унинг ўғли Султонхўжаларнинг қабрлари мавжуд. Иккинчи хонада эпиграфик ёзувлар йўқ.

1910-1912 йилларда мақбара наманганлик Ҳожимат эшон маблағи эвазига қайта таъмирланган, гумбази темир билан қопланган.

Мазкур мақбара масжид, мадраса, чиллахона, қабристондан иборат бўлган ва зилзилалар натижасида бузилиб кетган ёдгорлик мажмуасининг бир қисми ҳисобланади. 1996 ва 2009 йилда мақбара қайта таъмирланган.

Хулоса қилиб айтганда, Тошкент шаҳри Шайхонтоҳур туманида жойлашган Шайх Хованд Таҳур мақбараси муқаддас зиёратгоҳга айланган. Ушбу ёдгорлик мажмуаси асрлар давомида Марказий Осиёдан ташриф буюрувчи зиёратчилар билан гавжумдир. Зеро, ушбу минтақа аҳолиси доимий равишда зиёрат учун борадиган муқаддас қадамжолар, руҳий покланиш ҳамда маънавий юксалиш масканлари ҳисобланади.

Бугунги кунда Шайхонтоҳур мажмуаси ҳудудида Ўзбекистон халқаро ислом академияси жойлашган. Шайх Хованд Таҳур ёдгорлик мажмуаси ва бу ердаги осори атиқалар халқимиз тарихи, руҳий оламининг бойлиги, ниҳоят, минтақа ислом маданиятида ўзига хос ўрин эгаллашидан далолат беради.

“МУХТАСАРУЛ ВИҚОЯ” АСАРИНИНГ ТУРКИЙ ҚЎЛЁЗМАЛАРИ

Неъматулло Насруллаев,

ЎзХИА “Ислом тарихи ва манбашунослиги IRCICA”

кафедраси доц. в.б., т.ф.н.

Убайдуллоҳ ибн Масъуд Тожуш шариа ал-Бухорий (ваф. 747/1346) Туркистонлик уламолар оиласига мансуб. Ота тарафдан бобоси “Тожуш шариа” Умар; Она томондан бобоси, “Бурҳонуш шариа” Масъуддир. Садруш шариатул аввал – Аҳмад ибн Убайдуллоҳ ҳам она ҳам ота томонидан дадасидир. Дадаси ўзи учун ёзган “Виқоя” китобининг маъноларини очиб, унга “Ниқоя” номини берган¹.

Муаллиф Бухородан етишиб чиққан машҳур факихлардан бири ҳисобланади². Кафавий (ваф. 990/1582)нинг айтишига қараганда, бу асар “Ал-Ҳидоя”, “Ал-Фатаво”, “Ал-Воқеот” масалаларидан танлаб ёзилган. Муаллиф Маҳмуд ибн Аҳмад Маҳбубий невараси Убайдуллоҳ ибн Масъуд Маҳбубий учун оз-оздан ёзар, невараси эса, ҳар бир ёзилган қисмни ёд олар эди. Китоб тугуганда эса, бўлажак олим асар матнини тўлиқ ёд олишга эришган. Бу ҳақда Убайдуллоҳ ибн Масъуд Маҳбубий ушбу асарга ёзган “Шарҳул Виқоя” асарида бундай дейди: Бу бобом ва биринчи устозим Маҳмуд ибн Садруш шариа менинг ёдлашим учун ёзган “Виқоятур-ривоя фий масоилил Ҳидоя” (Ҳидоя масалаларида ривоятларни асровчи) асарининг ёпиқ ўринларини очиш бўйича ёзилган шарҳдир. Бобом уни бир сабоқ - бир сабоқ қилиб ёзар, мен эса ёдлаш майдонида бир чопиш - бир чопиш қилиб ўзлаштирар эдим. Ҳатто китоб ёзилишининг тугаши билан менинг ёд олишим бир вақтга тўғри келди...³.

“Мухтасарул Виқоя” матни фикҳий матн китоблари ичида ўзининг қисқалиги, мўъжазлиги билан ажралиб тургани учун “Мухтасарул Виқоя” номи билан танилган. Асар матни кўп ҳолларда “Ан-Ниқоя” (“Ан-Нуқоя”, “Ниқоятур ривоя”, “Ниқоятул Виқоя”) номлари билан ҳам учрайди.

Абдулҳай Лакнавийнинг берган маълумотига кўра: “Убайдуллоҳ ибн Масъуд “Мухтасарул Виқоя” асарининг муаллифи сифатида илмнинг барча томонларини қабул қилган имом, шариат қонунларининг соқчиси, ақлий ва фаръий муаммолар устои ва қасқартирувчиси, ақлий ва нақлий фанлар олими, фикҳ, усули фикҳ билимдони, мантикий, муҳаддис, муфасссир, тилшунос, мутакаллим, адиб, улуғ қадр манзилат ва юксак мақом эгаси, илму адаб билан тўлиб тошган, мажду азамадни ота-боболаридан мерос қилиб олган зот эди”, деб таърифлайди.

Муаллиф ўз мухтасарининг муқаддима қисмида: “Кимки “Ал-Ҳидоя” масалаларини ўзида ҳозир бўлишини яхши кўрса, унга “Ал-Виқоя”ни ёд олиш лозим бўлади. Кимники вақт шошилтирса, диққат эътибор тизгинини ушбу “Мухтасар”ни ёд олишга бурсин”⁴.

¹ Ekrem Bugra Ekinci. Islam Hukuku Tarihi. – Istanbul: Ari Sanat Yayınevi, 2015. 2. Baskı. – S. 191.

² Ahmet Ozel. Hanefi Fikh Alimleri. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006. 2. Baskı. – S. 80.

³ Убайдуллоҳ ибн Масъуд ибн Тожуш шариа. Шарҳул виқоя маъна умдатир ривоя. – Лакнау: “Юсуфий”, 1327. – Б. 50.

⁴ Убайдуллоҳ ибн Масъуд ибн Тожуш шариа. Мухтасарул Виқоя фий масоилил Ҳидоя. – Қозон: 1911. – Б. 3.

Ҳанафий мазҳабида “Ал-Ҳидоя”, “Мухтасарул Қудурий”, “Виқоятур ривоя” ва шу асосда яратилган “Мухтасарул Виқоя”, “Канзуд дақоик”, “Ал-Мухтор”, “Мажмаул баҳрайн” ва “Мултақили абхур” асарлари мўътабар ва эътимодли матнлар ҳисоблангани учун бу матнларга битилган шарҳлар ҳам жуда кўпчиликлари ташкил этади. Бу матнлар орасида сўзсиз “Мухтасарул Виқоя” асарига ёзилган шарҳлар ҳам мавжуд.

“Мухтасарул Виқоя” асарлар давомида мадрасаларда дарслик сифатида ўқитилиб келинган. Унга нисбатан давр фақиҳларнинг эътибори юксак даражада бўлган. Шу боисдан унга ўндан ортиқ шарҳлар битилгани ҳақидаги маълумотни беради, “Кашфуз зунун” асари муалифи Ҳожи Халифа. Лекин, охириги олиб борилаётган тадқиқотлар натижасига кўра, асарга ёзилган шарҳларнинг сони бир мунча кўп эканини тасдиқламоқда¹. Асарнинг энг биринчи шориҳи сифатида муаллифнинг ўзини кўрсатиш мумкин.

Убайдуллоҳ ибн Масъуднинг “Мухтасарул Виқоя” асари кўплаб мусулмон мамлакатларида, шунингдек, Ўрта ва Марказий Осиё минтақасида амалда ундан кенг фойдаланиб, мадрасаларда асосий дарсликлардан бири сифатида ўқитилиб келинмоқда. Кучли эҳтиёж сабаб асар матни котиблар томонидан қайта-қайта кўчирилиб, унинг кўплаб нодир қўлёзма нусхалари бугунгача сақланиб қолган.

Ҳозирда биргина Абу Райҳон Беруний номидаги Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти² қўлёзмалар хазинасида “Мухтасарул Виқоя” асарининг бир неча юзлаб матн, шарҳ, ҳошия, таржима нусхалари мавжуд эканини кўрсатди. Улар минтақа ҳудуди ва унга қўшни ўлкаларда кўчирилган қадимий ва ноёб нусхалар ҳисобланади.

ЎЗР ФА ШИ “Асосий” қўлёзма ва тошбосмалар бўлими, шунингдек, институт таркибидаги “Ҳамид Сулаймон” фонди ҳамда, “Дублет”, “Махсус” бўлимларидан “Мухтасарул Виқоя” асарининг жами 194 та қўлёзма ва 137 та тошбосма нусхалари топилди. Бугунги кунда фонднинг “Асосий” бўлимида “Мухтасарул Виқоя”нинг жами 194 та матн қўлёзма нусхаси сақланади. “Асосий” фонд тошбосмалар орасида “Мухтасарул Виқоя” асарининг жами 221 нусхаси мавжуд эканини кўрсатди. “Дублет” фонди қўлёзма китоблар орасида “Мухтасарул Виқоя” асарининг турли даврларда кўчирилган жами 137 та нусхаси бор. “Дублет” тошбосма китоблар орасидан асарнинг 92 та нусхаси сақланади. Шунингдек, Ҳамид Сулаймон фондидан ҳам “Мухтасарул Виқоя”нинг жами 105 та қўлёзма ва 84 та тошбосма нусхалари мавжуд экани аниқланди. Қўлёзма ва тошбосма нусхалар орасида кўп тарқалгани “Мухтасарул Виқоя”нинг матни ҳисобланади.

Ҳозирда ҳанафий олимларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилиш ва илмий танқидий матнларини яратиш, уларни нашр этишга бўлган эҳтиёжининг қондирилиши, асл матнларга қизиқиши юқори бўлган ёш авлодга мафкуравий ва маърифий манбалар бўлиб хизмат қилмоқда.

Шулардан келиб чиқиб, “Мухтасарул Виқоя”нинг арабча матни таржималари устида иш олиб бориш анча аввал бошланган дейиш мумкин. Албатта бу асарнинг

¹ Илмий изланишлар давомида бугунгача асарга ёзилган шарҳларнинг ўттиздан зиёди аниқланди ва бу кўрсаткич янада охирига бормоқда.

² Кейинги ўринларда ЎЗР ФА ШИ тарзида берамиз.

таржималари дастлаб форс тилида амалга оширилган. Масалан, тошбосма усулидаги мана шундай форсча таржима 1901 йилда Тошкент шаҳридаги О.А.Порцев матбаасида чоп этилган бўлиб, бу китоб домла Шамсий Охунд ибн Ниёз Муҳаммад томонидан Эшон Тиллохўжа илтимосига биноан таржима қилинган.

“Мухтасарул Виқоя”нинг мана шундай таржималари Усмонли турк империяси бошқарувининг Ойдинўғиллари замонида Давлеўғли Юсуф томонидан ҳам назмда чоп этилган¹.

Ўзбекистонда “Мухтасарул Виқоя”нинг ўзбек тилидаги таржимаси мустақилликнинг дастлабки йилларида ўқувчилар қўлига етиб борган эди². Таржимонлар XIX аср охирларида чоп этилган Шаҳобиддин ибн Абдулазизнинг туркий таржимасини таянч манба қилиб олганлар. “Мухтасарул Виқоя” таржимасида таржимон “Намоз китоби”ни фақат бўлимларга ажратиб ёритган³. Унга кўра, Намоз китоби фақат 21 бўлимда ёритиб берилган. Фақиҳ ибни Масъуднинг маҳорати туфайли йирик асар мухтасар ҳолда тушунтирилган. Китобнинг мухтасарлиги намоз бобида ҳам кўзга ташланади. Бурҳониддин ал-Марғинонийнинг “Ҳидоя” асарида намоз масалаларига бағишланган китоби жами 24 боб, 9 фаслдан иборат эди. Бу манба асосида тузилган “Мухтасарул Виқоя” асарида эса, бу тартиб бир оз фарқли кўринишга эга.

“Мухтасарул Виқоя”нинг туркий тилдаги яна бир таржимаси Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа томонидан “Мажмаул Мақсуд” номи билан таржима қилиниб, XX асрнинг ўн еттинчи йилларигача “Мажмаул Мақсуд” ёки “Мухтасарул виқояи туркий” номи билан икки марта ва икки жилдда нашр этилган. Ушбу китобнинг таржимаси биринчи марта бир жилдда 1996 йил “Адолат” нашриёти томонидан босмадан чиқарилди. Муаллиф китобни ўз мухлисларининг илтимос ва талабларига кўра амалга оширганини, туркий тилда шарҳ таржима қилганини эътироф этади. Мақсудхўжа ўз шарҳида эллиқдан зиёд фикҳий манбалардан фойдаланиб, муҳим ва керакли бўлган масалаларни кенгроқ очиб беришга ҳаракат қилган. Бу асар ҳозирда ўзбек тилига таржимаси бўлган энг обрўли фикҳ илмига оид манба бўлиб келмоқда.

Марҳум Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф ҳазратлари ҳам, “Мухтасарул Виқоя”да келган масалаларни бошқа манбалар билан бойитиб, замонавий китоблардан фойдаланган ҳолда келтиришга ҳаракат қилган⁴. Китоб номи “Кифоя” (Шарҳи “Мухтасарул Виқоя”) деб номланган.

“Назми Мухтасарул Виқоя” номи билан чоп этилган навбатдаги туркий таржима Раҳимхўжа ибн Алихўжа Эшон Шоший томонидан таълиф этилган⁵.

¹ Osman Keskioglu. Fiqh Tarihi ve Islam Hukuku. – Ankara: Ayyildiz Matbaasi A.S., 1984. – S 105.

² Мухтасар. (Шариат қонунларига қисқача шарҳ). Нашрга тайёрловчилар: Зоҳидов Р, Деҳқонов А. - Тошкент: Чўлпон, 1994. – Б. 5.

³ Ўша китоб, – Б. 20-59.

⁴ Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Кифоя (Шарҳи Мухтасари Виқоя). Ж. I. -Тошкент:Шарк, 2008. – Б. 63.

⁵ Мухтасар ал-Виқоя фи масоил ал-Ҳидоя лил алломату Садр аш-Шариъа. Назми Мухтасари туркий мин танзимот. Мутаржим: Аҳқорул ибод Раҳим Хўжа ибн Али Хўжа Эшон Шоший. Жами 358 бет. Лохтин матбааси. Тошкент шаҳри, 1888 йил, 30 июнь. Саҳифалар тўртбурчак рамка ичига олинган. Ўз ўрнида у яна уч қисмга ажратилган. Дастлаб юқорида асар матни йирик настаълиқ хатида берилади кейин тагидан икки устунга ажратилган ҳолда матннинг туркий таржимаси назм кўринишида сўнг ён томонда матннинг туркий таржимаси келиб, унинг ўрта қисмида тартиб рақамлари учун канверт шаклида жой қолдирилган. Мукова

1251/1835 йили Тошкент шаҳрида таваллуд топган Раҳимхўжа ибн Алихўжа Эшон Шоший ёшлигидан араб, форс тиллари, адабиёти ва тарихига қизиқиб, дастлабки таълимни ўз шаҳрида эгаллаган. Кейин Бухорога бориб, у ердаги мадрасаларнинг бирида таҳсил олган. У ҳаёти давомида тафсир, ҳадис, илми адаб, фикҳ, сарф, наҳв, риёзат ва бошқа илмларни пухта ўрганган. Раҳимхўжа “Хатмий” таҳаллуси билан шеърлар битган. У Тошкент шаҳрининг “Себзор” даҳасида бироз вақт қозилик мансабида фаолият юритган.

Диний адабиётлар орасида бадиий аҳамият касб этган асарлар камлигини ҳисобга олсак, “Назми Мухтасарул Виқоя” ва бошқа шу руҳдаги асарларни илмий тадқиқ этиш ҳамда уларни ҳозирги ўқувчи тушуна оладиган даражада тақдим этиш ниҳоятда зарур. Бу асар ва унинг муаллифи ҳақидаги дастлабки маълумотлар таниқли манбашунос олим Маҳмуд Ҳасанов томонидан амалга оширилган¹.

Раҳимхўжа Эшон 1901 йили аввал Тошкентда, 1906 йили Самарқандда Масъуд ибн Юсуф Самарқандийнинг форсий тилдаги “Солату Масъудий” асарини ўзбек тилига таржима қилиб нашр эттирган. Ушбу таржима кейинчалик олим вафотидан сўнг яна 1910, 1911, 1917 йиллари Тошкент шаҳридаги матбааларда юзлаб нусхаларда нашр этилган². Раҳимхўжа Эшон Убайдуллоҳ ибн Масъуднинг “Мухтасарул Виқоя” номли арабча фикҳ илмига йўналтириб ёзилган асарини ўзбек тилига назмий йўл билан ўгиришга муваффақ бўлди³.

Таржима 1887 йил уч ой ичида ёзиб тугатилган. Лекин бу таржимадан Раҳимхўжанинг кўнгли тўлмай, матн устида янада чуқурроқ изланишлар олиб бориш кераклигини тушуниб етади⁴. Ниҳоят 54 ёшга етганида саккиз минг байтдан зиёдроқ шеърый матн таржимасини тугатади.

Бу туркий назмнинг дастлабки нашри 1888 йилда Тошкент шаҳрида амалга оширилган⁵. Бундан ташқари, бу асар нашри 1890, 1896 йиллардан бошланиб, то 1904 йилга қадар давом этиб турди. Раҳимхўжа ибн Алихўжа Эшон Шоший 1908 йил 73 ёшида вафот этди. Асарнинг кирилл алифбосига ўгирилган табдил нашри аллақачон ўқувчилар қўлига етиб борган⁶.



қалин картондан ясаиб, сарик, лабагиси эса қизил рангда. Барча саҳифалар бинафша (унинг сарик, оқ, оч қизғиш в.х.кз лари ҳам мавжуд) рангда

¹ Маҳмуд Ҳасаний. Шарқшунослик. Илмий тўплам. -Тошкент:Фан, 2013. – Б. 146-150.

² Абдулла Носиров. Тошкент олимлари ва шоирлари. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалар маркази. Қўлёзма. Р:13407. III-Жилд. – В. 466.

³ ЎзР ФАШИ. Босма: 12696. Яша мазкур фонднинг – 6104; 10203; 10537; 12696; 12517 каби тартиб рақамлари остида мазкур нусханинг турли йилларда нашр этилган босма китоблари сақланиб келинмоқда.

⁴ Мухтасар ал-Виқоя фи масоил ал-Ҳидоя лил аллома Садр аш-Шариъа. Назми Мухтасари туркий мин танзимот. Ахқорул ибод Раҳим Хўжа ибн Али Хўжа Эшон Шоший. – Тошкент: Лохтин, 1888. – 396 б.

⁵ Назми Мухтасари туркий мин танзимот. Ахқорул ибод Раҳим Хўжа ибн Али Хўжа Эшон Шоший. – Тошкент: Лохтин, 1888. – 358 б., Назми Мухтасари туркий мин танзимот. Раҳим Хўжа ибн Али Хўжа Эшон Шоший. – Тошкент: В.И. Ильин, 1900. – 408 б.

⁶ Мухтасар ал-Виқоя назми. Нашрга тайёрловчи: Насруллаев Н.Ҳ. – Тошкент: Ҳилол, 2016. – 287 б.

CULTURAL AND MEMORIAL COMPLEXES OF SHAYKH 'UMAR VALI AND HIS DESCENDANTS

КУЛЬТОВО-МЕМОРИАЛЬНЫЕ КОМПЛЕКСЫ ШАЙХА УМАРА ВАЛИ И ЕГО ПОТОМКОВ

Абдуманноп Зияев,

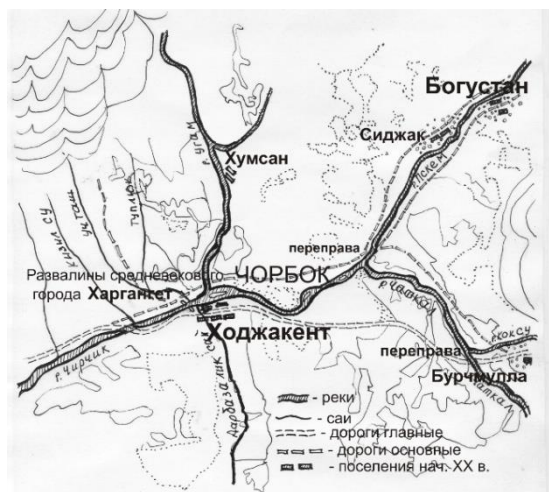
ведущий научный сотрудник Института искусствоведения Академии наук Республики Узбекистан, доктор архитектуры (DSc)

В северо-западной части Ташкентской области существует группа исторических памятников, включавших в себя мавзолеи святых старцов и «кадам жои», связанных с именами и деятельностью первых проповедников ислама. Здесь формировались культовые центры, которые нынче являются местами паломничества населения с ближних и дальних территорий.

Кроме того, со времени средневековья на этих территориях сохранились топонимические названия, которые непосредственно отражают своеобразное культовое прошлое этих заселенных зон, одновременно подчеркивая исключительность возникшего здесь теологического феномена. В частности, нуждаются в более глубоком уяснении и переосмыслении названия: Бричмулла (вершина образованности); Чарвак (историческое название – ЧорБок); Богистон (возможно – БоКистан); Ходжакент (город Ходжей) (рис. 1).

Рис. 1. Схема района верховьев р. Чирчик в период позднего средневековья.

Составлено на основе съемки местности нач. XX века.



К числу исторических памятников с мавзолеями святых старцов можно отнести мемориальные комплексы Шайха Умара Вали, Шайхонтохура и другие культовые здания, возведенные Шайхом Ходжа Ахрар Вали в Бокистане и Ташкенте. В течение нескольких столетий их просветительские и теологические учения оказывали огромное влияние на духовно-нравственное воспитание населения, а строительная деятельность способствовала

формированию архитектурных ансамблей, украшавших ряд городов Средней Азии.

Еще в начале XX века один из знатоков истории среднеазиатской географии Н.Г. Малицкий назвал поселение Ходжакент – маленьким центром мусульманской учености. Подобная характеристика в действительности могла быть отнесена ко всем святым местам верховья Чирчика¹.

В частности, к селению Богистан, где в период средневековья родилась и проживала, почитаемая исламским миром Мовераннахра, династия крупных богословов – Шайх Умар Вали, и его потомков – Шайх Ховенди Тохур

¹ Буряков Ю.Ф. Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса. – «Фан», Ташкент, 1975. с.82

(Шайхонтохур), Шайх Дауд и Шайх Ходжа Ахрар Вали. В память этих четырех великих правоверных людей, низменная местность в районе слияния рек Чаткал и Пскем была названа ЧорБок (четыре бессмертных), увековечивающая эту территорию как их родину.

Поселение Богистан и его Шайхи

Одним из самых влиятельных духовных деятелей средневекового Бокистана принято считать Шайха Умара Вали. Однако, основатель этого рода в данном регионе считается Шайх Булгар, являвшийся отцом Шайха Умара Вали. Могила и кладбище, называемые «мазар Булгар ота», многие века являлись местом паломничества. Расположены они были в урочище Тепар - в 30 км от Бокистана.

Предполагается, что родословная этой знаменитой династии берет начало от потомка Халифа Омара (Умара) - Абдуллы, а через 16 колений родился в Богистане Шайх Умар Вали. У сына этого Шайха - Шайх Хованди Тохур было несколько детей, а у одного из них Ходжа Дауда имелась дочь. Она в 1404 году родила правнука Шайха Ховенди Тохура, будущего знаменитого религиозного и государственного деятеля XV века – Шайха Убайдуллы Ходжа Ахрара Вали.

Не менее знаменита родословная Шайха Убайдулла Ходжа Ахрара Вали со стороны отца – Шайха Ходжа Махмуда. По письменным источникам известно, что она берет начало с X века, и связана с жившим в Багдаде Ходжа Шихабaddin Багдадий, который прибыв в Бинкет (Ташкент) стал учеником Абу Бакра Каффаль Шаши. От учителя, возможно, Ходжа Шихабaddin Багдади получил знания по теологии и заодно по металлургии, что, возможно, привело его к верховьям Чирчика, к рудникам Бричмуллы, Угама и др.

Отец Шайха Ходжа Ахрара – Шайх Ходжа Махмуд являлся владельцем крупных земельных угодий, рудников, был состоятельным купцом на базарах Ташкента и Ходжикет базарбаши, влиятельным предпринимателем в деятельности двух металлургических кварталов Ташкента – Дегрез и Ахангузар (8, 234).

Одновременно, Шайх Ходжа Махмуд был руководителем ордена Накшбандия в Ташкентском регионе, и на правах вакфа распоряжался доходами от земель вдоль Чирчика - в границах от Келеса до Богистана и далее выше по Пскему (8, 234).

Вероятно, на первых порах могила святого Шайха Умара Вали не имела крупных надстроек - в виде здания мавзолея. Традиционно устанавливался надгробный камень «кайрак», на котором вырезались сведения о покойнике (рис. 2).

Строительная деятельность Шайха Ходжа Ахрара Вали в Богистане могла быть осуществлена в период занятия им высокого поста при дворе Темуридов. Тогда же, вероятно, в 1480-х годах, на средства Шайха Ходжа Ахрара были осуществлены постройки мавзолея, зияратхоны и мечети на территории, где похоронены его дед Шайх Дауд и прапрадед Шайх Умар Вали, что способствовало превращению мазара в культово-мемориальный комплекс (рис. 2). Были посажены деревья,



Рис. 2 Надгробный камень (кайрак) высотой 93 см, принадлежавший одному из родственников Шайха Ходжа Ахрар Вали, похороненного в 1408/9 г.

возможно существовал караван-сарай, где могли на ночлег или на более продолжительный срок останавливаться паломники или торговцы, следовавшие в Семиречье и обратно.

В саду при комплексе до сегодняшнего дня сохранились несколько деревьев пяти - шестивекового возраста, свидетели тех давних событий.

В XVI–XVIII веках мемориальный комплекс Шайха Умара Вали теряет былую ухоженность и постепенно приходит в упадок. Отсутствовала финансовая поддержки для ремонта, т. к. большая часть вакуфных земель выделенная Шайхом Ходжа Ахраром Вали была конфискована правителями династий Шайбанидов, затем казахского рода Большой Жуз и Джунгар из западного Китая.

Определенный прогресс в жизни Богистана и его окрестностей связан с приходом к власти в Ташкенте и его регионе Юнусходжи, являвшимся потомком Шайхонтохура.

Возможно, при его участии были восстановлены мавзолей, мечеть и другие объекты мемориального комплекса в Богистане. Вероятно, эти работы не имели капитального характера, лишь способствовали ремонту разрушенных частей зданий, а также благоустройству территорий.

К началу XX века в Богистане имелось 160 дворов, а население приблизительно составляло 1000 человек. В эти же годы здесь еще было сохранено в первозданном виде надгробие отца Шайха Ховенди Тохура и прадеда Шайха Ходжа Ахрара Вали – Шайха Умара Вали. Располагалось оно почти в самом начале селения, юго-западной ее части.

К югу от мазара Шайха Умара Вали рос сад со старыми многовековыми деревьями. Некоторые стволы орешин этого сада достигали больших размеров и имели крупные дупла. Из всех них выделялась размерами лиственница (саур-арча), имевшая диаметр ствола 75 см.

По сведениям местных старожил эта арча росла рядом с могилой внука Шайха Умара Вали – Дауда, который приходился дедом Шайха Ходжа Ахрара Вали. Само захоронение было выложено из жженого кирпича размерами 25х25х5 см.

Гробница Шайха Умара Вали была устроена на возвышенной местности и имела надгробие из кирпича немного уменьшенных размеров – 23х23х4,5 см. Около могилы Шайха Умара Вали лежали три надгробных камня, типа кайрака, каждый размером около одного метра по высоте (рис. 3).

Это были специальной формы камни, на поверхности одного из которых вырезан памятный текст, о некоем Азиз Ходже (вероятно, родственнике Шайха Умара Вали) с датой 1408/9 г. Два других надгробных камня, были вывезены в 1937 году работниками местных органов (по сообщению информаторов) (рис. 3).

Вблизи гробницы Шайха Умара Вали (к концу 1950-х годов) еще находились остатки развалившегося здания, сведения о котором у местных жителей не сохранились. Возможно, это были развалины зияратхоны или чилляхоны при могиле святого Шайха, которые пролежали в таком виде уже несколько столетий.

В 1950-х годах к северу от захоронения Шайха Умара Вали располагались кладбище и два здания - зиятатхона и мечеть. По сведениям местных жителей, построены они были недавно (в 1930-40-х гг.) с использованием строительных

материалов от разобранных старых культовых сооружений, в частности, деревянных колонн, балок перекрытия и жженого кирпича (рис. 3).

Поселение Богистон как и другие исторические населенные пункты верховьев Чирчика претерпели идеологическое воздействие коммунистического строя. Начало было положено в 1930-40-х гг., когда были закрыты мечети и существовал запрет на функционирование культово-мемориальных комплексов и святых мест (кадамжой).

Рис. 3 План расположения основных объектов мемориального комплекса

Шайха Умара Вали на начало XX века.



Касаясь состояния комплекса Шайха Умара Вали в Богистане в период 1930-80-х гг., вполне вероятно, здесь не было денежных средств на сохранение культово-мемориальных зданий, и они постепенно разрушались. Попытки местного населения в поддержании культа гробницы затруднялись яркими нападками к личности Шайха Ходжа Ахрара Вали со стороны тогдашних руководящих органов. Несмотря на атеистические воздействия, местные жители считали своим долгом почитать память этих святых предков, т.к. за период многих веков это представление прочно вошло в их сознание как богоугодность.

Вместо заключения

К сегодняшнему дню, кардинально изменилось отношения населения и властей к духовному и культовому наследию прошлого. В результате проведены реконструктивные работы по многим мемориальным объектам Ташкента и Ташкентской области (рис. 4).

Рис. 4. Мемориальный комплекс Богистане. Захоронения Шайха Умара Вали. Фото 2016 г

Одно из ведущих мест по праву занимает Богистан и расположенный здесь мемориальный комплекс Шайха Умара Вали – входящий в число наиболее значительных историко-культурных центров средневековья.

Это требует привести центр духовности Богистан в состояние, *позволяющее со всей доступной полнотой судить о его высоком предназначении в современной идеологии государства.*



В

ХИВА МАДРАСАЛАРИДА КЎЧИРИЛГАН ҚЎЛЁЗМАЛАР ҲАҚИДА

Ҳамидилло Муродиллаевич Лутфиллаев,
ЎзР ФА Шарқшунослик институти катта илмий ходими

Маълумки, Хоразм жаҳон цивилизациясининг энг қадимги ўчоқларидан биридир. Бу муқаддас ўлка минг йилларга бориб тақаладиган бой тарихи, юксак маданияти, илм-фани ва илғор фалсафий тафаккурига эга бўлган. Бундан деярлик уч ярим – тўрт минг йиллар олдин шу муқаддас заминда ўзбек давлатчилигининг илк пойдевори қўйилган, суғорма деҳқончилик ва ноёб ирригация иншоотлари вужудга келган, шаҳар ҳаёти, маданият ва илм-фан анъаналари ривож топган.

Хива гўзаллигининг тимсоли бўлган ана шу осору-атиқаларнинг кўпчилиги Қўнғиротлар сулоласи ҳукмронлиги даврида бунёд этилган. XIX асрнинг иккинчи ярмида, Муҳаммад Раҳимхон II Феруз даврида, Хива хонлигининг маданий ҳаётида ўзига хос юксалиш жараёнлари юз бериб, бунёдкорлик, ободонлаштириш ҳамда маданий ривожлантиришга эътибор қаратилган.

Маълумотларга қараганда XIX асрнинг 40-йилларида Ичан қалъада хон саройидан ташқари 17 та масжид, 22 та мадраса, карвонсарой ва катта бозор бўлган. XX аср бошларига келиб эса Хивадаги масжидлар сони 93 тага, мадрасалар эса 63 тага етган. Бу дегани Хива мадрасалар фаолияти соҳасида Марказий Осиёда Бухородан кейин иккинчи ўринда турар эди.

Академик Яҳё Ғуломов «Хива шаҳри обидалари» монографиясида XIX аср охири – XX аср бошларида Хива шаҳрининг ўзида 36 мадраса бино қилинганлигини кўрсатиб ўтади. XX аср бошларида хонликда жами 130 мадраса, 1636 масжид бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Хива мадрасаларида талабаларга кироат, ақоид, тафсир, ҳадис, фикҳ, араб тили, адабиёт тарих фанлари билан бирга хаттотлик ва ҳуснихат санъатидан ҳам таълим берилган. Мунис, Комил Хоразмий, Муҳаммад Расул Мирзо, Баёний, Юсуф Рожий, Бобожон Санойи, Муҳаммад Панох Хоразмий, Худойберган Мухркан, Абдулла Болта ўғли ва бошқалар Хива хаттотлик мактабининг пешқадам вакилларида саналган.

Манбаларнинг гувоҳлик беришича XIX асрда Хива хонлигида 90 га яқин истеъдодли хаттотлар фаолият кўрсатганлар. Ёзув санъатининг моҳир устаси бўлган Мунис 1804 йилда хаттотлик санъатига бағишлаб ўзининг «Саводи таълим» қўлланмасини тайёрлаган. Бу рисола Хива мадрасаларида талабаларга дарслик сифатида ўргатилган.

Хивадаги Араб Муҳаммадхон, Шерғозихон, Оллоқулихон, Муҳаммад Раҳимхон соний мадрасалари мадрасаи олия мақомига эга бўлган мадрасалардир. Уларнинг довуғи Бухоро, Самарқанд, Қўқон ва Шарқнинг бошқа мамлакатларида маълум ва машҳур эди. Шунингдек, Қутлуғмурод иноқ ва Муҳаммад Аминхон мадрасалари ҳам минтақадаги нуфузли илм масканларидан бўлган.

Биз ушбу тадқиқотимизда Хива мадрасаларидаги китобат ишлари билан боғлиқ қўлёзма манбаларга тўхталиб ўтмоқчимиз. Марказий Осиёдаги энг йирик қўлёзма хазиналаридан бири бўлган ЎзР ФА Шарқшунослик институти фондида айнан Хивада кўчирилган кўплаб асарлар мавжуд. Фондда олиб борилган узоқ йиллик

изланишлар натижасида мадрасаларда кўчирилган бир нечта асарлар борлиги маълум бўлди. Шундай қўлёзмалардан бир қисми Хивадаги Қутлуғмурод Инок, Аллоҳқулихон, Ниёз девонбеги, Ясовулбоши, Арабхон, Раҳмонбердибек каби мадрасаларга тўғри келади. Мадрасаларда кўчирилган асарлар ҳақидаги маълумотлар асосан қўлёзма китоблар колофонларида ўз аксини топган.

Колофон – бу қўлёзма асарнинг кўчирувчиси яъни, котиб томонидан қўшилган маълумотлар ҳисобланади. Унда асар номи, муаллифи, ким томонидан буюртма қилингани, кўчирилган жойи ва санаси, котиб исми (баъзан соҳаси) қайд этилган бўлади. Бундай маълумотлар ўз навбатида кўпгина масалаларга аниқлик киритади. Масалан, баъзи қўлёзмалар матнида асар номи ва муаллифи ҳақида маълумот учрамаса, колофон қисмида котиб томонидан қайд этилганини кўриш мумкин. Шунингдек, бир қатор қўлёзмаларда буюртмачи сифатида ҳукмдорлар номини ҳам учратамиз. Кўчирилган жой номи ва санаси кўрсатилган қўлёзма манбалар, маълум даврда муайян минтақадаги илмий муҳит ҳақидаги далилларни кучайтиради.

Институт фондида №4028/2 рақами остида сақланаётган қўлёзмада қайд этилишича, Муҳаммад Амин(бой) мадрасасида Муҳаммад Сиддиқ ибн Муҳаммад Содик Қундузий фаолият олиб боргани маълум бўлди. У 1234 йил ражаб (1819 йил, май) ойда Муҳаммад Зоҳид ибн Муҳаммад Аслам ал-Ҳеравий қаламига мансуб “Шарҳ рисола ат-тасаввур ват-тасдиқ” номли фалсафий асарни кўчирган¹. Демак, мазкур мадрасада ислом фалсафаси билан боғлиқ илмлар ўқитилган.

Марказий Осиё мадрасаларида Қуръони карим илмлари анча мукаммал ўргатилган. Шу сабабли бир қатор муфассир ва мужаввидлар етишиб чиққан. 1327/1909 йилда Муҳаммад Юсуф Охунд Сўфи томонидан Арабхон мадрасасида қироат илмига оид бир асарнинг кўчирилгани бунга мисол бўлади. Бу асар Муҳаммад Зоҳиднинг “Қавоид ал-Қуръон” рисоласи бўлиб, Қуръони каримнинг ифодали ўқиш қоидаларига бағишланган².

Колофон маълумотларига кўра, Муҳаммад ибн Саид ад-Дувлай ал-Бурсавий томонидан таълиф этилган “Қасидаи бурда” асарининг бир қўлёзмасини Хивада Муҳаммад Сиддиқ ибн мулла Муҳаммад Содик исмли котиб кўчирган³. Кўчирилиш санаси кўрсатилмаган бўлсада, китобат иши Муҳаммад Амин мадрасасида амалга оширилган.

Хива мадрасаларида кўчирилган қўлёзмалардан яна бири Масъуд ибн Муҳаммад Юсуф Самарқандий қаламига мансуб “Салоти Масъудий” асарининг форсча таржимасидир⁴. Ушбу таржима 1332/1913 йили Ҳожи Пирназар валади Мирзо Муҳаммад номли котиб томонидан Авазмуҳаммад мадрасасида кўчирилган.

Асар ислом имларига оид бўлиб, асосан фикҳий масалалар мавзусини ёритади. Демак, Ҳожи Пирназар валади Мирзо Муҳаммад мадрасада фикҳ илмидан талабаларга сабоқ берган дейиш мумкин.

Мадрасалардаги китобат ишлари ечилиши лозим бўлган бир қатор масалаларни юзага келтирди.

¹ ЎзР ФАШИ қўлёзмаси №4028/2.

² ЎзР ФАШИ қўлёзмаси №3987/2.

³ ЎзР ФАШИ қўлёзмаси №4980/2.

⁴ ЎзР ФАШИ қўлёзмаси № 1035.

- 1) Асар нима учун мадрасада кўчирилган?
- 2) Қўлёзмада номи қайд этилган мадраса ҳозир сақланиб қолганми?
- 3) Кўчириш ишларининг мадрасаларга тегишли қисми кўпроқ қайси даврларга тўғри келади?

Бир қатор илмий фаразлар пайдо бўлди.

Биринчи савол юзасидан:

Мадрасада фаолият олиб борган мударрислар ёки муайян билимга эга бўлган талабалар маълум маблағ эвазига китобат ишлари билан шуғулланган.

Иккинчи савол юзасидан:

Биз тадқиқ қилган қўлёзмаларда номлари қайд қилинган Хива мадрасалари ҳозиргача сақланиб қолган. Бироқ бугунги кунда улардан бошқа мақсадларда фойдаланилади.

Учинчи савол юзасидан:

Хива мадрасаларида кўчирилган қўлёзмалар таҳлиliga кўра, XVIII-XIX асрларда китобат ишлари бошқа даврларга нисбатан кўпроқни ташкил этади.

Айтиш мумкинки, Хива мадрасалари минтақада ўзига хос мавқега эга бўлган. Ўқитиш ва ўқиш ишлари билан бир қаторда китобат ишлари ҳам амалга оширилган. Бу ўз навбатида талабаларини зарур адабиётлар билан таъминлаган. Шунингдек, мударрислар ва юқори босқич талабалари муайян маблағ эвазига, ўз соҳаларига оид асарларни кўпайтирганлар. Мадрасаларда кўчирилган асарлар безакли бўлмасда, хат услуби ва хатоларининг камлиги билан аҳамиятлидир.

ТУРКИСТОНДА ИСЛОМ МЕЪМОРИЙ ОБИДАЛАРИ ТАДҚИҚИ

Иродахон Мухтаровна Гафурова,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

Илмий кенгаш илмий котиби,

тарих фанлари бўйича фалсафа доктори PhD

Жаҳонда ислом меъморий обидаларини ЮНЕСКО рўйхати асосида асраб-авайлаш устувор вазифалардан бўлиб қолмоқда. XIX-XX аср бошида Туркистонда бунёд этилган ва қайтадан қад ростлаган ислом меъморий обидалари (اسلام بدلي)га бўлган эътибор тобора ортиб бормоқда. Ўша пайтларда Туркистон ҳудудида мавжуд бўлган масжидлар, мадрасалар, зиёратгоҳ ва мозорлар бузилиши билан бир қаторда, уларни сақлаб қолиш масаласи ҳам кун тартибида турган эди. Ушбу меъморий обидалар минтақа тарихидан дарак бериши билан бир қаторда, бу ерда яшовчи халқларнинг илмий, маданий, маънавий ҳаётининг ифодаси ҳам эди. Ўзбекистон тарихида давлатнинг мустаҳкамланишида меъморий обидалар тарихи, уларнинг шаҳар маданиятида тутган ўрни ва Туркистон тараққиётига қўшган ҳиссасини очиб бериш долзарб вазифалардан саналади.

Дунёда минг йиллар давомида халқларнинг яшаш тарзи, урф-одат ва анъаналарига сингиб кетган ислом дини ҳамда унинг архитектура маданиятининг шаклланишига таъсири билан боғлиқ илмий-маънавий меросни ўрганиш, кейинги авлодларга етказиш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади.

Ҳозирги даврда биринчи ренессанс даврида бунёд этилган обидалар, Амир Темур ва Темурийлар даврида барпо қилинган мажмуалар, уларнинг минтақа халқларига таъсири, қурилиши сабаб ва омиллари сингари йўналишларда тадқиқотлар олиб борилмоқда. Мустамлака давридаги ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ҳаёт, маданий қадриятларга муносабат масаласини илмий таҳлил этиш ва бугунги давр учун зарурий хулосалар чиқариш тарихни ўрганишдаги муҳим босқичлардан бири ҳисобланади.

Янгиланаётган Ўзбекистонда олиб борилаётган диний-маърифий соҳага оид ислохотлар натижасида аждодлар яратган маданиятни ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва тарғиб этишга, уларнинг замон руҳига мос ғояларидан ёш авлодни муносиб ворислар этиб тарбиялашга оид маданий-маънавий меросини тадқиқ этиш имконияти кенгайди. Туркистон ҳудудидаги улкан ислом меъморий обидалари – бебаҳо мерос, аждодларимиз яратган цивилизация намуналари, уларнинг илмий кашфиётлари ва тараққиётга қўшган хизматларини ёшлар онгига сингдириш, уларда миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини кучайтиришга алоҳида эътибор берилга бошланди. “Бетакрор ва ноёб илмий-маънавий мерос биз учун доимий ҳаракатдаги ҳаётий дастурга айланиши керак. Бу ўлмас мерос ҳамиша ёнимизда бўлиб, бизга доимо куч-қувват ва илҳом бағишлаши лозим. ...Бунинг учун олим ва мутахассисларимиз, ҳурматли уламоларимиз бу маънавий хазинани бугунги авлодларга содда, тушунарли, жозибали шаклда етказиб бериши зарур”¹. Бу борада ислом меъморий обидаларининг улуғворлик моҳиятини тарғиб этувчи тарихи негизида шаклланган конструктив ғояларни ҳар томонлама илмий-назарий тадқиқ этиш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон ҳудудидаги тарихий-маданий ёдгорликларга қизиқиш XIX аср ўрталарида чор Россияси истилосидан бошланган. XIX-XX аср бошларида Россия империясининг протекторатлари сифатида Бухоро ва Хива хонликларида, Туркистон ўлкасининг бошқа ҳудудларида бўлган рус ва хорижий элчилик миссиялари аъзолари ҳисоботларида² рус ҳарбийлари, сайёҳлари ёзишмаларидан маълум³ 1895 йилда ташкил этилган “Туркестанский кружок любителей археологии” (“Туркистон археология ихлосмандлари тўғараги”), “Русское археологическое общество” (“Россия археология жамияти”) ва бошқа илмий ташкилотлар томонидан уюштирилган илмий экспедициялар давомида Туркистон ўлкасидаги исломий ёдгорликлар тўғрисида илк илмий маълумотлар тўпланган⁴.

¹ Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: “O‘zbekiston”, 2021. – Б. 224.

² Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару / Предисл. Н.А. Халфина. – Москва: Наука, 1975; Бёрнс А. Путешествие в Бухару. – М., 1849; Демезон П.И. Записки о Бухарском ханстве. – Москва: Наука, 1983; Ханыков Н.В. Описание бухарского ханства. – СПб., 1843; Вамбери А. Путешествие по Средней Азии. – СПб., 1865; Яворский И.Л. Путешествие русского посольства по Афганистану и Бухарскому ханству в 1876-1879 гг. – СПб., 1880.

³ Стремоухов Н. Поездка в Бухару (извлечение из дневника) // Туркестанского края. – СПб., 1873; Хорошхин А.И. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. – СПб., 1876; Маев Н.А. Очерки Бухарского ханства. – СПб., 1879; Лагофет Д.Н. В горох и на равнинах Бухары (Очерки Средней Азии). – СПб., 1913; Масальский В.И. Туркестанский край. – СПб., 1913; Туркестанский сборник. Вып. За 1870-1917 гг.

⁴ Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. 1895-1915 ежегодно; Протоколы заседаний Русского Комитета для изучения Средней и Восточной Азии в историческом, археологическом, лингвистическом и этнографическом отношениях. – Москва: Типография Императорской Академии наук, 1904, 1905; Известия Туркестанского комитета по делам музеев охраны памятников старины, искусства и природы (Турккомстарис). 1921–1923.

XX асрда ислом меъморий обидаларини асраш, сақлаб қолиш масалалари кўплаб тарихчи, археолог ва бошқа гуманитар соҳа вакиллари томонидан ўрганилган. Улар ўз илмий аҳамиятини бугунги кунгача ҳам йўқотмаган. Хусусан, XX асрнинг ўрталаридан бошлаб, Ўзбекистоннинг маданий обидаларини тарихий жиҳатдан ўрганиш бўйича бир қатор муҳим тадқиқотлар амалга оширилган. Мазкур мавзуни ёритиш бўйича олиб борилган тадқиқотларни уч гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳни совет даврида амалга оширилган ишлар ташкил этади. Бу даврда яратилган илмий ишлар ичида: О.Д.Чехович, Р.Мукминоваларнинг вақфномалар бўйича ишлари, С.Горшенина, В.Л. Воронина, О.А. Сухарева, М.Е. Массон, Г.А. Пугаченкова, Л.Ю. Маньковская, С.Б. Лунина, А.С.Сагдуллаев ва бошқа тадқиқотчиларнинг ишлари фактик материалларга бойлиги билан ажралиб туради¹.

Мустақиллик даврида мазкур мавзу ўзбекистонлик олимлардан: М.А.Мирзаев, С.Д.Болтабоев, Б.М.Расулов, Г.Ф.Салижанова, Б.Б.Маллабоев, Н.Т.Алимова, Ф.Х.Бобожонова, Ў.Султонов, Р.Абриевларнинг номзодлик ва докторлик диссертациялари билан бир қаторда, Аширбек Мўминов, Надирбек Абдулахатов, Кашахара Яйои, Бахтиёр Бабаджанов, Жюрген Паулларнинг чет эллик олимлар билан ҳаммуаллифликда амалга оширган бир қатор эпиграфик адабиётларида ҳам ўз аксини топган².

Санаб ўтилган тадқиқотларда Туркистондаги ислом меъморий обидаларини асраб-авайлаш, сақлаб қолиш, реставрация қилиш чуқур ўрганилган бўлса-да, ушбу ёдгорликларга Чор Россияси муносабати, маҳаллий аҳоли ва маҳаллий бошқарувнинг муносабати алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаган. Бу эса, илмий ишнинг долзарблигини белгиловчи асосий омилдир.

¹ Воронина В. Л. Национальные традиции архитектуры Узбекистана. – М., 1951; Сухарева О.А. К истории городов Бухарского ханства. – Ташкент, 1958; Ўша муаллиф. Позднефеодальный город Бухара конца XIX – начале XX вв. – Ташкент, 1962; Массон М.Е. Столичные города в низовьях Кашкадарьи с древнейших времен до наших дней. – Ташкент: Фан, 1973; Пугаченкова Г.А. Термиз, Шахрисабз, Хива. – Москва: Искусство, 1976; Манковская Л.Ю. Неизвестные памятники XVI-XIX вв. – Ташкент, 1969; Лунина С.Б. Города южного Согда в VIII-XIII вв. – Ташкент: Фан, 1983.

² Mazar Documents from Xinjiang and Ferghana (Facsimile). Edited by Ashirbek Muminov, Nadirbek Abdulahadov, Kawahara Yayoi. – Tokyo: Tokyo University of Foreign Studies, 2007 (Studia Culturae Islamicae, 88). – 234 p.; Schaibanidische Grabinschriften. Herausgegeben von Baxtiyor Babadjanov, Ashirbek Muminov, Jürgen Paul. Wiesbaden (Германия): Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1997. – 300 с.; Muminov A. Epitaphs of Muslim Scholars in Samarkand (10th-14th Centuries), 2019.

ИЛОҚ ВОҲАСИ ШАҲАРСОЗЛИК МАДАНИЯТИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Азиз Шавкатович Тажиев,

*Имом Мотуридий халқаро илмий-тадқиқот маркази илмий котиби,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Илоқ воҳаси кадимдан Ўзбекистоннинг деҳқончилик, чорвачилик, хунармандчилик, савдо-сотик, тоғ-кон саноати ҳамда шаҳарсозлик каби соҳалар юксак тараққий этган муҳим иқтисодий марказларидан бири бўлиб келган. Илк ўрта асрларда ушбу ҳудудда ўзбек давлатчилиги тарихида алоҳида ўринга эга бўлган Илоқ давлати мавжуд бўлган. Ушбу ҳудуд мўғуллар даврига қадар яратилган манбаларда Илоқ, ундан оқиб ўтувчи дарё эса Илоқ дарёси деб номланган. Оҳангарон атамаси мўғуллар давридан бошлаб қўлланила бошлаган¹.

Илоқ давлатининг ҳар томонлама ривожланишида унинг Буюк ипак йўли тармоқлари бўйида, ўтроқ ҳамда кўчманчи халқларнинг ўзаро фаол муносабатлари туташган нуқтада жойлашгани ҳам алоҳида ўрин тутган. Хусусан, кўчманчи халқлар билан олиб борилган савдо-сотик алоқалари Илоқнинг иқтисодий жиҳатдан юксалишига сабаб бўлган. Кўчманчи халқлар ўтроқ аҳолига турли чорвачилик маҳсулотларини етказиб берган ҳамда ўз навбатида деҳқончилик, қурол-яроғ, кийим-кечак каби ўтроқ аҳоли томонидан ишлаб чиқарилган хунармандчилик маҳсулотларининг асосий истеъмолчиси бўлган.

VII асрдан бошлаб Илоқ ҳудудида ўнлаб катта ва кичик шаҳарлар пайдо бўла бошлаган. Вақт ўтиши билан ушбу шаҳарлар сони ҳам ортиб борган. Жумладан, IX–XII асрларда яшаб ижод қилган мусулмон географларининг асарларида Илоқ ҳамда унга қўшни Чоч ҳудудида жойлашган 50 га яқин шаҳар номи зикр қилинган. Хусусан, Истахрий (850–934) Чоч шаҳарлари сонини 27 та, Илоқ шаҳарлари сонини эса 14 та деб кўрсатган. Мақдисий (946–1000) эса Чоч шаҳарлари сонини 34 та, Илоқ шаҳарларини эса 17 да деб келтирган². Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг бошқа ҳеч қайси бир ўлкасида шаҳарлар сони бу қадар кўп бўлмаган. Таққослаш учун, ҳудуди Чочдан деярли икки баробар катта бўлган Фарғонада 39 та, Исфижобда 20 та, Усрушанада 12 та шаҳар мавжуд бўлган³. Илоқда тоғ-кон саноати ҳамда у билан боғлиқ хунармандчилик соҳаларининг шаклланиши натижасида урбанизация жараёнларининг тезлашиб, юксак шаҳарсозлик маданиятининг вужудга келиши кузатилган.

IX–X асрларга келиб, ҳудудда шаҳарсозлик маданияти ривожини юқори чўққига чиқди. Умуман, ушбу даврда бутун Марказий Осиёда шаҳарлар сонининг изчил равишда ортиб бориши кузатилган. Илоқ ҳудуди араб халифалиги таркибига киритилгач, тоғлардан фойдали қазилмаларни казиб олиш ҳажми кескин ортди. Натижада олтин, қумуш, қўрғошин ва феруза конлари яқинида ҳамда савдо йўллари

¹ В.В.Бартольд. Работы по исторической географии. – Москва: «Восточная литература» РАН, 2002. – С. 218.

² Бартольд В.В. Туркестан в эпоху Монгольского нашествия // Сочинения. – Москва: Издательство Восточной литературы, 1963. – Т. 1. – С. 230.

³ Ю.Ф.Буряков. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. – Ташкент: Фан, 1982. – С. 8.

бўйлаб шаҳарлар вужудга кела бошлади. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, Илоқ ҳудудида шаҳарсозликнинг ривожланишига рангли металлларни қазиб олиш ҳамда уларга ишлов бериш саноатининг тараққий этиши сабаб бўлган. Мазкур конларда маъдан қазиб олиш ишларининг якунларини ёки ички савдо йўллари йўналишининг ўзгариши ортидан шаҳарлар ҳаётининг сусайиши Илоқда кечган урбанизация жараёнларининг ўзига хос хусусиятларидан ҳисобланади. Чунки бу ерда шаҳарларнинг пайдо бўлиши ҳамда ривожланиши асосан кончилик иши ва у билан боғлиқ соҳалар асосга қурилган. Конларга яқин ҳудудларда жойлашган шаҳарлар кончилар шахри сифатида, конлардан узоқ ҳудудларда жойлашган шаҳарлар эса металга қайта ишлов берувчи хунурмандлар шахри сифатида қад ростлаган.

Илоқ шаҳарлари Марказий Осиёнинг бошқа шаҳарларига хос бўлган хусусиятларга эга бўлган. Ушбу шаҳарлар таркибий жиҳатдан уч қисмдан: марказий қисм (араб тилида арк, форс тилида кўҳандиз), ташқи қисм (араб тилида мадина, форс тилида шахристон) ва работ қисмларидан иборат бўлган. Шаҳарнинг марказий қисмида шаҳар ҳокимининг қароргоҳи, жоме масжиди ва зиндон каби маъмурий бинолар жойлашган. Шаҳристон қисмида эса аҳолининг ўзига тўқ қисмига тегишли уйлар ҳамда бозорлар бўлган. Работдан эса савдо ва хунармандчилик марказлари ҳамда бозорлар ўрин эгаллаган. Умуман, Марказий Осиё шаҳарларида, жумладан, Бинкет ва Тункет каби шаҳарларда бозорлар бир вақтнинг ўзида ҳам работда, ҳам шахристонда мавжуд бўлган¹.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Илоқ ҳудудида археологик тадқиқотлар натижасида аниқланган кўплаб маданий мерос объектлари, жумладан, тош асри одамларининг манзилгоҳлари, бронза даврига оид масканларнинг қолдиқлари, қоятошларга битилган тасвирлар, шаҳарлар ҳамда кўрғонларнинг харобалари ушбу ҳудудда жуда қадим даврлардан буён одамлар яшаб келаётганини кўрсатади. Ўрта асрларга келиб эса, Илоқ олтин ва кумуш конлари ҳамда шаҳарлари сони бўйича Мовароуннахрнинг энг илғор ўлкаларидан бирига айланган. Бунинг эътирофини ўрта асрларда яшаб ижод қилган мусулмон географлари ҳамда тарихчиларининг асарларида ҳам кўриш мумкин. Ҳозирги вақтда Илоқ тарихини ўрганиш муҳим ва долзарб вазифалардан бўлиб, ушбу вазифани амалга ошириш орқали Ўзбекистон тарихини комплекс ёритиш имкони юзага келади.

¹ А.Анарбаев. Благоустройство средневекового города Средней Азии. – Ташкент: Фан, 1981. – С. 72.

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ҲАЗРАТ АЛИ НОМИ БИЛАН БОҒЛИҚ ЗИЁРАТГОҲЛАР

Шухрат Рустамович Тохтиев,

*ЎзХИА “Ислом тарихи ва манбашунослиги IRCICA”
кафедраси катта ўқитувчиси, PhD*

Маълумки, Ҳазрат Али 661 йил 19-январда Абдуррахмон ибн Мулжам ас-Соримий (хорижийлик оқими вакили) деган шахс томонидан Куфа масжидидан чиқиш пайтида жароҳатланади ва икки кундан сўнг вафот этади.

Ҳазрат Алининг ўлими билан боғлиқ турли ривоятлар ҳам мавжуд. Мана шундай ривоятлардан бирида айтилишича, ҳазрат Али ўз ўлими яқинлигини билиб, уни ярадор қилган хорижийни қатл этмасликлари ва ўлганидан сўнг унинг жасадини туяга боғлашлари ва туя қайси жойга бориб чўккаласа, уни ўша жойга кўмишларини васият қилган. Ҳазрат Али қандай васият қилган бўлса, унинг ўлиmidан кейин жасадини туяга боғланлар ва очик далага қўйиб юборганлар. Туя 20 км. юриб, дам олиш учун чўккалаган ва ўша ерга ҳазрат Алини дафн этганлар. Унинг гўрига баланд тепалик қилиб тупроқ уюшган ва қабр атрофига чайлалар қуришган. Шундан кейин қабр атрофида яна чайлалар қурилиб, Нажаф шаҳри барпо этилган¹. Зеро, ан-Нажаф араб тилидан таржимада “тепалик”, “дўнглик” маъносини билдиради.

Ҳазрат Али шахсини мусулмонлар орасида илоҳийлаштириш турли ривоятларнинг келиб чиқишига ва Марказий Осиё худудида бир неча қадамжо ва мазорларни ҳазрат Али номи билан боғлаб, муқаддаслаштиришга олиб келган. Марказий Осиёда бундай муқаддас жойлар Шоҳимардон, яъни “эрлар шоҳи”, “мардлар шоҳи” номи билан юритилади. Бу ҳазрат Алига берилган номлардан бири бўлиб, турли ривоятларга кўра, ҳазрат Али жангларда жасурлик, мардлик кўрсатиб шу номга сазовар бўлган. Нақл қилинишича, ўлими одидан ўғиллари имом Ҳасан ва имом Ҳусайнларни чақириб: “Жигарбандларим, бугун сизлар билан абадий видолашсам керак. Эртага эрталаб оқ туя минган бир бадавий келиб, сизлардан менинг жасадимни сўрайди. Сизлар дарҳол жасадимни унга топширинглар! Аммо зинҳор унинг орқасидан эргашманглар”, деб васият қилади. Ўғиллари йиғлаб, “Унинг ортидан бормасак, қабрингизни қаердан излаб топамиз”, деб сўрайдилар. Ҳазрат Али қаерда уч томони тоғ билан ўралган текислик бўлса, ўша ер менинг қабрим бўлади, деб дунёдан кўз юмади. Дунё бўйича ана шундай маскандан еттитаси мавжуд².

Ўзбекистоннинг Фарғона вилояти Шоҳимардон қишлоғида ҳазрат Али номи билан боғлиқ муқаддас жой бўлиб, у Олой тоғининг 1540-1570 м. баландлигида жойлашган. Ўрта аср ёзма манбаларида Шоҳимардон ҳақида ҳеч қандай маълумотлар йўқ. Чамаси бу муқаддас жой тахминан XVII-XVIII асрларда машҳурликка эга бўлиб,

¹ Ибрагимов ДЖ. На земле потомков Аладдина. – Москва: “Наука”, 1988. – С. 37.

² Петраш Ю.Г. «Священный» обман. -Тошкент:Ўзбекистан, 1965. – С. 51-54; From history to theology: Ali in Islamic beliefs. Edited by Ahmet Yasar Ocak. – Ankara, Turkish Historical Society. 2005. – P. 320.

Фарғона водийсининг энг қадрли муқаддас жойига айланган. XIX асрда Шоҳимардон Қўқон хонлигининг ҳоким ва амалдорларининг асосий зиёрат жойига айланган¹.

XX асрнинг 20-йилларида Шоҳимардон шайхлари Совет ҳукуматиға қарши кайфиятда бўлганлар. 1929 йил Шоҳимардонда машҳур инқилобий ёзувчи ва давлат арбоби Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўлдирилган. Шундан сўнг Шоҳимардондаги муқаддас жой атрофидаги қишлоқ Ҳамзаобод номига олган. 50-йилларда у ердаги олдинги мақбара бузиб ташланиб, унинг ўрнига Ҳамза қабрига мақбара қурилган. Шунга қарамай, бу жой ҳазрат Али номи билан боғлиқ муқаддас жой ҳисобланиб, нафақат Фарғона водийси, балки Марказий Осиёнинг барча аҳолиси учун зиёратгоҳ бўлиб қолаверган. Шоҳимардон ҳудуди ва унинг атрофи расмий равишда дам олиш оромгоҳига айлантирилган. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, бу қишлоққа Шоҳимардон номи қайта берилган².

Марказий Осиёда ҳазрат Али номи билан боғлиқ яна бир қанча афсонавий муқаддас жойлар мавжуд. Шулардан бири Хива шаҳри ташқи қалъасининг Шоҳимардон дарвозасидан чиққач, 1 км. нарида жойлашган Бадирхон қишлоғидаги катта қабристондаги мазордир ва уни “бу мазорда эр- йигитларнинг шоҳи – ҳазрат Али ётибди”³ деб аташади. Ундан ташқари Фарғона водийсининг Соха деган ҳудудидаги “Йигитпирим” мазорида ва Афғонистоннинг Мозори Шариф шаҳрида ҳам ҳазрат Али қабри мавжуд.

Марказий Осиёнинг баъзи ҳудудларида шундай жойлар борки, халқ бу ерларни ҳам ҳазрат Али номи билан боғлайди. Ривоятларга кўра, ҳазрат Али Марказий Осиёни босиб олишда шахсан ўзи қатнашган ва бу ерни кофирлардан озод қилиб, жангда ҳалок бўлган. Шунинг учун ҳам ҳазрат Али тўхтаб ўтган, намоз ўқиган ёки қандайдир жасоратлар кўрсатган ерлар ҳам муқаддаслаштирилган. Бундай жойлар қадамжо, яъни “оёқ изи қолган” ерлардир. Яна ҳазрат Али қиличи изи қолган жойлар ҳам бўлиб, улар Зулфиқор деб аталади. Масалан, Наманган вилоятининг Ғова қишлоғидаги Кескантош мазори бунга мисол бўла олади. Яна бошқа ерларда ҳазрат Али ўз ҳассаси билан ерга урганда у ердан чашма ёки булоқ чиққан ва баланд дарахтлар ўсиб чиққан муқаддас жойлар ҳам мавжуд. Масалан, Тожикистоннинг Ўратепа шаҳридаги “*Ҳауз-э Мурон*”, Ленинобод вилоятидаги “*Чашма-э Арзанақ*”, Наманган вилояти Балиқли қишлоғидаги “*Султон Вайс*”, Тошкент вилояти Тўйтепа шаҳридаги “*Ахтам саҳоба*” мазорлари бунга яққол мисолдир. Яна бошқа муқаддас жойлар бўлиб, ҳазрат Али намоз ўқиганда қолдирган қўл изларини (“*панжа*” дейилади) Марказий Осиёнинг турли ҳудудларида учратиш мумкин. Ҳазрат Алининг Дулдул деган отининг излари ҳам муқаддас ҳисобланиб, бундай муқаддас жойлар Дулдул номи билан Туркманистоннинг Ашхобод тумани Ёнбош, Эски Нисо қишлоғи, Хоразм, Фарғона ва Тошкент вилоятларида мавжуд⁴.

Туркманистондаги Ёнбош қишлоғи Копетдоғ тоғининг этагида Дулдул номи билан боғлиқ тош бордир, у *Дулдул даш* дейилади. Ривоятларга кўра, ҳазрат Али

¹ Федченко А.П. Путешествие в Туркестан. – Москва:1950. – С. 310-311.

² Ислам на территории бывшей Российской империи. Энциклопедический словарь. – Москва: Восточная литература, 1999. Т. 2. – С. 110.

³ Раҳмонов А., Юсупов С., Хоразмда “муқаддас” жойлар ва уларнинг вужудга келиш сирлари. - Тошкент: “Қизил Ўзбекистон”, “Правда Востока”, “Ўзбекистони Сўрх” бирлашган нашриёти, 1963. – Б. 8.

⁴ Ислам на территории бывшей Российской империи... – С. 110.

намоз ўқиш учун тўхтаганда отини темир қозикқа боғлаб қозикни шу тошга қоқиб қўйган экан. Ўзи эса 30 метр пастроқдаги тошнинг устида намоз ўқиган экан. Ушбу тош ҳам сақланиб қолиб, у *Намоз даш* деб аталади. Унда ҳазрат Али ўз панжа изларини қолдирган экан. Яна 50-60 метр пастроқда муқаддас ҳисобланган *Богаз даш* (Хомиладорнинг тоши) номли тош бордир. Ушбу тошнинг олдида асосан бепуштликдан даво истаб, фарзандли бўлиш ниятида бўлган аёллар ташриф буюрадилар, *Намоз даш* устида намоз ўқиб, *Богаз даш*га суяниб илтижо қиладилар¹.

Ҳазрат Али Хоразмга келиб ўз маҳоратларини кўрсатгани ҳақида ҳам ривоятлар мавжуддир. Масалан, Хоразмга келганида намоз ўқиш учун Маккага ўзининг қанотли Дулдул деган отида бормоқчи бўлиб Амударёдан сакраган экан Дулдул олди оёқлари билан қирғоқни босиб, орқа оёқлари сувнинг устида қолиб кетган экан².

Маълумки, ҳазрат Али ҳеч қачон Марказий Осиё ҳудудида бўлмаган. Муқаддас жойларда хизмат қилувчилар ҳазрат Али ҳақидаги афсонавий ривоятларга асосланиб, уларни далилламоқ учун, ҳазрат Али қабри қандай қилиб Марказий Осиёга келиб қолганини турлича изоҳлашмоқчи бўладилар. Масалан, шундай изоҳлардан бири шундай баён этилади: ҳазрат Али вафот этгандан кейин, унинг жасадини ўз юртида кўмиш учун турли гуруҳлар талабгор бўлган. Жанозага келган ҳар бир гуруҳлар ўз тобутларини очишганда, ҳар бирининг тобутида ҳазрат Али жасади ётган экан. Шунинг учун ҳам етгита (баъзи ривоятларга кўра ўн битта) жойга уни дафн этишган экан. Яна бир ривоятга кўра, ҳазрат Али жасадини осмондан туя келиб олган ва улар изсиз йўқолишган. Лекин шундай далил сақланиб қолганки, ҳазрат Али қабри икки дарё, яъни оқ ва қора дарё қуйилишида жойлашган. Бунда оқ дарё тоғлардаги оппоқ қорларни эришидан келиб чиққан ва қора дарё ер тагидан чиққан сув, деб айтилади. Мана шундай жойлардан бири Шохимардондаги ҳазрат Али мазоридир³.

Ҳазрат Алини Марказий Осиёда бундай машҳурлигига сабаб, ҳазрат Али шахсини илоҳийлаштиришда сўфийлик катта роль ўйнаганидир. Чунки сўфийлар ҳазрат Али шахсини жуда эъзозлаганлар, улар ҳазрат Алини *эзотерик* (яширинган, пинҳона) билиб, ўз соҳиби ҳисоблаганлар.

Шундай қилиб, Ҳазрат Али шахсини мусулмонлар ўртасида илоҳийлаштирилиши туфайли турли ривоятларнинг келиб чиқишига ва ҳозирги Ўзбекистон, Тожикистон, Озарбайжон, Туркманистон ва Афғонистон ҳудудларида ҳам ҳазрат Али номи билан боғлиқ муқаддас жойлар вужудга келган.

¹ Демидов С.М. Легенда и правда о «святых» местах. – Ашхабад, Ўлим, 1988. – С. 69-72.

² Снесарев Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. – Москва: Наука, 1983. – С. 52-58.

³ Сухарева О.А. Ислам в Узбекистан. – Т.; 1960. – С. 64.

THE ART OF WALL PAINTING
IN THE MEDIEVAL SOGHD AND USTRUSHANA

ЎРТА АСРЛАРДА СУҒД ВА УСТРУШОНА
ДЕВОРИЙ РАНГТАСВИР САНЪАТИ

Дилшод Султанович Абдураимов,

Гулистон давлат университети “Тарих” кафедраси ўқитувчиси

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 27 майдаги ПҚ-261-сон "Музейларда хизматлар соҳасини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори билан мамлакатимиздаги музейлар фаолиятини қўллаб-қувватлаш, уларнинг маркетинг сиёсати ва хизматлар соҳасини комплекс ривожлантириш, музейларга инновацион технологияларни самарали қўллаш, шунингдек, музейларда ўзбек халқи ва давлатчилиги тарихи, Биринчи ва Иккинчи Ренессанс давлари, буюк алломалар ҳаёти ва фаолиятига оид замонавий янги экспозицияларни яратиш, музей тўпламларидаги бой тарихий ва маданий меросимизни кенг тарғиб қилиш мақсадида кенг чора-тадбирлар дастури ишлаб чиқилди. Жумладан, 2023-2026 йилларда музейлаштирилаётган археология ёдгорликларининг манзилли режаси ҳам тасдиқланди. Унга мувофиқ, археология ёдгорликларида илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш, консервациялаш ва уларда очиқ осмон остида музей ташкил этиш ҳамда уни туризм объектига айлантириш чораларини кўриш мақсад қилиб қўйилди¹. Шундан келиб чиқиб, бугунги кунгача олиб борилган тадқиқотлар натижаларини тизимга солиб, умумлаштириш, бетақрор деворий рангтасвирларни сақлаш, уларнинг 3D ва юқорида нусхаларини яратиш ва дунёга таништириш муҳим аҳамият касб этади.

Ўтган асрда олиб борилган археологик тадқиқотлар натижасида Суғдда ҳам, Уструшонада ҳам кўплаб ёдгорликлар очилиб, уларнинг айримларидан ажойиб деворий суратлар топилган. V-VI асрларда Ўрта Осиёдаги илк ўрта асрларга оид рангтасвир жуда ҳам хилма-хил бўлган. Рангтасвир намуналари ва унинг бадиий сифати шу ҳақда далолат берадики, бу ерда ўзига хос, рангтасвирчиларнинг касбий маҳорат мактаби мавжуд бўлиб, улар ўз тасвирларида ўз жамияти, ўз замонасининг ғоялари ва ҳаётини, эътиқодлари ва анъаналарини акс эттиришга ҳаракат қилишган. Рангтасвирнинг сюжетлари дунёвий, диний, мифологик бўлган.

Илк ўрта асрлардаги рангтасвирнинг энг ёрқин ҳодисаси Суғд ва Уструшона мактабларида ўз аксини топган. Буни машҳур санъатшунос олима Г.А.Пугаченкова ҳам таъкидлаб ўтган эди². Афросиёб, Варахша, Қалъаи Қаҳқаҳа, Панжикентдаги Панч ҳукмдорлари саройларидаги деворий рангтасвирлар сюжетларнинг хилма-хиллиги, ажойиб бажариш техникаси билан кишини лол қолдиради. Рангтасвирларда Ўрта Осиё халқларининг эпоси, мифологияси акс эттирилган бўлсада, уларда бошқа мамлакатлар қадимги маданиятларидан ўзлаштирилган ҳам бор, аммо улар рассомларнинг ўз интерпретацияни ифода этади. Масалан, Шаҳристондаги Қалъаи

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 27.05.2022 й. ПҚ-261-сон "Музейларда хизматлар соҳасини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори. / <https://lex.uz/uz/docs/6040013>

² Пугаченкова Галина Анатольевна. Шедевры Средней Азии. Альбом. [автор текста Пугаченкова Г. А.; сост. Мусина Н. К.]. - Ташкент: Издательство литературы и искусства имени Гафура Гуляма, 1986. - 220 с. - С. 152.

Қаҳқаха I саройида топилган иккита болани эмизаётган она бўрининг тасвири бор. Унинг мотиви ва тасвирий интерпретацияси Капитолий бўриси, Рем ва Ромулни хотирага келтиради. Аммо бўри (ва она бўри) Ўрта Осиё туркий халқларида чуқур аҳамиятга эга бўлиб, тотем сифатида эъзозланган ва қабила аждодлари култи билан боғланган¹. Агар ушбу иконографик модел Суғдга ва Уструшонага ғарб дунёсидан (рим ёки византия муҳитидан) кириб келган бўлса, бу ерда у маҳаллий афсоналарга киритилган бўлиши мумкин. Ёки бўлмаса Панжикентдаги уйлардан бирида топилган олтин тухум қўядиган ғоз ҳақидаги ривоят² Эзоп маталларидан ёки ҳинд “Пантачантра” достонидан, ёки унинг эронча версиясидан кириб келган бўлиши мумкин.

Ҳиндистоннинг таъсири, буддавий эмас, балки ҳиндуизм доирасидаги таъсир тўртта қўлли маъбуд ва маъбудалар образида кузатилади. Панжикентда кўк баданли илоҳий раққосни, унинг атрофида кичикроқ персонажларни кўриш мумкин. Бу маросимий рақсни ижро этаётган Шива Натаражининг вариантыдир.

Суғд ва Уструшонада тўртта қўлли маъбуданинг тасвири учрайди. Тасвирдаги ҳиндча таъсир тўртта қўллик бўлса, маъбуданинг ўзи маҳаллий генезисга эгадир³. Лекин бундай мотивлар ва образлар якка-якка учрайди. Суғд-Уструшона рангтасвирида асосан маҳаллий тасвирий цикл устуворлик қилади. Деворий суратлар кўп жойларда ўчирилган, ёки олов таъсирида (ёнғин туфайли) куйганлиги туфайли сюжетларни аниқлашда қийинчилик туғилди, аммо уларда қаҳрамонна эпос тасвирланганлиги шубҳасиздир. Рангтасвирларда душманлар ёки махлуклар билан курашаётган қаҳрамонлар, подшолар ва уларнинг авлодлари, зиёфат саҳналари, маҳрум қаҳрамонга момат тутиш, нарда ўйнаш, ов ва бошқа саҳналар акс эттирилган. Ажабланарлиси шуки, ҳеч қаерда такрорлаш учрамайди. Ҳодиса ва воқеаларни кўрсатиш Ўрта Осиёнинг ўша давр анъаналарига ўхшаш шароитларда, иштирокчилар қиёфаси, уларнинг кийимлари, қурол-яроғлари, сарой аъёнларининг маросимий ҳаракатлари, отларнинг эгар-жабдуқлари, мусиқа асбоблари – барчаси рассомлар томонидан улар кўриб турган ва билгандек тасвирланган⁴.

¹ Ремпель Лазарь Израилевич. Цепь времен. Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. - Ташкент: Издательство литературы и искусства, 1987. - С. 114-129. – С.142, рис. 61; Алибеков Умурзоқ Юдашевич, Умарова Азиза. Туркий халқларнинг тотемистик ва этномифологик қарашларида бўри тимсоли // Жамият ва инновациялар. – Society and innovations. Special Issue. – 5 (2021) . 39-48 б. https://www.researchgate.net/publication/352855825_Turkij_halklarning_totemistik_va_etnomifologik

² Искусство Средней Азии эпохи Авиценны. The Central Asian arts of Avicenna epoch: Альбом / Сост. Л. Айни. Душанбе: Ирфон, 1980. 184 с. – С. 24-25; Ремпель, Лазарь Израилевич. Цепь времен... С. 143, рис. 62.

³ Ремпель Лазарь Израилевич. Цепь времен... С. 126-127, рис. 53

⁴ Воронина Вероника Леонидовна, Негматов Нуман Негматович. Открытие Уструшаны // Наука и человечество. Ежегодник. - М., 1975. – С. 114; Соколовский Владимир Михайлович. О живописи «малого» зала дворцового комплекса городища Калаи Каххаха I (Шахристан, Тадж. ССР) // Сообщения Гос. Эрмитажа. - 1974. - Вып. 34. - С. 48-52; Соколовский Владимир Михайлович Монументальная живопись дворцового комплекса Бунджиката – Санкт-Петербург: Эрмитаж, 2009. 232 с.; Якубовский Александр Юрьевич. Вопросы изучения пенджикентской живописи // Живопись древнего Пенджикента. - Москва: АН СССР, 1954. - С. 9-24; Негматов Нуман Негматович, Соколовский Владимир Михайлович Реконструкция и сюжетная интерпретация росписей малого зала дворца афшинов Уструшаны // Раннесредневековая культура Средней Азии и Казахстана. - Душанбе: Дониш, 1977. - С.150-154; Негматов Нуман Негматович, Соколовский Владимир Михайлович. «Капитолийская волчица» в Таджикистане и легенды Евразии // Памятники культуры. Новые открытия: Письменность. Искусство. Археология. / Ежегодник. - 1974 год. --

Самарқанд ҳукмдорларининг қабуллар залининг жанубий деворидаги сурат Суғд рангтавсирининг энг юксак намуналаридан ҳисобланади. Аслида рангтавир бу ерда тўртта деворни қоплаган ва ҳар бирида мустақил кўп фигурали композиция акс эттирилган бўлиб, жой, вақт ва ҳаракат бирлиги билан боғланган. Айрим деворлардаги тасвирлар ўчирилиб кетган ва тиклаб бўлмайдиган даражада, жанубий девордаги сурат эса яхши сақланган¹. Бу ерда тарихий воқеалар кўрсатилган. Уларда подшо Вархуман ҳокимиятининг қудратлиги ва буюклиги ғояси бадиий жиҳатдан умумлаштирилган. Подшо саройига турли мамлакатлардан элчилар турли-туман тухфалар билан, ҳатто подшо билан қариндош бўлишни истаб ҳарам учун маликаларни юборишган. Вархуман унчалик буюк ва кучли бўлмаган бўлса-да, санъат уни шарафлашга хизмат қилиб, бу вазифасини ортиғи билан бажарди.

Варахшада айниқса Қизил залдаги суратлар диққатни тортади. Тасвир тўқ қизил рангли фонда бир сахна кўринишида бажарилгани учун, археологлар ва санъатшунослар уни Қизил зал деб аташади. Тўртта деворда ҳам ажнабийларга ўхшаган суворийларнинг ов манзараси тасвирланган. Бошида ҳайдовчиси ўтирган катта фил устида ботир ўтирибди, у иккала томондан ҳужум қилаётган йиртқичлардан бирига найзани отмоқда. Йиртқичлар орасида қизил шеърлар, йўлбарслар, олачипор гепардлар ва леопардлар, шерга ўхшаш қанотли грифонлар, қанотли аждаҳо бор. Деярли барча персонажларнинг юзлари уриб туширилган, аммо ғарбий деворда овчи ва унинг хизматкорининг юзлари деярли бузилмаган. Марварид билан безатилган тасма кийган, мўйловли йигит, деярли шаффоф кийимда найза билан гепардни ўлдиради. Унинг кўкрагида маржон, билакларида ва тиззалари остида билагузуклар тақилган, этикчалари четига кашта тикилган. Ов иштирокчилари тасвирларида ҳиндча элементлар кўп бўлсада, суғдлик рассом интерпретациясида филнинг тасвирири болаларча оддийгина чиққан. Қизил зал композицияси ҳинд санъатида аналогларга эга эмас².

Қалъаи Қаҳқаҳа I шахристонидаги деворий суратда ҳам мифологик мавжудотлар, ҳам жангчилар бор. Бу ерда тўртта қўлли маъбуда шер устида ўтирган ҳолда 2 марта тасвирланган. Шунингдек, бу ерда тўртта қанотли даҳо, учта кўзли даҳшатли махлук, отда ўтирган жангчи-мусиқачилар ва бошқалар тасвирланган. Ғарбий деворда эса бешта панно кўринишида битта ривоятнинг эпизодлари жойлашган бўлиб (фақат пастки ярми сақланган), зооморфик ўриндикда ўтирган эркак, унинг олдида тиз чўккан аёл тасвири билан бошланиб, иккита болани эмизаётган она бўри картинаси билан тугалланади³.

Хуллас, Суғд ва Уструшонадаги рангтавирларда сюжет асосини халқ афсоналари, қаҳрамонлик дostonлари, мифология ва атрофдаги ҳаёт ташкил этган. Персонажларнинг қиёфаларида хитой, ҳинд, туркий халқларга хос қиёфалар учрайди.

Москва: АН СССР, 1975. – С. 438-458, ил.; Негматов Нуман Негматович. О живописи дворца афшинов Уструшаны (Предварительное сообщение)// Советская Археология. - 1973. - С. 183-202, ил.; Дьяконов Михаил Михайлович. Росписи Пенджикента и живопись Средней Азии // Живопись древнего Пенджикента / Под ред. А.Ю.Якубовского и М.М.Дьяконова // - Москва: АН СССР, 1954. С.83-154.

¹ Ремпель Лазарь Израилевич. Согдийская живопись // Искусство. - 1967. - № 7. - С. 66-70; Альбаум Лазарь Израилевич. Живопись Афрасиаба. Ташкент: Изд. «Фан», 1975 ва б.

² Шишкин Валерий Александрович. Варахша. - Москва: Наука, 1963.

³ Воронина Вероника Леонидовна, Негматов Нуман Негматович. Открытие Уструшаны // Наука и человечество. Ежегодник. - Москва, 1975.

Илк ўрта асрларда гуллаб-яшнаган рангтасвирдек бадиий маданиятнинг бутун бир шахобчаси Ўрта Осиёни исломлаштириш давридан бошлаб бадиий ижодиётнинг саҳнасидан чиқиб кетади. Бошқа динларнинг кўпчилигига худоларни тасвирлаш, бу тасвирларни қадрлаш хос бўлган. Шунинг учун мусулмон руҳонийлари санъатнинг тасвирий шакллари таъкиб қилган. Кейинчалик аста-секин тасвирий санъат миниатюралар шаклида тиклана бошлаган.

HADITHS AMONG THE EPIGRAPHS OF MIRZO ULUGBEK MADRASA

МИРЗО УЛУҒБЕК МАДРАСАСИ ЭПИГРАФИКАСИДАГИ ҲАДИСЛАР

Комилжон Алимджанович Юнусов,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси,

“Журналистика” бўлими магистранти

Темурийлар тарихи давлат музейи экскурсоводи

Юртимизда Амир Темур ва Темурийлар даврини иккинчи уйғониш даври дея эътироф этилишида, шуни таъкидлаш жоизки, кўп соҳаларда эришилган ютуқлар билан бир қаторда меъморчиликнинг ҳам ўрни бекиёсдир. Меъморий обидалар мусулмон илм аҳли учун катта имкониятлар маскани сифатида ислом цивилизацияси ривожига ўзининг алоҳида ўрнига эга. Хусусан, таълим олиш учун мадрасалар, улуғлар хотирасини сақлаш учун мақбаралар, ҳамда ибодат учун масжидлар бунёд этилар экан, меморий безаклар билан бир қаторда муқаддас оятлар ва ҳадислар битилиши бир томондан миллий меъморчилигимизга маънавий руҳ бағишлаганини англатса, иккинчи томондан ислом динига бўлган ўша давр муносабатини тушунишимизга ёрдам беради.¹ Шу боис, нақшли мозаика санъатида эпиграфикага катта эътибор берилган. Эпиграфика гоҳ кичик паннони, гоҳ кенг майдондаги қопламаларни эгаллаган.²

Муҳаммад Тарағай Мирзо Улуғбек бобоси Соҳибқироннинг бунёдкорлик анъанасини давом эттирган ҳолда янада кўпроқ битиклар қайд этишга эътибор қаратди. Жумладан, Регистон майдонида Улуғбек фармони билан Қавомиддин Шерозий тархи асосида 54 хужрадан иборат мадраса бунёд этилди. Биз ҳар бир хужра эшиги тепасида ҳадисларни кўришимиз мумкин.³ Бу ҳадисларнинг бошдан юқорида жойлашгани ҳадисларга нисбатан чексиз ҳурмат ифодаси деб ҳисобланса, уларнинг мадраса хоналарига кириш қисмида битилгани, талабаларни ҳар доим илмга ундайди, китоб ўқишга илҳомлантиради, шунингдек янада масъулиятли бўлиш кераклигини уқтиради. Шу сабабдан, ҳадисларнинг ўзигина ёзилмасдан, *“Инсонларнинг энг яхшиси дедилар, ...”*, *“Аллоҳнинг росули дедилар, ...”* ёки *“Росулуллоҳ рост сўзладилар”*⁴ каби жумлалар қўшиб қўйилган. Бундай қайдларни ўқиган кишида, табиийки, ҳадислар мазмунига нисбатан диққат-эътибор янада ортади. Талабаларни

¹ Mohammad Yusuf Siddiq. Epigraphy and Islamic Culture. New York, 2016. p. 7

² Амир Темур жаҳон тарихида. Тошкент, Шарқ, 2001. 156-бет.

³ Б.М. Бабаджанов. Эпиграфика самаркандского медресе Улуғбека //Ars Islamica, Moscow, 2016. p. 819

⁴ Ўзбекистон обидаларидаги битиклар. Самарқанд. Регистон. Тошкент, “Uzbekistan today”, 2015, 129-б.

комил инсон қилиб тарбиялаш учун Улуғбек Кўрагон минглаб ҳадислар ичида айнан тарбия, одоб, ҳамда илмга тарғиб этувчи ҳадислардан ёзишга амр этган. Бу борада ислом таълимотидан маданиятимиз ривожига, ҳамда кадриятларимиз шаклланишида самарали фойдаланилганига гувоҳ бўламиз.¹ Улуғбекнинг ўзи ҳам талабаларга ибрат бўладиган даражада ўта диндор бўлиб, борлиқни ўрганишни Аллоҳнинг яратувчилигига нисбатан ҳурмат деб қарарди.²

Бугунги кунда юртимизга ташриф буюраётган сайёҳлар, агарда мадрасаларимиздаги ҳадислар маъноси билан таништириладиган бўлса, ислом динининг нақадар одоб ва илмга ундовчи тинчликпарвар илоҳий таълимот эканига амин бўладилар. Шунингдек, бу мадрасаларда қанчадан қанча буюк олимлар етишиб чиқишида мадрасадаги ўзига хос муҳитнинг ҳам таъсири борлигини, бу муҳит, ўз навбатида Қуръон оятлари ва Муҳаммад Росулulloҳ (с.а.в.) сўзлари билан безатилиши асосида шаклланишини эслаб ўтиш ўринлидир. Шу сабабли бу мақолада Самарқанддаги Мирзо Улуғбек мадрасасида битилган ҳадислар таржималарини келтириб ўтмоқчиман.

Қуйидаги ҳадислар мадраса эпиграфикаси таркибидаги ҳадислардир:

“Илм заво́л билмас хазинадир. ” “Дунё бир соатдир. Уни тоат билан ўтказ. ” “Ҳеч бир ота фарзандига гўзал тарбия ва яхши одобдан ортиқ бир туҳфа инъом этолмайди. ” “Олим бўл, илм талаб қилувчи бўл, ёки илмни эшитувчи бўл, ҳеч бўлмаса, шуларга муҳаббат қилувчи бўл (бешинчиси бўлма, ҳалок бўласан). ” “Илм ибодатдан афзал. Диннинг асоси тақводир. ” “Диннинг холис қил. Шунда амалнинг ози ҳам сенга кифоя қилади. ” “Яхшилик қилиш ёмон фалокатдан сақлайди. ” “Сизларнинг энг яхшиларингиз Қуръонни ўрганиб уни бошқаларга ҳам ўргатганингиз. ” “Аллоҳ кимга яхшиликни ирода айласа, уни динда фақиҳ қилиб қўяди. ” “Ўзингга раво кўрган нарсани ўзгаларга ҳам раво кўр. ” “Амал қилаверинглар. Зеро барчага ўзи учун яратилган амал осон қилинган. ” “Илмни ёзиш билан мустаҳкамланг. ” “Бирор нарсани қарзга бериш уни садақа қилишдан яхши. ” “Ҳаллолликни талаб қилиш ҳар бир мусулмонга вожиб. ” “Яхшиликни бошловчи киши яхшилик қилган билан тенг савобга эга бўлади. ” “Шукрини адо қилган озгина нарсанг тоқатинг етмайдиган кўп нарсадан яхши. ” “Гуноҳига тавба қилган одам беғуноҳ кишига тенглашиб қолади. ” “Аллоҳ наздида ҳақ сўздан кўра яхшироқ садақа йўқ. ” “Кишининг қадр-қиммати унинг ақли билан ўлчанади. Ақли йўқ одамнинг дини йўқдир. ” “Тўғри бўл. Одамларга нисбатан хуш хулқли бўл. ” “Мусулмонларга тили-ю қўлидан зарар етмаган одам чин мусулмондир. ” “Ишини пухта бажарган кишини Аллоҳ яхши кўради. ” “Олимлар Аллоҳнинг халққа берган омонатидир. ” “Аллоҳ таоло тўғри сўзни яхши кўради. ” “Илм олиш ҳар бир мусулмонга фарз. ” “Аллоҳга имон келтирдим деб айтгин, сўнгра эътиқодингда мустаҳкам тур. ” “Ваъдага чиройли вафо қилиш иймондандир. ” “Илм толибига барча нарса, ҳатто, денгиздаги балиқлар ҳам истиғфор айтади. ” “Аллоҳдан фойдали илм сўранг. Ундан фойдасиз илмдан асрашини сўранг. ” “Олимнинг обиддан устунлиги худди ойнинг бошқа юлдузлардан устунлигига ўхшайди. ” “Илмдан ман этиш мумкин эмас. ” “Ким илм талабида чиқса, то қайтгунича Аллоҳнинг йўлида юрган бўлади. ” “Илмнинг офати - унутиш, ва илм

¹ Ислом энциклопедияси. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. 2017. 1-б.

² [https://www.orientalarchitecture.com/AsianHistoricalArchitecture/Ulugh Beg Madrassa of Samarkand](https://www.orientalarchitecture.com/AsianHistoricalArchitecture/UlughBegMadrassaofSamarkand)

аҳлидан бошқаларга гатириши уни зое қилиши бўлади.” “Инсонларнинг ёмони инсонлар ичидаги олимларнинг ёмонидир.” “Илм дунёда иззат, охирабда шараф келтиради.” “Яхшиликни чехраси чиройли кишилардан қидиринглар.” “Кимки одамларга ташаккур айтмаса, Аллоҳга ҳам шукр қилмайди.” “Бир фақиҳ киши шайтон учун минг обиддан ҳам ашаддийроқдир.” “Бир соат илм ўрганиши кечани нафл ибодат билан бедор ўтказгандан яхшироқ.” “Илм талаб қилиши амалларнинг афзали.”¹

Шунингдек, тўртбурчак китобалар ичида “Илм дунёда иззат, охирабда шараф келтиради” ҳадиси такроран битилган. Пештоқнинг ён томон деворий безаклари орасида “Илм қалблар ободлиги, илмга амал қилиши эса гуноҳлар каффоратидир” деб битилган.

Мазкур ҳадислар орасида, ҳамда мадрасанинг пештоқ қисмида Имом Бухорий ривоят қилган ҳадислар ҳам акс этган: “Олимлар пайғамбарларнинг меросхўрларидир.”² Бас, олимлар Аллоҳнинг халқига берган омонатидир.” Ва инсонларнинг энг яхшиси дедилар: “Илм қалблар ободлиги ва жоҳиллик айбларини очувчидир. Ким илм талаб қилса, ўткан гуноҳларига каффорат бўлади. Олимлар пайғамбарлардан кейин халқ ўртасида тинчлик сақловчилардир. Дунёда амалларнинг энг афзали илм ва тиришқоқликдир.”

Дарвоза тепасида ўн икки бурчакли юлдузсимон китоба бўлиб, унинг ташқи қирраларида тасбеҳ, айланаси бўйлаб эса Росулulloҳ ҳадислари битилган. “Подшоҳлик ва қудрат эгаси Аллоҳга тасбеҳ айтамин. Илмни Чинда бўлса ҳам изланглар.”

Пайғамбар алайҳисалом ҳадисларига нисбатан ўша даврда меҳр жуда кучли бўлиб, одамлар ҳадисларни ўрганишни уларга амал қилиш билан баробар олиб борардилар. Чунончи, Имом Аҳмад ибн Ҳанбал “Ўзим амал қилмаган бирорта ҳадисни ёзиб олмаганман”- деб таъкидлаган бўлсалар, муҳаддис Иброҳим ибн Исмоил “Ҳадисни ёд олишга унга амал қилиш билан эришар эдик”, деганлар.³

Мирзо Улуғбек мадрасасидаги хаттотлик намуналаридан шундай фикр ойдинлашадики, бу жойда илмга даъват ва шароит уйғун ҳолда бирлаштирилган. Улуғбек Кўрагон талабаларни илм-фанга иштиёқманд қилиш учун имкон қадар барча тадбирларни амалга оширган. Масалан, бу мадрасада дарс бериш учун Хожа Хурд исмли мамлакатнинг нуфузли қозиси жалб этилганини Алишер Навоий “Мажолис-ун нафоис”⁴ китобида ёдга олган. Мирзо Улуғбек дунёнинг энг билимдон кишиларини ишга таклиф этиш билан кифояланмасдан шахсан ўзи ҳам дарс бериш ҳамда илмий тадқиқот ишлари билан машғул бўлган. Бундай ҳаракатлар ўз навбатида илм-фан ҳамда ислом цивилизацияси ривожига ўзининг бемисл ҳиссасини қўшди. Мустақилликка эришганимиздан сўнг миллий ва диний кадриятларимизга яна мурожаат этилар экан, Темурийлар мероси Ўзбекистонда давлат бренди сифатида, обидалардаги нафис эпиграфик безаклар эса ўзбек меъморий мероси сифатида

¹ Ўзбекистон обидаларидаги битиклар. Самарқанд. Регистон. Тошкент, “Uzbekistan today”, 2015, 66-87-бетлар

² Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Al-jomi’ as-sahih, 1-jild. Toshkent, Qomuslar bosh tahririyati, 1991, 20-bet

³ Убайдулла Уватов. Буюк муҳаддислар. Тошкент, “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 1998, 22-бет

⁴ www.ziyouz.com кутубхонаси / Алишер Навоий. Мажолисун нафоис. 86-бет.

кадрланмоқда.¹ Ҳозирга келиб нафақат Улуғбек мадрасаси, балки Самарқанддаги барча тарихий биноларда акс этган 1500 дан ортиқ ёзувлар ўқиб ўрганилгани қувонарли ҳолатдир. Уларнинг 450 дан ортиғи оят ва ҳадислардан иборат эканлиги юртимиз тарихида ислом динининг аҳамияти нақадар катталигидан дарак беради.²

SHRINE OF HAZRAT IMAM IN BUKHARA AND ITS SIGNIFICANCE TODAY БУХОРОДА ЖОЙЛАШГАН ҲАЗРАТИ ИМОМ ЗИЁРАТГОҲИ ВА УНИНГ БУГУНГИ КУНДАГИ АҲАМИЯТИ

Жасурбек Абдукодиров,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси “Ислом тарихи ва
Манбаишунослиги–IRCICA” кафедраси стажёр-ўқитувчиси*

Малакатимизда ҳар қайси соҳа ва тармоқларнинг бугинги кун талабларига мос тарзда ўзгариши ҳамда жадаллик билан халқаро майдонларда ўз ўрнига эга бўлиб бориши янгиланаётган Ўзбекистон диёрининг ўз олдига қўйган асосий мақсадларидан ҳисобланади. Амалга оширилаётган ушбу ислохотлар мамлакат иқтисодиётини, аҳоли турмуш тарзини, шунингдек, Ўзбекистоннинг халқаро майдондаги обрўсини оширишга хизмат қилади. Ана шундай соҳалардан бири туризмнинг “зиёрат туризми” тармоғидир. Ўзбекистон Республика Президенти Ш.Мирзиёев таъкидлаганларидек: “Ўзбекистон ҳам саёҳат, ҳам зиёрат учун қулай мамлакат. Чунки она заминимизда бутун дунёга маълум ва машҳур бўлган аجدодларимиз мангу қўним топган. Улар қолдирган бой маънавий-маданий меросга халқаро майдонда қизиқиш жуда катта. Соҳани янада ривожлантириш учун, аввало, зарур инфратузилмани такомиллаштириш шарт”

Шунинг билан бирга, Ислом динининг муқаддас китоби Қуръони каримда ва ҳадисларда ҳам саёҳат ва зиёратга тарғиб қиладиган оят ҳамда энг машҳур ва саҳиҳ бўлган ҳадиси шарифлар мавжуддир.

Жумладан, Аллоҳ таоло Қуръони каримнинг “Анкабут” сураси, 20-оятида шундай марҳамат қилади:

قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ بَدَأَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللَّهُ يُنشِئُ النَّشْأَةَ الْآخِرَةَ
إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

Сен: “Ер юзида сайр этиб юринглар ва махлуқотларни У зот аввал бошдан қандай яратганига назар солинглар. Сўнгра Аллоҳ охират ҳаётини пайдо қилур. Албатта, Аллоҳ ҳар бир нарсага қодир зот”, деб айт. (*Анкабут*, 20)

Ушбу оятда таъкидланганидек, сайр қилиш инсон учун кўп манфаатлар келтиради. Саёҳат қилиш давомида инсон ер юзидаги ажойиботлардан баҳраманд бўлиши айтилмоқда. Шунингдек, инсон ўзи яшаб турган манзилдан бошқа жойга саёҳат қилса, атрофни кўриб ибрат олади, зеҳни чархланади ҳамда янгиланади.

¹ Elena Paskaleva. Epigraphic restorations of Timurid architectural heritage // The Newsletter, No.64, Summer 2013

² <https://yuz.uz/ru/Секреты надписей на площади Регистан в Самарканде теперь доступны каждому>.

Ўзбекистон тарихига назар ташласак, Бухоро вилояти ўтган асрлар давомида бин неча бор мамлакат пойтахти вазифасини бажарган. Қўхна тарихий шаҳар бугунги кунда ҳам 100 га яқин тарихий ва эпиграфик ёдгорликларини сақлаб қолган ҳолда маҳаллий ва жаҳон сайёҳларини ўзига жалб қилиб келмоқда. Ҳазрати Имом мажмуаси ҳам ана шундай тарихий зиёратгоҳ масканларидан ҳисобланади. Ушбу маскан қадимий қабристонлардан ҳисобланиб, зиёратгоҳда йирик фақиҳшунос олим, ҳанафий мазҳаби шайхи Абу Хафс Кабир Бухорий дафн этилган ва у Ҳазрати Имом ёки Имом Хожатбарор номи билан танилган. Асрлар давомида Абу Хафс Кабир Бухорий ва унинг ўғли Абу Хафс Сағир Бухорий, шунингдек шайхнинг шогирдлари қабрларини зиёрат қилиш анъанага айланган. Дастлаб ушбу ерларда намозгоҳ ва қабристон ёнма-ён жойлашган, вақт ўтиб тирбандлик юзага келгач, намазгоҳ қисми шаҳар қимининг ташқарисига, Сумитан қишлоғига кўчирилади.¹ Натижада бир пайтлар намазгоҳ вазифасини бажарган ерлар ва деворлар ўз ўрнини қабристонга бўшатиб беради. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, Ҳазрати Имом қабристониди тобеинларнинг сополдан ишланган мақбара тошлари бўлган маҳобатли ҳазира ҳам асосий зиёрат маскани бўлиб келган ва ҳозирги кунда ҳам ушбу қабрлар мавжуддир.² Зиёратгоҳнинг таъмирлаш жараёнига қаралса, Қорахонийлар сулоласи ҳукмдори Арслонхон Муҳаммад ибн Сулаймон даврида реконструкция қилинган. XVI асрнинг биринч ярмида шайбоний ҳукмдор Абдулазизхон даврида маскан обрўси оширилиши мақсадида айрим ишлар амалга оширилади. Жумладан, Ҳазрати Имом қабристонининг юксак мақомини қайта тиклаш мақсадида шаҳар четидан эски шаҳар девор баланд нуқтасига кўчирилади. Бу ерда ҳазира барпо этилиб, зиёратхона масжиди ва марказида даҳма қурилади.

2009-2011 йиллар оралиғида Абу Хафс Кабир мазорида тубдан мукаммал таъмирлаш ишлари олиб борилган. Мақбара ичкарасида нафис нақшлар ва китоба битиклари билан безатилган тўртта кулранг мармар қабр тоши ўрнатилган.

Абу Хафс Кабир Бухорий фаолияти сабаб Бухоро шаҳри Ислом оламида “Қуббат ул-Ислом” (ислом гумбази) номи билан машҳур бўлди ва шарафланди. Абу Хафс Кабир Бухорий сиймоси ҳамда Бухоро вилояти, Ҳазрати Имом қабристони зиёратгоҳининг бугунги кундаги аҳамияти беқиёс ҳисобланади. Саҳиҳ бўлган ҳадиси шарифда қабр зиёратининг хосияти ҳақида шундай дейилади:

“Мен сизларни қабрлар зиёратидан қайтарган эдим. Энди, уларни зиёрат қилаверинглар! Чунки, у охиратни эслатади, сизларга ўлимни эсга солади. Эй, зиёрат қилаверинглар. Чунки, у қалбни юмшатади, кўзни ёшлантиради. Чунки, сизларга унда ибрат бор. У дунёда парҳезкор қилиб қўяди” (Муслим, Термизий, Абу Довуд, Ибн Можжа, Ҳоким, Табароний ривоятлари).

Бу каби ҳадислар ва улуғларнинг айтган гапларини кўплаб мисол қилиб келтиришимиз мумкин. Имом ан-Насоий раҳимахуллоҳ ривоят қилишларича, қабрлар зиёратининг фазилати сифатида: *“Уларнинг зиёрати сизларга яхшиликни*

¹ Ўзбекистон обидаларидаги битиклар. Бухоро вилояти (ўзбек, рус ва инглиз тилларида). -Т.: “Ўзбекистан Тодай”, 2015. - 70 б.

² Ўзбекистон обидаларидаги битиклар. Бухоро вилояти (ўзбек, рус ва инглиз тилларида). -Т.: “Ўзбекистан Тодай”, 2015. - 71 б.

зиёда қилади”, дейилган.¹ Ҳақиқатан, улуғлар ва машҳур уламоларнинг, ўтганларнинг қабрларини зиёрат қилиш инсонга охиратни эслатиши билан бирга, бу дунёдаги қийинчиликлар ва ҳар хил муаммолар ўткинчи эканлигини кўрсатиб, қалбни хотиржам ва сокин қилади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, бугунги кунда Ўзбекистонда зиёрат туризми жадаллик билан ривожланар экан, ҳозирги кунда Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Термиз, Хива, Шаҳризабз, Қўқон, Андижон каби йирик тарихий шаҳарларда жойлашган юртимиз уламоларининг зиёратгоҳ ва муқаддас қадамжоларини кенг жамоатчилик ва бутун жаҳонга танитиш, улар яратган маданий ва маънавий мерослар ва қимматбаҳо асарлар ҳақида маълумотларни етказиб бериш ва бу орқали ички туризмни ривожлантириш билан бир қаторда, хориждан кўплаб сайёҳларни жалб қилиш имконияти ҳам пайдо бўлади ва бунга Ўзбекистоннинг салоҳияти етарличадир. Шу билан бирга, саёҳат қилиш ва сайёҳлик тадбирларида қатнашиш одамларга ўзларини яхши ҳис қилишига, стрессдан халос бўлишига ва шу билан яхшироқ хизмат қилишига (фаолият юритишларига) имкон беради².

EPIGRAPHY OF QAFFAL SHASHI MAUSOLEUM

QAFFOL SHOSHIY MAQBARASI EPIGRAFIKASI

Pirnazar Sardor o'g'li Rajapov,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi doktoranti,

Malaka oshirish markazi o'qituvchisi

Sayidolim Rayimjonov,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi magistranti

U kishining to'liq ismi Abu Bakr Muhammad ibn Ali ibn Ismoil al Qaffol ash-Shoshiy bo'lib, yashagan davri X asrdir. Toshkentning yetuk olimlaridan biri bo'lib, shofe'iylik mazhabi rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. Qur'on, hadis, shariat ilmi bilimdoni bo'lgan. Uning “Adab ul – qozi” (“Qozi fe'l-atvori”) asari mashhurdir. Maqbara xalq tilida Hazrati Imom (Hastimom) deyiladi. U kishi 0,5 grammgacha og'irlikdagi qulf - kalitlarni yasaganligi uchun “*Qaffol*” (“*Qulfchi*”) nisbati berilgan. Unga atab qurilgan dastlabki maqbara saqlanib qolmagan. Me'mor G'ulom Husayn maqbarani qayta qurgan. Eshikning tepasidagi kitoba saqlanib qolgan. Maqbaraning o'rtasida kattagina xona bor. XVI asrda maqbara yonida Boboxo'ja maqbarasi ham bunyod etilgan. Mazkur imorat 1541-1542-yillarda Qaffol ash-Shoshiy ash-Shofe'iy (904-976) qabri ustida tiklangan. Muhammad Solihxo'janing ma'lumotlariga ko'ra uning qabri yaqinida 1875-yilda masjid ham bunyod etilgan³.

Daxma ustidagi maqbara binosi bir necha marta qayta qurilgan va ta'mirlangan. Hozirgacha saqlanib qolgan mazkur inshoot XVI asr 40-yillarida bunyod etilgan.

¹ Зайниддин Эшонкулов. “Зиёрат одоблари” -Тошкент:Мовароуннахр, 2015.- 12 б.

² Захра Моавен. “Spiritual Health through Pilgrimage Therapy:A Qualitative Study” – Health, Spirituality and Medical Ethics., 2017.-35 б.

³ Sultanov O'. Muhammad Solihxo'ja va uning “Tarixi jadidayi Toshkand” asari. –Toshkent: O'zbekiston, 2007. – B. 180

XX asrning dastlabki o'n yilliklarida ham bu maskanga keluvchi ziyoratchilar maqbara gumbazi gardish sharafasiga halqasimon aylantirib kitobalangan "Mo'minun" (109-oyat) va "Oli Imron" suralari (96-97-oyatlar) bitiklarini ko'rishlari mumkin edi. Maqbara interyerida esa Qur'oni karimdan iqtiboslar hamda 1667 va 1679-1680-yillar sanalari keltirilgan bir qancha boshqa qabrtoshlar ham bo'lgan. Payshanba kunlari Qaffol Shoshiyning avlodlaridan bir kishi ajdodi maqbarasi ustida Qur'on tilovat qilgan¹. Bosh peshtoqda (kirish-chiqish yo'lagi darvozasi atrofida) tarixiy bitikning koshinlardan yasalgan yangilangan matni mavjud (moviy fonga oq va sariq rangdagi harflar, tevaragida esa moviy va yashil novdachalar). Ana shu kitoba matni (rus tilidagi erkin tarjimasini) ilk marotaba XIX asrning oxirida nisbatan to'liq ko'rinishda matbuotda e'lon qilingan.

So'nggi tarjima esa sal boshqacharoq taqdim etilgan. Unda bino qurib bitkazilgan sana, me'mor G'ulom Husayn nomi hamda xattot Husayniy Tabiiy nomi keltirilgan². XIX asrning oxirida Qaffol Shoshiy maqbarasining janubiy devoriga yonma-yon uncha katta bo'lmagan hazira (atrofi o'ralgan xilxona) barpo etilgan edi. Unda O'rta Osiyo va Qozog'iston musulmonlari diniy idorasi taniqli muftiylari – Eshon Boboxon ibn Abdulmajidxon, Bahodirxon maxdum, Ziyovuddinxon ibn Eshon Boboxon va boshqalarning qabrlari joylashgan. Hazira devorida darvozaxona barpo etilgan, undan maqbaraning janubiy hovlisiga – xonaqohga o'tilgan.

Binoning peshtoqidagi yozuvlar tarixiy nuqtai nazardan ahamiyatga ega emas. Chunki ular ta'mirdan keyin tiklangan. Maqbara ichidagi sag'analar va qabrlar ham yangi davrga oid. Masalan uning peshtoqiga quyidagi oyati karima bitilgan:

بسم الله الرحمن الرحيم ألا إن أولياء الله لا خوف عليهم ولا هم يحزنونه الذين أوا وكانوا يتقون لهم البشري في الحياة الدنيا وفي الآخرة لا تبدل لكلمات الله ذلك هو الفوز العظيم

«Ogoh bo'lingizki, albatta, Allohning valiylari (do'stlari)ga xavf yo'qdir va ular tashvish ham chekmaslar. Ular imon keltirgan va taqvoli bo'lganlardir. Ularga dunyo hayotida ham, oxiratda ham bashorat (xushxabar) bordir. Allohning so'zlarida o'zgartirish yo'qdir. Ana shu buyuk yutuqdir» (Yunus surasi, 62-64-oyatlar). Maqbara eshigi tepasiga Oli Imron surasining 96-97-oyatlar yozilgan³.

Qaffol Shoshiy ziyoratgohiga kirishda, yo'lning har ikkala tarafida turgan qabrtoshlar albomga kirmagan, vaholanki ularning tarixiy faktlari va dalillari muhimdir. Qaffol Shoshiy haqidagi ma'lumotlarni Jamol Qarshiy tomonidan yozilgan "Al-Mulhaqot bi-s-surox" asaridan olish mumkin. Jamol Qarshiy fikricha, uning davrida Shoshda 4000 masjid bo'lgan va har bir masjid atrofida 60-70 xonadon mavjud bo'lgan.

Jamol Qarshiy Qaffol Shoshiy maqbarasini ziyorat qilishga kelgan. U Qaffol Shoshiyni ash-shayx, imom, mufassir sifatida ham tilga olgan. Jamol Qarshiy o'z kitobida Qaffol Shoshiyning ko'rsatgan mo'jizalarini gapirib o'tadi. Aytishlaricha, shayx Bag'dodda bo'lganida o'z jonajon shahrini Alloh yordamida g'ayridinlar hujumidan saqlab qolgan⁴.

¹ Alimov U., Mansurov A., Nuriddinov J., Mardonov I., Yo'ldoshxo'jaev H., Xo'jam A. Xazrati Imom. – Toshkent: Movarounnahr, 2013. – B. 139.

² Abduxolliqov F., Bobojonov B., Rahimov K., Nekrasova Ye. O'zbekiston obidalaridagi bitiklar Toshkent shahri, - Toshkent. "Uzbekistan Today". 2016, - B.29.

³ Alimov U., Mansurov A., Nuriddinov J., Mardonov I., Yo'ldoshxo'jaev H., Xo'jam A. Xazrati Imom. – Toshkent: Movarounnahr, 2013.- B.116.

⁴ Джамал ал-Карши. Ал-Мулхакат би-с-сурах // История Казахстана в персидских источниках. Т.1. Алматы: Дайк-Пресс, 2005. –С. 133.

Maqbara bosh peshtoqi va ichkari peshtoqidagi bitiklar bir necha bor ta'mirlangan, ammo sifatli emas. Bu bitiklar, asosan, Qur'oni karim oyatlaridan iborat. Devorda koshinlardan mozaika uslubida tayyorlangan bitiklar Qur'oni karimdan tashqari Sa'diy Sheroziyning "Guliston" asaridan olingan baytlar bilan ham to'ldirilgan. Fors tilidagi mazkur nazmiy matnlar kartushlar ichiga joylashtirilgan. Bundan tashqari 2007-yilgi ta'mirlash ishlari natijasida Alisher Navoiyning "Xazoyin ul-ma'oniyy" asaridan ham nazmiy matnlar olib devorga yopishtirib chiqilgan. Navoiy asaridan binoning bitiklari uchun foydalanilganligi sabablari ma'lum emas. Ehtimol, maqbara ichida Qaffol Shoshiy qabri bilan yonma yon turgan Zayniddin Vosifiy qabriga bu yerda mavjudligi bilan bog'liq bo'lsa kerak. Chunki Zayniddin Vosifiy iste'dodli shaxslardan biri bo'lib, u Alisher Navoiyga yaqin insonlardan edi. Hatto, buyuk o'zbek shoiri yosh Zayniddinni muammoni hal qilishda imtihon qilgan¹. Ma'lumki muammo ramz va imo-ishora yo'li bilan maxsus ismni ifoda qilish qoidasiga asoslangan she'r turidir². Demak, Vosifiy Navoiydan she'riy janrni bilishda imtihondan o'tgan. Vosifiyning qabrtoshi yo'q, ammo kichkina bir belgi sifatidagi sag'ana uning qabri ustida turibdi. Devorda kirillcha harflarda uning ismi yozilgan kichkina bir lavh bo'lib, unda bu shaxsning yashab o'tgan yillari ko'rsatilgan.

Qaffol Shoshiy maqbarasiga kirish eshigi oldidagi kichik maydonda 4-5 qabrtosh qo'yilgan va ularda bitiklar mavjud. Qabrtoshlar 2016-yili 12 jildlik "O'zbekiston obidalaridagi bitiklar"³ turkumi tarkibida Toshkent me'moriy epigrafikasi albomiga kiritilmagan.

Mazkur toshlar o'zining shakli va materialiga ko'ra Ashtarxoniylar davriga borib taqaladi. Mazkur yodgorliklar Samarqand sangtaroshlik maktabiga taalluqli bo'lishi ham mumkin. Bunday tosh bitiklarning bu yerda mavjudligi, ilgari shu atroflarda Qaffol Shoshiy qabristoni va uning atrofi kattaroq hududni egallaganidan dalolat beradi. Qabrtoshlar Toshkentning yuqori diniy qatlam vakillari uchun tayyorlangan. Qabrtoshlardagi aniqlangan ma'lumotlar asosida boshqa nasabnoma va shajaralardagi ismlarni o'zaro solishtirish orqali, bu yerda kimlar va qaysi xonadon namoyandalari ko'milganligi haqida tasavvur hosil qilishimiz mumkin. Toshlarining sohiblari ismlari aniqlanmaganlar orasida ulardagi shar'iy matnlar, ya'ni marsiyalar ko'zga tashlanadi va ular o'z navbatida o'sha davr dunyoqarashi va savodxonlik darajasini ko'rsatadi. Mazkur toshlardan birida buyuk fors shoiri Sa'diy Sheroziy g'azalidan olingan parchalar bitilgani ehtimoli ham mavjud.

Quyida ba'zi qabrtoshlardagi bitiklarning matni va tarjimasi keltirilgan. Qabrtosh №1 kulrang rezador marmardan tayyorlangan. Tosh ko'rinishiga ko'ra sandiqsimon. Yuza qismi yaxshi ishlov berilgan va silliqlangan. Burchaklarida ortiqcha bezaklar yo'q. Toshning yuqori qismi bo'ylab bir qatorli sharafo ya'ni stalaktita ishlangan. Bitiklar matni to'rt qator yoki to'rt satrga joylashtirilgan. Arabiy-forsiy yozuvining nasx xat turidan foydalanilib, matn amalga oshirilgan. Toshning burchaklarida ortiqcha bezaklar, yarim ustun shaklidagi usullar ishlanmagan. Toshning birinchi ko'ndalang kesimidagi matni:

هذا المرقد مرحوم خواجه مومن
بن حاجي خواجه بن خواجه

¹ Зайниддин Махмуд Восифий. Бадоеъ ул-вакоъ. Душанбе: Адиб, чопи дуввум. 2019. – С.5.

² Фарҳанги забони тоҷики. (аз асри то ибтидои асри). Иборат аз ду ҷилд. Дар зери таҳрири М.Шукуров, В.Капранов, Р.Ҳошим, Н.Маъсуми. Москва, 1969. –С.509

³ Abduxolliqov F., Bobojonov B., Rahimov K., Nekrasova Ye. O'zbekiston obidalaridagi bitiklar, - Toshkent. "Uzbekistan Today". 2016. –B.39.

Toshning boshqa bir ko'ndalang kesimidagi matni:

1009توفي في شهر صفر سنة

Tarjimasi: Bu qabr Alloh rahmat qilsin Xo'ja Mo'min [ga tegishli, u] ibn Hoji Xoja ibn Xoja...1009-yil safar oyida vafot etgan.

Qabrtosh №2 kulrang rezador marmardan tayyorlangan. Yuza qismi yaxshi ishlov berilgan va silliqlangan. Tosh ko'rinishiga ko'ra sandiqsimon. Yuza qismi yaxshi ishlov berilgan va silliqlangan. Bitiklar matni 2 qator yoki 2 satrga joylashtirilgan. Arabiy-forsiy yozuvining nasx xat turidan foydalanilib, matn amalga oshirilgan. So'zlar va harflar orasidagi masofa mutanosib. Toshning burchaklarida ortiqcha bezaklar, yarim ustun shaklidagi usullar ishlanmagan.



Qabrtosh №1



Qabrtosh №2

هذا المرقد منور توفي.. رحمة الله محمد صادق.....

(سيادت پناه) (هدايت پناه)خواجه ابن عالي جاه شاه ناصر خوجه ابن هدايت شاه

.....ايشان كوچك خواجه بن

في التاريخ شهر شوال ايشان خواجه

Bu o'zidan nur taratuvchi qabrtosh olamdan o'tgan va Alloh rahmatiga yetishgan Muhammad Sodiq Xo'janiki [va u] oliy martaba sohibi Nosir Xo'janing o'g'li, [u esa] hidoyat panoh (yo siyodat panoh) Eshon Kuchak Xo'janing o'g'lidir [va u] Eshon Xo'ja....ning o'g'lidir".

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, Qaffol Shoshiy maqbarasi turkumidagi bitiklar murakkabligi uchun yoki ma'lumotlar kam bo'lganligi sabab chuqur o'rganilmagan. Hozirgi kunda mavjud ko'pgina tarixiy obidalar bitiklari xattotlar tomonidan qayta tiklanib, asl holidagi shaklga keltirishga harakat qilganlar. Asl yozuvlar saqlanib qolingan. Butunlay o'chib ketgan bitiklar o'rniga esa, imoratdan kelib chiqib, yon taraflarida foydalanilmagan bitiklar qo'llanilgan. O'tmishimizni e'zozlash, tarixiy obidalarni avaylash xalqimizning buyuk o'tmishi, yashayotgan ijtimoiy hayoti va kelajagi bilan bevosita bog'liqdir. Bu xususiyatlar millatimiz va xalqimizning milliy qadriyati bo'lib, azaldan ularning qon-qoniga singib ketgan.

ARTISTIC SIGNIFICANCE OF EPIGRAPHY FROM SHAHI ZINDA COMPLEX

SHOHI ZINDA MAJMUASI EPIGRAFIKASINING BADIY AHAMIYATI

Shaxnoza Narzulloyevna Kushbayeva,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

Tarix (Islom sivilizatsiyasi) yo 'nalishi magistranti

Shohi Zinda majmuasi Markaziy Osiyoning eng e'tiborga molik me'moriy obidalaridan biri. Majmuada XI asrdan to XX asrgacha bo'lgan barcha an'analarni o'zida mujassam etgan binolar qad ko'targan. Shu sababdan ham mutaxassislar bu yerni: "Sharqning islom arxitekturasini ensiklopediyasi"¹ deb atashgan. 2004-yilning 16-iyulida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Shohi Zinda yodgorlik majmuasida qayta tiklash va obodonlashtirish ishlarini tashkil etish to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. So'nggi yillarda bevosita O'zbekiston Respublikasi davlat rahbari miqyosida tarixiy qadamjolarini asrab-avaylash va ularga yangicha qiyofa berib, ajdodlar merosini asrashga doir salmoqli ishlar amalga oshirilayotganini e'tirof etish lozim.

Me'moriy obidalarimiz peshtoqlarida aks etgan yozuvlar alohida bir soha bo'lib, tadqiqotchi mutaxassislar hamda olimlardan juda ko'p izlanish talab qiladi. Bu uchun tadqiqotchi mutaxassislar hamda olimlar bir necha tillarni mukammal bilishi lozim. Keyingi paytlarda jadal rivojlanayotgan tarixiy davrda qator xalqlarning ilmiy va moddiy merosini qiyosan o'rganishga olimlar o'z e'tiborlarini qaratgan. Sharq me'morchiligi, xattotlik san'ati asosida peshtoq yozuvlarda o'z aksini topgan komil inson tarbiyasi dunyo ahlini qiziqtirib kelayotgan mavzulardan biridir. Peshtoq yozuvlarni o'rganishning asosiy manzil-makoni bo'lgan yurtimizda olib borilayotgan va mamlakatimiz olimlari tomonidan amalga oshirilayotgan katta tadqiqotlarni ham aytish joiz. Samarqand me'moriy obidalarida peshtoq yozuvlarini o'rganish ancha oldin boshlangan. Fidoyi olimlarimiz tomonidan ko'plab izlanish va tadqiqotlar olib borildi. Xattotlarimizning Qur'oni karim, hamda Hadislardan olingan ilmiy, diniy-falsafiy, ijtimoiy-siyosiy qarashlari o'rganildi. Me'moriy obidalar peshtoq yozuvlari katta qismi mustaqillikdan keyin arxiv hujjatlari asosida qayta tiklandi. Peshtoq yozuvlar ajdodlarimiz o'tmishi falsafiy olamini yoritishda asosiy manba sifatida ahamiyati benazirdir.

Madaniyatimizning bir jumbog'ini o'zida aks ettirgan yodgorliklaridan biri Shohi Zinda majmuasidir. Samarqand harbiy gubernatori N.Y.Rostovtsev topshirig'iga binoan, viloyat boshqaruvi tarjimoni Sherali Lapin Samarqandning me'moriy obidalarida bitilgan bitiklarni birinchi marta o'qib chiqdi. Sh.Lapinning tarjimalari "Samarqand viloyati ma'lumotnomasi" da chop etilgan va alohida 1-sonli kitobcha bilan nashr etilgan. Yozuvlarning nashr etilishi to'liq emas edi. Unda Samarqand yodgorliklaridagi yozuvlarda joylashgan epigrafik materialning faqat bir qismi kiritilgan. Sh. Lapin Shohi Zinda yozuvlarining faqat kichik qismini tarjima qilishga harakat qildi. Shohi Zinda me'moriy majmuasiga asosiy kirish eshigining tepasida suls xatida tarix bitilgan. V. A. Shishkin maqolasi asosida aksariyat yozuvlari qisman tiklangan bu xatda: Binolarning xayrlisi va ziynatlisi bo'lgan (bu bino) tartibli holda va diqqat bilan asl ma'no ko'rinishini jamlab "

¹ O'zbekiston obidalaridagi durdona bitiklar. Toshkent-"O'zbekiston"-2011

... Abdulaziz Bahodir Sul(ton ibn) Sulton ... Ulug'bek Ko'ragon tomonidan 838/1434-1435 yili qurildi"¹. Ulug'bek o'g'li Abdulaziz nomidan qurdirgan bu peshtoq Shohi Zindaning qariyb to'rt asr davomidagi shakllanish tarixiga xotima bo'ldi. Shohi Zinda majmuasi ko'plab maqbaralardan tashkil topgan hamda ularning har birida o'ziga xos eksplikatsion matnlar mavjud. Biz esa aynan Shohi Zinda majmuasi uchun asos bo'lgan Qusam ibn Abbos maqbarasi epigrafikasiga asosiy e'tiborimizni qaratamiz.

Shohi Zindaning asosiy inshooti – Qusam ibn Abbos maqbarasiga olib boruvchi imoratlar kirish yo'lagining o'ng tomonida minora mutaxassislarning fikricha, butun Samarqandda yaxshi saqlangan XI asrga oid yakka-yu yagona inshoot hisoblanadi. Chortoqning sharq tarafiga ikki tabaqali o'ymakor qayrag'ochdan yasalgan eshik o'rnatilgan. Eshikning yuqori dilaklarida suls xatida fil suyagini ishlatgan holda hadis bitilgan. Suyaklardan faqat oz qismigina saqlangan. Tepasida kufiy xatida Allohning go'zal ismlaridan ikkitasi: "Mehribon" va "O'z ne'matlarini ato etuvchi", yozilgan. Eshikning pastki va yuqori qismida uning yasalgan sanasi hamda ustaning nomi yozilgan. "Ustod Yusuf Sheroziyning amali. 807/1404-1405 yil." Ziyoratxona kirish eshigining yuqorisidagi matnlar ikki qatorda yozilgan. Unda: "Arab, hoshimiy sulola, qurayshiy qabiladan, makkalik, madinalik bo'lmish Payg'ambar alayhissalom: "Insonlardan Qusam ibn Abbos tuzilishi va xulqi jihatidan menga eng ko'p o'xshaydi", – dedilar." Muhammad payg'ambar tanlagan yo'lni davom ettirganlar ichida eng sadoqatlilar qatorida Qusam ibn Abbos turishlariga qaratilmoqda.

Qusam ibn Abbos maqbarasi yaqinidagi eng keyingi davrda qurilgan inshootlardan biri bu masjid binosidir. Mehrob kitobasida suls xatida Qur'oni karimdagi "Jin" surasining 18-oyati bitilgan. Tepasida mayda harflar bilan kufiy xatida: – "Allohn hamd aytish va ulug'lash bilan poklayman", – kalimalari takroriy tarzda yozilgan. "Albatta, (barcha) masjidlar – Allohnik. Bas, (masjidlarda) Alloh bilan qo'shib yana biror kimsaga duo (ibodat) qilmangiz!"² Bu bitiklar Shohi Zinda majmuasining Tuman Oqo masjidida ham bitilgan edi.

Xulosa qilib shuni alohida ta'kidlamochimanki, Shohi Zinda majmuasidagi bitiklarda insoniyatni iymonini poklashga va komillikka da'vat etmoqda. Birgina Shirinbeka Oqo maqbarasi peshtoqidagi Suqrotning: "Inson dunyoda o'zining barcha holatlarida ham azoblanuvchi va u dunyo orqali ega bo'lgan narsalari ustida abadiy qolmaydi" deb bitilgan iborasida kishilarni insofga chaqirib, nafs balosidan ogohlikga da'vat etilganini ko'ramiz. Bitiklardagi vaqti o'tmasdan oldin namozni o'qishga, o'lmasdan oldin tavba qilishga barchani chorlashi, ota-onaga yaxshilik Alloh taologa ibodat qilishdan keyin ikkinchi vazifa sifatida ta'kidlanganligi alohida diqqatga sazovor. Davlatimiz qomusida ham ota-onaga nisbatan farzandning burchi alohida ta'kidlanganligi o'tmishimiz an'anasi hali ham davom etib borilayotgani kishini mamnun etadi.

¹ O'zbekiston obidalaridagi bitiklar "Samarqand. Shohi Zinda me'moriy majmuasi" 3-kitob. T-2012. 35-bet

² "Qur'oni Karim" ning o'zbekcha izohli tarjimasidan. "Jin" surasi. T.: Cho'lpon, 1992.

**HISTORICAL BUILDINGS AND MONUMENTS ERECTED
DURING THE SHAYBANID DYNASTY
SHAYBONIYLAR SULOLASI DAVRIDA QURULGAN
TARIXIY INSHOOT VA YODGORLIKLAR**

Farrux Burxoniddin o'g'li Kamoliddinov,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi
Nigora Erkin qizi Mirzayeva,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti talabasi

Temurilardan so'ng Movarounnahr o'z hukumronligini o'rnatgan shaybonilar sulolasi davrida ham ilm-fan va me'moriy inshootlar o'z ahamiyatiga egadir. Movarounnahr siyosiy maydoniga XVI-asr boshlarida kelgan sulola Shayboniylar sulolasi XVII-asr boshlarigacha, ya'ni bir asr mobaynida hukmronlik qilgan bo'lib, davlat siyosatida ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy hayotida ham bir qancha islohotlar olib borilgan. Movarounnahrning madaniy hayotiga nazar tashlaydigan bo'lsak. Me'morchilik: Shayboniy hukmdorlar ham me'moriy inshootlar barpo etishga o'z kuch-qudratlarining ifodasi sifatida qaradilar ¹. Ubaydullaxon davridan boshlab poytaxt shahar maqomiga ega bo'lgan Buxoroda ayniqsa ko'plab me'moriy inshootlar barpo etildi². Sifatli pishiq g'ishtlardan baland poydevor ustiga qurilgan ko'plab inshootlar bu davr shaharsozligi va memorchiligini yuksak taraqqiy etganligidan dalolat beradi. Quyuda shular haqida so'z boradi.

Mir Arab madrasasi Buxoro shahridagi Minoroi Kalonning qarshisida qad ko'targan me'moriy yodgorlikdir³. Mir Arab madrasasi shahar markazida, aniqroq qilib aytganda qadimgi shahristonda joylashgan bo'lib, ikki gumbazi bilan boshqa tarixi inshootlardan farqlanib turgan. Madrasaning ichki qismi ham ajoyib tarzda loyihalashtirilgan. Hujralarni to'rta ulkan peshtoq ajratib turadi. Madrasa milodiy 1530-1536 –yillarda, hijriy yil hisobi bilan 936-942-yillarda, qurilgan. Biroq 1536-yil boshida Mir Arab vafot etgan sababli inshootning qurilishi yakuniga yetkaza olmagan va uning vasiyatiga ko'ra kuyovi Shayx Zakariyo qurilishini oxiriga yetkazgan. O'z zamonasining mahobatli inshootlardan hisoblangan Mir Arab madrasasi ham o'sha davr uchun ilm olish maskani bo'lib xizmat qilgan. Xattot Mirali Fathobodiy-Buxoriy ushbu forsiy qitani Madrasa darvozasiga yozgan:

"Mir Arab faxri Ajam onki kard –
Madrasai olii bas bul ajab.
Bul ajab on ast ki tarixi u:
Madrasai olii Mir Arab".⁴

Madrasa O'zbekiston musulmonlari idorasi tasarrufida bo'lib sho'rolar davrida diniy o'quv yurti faoliyati vaqtincha to'xtatilgan. Biroq, 1945-yilga kelib qayta tiklandi. Madrasada diniy fanlar hamda umum ta'lim fanlari o'qitilgan bo'lib, ular arab, ingliz, rus va fors tillari o'rgatilgan. Darslar o'zbek va arab tillarida olib borilgan. Hozirgi kunda Mir

¹ O'zbekiston tarixi B. Eshov. Toshkent 2020

² O'zbekiston tarixi davlat va jamiyat taraqqiyoti I-qism. A. Sagdullayev. B. Aminov. U. Mavlonov. N. Norqulov. Toshkent. 2000.

³ O'zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar Vazirligi Akademiyasi A.V.Narbekov Dinshunoslik asoslari o'quv qo'llanma Toshkent 2007. 150-be

⁴ Shukrullo Umarov Burhoniddin Marg'inoniy "TAFAKKUR" Nashriyoti. Toshkent 2015

Arab madrasasida qadimiy tarxi arabcha yozuvlar va sirli koshin gullari o'rganilib qaytadan ta'mirlanmoqda¹. Turizmni ham rivojlantirish bo'yicha ko'plab tadbirlar amalga oshirilmoqda. Buxoro sharining 2500-yilligi munosabati bilan Mir Arab madrasasi peshtog'i va gumbazlaridagi to'kilib ketgan koshinlari naqshlar va yozuvlar qayta tiklandi.

Shayboniylar davriga oid yana bir muhim tarixiy obidalaridan bu, Buxoro shahrining Labi hovuz majmuasining shimolida joylashgan Qulbobo Ko'kaldosh tamonidan bunyod etilgan². Qulbobo Ko'kaldosh Abdullaxon II ning Ko'kaldoshi bo'lib Buxoro xonligida xonning dushmanlari va do'stlari haqida ma'lumot yig'adigan hamda ularga oid tavsiyalarni xonga taqdim etadigan, shuningdek mamlakat xavfsizligi uchun mas'ul bo'lgan shaxs bo'lgan. Ko'kaldosh Madrasasi 1568-1569-yillar oralig'ida bunyod etilgan. Memoriy obidaning qurilishida xom va pishiq g'ishtdan, loy yog'och maxsus "qir" qotishmasi va shu kabi qurilish materiallari keng foydalanilgan. Madrasaning ikki qavatli bosh tarzi ansambl maydoniga qaratilgan peshtoqni bezatib turgan koshinlar saqlanib qolmagan. Madrasa peshtoqidagi darvoza girrix (girihi) va islomiy naqshlar bilan bezatilgan madrasa hovlisiga 5 gumbazli miyonsaroy orqali kiriladi. Miyonsaroyning ichki gumbazlari va bag'allari shipi o'ziga xos turli shakllardagi murakkab to'rsimon-yulduzsimon, qolibkori va iroqi uslubda pishiq g'ishtda ganj qorishmasidan terilgan. Madrasaning hovlisi uzun, o'rta yangi imorat 1929-yilda bunyod etilgan. Hovli tamonidan 2 qavatli 160 hujra bilan o'ralgan. Madrasa, "Chor" uslubda, eshik va g'ishtlarning terilishi xotamkori uslubida qurilgan. Etiborli jihati shundaki madrasa Labi Hovuz ansamblidagi eng katta imorat, Buxoro shahridagi eng katta madrasa hisoblanadi. Madrasada Sadridin Ayniy tahsil olgan u yashagan hujra hozirgi kunda muzeyga aylantirilgan va eksponatlar bilan jihozlangan. Me'moriy inshoot ilm maskani, madrasa sifatida faoliyat olib borgan 1997-yil Buxoro shahrining 2500-yilgi munosabati bilan qayta ta'mirlandi. Madrasa 1960-1970 va 1995-1997-yillarda ta'mirlangan. Buxoro viloyatining, "Oltin meros" jamg'armasi joylashgan. Madrasa mustaqillik yillarida bir necha bor ta'mirlandi. UNESCO tashkilotning, Butun jahon yodgorliklari ro'yxatiga kiritildi. 2000-yil 30-avgustda, Madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risidagi qonun qabul qilindi. 2008-yil 12-sentabrda, Muzeylar to'g'risidagi qonun qabul qilingan.

Xulosa qilib aytganda Shayboniylar davri tarixi, bu davridagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida ma'lum ijobiy o'zgarishlar yuz berganligiga qaramasdan, bu davr o'zbek davlatchiligi tarixida muhim ahamiyatga ega bo'lib, ushbu ahamiyat ilm-fan va madaniyat, shaharsozlik hamda me'morchilik ravnaqidir. XVI asrda Buxoroda bohana Antoniy Jenkinson, "Buxoro juda katta shahar, unda g'ishtli imoratlar, serhasham binolar ko'p. Hammomlar shunday mohirlik bilan qurilganki, ularning misli dunyoda yo'qdir,"-deya takidlagan edi. Demak bundan ko'rishimiz mumkinki Shayboniylar hukmronligi, O'zbek davlatchiligi tarixida muhim o'ringa ega bo'lgan davrlardan biri ekanligini.

¹ I.Saifnazarov, T.Sultonov, I.Ilhomjonov, R.Xalimmetova "Dinshunoslik" o'quv qo'llanma. Toshkent "Iqtisodiyot"-2019. 67-68-betlar

² uz.m.wikipedia.org islom tarixi.

**DEVELOPMENT OF ARCHITECTURE DURING THE PERIOD
OF AMIR TEMUR AND TEMURIDS**

**АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИДА МЕЪМОРЧИЛИК
СОҲАСИНИНГ РИВОЖ ТОПИШИ**

Одилбек Ҳамроев,

Қарши давлат университети магистранти

Амир Темур ва темурийлар давридан ҳозиргача сақланиб қолган муҳташам санъат обидалари ўз даврида Соҳибқирон раҳнамолигида мамлакатда меъморлик ва шаҳарсозлик ниҳоятда тараққий этганлигини гувоҳлик беради. Бу даврда айниқса, меъморлик анча ривожланган. Соҳибқирон “Тузуқлари”да ёзишича: “Ҳар бир шаҳарда масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар қуришни, йўловчи мусофирлар учун йўл устига работлар бино қилишни, дарёлар устига янги кўприклар бунёд этишни буюрган”¹.

Амир Темур яна бир ўринда таъкидлаган: “Яна амр этдимки, катта-кичик ҳар бир шаҳар, ҳар бир қишлоқда масжид ва хонақоҳлар бино қилсинлар, фақиру мискинларга лангархона солсинлар, касаллар учун шифохона курсинлар ва уларда ишлаш учун табиблар тайинласинлар. Ҳар бир шаҳарда сарой (“дор ул-аморат”) ва Қозихона (“дор ул-адолат”) бино қилсинлар”².

Бу каби тарихий манбаларда Соҳибқироннинг меъморий даҳоси кўламини, бунёдкорлигини бекиёслигини, кейинги асарларда меъморлик санъатига ҳомийлигини яққол кузатиш мумкин. Муаррих Ибн Арабшоҳ Амир Темурнинг бунёдкорлигини кўриб, пойтахт Самарқанддаги у қурган пурвиқор бинолар ҳақида ёзган эди.³

Соҳибқироннинг меъморий бунёдкорлиги соҳасидаги бекиёс ишларини Шаҳрисабз, Самарқанд, Бухоро, Тошкент ва Туркистон шаҳарларида ҳозиргача сақланиб қолаётган ноёб обидалар мисолида кўриш мумкин. Бу даврдаги бундай улкан бунёдкорлик жараёни натижасида меъморлик мўъжизалари яратилган. Манбаларга кўра Темурбек қурган қасрлар 200 дан зиёд бўлиб, Самарқандда 19 та, Кешда 20 та, Бағдодда 15 та, Исфahонда 12 та, шундан 1 та кўшк қурган. Машҳур француз темуршуноси Л.Керен ёзганидек: “Амир Темур меъморликни ва декорация санъатини яхши тушунар эди”.

Соҳибқирон вафотидан сўнг улкан салтанат ўрнида мустақил давлатлар пайдо бўлган. Шохрух мирзо, Мирзо Улуғбек даврида Хуросон ва Мовароуннаҳрда юксалиш изчил давом эттирилган. Ажойиб меъморий мажмуалар бунёд этилган.

Муаррих Хондамирнинг ёзишича, Алишер Навоий 12 работ, 18 масжид, 3 мадраса, 16 кўприк, 19 ҳовуз, 9 ҳаммом ва кўплаб иншоотлар барпо этган⁴. Ҳусайн Бойқаро даврида Ҳирот шаҳри меъморчилиги катта ютуқларга эришган, жаҳон меъморчилиги тарихининг ноёб дурдоналари яратилган. Заҳириддин Муҳаммад

¹ Ўролов А., Хожихонов М. Темурийлар маънавияти ва маданият. – Самарқанд, 1996, Б.26-27-67-68.

² Темур тузуқлари. Б.193.

³ Ибн Арабшоҳ. Кўрсатилган асар. К.2. Б.82-83.

⁴ Амир Темур жаҳон тарихида. Б.147.

Бобур ва бобурийлар даврида Ҳиндистонда меъморликда янги меъморий услуб шаклланган.

Амир Темур ва унинг ворислари даврида маҳаллий ва хорижий меъморлар, усталар, муҳандислар ўзаро ҳамкорликда ишлашган. Соҳибқирон Амир Темур муҳандислар билан иттифокда олий иморатлар барпо этиб, боғу бўстонларнинг лойиҳа тарhini чиздирган”¹

Бу давр тарихий ҳужжатларида Хожа Маҳмуд Довуд, Муҳаммад Жалд, Муҳаммад ибн Махсуд Исфаҳоний, Али Насафий, боғ тузиш устаси Шихобуддин Аҳмад Зардакий, мусаввир ва наққош Абдулҳай Бағдодий, хаттот Шайх Муҳаммад Табризий, Султон Али Машҳадий номлари ва уларнинг маънавий мероси ҳақида нодир маълумотлар учрайди.

Шоҳрух мирзо даврида меъмор Қавомиддин, бобурийлар даври шоҳ асари Тож Маҳал безаклари орасида Муҳаммад Шариф Самарқандий, Ота Муҳаммад Бухорийлар номлари сақланиб қолган².

Меъморлик санъатининг ажралмас бир бўлаги бўлган ўймакорлик санъати XV-XVI асрларда амалий санъатнинг энг кенг тарқалган тури сифатида ўзининг юқоридаги даражасига кўтарилган. Ўймакорлик санъати ёғоч, суяк, металл, тош, ганч, терракота ва бошқаларни ўйиш, йўниш, кесиш йўли билан бадиий шакл ясаш санъатидир. Буюмлар турли асбобларни нафислаштиришда, биноларни безашда, кичик шаклли ҳайкалтарошлик композицияларини яратишда кенг қўлланилади.

Ўймакорлик санъат сифатида қадим илдизга эга. Унинг излари Афросиёб Фаёзтепа, Қоратепа, Айритом қолдиқларида, ёғочларда, ганчларда, деворларда сақланиб қолган. XV-XVI аср ўймакорлик санъати Темурбек ва унинг ворислари нафаси теккан обидаларда мана олти асрдан ошмоқдаки, бугунгача бус- бутунлигича сақланиб, ўзини кўз-кўз қилиб турибди. Бу эса илм-фан, бунёдкорлик, санъат ва маданият ўзининг энг юқори чўққига чиққанлигининг ифодасидир. Бугунги кунда қадим меъморлик санъатининг бу соҳаси юртимизда янгича шаклу шамоийил касб этиб, давримизга хос кўринишда ўзини намоийиш этмоқда

Шарқ ва Европа Ўйғониш даври маҳаллий маданий анъаналарга асосланган. Шу билан бирга, бу давр ёпик, бир-биридан турли дунёлар тизими билан чегараланган эмас эди ва дунё цивилизацияси тараққиётига янги босқич сифатида кирган.

Демакки, Амир Темур ва темурийлар даври Марказий Осиё меъморлигида катта ўрин тутди. У янги услубий-бадиий йўналишлар билан бойиган. Маҳаллий ва хорижий усталар ўзаро ҳамкорликда бунёдкорлик намуналарини яратишган.

XIV аср охири – XV аср бошлари Ўрта Осиё маданияти Ўйғониш даврининг иккинчи босқичи, минтақанинг кучли илмий, маданий ва маънавий тараққиёти даври сифатида белгиланади. Умуминсоний маънавий қадриятлар ва гуманизмга интилиш, табиий фанлар, тиббиёт соҳасидаги йирик кашфиётлар, қурувчилик ва меъморлик, санъат ва бадиий маданиятнинг янги асосларда ривожланиши Ўйғониш даври маданиятининг ўзига хос белгилари ҳисоб-ланади.

¹ Шу асар.

² Шу асар.

Шаҳрисабз – “Қуббат ул-илм ва-л-адаб” шаҳри¹. Тарих саҳифаларида Кеш (Каш) номи билан тилга олинган ҳамда ислом даврида илмлар маркази – “Қуббат ул-илм ва-л-адаб” (“Илм ва адаб гумбази”) деган шарафли номга эга бўлган серсув, ям-яшил, баҳаво, жаннатмакон яшил шаҳар сифатида муҳрланган. Амир Темур ўзи вояга етган дор ул-мулки бўлган шаҳарга катта эътибор берган. Шаҳар қалъа деворлари, буржу дарвозалари Соҳибқирон раҳбарлигида қурилган. 1404 йил август охирида мазкур шаҳарда бўлган Испания (Кастилия) элчиси Руи Гонсалес де Клавихо ўз “Қундалик”ларида бу ҳақида батафсил ёзиб қолдирган.

Шайх Шамсуддин Кулол Амир Темур хонадонига жуда яқин бўлиб, Темурбекнинг отаси Тарағайбекнинг ҳам пири бўлган. Шайх Қуръон кўриб, Темур исмини қўйган. Темурбек ҳокимият тепасига келгач, пири руҳига иззат-икром кўрсатган. Пири қабри устига гумбазли мақбара бунёд эттирган. 1374 йилда бу зиёратгоҳга отаси Амир Тарағайнинг ҳам қабрини кўчириб келтирган. Бу зиёратгоҳ “Дор ут-тиловат” деб аталган. Шаҳрисабзнинг Симхона дарвозаси ёнида улкан меъморий мажмуа “Дор ус-сиёдат” яъни пайғамбарлар авлодлари, улуғлар-саййидлар уйи қад кўтарган (Гумбази Саййидон). 1380 йилда Шаҳрисабзнинг “Дор ус-сиёдат” таркибида улкан мадраса қурилган. Унинг қибла томонидаги конуссимон гумбазли бинога Соҳибқироннинг тўнғич ўғли Жаҳонгир мирзо дафн этилган. Мадраса тўридаги мухташам хонақоҳ сардобасида қопқоқли уймакор улкан тош сандиқда давлат мулки яширин хазиналаридан бири сақланган.

Темурийзодалар қабристони чеккасидаги мураккаб меъморий мажмуа “Дор ут-тиловат” (Тиловат қилиш уйи) Амир Темур томонидан тикланган. Аммо элчи Руи Гонсалес Клавихо ўз “Қундалик”ларида бу ҳақда ёзмаган. Афтидан, бу иш яъни “Дор ут-тиловат” мажмуаси Темурбек бу оламни тарк этганидан кейинроқ, унинг меросхўр набираси, буюк олим ва давлат арбоби Мирзо Улуғбек замонасида пардозланиб сайқалланиб ниҳоясига етказилган. Бугунги кунда бу мухташам Оксарой обидаси тахт пештоқининг вайрона икки қисмигина сақланиб қолган.

Соҳибқирон Шаҳрисабз (“Яшил шаҳар”)да бузилган шаҳар деворлари, муҳофаа истехкомлари, муқаддас кадамжолар, улуғвор обидалар, масжидлар, мадрасалар, ҳилхоналарни қайтадан тиклаган. Темурбек ўзга юртлардан кўп нарсаларни андоза сифатида ўз юртига олиб келган ва ўз юртида ҳам уни такомиллаштиришга астойдил ҳаракат қилган. Кўплаб шаҳарсозларнинг эътирофларига кўра у Самарқандда барпо этган меъморий обидаларга ишлатилган рангбуёқлар сири ҳамон сирлигича қолмоқда. Уни олти асрдан зиёд яшаб келаётганлиги ҳаммани ҳайратга солмоқда.

2014 йилда Римнинг тенгдоши – Самарқанд шаҳри Американинг машҳур “The Huffington Post” нашри эълон қилган “Дунёнинг, албатта, бориб кўриш лозим бўлган 50 шаҳри” рўйхатидан жой олди. Сайёҳлар “Шарқ марвариди”, деб эъзозлаётган Самарқанд МДХ мамлакатлари шаҳарлари орасида ушбу нуфузли рўйхатдан муносиб ўрин олган ягона шаҳар эканлиги ҳам бизда ифтихор туйғусини уйғотади.

Демакки, буюк Соҳибқирон Амир Темур ва ворислари даврида доруссалтана – Самарқанд шаҳри (“Очиқ осмон остидаги музей”), ер юзининг сайқали, илм-фан, маданият марказига айланиб, жаҳонда боқий шаҳар мақомини олганлиги айни тарихий ҳақиқатдир.

¹ Шаҳрисабз: минг йиллар мероси. -Т.: “Шарқ”, 2002.

Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: “Айнан Амир Темур ва унинг авлодларининг саъй-ҳаракатлари билан Самарқанд ўз даврининг энг гўзал ва обод шаҳрига, том маънода ер юзининг сайқалига айланган. Дунёнинг энг катта ва бой кутубхоналари, машхур дорилфунунлар – расадхона ва мадрасалар, улуғ алломалар мана шу заминда фаолият кўрсатган”.¹

Хуллас, Амир Темур ва ворислари даврида Туронда меъморлик ва шаҳарсозлик юқори чўққига кўтарилган эди.

SOURCES WRITTEN IN ARABIC ON THE PERIOD OF AMIR TEMUR AND TEMURIDS

АМИР ТЕМУР ВА ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИГА ОИД АРАБ ТИЛИДА ЁЗИЛГАН МАНБАЛАР

Нурилло Сайдуллаев,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

1-босқич магистранти

Ўзбек давлатини бошқарган сулолалар орасида Темурийлар даври (1370-1507) тарихи манбачилигининг кўлами ва географияси билан ажралиб туради. Жумладан, сулола тарихига доир Туркистон, “Эрон, Усмонли Турк ва Араб тарихчилари ёзиб қолдирган асарлари жуда муҳим ва қимматлидир. Амур Темур ва темурийлар даври нафақат Ўзбекистонда балки бутун дунёда ўрганилган ва ўрганиляпти. Амур Темурни серқирра фаолиятини ёритиб бериш учун жуда кўп илмий ишлар олиб бориляпти.

Амур Темур фаолиятини ёритиб беришда XV-XVI асрларда яратилган араб тилида ёзилган манбалар жуда муҳим ўринни егаллайди. Айниқса Амур Темурнинг Усмонли Турк султонлиги ва Миср Мамлук султонлиги билан олиб борган дипломатик алоқалари ҳақида қимматли маълумотларни беради. Бундан ташқари, Темурнинг араб ўлкаларида олиб борган фатҳ ишлари ҳақида ҳам етарли маълумотлар бор. Араб тилида ёзилган асар муаллифларининг баъзилари Амур Темур билан бевосита учрашиб суҳбат қуриш шарафига еришган. Биз ушбу мақолада мана шу араб тилида ёзилган манбалар ва уларнинг муаллифларидан бири Абул Валид ибн Шихна, ҳақида маълумот бермоқчимиз.

Абул Валид ибн Шихна. Олимнинг тўлиқ исми Муҳибиддин Абул Валид ал-Ҳалабий ал-Ҳанафий бўлиб, Ҳижрий 749 йил (Милодий 1348) Ҳалабда таваллуд топган.² Олимнинг исмига қўшилган ҳалабий нисбаси унинг Ҳалабда таваллуд топганини билдирса, исмидаги ҳанафий нисбаси еса у ислом дининг ҳанафий мазҳабида еканлигини билдиради. Олимнинг ўғли Абул Фазл Муҳаммад ибн Шихна билан исмлари алмашиб кетмаслиги учун уни Ибн Шихна ал-Кабир деб номланган. Ибн Шихна келиб чиқишига кўра туркий ҳисобланади. Абул Валид ибн Шихна оиласининг оқсақолларидан бўлган ва ундан таҳминан бир ярм аср олдин яшаган

¹ Мирзиёев Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади. 3-ж. - Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ, 2019, Б.252

² شمس الدين محمد بن عبد الرحيم السخاوي. الضوء اللامع لاهل القرن التاسع. بيروت: دار الجيد، ١٩٩٢. - ١٠ ص. ٣

Хусомиддин Махмуд 616/1219 йил атрофида айюбий султон ал-Малик ал-Азиз Гиёсиддин даврида Ҳалабнинг ҳарбий муҳофизии бўлганлиги учун бу оиладан келганлар Ибн Шихна деб номланишни бошланган.¹ Шихна (شحنة) сўзи луғатда муҳофиз, зобит замонавий тилда полиция деган маъноларни англатади. Шундан билишимиз мумкинки, Ибн Шихнанинг бобокаланлари айюбийлар саройларида хизмат қилган турк муҳофизларидан бўлган.

Оиланинг номи Хусомиддин Муҳаммаднинг набираси бўлган Абул Валиддан олинган. Абул Валиддан кейин, укалари, ўғиллари, набиралари котиб, мударрис, ҳарбий вазир, бош қози каби муҳим лавозимларни егаллашган. Оила аъзолари ҳанафий ҳуқуқшуноси бўлишсада, маълумки оиладан Абдурахмон ибн Шихна Ҳама ҳанафий қозилигини тарк этиб, моликий мазҳабига ўтиб, моликий қозиси бўлган. Бу амалёт бизнинг ўйлашимизча Ҳалабда моликий қозиси ўрни бўш бўлганлиги учун заруриятдан бўлса керак. Шунини айтиб ўтишимиз лозимки, 1264-1265 йиллардан бошлаб, қозилар тўрт мазҳаб бўйича бўлиниб фаолият олиб борганлар.²

Маълумки, бу оилага Ибн Шихна деб ном берган Хусомиддин Махмуд Ҳалаб қалъасининг ғарбий томонида “Хусомийя” мадрасасини курдирган. Шунинг учун оиланинг Ҳалабда илм-фан билан бир қаторда таълим муассаларининг ташкил этилишига ҳам ҳисса қўшганлиги кўринади. Абул Валид ибн Шихна Ҳалаб, Дамашқ, Қоҳира каби шаҳарларда бўлган.³

Абул Валид ибн Шихна илм кишиси. Абул Валид ибн Шихна илк сабоқларни Ҳалабда отасидан олди. Ёшлигида Қуръони Каримни ёд олди ва шу билан биргаликда баъзи катта китобларни матнларини ҳам ёд олади. Ўз она шахрининг уламоларидан баҳраманд бўлгач, отаси ҳаётлигида илм-фан учун Дамашқ ва Қоҳирага бориб, бу шаҳардаги машҳур уламолардан сабоқ олади. Ибн Шихна тафсир, фикҳ, усул, фароиз, тарих, адабиёт, шеърийят, сарф ва наҳф илмларида буюк бир олим бўлиб йетишади. Ҳали ёш бўлсада устозлари Қоҳира қозиси Шарофиддин ибн Мансур ва Аминиддин Муҳаммад ибн Али ал-Анафдан фатво ва дарс беришга ижозат олди. Отасининг вафотидан бир йил ўтгач, у Қоҳирага қайтиб “Сарғитмишийя” мадрасасига жойлашди.⁴

Ибн Шихнадан сабоқ олганлар ичида ҳанафий мазҳаби қозиси Абул Рака Иззуддин Муҳаммад ибн Ҳалил ал-Ҳадари, замонасининг буюк шофе мазҳаби фақиҳи ва тарихчиларидан бўлган Тақиюддин ибн Қози Шухба, Ҳанафи фақиҳи ва калом илми олими Камолиддин ибн Ҳаммом ҳанафий мазҳаби уламоларидан Ибн Ҳатиб Носирий каби олимлар бор. Ибн Ҳаммом Қоҳирага келганда Ибн Шихнадан сабоқ олган ва Ҳалабга у билан бирга кетиб, вафотигача билан бирга бўлган.

Ибн Шихна мужтаҳид сифатида кўрилган, мазҳаб ичида ижтиҳодлар қилган. Шу билан бирга тарихга оид ёзган “Равзат ул-Манозир” асарида Амур Темур билан учрашуви ҳақида берган маълумотлари бирламчи манба еканлиги билан қимматлидир. Бу асарни тўлиқ номи “Равзат ул-Манозир фи илми авоил ва авохир” (روضة المناظر في علم الاوائل و الاواخر) дир. Бу Абул Фидойининг инсоният тарихи асарининг

¹ Esra Atmaca. MEMLÜKLER DÖNEMİ ULEMÂSINDAN EBÜ'L-VELÎD İBNÜ'ŞŞİHNE VE TİMUR İLE MÜNASEBETİ// Turkish Studies. Sentabr 2018-yil.

² Бекмирзаев И. Мирзаев Н. Ислонда қозилик маҳкамалари. – Тошкент: Қақнус медиа, 2019. –Б.15.

³ شمس الدين محمد بن عبد الرحيم السخاوي. الضوء اللامع لاهل القرن التاسع. بيروت: دار الجيد، ١٩٩٢. ص. ٣

⁴ شمس الدين محمد بن عبد الرحيم السخاوي. الضوء اللامع لاهل القرن التاسع. بيروت: دار الجيد، ١٩٩٢. ص. ٣

қисқартмаси бўлиб, Ибн Шихна бунда ўз замонасида кечган воқеаларни ҳам қўшиб қўйган. Хусусан Амур Темур билан бўлган хотиралари ҳақида ҳикоя қилувчи бобда Амур Темур Ҳалабни егаллаши ҳақида муҳим маълумотларни келтирган. Шу билан бирга Амур Темурнинг Миср султони Зоҳир Барқуқ ва у вафот етгандан сўнг ўғли Носр Фараж билан бўлган муносабатлари ҳақида ҳам қизиқарли маълумотларни берган. Зоҳир Барқуқ Темурнинг рақиби бўлган Султон Аҳмад Увайсга ёрдам бериб, Амур Темур томонидан юборилган елчиларни ўлдиртириб юборади ва икки давлат ўртасига совуқчилик тушуради. Асар муаллифи бу совуқчилик қандай тушганлигини шундай ёзади: *Султон Аҳмад ибн Увайс Амир Темурдан қочиб Мисрга келади. Султон (Миср) унинг олдида чиқиб қабул қилди ва ўзининг амирларига унинг хизматида юришни буюради. Аҳмад ибн Увайс Султонга (Миср) хабар бердики, Темур Форс мамлакатини, Ироқни, Табризни егаллади.*

*Темур Султонинг(Миср) ҳузурига елчи жўнатди. Султон Барқуқ Раҳбанинг ноибига унинг олдидаги елчиларни ҳаммасини ўлдиришни буюради ва шундай қилинди. Бу нарса Темурга етиб борди. Темур Шом тамон жўнайди ва Руҳо шаҳрига етиб боради. У ерни қилич билан егаллайди ва ортига қайтади.*¹

Бундан ташқари Ҳалабда, Дамашқда Мисрдаги мамлукийларга қарши қўзғалонлар ҳақида ҳам маълумотлар берган. Ибн Шихна ўз даври воқеалари тугагандан сўнг, ўз китобини қиёмат аломатларига оид баъзи ҳадисларни шарҳлари билан якунлайди. Асарга муаллифнинг ўғли томонидан иккита қўшимча ёзилган бўлиб, улардан бирининг номи “Нузҳат ун- навозир фи равз ул-манозир” иккинчисининг номи “Иктитаф ул-азохир фи зайли равзил манозир”. Қолаверса Ибн Шихна талоқнинг ҳукми ҳақида “Авдах уд-далил ва-л-абҳас фи ма яҳиллу биҳ-л-муталлакати-с-салас” деб номланган асар ҳам ёзган. Яна Замахшарийнинг ал-Кашшоф номли машхур тафсирига “Дуррат ул-асдаф” номланган шарҳ ҳам ёзган, лекин бу шарҳ тугалланмай қолган.² Кўриниб турибдики, Абул Валид ибн Шихна ҳуқуқшунос олими сифатида машхур бўлсада тафсир, сийрат, тарих каби кўплаб соҳаларда ҳам асарлар ёзган.

SHEDDING LIGHT ON THE SAMARKAND SHRINES IN *THAMARIYA*

“SAMARIYA” ASARIDA SAMARQAND ZIYORATGOHLARINING YORITILISHI

Jasurbek Abduqodirov,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi “Islom tarixi va manbashunosligi – IRCICA” kafedrasi stajyor-o'qituvchisi

Lazizbek Haydarniyozov,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi talabasi

¹ بو الوليد ابن الشحنة. روضة المناظر في علم الأوائل والأواخر. – بيروت: در الكتب العلمي. ١٩٩٧- ص ٢٩٦

² Esra Atmaca. MEMLÜKLER DÖNEMİ ULEMÂSINDAN EBÜ'L-VELÎD İBNÜ'ŞŞİHNE VE TİMUR İLE MÜNASEBETİ// Turkish Studies. Sentabr 2018-yil.

Bugungi kunda yurtimizda 7200 dan ziyod madaniy yodgorliklar, tarixiy obidalar hamda ziyoratgohlarning mavjudligi, ushbu qadamjolarining ko'plari YuNESKO tashkilotining madaniy yodgorliklari ro'yxatiga kiritilganligi O'zbekiston diyorining qadimiy tarixi va o'z uslubidagi me'moriy andozasi mavjudligini ko'rsatib beradi. Ana shunday tarixiy maskanlardan biri Samarqand shahri hisoblanib, butun dunyoga ko'plab ulamolar va islomshunos buyuk olimlarni yetishib chiqargan va dong'i yetti iqlimga ketgan eng go'zal va mashhur shaharlardan biridir.

Registon tarixi Mirzo Ulug'bek, Qozizoda Rumiy, Ali Qushchi, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Yalangto'sh Bahodir singari jahon tamadduni va taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan ulug' zotlar nomi bilan chambarchas bog'liq.¹

Samarqandda joylashgan ziyoratgohlar haqida ma'lumotlar o'rta asr manbalarida, shuningdek, XVIII-XIX asrlarga tegishli tarixiy asarlarda ham uchratishimiz mumkin. Tarixiy manba tushunchasi keng qamrovli bo'lib, inson faoliyati natijasida yaratilgan barcha narsalar tushuniladi. Tarixiy manbalardagi ma'lumotlar tarixiy ilm asosini tashkil etishi bilan birgalikda o'sha davr tarixida olib borilgan munosabatlarning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti haqida ham ma'lumot beradi.

"Samariya" asari muallifi Abu Tohirxo'ja Samarqand qozisi Aby Said ibn Abdulhayning o'g'lidir. Samariya asari XI bob, muqadimma va xotimadan iborat. Ushbu asarda Samarqand shahrining bunyod etilishi, "Samariya" deb atalishining sabablari, shaharning geografik holati, ob-havosi, uning XIX asrning 70-yillariga qadar saqlanib qolgan muhim geografik joylari va mashhur kishilari haqida ma'lumot beradi. Asarning o'zbekcha tarjimasi 1921-yili Samarqandlik olim Abdulmo'min Sattoriy tomonidan tayyorlangan, lekin og'ir hastalik va bevaqt o'lim tufayli tarjima chop etilmay qoldi.² Samariya asari B.Ahmedov va A.Juvonberdiyev tomonidan nashrga qayta tayyorlandi va 1991-yili Toshkentda chop etildi.³ XI bobli Samariya asarining aynan 3 ta bobi, ya'ni VIII, IX, X - boblarida Samarqandda joylashgan ziyoratgohlar haqida ma'lumotlar uchratish mumkin. Jumladan, Hizr alayhissalom, Abdulloh ibn Umar ibn Xattob, Abu Mansur Moturidiy, Abulfazl Balxiy, Javzoiya, Dari zanjir, Amir Temur kabi masjidlar, Mirzo Ulug'bek, Shayboniyxon, Sayyid Ahmadxo'ja, Sherdor, Tillakori singari madrasalar hamda Hazrati Shox, shayx ul-islom Xo'ja Abdulhasan, Abu Nasr Qassob, Amiri Xuroson, shayx Abdurahmon, shuningdek, imom Najmiddin Nasaviy mozorlarinign tavsifi va tarixiy ma'lumotlari keltirilgan.

"Samariya" asarida Mirzo Ulug'bek ibn Mirzo Shoxruh madrasasi va masjidi haqida quyidagi ta'riflar keltiriladi: *"Ulug'bek ushbu madrasani hukmdorligining 16 yilidan so'ng hijriy 823 (1420-1421) sanada qurdirgan, ushbu madrasa shahar o'rtasida arki oliyning yaqinida joylashgan. Madrasaning tog' shukuhli hay'ati ustuxonband mustahkamligidan falak binosidan tinchlikni olgan, yuksaklik jihati bo'lmish azamatnishon peshtoqi opg'irligidan yerga zilzila keltirgan, uning oliy darajali kungiralarini falak ustasi ayvononing muqarnoskorligi bilan bir xilda yasagan, lojuvard koshinlarini qazo naqqoshi falakning charag'on yulduzlari bilan bir tartibda naqsh qilib,*

¹ O'zbekiston obidalaridagi bitiklar. Samarqand viloyati (o'zbek, rus va ingliz tillarida). -T.: "Uzbekistan Today", 2015. - 9 b.

² Bo'ribov Ahmedov. "O'zbekiston tarixi" -Тошкент:O'qituvchi, 2001.- 248 b.

³ Madraimov A., Fuzailova G. "Manbashunoslik" – T.: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati", 2008.- 54 b.

ularga dahldor qilgan quyosh jilvasi, zarnigor naqshlari, go'zal falak gumbazi bilan hamvazn edi". Madrasaning imorati bitgandan keyin Ulug'bek Mirzo u yerda Qozizoda Rumiyni muddaris etib tayinlaydi.

Samarqand arki ichidagi mozorlardan biri bu Qutbi Chordohum mozori bo'lib, bu kishining ismi shayx Nuriddin Basir hisoblanadi. Undan sizning zamoningizda qutb kimdir deb so'raganida shayx Nuriddin: "birodarim Abdulloh o'n uchinchi qutbdir, biz o'n to'rtinchimiz" deya javob bergan edi. Shuning uchun xalq orasida Qutb Chordahum deb dong chiqargan. Shayx Nuriddin, shayx Zayniddin quyi Orifoniyning xalifasi bo'lib, undan tarbiya topib, ilm jihatidan yuqori cho'qqilarni zabt etdi. Amir Temur shayx Abu Said ibn shayx Burhoniddin Sog'archiydan o'z ishlarining oldiga borishi uchun ruhoni yordam so'raganida, shayx Nuriddin (Qutbi Chordahumni) qabrini ziyorat qilishga buyuribdi. Shu shayxning buyrug'i bo'yicha Amir Temur Qutbi Chordohum mozorini Samarqand arkiga kirgizib, qabri ustida go'zal va yuksak bir binao soldirgan va gumbazining ustiga oltindan qubba yasatib o'rnatgan.

Samarqandda joylashgan yana ko'plab tarixiy ziyoratgohlar haqida ma'lumotlarni "Samariya" asarida uchratishimiz mumkin. O'zbekistonda dunyo davlatlari tomonidan e'tirof etilgan qadamjolar YuNESKO tashkiloti tomonidan butunjahon madaniy yodgorliklar ro'yxatiga kiritilganligi O'zbekistonning turizm salohiyati ulkan davlat ekanligidan dalolat beradi. Ushbu qadamjolarini dunyoga tanitishi uchun yetarli darajada imkoniyat mavjud. Ayniqsa, Samarqand shahri turizmning ziyorat yo'nalishi bo'yicha yuksak salohiyatga ega bo'lgan shahar ekanligini birgina "Samariya" asarida keltirilgan ko'plab tarixiy qadamjolarining o'zi ham isbotlab turibdi. Shu jihatlari bilan ushbu asar nafaqat ilmiy, balki iqtisodiy ahamiyatga ega ekanligi uning yanada chuqurroq va ilmiy jihatdan mukammalroq o'rganish kerakligiga talab ortib bormoqda.

TASVIRIY SAN'ATNI O'RGANISH JARAYONIDA TALABALARNING MA'NAVIY-AXLOQIY MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING TAJRIBA- SINOV O'TKAZISH METODIKASI

Fazilatxon Avazova,

*Toshkent Davlat pedagogika universiteti, Tasviriy san'at
va amaliy bezak san'ati mutaxassisligi magistiranti*

"Tan olishimiz kerak, jamiyatimiz hayotining barcha soha va tarmoqlari qatori ma'naviy-ma'rifiy ishlarimizda ham xali yechimini kutib turgan, o'zgarishlar shamoli kirib bormagan masalalar oz emas. Yangi hayot, yangi jamiyat qurishka qaratilgan islohatlar jarayonida bu ishlarimizning nazariy asosi bo'lgan milliy g'oyani rivojlantirish ayniqsa, muhim ahamiyatga ega"¹.

Umumta'lim maktablarida o'quvchilar tasviriy san'at fanini o'rganish orqali ularda dunyoqarashi, kuzatuvchanlik, fikrlashi, ma'naviyatini rivojlantiradi. Tasviriy san'at fani nafaqat estetik fan balki u o'quvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalovchi fan ham

¹ Mirziyoyev Sh.M. Insonparvarlik, ezgulik, bunyodkorlik-milliy g'oyamizning poydevoridir.-Toshkent.: Tasvir nashryot uyi, 2021. 5-b.

hisoblanadi. Tasviriyy san'at asarlari orqali o'quvchilarni dunyoqarashiga, fikrlashiga, ma'naviyatiga katta ta'sir o'tkazish mumkin.

Tasviriyy san'at o'quv predmeti har har bir inson uchun zarur bo'lgan badiiy madaniyatga doir elementar bilim va malakalar beradi. Chunki har bir o'quvchi kelajakda qaysi sohada ishlashidan qat'iy nazar u ishdan tashqari vaqtlarida dam olishi, hordiq chiqarishi, ish vaqtida sarflangan quvvatini tiklashi kerak boladi. Bunga u yuksak badiiy saviyada ishlangan san'at asarlari bilan muzey, ko'rgazmalar va boshqa joylarda tanishish, ularni idrok etish, ulardan zavqlanish orqali erishadi. O'quvchilar o'zlarining kelajak hayotlarida ma'lum miqdorda rasm ishlashlariga to'g'ri keladi.

Rasm chiza bilish va hamma masalalarga ijodiy yondashish barcha sohalarda zarurdir. Ijodiy yondashish butunlay yangi g'oyalar va tasavvurlarni vujudga keltiradi, shaxsni badiiy rivojlantirishda muhim o'rinni egallaydi.

Metodika ta'lim-tarbiya jarayonida o'qituvchining o'quvchilar bilan ishlash usullarining mazmunining xususiyatlariga qarab chiqadi. Ma'lumki, maktabda o'qitishning xilma-xil metodlari qo'llaniladi. Bu yerda ta'lim usuli, o'quv materiallarining joylashishi (o'quv, reja, dastur), ta'lim prinsiplari va yana (so'ngida), o'quv tarbiyaviy ishlarning umumiy maqsad va vazifalari eng muhim ahamiyatga egadir.

“Metod” so'zi grekcha bo'lib, “Tadqiqot yo'li”, “bilish usuli” ma'nosini anglatadi. Pedagogik o'qitish metodlari deganda, maktab o'quvchilarning bilim, mahorat va malakalarini egallashida, ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda va dunyoqarashini tarkib toptirishda o'qituvchilarning qo'llagan ish usullari tushuniladi.¹

Bugungi kunga qadar tasviriyy san'at o'qitish metodikasi birdanigina yoki qisqa vaqt ichida shakllanib qolmagan. Tasviriyy san'at o'qitish metodikasi ham uzoq va murakkab taraqqiyot yo'lini bosib o'tish jarayonida shakllangan. Buning uchun olimlarimiz, mazkur soha fidoiylari ancha yillar davomida olib borgan qator ilmiy izlanishlari, o'quv qo'llanmalarining ahamiyati katta bo'lgan.

Respublikamizda tasviriyy san'atni o'rgatish metodikasini shakllanishida mahalliy olimlar, metodistlar (N.U. Abdullayev, S.U. Abdullayev, B.Z. Azimova, B. Azimov, A.I. Inog'omov, M.N. Nabiyeu, B.N. Oripov, S.S. Bo'latov, B.B. Boymetov, R. Hasanov, Q. Qosimov, A. Sulaymonov, N.X. Tolipov.) larning ilmiy izlanishlarining ahamiyati katta bo'ldi.

Hozirgi vaqtda ilmiy izlanish ishlarining tashkillashtirish dunyo mamlakatlarida davlat miqyosida – muhim davlat ishlari sifatida olib borilayapti. Chunki, har qanday mamlakatning rivojlanish darajasi, undagi olib borilayotgan ilmiy izlanishlarning qanday darajada olib borilishiga, uning yangi texnika-texnologiyalar yaratilishiga, jamiyat va tabiat qonunlarini o'rganib, hayotga o'z vaqtida tadbiiq etganligiga bog'liqdir. Shuning uchun ham, yer yuzidagi minglab ilmiy-izlanish muassasalarida, muntazam ravishda millionlab ilmiy tadqiqot natijalari olinib, tahlil etilib inson hayoti – amaliyotiga tadbiiq etib – bashariyat sivilizatsiyasining rivojlanishiga hissa qo'shib kelmoqda.

Yoshlarni ilmiy faoliyat olib borishi, ilmiy faoliyatga doir malaka-ko'nikma hosil qilishi ularni bakalavrlilik davridanoq boshlanadi. Egallagan bilim va ko'nikmalarini esa ilmiy izlanishlar olib borish jarayonida yanada chuqurlashtirib, takomillashtirib borishadi. Bo'lajak tadqiqotchining asosiy vazifasi o'z fanini chuqur egallagan bo'lishi, fanning

¹ Abdirasilov S.F. Tasviriyy san'at o'qitish metodikasi. –Toshkent: Fan va texnologiya,2012. 6-b.

dolzarb muammolari ustida doim izlanishlar olib borishi shart. Ilmiy tadqiqot ishlarida tajriba-sinov ishini o'tkazishning ahamiyati kattadir.

Tajriba-sinov bu - biror bir sohaga (jumladan, ta'lim sohasiga) olib kirilayotgan yangilikni (yondashuv, metodika, o'quv-metodik majmualarni) sinovdan o'tkazish va dastlabki xulosalarga ega bo'lish jarayoni. Dastlabki xulosalarga ko'ra, shu yangilikni (yondashuv, metodika, o'quv-metodik majmualarni) joriy etish yoki joriy etmaslik bo'yicha qaror qabul qilinadi.

Tajriba-sinov ishlari odatda uzoq muddat davom etganligi tufayli u muayyan bosqichlarga ajratilgan holda amalga oshiriladi. Tajriba-sinov ishlarining (muddati, o'quv materialini hajmiga ko'ra bir qancha mavzular, chorak, o'quv yili, bir necha yilni qamrab olinishi) va Tajriba-sinov ishlarining barcha bosqichlari o'zining aniq maqsad va vazifalarning belgilanib olinadi. Dastlab tajriba-sinov ishlarining dasturi ishlab chiqilishi, unda tajriba-sinovga oid tadbirlar rejasi, kutilayotgan natijalar, unga erishilganlik darajasini belgilash usullari aks ettirilishi lozim. Tajriba-sinov ishining muayyan davri yakunlariga ko'ra hisobotlar, ma'lumotnomalar tahlillar o'tkazib borilishi lozim.

O'quv fani sohasidagi ilmiy-metodik tadqiqotning asosiy maqsadi, fani ta'lim-tarbiyasining o'ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlarini ishlab chiqish hamda o'quvchilar bilimi, malaka va o'quv vazifalarini chuqur o'zlashtirish usullari va ijodiy qobiliyatlarini o'sishida yordam beradigan ta'limni samarali metodlari, tashkiliy shakl va vositalarini amaliyotga tatbiq etish muammolarini loyihalashdan iboratdir. Ilmiy pedagogik tadqiqotlarning izlanish jarayonini binoning qurilishi bilan taqqoslash mumkin: avvalo, poydevor, keyin esa tayanchlari (tirgovich) va so'ng tomi yopiladi. Ilmiy tadqiqot ishi ham avvalo mustahkam poydevordan boshlanadi.¹

Tajriba-sinovlarini o'tkazish barcha soha rivojida muhim ahamiyatga egadir. Albatta tasviriy san'atning rivojlanishi yanada ravnaq topishida, talabalar, o'quvchilarni komil inson qilib tarbiyalashda bugungi kunda tasviriy san'at fani yangi metodlar, pedagogic texnologiyalar, interaktiv o'yinlar, yo'nalishlar, uslublarga muhtojdir. Bugungi kun o'quvchisini hayron qoldirish, qiziqtirish oldingidan biroz murakkabroq deyishimiz mumkin. Bu esa o'z navbatida tadqiqotchilardan tasviriy san'at fani rivojida bugungi kundagi muammolari yuzasidan ilmiy-tadqiqot ishlarini ko'paytirish kerakligini ko'rsatmoqda.



¹ Abdirasilov S.F, Tolipov N.X. Tasviriy san'at o'qitish metodikasi.- Toshkent: ALOQACHI, 2007. -15 b.

CHAPTER IV

COMMONALITIES AND PARTICULARITIES
IN THE CUSTOMS AND TRADITIONS
OF THE CENTRAL ASIAN PEOPLES

IV
BO'LIM

MARKAZIY OSIYO XALQLARINING URF-ODAT,
AN'ANALARIDAGI UMUMIYLIK VA O'ZIGA
XOSLIK



HISTORY OF SOME MANUSCRIPT COLLECTIONS BROUGHT TO THE
RUSSIAN EMPIRE FROM BUKHARA AND KOKAND

БУХОРО ВА ҚЎҚОНДАН РОССИЯ ИМПЕРИЯСИГА ОЛИБ КЕТИЛГАН
АЙРИМ ҚЎЛЁЗМАЛАР КОЛЛЕКЦИЯСИ ТАРИХИ

*Насриддин Мухритдинович Мирзаев,
Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси
маркази катта илмий ходими, т.ф.д. (PhD)*

Ўзбекистон замини қадимда икки буюк уйғониш даврига – Биринчи (IX-XII асрлар) ва Иккинчи (Темурийлар – XIV-XV асрлар) Ренессансга бешик бўлган. Жаҳон илм-фанида бу ўз исботини топган ва тан олинган. Мана шу икки даврнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шуки, дунёда мавжуд илм-фан аҳли ва китобларини аждодларимиз излаб топдилар ва ўз она юртига олиб келдилар. Сўнгра мазкур билимларни ривожлантириб хорижий мамлакатларга минтеллектуал сармоя сифатида, ниҳойи ақл тафаккурининг маҳсули улароқ хорижга тарқатдилар. Ушбу анъана то XIX аср бошигача давом этди, десак муболаға бўлмайди. Зеро, Аҳмад Донишнинг ёзишича, Амир Ҳайдар ҳукмронлик қилган даврда Бухорода илм-фан, хусусан, тарих ва ислом илмлари ривожланган. Амир Ҳайдар мадрасаларда таҳсил олиб бориш учун Истанбул, Кобул ва бошқа шаҳарлардан кўплаб қўлёзма китобларни олиб келишни буюрган. Унинг ўзи эса мунтазам равишда сабоқ берган, мадрасаларда дарс ўтган.

XIX-XX аср боши Бухоро Амирлик бозорлари ўзига хос маданият марказлари ҳам саналиб, турли шаҳарларда китоб савдосига ихтисослашган алоҳида бозорлар ҳам мавжуд бўлган. Бухоро шаҳридаги Абдуллахон тими савдо иншоотидаги китоб бозорида 25-30 киши савдо-сотикни амалга оширгани, китоб бозорларида тошбосма ва хорижда нашр қилинган араб, форс ҳамда туркий тиллардаги китоблар сотилгани, китобфурушларнинг ҳар бирида ўрта ҳисобда 50-60 тадан 100 тагача қўлёзма китоблар мавжуд бўлгани манба ва тарихий адабиётларда зикр қилинган¹. Бунинг сабабини хорижий сайёҳлар мазкур китоб дўконлардаги ҳолат ҳақида гапираркан,

¹ Кормилицын А.И. Рукописные коллекции и Демезон П.И., Виткевич И. В. библиотеки на территории Узбекистана эпохи средневековья. – Ташкент, 1993. – С. 56.

сотувчилар ўта нодир ва ягона нусхадаги китобларини ўз уйларида сақлаб, раста ва дўконларига олиб чиқмасликларини алоҳида қайд қилганлар.

Бухородаги “қоғоз бозори” ҳақида ёзган П.И. Демезон, унинг Регистондаги катта ҳовуз ёнида жойлашганлигини, уни шаҳарда қоғоз, қалам ва баъзан эски китоблар топиш мумкин бўлган ягона жой сифатида таърифлаган¹. Мир Изатулла ҳам Бухородаги Чорсу бозорининг тўрт томонидан бири беркитилган бўлиб, унда китоб савдоси олиб борилганини қайд этган. А.Вамберининг ёзишича, Бухородаги бозорда 22 та китоб дўкон бўлган. Шунингдек, ўлкашунос олим В.Л. Вяткин “Бухорода Ўрта Осиёнинг энг йирик ва бой китоб бозори бўлиб, ушбу бозорнинг китоб дўконларидан ҳамда китобфурушлар қўлидан хоҳлаган мавзудаги қимматбаҳо ва ноёб китобларни топишингиз мумкин”, - деб алоҳида таъкидлаган.

Бухоро амирлиги илмий-маданий муҳитида қоғоз ишлаб чиқариш ва қўлёзма китобларни муқовалаш билан шуғулланувчи муқовасозлик ҳам жуда ривожланган. Турли мавзулардаги қўлёзма китобларни муқовалаш билан шуғулланувчи ҳунармандлар “саҳҳофлар” деб аталиб, уларнинг устахоналари ва дўконлари шаҳарнинг гавжум қисмида жойлашган².

1915 йилда рус шарқшуноси Владимир Иванов Бухоро шаҳрига навбатдаги мақсадли сафарини уюштириб, бу шаҳардан 1047 та қўлёзма асарларни Россия Фанлар академияси қошидаги Осиё Музейига олиб бориб топширади³. Мазкур тўплам музей фондида “Бухоро коллекцияси” номи билан рўйхатга олинади. В.Иванов ушбу сафари ҳақида ўзининг “Шарқдаги эллик йил” номли хотира дафтарида алоҳида зикр қилади ва бу сафарни амалга ошириш учун унга устози машҳур шарқшунос ва манбашунос К.Залеман яқиндан ёрдам берганини мамнуният билан эслайди⁴.

1876 йил 3 май Петербургдан Туркистондаги генерал Г.Колпаковский номига навбатдаги телеграмма юборилиб, унда: “Транспорт конторасига А.Куннинг номига Қўқон хонлигида йиғилган барча шарқ қўлёзмаларини юбориш тўғрисида фармойиш беришингизни сўрайман”, деб ёзилган эди. 1876 йилнинг 6 май куни ушбу китоблар ака-ука Каменскийларнинг транспорт контораси орқали Санкт Петербургга юборилган. 1876 йил 23 ноябрда А.Кун Туркистон генерал-губернатор девонхонасига Қўқон хонлигига ҳарбий юриш вақтида йиғиб олинган ва Санкт-Петербургга юборилган шарқ тилларидаги қўлёзмалар ўлканинг Бош бошлиғининг буйруғига асосан император Оммавий кутубхонасига топширилганлиги тўғрисида ҳисобот юборилган⁵.

¹ Демезон П.И., Виткевич И. В. Записки о Бухарском ханстве. – С. 57.

² Якубовский Ю.О. Переплетное ремесло у туземцев Самарканда / Справочная книжка Самаркандской области. Вып.IV. – СПб., 1886. – С. 61.

³ Осиё музейи (Азиатский Музей) 1818 йилда Санкт-Петербургда Граф Сергей Уварок томонидан ташкил этилган (1785-1855). У Россия Фанлар Академиясининг президенти эди. Кейинчалик бу музей Россия Империясида Шарқ қўлёзмаларини тўплаш ва ўрганиш учун марказга айланди. 1901-1925 йилларда Осиё Музейи Эски кварталдаги Таможенний Переулукда жойлашга Фанлар Академияси қошида жойлашган. Сўнг 1925 йилда Музей янги бинога кўчирилган.

⁴ Ivanov W. Fifty years in the East (the memory of Wladimir Ivanov) / Edited with annotations by Farhad Daftary. – London: I.B.Tauris Publishers, 2013. – P. 122-125.

⁵ Ўзбекистон Миллий архиви. И-1-фонд, 16-рўйхат, 2334-йиғмажилд, 16-варак.

Хулоса қилиб айтганда, аجدодларимизнинг ёзма маданий меросини жамлаш ва уларни ўрганиш ҳозирги кундаги долзарб масалалардан бири бўлгани боис, диёримизда ёзилиб хорижга олиб чиқилган манбаларни ҳам аниқлаш ҳам ушбу вазифалардан биридир. Шунга биноан, сўнги асрларда диёримиздани сараланиб олиб чиқиб кетилган кўплаб ёзма ноёб ва нодир қўлёзмалар борки, уларнинг аксари дунё хазиналарини бойитиб келмоқда.



SPECIFIC CHARACTERISTICS OF LANGUAGE UNITS EXPRESSING NATIONAL VALUES IN THE WORKS OF ENGLISH AND AMERICAN WRITERS

*Barno R. Shamsematova,
Senior Lecturer, International Islamic Academy of Uzbekistan*

Units expressing national value enriching the lexical layer of the language are used in different forms. Both in English and in Uzbek, these units have a number of characteristics. For example, units expressing national value in both languages can reflect different topics, can be used in singular and plural forms (mainly Uzbek because there are also uncountable nouns in English). For this reason, the study of national values, especially the cross-sectional study, remains one of the relevant research methods in the field of linguistics today to create scientific and valid reasons.

Writers of all nations try to write works describing their customs and traditions. The reason is that works written in the spirit of nationalism, which attract the interests of the people, quickly become popular among readers. In this place, literature has developed on a large scale, British and American literature, which has reached its peak of popularity in the literary studies of the world nations, and the works of writers expressing the national spirit and national value have a significant place.

The main reasons for our focus on the specific features of language units expressing national value in the works of English and American writers are evident in the following statements.

1. To produce scientific reasons that have more basis in linguistics.
2. The works of English and American writers are not only popular among Americans and Englishmen, but they are favorite works of other nations as well.
3. English and American writers tried to preserve their nationality in their works and skillfully used various language units expressing national values.

For these reasons, we will talk in detail about the specific aspects of language units that express English and American national values. At this point, our brief consideration of what the above-mentioned linguistic units are, will serve to reveal the essence of our topic in a wider way. As language units in the linguistic unit of the world

- "Lexeme - a lexical unit of language construction with a simple meaning"
- "Phrase - a common name for stable connections consisting of two or more words, a semantically related phrase or equivalent to a sentence, used as a whole in a figurative sense and not divided".

- Phraseome
- Styleme
- Sentence
- Text
- Discourse

We can say that in this part of our research, we will dwell on the description and characteristics of the works of English and American writers, which are used in the form of listed units. At this point, it is worth saying that we will first turn to the language units that express the national value in the works of English writers.

We refer to excerpts from the famous English writer Jonathan Swift's "Gulliver's Travels" in which various units participate in the linguistic sphere of the world that glorifies the English national value¹.

*"Gulliver roars so loud that they jump to the ground out of fear. As he struggles, he is able to free his left arm. Gulliver gives a tug at the strings and feels freer. A hundred arrows are shot on his body and he groans in pain. But the arrows stop when he is quiet. A stage of about a **foot** and a half from the ground with ladders to mount it is made"*

It is appropriate to say that the language unit "foot" highlighted in the link, that is, a lexeme, is one of the elements that express English material values. Due to the fact that all nations have their own units of measurement, the foot is a national measurement unique to the English people, not in other languages.

Speaking of the works that reflect language units expressing national value, we should also mention Jane Austen, one of the great representatives of English literature, and her famous work "Pride and Prejudice".

*"They find Mrs. Bennet very upset and full of self-pity. No news has arrived from London. It is discovered that Wickham owes money to almost every local tradesman as well as a thousand **pounds** in gambling debts in Brighton"*

The word **pound** mentioned in the sentence is considered the national currency of the British and is interpreted as a unit of material value. Therefore, it is an element of national values.

By the given examples, we can say that there are a number of lexemes expressing national value in the works of American writers. In addition, we have witnessed through our analysis that there are phrasemes in one place.

After analyzing the language units that glorify national values in English and American literary works, it is appropriate for us to present general conclusions. They are expressed in the following statements².

Unifying signs of language units expressing national value in English and American literary works.

- The existence of lexemes specific to national values used in the works;
- Lexemes are presented in sentences;

¹ Шамсематова, Б. (2022, March). Миллий қадриятларни ифодаловчи тил бирликларининг лингвوماданий аспектда ўрганишининг илмий-амалий аҳамияти. In International Congress on Models and methods in modern investigations.

² Shamsematova, B. (2021, April). Value as an axiological component of the linguistic picture of the world. In Конференции.

- Lexemes related to the weather are reflected in the works of both nations;
- Presence of lexemes belonging to the uncountable noun family;
- Existence of units related to the thematic group of moral values.
- Existence of units expressing national value in works of different genres.

Distinctive signs are:

- The presence of artificial words formed by word-forming suffixes (in English works)
- The fact that the sentenceme is reflected in English works;
- Presence of idioms (in American works)

In general, it is reasonable to say that although the English and American peoples have the same language, their national values differ in many places. Therefore, the national value of the nation is closely related to people's way of life, occupation and environment.



PILGRIMAGE RITUALS OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA: COMMONALITY AND UNIQUENESS

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ ЗИЁРАТ МАРОСИМЛАРИ: УМУМИЙЛИК ВА ЎЗИГА ХОСЛИК

*Шоира Бердияровна Жумаева,
Чирчиқ давлат педагогика университети
“Ўзбекистон тарихи” кафедраси мудири, доц.в.б.
Шахноза Камолиддин қизи Миралимова,
Чирчиқ давлат педагогика университети
Тарих йўналиши 3-босқич талабаси*

Зиёратгоҳлар, зиёрат маросимлари ва урф-одатлари маҳаллий халқларнинг диний дунёқараши асосида шаклланиб, Марказий Осиё халқлари менталитетининг ажралмас қисмига айланган десак хато бўлмайди. Зиёратгоҳлар, мақбаралар ва қабристонлар оммавий эътиқодни ифода этувчи муқаддас жойлар маънавий озуқа берувчи омиллар бўлибгина қолмай, узоқ-яқиндан зиёрат қилиш учун келган инсонларнинг учрашиш, маданият алмашиш маркази сифатида ва ёш авлод тарбиясида олий туйғуларни шакллантиришда жуда муҳим роль ўйнайди.

Марказий Осиё халқларида зиёратгоҳлар, мазорлар култи ва зиёрат маросимлари кўп қиррали тушунча бўлиб, одамларнинг кундалик турмуш тарзи ва сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳамда маънавий фаолиятига кучли таъсир кўрсатувчи омиллардан бири ҳисобланади. Шунингдек, муқаддас қадамжо ва зиёратгоҳлар инсоннинг руҳияти, дунёқарашига жуда катта таъсир кўрсатади. Шунини таъкидлаш лозимки, авлиёлар, сиёсий арбоблар ҳамда олимларнинг мақбаралари, қадамжо ва мазорлари нафақат зиёрат объекти, балки улар маданий-меъморий ёдгорликлар бўлиб, уларни келажак авлодлар учун ҳам сақлаш лозим. “Зиёрат”, “Зиёратгоҳ” атамалари арабча сўз бўлиб, “бирор ерга бориш” маъносини билдиради. Зиёрат Ислом динида муқаддаслаштирилган мазорлар ва қадамжоларга бориб сиғиниш

демакдир¹. Зиёратгоҳларнинг барчаси олдин қайсидир авлиёнинг қабри (мақбараси) ёки “қадамжой” (Авлиёни қадами етган жой) ҳисобланган, халқ бу муқаддас жойларга эътиқод қилиб, зиёрат қилиши натижасида аста–секин аҳолининг муқаддас зиёратгоҳларига айланган.

Марказий Осиё ҳудудидаги зиёратгоҳлар шаклланишига кўра 2 турга бўлинади:

1. Табиий равишда мавжуд бўлган зиёратгоҳлар.

2. Антропоген, яъни инсон қўли билан яратилган, меҳнати орқали вужудга келган муқаддас жойлар².

Марказий Осиёнинг қайси ҳудудига ташриф буюрманг, ўзига хос зиёратгоҳ ва муқаддас қадамжоларни кўриш мумкин. Қадамжо ва зиёратгоҳларнинг ҳар бири маҳаллий аҳоли турмушида ҳамда уларнинг диний қарашларини ифодаловчи маскан сифатида муҳим ўрин тутди. Марказий Осиё халқлари ўртасида зиёратгоҳларга оид ўзига хос қарашлар мавжуд бўлиб, қирғизлар “соғлиқ сўрасанг Иссиқ Отага, бойлик ва чорвага барака истасанг Чўпон Отага, фарзанд тиласанг Манжилли Отага бор” деб қадимдан ишонишган. Туркистон чорвадорлари “Арслонбоб мазорида тунаб, кейин Хўжа Аҳмаддан сўра” нақлига амал қилишган. Яъни биринчи Хўжа Аҳмад Яссавийнинг устози Арслонбобни зиёрат қилиб, кейин Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасига бориш лозимлиги назарда тутилган³. Жумладан, Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси Марказий Осиёдаги энг машҳур зиёратгоҳлардан бири бўлиб, меъморий мажмуа Буюк Соҳибқирон Амир Темур томонидан бунёд этилган. Чорвадор қабилаларда қабила задогонларини вафотидан сўнг, машҳур авлиёлар дафн этилган мазорларга қўйиш одати мавжуд бўлган. Хўжа Аҳмад Яссавий мақбарасига Амир Темур эвараси, Мирзо Улуғбекнинг қизи Робия Султон Бегим дафн этилиб, XV асрда “Робия Султон Бегим” мақбараси бунёд этилган.

Шунингдек, азалдан улуғ мазорларни зиёрат қилиш ярим ҳаж қилиш баробар сифатида қараб келинган. Жумладан, Самарқанддаги Қусам ибн Аббос қабрини зиёрат қилиш Каъба зиёрати билан тенглаштирилган. Шу сабабдан зиёратчилар Каъба атрофида етти марта айланганларидек, бу мазор атрофида етти бор айланганлар. Хуросонда эса Имом Ризо мазори⁴, Қозоғистонда Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасини зиёрат қилиш ҳаж билан тенглаштирилган⁵.

Марказий Осиёда муқаддас мазорлар ва зиёратгоҳлар савдо марказлари, халқ сайллари ўтказиладиган жой вазифасини ҳам бажарган. Сиёсий жиҳатдан эса, халқ ва хон ўртасида мулоқот учун муносиб жой ҳисобланиб, ҳукмдорлар муқаддас жойларни зиёрат қилиш орқали жамиятда юқори мавқега эга бўлган дин пешволари ва халқнинг ишончини қозонишга ҳаракат қилган.

Совет давридаги сиёсий зуғум ва қувғинларга қарамасдан Марказий Осиё халқлари ота-боболаридан мерос зиёрат маросим ва урф-одатларини асраб-авайлаб, авлодларга етказиб бера олди. Совет давлатининг парчаланиши Марказий Осиё

¹ Усмонов М.А.Ислом.-Т.,”Шарк”,1986.85–бет.

² Огудин В. Природные места поклонения в религиозных представлениях современного населения Ферганы: Автореф. дис... докт. истор. наук. – М., 2003.–С.6.

³Бакина Н.С. История средневекового Казахстана / Н.С. Бакина. Алматы, 2012. С. 56–57.

⁴ Камолов Х.Ш.История мазаров Северного Таджикистана.Автореферат.

⁵ Иманалиев К. Кыргызстан: национальный путь (в поисках самоидентификации). Алаты. Кодекс чести. Идеология кыргызов / К. Иманалиев. Бишкек, 2009. С.25.

халқларига эътиқод эркинлигини қайтариб берди. Сунгги йилларда зиёратгоҳлар тарихини ўрганиш, қайта тиклаш борасида улкан ишлар амалга оширилиб, бу борада Ўзбекистон Республикаси етакчилиқ қилмоқда. Бу эса ўз навбатида Марказий Осиёда зиёрат туризмнинг ривожланишига ижобий таъсир қилмоқда.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Марказий Осиё халқлари турмуш тарзи, қадрият ва анъаналарида тизимида зиёратгоҳлар ҳамда муқаддас қадамжолар муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, глобаллашув жараёнлари кучли кетаётган даврда зиёратгоҳлар миллий урф-одатлар ва маросимлар қўриқхонаси вазифасини бажариб келмоқда.



БЕРУНИЙ АСАРЛАРИДА ХРИСТИАН БАЙРАМЛАРИ ТАВСИФИ

*Саидакбархон Саидумархон ўғли Авлиёхонов,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Қиёсий динишунослик мутахассислиги магистранти*

Ўзбекистон том маънода буюк алломалар юрти дея эътироф этилиши бежиз эмас. Абу Райхон Беруний эса ана шундай буюк алломалардан бири, жаҳон тан олган қомусий олим саналади. Олим яшаган X асрнинг охириги чораги - XI асрнинг биринчи ярми Яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг маданий ва сиёсий ҳаётидаги муҳим бир давр эди. Шу билан бирга, IX аср охиридан бошланиб, деярли то XIII аср бошларигача давом этган араб халифалиги таркибига бўлган мамлакатларда юксак маданий тараққиёт ва катта сиёсий ўзгаришлар юз берган. Бу тараққиёт ва ўзгаришлар шу қадар кескин ҳамда оламшумул эдики, уни, ҳатто исломнинг илк асрларидаги ривожланиш билан ҳам солиштириб бўлмас эди. XIX асрда яшаган швейцариялик шарқшунос ва тарихчи Адам Мец бу даврни ҳар томонлама таҳлил қилиб, Мусулмон Ренессанси даври деб атади. Беруний ана шу Мусулмон Ренессансининг фаол қатнашчиларидан ва уни шакллантирувчиларидан бири эди.

Абу Райхон Берунийнинг қадимги халқлар динлари урф-одатлари, маданияти, тарихи ҳақида ёзилган "Ҳиндистон", "Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар" каби асарларида суғдлар, хоразмликлар ва ундан ташқари мусулмонлар, христианлар, яҳудийларнинг байрамлари, урф-одатлари, турли мамлакатларда ҳукм сурган подшоҳлар, императорлар сулолалари ҳақида қимматли маълумотлар келтирилган. Олим "Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар" асарида барча христиан дини вакиллариининг рўзаси қирқ саккиз кун бўлиши, рўзанинг боши ҳамиша душанба кунига, рўзадан чиқиш эса рўза бошидан ҳисоблаганда қирқ тўққизинчи кун бўладиган якшанбага тўғри келиши ва ушбу кунни христианлар "саонин" деб аташлари ҳақида ёзади¹.

Беруний христианларнинг байрамлари ва маросимлари ҳақида баён этиб, уларнинг ўзаро тафовутлари ва келиб чиқиши тарихи ҳақида ҳам келтириб ўтади.

¹ Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. I жилд. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 346.

Масалан, ҳозирги кунда мавжуд бўлмаган, лекин тарихда кенг тарқалган, замонавий фанда несториан деб аталадиган гуруҳнинг вужудга келиш тарихи, уларнинг байрамлари ва бошқа христианлардан фарқли жиҳатлари ҳақида ҳам сўз юритади.

Беруний несторианларни ўз асарида “настурий христианлари”, деб атади. У: “Настурий христианлар нисбат бериладиган Настурий маликоияларга қарши чиқди ва дин асослари тўғрисида сўз юритиб, улар билан ўз гуруҳининг ажралишига олиб келди”, деб қайд этади. Яъни Настурий исмли инсон ўз қарашларидан келиб чиқиб, дин асослари тўғрисида бошқа христиан жамоалари билан баҳс юритади ва унга эргашганлар тоифаси бошқалардан ажралиб қолади. Улар эса кейинчалик настурий христианлар деб аталади. Беруний ушбу гуруҳлар ва уларнинг келиб чиқиши ҳақида чуқур ўрганиши сабабини ҳам ўз асарида келтириб ўтган. Унга кўра, бошқа дин вакиллари билан дин асослари тўғрисида чуқур далилларга асосланган ҳолда мунозара қилиш, уларга тақлид қилмасликка тайёрланиш, масалага жиддий ёндашиш, текшириш, турли гуруҳларни таққослашга бўлган қизиқиш бунинг сабабидир¹.

Абу Райҳон Беруний настурий христианлар тарихини ёритиб берар экан, у настурий христианларнинг ўзигача етиб келган байрамлари ва бошқа машҳур кунлари ҳақида баён қилганини айтади. Настурий христианлар машҳур кунларининг баъзисиди маликоияларга мувофиқ бўлган бўлса, баъзиларида муҳолиф бўлганлар.

Муҳолиф бўлган кунлари иккига бўлинади: айримлари тамоман тарк қилинган кунлар, айримлари тарк қилинмаганлар, лекин уларни маликоиялар байрам кунларидан бошқа вақтда, ўзгача тартибда ўтказадилар. Маликоияларга мувофиқ бўлган байрамлари келганда, улар бошқа кунларга тайин қиладилар.

Настурийларнинг маликоиялар анъаналарига мувофиқ келадиган байрамлари - Масих туғилган кун, уни чўмилтириш куни, шам байрами, рўза боши катта "саонин", Масих ўз ҳаворийларнинг оёқларини ювган кун, Масих пасха байрами қилган кун, салибга михланган жума, пятидесятница байрами, Марям рўзаси, Масих тирилиши, рўзадан чиқиш, янги якшанба, кўкка кўтарилиш, маликоиялар хотирлайдиганлар қаторидаги айрим кунларидир.

Маликоиялар билан мувофиқлашиб, уларга муҳолиф бўладиган кунлар. Масалан, "моалсо", яъни настурийлар ибодатхоналар сахналаридан уларнинг томларига кўчган кундир. Бу маросим Бани Исроилнинг Байт ул-мақдисга қайтишига кўра бажарилади ва "ибодатхоналарни табаррук тутиш", - деб аталади. Агар маросим чоршанба куни бошланса ёки якшанба кунигача бўлган ундан кейинги бирон кунга тўғри келса, бу маросим тишрин охир ойининг биринчи якшанбасида ўтказилади. Агар ой боши душанба ёки сешанба кунига тўғри келса, тишрин аввал ойининг охирги якшанбасида ўтказилади.

Беруний "Суббор" байрамини ҳам бунга мисол қилиб келтиради. Суббор бу Биби Марямга, яъни унинг Масихга ҳомиладор бўлгани ҳақида башорат берилган кун. Бу байрам агар ой боши жума билан якшанба орасида келса, тишрин охир ойининг охирги якшанбасида ўтказилади. Умумий айтганда, у "моалсо" якшанбасидан кейинги бешинчи якшанбага тўғри келади.

Масих туғилган йилдаги қонун аввал ойининг боши якшанба куни тўғри келиб, у билан туғилиш ораси йигирма беш кун бўлган. Настурийлар масихнинг туғилиш

¹ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. I жилд. – Тошкент: Фан, 1968. – Б. 365.

йўли бошқа одамларникига ўхшамаган бўлгани каби она қорнида туриш муддати ҳам одатдагига хилоф бўлганлигини айтадилар. Беруний бу ерда Марямга Масиҳнинг башорати берилиши она қорнида эканлигида ёки ундан аввал бўлганлиги ҳақида ҳам муҳолифлик борлигини таъкидлаб ўтган.

Ёқубий христианларда башорат ҳайитининг яҳудий найсон ойининг ўнинчисида ўтказилиши ҳикоя қилинади. Милоддан олдинги йилда ўша кун сурёнча озор ойининг ўн олтинчисига тўғри келган. Пок Марям рўзаси ҳам бунга мисол бўла олади. Бу башорат байрамидан кейинги душанба куни бўлиб, рўзадан чиқиш милод куни бўлади.

Фақат маликоиялар ўтказадиган ва улар нишонлайдиган кунларга тайинланган байрамларга тўхталадиган бўлсак, улар қуйидагилар: Юҳанн ал-Қашқаронийни хотирлаш, авлиё Фотионни хотирлаш, Байт ул-Мақдисдаги Марям черкови байрами, Фунёни хотирлаш, тажалли - бу Масиҳнинг халққа охириги кўриниши.

Настурийлар ҳафта кунларига тайин этган ва маликоиялар билан ораларида умумий боғланиш бўлмаган байрам ва маросимлар ҳам мавжуд. Масалан, роҳиб Қуто, яни авлиё Сергейни хотирлаш, Ишмунини хотирлаш, Абдулҳолиқ дайрининг байрами, Қодисия дайри байрами, Барсафони хотирлаш кабилар.

Қадимий маданият ва цивилизациялар чорраҳаси бўлган юртимиз заминидан, ўрта асрларда минглаб олиму уламолар, буюк мутафаккир ва шоирлар, азиз-авлиёлар етишиб чиққан. Уларнинг аниқ фанлар ва диний илмлар соҳасида қолдирган бебаҳо мероси, бутун инсониятнинг маънавий мулки ҳисобланади.

Юқорида келтирилган маълумотлар буюк мутафаккир Абу Райҳон Берунийнинг "Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар" асаридаги христиан анъаналарига оид қисмида келтирилган бой маълумотларнинг бир қисми, холос. Зеро, қомусий олим Абу Райҳон Беруний ўз даврида ўзга халқлар дини, уларнинг тақвимлари, анъаналари, маросимларидан чуқур хабардор бўлган ва ушбу маълумотларни ўз асарларида ёзиб қолдирган. Бугунги авлод ушбу асарларни ҳар тарафлама чуқур ўрганиши ва ўлкамиз тарихини янада теран англаши лозим. Олинган билимлар, шубҳасиз, жамият барқарорлиги, давлатимиз равнақи, миллатимиз фаровонлиги учун хизмат қилади.



STATEMENT OF HOSPITALITY ETIQUETTE IN EASTERN CODE OF ETHICS

“ШАРҚОНА АХЛОҚ КОДЕКСИ”ДА МЕҲМОНДОРЧИЛИК ОДОБИ БАЁНИ

*Моҳира Зоҳиджановна Абдуллаева,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси Диншунослик ва жаҳон
динларини қиёсий ўрганиш UNESCO кафедраси,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори PhD*

Ҳар бир жамиятда кишиларнинг муайян урф-одат ва маросимлари шаклланади. Улар маълум бир ғоялар, қарашлар, ахлоқ нормаларини ҳам ифодалайди.

Урф-одатлар ижтимоий маданиятнинг ўзига хос амалий томонидир. Улар турғун ва барқарор тавсифга эга бўлиб, айрим ёки яқка шахслар томонидан эмас, балки

кўпчилик томонидан рўёбга чиқарилади. Масалан, ота-оналарга ҳурмат, кексаларга эҳтиром, меҳмондўстлик кабилар халқимизнинг энг асосий урф-одатларидан бўлиб, буларга халқ анъаналарининг бир кўриниши сифатида амал қилинади.

Олимлар томонидан “Шарқона ахлоқ кодекси” деб номланган “Одоб ас-солиҳин” асарида ҳам меҳмондорчилик одоби масаласига алоҳида ёндашилган. Мазкур асар XVIII аср охири – XIX аср бошларида яшаб ижод этган йирик олим Муҳаммад Содик Қошғарийнинг қаламига мансуб. Адиб 1725 йилда Қашғарда Мулла Шох Аълам Охун оиласида таваллуд топган. У ўз даврининг тарихчи, адабиётшунос, мутасаввиф, мутафаккир олими, шоири ва таржимони сифатида танилган. Қошғарий “Тазкира-и Азизон” (Тазкираи Хожагон), “Зубдат ал-масойил”, “Тазкира-и асҳоб ал-каҳф”, “Тарихи Искандар ва Тожинома-и шоҳий”, “Одоб ас-солиҳин”, “Қиёфат ал-башар”, “Рисола-и касбдор”, “Дурр ал-музоҳир” каби асарларнинг муаллифи. Шунингдек, олим таржимон сифатида “Тарихи Табарий” асарини араб тилидан, Юнус Тожибек ибн Искандарбекнинг фармони билан “Тарихи Рашидий” асарини форс тилидан туркийга таржима қилганлиги манбалардан маълумдир.

Олимнинг “Одоб ас-солиҳин” асари нафақат ахлоқ мезонларини ёритувчи манба, балки халқимиз турмуш тарзига сингиб кетган миллий-диний урф-одатларимизни тарихини намоён қилувчи, ахлоқ қоидаларининг ёзма намунаси ҳамдир. “Одоб ас-солиҳин” ўз аҳамияти билан кўплаб олимларнинг қизиқишларига сабаб бўлиб келган. Жумладан, йирик рус олими Н.Ликошин мазкур китобни рус тилига таржима қилиб илк маротаба “Кодекс приличий на Востоке” (“Шарқона ахлоқ кодекси”) номини берган. Маълумки, кодекс – ижтимоий муносабатларнинг маълум бир соҳасини тартибга солувчи, устувор ҳуқуқ нормаларини ўзида мужассамлаштирган ва тизимлаштирган қонундир. Кодекснинг ўзаро узвий алоқадор бўлган таркибий қисмлари (боблар, бўлимлар, нормалар), тизимлаштирилган ҳолда бўлиб, оддий қонундан ўзининг мукамаллиги, сайқал топганлиги, барқарорлиги билан фарқ қилади¹. Бундан маълум бўладики, Ликошин “Одоб ас-солиҳин” асарини мантиқан мукамаллиги, нормаларининг ўзаро мувофиқлаштирилганлиги билан ажралиб турувчи кодекс даражасида эътироф этган.

Асар 7 боб ва 24 фаслдан иборат бўлиб, унда саломлашиш, устоз ва шогирд муносабатлари, овқатланиш, меҳмондорчилик одоблари ва бошқа шу каби масалалар ўрин олган.

Меҳмондорчилик одоби қоидалари олтинчи бобнинг биринчи ҳамда иккинчи фаслларида баён этилган бўлиб, унда жами 20 та қоида келтирилган. Асарда меҳмоннинг одоблари баёни билан бир қаторда мезбоннинг ҳам ахлоқий нормалари ёритилган.

Даставвал, меҳмонга чақириш одоблари берилади. Унга кўра, зиёфат уюштирувчи киши меҳмонларни мавқеига қараб танламай таклиф қилиши, барча дўст ва биродарларига бирдек муносабатда бўлиши керак. Бунинг акси эса меҳмондорчиликдаги энг ёмон ҳислат деб белгиланган. Шунингдек, меҳмондорчиликка таклиф қилаётганда хонадонда истиқомат қилувчи ҳам ота ҳам фарзанд биргаликда чақирилмоғи лозимлиги, агар уйда хонадон соҳибларининг яқин қариндоши бўлса, уни ҳам меҳмондорчиликка таклиф қилиш кўрсатмаси

¹ Конституциявий ҳуқуқ. Энциклопедик луғат. -Тошкент:Ўзбекистон, 2006. – Б. 222.

келтирилган. Мазкур қоидадан кўриниб турибдики, халқимиз орасида меҳмондўстлик инсонийлик, бағрикенглик, олийжаноблик, очикқўнгилликни намоён қилувчи қадрият сифатида гавдаланади.

Меҳмонни кутиб олишдан то кузатиб қўйишгача бўлган баъзи қоидалар меҳмон келганда унинг ҳузурига таомни тезда келтириш, меҳмонни дастурхондаги ноз-неъматлардан тановвул қилишга ундаш, имкон қадар турли тансиқ таомларни келтириб қўйиш *“ҳар нимарсаки, уйида ҳозир бўлса, меҳмоннинг олдига қўйгай”*¹ тарзида ифодаланади. Шунингдек, агар мезбон меҳмоннинг очикқанлигини пайқаса, унга кўпроқ таом узатиб ўзи камроқ ейиши, энг ширин таомларни меҳмонга илиниши, меҳмондорчиликдан сўнг уни унинг дарбозасига қадар кузатиб қўйиши кераклиги уқтирилади. Ушбу қоидалар асарда қуйидагича акс эттирилган: *“Лаззатлик ва латифроқ таомни меҳмонга едургай ва ўзи гайри лазизини егай ва агар таом оз бўлса ва меҳмоннинг очлигини англаса, навъе қилгайки, ўзи кам егай. Таомнинг аксарини меҳмонга едиргай ва меҳмон таомдин фориғ бўлгондин сўнг, агар кетмакчи бўлса, ижозат бергай то эшиккача ҳамроҳ чиқиб узотгай, чунончи келган вақтида олдида чиққондек. Ва меҳмондин жудо бўлгон ҳолатда меҳмонга дуо қилгай”*².

Халқимиз орасида кенг тарқалган “Келиш меҳмондан, кетиш мезбондан” ибораси юқорида келтирилган қоидада ҳам ўз ифодасини топган.

Ҳар бир оилада урф-одатга айланган дастурхон атрофида хонадон аъзоларининг жам бўлиб ўтириш анъанасига кўра, аввал катталар таомга қўл узатиб, “бисмиллаҳ” айтадилар ва таомни истеъмол қилишни бошлаб берадилар. Меҳмондорчиликда овқатни бошлашдаги яна бир нозик жиҳат асарда алоҳида бандда келтирилган бўлиб, унда қуйидаги ҳолатга эътибор қаратилган: агар меҳмон етти ёт бегона бўлса, меҳмонни ҳижолат чекишининг олдини олиш мақсадида хонадон соҳиби аввал таомга қўл узатиб, таом охирисида қўлини тортади. Бордию келган меҳмонлар ўзининг яқин қариндошлари бўладиган бўлса, аввал улар бошлайдилар.

Асарда нафақат инсон ташқи одобининг мезони, балки унинг маънавий юксалишига хизмат қилувчи қоидалар ҳам ёртилган. Жумладан, таомларни исроф бўлишига йўл қўймаслик *“Нон ва ўзга таомни исроф бирла иш тутмагай. Ушотгон нон бўлса яна бир нон ушатмагайки бу ҳам исроф”*, қавлида, меҳмонни ҳадеб овқатга “олинг, олинг” деб ҳижолатга солмаслик *“Меҳмоннинг таомга хаддин ошиқ тарғиб қилмагай, балки то уч мартабагача тарғиб қилгай, андин зиёда қилмагай”*³, мазмунидаги қоидалар орқали ҳам айтилади.

Асарда мезбоннинг одоби билан бир қаторда меҳмонга чақирилган инсоннинг одоби ҳам баён қилинади. Меҳмоннинг мезбонга муносабати ҳақида қуйидаги қоидаларда ўз ифодасини топган. Чақирилаётган инсон зиёфатнинг тури, дабдаба, кўлами, ижтимоий мавқеини эътиборга олмаган ҳолда таклифни бирдек қабул қилиши кераклиги таъкидланади.

Асарда меҳмон бўлиб кетаётган хонадонга чақирилмаган кишини олиб бориш одобдан эмаслиги, агар шу ҳолат кузатилса уйга борганда хонадон соҳибидан изн сўраш лозим, деб таъкидланади.

¹ Муҳаммад Содик Кошғарий. Одоб ас-солиҳин. – Т., 1900. – Б. 258.

² Ўша жой.

³ Муҳаммад Содик Кошғарий. Одоб ас-солиҳин. – Т., 1900. – Б. 258.

Маънавий меросимизнинг ажралмас қисми бўлмиш миллий-диний қадриятлармиз, урф-одатларимизни асраб авайлаш, унут бўлаётганларини ҳаётга тадбиқ этиш аҳамиятлидир. Зеро, катталар баробарида ёшларнинг маънавий баркамол, ахлоқан етук кишилар бўлиб ўсишларига катта аҳамият бериш ўз долзарблигини йўқотмаган. Бу борада аجدодларимиз томонидан ижод қилинган ва асрлар оша халқ орасида синовдан ўтиб, сайқал топган ахлоққа доир асарларини тадқиқ қилиб халқ эътиборига ҳавола этиш, шубҳасиз, бекиёс ўрин тутadi.

TRANSFORMATION OF ISLAMIC LAW IN THE UZBEK FAMILY

ИСЛОМ ҲУҚУҚИНИНГ ЎЗБЕК ОИЛАДА ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖАРАЁНИ

*Шахзода Раимовна Рашидова,
Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги
Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси марказининг
етакчи илмий ходими, PhD*

When there is a mention of Islamic law and Islam, of course, it is impossible not to touch upon the pre-Islamic period. Before the arrival of Islam in Central Asia, this territory already had its own civilization, people subordinated themselves to a single spiritual and legal system - the Zoroastrian doctrine¹. Zoroastrianism is not only a doctrine, but also a legal system of that time. All legal disputes were resolved based on the sacred Zoroastrian book "Avesta"². Spirituality and law were not separated, traditions were based on the laws of Zoroastrianism. In general, this helped to streamline people's lives and bring social life into a single system. The teachings of Zoroastrianism served as fertile ground for the development of Islam that came there. The norms of the Zoroastrians echoed the norms of Islam. For example, the institution of the family was also revered, kinship relations, respect for parents, a good attitude towards neighbors, maintenance in order of the economy, the sanctity of the family and the birth of children, the duties of spouses and their property legal relations, the rights and obligations of parents and children to elderly parents were elevated. But now the law of the Zoroastrians gives way to the laws of Islam, and itself continues to exist in the form of national traditions (urf). So, the traditions and customs of the Zoroastrians, which do not contradict the canons of Islam, retain their influence in everyday life and in marriage and family relations of the Uzbek people. As mentioned above, Islamic law, having existed for several centuries as the main legal system, at the beginning of the 20th century, under the influence of socio-political conditions, changed into the category of traditions. Thus, it becomes clear that now the modern Uzbek people also have national traditions, whose roots come from the Zoroastrian teachings and "Islamic customs and traditions", which were transformed from Islamic law (fiqh). It is these features of the

¹ There is some debate among scholars as to whether Zoroastrianism is a religion or a teaching. A convincing definition is that it is a doctrine. In this study, Zoroastrianism is put forward as a doctrine.

² Avesta "The Law Against the Devas" (Videvat). - St. Petersburg: Publishing house of the Poltiekh.un-ta, 2008. - p. 220.

formation of national and Islamic traditions in the Uzbek family that must be taken into account when studying the topic and used as a research methodology.

Islamic values in the Uzbek family were formed during the arrival of Islam to the territory of Central Asia. After the adoption of Islam by the population, the norms of Sharia (Islamic law) began to regulate family relations, the model of the family changed, and the attitude to some issues regarding intra-family relationships also changed. At the same time, Zoroastrian family traditions are preserved, such as wedding rituals and family and marriage etiquette of relationships between family members. There is a harmonious fusion of two cultures that complement each other. So the culture of the Zoroastrians had a certain category of family values, which could be reflected in the Islamic norms of family law. This phenomenon served as a good foundation for the assimilation of folk traditions and Islamic law in the families of the Central Asian population.

Speaking about the fusion of national traditions and Islamic law, it is worth highlighting the periodization of the formation of family traditions of the Uzbek family, since the period of the first flowering of Islamic culture served as the beginning of the formation of family relationships, based on the norms of Islam and based only on its values.

The next significant stage in strengthening Islamic values in the family was the period of the second heyday. This stage fell on the reign of the Timurids and left a significant mark in the history of Central Asia.

The third stage of changes in family foundations was the period of Soviet power, where the very model of the family and its social role changed significantly. From a patriarchal family, the Uzbek family moves to the Soviet one, where both spouses are building a new Soviet society on an equal footing. The state is engaged in the upbringing of children, this suggests that now the Soviet government has taken over the educational function. Islamic law was replaced by morality and Soviet legislation.

After independence, the Uzbek family experienced major changes. At a time when society had to rebuild itself for a new political system, the family needed to reconsider its values and its role in public life.

In this vein, the question of the evolution of Islamic customs and traditions in the Uzbek family is very interesting. This issue from a historical point of view affects a rather long history, on the one hand, the issue should be considered from the point of view of the introduction of Islamic traditions into the institution of the family during the heyday of the civilization of Maverannahr (VIII-XV centuries), and on the other hand, to outline the next significant transformation by the period Soviet Union (1924-1991), then the third major period of change should naturally be the post-independence period (1991-2021). In historical terms, the process of evolution of Islamic customs and traditions based on the Uzbek family went through three stages:

- the first stage: the stage of formation and implementation of Islamic customs and traditions in the territory of Maverannahr after the Islamic conquest (periods of the first and second Renaissance);
- the second stage: features of preservation and transmission to subsequent generations of Islamic customs and traditions during the period of the former Union;
- the third stage: the revival and widespread use of Islamic customs and traditions during the period of independence (the period of the third Renaissance).

This process is characterized by the fact that in each period the social system, ideology, social formation, state prerogatives very strongly, and sometimes fundamentally, influenced the effectiveness, functionality and existence of Islamic customs and traditions.

Exploring the evolution of Islamic customs and traditions of the Uzbek family, it is of paramount importance to define what is meant by the definition of family, family traditions, family customs, Islamic family customs and traditions. It is necessary to define the content of concepts, highlight their features and distinctive features. Here it is important to understand the definition of the modern family, what it is and why it is of social value. President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoyev said that “... a family is a small Motherland, if the family is peaceful, happy, the Motherland will be peaceful»¹, therefore, the issues of protecting the interests of the family and preparing young people for family life, supporting the status of the family, family education and preserving the family way of life, customs and traditions are recognized as a priority for the strategic development of the country.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ТАСАВВУФ ТАРИХИДА ТАЗКИРАНАВИСЛИК АНЪАНАЛАРИ

*Мухриддин Хасанович Жўраев,
Денов тадбиркорлик ва педагогика институти ўқитувчиси*

Тасаввуф адабиёти ҳақида сўз юритганда, бу адабиётнинг вужудга келиши, даставвал араб ва форс тилларидаги шеърят, табақот, мақомот, маноқиб ва тазкиранинг вужудга келиши билан бошланганига гувоҳ бўлиш мумкин.

“Тазкира” сўзи эслаш, хотирлаш, зикр этиш деган маъноларни билдириб, улуг зотлар тўғрисидаги ибратли эсдаликлар тўплами демакдир. Адабиётшунослик луғатларига юзлансак, Шарқ мумтоз адабиётида кенг тарқалган адабий-танқидий жанр – тазкирага қуйидагича таъриф берилган: “Тазкираларда шоирларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги мухтасар маълумотлар зикр этилиб, уларнинг асарларидан намуналар келтирилади ва умумий баҳо берилади. Тазкираларда ижодкорлар ҳақидаги маълумотлар бериш билангина чекланиб қолинмасдан, шеърят ва унинг назарий масалалари билан боғлиқ эътиборга лойиқ фикр-мулоҳазалар, маълум бир давр адабий ҳаёти ҳақидаги муҳим маълумотлар ҳам ўрин олади. Адабиёт тарихида шоирларгина эмас, балки олимлар, авлиёлар ҳақидаги тазкиралар ҳам яратилган. Тазкира ёзиш анъанаси дастлаб араб ва форс адабиётларида, кейинроқ туркий адабиётда ҳам кенг оммалашган².

Тазкирачилик анъанаси Ислom маданиятига хос бўлиб, илдизи мусулмонларнинг илк даврлардаги тафсир ва ҳадисга алоқадор фаолиятга бориб тақалади. Араблар табақот номини берган фаолиятлари эронликлар ва турклар

¹ Sh.M.Mirziyoyev. Speech by the President of the Republic of Uzbekistan at a meeting dedicated to International Women's Day. Official site of the President of the Republic of Uzbekistan. <https://president.uz/ru/lists/view/1545>. 07.03.2018.

² Quronov D. va boshqalar. Adabiyotshunoslik lug'ati. – Toshkent: Akademnashr, 2013. –B.305.

орасида ривожланди ва тазкира номини олди. Сўзнинг бу ном билан тарқалиб, муваффақият қозонишида XII асрда яшаган машҳур эронлик шоир ва мутафаккир Фаридиддин Атторнинг “Тазкирату-л-авлиё” номли асарининг ислом оламидаги мартабаси катта рол ўйнади.

Тазкиранавислик Шарқда қадим анъанага эга. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихидаги мазкур жанр тўғрисида сўзлаганда, асосан, шоирлар ҳақидаги эсдаликлар санаб ўтилган¹. Аммо азиз-авлиёлар, тасаввуф вакиллари ҳақидаги тазкиралар бу ҳисобга киритилмаган. Ҳолбуки, Аттор, Жомий, Навоий, Рушдий асарлари ҳақиқий тазкира жанри талабларига тўғри келувчи асарлар эди. Турк олими Сулаймон Улудог ўзининг Фаридиддин Аттор (ваф. 1220) асари “Тазкирату-л-авлиё” таржимаси нашрига ёзган сўзбошисида тазкиранависликнинг аҳамияти тўғрисида шундай ёзади: “Тазкира” калимасининг тасаввуфий мақом бўлмиш “зикр” сўзига ҳам яқин алоқаси бор. Нақл этилган сўфийлар сўзлари, ҳоллари ва ҳаракатлари Аллоҳни танишга васила бўлиб хизмат этгани учун ҳам тазкира дейилмишдир”².

Фаридиддин Аттор ижодида ва тасаввуф намояндалари тўғрисида китоблари ичида алоҳида ўрин тутадиган асари шубҳасиз “Тазкирату-л-авлиё”дир. Асарда 68 та энг йирик тасаввуф алломаларининг қисқача ҳаёти ва фаолияти, турли масалаларга оид фикр-мулоҳазалари ўз аксини топган. Асар хронологик асосда тузилган, дейиш мумкин. Аввал авлиёнинг умумий таърифи, кейин қисқача ҳаёт йўли, сўнг каромат ва насиҳатлари ўрин олган.

“Тазкирату-л-авлиё”нинг тазкиранависликдаги муҳим аҳамияти шундаки, мутафаккирлар унга эргашиб, анъанани давом эттирган ҳолда ўз асарларини яратдилар. Хусусан, Абдурахмон Жомийнинг (1414-1492) “Нафаҳоту-л-унс мин ҳазороти-л-қудс”, Алишер Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат”, Муҳаммад Рушдийнинг “Тазкирату-л-авлиё” асарларини шулар жумласига киритш мумкин³.

Абдурахмон Жомийни бутун дунёда буюк мутафаккир, тасаввуфнинг назариётчи олими ва нақшбандия тариқатининг йирик вакили сифатида танийдилар. Маълумки, Навоийнинг илтимоси ва рағбати билан ҳижрий 881 йили (мил. 1476) Абдурахмон Жомий форс тилида “Нафаҳоту-л-унс мин ҳазороти-л-қудс” асарини ёзган бўлиб, унда 618 авлиё зикри берилган.

“Насойим ул-муҳаббат” тазкираси Навоийнинг (1441-1501) муҳим адабий мероси ҳисобланади. Асарнинг тўлиқ номини Алишер Навоий шундай келтиради: “Насойим ул-муҳаббат мин шамойим ул-футувват”, яъни “Муҳаббат шабадалари ва дўстликнинг хушбўй ҳидлари”. Тазкирада 770 тасаввуф вакили (735 эркак, 35 аёл) ҳақида маълумот келтирилган бўлиб, асарнинг эркак мутасаввуфлар ҳақидаги қисми Шайх Увайс Қараний зикри билан бошланиб, Абдурахмон Жомий зикри билан якунланади. Орифа аёлларга бағишланган қисми эса Робия Адавиядан бошланиб, Бибичайи Мунажжима зикри билан ниҳоясига етади. Мазкур китобнинг ёзилиш тарихи 901 ҳижрий - 1496—милодий йилдир. Алишер Навоий шу асарнинг кириш қисмида унинг ёзилиш сабабини баён қилиб, “Насойим ул-муҳаббат” Абдурахмон Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс” асарида илҳомланиб, уни янада мукаммаллаштириб

¹ Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976. – Б. 246

² Fariduddin Attar. Tazkiratu-l-avliya (Xazirlauan Sulayman Uludag). – Istanbul: 1984. – B.14.

³ Mustafо E. Tazkiradan biografiyaga. Monografiya. – Toshkent: Mumtoz soʻz, 2012. –B.27

ёзилганлигини уқтиради¹. Аммо асарда араб ва форс-тожик мутасаввуфларига кенг ўрин ажратилган бўлиб, туркий мутасаввуфлар зикри тўлиқ эмас. Иккинчи томондан эса мутасаввуфлар ҳақида туркий- ўзбек тилида бирорта тазкира мавжуд эмас эди. Алишер Навоий ана шуларни назарда тутган ҳолда мутасаввуфлар ҳақида туркий - ўзбек тилида тазкира яратиб, унга кўп янгиликлар киритди, туркий машойих-мутасаввуфлар тарихини ҳам ўша давр нуқтайи назаридан биринчи бўлиб мукамал тарзда майдонга келтирди.

Умуман олганда, ҳазрати Алишер Навоийнинг авлиёлар таржимаи ҳолига бағишланган мазкур “Насойиму-л-муҳаббат мин шамойилу-л- футувват” асари шоирнинг етук мутасаввиф олим сифатидаги фаолиятини кўрсатувчи муҳим манбадир².

Муҳаммад Рушдий “Тазкира”си 1780 йили Қўқонда ёзилган. Асар ўзига хос ички қурилишга эга. Ҳар бир шайх ҳаёти “Зикр” деб номлангани ҳолда, зикрлар кичик боб ёки фаслларга ажратилмаган. “Дебдур” сўзи билан баён этилган матнлар эса машойихларнинг зикрларига илова қилинган. Ҳар бир зикрда, дастлаб қаламга олинган шайх - авлиёнинг илм-фан, дин ва тасаввуф оламидаги шон-шавкати, лақаб ва унвонлари сажъ йўлида берилади.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, Мовароуннаҳр ва Хуросон валийлари меросини ўрганиш, уларнинг тасаввуфий-ахлоқий қарашларини тадқиқ этиш ҳамда тарихий таҳлилни илмий жиҳатдан ҳолисона амалга ошириш йўлида ҳали кўп ишлар қилиниши лозим. Тасаввуф эса инсон руҳий камолоти учун зарур ғоя. Уни валийлар ҳаётини ўрганмасдан туриб, исломнинг маънавий-маърифий аҳамиятини англаб, сўфиёна адабиётларнинг ғоявий мазмун-моҳиятини тушуниб бўлмайди.

Бугунги кунда тарих ва маданий мерослар кенг ўрганилаётган ҳамда тасаввуф таълимотига рағбат кўрсатилаётган экан, тасаввуф таълимоти билан боғлиқ асарларни тўлиқ ҳолда нашр этилиши ва тадқиқ қилиниши илмий, маърифий ва ахлоқий аҳамиятга эга.

¹ Алишер Навоий. Асарлар. 15 –том. Тошкент, 1968. – Б. 69 – 186.

² Рамазонов Н. “Насойим”нинг ўзига хос хусусиятларига доир / Навоийнинг ижод олами (мақолалар тўплами). -Тошкент:Фан, 2001.Б.25-26.

THE INFLUENCE OF SHIISM ON SOCIO-POLITICAL PROCESSES DURING THE SAMANI DYNASTY

СОМОНИЙЛАР ДАВРИДАГИ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАРГА ШИАЛИКНИНГ ТАЪСИРИ

*Жўрабек Собирбоевич Содиқов,
Ўзбекистон халқаро ислом академияси “Ислом тарихи
ва манбашунослиги IRCICA” кафедраси ўқитувчиси,
исломшунослик фанлари PhD*

Халифа Мутаваккил (232-246/847-861) вафотидан сўнг кўплаб ҳудудлар халифаликдан ажралиб чиқа бошлади. Мовароуннаҳрдаги Сомонийлар¹ давлати (261-389/875-999) ҳам шулар жумласидан эди. Ушбу сулола Мовароуннаҳр ва Хуросонда расмий ҳокимиятга Тоҳирийлардан кейин келган бўлса-да, маҳаллий бошқарувга улардан олдинроқ эришган. Бу ҳақда машҳур рус шарқшуноси В.Бартольд қуйидагиларни айтган:

“Сомонийлар ҳокимиятга тоҳирийлардан кўра олдинроқ эришганлар. Фақат бу вақтда улар Мовароуннаҳр ҳукмдорлари бўлиб, расман Хуросон волийсига бўйсунар эдилар”².

Ушбу сулола даврига келиб Аббосийлар халифалиги фақат расмий жиҳатдангина мавқеъга эга бўлиб, амалда деярли ҳар бир ҳудуд волийси ўз қўл остидаги ерларни мустақил идора қиларди. Волийлар ўз сиёсий ҳокимиятини мустаҳкамлашда ва фаолиятларини қонунийлаштиришда халифанинг мусулмон дунёсидаги расмий мавқеидан фойдаланишга уринишарди.

286/899 йилда саффорийлар сулоласидан бўлган Хуросон волийси Амр ибн Лайс Халифанинг ишончига киргач, ундан Мовароуннаҳр ерларини ҳам ўзига беришини сўрайди ва халифанинг розилигини олади. 287/900 йилда юзага келган жангда Амр ибн Лайс бошлиқ кўшинлар тўлиқ тор-мор этилади ва ўзи асирга олинади³. Натижада халифа Исмоил ибн Аҳмадни расман волий сифатида тан олишга мажбур бўлади⁴.

Исмоил ибн Аҳмад (279-295/892-907) ҳукмронлик қилган давр сомонийлар давлати тарихида муҳим аҳамиятга эга. Айнан шу даврда Сомонийлар давлати анча кенгайди ҳамда катта сиёсий куч ва нуфузга эга бўлди.

Саффорийлар мағлуб этилгач, Сомонийлар давлати Эрон шарқидаги энг кудратли давлат бўлиб қолди. Улар Афғонистондан то Ҳиндистон чегараларигача бўлган жойлардаги маҳаллий ҳукмдорларни ҳам қўл остиларига олдилар. Шимолий

¹ Сомоний ҳукмдорлар асли Балхлик таникли форс уруғига мансуб бўлиб, уларнинг аجدодлари машҳур форс подшоҳи Баҳромгўрга бориб такалади. Халифа Маъмун Сомонхудоғли Асаднинг фарзандларидан Нухни Самарқандга, Яхёни Шошга, Аҳмадни Фарғонага, Илёсни Ҳиротга ноиб қилиб тайинлашга кўрсатма беради. Лекин, Ҳиротда Сомонийлар ҳукмронли тезда якун топади. Саффорийларнинг Сижистон ва Ҳиротни босиб олишлари бунга тўсқинлик қилади. Қаранг: Аҳмад Амин. Зухру-л-ислом. – Қоҳира: Ҳиндовий, 2013. – Ж. I. – Б. 213.

² Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / Сочинения. – Москва: Издательство восточной литературы, 1963. – Ж. I. – Б. 267.

³ Қаранг: Ибн ал-Асир. ал-Комил фи-т-тарих. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмия, 1987. – Ж. VI. – Б. 401-402.

⁴ Ибн Касир. ал-Бидоя ван-ниҳоя. – Байрут: Мактаба ал-маориф, 1991. – Ж. XI. – Б. 80-81.

Эронда улар Бувайҳийларга рўпара келишди. Бунда Сомонийларга халифа ва суннийларнинг кўмаги қўл келди, бинобарин, Сомонийлар суннийликнинг оғишмас тарафдорлари эдилар, уларнинг тасарруфида бўлган Хуросон билан Мовароуннаҳр эса ҳамиша бу изчил мазҳабнинг ишончли таянчи эди¹.

Х аср бошларида Сомонийлар ҳукм юритган ерларда шиа гуруҳига мансуб фирқаларнинг фаол ҳаракати юз берди:

Наср II ибн Аҳмад (301-331/914-943) ҳукмронлигининг сўнги йилларида, кўплаб шиавий ҳаракатлар яна кучая бошлади. Аслида, шиалик тарғиботи Хуросонда ҳеч қачон тўхтамаган ва Али (р.а.)нинг авлодлари аҳолига ҳар доим катта таъсир ўтказиб келган².

Сомонийларнинг шиаликка бўлган мойилликлари ва шиаликни тарғиб қилишга бўлган ҳаракатлари кўпчилик тарихий асарларда яхши ёритилмаган. Бу ҳақда яқин даврда яшаб ўтган ва ислом тарихига оид кўплаб изланишлар олиб борган суриялик машҳур тарихчи Маҳмуд Шокир (1932-2014) қуйидагиларни айтади:

Сомонийлар давлати исмоилийликка мойил эди. Ўша даврда Ислом оламидаги кўпчилик давлатлар шиаликни даъво қиларди. Шиа тарафдорлари ичида ҳамадонийларга ўхшаб ғулувга кетганлари, бувайҳийлар сингари нисбатан мўътадиллари бор эди. Шу каби, улар орасида обидийлар каби яҳудийча асосларга эга тоифалар, қарматийлардек мажусийлик ғояларига ўхшаш ақида эгалари ҳам мавжуд бўлган³.

Бу омил мазкур давр олимлари илмий фаолиятига таъсир қилмасдан қолмади. Жумладан, Абу Мансур Мотуридий ўз тафсирида шиалик туркумига кирувчи рофизийлик, ботинийлик, имомийлик ва қарматийлик каби шиаликка оид фирқалар эътиқодларига алоҳида тўхталиб, улар билан илмий мунозаралар олиб борганини кўриш мумкин.

Ушбу даврда бутун ислом оламида катта таъсирга эга бўлган бўлган шиаликка оид ҳаракатлардан бири қарматийлик⁴ эди. Уларнинг фаолияти Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳам катта сиёсий воқеаларга сабаб бўлди.

Оқим ўз йўлига деҳқон ва хунармандларни жалб қилиб, тенглик ва ижтимоий адолатга даъват қилиш орқали ўзига тарафдорлар йиға бошлади. Ҳокимиятдан норози кишилар эса ушбу фирқа ғояларидан фойдаланган ҳолда унга Сомонийлар ҳукмронлигига қарши кайфиятни ҳам қўшишга ҳаракат қилдилар⁵.

¹ Босфорт К.Э. Мусулмон сулолалари. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 129.

² Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / Сочинения. – Москва: Издательство восточной литературы, 1963. – Т. I. – С. 303-304.

³ Маҳмуд Шокир. ат-Тарих ал-исломий. – Байрут: ал-Мактаба ал-исломия, 2000. – Ж. VI. – Б. 143.

⁴ Қарматийлик – Ҳамдон ибн Ашъас исмли шахс томонидан асос солинган диний-сиёсий ҳаракат. Бўйи пастлиги сабаб “Қармат” (“майда, калта”) деган лақаб олган. У асли Аҳваздаги Хузистон ўлкасидан бўлиб, кейинчалик Куфага кўчиб ўтган. Бу ҳаракат яширин ҳарбий тузилмага таянган. Уларнинг зоҳирий белгилари аҳли байтга тарафкашлик бўлиб, ўзларини Мухаммад ибн Исмоил ибн Жаъфар ас-Содиққа нисбат беришган. Аслида бўлса уларда мулҳидлик (динсизлик), ҳамма нарсани ҳалол санаш, ахлокий бузуқлик ва исломий давлатга қарши чиқиш кузатилган. Қаранг: Моний ибн Ҳаммод Жуханий. ал-Мавсуа ал-муяссара. – Ар-Риёд: Дор ан-надва, 1997. – Ж. I. – Б. 381.

⁵ Абдуллаев А. Абу-л-Лайс ас-Самарқандийнинг Мовароуннаҳр тафсирунослигида тутган ўрни / Тарих фан. номз... дисс. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2007. – Б. 16.

Машҳур рус шарқшуноси В.Бартольд классик араб тарихчиси Ибн Асир маълумотларига таянган ҳолда қуйидагиларни айтади:

“Фотимийлар халифалигининг ташкил топиши билан (X аср бошларида) шиалик тарғиботи сезиларли даражада ошди. Фотимийлар юборган тарғиботчилардан Хуросонда Ҳусайн ибн Али Марвазий ва унинг давомчиси Муҳаммад ибн Аҳмад Нахшабий (ёки Насафий) фаол иш олиб бордилар. Устозининг васиятини бажо келтирган Нахшабий ўз фаолиятини Мовароуннаҳрга кўчирди ва аввало ўзи туғилган шаҳар Насафда, кейин эса пойтахт (Самарқанд)да муваффақият қозонди. У бир неча зодагонларни ўз динига киритишга муваффақ бўлди... Шундан сўнг улар орқали Нахшабий саройга кириш ҳуқуқини қўлга киритди ва тез орада амирнинг ўзи (яъни, сомонийларнинг ўша пайтдаги ҳукмдори Наср II ибн Аҳмад) ҳам қарматийга айланди”¹.

Баъзи манбаларда Наср II ибн Аҳмаднинг шиаликка мансуб исмоилийлик мазҳабига кирганлиги ва қарматийликни қўллаб-қувватлагани айтилади².

Юқоридагилардан шу нарса маълум бўладики, Сомонийлар давридаги ақидавий ихтилофларга нақлий манбаларни тушунишдаги адашиш билан бир қаторда сиёсий таъсирлар натижасида фирқаланиш, хусусан, ўша давр ҳукмрон доираларининг сиёсий манфаатлар йўлида маълум тоифаларни қўллаб-қувватлаш ҳолатлари ҳам сабаб бўлган. Бу эса мазкур фирқаларнинг ижтимоий ҳаётга таъсирини оширган. Хусусан, ушбу даврда шиаликка оид фирқалар ҳаракати яққол кўзга ташланган.

ETHNOGRAPHIC CONSIDERATIONS ON THE CULTURE OF COMMUNICATION

МУЛОҚОТ МАДАНИЯТИГА ДОИР ЭТНОГРАФИК МУЛОҲАЗАЛАР

*Набижон Нормуродович Нарзиев,
Ўзбекистон Миллий университети
“Антропология ва этнология” кафедраси доц.в.б.,
тарих фанлари бўйича фалсафа доктори*

Кишилар ўртасидаги мулоқот маданиятида исмларни тўғри талаффуз қилиш ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, суҳбатдошни ўзига яқин олиш, ҳурмат қилиш ва эркалаш мақсадида исмдан фойдаланилган. Чақирганда “жон”, “хон”, “бек”, “бой” жумлаларини қўшиб мурожаат қилиш ўзбеклар мулоқотида алоҳида аҳамиятга эга. Ўзбек оилаларига хос бундай ёндашув жараёнида Фарғона водийси аҳолиси етакчилик қилади³. Кексалар ёшлар тарбиясида оила ва жамоавий турмуш тарзида бир-бирлари билан мурожаат қилганда исмларини қисқартирмасдан тўлиқ айтиб чақиришга ундаган. Мурожаат қилганда “ҳей” ёки “ҳой” деб чақиришлари

¹ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия / Сочинения. – Москва: Издательство восточной литературы, 1963. – Ж. I. – Б. 303.

² Қаранг: Аҳмад Саъд Даманхурий. Садду-с-суғур би сийрати алами-л-худа Аби Мансур ал-Мотуридий. – Аммон: Дор ан-нур ал-мубийн, 2018. – Б. 25.

³ Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Марғилон шаҳри. 2018 йил.

одобсизлик саналиб, бундай мурожаат қилиш ижтимоий ҳаётда қўпол саналиб, фақат “ҳей ака”, “ҳой амаки” каби ибораларни қўшиб чақиришларга салбий қаралмаган.

Болага бўлган муносабатда таълимнинг энг муҳим усули ота-онанинг шахсий намунаси, ўзига бўлган талаб ва унинг ҳар бир қадамини назорат қилишдир. Ижтимоийлашиш жараёни бола ҳаётининг ҳар бир лаҳзасида содир бўлади. Тарбиявий ишларнинг асл моҳияти фақат мулоқотда бўлиш билан эмас, балки ўз фарзандларига ўрнакда бўлишликнинг муҳимлигидир¹. Шунинг учун ўзбек оилаларида бола ва бола ўтирган даврада катталарнинг мулоқотга киришишда яхши сўзлардан гапириш одат тусига кирган. Қўпол сўкиниш сўзларини ишлатиш одобсизлик саналиб, агарда шундай бўладиган бўлса, “болани олдида бундай гапирма” ибораси билан бир-бирларини тартибга чақириб келинади.

Катталар оиладаги бола билан бўладиган мулоқот вақтида уни эркалаш ва ёмон кўзлардан асраш мақсадини ҳам амалга оширган. Болага атаб қўйилган исмидан ташқари уни эркалаб, оила аъзолари ва яқин қариндошлари томонидан “кумуш, олтин, гулим, той, кўзичок, дажон, отам, онам, улим” каби номлар билан чақирган. Баъзида турли аниқ маънога эга бўлмаган сўзлар “чипо, чиқа, чиқир, чиккиру, жажу” каби ч, ж- ҳарфлари билан бошланувчи сўзлар билан чақириш одатлари ҳам бўлган². Ўғил болаларни эркалаб, “улич”, “уличим” – ўғилчам, қароғим (қарлукча) деб, қиз болаларга қарата “анач” – қиз болани онага қиёслаб, эркалаб чақирилган³. Ҳозирги кунда қиз болаларни эркалаш учун зийраклиги билан ўзининг онасидек ҳисобланувчи ота-оналар “онаш”, “она қизим” деб мурожаат қилиш ҳолатлари учрайди⁴.

Бундай одатлар 5–6 ёшгача давом этиб, кейинчалик фақат ўз исми билан чақирилган. Оилада туғилган катта ўғил фарзандга мурожаат қилганда “бобо” (“катта”) номи билан ҳам чақирилиб, катта ўғил фарзанди ҳақида гапирганда “бу мени бобом бўлади”, деб таъкидлаб қўйиш одати бўлган⁵.

Фарғона водийсида ҳам катта ўғилга шундай қарашлар кузатилади. Баъзида кенжа ўғил фарзандлар ҳақида “бу бизни абақимиз бўлади” деб эркалаб, “уйимизнинг қўриқчиси бўлади” деб келган меҳмонларга таништирилган⁶. Ўрта аср манбаларида кўз тегмаслик ва қушлардан ҳимоялаш учун боғ ҳамда полизларга ёғоч ва эски латталардан тайёрланган қўриқчига нисбатан “абақи” ибораси қўлланилган⁷. Бизнингча, мулоқот жараёнида бундай иборанинг қўлланилиши ота-она қариганда кенжа фарзанд билан яшаб қолиши ва ўғилнинг уларга ёрдам беришига ишора қилинган.

Фарзандга “сиз” деб мурожаат қилиш бўйича ҳам этнохудудий фарқлар ўрганилди. Масалан, Бухоро воҳасида ота-оналар фарзандларига “сиз”лаб мурожаат қилмасдан, одатда, “сен”лаб гапиради. 5–6 ёшгача бўлган болаларни эркалаш

¹ Макаренко Антон Семенович О воспитании в семье. – Москва: Учпедгиз, 1955. – С. 320.

² Дала ёзувлари. Бухоро вилояти Гиждувон тумани Дуккала ва Қорабоғ қишлоқлари. 2016 йил.

³ Маҳмуд Қошғарий “Девону луғатит турк”, С. М. Муталибов томонидан ўзбекчага таржима қилиб тайёрланган, 1960й. I жилд. – Б. 86.

⁴ Дала ёзувлари. Тошкент вилояти Ангрен шаҳри. 2021 йил.

⁵ Дала ёзувлари. Бухоро вилояти Гиждувон тумани Бойла қишлоғи. 2016 йил.

⁶ Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Ўзбекистон тумани Ислон қишлоғи. 2018 йил.

⁷ Маҳмуд Қошғарий “Девону луғатит турк”, С. М. Муталибов томонидан ўзбекчага таржима қилиб тайёрланган, 1960й. I жилд. – Б. 155.

мақсадида яқин қариндошлари томонидан “сиз” деб гапириш ҳолатлари учрайди. Баъзида ота-онанинг ўсмир фарзандига қарата “сиз”лаб гапириши киноя, ундан хафа бўлганлиги ва жаҳли чиққанлигини яширган¹. Фарғона водийсида эса фарзандга нисбатан икки ҳолат ҳам қўлланиб, кўп вазиятларда оталар қизларга, оналар эса ўғилларга “сиз” деб мурожаат қилади². Бу билан муносабатларда қўполлашмаслик, орада масофа сақлаш ва шахс сифатида ҳурмат қилишларини намоён этадилар.

Ўзбек оиласида болалар билан боғлиқ мулоқот жараёнида баъзи таъқиқлар ҳам мавжуд. Бухоро воҳаси ва Фарғона водийси ҳудудларидаги кузатувлар жараёнида шу жиҳат аниқландики, XX асрнинг 90- йилларига қадар ота-оналар ўз фарзандларини падари бузрукворлари, бобо-бувилари, амма, хола, амаки ва тоғалари олдида “болам (“бачам”)", “ўғлим”, “қизим” деб эркалаши ва дастурхон атрофида ўз ёнига олиб ўтириши уят саналган. Агар шундай ҳолат кузатилса: “битта сенда бола борми” деб танқид қилиниб, бундай хатти-ҳаракатлар қилмасликка чақирилган. Бунинг сабаблари ўрганилганда, катталар фарзандли ёш оилаларга “ота-онанг олдида болангни “болам” дема” деган нақлга амал қилиш буюрилган. Яъни, меҳр ва эътиборни ота-онанинг олдида болага қаратмаслик, акс ҳолда, уларнинг қалбига озор етиши мумкинлиги уқтирилган. Ўзбек оилаларида бундай мулоқот маданиятига алоҳида эътибор берилган.

XX аср охири – XXI аср бошларига келиб ёш оилаларда мулоқот маданиятининг ушбу жиҳатлари унитилиб, ўзининг амалий аҳамиятини ёқота бошлаган. 2018 йилда 30 ёшгача бўлган ёшлар ўртасида ўтказилган этносоциологик сўровномада “Ота-онаси олдида ўз фарзандини эркалашларига қандай муносабат билдирасиз” деб сўралганда, иштирокчиларнинг 10 фоизи “ота-онага нисбатан ҳурматсизлик”, 68 фоизи “бунинг ҳеч қандай салбий томони йўқ”, 22 фоизи “одатий ҳол” деб ҳисоблаган³. Ўтказилган дала сўровлари мобайнида 60 ёшдан ошган ҳар 10 нафар ахборотчидан 9 таси (90 %) ушбу саволга “ота-онага нисбатан ҳурматсизлик бўлади”, деб жавоб берган. Бундан кўриш мумкинки, геомаданий муносабатларнинг таъсирида ёш ўзбек оилаларида мулоқот маданиятидаги бундай одатларга муносабат ўзининг ворисийлик хусусиятини йўқотиб, ижтимоий аҳамиятга эга бўлмай қолган.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш керакки, ўзбекларда оила ва қариндошлик муносабатлари узоқ тарихий даврларни босиб ўтган. Ўзбек оилаларининг этноҳудудий ўзига хослигида оила аъзолари ва қариндошлар ўртасида бўладиган мулоқот маданиятининг мурожаат шакли ва тартибининг турли кўринишлари мавжуд бўлиб, ўзида кўпроқ локал хусусиятларни акс эттирган. Бу энг аввало, оила аъзолари ўртасидаги муносабатларда кўзга ташланди. Оила аъзоларининг ўзаро муносабатларида рамзий сифатларга ҳам алоҳида эътибор берилади. Мурожаат вақтида қўлланиладиган номларнинг қадимийлиги, тарқалиш географиясига оид маълумотлар ёзма ва этнографик манбалар билан қиёсий таққосланди. Оила аъзолари ва қариндошларнинг ёш хусусиятларига кўра мурожаат тартибида кичикнинг каттага ҳурмат кўрсатиш мезонларига таянилган. Бу ёшга кўра ва оила аъзоларининг жинсига кўра фарқланиб, маълум бир ижтимоий масофада сақлаб турилган.

¹ Дала ёзувлари. Бухоро вилояти Ғиждувон ва Шофиркон туманлари. 2018 йил.

² Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Марғилон шаҳри. 2018 йил.

³ Этносоциологик сўровнома. 2018 й. Бухоро вилояти.

COMMON TRADITIONS AND CUSTOMS OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA

ОБЩНОСТЬ ТРАДИЦИЙ И ОБЫЧАЕВ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

*Санобар Халимовна Тураева,
старший преподаватель*

Каршинского инженерно-экономического института

Пока существует нация, у нее будут национальный язык, национальное искусство, национальная культура, а также национальная традиция. Национальная традиция выражает национальный характер, национальный характер каждой нации через отражение ее жизни, профессионального общественного сознания. Национальная традиция – это порядок, поведение, навыки и нравственные нормы определенного народа и народа, сформированные на основе этого народа, исторически сложившиеся, передающиеся из поколения в поколение, связанные с психикой, культурой, бытом этого народа.

Национальные традиции выражаются через национальную культуру, язык, быт и представляют собой широкое национальное самосознание. Нравственная и духовная зрелость человека немыслима без памятников культуры, созданных другими народами, в том числе в лучших традициях. Традиция каждого народа не только отличает один от другого своей неповторимостью, но и является средством их сближения.

Например, у народов Средней Азии установка ёлки 1 января каждого года является беспрецедентной по своим рождественским, снеговикам и другим веселым играм. А теперь он стал самым веселым, самым добровольным праздником всех, от мала до велика. В этот праздник вокруг украшенной игрушками елки дети носят разную одежду, поют русские и народные песни, танцуют и радуются.

Празднование 8 марта как Дня освобождения женщин на Второй Международной конференции женщин в Копенгагене в 1910 году по предложению Клары Цеткин — яркий тому пример. Что же касается Навруза, одной из традиционных традиций народов Средней Азии, и его воспитательного значения, то этот праздник издавна отмечается народами Востока с таким уважением и радостью, что приостановлены гражданские войны, подписаны соглашения о примирении, улицы и дворы были вычищены и урегулированы, приготовлены и все должны были быть одеты чисто.

И.А. Каримов говорил, что у каждого народа есть общность в обычаях и традициях, и это имеет большое значение в нравственном воспитании человека: «Уважение к пожилым людям, забота о семье и детях, открытое волонтерство, доброта к людям всех национальностей, сопереживание чужому положению и чувство взаимопомощи — нормы человеческих отношений»¹.

В традициях и обычаях каждого народа имеются свои особенности и отличительные черты других народов. Для него естественно быть таким. Это выражено в образной фразе известного узбекского поэта Х. Олимжона: «Мы представители народов, разных национальностей. Но наша колыбель стояла на

одном месте. Узбекский мальчик тоже заснул колыбельной, рассказанная его матерью-казахкой. Узбеки жили в одном дворе с таджиками. Туркмены любят Навои не меньше, чем узбеки. Кыргызская свадьба не обходится без узбеков. Наши люди брали друг у друга дочерей и выдавали их замуж. Могилы наших предков расположены очень близко друг к другу¹. Наши предки писали книги друг для друга. Наши ребята катались на лошадях в поле. Наши племена переплетены. Наш народ неразлучен»². Действительно, уважение среди народов Средней Азии отражено в следующих словах И.А.Каримова: «Наш народ никогда не считал себя выше других народов. Он проявлял должное уважение к другим народам и другим сектам»³.

Поэтому национальные традиции узбекского народа в той или иной мере родственны традициям таджикского, туркменского, кыргызского и каракалпакского народов. Как отмечал этнограф Г. Н. Волков, «то, что свойственно одному народу, можно легко найти и на другом конце земного шара, как и желаемое»⁴. Но самобытность каждой нации проявляется только в наличии специфических для этой нации традиций. Даже народы, живущие в разных провинциях, принадлежащие к одному народу, имеют свои обычаи. Например, в Бухаре принято встречать гостя сладостями, что свойственно жителям этого города. Свадьбы в Кашкадарье тоже имеют свои обычаи.

Большое значение имеет и то, что Наманганскую область называют городом цветов. Поскольку проведение фестиваля цветов в нашей стране свидетельствует о пристрастии узбекского народа к цветам, люди могут расслабиться и увидеть красочные картины прекрасной природы, прекрасные плоды человеческого труда, растут их творческие наклонности. Этнограф Н.П.Остроумов писал в своей книге «Сарты»: «Я был поражен, увидев (казавшегося глупым) чернорабочего, бедного возницу или мешкоба, даже нищее, ищущего цветок, чтобы носить его в ухе и заправить под тюбетейку»⁵.

Социальные потребности, нравственные нормы, практический опыт и исторические условия жизни людей своеобразно интегрированы в формирование традиций. Например, в местах, куда уходили кочевники - скотоводы, было принято оставлять хлеб, соль, спички и другие предметы первой необходимости.

В соответствии с древней традицией дружбы и верности ей, верность народов дружбе находит отражение в различных сторонах нашего образа жизни. Кузнец Шоахмад Шомахмудов и его жена Бахри Акрамова усыновили 14 детей разных национальностей. Их отвага воплощена в памятнике дружбы, открытом в 1982 году в Ташкенте. По словам Ш. Рашидова, «в этом замечательном произведении обобщено мужество тысяч узбекских семей». Турди Умедов и Муяссар-опа из Гиждуванского района Бухарской области имея имея одиннадцать детей усыновили мальчика-эстонца, которого разлучили с родителями во время войны.

На самом деле забота о сиротах, забота о них – это общая добродетель, укоренившаяся в крови нашего народа. Однако в Коране, священной книге ислама,

¹ И.А.Каримов, Человек рожден для счастья. «Шарк», Ташкент-1998, стр. 17.

² Х.Олимжон.Избранные произведения, Ташкент-1951, стр.519.

³ И.А.Каримов,Человек рожден для счастья. «Шарк», Ташкент-1998, стр. 18.

⁴ Г.Н.Волков. Этнопедагогика чувашского народа, Чебоксары - 1966, с.24.

⁵ Н.П.Остроумов «Сарты». Ташкент, 1890, с.36.

также содержатся мысли о помощи сиротам и вдовам. В стихе 4 Суры 4: «Поклоняйтесь Аллаху и ничего не приравнивайте к Нему. Делайте добро своим родителям, сиротам, нуждающимся, своим родственникам, своим соседям, своему несоседскому другу, путешественнику и тем, кто находится под вашим контролем».

Несравненные перемены, происходящие в каждом обществе, оказывают большое влияние на духовную жизнь и образ жизни народа. По словам И.А.Каримова: «Благодаря независимости открылись глаза на духовные источники, и мы начали наслаждаться чистыми водами этого источника. Наши ценности, которые были забыты, и слова наших предков, имена которых были поруганы, льются в глаза, как вода. Только нация, знающая свое достоинство и ценность, сможет восстановить честь и достоинство других»¹. Эти слова нашли отражение в общих традициях и обычаях народов Центральной Азии и играют важную роль в воспитании духовно зрелого человека.

SOME NOTES ON THE AVESTA LANGUAGE

АВЕСТА ТИЛИ ҲАҚИДА АЙРИМ ҚАЙДЛАР

Раъно Уразова,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси Диншунослик ва жаҳон
динларини қиёсий ўрганиш UNESCO кафедраси
доценти в.б., фалсафа доктори (PhD)*

Исломга қадар зардуштийлик (Мазда Ясна) динининг муқаддас китоби Авеста ижтимоий, диний, фалсафий ва маънавий оламнинг танитишнинг асосий манбаи ҳисобланган². “Авеста тили” атамаси шартли равишда Авестанинг бизгача етиб келган матнларида сақланган қадимий эроний тилга нисбатан ишлатилади. Бу тил фақат ёзувда сақланган - “ўлик” тил ҳисобланади³. Авеста тилининг қадимийлиги грамматик тизимининг флексивлиги билан белгиланади. Зеро, эроний тилларнинг ўрта босқичида айни шу флексивлик, синтетик тизим деярли йўқолиб, ўрнида аналитик тизим ҳукмрон ҳолга келган⁴.

Қадимги эроний тилларнинг хронологик чегаралари мил.авв. X-IX асрлардан IV-III асрларгача ҳисобланади. Улардан асосан қадимги форс ҳамда Авеста тили етарли даражада ёзма манбаларга эга: бевосита Авеста тили ҳақида гап кетганда, бу тил қачон шаклланиши ҳақида тайинли илмий хулоса ҳалигача йўқ⁵. Чунки Авеста китобидаги матнлар муқаддас тилда деб ҳисоблангани учун улар пайдо бўлган даврдан қатъий назар аслида қандай бўлса, шундайлигича хатга туширилган. Авестанинг ёзма шакли энг қадимий оғзаки анъаналарнинг йиғиндисидир⁶. Авеста

¹ И.А.Каримов, Человек рожден для счастья. «Шарк», Ташкент-1998, стр. 35.

² М.Исҳоқов: Авеста: Зардушт Гоҳлари (маъно ўғирмалари ва герменевтик талқинлари). . – Т.:“Bookmany print”, 2022. – Б.4.

³ Маковельский А.О. Авеста. – Баку, 1980. -144 с.

⁴ М.Исҳоқов. “Авеста”. Яшт китоби. – Т.: Шарк, 2001. – Б.3.

⁵ Соколов С.Н. Авестийский язык. – Москва:1960.

⁶ Авеста в русских переводах // Раздел зороастрийская мифология. – СПб., 1998. - 481 с.

матнлари илоҳийлаштирилган ваҳий сўзлар деб ҳисоблангани сабабли уларнинг тил хусусиятларини муъбадлар талаффузи шаклида аслидагидек сақлаш тамойили қабул қилинган. Бу тадбир Авеста китоби матнига эътиқодий муносабатни, ҳар ким ихтиёрий равишда қараб, ўз билганича ёндошувига йўл қўймасликни таъминланган¹.

Қадимги форс тили ёдгорликларининг ёзилган даври бир қадар маълум. Улар асосан аҳмонийлар даври билан боғлиқ. Авеста тили ҳақида бундай дейиш қийин. Баъзи олимлар Авеста тилини мил.авв. VII-IV асрларга оид ҳисоблашади. Бироқ, бу фикр умуман нотўғри. Чунки Авеста бир давр маҳсули эмас. Унда ўта қадимий қатлам – “Гохлар” билан бир қаторда милодий III-VI асрларда зардуштийликнинг авж палласида яратилган, нисбатан ёш қатлам ҳам борки, уларнинг йил хусусиятларида муайян фарқлар бор². Авестанинг тили азал - азалданоқ муқаддас илоҳий сўз тили деб қаралгани учун асрлар оша талаффуз меъёрлари ўзгармай келган. Шунга қарамай, мутахассислар Зардушт ижодининг маҳсули ҳисобланмиш “Гох”ларнинг тилини энг қадимий даврга мансуб дейдилар³. Ўрта ва кенжа қатлам матнлар ҳам Авеста тилининг муҳим хусусиятларини сақлашга мўлжалланган бўлса-да, бир қатор янги унсурлар пайдо бўлишига булар тўсиқ бўлолмаган. Энг муҳими, Авеста тили дастлаб китоб қилиб тўплаб матнга солинган вақтдаёқ амалда “ўлик” тил бўлган. Чунки Авеста матнлари авлоддан авлодга ёдланган шаклда, диний маросимларнинг маҳсус тили сифатида ўтиб келган. Уларнинг тўғри талаффузи эса муъбадлар (зардуштий руҳонийлар) назоратида, ибодатхоналар ҳимоятида бўлган. Бора-бора Авеста матнлари тили зардуштий жамоаларининг кундалик тиллари, лаҳжалари, шеваларидан узоқлашгани сари муъбадларнинг омма кўз-ўнгидаги эътибори ҳам ортиб бора берган. Натижада, шундай пайтлар ҳам бўлганки, зардуштий диний пешволари ўз замонларининг ҳукмдорлиги ҳам катта таъсир ўтказиш даражасида бўлган. Айниқса, бу каби ҳол зардуштийлик Ўрта Осиёдан Эронга кириб борганда муъбадлар муъбади Картир даврида яққол кўзга кузатилади. Авеста тилини зардуштийлик диний матнлари тили деб аташ етарли эмас. Чунки Авеста шаклланган даврларда бу тил дин билан бир қаторда географик жой номларини, табиат ва жамият ҳодисаларини, ҳуқуқий муносабатларни, асотирий тасаввурларни, илоҳиёт, ибтидоий илмий қарашларни ўзида акс эттирган муштарак тил бўлган⁴.

Авеста бир ўзакли (монолит) ёдгорлик эмас. Унинг узоқ асрлар давомида оғзаки, оғиздан оғизга, авлоддан авлодга, тилларида фарқли қабиалардан қабиаларга ўтиб амал қилиши матнда ўз таъсир изларини қолдирган. Авестага муқаддас илоҳий сўз деб қаралган. Унинг аслича талаффузини сақлаш талаби туфайли матн тобора жонли тиллардан узоқлашиб, тарихий ўлик тилга айлана борган. Бунинг устига зардуштийликнинг Марказий Осиёдан Ўрта Шарқ ўлкаларига – Эрон ва қадимги

¹ М.Исҳоқов: Авеста: Зардушт Гохлари (маъно ўғирмалари ва герменевтик талқинлари). . – Т.:“Bookmany print”, 2022. – Б.5.

² М.Исҳоқов: Авеста: Зардушт Гохлари (маъно ўғирмалари ва герменевтик талқинлари). . – Т.:“Bookmany print”, 2022. – Б.6.

³ Dumezil G. La reforme zoroastrienne. – Paris, 1952. – Pp.61-65. Яна қаранг: Chattopodhyaya K. The religions reform of Zaratushtira // Труды 25-международного конгресса востоковедов. Т.II. – М.,1963. – С.197-201.

⁴ И.М.Стеблин-Каменский “Гох”ларнинг изоҳли русча нашрига кириш сўзида “Авеста макони” масаласига тўхталиб, уни Аркаим ва унга типологик ўхшаш бронза асри ёдгорликлари билан боғлашни таклиф қилган. Бунда Аркаим, Сополли, Дашли (Афғонистон) мажмуаларининг генетик бир хиллиги асосида фикр юритган: Гаты Заратустры. – М., 2009. – С.7-12.

Мидия томон тарқалиши Авеста матнларига нисбатан янги давр қатламининг қўшилишига сабаб бўлди. Бу қатлам “Кенжа Авеста” деган шартли ном билан аталади. Унинг тил хусусиятларини ҳам муъбадлар асл авестача асосида сақлашга ҳаракат қилганлар. Бироқ бу тил “Гоҳлар” каби қатлам тилига нисбатан бир қадар янги унсурларга эга бўлган. Янгиликлар нисбати ниҳоятда кам бўлгани сабабли Авеста тили жонли тилдан узоқлаша борган¹. Ниҳоят, диний мақсадларга хизмат қилган “ўлик” тилга айланган.

Авестанинг матнлари қачон ва қай тарзда ёзиб олингани ҳақида турли фикрлар, қарашлар ҳар хиллигини солиштириб хулоса қилинса, Авестанинг илк китобий матни Македониялик Александр босқинидан олдин аввал ёзилган². Александр Авестани куйдириб йўқотганидан кейин Аршакийлар даврида мил.авв. III – милодий III аср Авестани хотира асосида тиклаш ҳаракати бўлган. Ниҳоят, Авеста милодий IV-VII асрлар орасида пахлавий (ўрта форс) ёзуви асосида яратган махсус алифбе воситасида ёзиб олинган.

Зардуштийлик бу даврга қадар минтақа халқлари орасида кенг тарқалган, Марказий Осиёдаги илк маконидан чиқиб, Эрон сосонийлар салтанатининг давлат дини даражасига етган эди. Қолаверса, мил.авв. VII-V асрлардаёқ мидияликларнинг зардуштий муғлари “бу дин” билан Кичик Осиё, неоплатон фалсафий мактабларини таништириб улгурган эди.

Авеста тили тўғридан-тўғри тушунилмайдиган даражага етгани сари уни ўрта форс тилига таржимаси ва изоҳлари анъана тусига кира борган. Бу изоҳлар (ўрта форс тилидаги) “Зенд Авеста” деб номланган. Зенд “билмоқ” маъносини англатади. Яъни, Авестани билишга хизмат қилувчи, шарҳловчи китоблар пайдо бўла бошлаган. Шундай қилиб, Европада Авестанинг асли билан унинг таржима ва изоҳларида амал қилган тил турли нарса экани, яъни биринчиси қадимги шарқий эроний тил, иккинчиси эса ғарбий эроний тил экани эътибордан четда қолиб, умуман Авестани “Зенд Авеста”, унинг тилини “зенд тили” деб аташ одати узоқ вақт давом этди³.

Авестанинг тили эроний тилларнинг чиндан ҳам қадимий даврига хослиги, унинг ғарбий эроний (форс) тил гуруҳига тегишли эмаслиги, шарқий эроний тилларга мансублиги аниқлангач, уни тадқиқ этиш назарий жиҳатдан тўғри йўлга тушди.

Хулоса қилиб айтганда, Авеста тили мураккаб флексив тил бўлган. Унинг устидаги тадқиқотлар қарийб 250-300 йилдан буён жаҳон авесташунослари диққат марказида эканлига қарамай, ҳали бу соҳада қилинадиган ишлар кўп⁴. Қайта-қайта тикланган Авеста китоби минтақамизга ислом дини кириб келиши жараёнида таъқиққа учради. Ҳозирда мазкур китобдан 4 таси сақланиб қолган.

Шунингдек, зардуштийлик дини муқаддас манбаси Авестанинг тили, унинг амал қилиш қонуниятлардан хабардорлик диншунослик соҳаси ривож ва диний манбалар тадқиқотлари учун ҳам зарур деб ҳисоблаймиз.

¹ Исҳоқов М.М. Зардушт машаққати ва ислом ҳақиқати. // Гулистон, 2001. - № 1. – Б.29.

² Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар // Танланган асарлар: Т.І. – Т., Фан, 1968. - 488 б.

³ Исхаков М.М. «Авеста» и ее место в истории развития человечества. – Т., – Ургенч: Фан, 2001. - 186 с.

⁴ Лелеков Л.А. Авеста в современной науке. М., 1992. – С. 255-266.

THE ROLE OF THE JEWISH COMMUNITIES IN THE SOCIO-CULTURAL LIFE OF TURKISTAN

ТУРКИСТОН ИЖТИМОЙИ-МАДАНИЙ ҲАЁТИДА ЯХУДИЙ ЖАМОАЛАРИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

*Элмурод Дилмурод ўғли Нодиржонов,
Дин ишлари бўйича қўмита мутахассиси, эркин изланувчи*

Қадимдан Туркистон ўлкасида XIX аср охиридан содир бўлган кескин ўзгаришлар ўлкада мустамлака тузумининг ўрнатилиши билан боғлиқ эди. Бу даврда муҳим ва зиддиятли ўзгаришлар ижтимоий-маънавий соҳаларда ҳам яққол намоён бўлди. Туркистонда анъанавий бошқарув тизими барҳам топиб, мустамлакачилик ҳарбий бошқарувининг қарор топиши жамиятда ислом динини сиёсий мавқеидан маҳрум этди, айти пайтда ўлкада номусулмон диний конфессиялар кенгайиб, уларнинг айримларини мавқеи кучайиб ҳам борди.

Россия империяси XIX аср ўрталарида Ўрта Осиё хонликлари билан савдо алоқалари олиб боришда яҳудийларга катта имкониятлар яратиб, уларга империя ҳудудида ўрнашиб, савдо ярмаркаларида савдо қилиш ҳуқуқларини берди. Бу эса яҳудийларнинг Ўрта Осиёнинг Россия билан алоқаларида фаол иштирок этишига имкон берди. Бундай имкониятлар туфайли яҳудийлар Россия империясига хайрихоҳлик билан қараб, унинг ўлкани босиб олишини ижобий кутиб олдилар ва баъзи ҳолатларда ҳатто, ёрдам ҳам бердилар. Империя ҳукумати яҳудийларнинг бу хизматларидан унумли фойдаланди ва ўлкани эгаллаб олгач, Туркистон ҳудудида уларга катта имкониятлар яратди. Чунончи, яҳудийлар савдо гилдияларига аъзо бўлиш орқали империя фуқаролигини қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлдилар, солиқ тизимидаги илгариги чеклашлардан озод бўлдилар. Бундай имтиёзлар туфайли Туркистонга, хусусан, Тошкентга¹ Бухоро амирлигидан кўплаб яҳудийлар кўчиб келдилар. Чунончи, 1897 йилда уларнинг сони 11.444 киши бўлган бўлса, 1911 йилга келиб, 25.974 кишига етди. Империя ҳукумати Туркистон бозорларини эгаллашда яҳудийлардан жуда унумли фойдаланди, чунки яҳудийлар маҳаллий шароитни, тилни, эҳтиёжлар ва талабларни яхши билардилар.

Дастлабки йилларда руслар билан тўғридан-тўғри тил топиша олмаган маҳаллий аҳоли учун ҳам яҳудийлар хизматидан фойдаланиш қулай эди. Шу тариқа яҳудийлар ўлка иқтисодий ҳаёти ва савдо алоқаларида катта ўрин эгаллаб, йирик мулклар ва сармоя орттирдилар, завод-фабрикалар, савдо компанияларига эга бўлдилар. Яҳудийлар орасида йирик сармоядорлар бўлиб, улар савдо ва саноатда жуда катта ўрин эгаллардилар. Улар ўлка хом ашёсини Россия империясига чиқаришда ва хом ашёни қайта ишлаш саноатида катта рол ўйнадилар. Айти пайтда яҳудийларнинг кўпчилиги анъанавий касб-хунарларини давом эттириб, заргарлик, этикдўзлик, бўёқчилик билан шуғулландилар.

Яҳудийлар моддий маблағлар ва ҳукумат берган имкониятлардан фойдаланиб, ўз ибодатхоналари ва диний мактаблари сонини кўпайтириб бордилар. Бунда

¹ Қаранг: Грейвс Роберт и Патай Рафаэль. Иудейские мифы. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – С.373.;
Очилдиев Д. Пленники Навуходоносора. Кн. 1. - Нью-Йорк: Mir collection, 1998. – р. 24.

сармоядор яҳудийлар ёрдами катта бўлди. Ҳатто, йирик сармоядорлар ўз оилалари учун алоҳида ибодат уйлари ташкил қилдилар. Яҳудийларнинг Тошкент шаҳрига кўчирилиши ёзма маълумотларга асосан XIX асрни биринчи ярмига тўғри келади. Ушбу вақтда Қўқон хонлиги таркибига кирган шаҳар катта савдо марказларида бирига айланган эди.

XIX асрнинг ўрталарига келиб Тошкентда 27 та оиладан иборат яҳудийлар жамоаси бор эди. Булар катта ва майда савдогарлар, хунармандлар, шифокорлар, мусиқачилар ва бошқалар. Яҳудий савдогарларининг бир қисми (П.Казиев, Б.Мурҳазаев, П.Абдурахмонов ва бошқалар) Россия империяси билан ишбилармонлик алоқаларини ўрнатган эдилар. Жаноб Дауд рус савдо жамоаларининг вакили бўлган. Унинг ўғли Ю.Давидов кейинчалик Марказий Осиёнинг энг бой савдогари, ишлаб чиқарувчиси ва ер эгаси бўлган. 1865 йилда Тошкент Чор Россияси империяси томонидан қўшиб олинган. 1867 йилда Туркистон ўлкаси ва Сирдарё вилояти марказ ҳисобланган. Шаҳарни эгаллашда қатнашган ҳарбийлар орасида ашкеназий яҳудийлари бор эди. Булар уч аскар ва бир гуруҳ офицерлар бўлган. Кейинчалик уларга бошқа ҳарбий яҳудийлар қўшилганлар. Ҳарбийларнинг оила аъзолари ҳам шу ерга кўчиб келганлар. 1868-йилга келиб яҳудийлар сони 200 кишига етган. Ушбу ўлкада даврда яҳудийлардан фақат олий маълумотга эга бўлганлар, юқори тоифадаги савдогарлар ва офицерлар, шифокорлар, доришунослар ва хунармандлар яшаши мумкин бўлган.

XIX асрнинг 60-йилларининг охирида Марказий Осиёдаги барча яҳудийлар тожик тилида ёки тожик шеvasида сўзлашишган. А.И. Добросмыслов ёзган манбаларга кўра,¹ маҳаллий яҳудийлар ўзларини бу ҳудудда XV асрда, яъни бундан 400 йил аввал жойлашганликларини таъкидлайдилар.

Тошкент вилоятидаги яҳудий аҳоли ҳақида маълумотлар кам, баъзи бир маълумотларни XIX асрнинг 20-30 йилларда чоп этилган З.Ламитин-Шапиронинг асарларидаги маълумотларни ажратиб олиш мумкин. Тадқиқотлар натижасига кўра, Тошкент вилоятида истиқомат қилган яҳудийлар жамоасини 2 гуруҳга ажратиш мумкин: Марказий Осиёга Россия қўшинлари ва кўчманчилари (кантонистлар, викрестлар, голендерлар) билан бирга кириб келган яҳудийлар ва қадимдан шу ерда яшаган марказий осиелик (бухоролик) яҳудийлар. Чор маъмурияти охирги категорияни 2 гуруҳга: “маҳаллий” яҳудийлар (Россия фуқаролари) ва “бухоролик” (Бухоро амири фуқаролари) яҳудийларига бўлдилар. “Маҳаллий яҳудийлар” термини 1886 йилда пайдо бўлган ва қонунга жорий этилган². “Маҳаллий яҳудийлар”га ҳукумат изоҳига кўра (262-қарор “Туркистон четларини бошқариш тўғрисидаги низом” 1886 йил 12 июндан), “маҳаллий яҳудийлар” номига ўзини ёки аجدодлари бу ўлкаларда Россия босиб олишидан аввал яшаганликларини исботлай олсалар, маҳаллий аҳоли билан тенг ҳуқуқга эга бўлиб, кўчмас мулк сотиб олиш ҳуқуқига эга бўлар эдилар.

¹ Васильев Л.С. История религий Востока. Изд. 4. – Москва: Книжный дом “Университет”, 1999. – С. 77-78.; Johnson P. A history of Jewish people. – N.Y, 1965. – P. 70.

² Авдиев В.И. История Древнего Востока. – Ленинград: Политическая литература, 1948. – С. 455.

Яхудийлар жойлашган туманлар асосан: Тошкентнинг ҳозирги Ц-4, Ц-5 даҳаси, Олой бозори ёнидаги жойлар, Расяновский кўчаси (хореографик мактаб ҳудуди, унинг ёнида ибодатхона ҳам бор), “Цум” савдо маркази ва “Тезикова дача”си ёнида (ҳозирги кунда у ерда ибодатхона мавжуд)ги манзилгоҳлар. 1920 йилда шаҳарда тахминан 4000 га яқин европалик яхудийлар истиқомат қилар эди. Россия қўшинлари ва колониялари ўлкага кириб келиши, маҳаллий яхудийларга кўпроқ пул топиш имкониятини берди. Бозор шароитлари ва маҳаллий тилларни биладиган яхудийлар рус тилини тезликда ўрганиб қўшинларга хом ашё етказиб берувчи ва кичик савдогар сифатида хизмат кўрсатишар эди.

Марказий Осиё шаҳар ва қишлоқларида яшайдиган “бухоролик” яхудийлар гуруҳ-гуруҳ бўлиб яшашган, улар бир маҳалла бўлиб, одатда “жугут-маҳалла” деб номланилган. А.Хорошхин таъкидлаганидек, уларнинг манзилгоҳлари - “жугут-маҳалла” Тошкентда ҳам бўлган (маълумотларга кўра, Зарқайнай кўчаси, Себзор, Тахтапул дарвозаси яқинида).

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, яхудий жамоаларининг ижтимоий маданий ҳаёти турли ўзгаришларга бой бўлган. Яхудийлар маҳаллий аҳоли вакиллари билан бирга ўлка ижтимоий-маданий ҳаёти ривожланишига ҳисса қўшганлар.

ABOUT BUKHARIAN JEWS IN THE MEMORIES OF AMINJON PULATOV

AMINJON PO'LATOV ESDALIKLARIDA BUXORO YAHUDIYLARI HAQIDA

*Umidjon Shokirjonovich Raxmanov,
O'z R FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Sharqshunoslik instituti, kichik ilmiy xodimi*

Yahudiylar O'rta Osiyoga qadim zamonlardan ko'chib kelganlar. Ularning ko'chib kelishlari haqida turli xil rivoyatlar mavjud. Miloddan avvalgi 722 yilda Isroil podshohligi Ossuriya tomonidan, miloddan avvalgi 586 yilda esa Bobil davlati tomonidan bosib olingach, yahudiy xalqining bir qismi o'lkadan haydab chiqarildi. Bu esa yahudiylarning Osiyo o'lkalari bo'ylab tarqalib ketishiga sabab bo'ladi. Hatto miloddan avvalgi VIII asrlarda ba'zi yahudiylar Isroilni tark etib, Misr, Eron bari o'lkalarda boshpana topganliklari haqida ham ma'lumotlar bor. Fors davlati ma'lum muddat O'rta Osiyoni o'z hukmi ostida tutib turgan va xuddi shu davrda yahudiylarning ko'chib kelishi boshlangan. Yahudiylar O'rta Osiyoda So'g'diyona davlati davrida, ya'ni miloddan avvalgi II asrda paydo bo'ldilar. Ular Eron orqali Marvga kelib, so'ng u yerdan Buxoro, Samarqand, Shahrisabz va boshqa shaharlarga tarqaldilar.

Yahudiylarning O'rta Osiyoda paydo bo'lishi tarixi juda murakkabdir. Ko'pchilik tadqiqotchilar ularning bu yerda paydo bo'lishlarini milodning birinchi asrida vujudga kelgan “Buyuk ipak yo'li” faoliyati bilan bog'laydilar. Buyuk ipak yo'li, darhaqiqat, bo'yoqchilik bo'yicha mutaxassis bo'lgan yahudiylarning xom ashyo manbalariga yaqinroq mintaqalarga tarqalishiga sabab bo'lgan. Yahudiylarning Balx shahrida paydo bo'lishlari esa faqatgina milodning IV asriga to'g'ri keladi. 1165-yilda Sharqqa sayohat qilgan

Veniamin de Tudelning xabar berishicha, Sharqqa tomon qancha uzoqroq kirib borilsa, yahudiylar soni shuncha ko'payib borgan. O'sha davrda Quddus shahrida hammasi bo'lib 4 ming yahudiy yashagan bo'lsa, Basrada ularning soni 2 ming, Damashqda 3 ming, Isfahonda 15 ming, Samarqandda esa 30 ming kishini tashkil qilgan. Biroq bu sayyoh Sharqda Bag'dodgacha safar qilib, mahalliy yahudiylarning afsonaviy ma'lumotlariga asoslangan. Arab tarixchilarining ma'lumotlariga ko'ra, Sharqda yahudiylar tomonidan "Yahudiya" deb ataladigan shaharlar qurilgan. Shunday shaharlardan biri Marv shahri yaqinida bo'lgan.

X-XIII asrlar Buxoro yahudiylari uchun ma'naviy-ruhiy jihatdan o'sish davri bo'ldi. Ular Iroq yahudiy markazidan uzoqda, O'rta Osiyo hududlarida yahudiylikka oid qarashlarini rivojlantirdilar va Tavrot qonunlariga moslashtirdilar.

IX-X asrlarda O'rta Osiyoda *Karaimlar* deb ataladigan yahudiy sektasi paydo bo'ladi. Bu sekta tarafdorlari faqat Tavrotni tan olar, Talmudni esa inkor qilar edilar. X asr O'rta Osiyo karaimlarining ko'zga ko'ringan rahnamalaridan biri G'aznalik Menexem Talmud tarafdorlariga qarshi o'z fikrlarini isbotlash uchun Iskandariyaga safar qilgan. Karaimlar sektasi namoyandalaridan yana biri Xivi al-Balxiy ko'plab asarlar yozib, ularda Talmudni tanqid qilgan va uning ishonchliligiga shubha bilan qaragan. Amir Temur va temuriylar davrida Movarounahr mintaqasiga Erondan ko'pgina yahudiy jamoalari ko'chirib keltirilgan, ularning bir qismi Buxoroda yashagan.

Yahudiylar Buxoroda Ubaydullaxondan ilgari, garchi bor bo'lsalar ham savdogarchilik tariqasida Eron va boshqa joylardan kelib ketganlar va yerlik bo'lmagan edilar. Qaysi vaqtdakim amir Abdullaxon safarga chiqib bir necha yil Eronga yurish qilib u yerga to'xtagan chog'ida o'ylagan emishkim, Buxoroda har qabiladan bor bo'lib, o'troq yahudiylar yo'qdir¹ (Bu safarida yahudiylardan yordam va yaxshilik yoki hurmat ko'rgan bo'lsa kerak) shuning uchun o'zi bilan birga yuz uylik yahudiylarni Erondan Buxoroga olib kelib Nomozgoh bilan Salloxxona darvozalari o'rtasida ularga bir muncha yerni uy - joy solishga alohida yashashlariga bir kvartal ajratib beradi va ularga bir Kaniso (Ibodatxona) qurishga ham ruxsat berib, shu xilda ular o'troq bo'lib, keyinchalik ularni islom diniga tashviq qilib tazyiq qila boshlaydilar. Musulmon bo'lmaganlarga jizya (jon solig'i) belgilab kanop, ip bilan bel bog'lashga va chekkalariga soch qo'yishga, o'tiradigan uylarini ko'cha eshigini to'g'risiga qurishga va hamda eshiklarini ustiga qora latta osib qo'yishga majbur etadilar. Ya'ni kiyim kiyishlari va etnik hovlilari musulmonlardan farq qilib tursin deb. Yahudiylarning bir munchasi islom dinini qabul qiladilar va bulardan majburiyatlar olinib ozod qilinadi. Bu xildagi yahudiylarni "Chala" deydi, ya'ni bundan chala musulmon degan ma'no kelib chiqadi, bu esa musulmon bo'lganlarga ishonmaslikka dalolat beradi. Mana shu tarixdan boshlab Buxoroda yahudiylar soni ko'payib borib eski mahallalariga sig'masdan "Darvozayi nomozgoh"ni g'arbiy tomonlariga "Shayxjalol" darvozasiga qarab va "Salloxxona" bilan "Qavola" darvozasi o'rtasida shahar qal'asi bo'yicha yoyiladilar². Eski mahallalarini "Mahallayi Kalon" (Katta mahalla) deydi. Shu xilda ular tez ko'payib borib tumanlarga va Buxoroning boshqa shaharlariga va viloyatlariga, Samarqand, O'ratepa, Shahrisabz, Xatirchi, Karmana, Qarshi, Chorjo'y va Tojikiston tomonlariga tarqalaverdilar. Amir Botirxon zamonida Yahudiylar joyimiz torlik qilyapti deb, shikoyat-

¹ Aminjon Po'latov esdaliklari. Qo'lyozma inventar raqami No.12898 bet-387.

² Aminjon Po'latov esdaliklari. Qo'lyozma inventar raqami No.12898 bet-388.

ariza qilib, undan yer so'raydilar. Amir podshohlik chorbog'laridan birini katta pulga ularga sotadi. Mana shundan keyin "Yangi mahalla" larni bino qilib, o'z oralarida bu bog' - yerni bo'lishib oladilarkim, bugungi yangi mahalla va uning atrofida yashovchi yahudiylarni uylarining o'rnidir. Chalalarni ko'pligi islom guzarida (Islom mahalla) sida durkim, bular yahudiyarlardan ajralib chiqib alohida yashardilar. "Islom guzari" deyilishi shuning uchun, bu guzarda "Chalalar" (Islom dinini qabul qilganlar) yashardilar.

Buxoro yahudiylari juda zichlikda yashar edilar va shuning uchun ham ular tozalikka, ozodalikka rioya qilmasdilar. Hovlilaridagi chuqurliklarda axlat va kir suvlari sasib yotar edi. Uy ichlari ham tartibsiz bo'lar edi, ammo savdo-sotiqqa berilgan edilar. Hatto 10 yoshlik bolalarigacha gugurt sotishdan boshlab savdogarchilikni o'rgatar edilar¹.

Yaxshi ovqatlanar edilar, go'sht, tuxum, baliq, tovuqlarni ko'p yer edilar. Shexul (Samogonka) har uyda bo'lardi. Milliy bayramlarini, diniy urf-odatlarini qattiq saqlar edilar. Shanbalik bayramlarini tartibli o'tkazar edilar. Shanba kunlari hech qaysilar ish yoki savdo-sotiq qilmasdilar. Erkak ayol toza kiyinib Kaniso (Ibodatxonalar)iga borib kelganlaridan keyin hammalari ko'chalarga chiqib, aylanib tomosha qilib, bir-birlarini muborakbod qilib, mehmondorchilikka borib yurar edilar. Odatda ular xushchaqchaq, mehmondo'st edilar². Shuning uchun ham yahudiylardan ko'p talantlik ashulachilar, hofizlar, musiqachilar, askiyachilar qadimdan ishlab kelmoqda edilar. Ularning ayollaridan ashulachilar, raqqoslar ko'p bo'lib, tuylarda va boshqa joylarda qatnashar edilar. Ular ittifoq xalq bo'lib, bir yoqadan bosh chiqarib ish tutardilar va har qanday hunardan va kasbdan or qilmas edilar. Masalan chistilshiklarni ko'plari yahudiylardan edi va hokozo. Pulni ehtiyotkorlik bilan sarf qilardilar. Ammo o'zlaridan boshqa kishiga ishonmasdilar. Shirin so'zlar bilan har kimni pulini olishga va aldashga ustadirlar. Ikkinchi xarakterlari tunlarda hovlilarda yolg'iz chiqishga qo'rqardilar. Bu masalada erkaklardan ko'ra ayollari jasoratliroqdir. Bularni yakka bir odatlari shuki, uyda nechi kishi bo'lsa hammalari gapiradilar. Yeydigan gushtlari va tovuqlarini mullalarini ruxsati bilan so'yar edilar. Mullalari ruxsat bermagan gushtni "Talipo" (Harom) deb yoki kasali bor deb ham yemas edilar. Bu gusht yoki tovuqni musulmonlarga sotar edilar, ammo musulmonlardan sotib olmas edilar. Mullalari ruxsat bergan gushtni "Kosheri" (Halol) der edilar. Buxoroda yahudiylarga uy-joy, yer, sotilmas edi. Lekin keyingi vaqtlarda ularni boylari, millionerlari Rusiya fuqarosi bo'lib, Rusiya elchixonasi orqali shahar va shahar tashqarisidan yer, suv sotib olishga muvaffaq bo'lar edilar va Ovropocha yangi tipdagi saroylar va binolar barpo qilar edilar.

XX asr boshidan boshlab Buxoro yahudiylari ichida savdogarlar ko'paydi. Bulardan Labi hovuz, Devonbegi samtida va Paxta minor samtida va Registon samtida ikki joyda maxsus chitfurushlik rastalari mavjud edi. Shunga o'xshash boshqa ko'tara savdo mollari: Jun, ipak, kalava ip, teri, paxta va hokazo ham shularni qo'lida edi³. Bulardan erkak, ayol, folbin, hokim, tabib, duoxonlar ham bor edi. Muallifning aytishicha hozirgacha ularni maxsus mozori Salloxxona darvozasidan tashqarida saqlanib kelmoqda.

¹ Aminjon Po'latov esdaliklari. Qo'lyozma inventar raqami No.12898, bet-387.

² Aminjon Po'latov esdaliklari. Qo'lyozma inventar raqami No.12898, bet-391.

³ Aminjon Po'latov esdaliklari. Qo'lyozma inventar raqami No.12898, bet-391.

TRADITIONS OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA: COMMONALITY AND ORIGINALITY

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИ УРФ -ОДАТЛАРИ: УМУМИЙЛИК ВА ЎЗИГА ХОСЛИК

*Клара Нармуминовна Дусёрова,
Қаршии давлат университети
“Адабиётшунослик” кафедраси ўқитувчиси*

Ўзбек халқи азалдан урф-одатлару байрамларга бой халқ бўлиб келган, бағрида жуда кўп миллат ва элатлар тинч-тотув яшаганликлари сабабли халқимиз орасида урф-одат ва анъаналар борасида хилма-хиллик жудаям кучли. Ўзбек ерларига келиб яшаб қолган кўпгина миллатлар ўзлари билан одатларини ҳам олиб келиб қолдириб кетишган. Шу сабабли, одатларимиз орасида бошқа миллат ва халқлар билан умумий жиҳатга эгалари анчагина фарқланади. Буни билиш учун узоққа бориш шартмас, кундалик ҳаётимизда ишлатадиган гиламларимизга қарасак, бугунги кунда Ўзбекистонда қўл меҳнати билан тўқилаётган гиламларни ҳақиқий мутахассислар таҳлил қилганда, улар ундаги ҳар бир нақш ва чизиқ, хатто рангга қараб бу ҳудудга қайси халқлар келиб қўшилиб, яшаб қолганликларини айтиб бера олишар экан. Яъни ҳар сафар янги келган одамлар ўз миллатининг элементларини гиламнинг нақшларига сингдириб кетган экан. Албатта, буларни фарқлай олиш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди, фақат ўз соҳасининг мутахассисларигина ҳар бир элементнинг маъносини тушунтириб бера олишади.

VII асрда ҳудудимизга араблар билан бирга муқаддас исломнинг кириб келганлиги ва ота-боболаримиз ҳаётини тубдан ижобий томонга ўзгартирганлиги бор гап. Натижада илм-фан ҳам тараққий топиб, миллатимиздан етук олимлар етишиб чиқди. Ҳозирги ўзбекларнинг урф-одатларининг кўпчилиги суннат асосида (яъни халқимиз шариатга чуқур¹ амал қилиши асосида ҳаётига сингиши сабабли) шаклланган ва кейинчалик яна исломдан узоқлашиш натижасида ҳар хил хурофот ва иримлар кўпайиб кетган. Бу мақолада ўша ортиқча ирим-сиримлар ва келиб чиқиши номаълум бўлган фойдасиз одатлар ҳақида фикр юритилади.

Дарон Ажемўғли ҳамда Жеймс А.Робинсоннинг “Мамлакатлар таназзули сабаблари” асарида айтилишича, фаровонлик сабаби иқлим, география ёки маданият эмас, балки мамлакатдаги институтлар экан. Лекин олимларнинг олиб борган тадқиқотлари тўғрисидаги ҳикояни ўқиб, шимолий Американи шу даражага етиб келишида ўша ердаги халқнинг характери жуда катта роль ўйнаганини тушуниш мумкин. Асарда бир ҳудудда жойлашган лекин икки хил ривожланиш кўрсаткичига эга давлат ва шаҳарлар таҳлил қилинган ва географик жиҳатдан бир хил шароитда яшаётган давлатларнинг нега бири ривожланиб иккинчиси ривожланмай қолганлиги ҳақидаги саволга жавоб қидирилган. Гўёки, Шимолий Американи Европаликларга бўйсунмай, ўзининг йўлида ёки умуман янги йўналишда кетишига шимол халқининг

¹ Дарон Ажемўғли. Жеймс А. Робинсон: Мамлакатлар таназзули сабаблари. -Т.; Нихол нашр, 2021. -696 б.

характери сабабчи бўлган, улар жанубликлардан фарқли равишда ташқаридан бўлаётган таҳдид ва ундовларга эътибор ҳам қилишмаган¹.

Рус халқида бир мақол бор: "Кундалик одатларингни эласанг характеринг келиб чиқади, характерингни эласанг тақдиринг келиб чиқади" деган. Мақолда алоҳида инсонлар ҳақида гапирилган. Агар миллат миқёсида айтадиган бўлсак, бизнинг кундалик урф-одат ва анъаналаримиз, кадриятларимиз тақдиримизни белгилаб берадиган даражада кучли омил экан. Шунинг учун ҳам одатларимизга бефарқ қараш, кўр-кўрона ота-онамиз амал қилган деб баъзи одатларга амал қилишимиз, тарихий илдизидан беҳабар ҳолда қайсидир байрамларни нишонлашимиз, ёки тушуниб-тушунмай кийинишимиз ва хатто нима еб-ичаётганлигимизга бефарқлигимиз келажакда бутун миллатни жар ёқасига олиб келиб қўйиши мумкин².

Одам Атодан бошлаб бугунги инсониятни умрини таққослайдиган бўлсак, инсон умрининг 960 йилдан ўртача 70-100 йилгача қисқарганлигини кўрамиз. Бора-бора инсонларнинг умрлари қисқариб бориб, энг охирги пайғамбар уммати ўртача 70 йил яшаб қолиши ҳақидаги фикрлар ҳадисларда ҳам келган. Айтмоқчиманки, умримиз жуда қисқа, биз ўзимиздан олдинги нари борса 2 та авлоднинг одатларини ўз кўзимиз билан кўришга улгуришимиз мумкин. Ундан олдингиларини кўра олмаймиз.

Динимизда бекорга инсонни етти пушти ҳақида маълумотга эга бўлишга даъват этилмаган, ота-боболаримиз ким бўлганлигини, уларнинг яшаш тарзи, урф-одатлари қанақа бўлганлигини билишимиз ўта муҳимлигидан шундай дейилган. Буни билишнинг ягона йўли эса тарихни ўрганишдир. Яъни, одатларимиз тақдиримизни белгилаб берар экан, биз уларнинг тарихий илдизи қаерга бориб тақалаётганлигини билишимиз керак экан. Бобонг унақа қилган, момонг бунақа қилган деган қуруқ гапларга ишониб, билиб-билмаган ҳолда ҳар қандай одатларга амал қилиб кетаверилса, охири таназзулга бориб қолиниши манбаларда берилган.

Шу жойда мўминлар амири ҳазрат Умар ибн Хаттоб ҳақидаги бир ҳадисни келтириш ўринли бўлади. Бунда жоҳилият даврида ота-боболаримиздан қолган одат деб, ўз қизларини тириклай кўмилганлиги, кейинчалик исломга қайтганларида, буни эслаб қайта қайта йиғлаганлиги назарда тутилади. Бугунги кунда келин қизларимизга бўлган муносабатимизни кўрганда, бугун биз ҳам шу ишларни қилмаяпмизмикин, урф-одат экан деб, келинларимизни ортиқча қийнаб, уларни ҳар куни маънан ўлдирмаяпмизмикин деган савол туғилади.³ Бугунги кунда келинларимизга бўлаётган моддий ва маънавий муносабатлар ҳеч кимга сир эмас. Мана шу қийинчиликларни кўрган келинлар эртага яхши қайнона бўлишига ҳам кафолат афсуски, йўқ⁴.

¹ "Қадимий ва ўрта аср Ғарбий Европа фалсафаси". С.Йўлдошев ва бошқалар, "Шарқ" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси, Тошкент 2003 й.

² Сайидахмедов, Нурали. Президент Ислоҳ Каримовнинг «Юксак маънавият - енгилмас куч» номли асарини олий таълим муассасаларида уқитиш технологиям. // Н. С. Сайидахмедов; масъул муҳаррир М. Куროнов; Республика маънавият ва маърифат кенгаши, Миллий гоя ва мафкура илмий-амалий маркази. - Т.: «Info Capital Group» нашриёти, 2011. - 144 б.

³ Саттиев И.М. Имом Ал-Бухорийнинг «Ал-Жомийъ Ас-Саҳиҳ»и-мусулмонлар ҳаётининг йўлчи юлдузи. Замонамиз уламолари. – Тошкент, 2001 йил.

⁴ "Шарқий Осиё халқлари қадими тарихи, диний эътиқоди ва маданияти", 3-китоб. "Фан ва технология" нашриёти, Тошкент 2017 йил.

Тарихни билиш масаласига келсак, Жихад ат-Турбонийнинг "Ислом умматининг юз буюк шахси" китоби¹да тарихнинг сиёсатчилар томонидан қандай қилиб китоблар ва миялардан усталик билан ўчирилиши ҳақида атрофлича гапирилган. Демак тарихни шунчаки ўқиш эмас, синчиклаб ўқиш, ҳақиқий тарихни ёлғон тарихдан ажрата билиш керак экан. Бунинг учун эса яхшигина изланиш керак бўлади. Демак, тарихни фақат тарихчилар эмас, бутун миллат ўқиши, тушунмоғи керак, тарихчилар эса ҳақиқий тарихни халққа топиб беришлари лозим. Ўшандагина одатларимизни яхши ёмонга ажрата оламиз ва яхшиларига амал қилиб ривожланишга эришишимиз мумкин².

Маърифатли ислом динини чуқур англаганлар фикрича, дабдаба бизнинг одатимиз бўлмаган, у охириги асрларда мажбуран сингдирилган иллатдир. Айниқса бугунги кундаги тўйларимизни олайлик, улардаги дабдабабозлик, Жорж Орвелнинг "Молхона" асаридаги³ ҳайвонларнинг базму-жамшидларини ёдга солади. Ўша ҳайвонлар ҳам ота-боболари қилганлиги учун амал қилган шу одатларга ва ҳақиқий тарихдан беҳабар бўлишган. Чунки ўртада бир қанча авлодлар ўзгарган ва янги авлод тарихдан беҳабар бўлган. Қарз олиб тўй қилиш, кейин йиллар давомида уни тўлаб юриш халқимизга нимага керак, ахир пайғамбаримиз (с.а.в.) Фотимадек қизларини 13 та хурмо билан турмушга бермаганларми? Тўйлардаги дабдабани кўрар экансиз, ҳаёлингиздан бу фақат ўзимизни алдаш, вақтинча ўзимизни қашшоқ эмасдек ҳис қилиш учун эмасмикин, деган фикр ўтади⁴.

Халқимиз орасида яъни таъзия ва фотиҳа маросимларида аёлларимизнинг етти маҳалла эшитадиган қилиб бақириб йиғлаш одатлари бор ва шу билан бирга орада марҳумга яқин аёлларнинг чой ичиш баҳонасида кўшни хонада ғийбат қилишлари, қаҳ-қаҳ уриб қулишишлари, фотиҳахонадаги эркакларнинг латифа айтиб қулишишлари ҳолатларини кўрганда “Мантиқ қаерга бекиниб олди экан” деб ўйлаб қоласиз, унинг ўрнига эл кўзига дорулфанодан дорулбақога кетган инсони учун “Куйган” кўринган яқини (марҳум) учун озгина, секингина дуо қилиб қўйса вафот этган инсон учун ҳам ўша инсоннинг ўзининг қалб хотижамлиги учун ҳам яхши бўлармиди?⁵

Хулоса қилиб айтганда, бугунги кунда юриш-туришимиз, яшаш тарзимизда бирор хатолик бор дейиш жуда фикридан йироқ ҳолда, урф-одатларимизга эътиборлироқ бўлишимиз, нимага қанақа одат, сарф-харажат, самарасиз ташвишларга эргашаётганимизни билишимиз, яшаш тарзимиздаги элементларнинг илдизини ўрганишимиз ва инсониятни маърифатга, тараққиётга, фарзандлар камолига ижобий таъсир этувчи жиҳатларинигина қолдириб, ҳар хил хурофот ва иримлардан кечмоғимиз лозим⁶.

Ҳар бир миллатнинг ўтмиши, бугуни ва келажагини ойнадек кўрсатиб турувчи омиллардан бири бўлган, умумбашарий, миллий, шахсий жиҳатлар билан фарқланадиган, олам, табиат ва жамиятнинг энг муҳим томонларини, қонун-

¹ Ж.Ат-Турбоний. Ислом умматининг 100 буюк шахси. -Т.: Мерос, 2016. -246 б.

² Қуръони Карим /Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. -Т.: Чўлпон, 1994. -74 б. 160 с.

³ Джорж Оруэл. Молхона. Т.: Ниҳол нашр, 2019. -296 б.

⁴ Дарон Ажемўгли. Жеймс А. Робинсон: Мамлакатлар таназзули сабаблари. -Т.: Ниҳол нашр, 2021. -696 б.

⁵ Таъзия билдириш одоби. -Т.: Чўлпон, 1994. -74 б. 160 с.

⁶ Аҳмад Дониш, “Наводир ул-вақоеъ” – Тошкент.: 1964 й.

қоидаларини, алоқадорликларини ифодалайдиган, муайян бир элат, миллат, халқнинг ҳаёти, турмуш тарзи, тили, маданияти, урф-одат ва анъаналари, ўтмиши ва келажаги билан боғлиқ ва ўз аҳамиятини йўқотмайдиган, умумбашарий хусусиятга эга абадий қадриятларнинг урф-одат ва анъаналар қаторида бўлиши мамлакат ривожига, халқ ободлигига хизмат қилиши аниқ.

ISLAM AND WATER

ИСЛАМ И ВОДА

*Умурзок Юлдашевич Алибеков,
Гулистанский государственный университет,
старший преподаватель кафедры «История»*

Сегодня никого не удивят научные данные, свидетельствующие о важности воды для существования всего живого на земле. Суры - ояты священного Корана говорят о воде, как божьем даре для всех. Считается, что суры Корана (их 114) передавались пророку Магомету через архангела Жаброила (по-русски Гавриил) или непосредственно Аллахом в течение 23 лет - с 610 по 632 год (год смерти Магомета). Каждая сура состоит из трех и более оятов (стихов). Всего в Коране 10640 оятов, (правда, некоторые ояты обозначены двумя или даже тремя порядковыми номерами). По хронологии появления суры делятся: на Меккинский период (90 сур) и Мединский период (24 суры)¹.

Вода для всех и для общего блага - такая основополагающая идея изложена в ряде оятов. Разумный человек должен понимать и ценить все то, что сотворено и делается Аллахом, в том числе оживление «мертвой земли» атмосферными осадками в виде дождя и т.д. Все это делается во благо для человека, для всех людей без различия.

14:632 «Аллах — тот, который сотворил небеса и землю, и низвел с небес воду, и вывел ею плоды в ваш удел, и подчинил вам реки, (33), и подчинил вам солнце и луну..., и подчинил вам ночь и день (34), и дал вам все, что вы просите. И если вы будете считать милость Аллаха, то не сочтете её. Поистине, человек — обидчик, неблагодарный». Смысл данного оята становятся понятными в наш просвещенный век, когда человек, имея за плечами в достаточном объеме и опыт, и знания, продолжает вести себя по отношению к природе, особенно к водным ресурсам, мягко говоря, не разумно, расточительно, а иногда и «не по-человечески»².

Коран — это, прежде всего, призыв идти правильной дорогой (хидоят йули), указанной Аллахом, разъяснение, как достичь ее и как идти по ней, предупреждение для тех, кто выберет неверный путь, об ожидающих его адских мучениях в Судный день... Одновременно и наряду с этим создается некое основание, закреплённое с помощью отдельных кирпичиков, представляющих собой законы, установления,

¹Коран (перевод Крачковского И.Ю.). Москва: «Маджесс», 1990.

²Кадыров Аббар. Вода и этика (Раздумья специалиста и человека)

http://www.cawater-info.net/all_about_water/?p=565

морально-этические нормы, поведенческие правила и т.д., превратившиеся впоследствии в письменные законы Шариата. Два из множества «кирпичиков», служащих основанием веры, выражают собой отношение ислама к фундаментальным вопросам любого развивающегося общества — к земле и к воде: Земля — собственность Аллаха, Он дает её достойным из своих рабов на пользование; Вода — священный дар Аллаха всему живому на земле и, прежде всего, человеку, она общая — люди должны пользоваться ею разумно и по справедливости. Эти фундаментальные идеи, изложенные в целом ряде сур-оятв Корана, впоследствии нашли свое отражение в Хадисах и законах Шариата¹.

Вода является важным элементом исламских ритуалов, средством очищения, также она нашла свое отражение в фольклоре мусульманских народов, пишет И. К. Пунавала². Коран, описывая сотворение жизни, указывает, что вода является ее основой: «Неужели же неверные не знают, что небеса и земля были единым целым и что Мы разделили их и сотворили все живое из воды» (21:30) и «Аллах сотворил всех животных из воды» (24: 45). Комментируя аят «Он — Тот, кто создал, пока Его трон покоился на воде, небеса и землю за шесть дней» (11:7), Табари, опираясь на авторитет ранних комментаторов, утверждает, что Аллах сначала создал воду, а из воды — небеса и землю.

Вода — источник жизни, она необходима для урожая. В исламе существует ритуал молитвы о ниспослании дождя. В хадисах сообщается, что когда люди жаловались Пророку (мир ему) на отсутствие осадков, он выводил их на открытое место и проводил коллективный намаз. В Коране многократно говорится о дожде как о милости Аллаха.

Вода используется в исламе для ритуального очищения, которое является обязательным для совершения намаза. В хадисе говорится, что очищение — это половина веры. Также сообщается, что Посланник Аллаха (мир ему) сказал: «Когда раб (Аллаха) мусульманин (или: верующий) совершает омовение и моет своё лицо, то все грехи, которые он совершил, глядя глазами, выходят с его лица вместе с водой (или: последней каплей воды) или подобное этому. Когда он моет свои руки, выходят из его рук грехи, которые совершила его рука, вместе с водой (или: последней каплей воды), пока он не очистится от грехов».

Аб-и хаят — источник вечной жизни мусульманских легенд. Откровение уподобляется «воде, ниспосланной Богом с небес»: и то и другое считается живительным³. Мусульманская традиция изобилует ссылками на Замзам, Каусар и Аб-и хаят. Замзам — это колодец неподалеку от Каабы. Он появился как чудо, когда пророк Ибрахим (Авраам) привез в эту пустынную местность свою жену Хаджар (Агарь) и сына Исмаила. Хаджар пошла искать воду, но не смогла найти ее, поэтому поднялась на холмы Ас-Сафа и аль-Марва, молясь Аллаху и умоляя Его о помощи

¹ Кадыров Аббар. Вода и этика (Раздумья специалиста и человека)
http://www.cawater-info.net/all_about_water/?p=565

² Вода в мусульманской культуре: источник жизни и символ тайного знания
<https://islamosfera.ru/voda-v-musulmanskoj-kulture-istochnik-zhizni-i-simvol-tajnogo-znaniya/>

³ Martin Lings, “The Qoranic Symbolism of Water”, in *Studies in Comparative Religion* 23, 1968, p. 153.

для Исмаила. Аллах послал ангела Джабраила, который ударил по земле, и из нее забил источник.

Каусар, упоминаемый в Коране (сура «Аль-Каусар»), описывается как река (или водоем) в Раю, предназначенная для Пророка (мир ему). Сообщается, что в этой реке есть россыпи жемчуга, рубинов, а берега ее золотые. Вода Каусара белее молока и слаще меда, ароматнее мускуса. В Судный день верующие будут пить из этого водоема. Испивший этой воды никогда не будет страдать от жажды.

Сегодня в мире как никогда актуально сохранение чистой воды для будущих поколений. Как известно, Иордания относится к беднейшим странам, и из-за этого для нас ещё более обязательно беречь воду, и это достигается избеганием расточительства, сбором воды в специальных местах или накоплением дождевой воды, при этом следует возносить Господу за дары благодарность, выражая её бережливостью и наиболее полным использованием. О применении воды при омовении написано на сайте Даруль-Ифта Иордании. Ислам побуждает человека беречь воду и не тратить лишнее, запрещает лить её напрасно и портить, потому что вода является великим благом, от которого зависит жизнь во многих её проявлениях. Всевышний Аллах сделал воду основой, от которой зависит жизнь всего сущего на Земле. Водой орошаются земли, из неё пьют люди и животные. Вода является самым распространённым из благ Творца на Земле. **«Мы разделили их и создали всё живое из воды».** (Сура Аль-Анбия, аят 30)

Обязательным же является сохранение воды от того, что может её испортить, путём собирания у широких плотин или же в местах, отведённых специально для воды, без напрасного расходования даже малой капли, ведь это капля, которую Творец ниспослал в качестве блага для нас. **«Мы низвели с неба благодатную воду и взрастили ею сады и зёрна собранного урожая, и высокие пальмы с плодами, растущими гроздьями».** (Сура Каф, аяты 9-10)

Из-за важности этого правила Пророк (да благословит его Аллах и приветствует) предостерегал нас от расточительства, даже при поклонении, например, при омовении или купании.

От ‘Абдуллаха ибн ‘Амру ибн аль-‘Аса (да будет доволен Аллах ими обоими) передаётся, что Посланник Аллаха (да благословит его Аллах и приветствует) прошёл мимо Са‘да, когда тот совершал малое омовение. Он сказал ему: *«Что это за расточительство, о Са‘д?»* Тогда тот спросил: *«Разве во время совершения омовения можно проявить излишество?»* Пророк ответил: *«Да, даже если ты находишься на берегу реки».* (Ахмад, 6768; Ибн Маджа, 419)

Учёные-богословы установили количество воды, необходимое для омовения частей тела. Если же израсходовать воду сверх нормы, то это расточительство (исраф). Если расточительство будет допущено хозяином воды, то это нежелательно (макрух), если же вода принадлежит другому, и человек, который допускает излишество, не уверен в довольстве хозяина, или же вода является вакуфным имуществом, то расходование такой воды является запретным, по мнению всех учёных-богословов¹. В достоверном хадисе передаётся: «Пророк, мир ему и

¹ Дозволено ли расточительство воды? [Официальный сайт Даруль-Ифта Иордании.](https://darulfikr.ru/articles/dozvoleno-li-rastochitelstvo-vody/)
<https://darulfikr.ru/articles/dozvoleno-li-rastochitelstvo-vody/>

благословление, купался са'ом и совершал омовение маддом» (Са' – 2,75 литров; Мадд – 687 миллилитров). Это минимум, с которым можно выполнить поклонение, но это количество не является обязательным.

В своей книге «Вода и этика» А.Кадыров подчеркивает, что желание выявить и обозначить морально-этические аспекты и нормы, изложенные в законоположениях Шариата и других источниках ислама, в области водопользования, управления водными ресурсами и охраны вод и т.п. продиктовано, с одной стороны, поиском путей интенсификации человеческого фактора при решении усложнившихся задач в области водного хозяйства, а, с другой стороны, привлечением внимания специалистов-правоведов, философов и др. к данной проблеме¹.

**THE IDEA OF HUMAN IMPROVEMENT IS AN INTEGRAL PART
OF THE NATIONAL PEDAGOGY OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA**
**ИДЕЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ЧЕЛОВЕКА СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ПЕДАГОГИКИ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ**

*Зебунисо Буходировна Файзуллаева,
доктор философии (PhD) по педагогическим наукам,
преподаватель кафедры Общей педагогики
Ташкентского государственного
педагогического университета им. Низами*

С первых дней приобретения независимости перед суверенными республиками Центральной Азии стояла задача – возродить исторические и культурные ценности народов, проживающих на этих территориях, где особую важность представляли исламские ценности.

Сегодня возрождение национальных ценностей, которые считались первоисточником духовного роста на протяжении многих тысячелетий становится актуальным вопросом исследований в педагогической науке. Глубокое и всестороннее изучение национальных и общечеловеческих ценностей, правильное определение их роли и места в воспитании и обучении подрастающего поколения, трансформация этих идей в современное образование приобретает научно-практическое значение.

За последнее время в связи с принятием Национальной программы по развитию народного образования в 2022–2026 годах, особое значение приобретает освещение богатого арсенала сложной системы знаний, мировоззрений, традиций народов Центральной Азии необходимых для духовного и интеллектуального развития молодого поколения в национальной учебной программе. Перед педагогами нашей республики поставлена сложная задача систематического изучения и постепенного внедрения национальных ценностей как основного фактора формирования и

¹ Кадыров Аббар. Вода и этика (Раздумья специалиста и человека)
http://www.cawater-info.net/all_about_water/?p=560

совершенствования личности в образовательную систему, в том числе и в национальную учебную программу.

Актуальность рассматриваемого вопроса состоит в обосновании значения национальных ценностей в духовном и нравственном воспитании молодого поколения для разработки научно-педагогических концепций о воспитании и обучении, где идея совершенствования человека проходит красной нитью.

Известно, что педагогика берет свои истоки с античной древнегреческой философии, где проблема человека нашла свое полное выражение. Тогда именно человек оказывается в центре мироздания, поскольку ему единственно присуще познать окружающий мир. Именно с философских толкований античных мыслителей о значении познания и воспитания происходит наука о педагогике.

С VIII–IX веков восточные мыслители, в том числе и ученые из Центральной Азии начиная с Абу Наср аль-Фараби активно включаются к изучению античной философии, в том числе философию Аристотеля, который прежде всего выдвинул теорию познания. Первые педагогические мысли Абу Насра аль-Фараби выражены в его философских суждениях о роли знания, труда и воспитания. Также его силлогизмы об интеллекте (разум), как мыслительной способности человека тождествен с воспитанием, и он считает, что «разумна только добродетельная личность, обладающая верой, которая максимой своего поведения считает добро и не принимает зла»¹.

Именно с того времени на Востоке проблема человека и его способности выдвигаются на первый план, и постепенно формируется и совершенствуется кораническими идеями о том, что знание – совершенно четко задумано Всевышним для человека и требует действий в связи со словами. Для этого существуют предписания Корана, где будущая жизнь в описанных цветах и благах идет только через дисциплину. Он сделал человека свободными по отношению к своим предписаниям и ответственными за него и перед ним. Об этом сообщается в Коране: «Он дарует мудрость, кому пожелает, и тот, кому дарована мудрость, награжден великим благом. Однако поминают назидание только обладающие разумом».²

Исламская культура и наука окончательно утверждается среди мусульман, в том числе, народов Центральной Азии, а принцип образованности становится основой всеобщего развития личности и уммы.

Как образ жизни, мысли, основой целой цивилизации ислам сливает воедино духовное и светское начало. Именно поэтому мудрость Китая, Индии и всего Востока распространяется через науку и литературу в Европу, а открытия в области тригонометрии и алгебры открывают новые страницы аэродинамики, своевременные идеи в промышленности (особенно в производстве бумаги), медицине, фармацевтики, математики, физики, астрономии, географии, в строительстве кораблей, каналов прославляют мусульманскую цивилизацию во всем мире, а учрежденный в IX веке одно из крупнейших просветительских центров «Дом мудрости» в Багдаде халифом Абу аль-Аббасом аль-Мамуном абсорбирует греческие знания на Востоке.

¹ Ким Л.М., Боретский О.М. Понятие интеллекта у ал-Фараби и современность // Вестник КазНУ. №4 (58), 2016, стр. 74.

² Сура Аль-Бакара, 269 аят

Основой всех достижений мусульман становится целенаправленный процесс воспитания и обучения в интересах человека, общества и государства. Для народов Центральной Азии эти национальные ценности не были нововведением, так как еще со времен Заратуштры составляли сущность воспитания и основу полноценной развитой личности в обществе. Тем не менее целенаправленный процесс воспитания и обучения показывает свою эффективность и привлекательнее становится для народов.

Пророк Мухаммад (с.а.с.) не только просил учитывать психологию ребенка и его возрастные способности говоря о том, что «учитель должен учитывать сообразительность и степень понимания своего ученика. Нужно делиться с ним тем, что его разум способен понять, и не нагружать его большим», но и воспитывал учителей. Так он обращается к некоторым учителям: «учитель не должен способствовать развитию сомнений, ведь они могут остаться в сердце, и их будет очень трудно вывести оттуда, что приведет к несчастью и разрушению человека».¹

Многочисленные хадисы о жизни Пророка Мухаммада (с.а.с.) говорят о том, что необходимо систематизировать обучение и воспитание. Обучение и воспитание сливаются воедино как основные принципы жизни каждого человека в обществе, смысл и жизненная позиция каждого мусульманина.

В дальнейшем аль-Фараби, аль-Хорезми и Ибн Сина через свои философские и научные трактаты освещают истинный смысл, значение знания и призывают всех к совершенствованию знаний. Ими ставятся методические рекомендации и задачи к овладению наукам, которые состоят из трех основных принципов:

1. Воспитание совершенной личности через нормы и положения Корана;
2. Воспитание совершенной личности через изучение творческого наследия ведущих мыслителей Востока;
3. Самосовершенствование и самореализация.

На примере таких произведений как «Кабуснаме» Кайковуса или «Бустан» и «Гулистан» Саади Ширази на протяжении многих веков определяются основные позиции исламского воспитания и образования.

Философские откровения Ибн Сины о человеческом разуме и научно обоснованные доводы о процессе познания с медицинской точки зрения, еще раз доказывают всему человечеству роль самосовершенствования и самореализации в достижении цели. Эталоном такого самосовершенствования становится личность самого Ибн Сины. Ученый в своем произведении «Тадбири манзил» отмечает: «В качестве тех элементов, которые способствуют воспитанию человеческой души предпочтение отводится разуму. Разум руководит человеческой душой. Именно разум остерегает человека от злых и неразумных поступков».² Через разумную душу он считает возможным проложить путь и к познанию научных дисциплин.

Хусейн Воиз Кашифи даёт такие советы: мюрид, во-первых, должен быть совершенным, во-вторых – умным, в-третьих – истинным мусульманином, в-

¹ Абдуль-Фаттах Абу Гудда. Учитель Мухаммад // Abd al-Fattah Abu Ghuddah. Muhammad صلى الله عليه وسلم the Perfect Teacher / Translated by Mahomed Mahomedy. – South Africa, Heidelberg: Muslims at Work, 2013, стр. 81.

² Абӯалӣ Ибни Сино. Осори мунтахаб. Душанбе: «Ирфон», 1980, стр.17.

четвертых – талибом, т. е. стремящимся к знаниям, в-пятых – преданным, в-шестых – покорным, в-седьмых – смышлёным, в-восьмых – спокойным, в-девятых – терпеливым, в-десятых – здоровым.¹

Советы, наставления, предписания, положения переданные через литературу, философскую или исламскую науку нашими предками оставили несомненно яркий свет в истории педагогической мысли народов Центральной Азии. Совершенствование человека через знание, труд, самоорганизацию, самореализацию, высокие нравственные качества, поддержание здоровья имеет особую актуальность в воспитании и обучении современной молодежи. Как часть общечеловеческих ценностей, испокон веков переходящие из поколения в поколение наши национальные ценности имеют возможность правильно формировать мышление молодого поколения, сделать содержательной и целенаправленной их позицию в жизни.

Освещение педагогических идей представителей литературы и науки Востока, высоконравственные положения и постулаты исламской религии, трансформация этих идей в современную программу обучения и воспитания смогут проложить основу для совершенствования и формирования интеллектуально и духовно развитой личности учащегося молодежи. Для того, чтобы реализовать поставленные задачи перед педагогикой стоит вопрос широкого внедрения этих идей при разработке учебных планов, программ, организационной и воспитательной работы в образовательной системе.

LEGAL CULTURE OF FAMILY AND MARITAL RELATIONS CRITERIA ОИЛА ВА НИКОҲ МУНОСАБАТЛАРИ МАДАНИЯТИНИНГ ҲУҚУҚИЙ МЕЗОНЛАР

*Маҳмудали Деҳқонов,
ТошДТУ, фалсафа фанлари бўйича PhD, доцент*

Жамиятни ўзига хос оила шакллари, оилавий муносабатлар тизими мезонларини ўрнатган. Даставвал, ёввойилик босқичида гуруҳий оила, варварлик ижтимоий тузумда жуфт оила, жамиятнинг кейинги тараққиёти даврида моногамик оилага ўтиш даври бошланган. Бу муносабатлар тарихан шаклланиб, такомиллашиб бориши тадрижи инсониятда оталик, оналик бурчини маънавий англаш маданий жараёнининг нақадар узоқ давом этганини кўрсатади. Зеро, бугунги оила, унинг маданий, маънавий, ҳуқуқий асослари узоқ тарихий даврларда юз берган ижтимоий-иқтисодий, маънавий жараёнларнинг натижасидир.

Оила, унинг моҳияти, жамият ҳаёти ва тараққиётидаги ўрнини ўрганиш бу муаммога оид бўлган кўплаб тушунчаларни мустақил таҳлил этишни талаб қилади. Эътибор бериш керак бўлган муаммолардан бири оилавий муносабатларга асос бўлган никоҳнинг ижтимоий, маънавий, ахлоқий, ҳуқуқий ва диний асосларини

¹ Хусайн Воиз Кошифӣ Футувватномаи султонӣ. Ахлоқи Мӯҳсинӣ. Рисолаи «Ҳотамия», – Душанбе: Адиб, 1991, стр. 45.

ўрганишдир. Никоҳ оила шаклланиши билан боғлиқ бўлган оддий маросим эмас, балки оила қураётган эркак ва аёлнинг муносабати, бурчи ва масъулиятини белгилайдиган зарурий тадбир, ижтимоий ҳодиса ҳамдир.

Ҳуқуқшунос олим Ф.Отахўжаевнинг ёзишича, никоҳ - эркак билан аёл ўртасидаги муайян иттифоқ ва бу иттифоқнинг жамият, давлат томонидан тан олинishi, маъқулланишини ҳуқуқий, ахлоқий жиҳатдан белгилайдиган маросим. Жамият никоҳ воситаси билан эркак ва аёл ўртасидаги табиий, ижтимоий, маънавий муносабатларни тартибга солиб туради. Никоҳ жинсий эҳтиросни маънавий маҳфийлик пардасига ўрайди¹, эр-хотин орасидаги табиий муносабатларга ахлоқий, маънавий гўзаллик бахш этади.

Қуръони карим оятларида келтирилган тақиқлар оила муносабатлари маданиятини шакллантиришга асос бўлди. Ислom динининг пайдо бўлиши, араб феодал теократик давлатнинг ташкил топиши, ислom дини кўп мамлакатларга, жумладан, Ўрта Осиёга кириб келиши оилавий муносабатларнинг янги босқичини шакллантиришга олиб келди. Агар ислomгача турли диний таълимотлар, халқ эътиқод қилиб келган одат ва тартиблар ор-қали оила қуриш амалга оширилган бўлса, эндиликда дастлаб Қуръони карим кўрсатмалари, шариат қоидаларига амал қилинадиган бўлди. Бу ҳолат оилавий муносабатларни ахлоқ ва ҳуқуқ мезонлари асосида такомиллашти-ришнинг асосий йўли бўлиб қолди. Асрлар давомида мусулмонлар ҳаётида оила қуриш ва маънавиятини шакллантириш шариат аҳкомларига қатъий риоя қилган ҳолда давом этди.

Ислom ҳуқуқи, хусусан, “Ҳидоя”да оила ва никоҳ масаласида катта маърифий-тарбиявий аҳамиятга эга бўлган талаблардан бири аёлнинг никоҳ тўғрисидаги ҳақ-ҳуқуқларга эга эканлиги масаласидир: “Никоҳнинг асл моҳияти ҳақида илм бўлиши шарт қилинади. Чунки, қиз бола фақат илм бўлгандагина тасарруф эта олади, бу дунё илм олиш дунёси, бунда жоҳиллик узр бўла олмайди”.²

Б.Марғинонийнинг мазкур фикрлари ҳозирги давримиз учун ҳам аҳамиятлидир. Зеро, ижтимоий ҳаётнинг барча босқичларида ҳуқуқий билимга эга бўлиш фуқаролик жамияти ва демократик давлат барпо этишнинг заруриятига айланиб бормокда.

“Ҳидоя”да оила ва никоҳ масалалари, оила муносабатлари маданиятининг асосий мезонлари сифатида инсоф ва диёнат, ҳаромдан ҳазар, поклик каби эзгу тунчалар ўз ифодасини топган. “Ҳидоя”да таъкидланишича, “Никоҳдан кўзда тутилган мақсад ифбатли ва покиза бўлиб юришдир”,³ “Оилали ҳар бир аёл ва эркакнинг поклиги ва ифбатлилигининг биринчи ва бирламчи белгиси эса зинодан сақланишдир. Зеро, “зино” барча динларда ҳам ҳаромдир”.⁴

Б.Марғинонийнинг “Ҳидоя” асарида оила ва никоҳ масаласи, эркак ва аёл ўртасидаги муносабатлар маданияти муайян конун-қоидаларга таянган ҳолда оилани мустаҳкамлаш, фарзандлар тарбиясига эътибор бериш, шу билан бирга, оиланинг ахлоқий поклиги ва ҳалоллигини таъминлашдир.

¹ Отахўжаев Ф. Никоҳ ва унинг ҳуқуқий тартибга солиниши. –Тошкент: Адолат, 1995. –Б.20.

² Бурҳониддин Марғиноний. Ҳидоя. Никоҳ бўлими. –Тошкент: Адолат, 2002. Т.1. –Б.675.

³ Бурҳониддин Марғиноний. Ҳидоя. Никоҳ бўлими. –Тошкент: Адолат, 2002. Т.1. –Б.725.

⁴ Ўша манба. – Б.720.

Қуръони карим, ҳадис ва шариатда оила ва никоҳ масаласига алоҳида эътибор қаратилган. Масалан, ҳадисда: “Уйланинг, кўпайинг. Чунки тушган бир бола билан бўлса ҳам қиёмат куни ўзга умматлар олдида сиз билан фахрлангайман”¹, дейилган. Фарзандли ота-оналар тўлиқ оила ҳисобланади. Аммо, оиланинг бурчи фақат фарзанд кўриш эмас, балки уни жамиятимизга керакли қилиб тарбиялашдир. Фарзандлар учун ота-она ўргатган ахлоқ-одоб, ҳалоллик ва меҳнатсеварлик каби фазилатларнинг ўрни катта. Аҳил, маънавий етук ота-онагина ўз фарзандига тўғри тарбия бера олади. Фарзанд қалб райҳонаси, гулидир. Ёшлик чоғида уларни эркалаб кўпчилик ҳузур қилади. Катта бўлганларида ёрдамларидан баҳраманд бўлади. Инсон вафот этганидан кейин номаи аъмолимиз тўхтайтиди. Абу Хурайра(ра) айтдилар: Расулуллоҳ (с.а.в.): “Банда вафот этгандан кейин ундан учта нарсадан бўлак амаллари узилиб қолади: 1. Садақаи жория (кишиларга фойдаси тегсин деб қилиб кетилган барча ишлар), 2. Фойдаси тегсин деб қолдирган илм, 3. Дуо қилиб турадиган солиҳ фарзанд”², дедилар. Шу сабабли никоҳда ёшларнинг маънавий муштараклиги, янги оила ихтиёрий равишда, севги ва ҳурмат асосида қурилиши лозимлиги масалаларига алоҳида эътибор берилади.

Шунинг учун ўзбек халқи оила муносабатлари маданиятининг миллий ва диний қадриятлари асосида ҳамда давлат қонунлари билан бошқарилишини кенг тарғиб қилиш лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганларидек, “Бир сўз билан айтганда, халқимизнинг “Бир болага етти маҳалла ҳам ота, ҳам она” деган мақолига амал қилайлик. Биз учун жамиятда бегона бола йўқ ва бўлмаслиги керак. Ҳаммаси ўзимизнинг, Ўзбекистонимизнинг болалари. Вақтида меҳр кўрсатсак, ишга, илмга, касбу ҳунарга, эзгу фазилатларга ўргатсак, уларни йўлини очиб берсак, эртага фойдаси ўзимизга жамиятга тегади. Акс ҳолда улар бошқаларнинг кўлидаги қуролга айланиб қолиши ҳеч гап эмас. Ён-атрофимизда диний экстремизм, терроризм, гиёҳвандлик, одам савдоси, ноқонуний миграция “Оммавий маданият” деган бало-қазолар хавф солиб турган пайтда болаларимиз тарбиясига бепарво қарашимиз мумкинми ўзи?. Бундай лойқайдликдан ғаразли кучлар фойдаланиб, содда ғўр болаларни ўз ота-онасига, ўз юртига қарши қайраб, уларнинг ҳаётига, умрига зомин бўлмоқда”³.

Ота-она фарзандлар тарбиясида тенг ҳуқуққа эга. Лекин фарзандни тарбиялашда отанинг ҳам, онанинг ҳам ўзига хос бетакрор ўрни бор. Шу асосда оиланинг ички маданияти шаклланиб боради. Отанинг талабчанлиги она мулоимлигини тўлдириб туради. Мабодо, ота-онанинг бир-бирлари билан муносабатлари бузилиб, никоҳлари бекор қилинган ҳолда ҳам улар фарзанд тарбиясидаги ўз масъулиятларидан бутунлай халос бўлмайдилар. Қуръони каримнинг “Бақара” сурасида ота-онанинг фарзанд тарбиясидаги бурчи хусусида шундай дейилади: “Оналар болаларини тўла икки йил эмизадилар. Бу муддат эмизишни камолига етказишини истовчилар учундир. Уларни (оналарини) меъёрида

¹ Имом Ғаззолий. Уйланиш одоби. –Тошкент: Тошкент ислом университети, 2009. –Б.5.

² Муҳаммад Ибн Исмоил Ал Бухорий. Ал-Адаб Ал-Муфрад (Одоб-ахлоққа оид ҳадислар). –Тошкент: Тошкент ислом университети, -Т, 2008. – Б.71.

³ Мирзиёев.Ш.М. Нияти улуғ халқнинг иши улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади.3 к. -Тошкент: Ўз NMU, 2017. –Б.136.

озиқлантириш ва кийинтириш отанинг (эрнинг) зиммасидадир. Ҳеч кимга тоқатидан ортиқ масъулият юкламайди. Болалари туфайли ота ҳам, она ҳам зарар кўрмасин!”¹

Ота оилани иқтисодий томондан таъминловчи шахсдир. Лекин оила қурган оталар ҳар доим ҳам бундай масъулиятни ҳис қилавермайдилар. Ота-боболаримизнинг: “Тарбия қилувчининг ўзи тарбияланган бўлиши керак”, деган нақли бор. Бу нақл оилавий ҳаётга катта маъно беради. Ота-онанинг ахлоқи, одоби, юриш-туриши, ўзаро муносабатлари ёш фарзандларига кучли таъсир ўтказади. Халқимиз: “Қуш уясида кўрганини қилади”, деб бекорга айтмаган. Қуръони каримда фарзандлар ота-онага меҳрибон бўлишлиги, уларнинг тарбиясидан баҳраманд бўлиб, уларга шукр қилиши лозимлиги кўрсатилган.

Қуръони каримда бу масала хусусида шундай дейилади: “Биз инсонга ота-онасини (рози қилишини) буюрдик. Онаси уни заифалик устига заифлик билан (қорнида) кўтариб юрди. Уни (кўкракдан) ажратиш муддати икки йилда (битар). (Биз инсонга буюрдикки), “Сен менга ва ота-онангга шукр қилгин! Қайтишлик Менинг ҳузуримгадир”².

Англаниладики, фарзандлар доимо яхши яшагани учун шукр қилишдан ташқари, ота-онанинг тирикчилигига, уларнинг соғлиғига ҳам шукр қилиши керак. Бу ҳолат фарзандни ота-онага меҳр-шафқатли, маънавийли бўлишга чақиради.

“Ота-она ҳар бир инсон учун жуда мўътабар, эъзозли, алоҳида эҳтиромга лойиқ кишилардир. Ислом дини ота-она ким бўлишидан қатъи назар, уларни ҳурмат-эҳтиром қилишга буюради. Дунёда Исломчалик ота-онанинг ҳурмати юқори қўйган бошқа бирор таълимот, тузум йўқдир”³.

Оилада фарзанд доимо ўз ота-онасининг таълим, тарбия борасидаги ўғитларидан баҳраманд бўлади. Шу жараёнда ота-она ҳам фарзандларига нисбатан мулоимликни бажо келтирмоғи лозим.

Абу Ҳурайра (р.а.) ривоят қиладилар: Расулуллоҳ (с.а.в.) “Хор бўлсин, хор бўлсин, хор бўлсин”, - дедилар. Саҳобийлар: “Эй, Расулуллоҳ, ким?” – деб сўрадилар. Расулуллоҳ (с.а.в.) жавоб қилдилар: Ота-онасининг иккаласини ёки бирини қариганларида (рози қилмай) дўзахга тушган киши”⁴. Бу ҳам оиланинг ҳуқуқий мақоми, маънавий масъулиятини оширишга йўналтирилган фикрдир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев “Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби” мавзудаги анжуманда имомларга мурожаат қилиб, “Худо йўлида холис хизмат қилишни ўз зиммаларига олганлар. Бу ҳам масъулият, ҳам улкан шараф. Шунинг учун соғлом эътиқод йўлини тарғиб қилишни аввало кимдан сўраймиз? Сиз, азизлардан сўраймиз. Шу борада барчамиз кимдан ибрат оламиз? Сиз, азизлардан”⁵,

¹ Қуръони карим. Маъноларнинг таржимаси ва тафсири муаллифи Абдулазиз Мансур. –Тошкент: Тошкент ислом университети, 2007. –Б.37.

² Қуръони карим. Маъноларнинг таржимаси ва тафсири муаллифи Абдулазиз Мансур. –Тошкент: Тошкент ислом университети, 2007. 31-сура, 14-оят.

³ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ижтимоий одоб. –Тошкент: Hilol Nashr, 2020.-Б.155.

⁴ Муҳаммад Ибн Исмоил Ал-Бухорий. Ал-Адаб ал-Муфад. –Тошкент: Тошкент ислом университети, 2008. –Б.5.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг “Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби” мавзудаги анжуманда сўзлаган нутқи./ “Халқ сўзи”, 2017 йил 16 июнь.

дея дин аҳллариға жамият ва мамлакат олдидаги масъулиятини яна бир бор эслатиб ўтди.

Оила муайян тартиб-қоидалар асосида бошқарилади. Ислом дини манба ва кадриятлари бугун оиланинг ҳуқуқий-ахлоқий асосларини ташкил этади.

ISLAM IN COLONIAL TURKESTAN: TRADITIONS AND TRANSFORMATIONS

ИСЛАМ В КОЛОНИАЛЬНОМ ТУРКЕСТАНЕ: ТРАДИЦИИ И ТРАНСФОРМАЦИИ

*Надира Рахмановна Махкамова,
д.и.н., профессор кафедры Гуманитарные науки
ТУИТ им.Мухаммада аль-Хоразми*

На территории Средней Азии после завоевания ее арабами главенствующей религией утвердился Ислам. Он стал могущественным фактором, определяющим жизнь населения этого региона. Коран и законы шариата строго регламентировали все стороны жизни мусульман - религиозную, производственную, общественную, семейную, бытовую. Они давали строгие, не подлежащие обсуждению предписания по таким вопросам, как судопроизводство, брачное и наследственное право, уплата податей, заключение торговых сделок, соблюдение постов и молитв, правила общественного приличия и т.д., то есть они фактически "определяли убеждения, формировали нравственные ценности и религиозную совесть мусульман, выступали источником конкретных норм, регулирующих поведение"¹.

Во второй половине XIX в. в жизни народов Средней Азии происходят трагические политические изменения. В результате завоевательных акций Российской империи большая часть территории региона была превращена в ее колонию - Туркестанский край, а над Бухарским эмиратом и Хивинским ханством был установлен протекторат и свою самостоятельность они сохранили только формально. Однако, влияние Ислама оставалось в крае все также обширным и глубоким. Нравственное достоинство каждого частного лица, как и прежде, оценивалось в обществе степенью его подчинения установлениям Корана и общепринятым законам шариата. Мусульманин, не исполняющий полностью и точно внешних обрядов религии или занимающийся не только запрещенными, но даже не одобряемыми шариатом действиями (пьянство, ростовщичество, клевета и др.), считался неблагочестивым, ненадежным лицом и лишался в своей общественной среде доверия.

Вся система мусульманского образования и духовно-нравственного воспитания была исключительной прерогативой духовенства, а мусульманское законоведение было не просто наукой о праве в европейском понимании, а являлось религиозным правом, поэтому служители мечетей, преподаватели мактабов и мадраса,

¹ Ислам. Энциклопедический словарь. - М., 1991. - С. 292.

мусульманские юристы обязательно были образованными богословами, хорошими знатоками Корана, законов шариата и его толкований.

При жестком авторитарном политическом строе среднеазиатских ханств духовенство находилось на особом положении, и полновластные эмиры и ханы при принятии важных решений вынуждены были считаться с ним.

Превращение Туркестана в колонию Российской империи привело к непосредственному столкновению мусульманских традиций, религиозных предписаний и привычных жизненных устоев с совершенно новыми реалиями. Серьезные изменения в жизни местного общества сильнее всего ударили по мусульманскому духовенству. Прежде всего оно лишилось политической власти, была разрушена традиционная бюрократическая система, упразднены прежние ханские чиновничьи должности - кази-калян, куш-беги, райсы, занимаемые раньше духовными лицами и дававшие им большую власть над мусульманским населением. Кроме того, общество перестало быть моноконфессиональным, в крае появилась новая религиозная страта - христианское духовенство, развернувшее активную миссионерскую деятельность, которой надо было противостоять в борьбе за духовное лидерство.

Большой интерес представляет изучение такого вопроса, как организующая роль Ислама в производственной сфере мусульманского общества, в частности, в регламентации труда земледельцев, ремесленников, кустарей, а также его роль в торговой деятельности населения. Крупный чиновник колониальной администрации и известный этнограф, прекрасный знаток быта населения Туркестана В.П.Наливкин писал в начале XX в. по этому вопросу: "В мусульманстве на всем лежит характерная печать Ислама, старающегося все регламентировать, на все установить свой взгляд, исключительно мусульманский. Такой взгляд Ислам пытается установить и на разного рода профессиональные занятия, превознося одни, как науку, одобряя другие, как земледелие, мастерство и торговлю, не одобряя, третьи, как занятия мясников и акушеров и, наконец, возбраняя четвертые, как приготовление вина и всех, вообще опьяняющих напитков и т.п.".¹

Труд земледельца особо отмечался мусульманской религией, поскольку в Коране говорилось, что Аллах дарует свою помощь тем, кого укрепляет на земле². Безусловно, изменения, последовавшие после завоевания Туркестана Россией, наложили определенный отпечаток на определяющую роль религии в профессиональных занятиях мусульманского населения края. Наиболее наглядно эти процессы можно показать на примере внутренних взаимоотношений ремесленников и кустарей, которые занимали весомое место в хозяйственных связях туркестанского общества. Кустари и ремесленники были весьма значительным по своей численности слоем людей, производивших для общества необходимые товары и продукты. Этот вид деятельности издавна был широко развит в регионе и вполне приспособлен к удовлетворению потребностей населения. Все виды ремесленных промыслов были освящены мусульманской религией и строго регламентировались "Рисоля" (Уставом).

¹ Наливкин В.П. Туземцы раньше и теперь. - Ташкент, 1913. - С.27.

² Коран. 22: 42.

Внедрение в ремесленный труд некоторых технических новшеств положило начало процессу первоначального накопления в среде ремесленников и обусловило изменение социальной структуры внутри этого слоя - появление в их среде зажиточных владельцев мастерских, в которых сам мастер уже не работал, а был только хозяином иногда довольно больших мастерских. В этом случае он переходил уже в другую социальную страту - в мелкую буржуазию и, соответственно, в другой образ жизни. Что же касается простых производителей-мастеров, то и у них изменился образ жизни: чтобы производить больше товаров на растущий спрос рынка, надо было убыстрять темпы работы. Об одном из таких новшеств в организации регламентированного труда ремесленников известный археолог профессор Я.Гулямов пишет: " За два-три месяца до наступления праздников "Рамазан-байрам" и "Курбан-байрам" на общем собрании такия утверждался уплотненный график работы подмастерьев, чтобы выработать больше товаров и продать их на оживлявшемся в эти дни рынке. Отменялись выходные дни, удлинялся и уплотнялся рабочий день, ограничивались границы передвижения"¹. Все это, конечно же не могло не отразиться и на веками нетронутых религиозных понятиях, прочных связях ремесленного производства с религией, воплощенных в "рисоля". Ее определяющее значение в жизни ремесленников начало утрачиваться. Но даже несмотря на все вышесказанное, религиозные традиции в среде ремесленников продолжали сохраняться. Тот же М.Гаврилов пишет, что по-прежнему каждый ремесленник раз или два в неделю приглашал в свою мастерскую грамотного муллу, который приносил с собой "рисоля", собирал вокруг себя других ремесленников и медленно читал ее. Остался также обычай посвящения "шогирда" в звание "усто", которое совершалось строго в соответствии с религиозными установками². Сохранились обязательные пятничные совместные трапезы хальфа с чтением очистительных молитв³ и т. д.

С развитием земледелия и ремесла в регионе непосредственно связано и развитие торговли. Если земледелие, согласно шариату, было занятием, возвышающим душу, то торговля, приносящая доходы, создавала реальные возможности выполнять его предписания о том, чтобы каждый правоверный мусульманин жертвовал их значительную часть на благотворительность, угождая этим и Аллаху, и людям. Все аспекты торговой деятельности были тщательно разработаны и регламентированы мусульманскими законоводами. Все торговые сделки, как крупные, так и мелкие должны были совершаться строго в соответствии с законами шариата, в которых предусмотрены были даже мелочи. При заключении кредитных сделок Коран запрещал давать деньги в рост⁴. И, хотя жизнь вносила свои коррективы и ростовщичество все же вошло в практику кредитных отношений в регионе, но надо отметить, что в большей мере им занимались индусы и только незначительная часть мусульман.

¹ Гулямов Я. Из истории организации ремесла в Ферганской долине в XIX - начале XX вв.// Материалы по истории Узбекистана. Труды Самаркандского Государственного университета. Новая серия. Вып. № 329 - Самарканд, 1977. - С.31.

² Рисоля сартовских ремесленников (собрал и перевел М.Гаврилов). - Ташкент, 1912. - С. 11-12.

³ Гулямов Я. Указ соч. - С. 31.

⁴ Коран. 2: 276.

Сильной стороной Ислама являлось предписание Корана творить добро и помогать близким, сиротам, бедным, путникам и просящим¹. В конце XIX - начале XX вв. все мусульмане региона были твердо убеждены в том, что благотворительность — это богоугодное, высоконравственное и душеспасительное дело, что награду от Аллаха могут получить лишь истинно верующие, делающие добро, совершающие молитвы и дающие очистительную милостыню². Но делать добро и подавать милостыню полагалось тайно, не хвастаясь этим³. Мусульмане безоговорочно выполняли эти предписания, это было неотделимой чертой их менталитета.

Ислам оказывал огромное влияние на быт местного населения, формирование черт его характера. Известный этнограф Н.П.Остроумов писал, что туркестанские мусульмане "отличаются религиозностью, честностью, трезвостью и умеренностью в жизни. Религиозность составляет основную черту их воспитания и поддерживается широко распространенным среди населения начальным образованием, отличающимся религиозно-нравственным направлением, а честность, трезвость и умеренность составляют естественные черты их патриархального быта. Все эти качества весьма важны по их благотворному влиянию не только на жизнь современного населения, но и на жизнь будущих поколений"⁴.

Ислам регламентировал не только поведение и духовно-нравственный облик каждого мусульманина, он определял также и социальные отношения внутри общества. Мусульманские дети воспитывались с детства, согласно Корана, в понимании, что все мусульмане - братья и должны между собой дружить⁵, что практически запрещало акцентировать внимание на различия имущественного и образовательного ценза между ними.

Таким образом, факты говорят, что и в начале XX в. Ислам все также регламентировал взаимоотношения всех слоев мусульманского общества, сопровождал и направлял жизнь и труд дехканина, ремесленника, торговца. Мусульманское духовенство по-прежнему владело системой мусульманского образования и религиозно-нравственного воспитания, народным судопроизводством, регламентировало бытовые отношения мусульман. Сильные позиции Ислама в Туркестане вынуждена была признавать колониальная администрация на самом высшем уровне. Туркестанский генерал-губернатор С.М.Духовской в своем всеподданнейшем докладе Николаю II "Ислам в Туркестане", написанном в 1899 г. с позиций явного превосходства русского колонизатора, констатировал, что Ислам в крае "до сего времени представляет собой солидную силу, с которой нам неизбежно придется считаться еще долгое время". И далее он пишет: " Никак не следует форсировать нашу миссионерскую деятельность... Ислам в Туркестане столь силен, что на быстрый перелом и особенно поколения, выросшего под обаянием его нынешней силы, было бы напрасно

¹ Коран. 2: 172.

² Коран. 2: 277.

³ Коран. 2: 273; 4: 40.

⁴ Остроумов Н.П. Сарты. Этнографические материалы. - Ташкент. – 1908. - С. 82.

⁵ Коран. 3: 114.

рассчитывать"¹. Таким образом, Ислам и в колониальном Туркестане продолжал оставаться влиятельной силой мусульманского общества.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF RELIGION IN EDUCATING YOUNG PEOPLE IN THE SPIRIT OF PATRIOTISM

ЁШЛАРНИ ВАТАНПАРВАРЛИК РУҲИДА ТАРБИЯЛАШДА ДИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

*Абдикамил Вафаевич Нарбеков,
Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети
Тарих факультети Ўзбекистон тарихи кафедраси доценти*

Ҳар қандай миллат ёки элатнинг тарихий ривожланиши жарёнида бетакрор маданияти, урф-одат ва анъаналари шаклланади. Ёшларнинг халқи, тили, маданияти ва туғилиб ўсган юртига бўлган муҳаббати ватанпарварлик тушунчасида маъно ва мазмун касб этади. Президент Шавкат Мирзиёев таъкидлаганларидек, “...ватанпарварлик ҳар бир давлат ҳаётининг маънавий асоси ҳисобланади ва жамиятни ҳар томонлама ривожлантириш борасида энг муҳим сафарбар этувчи куч сифатида намоён бўлади”².

Диннинг асосини ғайри табиий кучга бўлган эътиқод ташкил этади. Эътиқод асосида инсоннинг ҳаётга муносабати, яшашдан мақсади, интилишлари, қадриятлари, бурч ва масъулияти юзага келади. Ёш авлоднинг эҳтиёжлари, истак ва майллари жиловланиб, жамоавий қадриятларга илоҳий тус берилади. Инсон учун муқаддас қадриятларнинг энг улуғи бу ватандир.

Ёшларда миллий онгнинг шаклланиши жараёни “миллий кайфият” нинг юзага келишидан бошланади. Диний эътиқод “миллий кайфиятнинг асосини ташкил этади³. Унинг кўлами ва имкониятлари кенг бўлиб инсон ҳаётининг барча жабҳаларини қамраб олади. Эътиқод нафақат диний маросим, балки турмуш тарзи, сиёсий ҳокимият, байрамлар, маиший муносабатлар, миллий кийим ва бошқаларга алоқадор қадриятдир.

Дин ёшларнинг эътиқодини шакллантириувчи қадрият бўлиши билан бирга, уларни жамият ва давлат миқёсида бирлаштирувчи дунёқараш, ижтимоий-маданий воқелик сифатида халқимизнинг маданияти, маънавий қадриятлари, ўзига хослигини шакллантиради ва сақланиб қолишида фаол иштирок этади.

Ватанпарварлик туйғусининг ёшлар қалбига кириб боришида исломда мусулмонларнинг эътиқодда тенглиги ақидасининг ҳам ўрни мавжуд. Мусулмонларнинг эътиқодда тенглиги ақидаси илоҳий-маънавий даражада амал қилади ва этник бирликларнинг иқтисодий, сиёсий, маънавий ва ҳудудий жиҳатдан жипслашувига таъсир кўрсатади. Ўтмишимиздан маълумки “Турон замин” ва “Буюк

¹ НА Уз, ф. И-1, оп. 11, д. 1832-а, лл. 2 об., , 6 об.

² Мирзиёев Ш.М. Қуролли кучлар – ватанмиз ва халқимизнинг мустаҳкам кўрғони // Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т., 2017. – Б.229.

³ Ильин И.А. Будем сильнее всякого кризиса // Наука и религия. 2009. – С.2-4.

Турон давлати” ғоясига ислом дини илоҳий тус берди, туркий халқларни жипслаштиришга даъват этди. Ватанпарварликнинг диний мазмунга эга эканлигини Россия тарихчиси В. С. Соловьёв ҳам таъкидлаган, фуқаронинг Ванатга нисбатан ўзининг бурчларини англаши ва уларни аниқ бажариши қадимдан диний аҳамиятга эга бўлган¹.

Диндорларнинг диний ташкилотга мансублиги белгиси, мусулмонлар жамоасининг кучи ва бирлигига ишончи, уларнинг саждагоҳи жойлашган заминга ҳурмати ҳам ёшлар онгида ватанпарварлик туйғусини мустаҳкам ўрин олишига кўмаклашади. Мусулмонлар жамоасининг бирлиги ва кучига ишончидан халқининг кучига ишончи келиб чиқади. Қадамжолари жойлашган заминни ардоқлаш уни кўз қорачиғидек асрашга, муқаддас тупроғини қадрлашга ўргатади.

Ёшларнинг эътиқодига қатъиятлилиги, унинг талабларига оғишмай амал қилишидан ватаннинг муқаддаслиги, унинг олдидаги бурчини англаш ва зиммасидаги вазифаларни сидқидилдан бажаришга журъат ва ҳаракати шаклланади. Диндорнинг қалбида ватанпарварлик муқаддас туйғуси мустаҳкам илдиз отганлигидан далолат беради. Ватанпарварлик ғояси инсон онгида дастлаб диний маъно ва мазмунга эга бўлган². Унинг инсон қалбига кириб бориши учун қадимдан илоҳий тус берилган. Ватанпарварликнинг дин томонидан илоҳийлаштирилиши кишилар онгида унга маъно ва мазмун бахшида этган, аҳамиятини оширган, унинг ҳаётий мақсадига айлантирган. Одамларнинг эътиқод рамзи сифатида қабул қилишларини таъминлаган. Бу муқаддас тушунчадан миллий маддоҳлик, шахсий манфаат учун турли унсурларнинг фодаланишлари имкониятларини чеклаган.

Ватанпарварлик тушунчаси мазмунан жуда бойдир, у ёшлар руҳиятининг асосини ташкил этувчи қадрият сифатида динга яқин туради. Унинг биз учун яна бир муҳим жиҳати, инсонпарварликка асосланганлигидир. Маълумки, инсонпарварлик ёшлар маънавиятини юксаклтиртиради. Унинг макон ва замонда чекланганлиги, ўткинчилиги хусусиятларини бартараф этади. Абдийликка дахлдорлиги, миллат ва шахс хотирасида муҳрланиб қолиши учун имконият яратади.

Юқорида таъкидланганидек, ватанпарварлик дунёқараш сифатида дастлаб дин воситасида ёшларнинг онгига кириб боради ва мустаҳкамланади, уларнинг қадрияти ва эътиқодига айланади. Дюркгеймнинг фикрига кўра “Дин - бу асосий ижтимоий муносабатларни муқаддаслаштириш орқали одамларнинг бирдамлиги ва жамият яхлитлигини таъминлайдиган мафкуравий механизмдир”³.

Дин воситасида ёшлар онгида жамиятда умргузаронлик қилаётган кишиларнинг бирлиги тўғрисидаги фикр вужудга келади, уларнинг жипслашуви жараёни бошланади. Лекин бу ўта мураккаб бўлиб, унинг вужудга келиши учун дин ва ахлоқий қадриятлар, шу жумладан, ватанпарварлик ҳам иштирок этиши талаб этилади.

¹ Қаранг: *Кусмарцев М. Б., Машенцева Н. В.* Патриотическое воспитание учащейся молодежи: теория и практика. Волгоград: «Прин Терра». 2007. – С.19.

² *Кусмарцев М. Б., Машенцева Н. В.* Патриотическое воспитание учащейся молодежи: теория и практика. Волгоград. 2007. – С.212.

³ *Дюркгейм Э.* Социология. Ее предмет, метод, предназначение. М., 2008. – С. 269.

Дин ёшлар ҳуқ-атвори ва хатти-ҳаракатига ўзига хос таъсир кўрсатиш кучига эга. Бу таъсир натижасида кишининг дунёқараши мустаҳкам эътиқодига айланади. Диннинг одамларга таъсир кўрсатиш кучи қудратини Россиялик мутафаккир Н. Бердяев қуйидагича таърифлайди, “Худо на табиат, на жамият ва на давлат кучга ўхшайди”¹. Инсондаги ҳимояланиш, етакчиликка интилиш, насл қолдириш каби табиий инстинктлар киши онгида ватанпарварлик туйғуси шаклланишида иштирок этса ҳам, унинг моҳиятини белгиловчи омил бўла олмайди. Зеро, одамдаги инстинкт унинг тарбия жараёнида шаклланадиган онгли фаолиятига бўйсунган бўлади. Ватанпарварлик инсоннинг юксакликка интилиши тимсолидир, шу маънода у маданий ҳодиса мақомини олади ҳамда “жамиятнинг маънавий даражасини” кўрсатади.

Юқорида биз ватанпарварлик бу Худо томонидан ато этилган илоҳий ҳис-туйғу деб атадик. Зеро, она бағрида тетапоя бўлган мурғак қалбнинг ҳаётий қадриятлари шакланмасдан яқин кишисини (дастлаб онасини), умр гузаронлик қилаётган масканини англайди, шунинг асосида мурғакнинг вужудида ватан туйғусининг асослари пайдо бўлишини илоҳий ҳодиса деб аталади.

Жаҳон динлари, шу жумладан, ислом динининг вужудга келиши ва ёйилиши халқларнинг маданияти, тили, урф-одат ва анъаналарини ўзига сингдириб олиш билан бирга миллий маданиятга умуминсоний маданият ютуқларини олиб кирди ва унинг янада бойишига хизмат қилди.

Мусулмонлар учун муқаддас бўлган ислом динида ватанпарварлик ғояси ақида даражага кўтарилди. «Худбил ватани минал иймон», (Ватанни севмоқ иймондандир), – деган ҳикматли сўзлар мусулмонлар онгига сингдирилди². Ҳаётини Ватан озодлиги ва келажаги учун курашга бахшида этган мусулмонларга боқий дунёда жаннатга тушиши ваъда қилинди.

Ўзбекистонда ёшлар жамиятнинг салмоқли қисмини ташкил этади. Статистик маълумотларга кўра ёшлар Ўзбекистон аҳолисининг 60 % ни ташкил этади³. Шу боис, аҳолининг ижтимоий фаол қатлами сифатида ёшлар доимо жамият ва давлатдаги ўзгаришлар марказида туради.

Ёшларнинг ижтимоий фаоллигини шакллантириш ва тарбиялаш билан шуғулланувчи давлат ва жамоат бирлашмалари: оила институти, маориф тизими, маданият ва санъат муассасалари ва бошқалардан иборат. Уларнинг ёшлар билан олиб бораётган ташкилий-тарбиявий ишлари ҳозирги замон талабларига жавоб бермаслиги масаласи муттасил равишда мамлакатимиз матбуотида танқид қилиниб келинади. Мутасадди ташкилот ва муассалаларнинг ёшлар билан олиб бораётган тарбиявий ишларининг ҳозирги замон талабларига жавоб бермаслигининг асосий сабаблари қуйидагилардан иборат: мазкур масала билан шуғулланувчи ташкилот ва муассасалар фаолиятини ўзаро мувофиқлаштирилмаганлиги, жамият ва давлат фаолиятига маъно ва мазмун берувчи, уларни йўналтириб турувчи миллий ғоянинг ишлаб чиқилмаганлиги ва бошқалардан иборат.

¹ Бердяев Н.А. Царство духа и царство кесаря //Дух и реальность. – М., 2003. – С.585.

² Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф Ватанни севмоқ иймондандир ҳадисининг ривойиси ким? [Электрон ресурс]. Savollar.islom.uz.

³ Абдурахманова М. Ёшлар кейинги беш йилда мамлакатимиз ривожининг драйвери бўлади. [Электрон ресурс]. <https://yuz.uz/news/yoshlar>.

Ёшлар ватанпарварлик руҳида тарбиялаш мураккаб жараён бўлиб, моҳияти ва мазмунига кўра турли вазифаларни ҳал этилишини талаб қилади. Масалан, шахс ва жамият даражаларида амал қиладиган қадриятлар, талаблар ва таъқиқлар ижтимоий гуруҳларда турлича намаён бўлади. Шунинг учун, ижтимоий гуруҳларга хос хусусиятларни илмий ўрганиш талаб этилади.

Халқаро тажриба шуни кўрсатадики, ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда давлат идоралари билан фуқаролик жамияти институтлари ҳамда диний ташкилотлар ҳам фаол иштирок этадилар. Бу жараёнда давлатнинг иштироки миллий ўзини-ўзи англаш, олий ватанпарварлик туйғу, халқнинг ўзлигини сақлаб қолиш, уларнинг сиёсий тизимга ижобий муносабатни шакллантириш асосий вазифаси бўлса, фуқаролик жамияти институтлари ижтимоий зиддиятларни бартараф этиш, ижтимоий муносабатларни уйғунлаштиришдан иборат.

Ёшлар онгида халқимизнинг эришган ютуқлардан ғурурланиш туйғусини тарбиялаш, уларни фуқаролик бурчига масъулиятли ёндашиш, меҳнаткашлик ҳамда ҳалол яшашга интилишлари руҳида тарбиялаш муҳим аҳамиятга эга. Мазкур вазифаларни бажаришда ёшлар тарбияси билан шуғулланувчи давлат ва нодавлат ташкилотларининг фаолиятини ўзаро мувофиқлаштириш талаб этилади.

Хулоса ўрнида қайд этиш лозимки, ёшлар оиласи ва ватанининг мададига таяниб, ички имкониятлари, иқтидори ва эзгу орзу-хавасларини рўёбга чиқришга интилади. Дин кишининг маънавиятини юксалтиради, эътиқодини мустаҳкамлайди, виждони уйғотади. Ватан ва дин одамларни муносиб яшашга ўргатади ва йўналтиради.

HARMONY OF NATIONAL AND RELIGIOUS VALUES IN ENSURING FAMILY STRENGTH

ОИЛА МУСТАҲКАМЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШДА МИЛЛИЙ ВА ДИНИЙ ҚАДРИЯТЛАР УЙЎНЛИГИ

Билолиддин Олимжон ўғли Акбаров,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

қиёсий динишунослик мутахассислиги магистранти

«Энг катта бахт, мен бунинг марта қайтаришдан чарчамайман, оиламиз тинч бўлсин! Оила кичик ватан, оила тинч бўлса, бахтли бўлса, Ватан тинч бўлади. Ўша бахтли кунларни, ватанимизнинг, ёшларимизнинг камолини ҳозир ният қилаётганимиз каби кўриш ҳаммамизга насиб этсин!».

Дарҳақиқат, оила жамиятдаги ижтимоий-маънавий муҳит барқарорлигини таъминлашда муҳим бўғин ҳисобланади. Шунинг учун ҳам давлатимиз раҳбари оилаларда соғлом муҳитни шакллантириш учун бутун жамиятни, дамоатчиликни жалб қилиб келмоқда¹.

¹ Ўзбекистон Республикаси Перзиденти Ш.Мирзиёевнинг 2018 йил 19 январдаги Халқ депутатлари Сурхондарё вилояти кенгашининг навбатдан ташқари сессиясидаги нутқидан.

Бугун биз ахборот замонида яшамокдамиз. Ахборотлар кўлами ва хилма-хиллиги уларнинг шиддати ва тезкор суръати муаммоларни глобаллашиб давримиз кишилари олдида онгли равишда бажарадиган ўта муҳим вазифаларни қўймоқда. Бу вазифалар орасида энг муҳими ёшлар тарбияси ва таълими экани ҳеч кимга сир эмас. Таълим ва тарбия борасида оқсаш, кечикиш катта йўқотишларга олиб келиши мумкин. Энди анъанавий маънавий-маърифий тадбирларни оммавий равишда ўтказиш билан кишилар онгига таъсир этиб бўлмаслигини кўпчилик эътироф этади. Шундай экан таълим ва тарбияда, айниқса, тарбия масаласида янгича қарашлар ва ёндашувларни йўлга қўйишни ҳаётнинг ўзи тақазо қилмоқда. Бир сўз билан айтганда, ёшларни асарлар оша аждодларимиздан етиб келаётган миллий ва диний қадриятларимиз асосида, бир вақтнинг ўзида замонга мос тарбиялашда ҳам илмий ҳам амалий янгича қарашларни татбиқ қилиш лозим бўлади. Бу вазифа энг аввало оилада шаклланиши лозим, чунки оила жамият барқарорлигини таъминловчи институт сифатида асосий ва муҳим бўғин ҳисобланади.

Оиланинг айна шу вазифасидан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳам оила борасида алоҳида моддалар белгилаб берилган. Конституциянинг алоҳида XIV бобидаги 63-66 моддалар бевосита оилага тегишлидир. Масалан, оила жамиятнинг асосий бўғини экани, оиланинг жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқи, шунингдек, никоҳ томонларнинг ихтиёрий розилиги ва тенг ҳуқуқлилигига асосланиши белгилаб қўйилган. Айниқса, ота-оналарнинг ўз фарзандлари вояга етгунларига қадар боқиш ва тарбиялаш мажбуриятлари, давлат ва жамият етим ва ота-оналарининг васийлигидан маҳрум бўлган болаларни боқиш, тарбиялаш ва ўқитишни таъминлаши, болаларга бағишланган хайрия фаолиятларни рағбатлантириши, жамиятда ҳар бир боланинг эртаси билан боғлиқ муҳим ишлар ҳисобланади.

Бош Қомусимизда фарзандларнинг ота-оналари насл-насабидан ва фуқаролик ҳолатидан қатъи назар, қонун олдида тенглиги ва бу тенглик муҳофаза қилиниши белгилаб қўйилган. Вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилиш мажбурияти ҳам конституцияда назарда тутилган. Буларнинг барчаси юртимизда оила институтига бўлган эътибор қай даражада эканини кўрсатади¹.

Таъкидлаш лозимки, оилалар мустаҳкамлигини таъминлашда асрлар оша халқимиз маънавияти ва дунёқарашининг ажралмас бир қисми бўлиб қолган диний ва миллий қадриятлар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Жумладан, ўзбек миллати никоҳнинг ихтиёрий ва меҳр-муҳаббат устига қурилиши анъанасига содиқ. Ислом дини эса, оилада эр ва аёлнинг ҳуқуқ мажбуриятларини қатъий белгилаб берганки, шу асосда ҳаётини қурган ҳар бир оила ҳам дунё ҳам охират диёрида улуғ мукофотларга сазовор бўлади.

Биргина “Нисо” сураси 19-оятда шундай дейилади: وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ – “Улар билан тотув турмуш кечирингиз”². Шу чақириқнинг ўзи ислом динининг оилада аёлларга эътиборини кўрсатиб турибди, бинобарин оиладаги тотувлик айна шу масаладан бошланади, десак хато бўлмайди.

¹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. <https://constitution.uz/uz/clause/index#section15>.

² Алоуддин Мансур. Қуръон оятлари маъноси таржимаси. – Тошкент: 2001. - Б. 80.

Шунингдек, болаларнинг ота оналарига ғамхўрликлари борасида ҳам кўплаб масалалар борки, буни ҳам исботини ислом динининг асосий манбаси Қуръонда келтирилган:

وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِندَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أَفْ – “Парвардигорингиз, ёлғиз Унинг Ўзига ибодат қилишларингизни ҳамда ота-онага яхшилик қилишларингизни амр этди. Агар уларнинг (ота-онангизнинг) бирови ёки ҳар иккиси сенинг қўл остингда кексалик ёшига етсалар, уларга қараб «уф» тортма ва уларнинг (сўзларини) қайтарма! Уларга (доимо) яхши сўз айт!” (Исро:23).

Аллоҳ ўз бандаларига Ўзига ибодат қилишни буюрар экан, шу ернинг ўзида ота-онага яхшилик қилишни ҳам фарз қияпти. Бундан ота-онага яхшилик қилишлик қай даражада муҳим эканини англаш мумкин.

Хулоса тарзида айтиш мумкинки, жамиятда оилалар тотувлиги ва равнақи жамият ва давлат тинчлигининг асосий омилидир. Шунга кўра, юртимиз қонунчилиги ҳам миллий ва диний қадриятларимиз ҳам оилани асрашга уни тинчлигини таъминлашга чорлайди.

YUEJI IN CHINESE SOURCES

XITOUY MANBALARIDA YUEJI (YUEZHI-月氏) LAR

Ziyodaxon Faxriddin qizi,

O'zXIA, 1-kurs Tarix yo'nalishi magistranti

Xitoy manbalarida keltirilishicha, Yueji (Yuezhi-月氏)lar miloddan avvalgi 1-mingyillikda mavjud bo'lib, quruq yaylovlarda yashovchi chorvador xalq bo'lganlar. Ularning bir qismi Markaziy Osiyoga ko'chib kelib Kushonlar imperiyasiga asos solgunlariga qadar Xitoyning hozirgi Gansu provinsiyasiga tog'ri keladigan hududlarda yashagan xalq hisoblanadi.

Xitoy manbalarida Yuejilar haqida ma'lumotlar asosan mil. avv. 175-yil, ya'ni ular Hun (Xiongnu- 匈奴)lar tomonidan qaqshatqich zarbaga uchrab ikki qism (大月氏-Da Yuezhi va 小月氏-Xiao Yuezhi)ga bo'linib ketgan davrdan boshlab keng uchraydi. Bu davrda Xitoyda Han (mil. avv. 206-milodiy 220-y.) sulolasi hukmronlik qilar edi. Yuejilar haqidagi ma'lumotlar ham Han sulolasi hukmronlik davri tarixiga oid asarlar, jumladan, "Tarixiy yilnomalar"(史记-Shiji), "Han kitobi"(汉书-Hanshu) va "Kechki Han kitobi" (后汉书-Hou han shu) asarlarida keng uchray boshlaydi. Lekin, ushbu asarlar yuejilar haqida ma'lumot beruvchi ilk manbalar bo'lmay, bundan avval ham ba'zi manbalarda Yuejilar biroz boshqacha nom bilan atalgan holda uchraydi.

Dastlabki shunday manba Guanzi matnlari hisoblanadi. Guanzi (73-, 78-, 80- va 81-boblar) matnida Yúzhī 禺氏 yoki Níúzhī 牛氏 sifatida tanilgan ko'chmanchi chorvadorlar haqida yozib qoldirilgan. Ular Xitoyni javohir toshlar bilan ta'minlab turgan. (Guanzi taxminan mil.avv. 26-yilda qadimiy matnlarga asoslanib yozilgan deb hisoblanadi. Bu qadimiy matnlar tarkibiga mil.avv XI-III asrlarda mavjud bo'lgan Chi davlatiga oid ba'zi

matnlar ham bor¹. Mil.avv. VII asrda yashagan Chi davlati bosh vaziri va faylasufi Guan Jong yozgan deb hisoblanib kelingan. Guanzi matnlariga ko'ra, Yúzhī/Niúzhīlar o'zlariga qo'shni Hunlardan farqli ravishda yon-atrofdagi Xitoy davlatlari bilan ziddiyatga bormaganlar.

Yana bir boshqa manba esa Osmon o'g'li Qirol Mu ertak-dostoni hisoblanadi. Bu asarda ham (mil.avv. IV asr b.) Jou yerlarining shimoli-g'arbida joylashgan Yújī (禺知-Yuzhi) tekisligi haqida qayd etilgan.²

Navbatdagi manba esa "Jouning yo'qolgan kitobi"(Yi zhou shu-逸周书) asari bo'lib, uning 59-bobida (taxminan mil.avv. IV-I aa.) Jou mulkining shimoli-g'arbida yashagan Yújī (禺氏-Yuzhi) xalqi va o'lpon sifatida ot taqdim etilganligi haqida yozib qoldirilgan. Keyinchalik kiritilgan qo'shimcha matnlarda esa Yuèdī (月氏) nomi uchraydi, bu esa keyingi matnlarda uchraydigan Yuèjī (月氏-Yueji) nomining noto'g'ri talaffuz shakli bo'lishi mumkin.

Yuqorida keltirib o'tilgan tarixiy manbalarda ko'rib chiqilganidek, Yuejilar haqida juda qisqa yoki bir necha gapdan iborat ma'lumotlar keltirilgan xolos. Endi quyida keltiriladigan asosan Han sulolasi davri tarixi bilan bog'liq manbalarda esa Yuejilar haqidagi ma'lumotlar nisbatan keng yoritilganligini ko'ramiz. Dastlabki shunday manba Xitoy tarixchisi Sima Chyan(司马迁) tomonidan yaratilgan "Tarixiy yilnomalar"(史记-Shi Ji) asaridir. Bunda mil.avv. II asrda yashagan sayyoh Jang Chyan (张骞-Zhang Qian) ning g'arbiy hududlarga sayohati haqida yozilgan. "Farg'ona (Dayuan-大宛) haqida, shaxsan Jang Chyan ko'zi bilan ko'rgan. Jang Chyan Hanjong shahrilik shaxs bo'lgan"- deb boshlanadi. Aynan shu matn qismlari keyinchalik yozilgan "Han kitobi" (Hanshu)ning 61-bobida ham takrorlanadi. Ushbu ikki matnlarda ham Yueji (月氏-Yueji) iyerogliflari qo'llanilgan. Bu yerda 月-yue-Oy va 氏-ji-urug' ma'nolarini beradi.

Han kitobi, 61-bobida mil.avv. II asr boshlarida Xitoyning shimoli-g'arbidagi yaylovlarni Yuejilarning bosib olayotganini aytish bilan boshlanadi: "Da Yuejilar ko'chmanchi chorvador bo'lganlar. Ular o'z chorvalarini haydab, ko'chib yurib hayot kechirar edilar va Hun (Xiongnu)lar bilan bir xil urf-odatlariga ega edilar. Ularning harbiy kuchlari 100 000 dan oshiq bo'lgan uchun, ular kuchli edilar va Hunlarni juda yomon ko'rganlar. Qadimda, ular Dunhuang va Chilian orasidagi hududlarda yashaganlar."

Da Yuejilarning ko'chishi. Hunlar tomonidan yengilgandan keyin, Yuejilar ikki guruhga bo'linib ketdilar. Kamchilik Yuejilar yoki Kichik Yuejilar (小月氏-Xiao Yueji) "janubiy tog'larga" Tibet Platosining chekkasidagi Chilian tog'lariga Chianglar bilan birgalikda yashash uchun ko'chib ketganlar deb qaraladi.³ Ko'pchilik Yuejilar yoki Katta Yuejilar (大月氏-Da Yuezhī) deb atalgan ikkinchi qism esa, taxminan mil.avv. 163-yilda

¹ Liu Jianguo (2004). Distinguishing and Correcting the pre-Qin Forged Classics. Xi'an: Shaanxi People's Press. ISBN 7-224-05725-8. pp. 115–127

² Thierry, François (2005). "Yuezhi et Kouchans, Pièges et dangers des sources chinoises". In Bopearachchi, Osmund; Boussac, Marie-Françoise (eds.). Afghanistan, Ancien carrefour entre l'est et l'ouest. Turnhout: Brepols. pp. 421–539. ISBN 978-2-503-51681-3.

³ Enoki, K.; Koshelenko, G.A.; Haidary, Z. (1 January 1994). "The Yu'eh-chih and their migrations". In Harmatta, János (ed.). History of Civilizations of Central Asia: The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations, 700 B. C. to A. D. 250 (PDF). Paris: UNESCO. pp. 171–191. ISBN 978-92-3-102846-5. p. 170.

shimoli-g'arbga tomon ko'chishni boshladilar,¹ dastlab Ili vodiysida o'rnashadilar, Tyan-Shan tog'larining shimoli, u yerda ular Sai (Saklar)ni yengadilar: "Janub tomonga katta masofa siljigan Sailarning qiroliga Yuejilar hujum qildilar va Yuejilar keyin ularning yerlarini egalladilar" (Han Kitobi, 61-bob:4). Bu "Osiyoning baland platolarida o'rnashgan odamlarning eng birinchi tarixiy qayd etilgan ko'chishlaridir."²

Jang Chyan "Shiji"ning 123-bobida quyidagicha yozishda davom etadi: "Katta Yuejilar Dayuanning g'arbidan 2,000 yoki 3,000 li [832–1,247 kilometer] masofada, Gui(Amudaryoning) shimolida yashaganlar. Ular janubda Baqtriya bilan, g'arbda Ansi (Parfiya) bilan, shimolda esa Kangju [o'rta Sirdaryo (Jaxartes)dan keying hudud] bilan chegaradosh edilar. Ular ko'chmanchi xalq bo'lib, chorvalarini boqib ko'chib yurardilar, ularning urf-odatlarini Hunlarnikiga o'xshash edi. Ularning 100 yoki 200 ming kamonchi jangchilari bo'lgan.

Xitoy manbalarida Yuejilar haqida navbatdagi ma'lumot miloddan avvalgi 1-asr boshlariga oid Han kitobining 96-bobida (111-yilda yakunlangan) keltirilgan. Bu vaqtda yuejilar beshta yirik qabila yoki sihou (xīhou- 翺侯, "Ittifoqdosh shahzodalar") ga uyushgan holda butun Baqtriyani egallab olgan deb ta'riflanadi.³ Kechki Hanlarning kitobida⁴ "Yuz yildan oshiq vaqt o'tgach, Guishang(Kushon) shahzodasi ChiyuJiyu Chuye (Qiujiu Que-丘就卻, Kudzula Kadfiz) qolgan to'rtta sihouga hujum qildi va ularni yo'q qildi. U o'zini Guishuang (Kushon) deb nomlangan shohlik shohi qilib tayinladi. U Anxi (Parfiya)ga bostirib kirib, Gaofu (高附- Qobul) hududini egalladi, Puda (濮達) va Jibin (罽賓- Kapísa-Gandhara) shohliklarini mag'lub etdi. Qiyujiyu Quye (Kudzula Kadfiz) vafot etganda sakson yoshdan oshgan edi. Uning o'rniga o'g'li Yan Gaojen (閼高珍-Vima Takto yoki Vima Kadfiz) shoh bo'ldi. U Tianzhu (天竺-Shimoliy-G'arbiy Hindiston)ni mag'lub etdi va uni boshqarish uchun general tayinladi. Ma'lum vaqtdan keyin yuejilar nihoyatda boyib ketishdi. Barcha shohliklar o'z podshohlarini Guishuang (Kushon) shoh deb atashadi.

Xulosa qiladigan bo'lsak, Yuejilar haqidagi ma'lumotlar xitoy manbalarida dunyoning boshqa mintaqalari yoki xalqlari manbalariga qaraganda puxtaroq va mukammalroq yozib qoldirilganligini ko'ramiz. Ularni yuqorida ko'rib o'tdik, ya'ni Kushonlar asli kelib chiqishi qadimda Xitoyning hozirgi Gansu provinsiyasi hududida yashagan Yuejilar bo'lsa-da, keyinchalik Markaziy Osiyoga ko'chib o'tib besh yirik shahzoda qo'lida to'plangan hududda Kushon shohligiga birlashdilar. Natijada tarixda ular Kushon shohligi deb atala boshlandi. Xitoyliklar esa ularni tarixan tanigan qo'shni xalqlardan biri sifatida ularning ota-bobolarini bir necha asr ilgari o'zlari nomlaganlaridek Da Yueji nomi bilan atashda davom etdilar.

¹ havannes (1907) "Les pays d'occident d'après le Heou Han chou". T'oung pao, ser.2:8, p. 189, n. 1

² Grousset, Rene (1970). The Empire of the Steppes. Rutgers University Press. pp. 27–28. ISBN 0-8135-1304-9.

³ Narain, A. K. (1990). "Indo-Europeans in Central Asia". In Sinor, Denis (ed.). The Cambridge History of Early Inner Asia. 1. Cambridge University Press. pp. 151–177. doi:10.1017/CHOL9780521243049.007. ISBN 978-1-139-05489-8. p. 158.

⁴

後百餘歲，貴霜翕候丘就卻攻滅四翕候，自立為王，國號貴霜王。侵安息，取高附地。又滅濮達、罽賓，悉有其國。丘就卻年八十餘死，子閼膏珍代為王。復滅天竺，置將一人監領之。月氏自此之後，最為富盛，諸國稱之皆曰貴霜王。漢本其故號，言大月氏云。 Hanshu, 96

NATURE OF NEGOTIATION SALE AND ITS TERMS

MUZORABA SAVDOSI MOHIYATI VA UNING SHARTLARI

*Oysha Rafiqova,
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
1-bosqich magistranti*

Islom dini jamiyatdagi har jabhada o'z normalarini joriy qilar ekan, insonlar ehtiyoji, ularning xususiyatlari va voqelikdagi holatni hisobga olishi hammaga ma'lum. Jamiyatdagi biror soha yo'qki, inson qaysi yo'ldan yurishini shariat belgilab bermagan bo'lsa.

Muomulot(ibodatlardan boshqa masalalar) masalalari jamiyat hayotining asosini tashkil qiladi. Shu sababli fiqhiy kitoblarda eng kata bo'lim muomulot bo'limi hisoblanadi. Shu masalalarning eng katta qismi savdoga bog'liq masalalardir. Bundan tashqari, dunyo rivojlangani sari, globallashuv jarayoni savdoning yangi turlari yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. Shu va boshqa sabablar muomulot masalalarida yangi tadqiqotlarni olib borishga ehtiyoj tug'dirmoqda.

Ushbu hozirgi asrimizda muzoraba savdosiga ehtiyoj juda kuchaymoqda. Muzoraba savdosining asli nima. Uning shartlari va xususiyatlarini o'rganish maqsadga muvofiq.

“Muzoraba” so'zi lug'atda: “Zarbun(ضرب)” o'zagidan olingan bo'lib, asl ma'nosi “urmoq” ni bildiradi. Arab tilida “zarbun” so'ziga ba'zi so'zlarni qo'shish orqali ma'noda o'zgarish yuz beradi. Masalan, “Muzoraba” so'zi “hissa qo'shish, safar qilish” ma'nolarini bildiradi¹.

Istilohda esa:

“Foydada ma'lum bir foydaga sherik bo'lish uchun sarmoya egasi biror shaxsga o'z molini tijorat qilish maqsadida berishi – muzoraba” deyiladi. Muzoraba savdosi Iroqda “muzoraba” deyilsa, Hijozda qiroz deyiladi. Bundan tashqari muzoraba “muomala” deb ham ataladi.

Johiliyat davrida muzoraba savdosidan foydalanilganligi haqida ma'lumotlar kelgan. Misol uchun Abbos ibn Abdulmuttalib mollarini muzorabaga bergani keltirilgan. Xususan, Payg'ambarimiz alayhissalom hadislarida ham muzorabaga savdo qilish yaxshiligi keltirib o'tilgan. Nabiy alayhissalom yigitlik davrlarida Xadicha roziyallohu anhoning mollari bilan Shom shahriga borib, muzoraba qilganlarini risolat kelgandan keyin xabar berganlar².

Sahobalar muzoraba bilan shug'ullanishar, ulardan birortasi bu ishga qarshi chiqishmas edi. Turli asrlarda muzorabaning joizligiga butun ummat ijmo qilgan.

Qur'oni karim oyatlarida muzorabaga dalolat qiluvchi oyatlar bir qancha bo'lib, ulardan ba'zilarini ko'rib o'tsak:

¹ Bekkin R.I. Islom iqtisodiy modeli va zamon [Matn] / R.I.Bekkin. – Toshkent:«O'zbekiston» NMIU, 2019. – 390 b.

² Sudin Xorun. Islomiy moliyalar va bank tizimi. Falsafasi, tamoyillari va amaliyoti. – Toshkent:«O'zbekiston» NMIU, 2014. – 494 b.

﴿ءَاخِرُونَ يَصْرُبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ ۖ﴾ (۲۰)

”...va boshqalari yer yuzida yurib, Allohning fazlini axtarishini...” (Muzzammil 20-oyat). Ushbu oyat shariatga mos keluvchi ishlarga ijozat hisoblanadi. Muzoraba ham shu fazlni ichiga kiradi.

﴿لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِّن رَّبِّكُمْ﴾ (۱۹۸)

“Sizga o'z Robbingizdan fazl istashingizda gunoh yo'qdir”. Bu yerda ham shu ma'no tushuniladi¹.

Hadislarda ham muzorabaga misollar kelgan. Masalan:

Ibn Abbos roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi:

“**Abbos ibn Abdulmuttolib mollarini muzorabaga bersa, muzoribga u bilan dengizga, vodiya tushmaslikni va unga tirik jigar egasi bo'lgan dobbani sotib olmaslikni shart qilar edilar. Agar ulardan birortasiga ushbu ishlarga qo'l ursa (va mol halok bo'lsa), to'lashlikni shart qilardi. U zotning ushbu shartlari Rasululloh alayhissalomga aytili. Bas, u zot ijozat berdilar**”. (Bayhaqiy rivoyati).

Suhayb roziyallohu anhudan rivoyat qilinadi:

“**Rasululloh sollallohu alayhi vasallam dedilar: “Uchta narsada Baraka bor: 1 Nasiyaga savdo qilishda; 2 muqoraza(muzoraba) da, 3 sotishga emas uyda iste'mol qilish uchun arpa va bug'doyni aralashtirishda**”.

Endi muzorabaning turlariga kelsak, muzorabaning ikki turi mavjud:

1. **Mutlaq**. Bunda sarmoyador pul olgan kishining faoliyatiga aralashmaydi. Balki, to'laligicha undan foydalanishga qo'yib beradi

2. **Muqayyad**. Sarmoyador bir qancha talablar qo'yish huquqiga ega bo'ladi. Masalan, faqat olma sotasan, yoki faqat shu hududda savdo qilasan deb ma'lum shartlar qo'yishi mumkin.

Muzorabaning rukni esa **ijob** (taklif berish) va **qabul** (rozilik bildirish) bo'lib, bunda birinchi tarafdin shu ishni taklif qilish va ikkinchi tarafdin rozilik berish bilan amalga oshadi.

Muzorabaning shartlarining ba'zilar ikkala tomonga ham tegishli bo'ladi, ba'zilar faqat sarmoyaga, boshqalari esa chiqqan foydaga tegishli bo'ladi. Sarmoya egasi (**Robbul mol**) bir kishi yoki bir necha kishi bo'lishi mumkin. Sarmoyadan foydalanuvchi (**muzorib**) ham bir yoki bir necha kishi bo'lishi mumkin². Muzorabaning shartlari:

1. Tomonlar vakil bo'lishga va vakil qilishga layoqatli bo'lishi kerak. (Musulmon va boshqa din vakillari muzoraba qilishi mumkin)

2. Muzorabaga tikilgan mablag'(ro'sul mol) tilla, kumush yoki iste'moldagi qog'oz pul bo'lishi kerak, (ko'chmas mulk muzorabaga qo'yilmaydi).

3. Sarmoya miqdorining tayin bo'lishi.

4. Sarmoya naqd bo'lishi (qarz bo'lmaydi).

5. Sarmoyador sarmoyani muzoribning qo'lga topshirishi kerak

6. Foydada tomonlar nisbatlarga ko'ra sherik bo'lishlari kerak (sarmoyadan ma'lum bir qismi oylik qilinsa, muzoraba fosid bo'ladi).

¹ Baydaulet Ye.A. Islomiy moliya asoslari. – T.: “O'zbekiston” NMIU, 2019. – 428 b.

² Abdul Azim Islahi. History of Islamic Economic Thought Contributions of Muslim Scholars to Economic Thought and Analysis // Edward Elgar Cheltenham, UK, 2014. – 125 p.

7. Foyda nisbatlarga ko'ra taqsimlanib, tomonlardan birortasiga ma'lum bir summa tayin qilinmasligi kerak.

Muzorabaning shar'iy hukmlari quyidagilar:

9. Sheriklik muzoraba joizdir. Bunda muzorib o'zining xos mollarini muzorabaga qo'shib yuboradi. Natijada u sarmoyada ham sherikka aylanadi.

10. Muzoriblar bir nechta bo'lishi mumkin. Bunda foyda ularning tajribasi va amaliga qarab teng yoki har xil taqsimlanadi.

11. Sarmoyador ma'lum qaydlarni belgilashi mumkin.

12. Muzorib tijorat urfiga ko'ra ijara yollashi yoki o'ziga xodim yollashi ham mumkin.

13. Muzorib sarmoyani biror kishi huzurida omonatga qo'yishi yoki o'zi bilan safarga olib chiqishi ham mumkin.

14. Sarmoya omonat hisoblanadi. Agar mol uning haddidan oshishi yoki beparvoligi bo'lmasdan, boshqa sabab bilan talofatga uchrasa, molni to'lab bermaydi.

15. Muzorib muzoraba molidan biror narsani qarz yoki ehson qilishga haqqi yo'q. Agar sarmoyador ruxsat bersa joiz.

16. Muzorib muzoraba molidan "ibzo" qilishi mumkin. Ibzo – biror kishiga qaysidir shahardan Tovar sotib olishi uchun mol berishdir. Shunda muzorib ishi uchun evaz olmaydi.

17. Muzorib faqatgina sarmoyadorning ruxsati bilan foyda (rihb)dan ulushini olishi mumkin. Sarmoya to'ldirilmaguncha foydadan ololmaydi.

18. Agar muzorabadagi savdo zararga yuz tutsa, uchinchi tomondan zarar qoplanishi mumkin. Bunda faqat ro'sul mol to'lab beriladi. Foyda emas.

19. Sarmoyadorga tayinlangan foydada ulush sarmoyaning ko'payishi bilan o'zgarishi mumkin¹.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlardan ma'lum bo'ladiki, muzoraba savdosi o'ta aniq shartlar ustiga bino qilingan savdo turi bo'lib, ushbu savdo to'la islom qonunchiligiga asoslangandir. Bundan maqsad esa savdolashayotgan ikki tomonning manfaatlari poymol bo'lmasligidir va harom yo'l bilan mol to'plamaslikni joriy qilishdir.

¹ Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Hadis va hayot. Savdo, ziroat va vaqf. – Toshkent: Sharq nashriyoti, 2008.

ORGANIZATION OF TURKIC STATES: HISTORY OF ITS FORMATION AND DEVELOPMENT

ОРГАНИЗАЦИЯ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ: ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ

*Нигора Зайнитдиновна Сайдалиева,
к. ф. н., доцент кафедры «Философия и культура Востока»
Ташкентского государственного университета востоковедения
Забихулло Шавкатович Абдурауфов,
студент 4 курса ТГУВ*

После окончания Второй мировой войны, возник острый вопрос о безопасности и сохранение мира на Земле, именно с этой целью была создана Организация Объединённых Наций. Статья 52 устава ООН посвящена различным международным, региональным союзам и организациям, целью которого в-первую очередь стоит задача сохранения мира и безопасности на Земле.

Необходимо отметить, что в настоящее время в мире существует свыше 100 международных, региональных организации и союзов, которые различаются политическими (СНГ, ШОС, АСЕАН, Организация Африканского единства, Организация Американских государств), военными (НАТО, ОДКБ, АНЗЮС), экономическими (Азиатско-Тихоокеанское экономический союз, Евразийский экономический союз и др.), культурно-гуманитарными (ЮНЕСКО, ВОИС, АИЕСКО), отраслевыми (ФИАТА, ИАТА, ЮНЕСЕФ).

Организация Тюркских государств была создана с целью укрепление дружеских контактов и углубления сотрудничества между тюркоязычными странами, у которых общая история, язык, культура и традиция, основной целью которой в конечном счёте является сохранение мира и безопасности.

По демографическому и экономическому потенциалу Тюркская организация вполне способна конкурировать с Евразийским экономическим союзом. Его территория составляет около 4,5 млн. квадратных километров, совокупное население – около 150 млн. человек, а ВВП – 1,5 трлн. долл., что соответствует 13-му месту в мире. Страны организации располагают выгодным географическим положением – через их территорию проходит торговый маршрут между Европой и Китаем, ежедневный объем перевозок по которому составляет 1 млрд. долл.¹.

Первая встреча тюркоязычных государств прошла в 1992 году по инициативе Республики Турции, в начале эти встречи назывались Саммит тюркоязычных стран, но на тот период сотрудничество не вызвала интерес у многих тюркоязычных государств.

С 2009 года Саммит тюркоязычных государств был переименован на Союз Сотрудничества тюркоязычных стран, это решение было принято в городе Нахичевань президентами 4 тюркоязычных стран, Азербайджаном, Казахстаном,

¹ Шустов А. Турция активизирует тюркский фактор в Центральной Азии. <https://www.ritm Eurasia.org>. (Дата обращения 27.11.2019).

Кыргызстаном и Турцией. Итогом саммита стало подписание Нахичеванского соглашения. На этом саммите руководители стран предложили создание Парламентской Ассамблеи Тюркоязычных стран, фонда ТЮРКСОЙ, Тюркской Академии, таким образом были созданы институциональные структуры союза.

Хочется подчеркнуть, что тюркский союз включал пять органов: Совет глав государств, Совет министров иностранных дел, Совет старейшин, Совет заслуженных деятелей внешнеполитических ведомств и Постоянный секретариат. Штаб-квартирой Тюркского совета был выбран город Стамбул.

С 2021 года этот союз стал называться Организацией Тюркских государств, такое решение было принято на острове Свободы близ Стамбула 11 ноября 2021 г. на 8 саммите Совета Сотрудничества тюркоязычных государств.

На саммите обсуждались вопросы зеленой экономики, логистики, транспорта, образовании, науки, туризма и др. По итогам саммита была подписана Стамбульская декларация, которая состоит из 130 пунктов¹.

На Саммите 2021 году была принята программа «Видение тюркского мира – 2040» инициированным Первым Президентом Казахстана Н.А. Назарбаевым в 2019 г., – это стратегический документ направленный углублению сотрудничества между тюркскими странами на ближайшее два десятилетие в приоритетных направлениях сотрудничества, а именно в сферах безопасности, таможни и транспорта, энергетики, сотрудничества в космосе, туризма, информационно-коммуникационных технологий, здравоохранении, сельского хозяйства, окружающей среды, образования и науки, молодежи и спорта, культуры, работы с диаспорами.

В «Тюркском видении 2040» нет идеологических целей, притеснение участников и не участников этой организации, а наоборот эта доктрина призывает к развитию демократических ценностей, возвышению человеческого достоинства, динамичному привлечению женщин и молодежи к общественной-политической жизни.

Нужно отметить, что этот документ призывает к сотрудничеству такие видные международные и региональные организации как Организация исламского сотрудничества (ОИС), Организация безопасности и сотрудничества в Европе (ОБСЕ), Организация Черноморского экономического сотрудничества (ОЧЭС), Организация экономического сотрудничества (ОЭС) и Вышеградскую группу. Но главным партнёром организации в «Тюркском видении 2040» указан Европейский Союз.

На саммите была подписана, Стамбульская декларация, в которой также предписывается подготовка «Стратегической дорожной карты Организации тюркских государств на 2022-2026 годы» для реализации программы «Видение тюркского мира – 2040».

В «Видении тюркского мира 2040» говорится о либерализации транспортного сектора государств-членов². А именно снятие барьеров останавливающий или уменьшающий перевозки товаров через Транскаспийскому международному коридору Восток-Запад. Для улучшения транспортной инфраструктуры надо

¹ Амреев Б. Все тюркские страны впервые объединились в рамках одной организации. 2.12.2021. <https://kabar.kg>.

² «Turkic World Vision – 2040» Стамбул, Турция 11.11.2021. <https://www.turkkon.org/en>.

развивать и морские, сухие порты, логистические центры. Для этого в организации создан механизм «Порты побратимы». В 2021 году, одновременно с турецким портом «Мерсин», три узбекских логистических центра – «Universal Logistics Services» в Ташкенте, «Ахтаци» в Андижане и «Термез карго центр» в Сурхандарье присоединились к данному процессу.

На саммите отметили, что до 1 сентября 2022 года необходимо завершить создание Тюркского инвестиционного фонда основанного на идеях равного участия и равного голосования.

Как подчеркнул президент Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёев «Только в 2020 году общий объем импорта наших стран составил 420 миллиардов долларов, в то время как объемы взаимного импорта между государствами-членами – 21 миллиардов долларов»¹, поэтому надо замещать импортируемые продукты из третьих стран на товары государств-участниц организации.

На саммите обсуждались вопросы развития туризма, Президент Узбекистана Ш.М. Мирзиёев предложил реализацию проекта «Табаррук зиярат». На саммите город Коканд впервые был объявлен: «Туристической столицей тюркского мира», в течение 2022 года были проведены ряд мероприятий в городе Коканд для продвижения туристического потенциала и бренда этого города.

11 июня 2022 года в Коканде прошла международная конференция на тему «Роль Кокандского ханства в развитии государственности и культурного наследия тюркских народов». На конференции приняли участие представители Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана, Турции, Узбекистана, Туркмении, Венгрии, около 20 докладчиков из зарубежных стран, а также более 50 представителей международных организации и экспертных сообществ².

Хочется подчеркнуть, что 40% населения государств-членов Организации Тюркских государств составляет молодёжь³. Для того, чтобы они нашли свой путь в этой жизни, для реализации своих возможностей и потенциалов, Организация Тюркских государств создает все условия для развития молодёжи.

В Бухаре 3-4 июня 2022 года состоялся IV Форум молодых лидеров ОТГ, в рамках которого городу присвоен статус «Первой столицы молодежных инициатив тюркского мира».

Форум прошел в рамках объявленного 2022 года «Годом поддержки молодежных инициатив» в тюркском мире, предложенного президентом Узбекистана Мирзиёевым Ш.М. 12 ноября 2021 г. в ходе 8-го саммита ОТГ в Стамбуле.

В этом форуме приняли участие более 200 молодёжи из государств членов и наблюдателей ОТГ, ответственные за молодежную политику должностные лица государственных учреждений, министерств и ведомств.

И в конце можно сделать следующие выводы по истории развития данной организации:

¹ Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на саммите Совета сотрудничества тюркоязычных государств (13.11.2021) <https://president.uz/ru>.

² Коканд напомнил о своей роли в истории государственности и туристической значимости в тюркском мире. <https://nuz.uz>. 11.06.2022

³ Выступление Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева на саммите Совета сотрудничества тюркоязычных государств (13.11.2021) <https://president.uz/ru>.

В начале Саммит тюркоязычных стран не выдвигал инициативы по важным жизненным сферам экономики, логистики, политики и др. а ограничивалась только культурной сферой, из-за этого некоторые тюркоязычные страны относились к этому союзу индифферентно.

Но с 2009 г. этот союз постепенно обрел свою актуальность и востребованность, так как:

Изменился формат и название группы, с 2009 г. он назывался Союз Сотрудничества тюркоязычных стран, а также были созданы важные институциональные структуры союза.

Увеличились участники и наблюдатели союза, Узбекистан вступил в союз как участник в 2019 г., Венгрия вступила в качестве наблюдателя с 2019 г. и Туркменистан как наблюдатель с 2021 г.

С 2021 г. повысился статус союза и изменился название на Организацию Тюркских государств, на первом саммите в Стамбуле были выдвинуты важные инициативы и предложения по дальнейшему развитию этой организации.

На данном саммите, была подписана доктрина «Видении тюркского мира 2040», в котором уделяется особое место развитию таких сфер как, политика, безопасность, экономика, энергетика, информационно-коммуникационная, транспортно-логистическая сфера, сотрудничества в области космоса, науки, образования, культуры, здравоохранения, окружающей среды и др. Для осуществления этих планов был принят документ «Организация Стратегической дорожной карты Тюркских государств на 2022-2026 гг.».

Хочется отметить, что с вступлением в союз Республики Узбекистан в 2019 году, Президент Ш.М. Мирзиёев предложил важные инициативы для развития данного союза, например создание при Тюркском совете Форума молодых предпринимателей, реализацию крупных транспортно-коммуникационных проектов, замещение импортируемых товаров из третьих стран на товары производимых в государствах-членов и наблюдателей ОТГ, издать серию книг «Сокровищница тюркской литературы в 100 томах».

Организация Тюркских государств показала свою важность и жизнеспособность как среди тюркских государств, так и в международной системе. Уже 15 стран Азии, Европы и Латинской Америке выразили желание стать наблюдателями, что говорит о значимости данной организации, и заинтересованности зарубежных стран.

İSLAMİ DÖNEM YÖNETİM SİSTEMİNİN BİRİNCİ RÖNESANS'A ETKİSİ

*Ziyodulla Zinatullayev,
İslom tarixi va manbashunosligi–IRCICA
kafedrası katta o'qituvchisi, PhD*

Avrupa ülkelerinde hızlı bir kültürel gelişmeye yol açan 15-17. yüzyıllar - Batı edebiyatında Rönesans olarak bilinir. Ama, Orta Asya'da Avrupa'dan çok daha önce, 9-12. yüzyıllarda bir kültürel yükselişin meydana geldiği tarihi bir gerçektir. Amerikalı

araştırmacı Franz Rosenthal'ın "Bilim töreni" olarak tanımladığı Doğu'daki Büyük Rönesans, Avrupa Rönesansı'nın ortaya çıkışına büyük etki verdi.

9-12. yüzyıllarda Orta Asya'da meydana gelen rönesans, sadece bölgeyi dünyaya tanıtmakla kalmadı, aynı zamanda insan uygarlığına eşsiz bir katkı sağladı. Bu büyük başarılar kendiliğinden olmadı. İslami aydınlanma ve adalet temelinde oluşan hükümet sistemi, bilim ve aydınlanmanın gelişmesini toplumun refahı için önemli bir faktör olarak gören salih yöneticilerin siyaseti ve derinlemesine incelemeye hevesli bir insan topluluğunun ortaya çıkması din yoluyla bilim temel nedeni olarak meydana geldi.

Bahsedilen etkenlerden hariç, ortaçağ Müslüman dünyasında bilimin gelişimi başka nedenlerle de açıklanacak. Her şeyden önce, İslam'ın kutsal kitabı olan ve yerel halkların inancı - Kur'an-ı Kerim'in ilk nazil olan ayeti "Oku!" davetyile başladığı için hadislerin yanı sıra dehaların gelişmesi imkanı çok yüksekti.

Orta Asya'ya İslam'ın girmesiyle dinî eğitim ve onunla ilgili bilimler gelişmiştir. Maneviyat çoğaldı, bilime ilgi arttı, mantıksal bilginin rolü çoğaldı. Anlatı ve zihinsel bilimler uyumlu bir şekilde gelişti. Müslüman dünyasında özel bir prestije sahip bir öğrenim yeri olarak büyük bir ün kazanan Mavarennahr'da Arap alfabesine dayanan okullar ve medreseler ortaya çıktı. Narshahi'ye göre 937 yılında çıkan bir yangında zarar gören Farcak, Orta Asya'daki ilk medreselerden biriydi.

İslam'ın ilk döneminde bilimsel tartışmalar camilerde yapılmışsa, daha sonra medreselerde devam etmiş ve eğitim sürecinin ayrılmaz bir parçası haline dönmüş. Araştırmacı Kamilhan Kattaev'e göre Semerkant'taki Rabat-i Gaziyan medresesi, Farcak'tan daha eski sayılıyor ve o yerde İmam Moturidî, Muhammed ibn Fazl Balkhi (milattan önceki 931), Hekim Semerkandî gibi uzmanların eğitim görmüş. Ama Ebu Hafs Kabir Buhari'nin (768-832) de Buhara'da bir medrese kurarak ilmî ve dinî ilmin gelişmesine büyük katkısı olduğu haberini dikkate alırsak, onun medresesi gösterilmiş medreselerden daha eski olduğu bilinmektedir. Medreselerin ders programlarının genel yönleri 10-12. yüzyıllarda geliştirilmiş ve daha sonra mükemmelleştirilmiştir.

Medreseler bir eğitim kurumu olarak, kamu yönetimine din görevlisi, uzman ve bilim adamı yetiştiren yüksek öğretim kurumlarına dönüşmüştür. Esasen hanların, memurların, zenginlerin ve aydınların girişimi ve pahasına inşa edilip, genellikle onların, bazen de medresenin bulunduğu mahallenin adını almıştır. Medreselerin sadece özel mülkiyet pahasına inşa edilmesi gerekirdi. Bu tür yapıların devlet mülkiyeti pahasına hanlar ve emirler ve büyük yetkililer adına inşa edilmesi şeriata aykırı kabul edildi.

Müslüman Doğu'su yöneticilerinin çoğu, özellikle Arap Halifeliği ve diğer Müslüman ülkelerin kralları bilimin gelişmesini desteklediler. Medreseler ile ilim ve eğitim müesseseleri için büyük ödenekler ayrılmış. Onların devamlı işletilmesi için büyük alanlar vakfedilmiştir. Dini figürler siyasi yönetime karışmadan toplumun kalkınmasına hizmet ettiler. Bunun için sadece sözlü ilimlerin değil, zihinsel ilimlerin de gelişmesine önem verilir.

Samaniler devletinin topraklarının en genişleme dönemi, İsmail Samani'nin krallığı çağı olmuşsa, Nasr II. ibn Ahmet (914-943) dönemi ülkenin en müreffeh dönemi oldu. Samani emirleri ve memurların bilim ve kurguyu himaye etmesi bunda önemli bir rol oynadı. Rudaki, Nasr II.'nin sarayında yaratıcılıkla meşguldü. Movarounnahr'ın birkaç bilim adamı tarafından Kur'an-ı Kerim'in tefsir çevirisi gerçekleştirildi.

Taberî'nin meşhur eseri "Tarihi ar-rusul vel-muluk vel-hulefe" Abdülmelik I. (954-961) ve Mansur I.'in (961-976) bakanı Ebu Ali Muhammed Balami tarafından 974 yılında farsçaya çevrilmiştir. Ebu Ali ibn Sina'nın biyografisi, Samaniler döneminde hükümdarların bilime gösterdiği ayrıca saygının canlı örneklerinden biridir. İbn Sina 997'de 17 yaşındayken, Emir Nuh II ibn Mansur'u (976-997) ağır bir hastalıktan kurtardığı için Samaniler kütüphanesinde bilimle meşgul olabildi.

Samaniler kütüphanesi, o zamanlar Orta va Yakın Doğu'nun en büyük ve en zengin kütüphanelerinden biriydi. İbn Sina, Harezm'e gelmesine kadar yaklaşık 10 yıl bu kütüphaneyi kullanmıştır.

Karahanlılar dönemi, Türk-İslam kültürü, sanatı, edebiyatı ve maneviyatı tarihinde bir gelişme dönemi olmuştur. İslam Türk sanatının ilk mimari eserleri, İslam çağında Türk edebiyatının ilk büyük eserleri Karahanlılar döneminde yazılmıştır. Bunlar arasında Yusuf Has Hacib'in tam aynı dönemde yazdığı "Kutadgu Bilik"i, Mahmud Kaşgarlı'nın "Divanu Lugâti't-Türk" adlı eseri Türk İslam edebiyatının nadir eserleri olarak eklenebilir. Hoca Ahmet Yesevi de Karahanlılar döneminde yaşamış ve çalışmıştır. Daha sonra "Hibatu-l-haqaqi" ve "Türkçe Tefsir" gibi eserleri yazılmıştır. Kur'an-ı Kerim'in anlamının Türkçe tercümesi de ilk kez Karahanlılar döneminde yapılmıştır.

Karahanlı hükümdarlarından İbrahim ibn Nasr (1040-1070), 1066 yılında Semerkant'taki bir hastaneye kendisinin iki kervansaraydan elde edilen geliri, üç otel, bir kervansaray, bir erkek hamamı, bir çok tarla ve bağlardan elde edilen geliri bağışladı.

Orta Asya'da 9-12. yüzyıllarda İslami geleneklere dayalı yönetim sisteminin etkisiyle devletin vakıf malı olarak tahsis ettiği araziler üzerine liyakat amacıyla camiler, medreseler, hastaneler, kütüphaneler ve ilim merkezleri inşa edilmiştir. Şeriatın gereklerine göre, sadece yerel yöneticiler, memurlar ve memurların parasına ve bu tür işler için devlet hazinesinden herhangi bir para tahsis edilmediği gerçeğine dayanılarak inşa edildi.

Sonuç olarak, 9-12. yüzyıllarda Maveraünnehir'de meydana gelen Birinci Rönesans'ın, diğer faktörlerle beraber, Merkezi Asya bağımsız Müslüman hanedanların kralları tarafından yaratılan uygun koşullar ve adil yönetimin sonucu olduğu söylenebilir. Ne yazık ki, Moğolların işgali ülkede yaklaşık dört asırdır kesintisiz devam etmesi bilimsel ve kültürel ilerlemeyi durdurmuştur. Ülkemizde sonraki milli Rönesans'ın, bir asırdan sonra, Emir Timur ve Timurlular döneminde, yani 14.-15. yüzyıllarda gerçekleşti.

МАЛАЙЗИЯДА ДИН ВА ДАВЛАТНИНГ ЎЗARO МУНОСАБАТИ

Дилафруз Махмуджановна Турдиева,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси «Динишунослик ва жаҳон динларини қиёсий ўрганиш UNESCO» кафедраси катта ўқитувчиси

2021 йилдаги аҳолини рўйхатга олиш маълумотларига кўра, Малайзия аҳолисининг 63,7% мусулмонлар; 17,7% буддизм; 9,4% христианлик; 6,0% - хиндуийлик; 3,2% конфуцийлик, даосизм ёки бошқа анъанавий хитой фалсафа ва динлари; анимистлар, сикхлар, Иегова гувоҳлари, Исо Масихнинг сўнгги кун авлиёлари черкови (Исо Масих черкови) ва баҳойлар ташкил этади. Мусулмонлар суннийлик йўналишининг шофеъий мазҳабида ҳисобланади. Қишлоқ жойлари,

айникса ярим оролнинг шарқий қирғоғида, мусулмонлар, Борнео оролидаги Сабах ва Саравак штатларида эса христианликка эътиқод қилувчи аҳолининг учдан икки қисми истиқомат қилади. Этник хитойлик малайзияликлар асосан буддавийлар ва улар ғарбий қирғоқ штатлари, айникса Кедах, Пенанг, Перак, Селангор, Мелакка ва Жохорда истиқомат қиладилар. Кедах ва Келантаннинг шимолий қисмларида озчиликни ташкил этувчи Таиланд Буддавийлари жамоаси мавжуд¹.

Шу билан бирга Малайзиядаги исломдан кейин турган динларларга ҳам катта эътибор кўрсатилиб, улар ҳуқуқлари сақлансин деб анчагина ишлар амалга оширилмоқда. Мисол учун, бошқа динлар вакиллариининг мамлакатга ташрифлари уюштирилади. Шунингдек, 2003 йилда Смоленск ва Калининград митрополити Кирилл Малайзияга ташриф буюрган. 2007 йилдан эса Сингапурдаги Рус православ черковининг Биби Марям черкови руҳонийлари Малайзияга мунтазам ташриф буюрашади. Бундан ташқари Малайзия ҳукумати 2012 йилдаги ташкил этилган Куала-Лумпурдаги Ҳалқаро православ жамиятини Рус православ черковига қабул қилишига тўсқинлик қилмаган. Яна шуни кўрсатиш мумкинки Куала-Лумпур ва Малайзиянинг бошқа шаҳарларидаги хизматлардан ташқари, православ руҳонийлари 1914 йил октябрь ойида немис торпедоси ҳужуми натижасида вафот этган “Жемчуг” крейсериининг рус денгизчилари учун мунтазам равишда хотира маросимларини ҳам ўтказадилар.

Бундан ташқари Малайзияда Маланкар черковининг Малабар епархиясига қарашли 6 та Сурия православ черкови ҳам мавжуд. Диндорларнинг аксарияти Жанубий Ҳиндистон чиққанлар ва уларнинг авлодларидандир. Шунингдек, 2008 йилда Малаккада Сидней ва унинг атрофидаги епархия таркибига кирувчи Биби Марям ва Авлиё Марк черкови ҳузурида Копт черкови бўлими ташкил этилган.

Малайзияда 3 та католик архиепископ-метрополияси мавжуд бўлиб, уларнинг қошида 6 та суффраган епископлиги – Куала-Лумпур (Мелакка-Жохор ва Пенанг епископлари), Кучинг (Мири ва Сибу епископликлари) ва Кота-Кинабалу (Кенингау ва Сандакан епископлари) архиепископлиги мавжуд. 2013 йил маълумотларига кўра, черковларда 263 нафар руҳоний хизмат қилади. Рим Папаси хизмати билан дипломатик алоқалар 2011 йилда Малайзия Бош вазири Н.Разак, Куала-Лумпур архиепископи Пакиами ва Рим папаси Бенедикт XVI ўртасидаги учрашувдан сўнг ўрнатилган.

Малайзияда Англикан черкови² 1809 йилдан бери фаолият юритиб, 3 та епархияни ташкил этади – Ғарбий Малайзия (105 та жамоа, 60 та пастор, 23,6 минг киши), Кучинг (27 та жамоа, 73 та пастор, 107,8 минг киши) ва Сабах (191 та жамоа, 73 та пастор, 40,2 минг киши). Улар Англикан бирлигининг аъзоси бўлган Жануби-Шарқий Осиё черковининг юрисдикцияси остида ҳисобланади.

Лютеранлик 4 та конфессия билан ифодаланади: Тамил Евангель-лютеран черкови тармоғи ҳисобланган Малайзиядаги Евангель-лютеран черкови (24 жамоа, 21 руҳоний, 3 мингга яқин киши, асосан Тамил; 1907 йилдан буён фаолият юритади); Малайзия лютеран черкови (57 жамоат, 47 пастор, 6870 киши, асосан, хакка хитойлари; 1949 йилдан буён фаолият юритади); Базел христиан черкови (112 жамоа,

¹ <https://www.pewresearch.org/religion/2012/12/18/global-religious-landscape-exec/>

² Малайзия черковлар кенгаши ташкилотининг 2015 йил декабрь ойи ҳолатига кўра.

110 пастор, 45 000 киши, асосан ҳакка хитойлари; 1815 йилда Сабахдаги Базел миссионерлик жамияти томонидан асос солинган); Сабахдаги протестант черкови (302 жамоа, 144 пастор, 30 минг киши, асосан Сабах маҳаллий халқлари вакиллари; 1952 йилдан фаолият юритади).

Кальвинизм Малайзияда Пресвитериан черкови орқали фаолият юритади (125 жамоа, 127 пастор, 10,5 минг киши; 1974 йилда Малайзия ва Сингапур Пресвитериан черковининг филиали сифатида ташкил этилган). Шу билан бирга Методистлар черкови ҳамда Борнео конфессиялараро Евангел черковлари ҳам (турли маълумотларга кўра, 500 ва 300 минг нафар аъзоси бор) Малайзияда энг йирик христиан ташкилотларидан бирлари ҳисобланади.

Мамлакатда фаолияти икки ва уч маротаба инқирозга юз тутган Тўлиқ Евангел христианлари черкови Малайзия Худоси Ассамблеяси (1928 йилдан буён фаолият юритади ва тахминан 230 та жамоа, 30 000 нафар аъзоси бор) ва Тўлиқ Евангел черковлари (15 та жамоа, 2000 нафар аъзоси мавжуд) ҳам фаолият юритади. Тўлиқ Евангел христианлари черкови таркибига, шунингдек, Исонинг ҳақиқий черкови (1927 йилдан буён фаолият юритади, асосан хитойликлардан иборат 50 жамоа, 15 минг аъзоси мавжуд) ва Малайзия Тўлиқ Евангел христианлари черкови киради.

Баптистлар 1953 йилда тузилган ва 1957 йилдан бери Бутунжаҳон Баптистлар иттифоқига киритилган Малайзия баптистлар конвенциясида (179 жамоа, 24,6 минг киши, асосан хитойлик; 2013) бирлашган. Бундан ташқари, ислоҳотчи (кальвинист) баптистларнинг кичик ташкилоти мавжуд.

Малайзияда 1911 йилдан бери фаолият юритаётган Еттинчи кун адвентистлари ҳозирда 3 та миссия билан ифодаланади: ярим орол Малайзия (29 та черков, 5340 киши), Саравак (шунингдек, Бруней, 98 та черков, 20 961 киши) ва Сабах (140 та черков, 30 555 киши). Улар Жанубий Осиё-Тинч океани бўлимининг Жануби-Шарқий Осиёдаги қўшма миссиясининг бир қисми ҳисобланади.

1977 йилдан бери Малайзияда мавжуд бўлган Мормонлар (Исо Масиҳнинг охирги замон авлиёлари черкови) 34 та жамоада 9,7 минг тарафдорга эга. Сўнгги ўн йилликларда уларнинг сони тез суръатлар билан ўсиб бормоқда: агар 1993 йилда мамлакатда атиги 500 га яқин мормонлар бўлган бўлса, 2012 йилда уларнинг сони 7,9 мингга етган.

Малайзия исломдан воз кечишни тақиқлайди ёки қаттиқ чеклайди. Сўнгги 10 йил ичида 100 га яқин фуқаро ислом динидан воз кечиш ва бошқа динларга ўтиш учун ариза топширган, топширилган аризаларнинг барчаси ҳам ҳукумат томонидан ижобий ечим топмаган.

Христиан конфессияларининг фаолияти махсус ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солинади, масалан, 1955 йилдаги Методистлар черкови тўғрисидаги қонун, 1971 йилдаги Ғарбий Малайзия епархияси синоди тўғрисидаги қонун ва бошқалар. Парламент, шунингдек, католик епископларини тайинлашда махсус актлар қабул қилади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Малайзия каби кўпмиллатли федерация шаклидаги республикада Виждон экинлиги Малайзия ҳукумати томонидан таъминланиши кафолатланади. Шунингдек, ислом дини норасмий шаклда асосий дин ёки “Федерация дини” деб таъкидланади. Шу билан бирга, Нью эйдж ва атеистик

республика каби ташкилотлар доимий назорат ва босим остида фаолият юритишмоқда.

Хукумат томонидан миссионерлик фаолиятига чек қўйилади, айниқса ҳитой ва хинд жамоалари томонидан олиб бориладиган тарғиботларга қарши чиқади. Конституцияда эса мусулмонларнинг номусулмон гуруҳлар ўртасида тарғиботга тўсқинлик қилинмайди.

MARKAZIY OSIYODA TASAVVUF TA'LIMOTINING VUJUDGA KELISHI VA TARQALISHI: XOJA ABDUXOLIQ G'JDUVONIY

*Avazbek Qudratilla o'g'li Anvarjonov,
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi 1-kurs magistranti*

VII asrda Arabiston yarimorolida vujudga kelib, tez orada Osiyo, Afrika va Yevropaning ko'plab o'lkalariga yoyilgan islom dini ushbu mintaqalar xalqlariga nafaqat yangi e'tiqod shakli, balki yangicha turmush tarzi, yangicha ijtimoiy va insoniy munosabatlar bilan birgalikda o'ziga xos axloq va xatti-harakat mezonlariga ega bo'lgan yangicha insoniylik namunalarini ham taqdim etdi. Islom ta'limoti doirasida shakllangan shunday insoniylik namunalaridan biri, bir tomondan, o'zligini moddiy dunyo ne'matlari, lazzatlari va hoyu havaslaridan ustun qo'yish, ikkinchidan, o'z «men»ini barcha narsadan past tutish va oxir-oqibat yo'qotishga urinish so'fiylikdir. Keyinchalik birmuncha falsafiyashtirilgan tarzda «komil inson» shaklida tizimlashtirilgan ushbu namuna islom diniga e'tiqod qiluvchi kishilar jamiyati uchun ideal shaxs maqomini egalladi¹. Chunki banda (qul) maqomidagi insonga o'z yaratguvchisi va egasi Allohga bandalikni (qullikni) ado etish, ya'ni unga xizmat (ibodat) qilish orqali bu dunyo va u dunyo saodatiga erishishni targ'ib qiladigan, shu tariqa go'zal axloq va ezgu fazilatlarga ega bo'lgan, halol mehnat orqali tirikchilik qiluvchi kishilarni tarbiyalaydigan islomda bandaning Allohga bo'lgan muhabbati barcha inson uchun o'rnak bo'lishi tabiiy edi. Darvoqe, islomda so'fiy deb Allohdan boshqa barcha narsalardan ko'ngil uzib, faqatgina Unga ko'ngil bog'lagan. Uni sevgan va muayyan bosqichlarni – maqomlarni bosib o'tib, pirovardida ruhan Haqqa yetishish va U bilan qo'shib ketishni, bu yo'lda barcha yomon va noma'qul xususiyatlardan poklanib, axloqiy va ma'naviy yetuklikka ega bo'lgan insonga aylanishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan kishiga aytiladi².

So'fiylar tasavvufning islom shariatiga asoslanganligiga urg'u berib, so'fiylik yo'lidan oldin shariat bosqichi bosib o'tilishini ta'kidlab kelishgan. Tasavvuf tadqiqotchilaridan bo'lgan o'zbek olimi akademik Akmal Saidov tasavvufga «Islom shiari talablarini ham ixlos bilan bajargan holda zuhd, taqvo, kamtarlik kabi olijanob fazilatlarni o'zida mujassam etib, nafsni poklash yo'li bilan komil inson darajasiga erishishga harakat

¹ Komilov N. Tasavvuf. - B.130.

² Qarang: Abu Nasr as-Sarroj at-Tusiy. Al-Luma' (arab tilida) / Tahrir, so'zboshi va ilovalar muallifi Abdulhalim Mahmud va Toho Abdulboqiy. – Misr: Dor ul-kutub al-hadisa: Bag'dod: Maktabat al-Musanno, 1380/1960 .

qilish»¹ deb ta'rif berarkan, shariat va tariqat nisbati to'g'risida «shariat islomning zohiri bo'lsa, tasavvuf uning botiniy ehtiyojlarini ifodalaydi»² deydi.

Birinchi Pir Xoja Abduxoliq G'ijduvoniylar so'fiy va mutafakkir, xojagon-naqshbandiya tariqati asoschisi, Xojagon silsilasining birinchi piri, «Xojayi jahon» («Jahon egasi») laqabi bilan mashhur bo'lgan Xoja Abduxoliq ibn Abduljamil G'ijduvoniylar taxminan 496/1103 yili Buxoro yaqinidagi G'ijduvon shaharchasida dunyoga kelgan. Tarixiy manbalarda Xoja Abduxoliq G'ijduvoniylarning tug'ilgan sanasi bo'yicha biror-bir ma'lumot uchramaydi, vafoti sanasi borasida esa turli xil ma'lumot yillar keltirilgan. Manbalarning guvohlik berishicha, Abduxoliq «o'z davrining muqtadosi, zohir va botin ilmlarini egallagan» faqih, so'fiyona hayot kechiruvchi Abduljamil molikiy mazxabi asoschisi Imom Molik ibn Anas (713/795) avlodlaridan, onasi esa Rum podshosining qizi bo'lib, Rum mamlakatining Malatiya shahri atrofida yashashgan³. Abduxoliq G'ijduvoniylar qalamiga mansub deb topilgan «Maqomoti Yusuf Hamadoniylar», Faxriddin Ali Safiylar «Rashahot ayn al-hayot» va muallifi noma'lum «Maqomoti Xoja Abduxoliq G'ijduvoniylar va Xoja Orif Revgariylar» asarlarida keltirilgan qissaga⁴ ko'ra, Abduljamil bir yuz o'n uch yoshida ham farzandsiz bo'lib, Xudodan bir farzand tilab yurgan chog'larida taxtdan ag'darilib, dushmanlaridan qochib yurgan Malatiya podshohi unga uchrab qoladi-da, uning maslahatlari va yordami bilan taxtini qaytarib oladi. Podshoh buning evaziga o'z qizini ushbu ulamoga turmushga beradi. Natijada Alloh ularga o'g'il farzand ato etadi. «Rashahot ayn al-hayot» muallifining yozishicha, Abduljamil Hazrat Xizr bilan suhbatdosh bo'lgan va Xizr (a.s.) unga Xojaning dunyoga kelishini bashorat qilib, unga Abduxoliq deb nom qo'yishni maslahat bergan ekan.

Abduxoliq G'ijduvoniylar xayotining keyingi bosqichi bevosita xojagon silsila rahbarligini amalga oshirish bilan bog'liqdir. Manbalarda keltirilishicha, Xoja Yusuf Hamadoniylar o'limidan avval o'zidan keyin uning o'rniga Xoja Abdulloh Baraqiylar, undan keyin Xoja Hasan Andaqiylar, undan so'ng Xoja Ahmad Yassaviylar xalifa bulishi, Xoja Ahmad Turkistonga ketgach esa uning o'rnini Abduxoliq G'ijduvoniylar egallashi lozimligini vasiyat qiladi. Hamadoniylarning vasiyatiga muvofiq Xoja Ahmad Yassaviylar ma'lum muddat Buxoroda tariqat rahbarligini amalga oshirgach, «g'aybdan kelgan bir ishorat bilan» Turkistonga ketar chog'i barcha muridlarini Xoja Abduxoliq G'ijduvoniylarga topshirib ketadi. Shundan so'ng G'ijduvoniylar tariqat rahbarligini o'z zimmasiga olib, muridlar tarbiyalash va sayru sulukda ularga murshidlik qilish bilan shug'ullanadi.

Manbalarda Abduxoliq G'ijduvoniylar ta'limotining Movarounnahrda ancha uzoqda joylashgan Shom o'lkasida yoyilishi to'g'risida ham so'z boradi. Jumladan, ularda keltirilishicha, Shomda ko'plab kishilar G'ijduvoniylarga murid tushishadi, ular ushbu o'lkada o'z pirlari ta'limotlarini yoyish uchun xonaqohlar barpo etishadi⁵. «Orifnoma» asarida Abduxoliq G'ijduvoniylarning bir marta uch yillik haj safariga ketganligi, bu muddatda uning

¹ Saidov A. Hazrat Zangiota. – Toshkent: Sharq. 2015. – B.248.

² Saidov A. Hazrat Zangi ota. – B.252.

³ Maqomoti Yusuf Hamadoniylar. – B. 13-14; Rashahot ayn al-hayot. 1-j. – B. 34; Maqomoti Xoja Abduxoliq G'ijduvoniylar va Xoja Orif Revgariylar. – B. 51-54; Matlab ut-tolibin. – B. 22-23.

⁴ Maqomoti Yusuf Hamadoniylar. – B. 13-14; Rashahot ayn al-hayot. 1-j. – B. 34; Maqomoti Xoja Abduxoliq G'ijduvoniylar va Xoja Orif Revgariylar. – B. 51.

⁵ Nafaxot ul-uns. – B. 383; Nasoyim ul-muhabbat. – B. 254; Manoqibi Xoja Abduxoliq G'ijduvoniylar. – B. 19; Rashahot ayn al-hayot. 1-j. – B. 36.

ko'rsatmasiga ko'ra, shogirdi Xoja Muhammad Orif Revgariy tariqat rahbarligini amalga oshirganligi to'g'risida ma'lumot keltiriladi. G'ijduvoniylar hayotining so'nggi yillarida amalga oshirganligini taxmin qilish mumkin bo'lgan ana shu safar davomida uning Shom o'lkasiga borib, ma'lum muddat u yerda yashaganligi va shu asnda xonaqoh ochib, o'z ta'limotini yoyishga harakat qilganligini ham ehtimoldan uzoq tutib bo'lmaydi.

Abduxoliq G'ijduvoniylar taxminan 575/1179 yili o'zi tug'ilib o'sgan G'ijduvon archasida olamdan o'tadi va ana shu yerda dafn etiladi.

Asarlari. Abduxoliq G'ijduvoniylar o'zidan hajman kichik bo'lgan bir necha asar qoldirgan bo'lib, ularda xojagon-naqshbandiylar tariqatining Baxouddin Naqshbandgacha bo'lgan davridagi – Xojagoniylar bosqichidagi nazariylar asoslari, jumladan, o'n bir qoidadan sakkiztasi, so'fiylar maqomlari va hollari hamda ushbu tariqatdagi sufiylar rioya qilishi lozim bo'lgan shartlar va odob-axloq mezonlari bayon etilgan. Mazkur asarlar quyidagilardan iborat:

1. «Maqomoti Xoja Yusuf Hamadoniylar» («Xoja Yusuf Hamadoniylar maqomlari»). «Risolai Sohibiylar» («Sohibiylar risolasi») deb ham ataluvchi ushbu asar, birinchi navbatda, Abduxoliq G'ijduvoniylar piri Xoja Yusuf Hamadoniylar hayoti, faoliyati va g'oyalariga bag'ishlangan bo'lsa-da, unda G'ijduvoniylar nasabi, tavalludi, hayoti va faoliyati, jumladan, so'fiylar yo'liga kirib, Hamadoniylar shogird tushishi to'g'risida ham ma'lumotlar keltirilgan.

2. «Odobiy tariqat» («Tariqat odoblari»). «Vasiyatnoma» va «Risolai vasoyo» («Vasiyatlar risolasi») nomlari bilan ham mashhur bo'lgan bu asar Abduxoliq G'ijduvoniylar piri Xoja Avliyoi Kabir nomi bilan mashhur bo'lgan o'z xalifasiga atab yozgan nasihatnomasi bo'lib, unda so'fiylar tariqatida bo'lish odoblari bayon etilgan.

3. «Az guftori Xoja Abduxoliq G'ijduvoniylar» («Xoja Abduxoliq G'ijduvoniylar aytganlaridan»). Noma'lum muallif tomonidan tartib berilgan ushbu asarda Abduxoliq G'ijduvoniylar sayru suluk bosqichlari va shartlari to'g'risida aytganlari bayon etilgan.

4. Ruboiylar. Abduxoliq G'ijduvoniylar go'zal so'fiyona ruboiylar muallifi sifatida ham mashhur bo'lsa-da, ularning judayam oz qismi – 15 ta ruboiylar boshqa mualliflarning asarlari, jumladan, «Maqomoti Xoja Abduxoliq G'ijduvoniylar va Xoja Orif Revgariylar», «Tazkirai naqshbandiylar» tazkiralari va boshqa asarlar tarkibida bizgacha yetib kelgan.

XVIII-XIX ASR O'RTALARIDA BUXORO AMIRLIGI VA MARKAZIY OSIYONING BOSHQA DAVLATLARI SIYOSATIDA ISLOM OMILI

Kamronbek Abdulazimov

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi doktoranti

Markaziy Osiyo davlatlarida tarixan aholi hayotining katta qismi islom dini bilan mashg'ul bo'lgan. Islom dini Markaziy Osiyo davlatlarida inson hayotiy faoliyatining barcha sohalarida va ayniqsa, siyosatida mavjud bo'lgan omildir.

XVII asr oxiri – XVIII asr boshlarida Markaziy Osiyo mahalliy hukumdorlarning roli sezilarli darajada oshgan. Buxoro va Xiva xonliklarida bu markaziy hokimiyatning zaiflashishi va iqtisodiy tanazzulning sabablaridan biri bo'ldi. Ichki siyosatida birlikni

ta'minlash uchun o'n yillar ham ba'zida kamlik qilardi. Bundan tashqari ikki davlat o'rtasidagi adovat va raqobat juda ham kuchli bo'lgan. Bunday sharoitda, umuman, islom dini yetakchilari – eshon va xo'jalarning ta'siri kuchayib bordi. Ularga hukmdorlar e'tiborining kuchaygani, siyosiy vaziyatga aralashish uchun imkoniyatlar yaratdi. XVIII asr boshlarida Buxoro xonligidan mustaqillika erishgan Farg'ona vodiysini misol qilib keltirish mumkin. U yerda bir nechta yirik shaharlarni egallab olgan din peshvolarining hokimiyat uchun kurashi avjiga chiqdi. 1710-yilda eshon va xo'jalar qudratini o'zini Chingizxon avlodidan deb e'lon qilgan o'zbek qabilasining Ming sulolasidan chiqqan Shohruhbiy ag'darib tashladi¹. Keyinchalik u deyarli butun Sirdaryo havzasi va Yettisuvning bir qismini egallab oldi. Yangi tashkil topgan davlatning poytaxti bu erda o'rta asrlarda mavjud bo'lgan Ho'kand qishlog'i o'rniida Shohruhbiy tomonidan Qo'qon shahri belgilandi. Shu bilan birga, Shohruhbiy islom va tasavvufga umuman o'zgacha hurmat bilan yondashardi. Muhammad Hakimxonning ta'rifiga ko'ra, "Mahdumi A'zam va Mavlona Lutfulloh Chustiylarning muridi bo'lgan². Bundan ko'rinadiki, Qo'qon xonligi asoschisining ustozlari va maslahatchilari ham so'fiy shayxlari bo'lgan. Farg'ona vodiysidagi Xo'jalar hokimiyatining ag'darilishi shunchaki dunyoviy hukmdorlarning diniy hukmdorlarga qarshi kurashish harakati emas, balki diniy yetakchilar tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan turli siyosiy guruhlar o'rtasidagi kurash ekanligini ko'rish mumkin. Bu Qo'qon xonligida islom omilining siyosiy jarayonlarga ta'siri juda yuqori bo'lganligi ham tasdiqlaydi.

Buxoro xonligidagi siyosiy vaziyat XVIII asr boshlarida tang ahvolga kelib qoldi. Taxt uchun kurashlar natijasida ilgari bo'ysunib kelgan hududlar ham qo'ldan boy bera boshlandi. Balx Nodir Muhammadxon avlodlari o'rtasida muttasil talanib keldi, Badaxshonda Yorbekning sulolasi mustahkamlanib oldi, Xorazm o'z mustaqilligini tiklab Buxoro hududlariga tahdid sola boshladi³.

Bu davrga kelib Buxoro xonligining viloyat va ayrim tumanlari mahalliy hukmdorlari nazorat yo'qligii tufayli o'zlari mustaqil siyosat yurita boshladilar. Bu haqidagi ma'lumotlarni o'z ko'zi bilan ko'rgan Rossiya elchisi Florio Beneveni Abulfayzxon (1711-1747) davrida Buxoro hukumati ishlarida boshboshdoqlik va oliy hokimiyat obro'sining to'liq pasaygani haqida yozgan⁴.

Eron hukmdori, afshar turkiy qabilasidan bo'lgan Nodirshoh (1736–1747) Buxoro xonligining zaiflashuvidan ustalik bilan foydalangan. 1730-yillarda uning rahbarligidagi Eron qo'shinlari afg'onlarni Erondan quvib chiqarib, Turkiya Usmonlilariga qarshi muvaffaqiyatli hujum boshladi. Rossiyadagi notinch vaziyat ham Eronning mustahkamlanishiga hissa qo'shdi. 1732-yil yanvarda Reshtda Rossiya-Eron shartnomasi imzolandi, unga ko'ra Pyotr I ning Kaspiydagi yurishi natijasida qo'shib qo'yilgan G'ilon,

¹ Мухаммад Хаким-хан. Мунтахаб ат-таварих // Восточная литература. URL: <http://vostlit.narod.ru/Texts/rus4/Muhammadhakimhan/text.htm>

² Мухаммад Хаким-хан. Мунтахаб ат-таварих // Восточная литература. URL: <http://vostlit.narod.ru/Texts/rus4/Muhammadhakimhan/text.htm>

³ Белоглазов А.В. Влияние ислама на политические процессы в Центральной Азии. Учебное пособие. – К.: Казанский университет, 2013. С. 65.

⁴ Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718–1725 годах: вступ. ст. В.Г. Воловников; отв. ред. Н.А. Халфин; подгот. текста и коммент. В.Г. Воловников. М.: Наука. Гл. ред. вост. лит., 1986. 159 с.

Mazandaron, Gorgan viloyatlari shohga qaytarib berildi¹. Bu esa Afg'oniston bosib olinganidan keyin Markaziy Osiyo xonliklari uchun katta xavf tug'dirar edi.

Taxtga o'tirgandan ko'p o'tmay Nodirshoh qo'shni davlatlarni zabt etishni rejalashtirganligi va islomning siyosatga ta'siri darajasini hamda diniy qo'llab quvvatlashga erishish uchun, shialik o'rniga sunniylikni davlat dini deb e'lon qildi. 1740-yilda Nodirshoh Markaziy Osiyo davlatlariga yurish boshladi. Abulfayzxon esa Nodirshohni qaytarish maqsadida unga elchi sifatida katta diniy va siyosiy obro'ga ega Muhammad Hakim otaliqui yuboradi. Muhammad Hakim shoh huzuriga kelib, aql zakovati bilan uning hurmatiga sazovor bo'ladi va unga keyinchalik Nodirshohning Markaziy Osiyo mintaqasidagi eng ishonchli vakiliga aylanadi². Endi u Abulfayzning elchisi sifatida emas, balki Nodirning vakili sifatida qaytib keladi. U xon saroyiga kirmasdan Buxorodagi Mir Arab madrasasida qo'nim topadi.

Uning xatti-harakati poytaxt saroy ayonlarining katta g'azabni keltirib chiqardi, ular uni xoinlikda aybladilar. Uni xon qabuliga chaqirib, so'ngra yovuz bosqinchilarga qarshi kurashish uchun xalq orasidan umumiy kuchlarni to'plashga qaror qabul qilindi. Buxoro, Samarqand, Qo'qon, Andijon shaharlaridan yeg'ilgan katta qo'shin Chorjo'y yaqinida Nodirshohning kuchli tayyorgalik ko'rgan va yaxshi qurollangan qo'shini oldida parokanda bo'ldi. Abulfayzxon Nodirshohga taslim bo'lib, unga Amudaryogacha bo'lgan yerlarni berishga majbur bo'ldi. Nodirshoh ashtarxoniylar boshqaruvini saqlab qolgan bo'lsa-da, ma'muriy va ijtimoiy masalalarni Muhammad Hakim boshqaruviga ishonib topshirdi³.

Kuchli qarshiliklardan so'ng Xiva xoni Elbarsxon ham Nodirshoh qo'shinlaridan mag'lubiyatga uchradi va xonlik Eron tasarrufiga o'tdi. Xiva taxtiga Abulfayzxonning amakivachchasi Tog'irxon o'tkaziladi.

Abulfayzxon tomonidan Eron shohlarining oliy boshqaruviga bo'ysunishi Ashtarxoniylar sulolasining mustaqil boshqaruvining tugashi edi. Amaldagi hokimiyat Muhammad Hakim vafotidan keyin uning o'g'li Muhammad Rahimning qo'liga o'tdi. U 1747-yilda Nodirshoh vafot etganidan ko'p o'tmay, obro'sizlanib qolgan xon Abulfayzni qatl ettirdi. Zodagonlar va ruhoniylarning qo'llab quvvatlashi orqali, Muhammad Rahim rasman 1756-yilda Buxoro taxtiga o'tirdi. 1920-yilgacha davom etgan Mang'itlar sulolasining hukmronligi shu tariqa boshlandi⁴.

Shuni ta'kidlash joizki, Muhammad Rahim tomonidan yaratilgan siyosiy boshqaruvda din ulamolari ko'p bo'lgan. Eng yuqori ruhoniylar lavozimlarga xoja-kalon, shayxulislom, naqib va bosh qozi (qozikalon), shuningdek harbiy qozi (qozi-askar) va Buxoro viloyati raislari kiritilgan. Jo'ybor diniy ulamo vakillari xoja-kalon va shayxulislom lavozimlariga tayinlanganlar, ularning ajdodlari XVI asrdan Buxoroda juda katta hurmat va e'tiborga ega edi. Buxoro bosh qozisi lavozimi katta ahamiyatga ega bo'lib, barcha olimlar, huquqshunoslar, imom-xatiblardan har xil so'rov va shikoyatlarni qabul qilish va ular esa bu murojaatlarni to'g'ridan-to'g'ri xonga xabar qilish huquqiga ega bo'lgan. Muhammad

¹ Трактат, заключенный в Реште 21 января 1732 г. // Договоры России с Востоком. СПб., 1869. С. 195–197.

² Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Казань: Типография императорского университета, 1886.

³ Белоглазов А.В. Влияние ислама на политические процессы в Центральной Азии. Учебное пособие. – К.: Казанский университет, 2013. С. 68.

⁴ Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков, XVIII-XIX вв. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – 514 с.

Rahimdan keyingi mang'itlar sulolasi vakillari ham yuqorida zikr etilgan lavozim egalari yordamida davlatda diniy siyosatni yuritib kelishgan¹. Amir Shohmurod, Haydar va Nasrullolar boshqaruvi davrida ushbu lavozimlarga alohida tajriba va salohiyatga ega, adolatli insonlarni tayinlanishiga alohida e'tibor berilgan.

Xiva xonligida bir qator qo'zg'olonlar va fuqarolararo nizolardan so'ng yangi Qo'ng'irot sulolasi hokimiyat tepasiga keldi. Uning asoschisi Muhammad Amin (1763-1790) asta-sekin o'zbek qabilalari rahbarlarining bir qismini, shahar aholisining boy qismini va ruhoniylarni birlashtira oldi. 1770-yilda u ba'zi turkman qabilalariga keskin zarba berdi. Unga dushman bo'lgan guruhlar Buxoroning harbiy yordamiga tayanishga harakat qilishdi, ammo Muhammad Amin 1782-yilda buxoroliklar hujumini ham muvaffaqiyatli qaytardi. Ushbu harakatlarning barchasida xalqni umumiy dushmanga qarshi chorlashda diniy vakillari qo'llab-quvvatlashi asosiy yordam beruvchi omillardan bo'ldi.

Dinning siyosatga kuchli ta'siri Xiva xonligida nafaqat o'zbeklar, balki qoraqalpoq qabilalari orasida sezilgan. XVIII asrda qoraqalpoqlarning diniy boshliqlari qabila ustidan hukmronlik qilishgan. Musulmon boshqa ruhoniylari va tasavvuf vakillari ham (eshonlar, shayxlar va boshqalar) u bilan chambarchas bog'liq edi.. XVIII asr 40-yillarda barcha qoraqalpoqlar orasida avliyo va olijanob inson deya hurmatga sazovor bo'lgan Murod shayx va uning o'g'li Hilvat Shayx esga olinadi².

XVIII asrning ikkinchi yarmida Toshkentda mahalliy xo'ja va bekлар ta'siri ostida Buxorodan alohida mustaqil davlat tuzishga urinishlar amalga oshirila boshladi. Toshkentning to'rtta dahasi o'rtasidagi o'zaro to'qnashuvlar, ularning har birining o'z armiyasiga ega bo'lganligi, shuningdek, shimoldan qozoqlarning shaharga hujumidan doimiy xavfsirash toshkentliklarni doimo tashvishga solgan. Shaharning nufuzli diniy vakillari dahalar uchun olib borilayotgan janglarda qo'li baland kelayotgan Yunusxo'jani o'zlariga hukmdor qilib ko'tarishdi. U XVI asrda yashagan mashhur Shayx Xovandi Tohur avlodlaridan bo'lganligi tufayli diniy ulamolarning ham qo'llab quvvatlashiga erishish qiyinchilik tug'dirmadi. Yunusxo'ja birinchi navbatda ko'chmanchilar bosqinidan xavfsizlikni ta'minlay uchun shaharni devor bilan o'rab olishga buyruq berdi. Uning hukmronligi shu qadar muvaffaqiyatli bo'lganki, bu davrda barcha Toshkent qishloqlarini qozoqlardan tortib oldi va Katta juz qozoqlarni o'zlariga bo'ysundira olgan. Ammo ko'p o'tmay XIX asr boshida Qo'qon xonligi tomonidan bosib olingan³.

Markaziy Osiyoning shimolida yashovchi qozoq qabilalari XVIII asr boshlariga kelib uch qismga bo'lingan edi. Katta, o'rta, kichik qozoq juzlari qadimdan ko'chmachi hayot tarzini kechib kelishgan. Mintaqaning dashtlari ular uchun eng qulay yerlar hisoblangan. Chorva mollar va yilqilarni ko'paytirib o'troq yashovchi aholi bilan savdo-sotiq qilib kelishgan.

Katta qozoq juz qabilalari asosan hozirgi janubiy Qozog'iston viloyatlari, Irtish daryosining janubiy qismlarida yashab kelib, Toshkent, Qo'qon, Buxoro bilan qalin aloqalar o'rnatib kelishgan. O'rta juz qabilalari hozirgi Qozog'istonning markaziy va shimoliy

¹ Иванов П. П. Очерки по истории Средней Азии / Боровков А. К.. — М. : Восточной Литературы, 1958. — С. 104.

² Бахрушина С.В. (отв.ред.) История народов Узбекистана. Том 2. От образования государства Шейбанидов до Октябрьской Революции. -Ташкент: Изд. АН УзССР, 1947. С. 244.

³ Белоглазов А.В. Влияние ислама на политические процессы в Центральной Азии. Учебное пособие. – К.: Казанский университет, 2013. С. 65.

qismlarida yashab kelishgan. Ular shimoldan Sibir xoqonligi keyinchalik Rossiya, sharqdan mog'ullarning oyrot qabilalari bilan aloqa o'rnatishgan. Kichik juz qozoq qabilalari esa hozirgi Qozog'istonning g'arbi, Kaspiy dengizining shimoliy hududlarida yashab kelishgan.

Shimol va ga'rbdan Rossiya imperiyasi, sharqdan Xitoyning hududlarni kengaytirish siyosati orqali ular yashaydigan hududlar tobora qisqara boshladi. XVIII asr boshlarida yuz bergan qurg'oqchilik, aholini ochlikka mahkum qildi. Bundan tashqari, jung'orlar¹ning Xitoy tazyiqi ostida o'z hududlarini tashlab g'arbgga tomon siljishi qozoq qabilalari uchun katta tashvish keltirib chiqardi².

1731-yilda Kichik juz, 1740-yilda O'rta juz qozoq qabilalari Rossiya tarkibiga o'z xohishiga ko'ra kirdi. Katta qozoq juz qabilalari esa Toshkent va Qo'qon keyinchlik Buxoro amirligi hududlariga ko'chib o'tishgan³.

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, qozoq qabilalarining asosiy e'tiqodi turlicha bo'lgan. Masalan Katta qozoq juz qabilalarining asosiy qismi islom diniga e'tiqod qilgan bo'lsa, O'rta va Kichik juz qabilalari hayotida qadimiy e'tiqod turlari saqlanib qolgan⁴.

XVIII o'rtalariga kelib qozoq qabilalari o'zlariga qo'shni bo'lgan Rossiya imperiyasi tarkibidagi Qozon, Astraxon, Sibir hamda Buxoro va Xiva xonliklari bilan o'zaro aloqalar rivojlanib borgani tufayli islom diniga e'tiqod qiluvchilar aholining asosiy qismini tashkil eta boshlagan.

Rossiya ichki siyosatida musulmon xalqlariga nisbatan juda ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lgan. Ruslar qozoq juzlariga xristianlik dinini emas, islom dinini mustahkamlash strategiyasidan bordi. Ayniqsa, Yekaterina II davrida imperiyadagi diniy bag'rikenglik, xalqlararo muloqotni ta'minlash maqsadida qozoq sultonlariga tatar ulamolari va mullalarini yubora boshladi. Shulardan biri muftiy Muhammadjon Husainov 1768-yilda O'rta va Kichik qozoq juz sultonligining birinchi oxuni etib tayinladi⁵. Qozoq xalqining tili, urf-odatlar, kundalik hayoti, madaniyati, tarixiy ravishda o'rnatilgan madaniy munosabatlarning mavjudligi tatar xalqi vakillariga qozoq jamiyatini integratsiya qilish siyosati jarayonida vositachi sifatida qatnashishga imkon berdi⁶.

O'sha paytdan boshlab Markaziy Osiyoning shimoliy hududlarida ham musulmon madaniyati va islom nafaqat janubdan, balki shimoldan ham tarqaldi. Qozoq juzlari orasidan ham 1780-yillarda Abdujalil shayxulislom kabi diniy ulamolar yetishib chiqdi⁷.

Xulosa sifatida shuni ta'kidlash kerakki, ushbu davrda Markaziy Osiyoning markaziy va janubidagi barcha hududlarda islom dini, din peshvolari va tasavvuf jamoalari rahbarlarining siyosiy ta'siri sezilarli darajada oshgan. Bu davrda Farg'ona va Toshkentda diniy rahbarlarning qo'llab quvvatlashi ostida yangi davlatlarining yaratilishini,

¹ Qalmoq tilidan tarjima qilinganda "zun har" - "chap qo'l" degan ma'noni anglatib, Chingizxon va uning avlodlari ostida bo'lgan mog'ullar qo'shinining chap qanotida xizmat qilgan oyrot xalqi askarlariga nisbatan qo'llanilgan. Ularning avlodlari keyinchalik shu nom bilan atalgan. Hozirda ular Yevropa oyrotlari yoki qalmiqlar, Mo'g'uliston va Xitoyning Oyrotlari deb ataladi. Златкин И. Я. История Джунгарского ханства. – М.: Наука. 1983. С.6.

² Абусейтова М.Х., Абылхожин Ж.Б., Кляшторный С.Г. и др. История Казахстана и Центральной Азии. С. 271.

³ Канн Г.В. История Казахстана. Алматы: Аркаим, 2002. С. 97–98.

⁴ О'sha yerda, В.103.

⁵ Вяткин М. Журнал оренбургского муфтия // Исторический архив. М.–Л.: Изд-во АН СССР, 1939. Т. II. С. 117–220.

⁶ Добромислов А. Тургайская область: исторический очерк. Оренбург, 1900–1902. Вып. 1–3. С. 173.

⁷ Абусейтова М.Х., Абылхожин Ж.Б., Кляшторный С.Г. и др. История Казахстана и Центральной Азии. С. 272.

shuningdek, Buxoro amirlari Shohmurod va Haydar hukumronlik qilgan davrda barcha siyosiy qarorlarni qabul qilishda diniy omilning namoyon bo'lishini kuzatish mumkin.

Mintaqaning shimoliy qismida esa islom omili nafaqat mahalliy tashqi siyosatga, balki Rossiya imperiyasining Markaziy Osiyodagi siyosatiga nisbatan o'z ta'sirini ko'rsatgan. Qozoq xalqi bu jarayonlarda mintaqaning markazi va janubida joylashgan o'troq xalqlardan va qo'shni Qozon tatarlaridan katta ma'naviy ozuqa olganligini qayd etiladi.

PRESERVATION OF CULTURAL HERITAGE: AN IMPORTANT TOOL FOR SUSTAINABILITY OF ISLAMIC CIVILIZATION IN CENTRAL ASIA

*Dr. Alidost ERTUGRUL,
IRCICA, Head of Architectural Heritage Section*

Introduction

Uzbekistan and whole Central Asia are among the regions where the civilization of Islam flourished since its advent and made important contributions to world civilization. In addition to its scientific and cultural productivity in every sense, due its central geographical location the region also played an important role in terms of interactions and transfers of knowledge between East and West. It is also of great value for the achievements of Islamic religious, philosophical and natural sciences and the fundamental written works that were produced and diffused in Bukhara, Samarkand, Khiva and elsewhere. These contributions stimulated the progress of arts and sciences and supported the emergence of urban centers with full-fledged institutions and infrastructures which in turn, further accelerated civilizational progress.

The experience of Central Asia as a cradle of several civilizations and a crossroads of international cultural transfers is discernible in the assets and traditions representing its tangible and intangible cultural heritage. From an overall standpoint, the experience of the cultural heritage itself and the resulting gains have been carried into various global experiences with diverse economic, social, and political ramifications, including cultural encounters and exchanges.

Sustainability

The importance of protecting cultural heritage has been increasing since the past centuries. As of the present moment in the 21st century, the content and scope of cultural heritage as a phenomenon is increasing, but the risks calling for the protection of cultural heritage are also growing.

Types of Cultural Heritage

As known, today's cultural heritage conservation approach looks at the subject from a broader framework considering the protection of tangible and intangible heritage as an integrated process. Under the changing global circumstances and emerging challenges, we see that the issue of conservation is included in the agendas of world community and expressed in terms of themes and concepts that further clarify its prime importance.

When we look at the global experiences of the past centuries, we see that there are significant changes in the scope and conception of cultural heritage. First of all, an

integrative approach that encompasses intangible heritage together with tangible heritage is valuable for all of us. It is valuable especially because it duly takes into consideration the intangible values that had enabled the emergence of tangible heritage to begin with.

In modern times, the processes of industrialization, globalization, and recently aggravating climatic and environmental problems, have shifted our focus points towards new requirements relating to knowledge aspects and operational issues of cultural heritage preservation.

Due to rapid urbanization and population growth, traditional urban textures are being removed at an increasing speed. Again, with the processes of modernity, both intellectual and constructional production activities became uniform and similar cultural life and production styles began to appear in many parts of the world. Muslim societies, like the whole world, are experiencing the consequences of mass production and related consumption patterns.

The above briefly described situations remind us that we need to make more efforts to protect and sustain all elements of cultural heritage.

Conclusion

The experience of the 19th and 20th centuries provides important opportunities in terms of seeing how the conservation of cultural heritage contributes and helps us to draw a roadmap for what we can do in the 21st century and beyond.

First of all, all cultural heritage elements for their own sake are indispensable for the construction and development of cultural identities for all humanity, from individual to national and regional levels and the level of cultures and civilizations. The experiences of different cultures and societies indicate what kind of opportunities are provided by cultural heritage to enable peoples to assert the various elements of their identity affiliations such as individual affiliation and identity, national identity and cultural identity. We are all aware that cultural heritage is also an important tool for cultural creativity and human development. Any weakening of identity factors and determinants would inevitably lead to disintegrations and deteriorations of the contexts that surround the individual, the society and humanity.

Another important aspect of the conservation of cultural heritage is its role in transferring the tangible and intangible experiences and productions of the past to the present. This transfer enables the continuity of society which thus projects its cultural identity and characteristic features into the future. Owing to this continuity, societies have the chance to make new original cultural productions while preserving their characters. Coupled with the recognition of these undeniable contributions of cultural heritage to the maintenance and evolution of cultural identities, the changes and transformations of the concept, scope and environment of cultural heritage are altogether necessitating a comprehensive evaluation of the conservation phenomenon.

One of the most important tools in the construction of cultural identity will be the protection of cultural heritage and its transfer to future generations.

The concept of cultural heritage preservation has an existential importance in terms of culture; its economic and social contributions are gaining further visibility under changing conditions.

The protection of cultural heritage is a phenomenon that should be embraced not only by experts, politicians, and administrators, but also by all segments of society. In this context, establishment of the necessary protection approaches is crucial, so that all segments of society and all humanity embrace this issue. It is extremely critical for the sustainability of cultural heritage to create an approach that is as comprehensive as possible in cognitive, emotional, socio-cultural, and economic terms in order for the phenomenon of cultural heritage conservation to be convincing.

It is also important to establish conservation strategies tailored to the different types of cultural heritage assets and to share them with the society in order to facilitate their implementation.

Living and experiencing cultural heritage will provide important gains in terms of cultural and economic development, social consciousness and socio-psychological fulfilment. Furthermore, cultural heritage serves as a ground of interactions and a channel for intercultural solidarity, as is reflected in the history of multicultural coexistence in a geography that is the cradle of civilization such as Uzbekistan and Central Asia.

Preservation of cultural heritage is one of the most basic tools with which peoples of the region can project, present and give continuity to their cultural identities. Societies' identities are carried from the past to the present by the authentic values they preserve and reproduce. This articulation of the values over a continuum forms the memory of societies. From this viewpoint, the cultural heritage elements mentioned for Central Asia and Uzbekistan are important components in which the memory is preserved, extended and refreshed over generations. In this sense, knowledge develops not only from books/schools, but by experiencing and interpreting in a state of direct contact with cultural heritage. Individuals and societies that enrich their existence with an awareness of cultural heritage will be able to design the future based on a knowledge of the past and continue to be creative.

Last but not the least, cultural heritage belongs to a society and a country but has universal significance as the heritage of humanity. This perception of cultural heritage is also inherent in its concept established in the context of Islamic civilization, also adopted by IRCICA in its activity program on the conservation of cultural heritage.

للإمام شهاب الدين مرجاني "سير العمل في مخطوطة كتاب "وفية الاسلاف وتحية الاخلاف

إعداد

أ.د. نجات صائم خليل

ضمن جهود مركز الأبحاث للتاريخ والفنون والثقافة الإسلامية الرامية إلى الحفاظ على التراث الإسلامي ونشره وتعريف العالم به وطرحه للاستفادة منه من قبل الباحثين والمهتمين يأتي مشروع نشر كتاب "وفية الاسلاف وتحية الاخلاف" للإمام شهاب الدين مرجاني والذي ما يزال مخطوطا ولم ينشر حتى اليوم على الرغم من أهميته وهذا ما حدى بالمركز إلى التركيز عليه.

نبذة عن الكتاب:

ومن المعلوم ان كتاب وفية الاسلاف وتحية الاخلاف يعد من أهم اعمال العالم الجليل شهاب الدين المرجاني وتحتوي على ست مجلدات إضافة إلى مجلد المقدمة والتي تناول فيها اغلب القضايا التي استفاض فيها ابن خلدون نظرا

لتأثره به. وقد نشرت هذه "المقدمة" عام 1881، بوصفها مقدمة للكتاب الرئيسي "وفية الأسلاف وتحية الأخلاف"، الذي حاكى به أسلوب كتب الطبقات الإسلامية. إلا أنه اختلف عنها من خلال المزاجية بين أسلوب ابن خلدون في التقديم النظري بالمقدمة على نموذج "مقدمة ابن خلدون لكتابه" كتاب العبر، وديوان المبتدأ والخبر في أيام العرب والعجم والبربر، ومن عاصرهم من ذوي السلطان الأكبر"، وأسلوب ابن خلكان وامثاله في التناول بالبحث لتاريخ الأعلام الإسلاميين من مفكرين ومؤرخين وعلماء وفقهاء وفلاسفة ومفسرين وغيرهم من أعلام الثقافة الإسلامية على نموذج "وفيات الأعيان"

لم يقتصر فقط على الترجمة لأهم الأعلام الإسلاميين في مختلف ميادين العلوم، بل وأدرج فيه أيضا أعلام المناطق الإسلامية من تركستان وحوض الفولجا. وهذا سبق يحسب للمؤلف

النسخ المخطوطة المتوفرة من الكتاب:

النسخ المخطوطة المتوفرة لدى المركز وكذا المنتظر توفرها هي على النحو التالي:

- مخطوطة جامعة قازان الفيدرالية، مكتبة لاباجوفسكي، رقم المخطوطة 609 ap-615ap، ستة مجلدات وهذه النسخة هي التي تحصل عليها مركز إرسىكا كاملة وهي نسخة منسوخة من نسخة المؤلف وقد تم الانتهاء من العمل عليها

- مخطوطة جامعة قازان الفيدرالية، مكتبة لاباجوفسكي، رقم المخطوطة 3540 ap، (مخطوطة المؤلف شهاب الدين مرجاني) وقد تحصل عليه مركز إرسىكا وتم الانتهاء من المقارنة المجلد الرابع بينها وبين النسخة السابقة المجلد الرابع

- مخطوطة المكتبة الوطنية في جمهورية تتارستان، رقم المخطوطة 440ap، (مخطوطة المؤلف شهاب الدين مرجاني) وقد تحصل مركز إرسىكا عليها وتجري المقارنة بينها وبين النسخة السابقة المجلد السادس

- مخطوطة أرشيف الدولة في جمهورية تتارستان، صندوق 5406، القائمة 1، القوائم 28، 29، 30. تم التواصل مع الأرشيف في جمهورية تتارستان وفي انتظار وصول النسخ لاستكمال المقارنات بين النسخ

الصعوبات في العمل على المخطوطة:

هناك العديد من الصعوبات التي واجهتنا أثناء العمل في نذكر منها على سبيل المثال لا الحصر:

- رداءة التصوير لبعض الصفحات وعدم وضوح الكلمات مما صعب قراءتها
- ان مؤلف الكتاب لم يثبت المراجع والمصادر التي اعتمد عليها بل كان يكتفي أحيانا بذكر أسماء المؤلفين فعلى سبيل المثال لا الحصر يكتب وقال المحبي كذا وكذا دون ذكر لاسم الكتاب علما أن للمحبي أكثر من كتاب وكذا الذهبي وغيرهم من المؤلفين، وأحيانا أخرى يذكر اسم الكتاب فقط واجتهادا منا فقد رجعنا الى المصادر والمراجع والتي يرجح فيها ان شهاب الدين المرجاني اعتمد عليها وقمنا بتثبيتها في الهوامش باسم الكتاب والصفحة ومكان الطباعة وارفقنا في نهاية كل مجلد قائمة بالمراجع والمصادر التي رجعنا إليها،
- كما وجدنا مشكلة في تنقيط الحروف فأحيانا يضع النقاط وأحيانا لا، وفي حالات يضع نقطة على العين ويحذفها من الغين وكذا حروف الذال والذال والجيم والحاء والسين والشين. كما كان يترك فراغا في بعض الجمل ونأمل ان يتم الانتهاء من هذا العمل وينشر هذا الكتاب القيم والهام في التراث الاسلامي ليصبح في متناول الجميع باذن الله تعالى

XULOSA

Ushbu to'plamga Islom tarixi, san'ati va madaniyatini tadqiq qilish markazi – IRCICA va O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi hamkorligida tashkil etilgan xalqaro konferensiyasida taqdim etilgan 147 ta ma'ruza kiritilgan. Unda O'zbekiston va Markaziy Osiyoning boshqa mamlakatlaridagi oliy va maxsus o'quv yurtlari, akademik markazlarda faoliyat yuritayotgan professorlar, islomshunoslar, sharqshunoslar, manbashunoslar, tarixchilar, san'at va madaniyat namoyandalari, shuningdek, yosh tadqiqotchilar, doktorantlarning ilmiy-tadqiqot ishlari natijalari o'rin olgan.

“Markaziy Osiyo mintaqasida islom madaniyati va san'ati” mavzusidagi birinchi bo'limda islomshunoslikning turli jihatlariga bag'ishlangan 17 ta maqola taqdim etilgan. Ularda islom adabiyoti, san'ati, arxeologiyasi, O'rta Osiyodan kelgan o'rta asr olimlari va allomalarining qo'lyozma merosi, mahalliy maktablarning yetakchi vakillari tomonidan islom sivilizatsiyasiga qo'shgan ulkan merosi va boshqalarni o'rganish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar o'z aksini topgan.

“Markaziy Osiyo mutaffakirlarining ilmiy-ma'naviy merosi” deb nomlangan ikkinchi bo'limda keltirilgan 68 ta maqola ilgari jahon tadqiqotchilariga noma'lum bo'lgan yangi tarixiy manbalarni kashf etish va ilmiy muomalaga kiritish bilan bog'liq. Ularni tahlil qilishda an'anaviy yondashuvlar bilan bir qatorda, tubdan yangi yondashuv va usullardan foydalanildi. Ulardan ba'zilar ilgari yaxshi tadqiq qilinmagan asarlar va hujjatlarni o'rganishda qo'llanilgan.

“Markaziy Osiyodagi tarixiy yodgorliklar epigrafiyasi va me'morchiligi” nomli uchinchi bo'limda arxeologiya, me'morchilik va monumentologiya sohalarida olib borilgan tadqiqotlar natijasida olingan 16 ta maqola mavjud. Ularda Markaziy Osiyodagi til, adabiy-badiiy jarayonlarni musulmon olamining turli mintaqalaridagi o'xshash oqimlar bilan taqqoslab ko'rib chiqilgan.

“Markaziy Osiyo xalqlari urf-odatlar va an'alaridagi umumiylik va o'ziga xosliklar”ga bag'ishlangan to'rtinchi bo'limda mahalliy aholi hayotidagi ijtimoiy-maishiy jarayonlarni o'rganuvchi 29 ta maqola mavjud.

Mazkur ishlar doirasida yaratilgan ushbu to'plam islom tarixi va san'ati, madaniyati, islom ta'limi sohalarida faoliyat yuritayotgan mutaxassislar hamda Markaziy Osiyoda islom sivilizatsiyasining turli masalalari bilan qiziquvchilar uchun katta qiziqish uyg'otadi.

SUMMARY

The book contains 147 papers presented in the joint international conference of the Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA) and the International Islamic Academy of Uzbekistan (IIAU). It includes the results of research works by professors, Islamic scholars, orientalists, source scholars, historians, representatives of art and culture, as well as young researchers, doctoral students working in higher and special educational institutions, academic centers in Uzbekistan and other Central Asian countries.

The first chapter, on “Islamic Culture and Art in the Central Asian Region” presents 17 articles devoted to various aspects of Islamic studies. They reflect the history and current state of research in the study of Islamic literature, art, archeology, the manuscript heritage of medieval scientists and scholars from Central Asia, the main Islamic disciplines developed by the leading representatives of local schools, etc.

The 68 articles presented in the second chapter, titled “Scientific and Spiritual Heritage of Central Asian Scholars”, are related to the discovery and introduction into scientific circulation of new historical sources previously unknown to world researchers. Fundamentally new approaches and methods were used in their analyses along with traditional ones. Some of them used new theories and approaches to evaluate works and documents that were poorly studied in earlier times.

The third chapter, on “Epigraphy and Architecture of Historical Monuments in Central Asia” contains 16 articles resulting from research in the fields of archeology, architecture and monumentology. They examine the linguistic, literary and artistic processes in Central Asia in comparison with similar trends in different regions of the Muslim world.

The fourth chapter, devoted to “Commonalities and Particularities in the Customs and Traditions of the Central Asian Peoples” contains 29 articles studying social and everyday processes in the lives of the local populations.

The new material, which is introduced into scientific circulation as part of these proceedings, is of interest to specialists working in the fields of Islamic history, art, culture, Islamic education, and all those who are interested in various issues of Islamic civilization in Central Asia.

MUNDARIJA

Muzaffar Kamilov Kirish soʻzi	3
Mahmud Erol Kılıç Preface.....	5
Зоҳиджон Исломов Замахшарийнинг “Муфассал” асарида Куръон оятларининг қўлланилиши	6
Axadjon Hasanov Oʻzbekiston mustaqilligi arafasidagi diniy vaziyat.....	11
Шовосил Зиёдов Мусулмон шаркида кутубхоначилик тарихи ва анъаналари	13
Шукрулло Умаров Илм-маърифатни тарқалишида Марказий Осиё алломаларининг буюк хизматлари	20
Саидакбар Агзамходжаев Марказий Осиёда ислом маданиятининг шаклланиш омиллари	24
Аширбек Муминов Об изданиях сочинения Махмуда ибн Сулаймана ал-Кафави.....	28
Тимур Козукулов, Мээрим Маметова Исламское образование в современном Кыргызстане: медресе, институты, университет и учебные центры	34
Айдар Хабутдинов Взаимодействие мусульманских общественных лидеров Волго-уральского региона и Средней Азии в 1917-1926 гг.....	38
Бағдат Манабаев Али ибн Муҳаммад эл-Исбиджабидің ислам құқығы бойынша жазған еңбегі ..	40
Betül Ayaz Saduqas Ghilmani mirasi (1890-1972)	46
Efdaluddin Kılıç Hat yazi	50
Veysel Bulut Ibn-i Sînâ-Bîrûnî arasindaki yazışmanın nüsha/kodeks değerlendirmesi.....	56
Mehmet Serdar Bekar Türkiye kütüphanelerinde bulunan Biruni'ye ait yazmalar	62
Avazbek Ganiyev Factors behind the Development of Islamic Civilization.....	70
Омир Туякбаев, Абдраханов Димаш Коллекция восточных рукописей Александра Невгода	72

I BOʻLIM. MARKAZIY OSIYO MINTAQASIDA ISLOM MADANIYATI VA SANʼATI

Махфуза Алимова IX асрда Мовароуннаҳрда ҳадис илмининг ривожини	79
Ҳамидуллоҳ Аминов Ҳанафийлик мазҳабидаги фикҳий атамаларнинг илмий-изоҳли луғатлари.....	82
Ойбек Сотволдиев Мовароуннаҳр фатҳида қатнашган тобеинлар	83
Лазизахон Алиджанова Мусулмон олимларининг дунё цивилизацияси ва тиббиёт илмига қўшган хиссаси.....	85
Феруза Джуманиязова Илк ўрта асрларда al-Hindда халаж санъати.....	87
Dilshoda Hamroyeva Ashtarxoniylar davri siyosiy tarixi manbalarda	90
Қуанышбек Турекеев Этнофольклор намуналарида исломий этикодий қарашларнинг намоён бўлиши (Қидир Ота мисолида)	92
Илхом Сапарбаев Хоразмшоҳлар давлати даврида илм-фан ва маданият ҳамда уларнинг жаҳон цивилизациясида тутган ўрни	95
Одилжон Эрназаров Марказий Осиё халқларининг Хитойда ислом маданияти тарқалишидаги иштироки.....	97
Гулраъно Орифжонова Тасаввуф мероси – музейлар гултожи	100
Nodir Djalolov Hadislarda ishlatilgan badiiy vositalar (sajʼ)	103
Жалолиддин Бўриев “Қутадғу билиг” – жаҳон туркологиясининг буюк обидаси	106
Гузал Шарипова Основные вопросы религиозной толерантности в правовой системе Малайзии.....	108
Шокир Шовкатов Марказий Осиё минтақасида цивилизация ва инсон муносабатлари истиқболлари	111
Ильхом Саидов, Равшан Мардонов Основы философии исламского образования	115
Shaxzod Xatamov The Role of ICESCO in the Field of Science and Culture	118
Махаммадсидик Усманов Ислам дини яхшилик тарафдори	120

II BO'LIM. MARKAZIY OSIYO MUTAFAKKIRLARI ILMIY-MA'NAVIY MEROSI

Ойсара Мадалиева Алишер Навоий “Бадоеъ ул-бидоя” сининг Машҳад нусхаси.....	129
Javlonbek Begaliyev, Sarvionoz Qahramonova Markaziy Osiyo mutafakkirlarining ilmiy va ma'naviy merosi.....	131
Jahongir Inayatov, Mahfuza Eshquvvatova Markaziy Osiyo mutafakkirlari ilmiy-ma'naviy merosi	133
Фахриддин Маманасилов Анваршоҳ Кашмирийнинг ибратли ҳаёт йўли	135
Рамзиддин Исақджанов Ибн Синонинг илоҳиётга оид қарашлари	137
Dilnura Qo'ziboyeva Hoja Ahror Valiy shaxsi va uning faoliyati aks etgan manbalar.....	139
Mahfuza Sa'dullayeva, Abdullajon Xamdamov Tarbiya masalasida “al-Adab al-mufrad” asarining ahamiyati.....	141
Сайқал Аҳмедов Абул Баракот Насафий ҳаёти ва илмий мероси.....	143
Saidahmad G'aybullayev, Davlat Xoldorov Abul Yusr Pazdaviyning ilmiy-ma'rifiy merosi.....	146
Неъматулло Мухамедов, Дилнұра Қўзібоева Хожа Аҳроп Жомий ва Навоий тавсифида	148
Husan Usmonov Beruniyning sharq xalqlari sinkretizmi haqidagi qarashlari	152
Азизхўжа Иноятгов Имом Бухорийнинг “ал-Жомеъ ас-саҳиҳ” асари бобларини номлашда ҳукм олишдаги хусусиятлари.....	154
Хўжагелди Алимов Нақшбандия тариқатида “Хилват Дар Анжуман” тамойилининг психологик жиҳатлари	157
Бегзоджон Саломов Муҳаммад Зарнуқийнинг “Миръату-л-қулуб” асари тасаввуф мавзуларини ёритган насрий манба	159
Бекназар Мамашикуров Шамсул-Аимма Бакр ибн Муҳаммад Заранжарийнинг илмий мероси	161
Наргиза Ғайбова Марказий Осиё мутафаккирларининг асарларида шахслараро муносабатлар талқини.....	164
Жалолиддин Хамроқулов Тоҳа ибн Муҳаммад Байқунийнинг ҳадисшунослик соҳасида тутган ўрни	166
Клара Фазилова Икки буюк инсонпарвар шоир: Юсуф Хос Ҳожиб ва Абай.....	169
Муҳаммаджон Абдуҳамидов Ҳаким Самарқандий ва унинг калом илми ривожига тутган ўрни	171
Акрамов Мирмуҳсин Марказий Осиёда экологик тасаввурлар шаклланишининг ўзига хос жиҳатлари	174
Мадиярова Галия Марказий Осиё буюк мутафаккирларининг маънавий, диний ва умумий мерослари аҳамияти.....	176
Абдуллаева Хулкар Илмий билиш масалалари Марказий Осиё олимлари нигоҳида	178
Неъматулло Насруллаев Убайдуллоҳ ибн Масъуд Тоҷуш Шариа ал-Бухорийнинг “Мухтасарул виқоя” асари ҳақида.....	181
Сулаймонова Хулкар Абу Бакр Хоразмий ва унинг адабий мероси хусусида.....	184
Дусмухамедова Шоира Шарқ мутафаккир олимларининг шахс мустақиллиги ва мустақиллик сифати муаммолари бўйича қарашлари.....	187
Шоназаров Абдувоси “Саҳиҳул Бухорий”нинг насафлик ровийлари.....	189
Azimkulov Javohir Abdulloh ibn Muborak al-Marvaziy – muhaddislar ustozlari	192
Bazarova Oydina Alouddin Kosoniyning “al-Mu'tamad” asarining qisqacha tahlili va asarning nusxalari.....	195
Berdiyev Orifjon Ya'qub Charxiyning “Asma' -ul Husnaning sharhi” asarining insonning ma'rifatli bo'lishiga ta'siri	198
Izzatova Aziza Imom al-Buxoriyning o'rta asrlardagi islom madaniyati yuksalishi hamda islom sivilizatsiyasining rivojiga qo'shgan hissasi	201
Makhanov Yusup, Ruziboev Dilshod IX–XII asrlarda Markaziy Osiyoda ilm-fan taraqqiyoti.....	204
Avazbek Ganiyev, Abdurashidov Ahrorxon XV asr mutakallim va falsafashunos olimlari Sa'diddin Taftazoniy va Alouddin Buxoriyning islom sivilizatsiyasi rivojiga qo'shgan hissasi.....	207
Мўсинова Дилдора Мир Аҳмад Кеший ва унинг “Тухфатур Расул ва фаридул мактубот” асари	209

Усманов Жаҳонгир Низомий Арузий Самарқандий – ўрта аср араб-мусулмон фалсафасининг вакили	212
Илҳомжон Ғофуров Жалолиддин Хоразмийнинг илмий мероси	215
Зилолаҳон Асқарова Алишер Навоий шеърляти ва Камолдидин Бехзод асарларидаги аёллар образи талқини	218
Йўлдошхон Исаев “Китобуз зуафоис сағир” асарининг қўлэзма нусхалари.....	221
Хўжаёров Асилбек Қашқадарё воҳаси алломаларининг ҳадисшунослик илмидаги фаоляти	224
Адашова Махсума Абу Мансур Мотуридий яшаган даврнинг ижтимоий тараққийёт даражасига ислом дини ғояларининг таъсири	227
Мирзаев Баҳодир Жаъфар ибн Муҳаммад Мустағфирийнинг ҳаёти ва илмий асарлари	230
Маҳмудов Отабек Ўрта аср лотин тилли манбаларда Марказий Осиё алломаларининг тасвирланиши (XV–XVI аср солномалари таҳлили асосида)	233
Умматалиев Соҳибжон “Футуҳ ал-булдон” асари қўлэзмалари	236
Мансуров Уктамжон, Муминов Шерзод Мутафаккирлар қарашларида таълим ва тарбия масалалари.....	239
Қодирова Зухра Хоразмлик шоир ва котиб Рашидиддин Ватвотнинг “Ҳадоийк у-с-сеҳр фи дақойик а-ш-шеър” асари қўлэзма нусхалари	242
Rayhonoy G’oyibboyeva, Sanobar Abdurahmanova Navoiy nasrida yuksak axloq-odob tashviqi	245
Nabijonov Sirojiddin Ubaydulloh Buxoriy ash-Sharianing hayoti va ilmiy faoliyati	249
Ходжаева Раъно Аллома Имом Замахшарий мақомаларида исломий ва умуминсоний қадриятлар уйғунлиги	253
Жўраев Зиёвуддин Марказий Осиё туркий халқларнинг қуръоншунослик ва тафсиршунослик илмига қўшган ҳиссаси	256
Қобиллов Нодир Имом Бухорийнинг “Тарихус сағир” асари ёзилиш тарихи ва услуби.....	261
Давлатова Шоира Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асарида маънавий масалалари	264
Хидирова Наргиза Хожа Муҳаммад Порсо ҳаёти ва фаоляти акс этган тарихий-биографик асарлар	269
Абдупаттаев Мумин Мирзо Шахристонийнинг “Мафотиҳ ал-асрор ва масобих ал-аброр” тафсирида суралар тартиби	273
Марғуба Мирқосимова Абу Мансур Мотуридий таълимотининг ёшларни маънавий-ахлокий тарбиялашдаги аҳамияти	282
Gulnoza Axmadjonova Mahmudxo‘ja Behbudiyning ma‘rifatparvarlik faoliyati.....	286
Зарифжон Арслонов Алихонгўра Соғуний шахсиятига оид манбалар	288
Абдуганиева Шахло Всемирный вклад учёных Центральной Азии в мировую науку.....	292
Алижоннова Гулнозахон Ризоуддин ибн Фаҳриддиннинг “Кутуби ситта ва муаллифлар” асарида Имом Бухорий илмий фаолятининг таҳлили.....	294
Низомиддинов Хошимжон XX–XXI асрларда «Сунан Термизий» шарҳлари	298
Саиджонов Акмалдин Сомонийлар ҳукмронлиги даври муфассирлари	301
Бердияров Илҳом Шамсул-Аимма Сарахсийнинг “Мабсут” асарида музораба масаласининг ёритилиши.....	304
Раҳимджанов Дурбек Абу Хафс Насафи и учение матуридия	307
Расулова Феруза Шарқ мутафаккирлари асарларида инсон маънавий ахлокий камолоти борасидаги қарашлар	310
Мамаджанов Аъзамжон Муҳаммад Вафо Карманагийнинг “Тухфат ул-хоний” асари – умумий тавсиф ва бирламчи таҳлиллар	313
Даурбекова Ирода “Матлаус саъдайн ва мажмаул баҳрайн” нинг қўлэзмаси	316
Musoxon G’ulomjon o’g’li Abul Fido Ismoil ibn Kasirning ilmiy faoliyati	321
Turolova Nodira Muhammad ibn Ali Hakim at-Termiziy haqidagi ilmiy tadqiqotlar	323
Haydarova Mashhura Abu Bakr ar-Roziyning ilmiy faoliyati: “Ruhiy tibbiyot” asari haqida.....	324
Жаҳонгир Турдимирзаев “Фатавои Қозихон” асарининг ислом цивилизацияси тарихидаги аҳамияти	327

III BO'LIM. MARKAZIY OSIYO TARIXIY YODGORLIKLARI EPIGRAFIKASI VA ARXITEKTURASI

Неъматулло Мухамедов Шайх Хованд Тахур тарихи ва мақбараси эпиграфикаси.....	330
Неъматулло Насруллаев “Мухтасарул виқоя” асарининг туркий қўлёзмалари.....	338
Зияев Абдуманноп Культово-мемориальные комплексы Шайха Умара Вали и его потомков	342
Лутфиллаев Ҳамидилло Хива мадрасаларида қўчирилган қўлёзмалар ҳақида.....	346
Гафурова Иродаҳон Туркистонда ислом меъморий обидалари тадқиқи	348
Тажиев Азиз Илоқ воҳаси шаҳарсозлик маданиятининг ўзига хос хусусиятлари.....	351
Тоҳтиев Шухрат Марказий Осиёда Ҳазрат Али номи билан боғлиқ зиёратгоҳлар	353
Абдураимов Дилшод Ўрта асрларда Суғд ва Уструшана деворий рангтасвир санъати.....	356
Юнусов Комилжон Мирзо Улуғбек мадрасаси эпиграфикасидаги ҳадислар.....	359
Абдуқодиров Жасурбек Бухоро вилоятида жойлашган Ҳазрати Имом зиёратгоҳи ва унинг бугунги кундаги аҳамияти	362
Rajapov Pirnazar, Rayimjonov Sayidolim Qaffol Shoshiy maqbarasi epigrafikasi	364
Kushbayeva Shaxnoza Shohi Zinda majmuasi epigrafikasining badiiy ahamiyati	368
Kamoliddinov Farrux, Mirzayeva Nigora Shayboniylar sulolasi davrida qurilgan tarixiy inshoot va yodgorliklar.....	370
Сайдуллаев Нурилло Амир Темур ва темурийлар даврига оид араб тилида ёзилган манбалар..	375
Abduqodirov Jasurbek, Haydarniyozov Lazizbek “Samariya” asarida Samarqand ziyoratgohlarining yoritilishi	377
Avazova Fazilatxon Tasviriy san’atni o’rganish jarayonida talabalarning ma’naviy-axloqiy madaniyatini shakllantirishning tajriba-sinov o’tkazish metodikasi.....	379

IV BO'LIM. MARKAZIY OSIYO XALQLARINING URF-ODAT, AN'ANALARIDAGI UMUMIYLIK VA O'ZIGA XOSLIK

Мирзаев Насриддин Бухоро ва Қўқондан Россия империясига олиб кетилган айрим қўлёзмалар коллекцияси тарихи	382
Barno Shamsematova Specific Characteristics of Language Units Expressing National Values in the Works of English and American Writers	384
Жумаева Шоира, Миралимова Шахноза Марказий Осиё халқларининг зиёрат маросимлари: умумийлик ва ўзига хослик.....	386
Авлиёхонов Саидакбархон Беруний асарларида христиан байрамлари тавсифи	388
Абдуллаева Моҳира “Шарқона ахлоқ кодекси”да меҳмондорчилик одоби баёни	390
Рашидова Шахзода Ислом ҳуқуқининг ўзбек оилада трансформация жараёни	393
Жўраев Мухриддин Марказий Осиё тасаввуф тарихида тазкиранавислик анъаналари.....	395
Содиқов Жўрабек Сомонийлар давридаги ижтимоий-сиёсий жараёнларга шиаликнинг таъсири	398
Нарзиев Набижон Мулоқот маданиятига доир этнографик мулоҳазалар.....	400
Тураева Санобар Общность традиций и обычаев народов Центральной Азии	403
Раъно Уразова Авеста тили ҳақида айрим қайдлар	405
Элмурод Нодиржонов Туркистон ижтимоий-маданий ҳаётида яҳудий жамоаларининг тутган ўрни	408
Raxmanov Umidjon Aminjon Po’latov esdaliklarida Buxoro yahudiylari haqida	410
Дусёрова Клара Марказий Осиё халқлари урф-одатлари: умумийлик ва ўзига хослик.....	413
Алибеков Умурзок Ислам и вода	416
Файзуллаева Зебунисо Идея совершенствования человека – составная часть национальной педагогики народов Центральной Азии	419
Дехқонов Маҳмудали Оила ва никоҳ муносабатлари маданиятининг ҳуқуқий мезонлар.....	422
Махкамова Надира Ислам в колониальном Туркестане: традиции и трансформации	426

Нарбеков Абдикамил Ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда дининг тутган ўрни ва аҳамияти	43030
Акбаров Билолиддин Оила мустаҳкамлигини таъминлашда миллий ва диний қадриятлар уйғунлиги	433
Ziyodaxon Faxriddin qizi Xitoy manbalarida yueji (yuezhi-月氏) lar.....	435
Rafiqova Oysha Muzoraba savdosi mohiyati va uning shartlari	438
Сайдалиева Нигора, Абдурауфов Забихулло Организация тюркских государств: история становления и развития.....	4381
Ziyodulla Zinatullayev Islami dönem yönetim sisteminin birinci rönesans’a etkisi	444
Дилафруз Турдиева Малайзияда дин ва давлатнинг ўзаро муносабати.....	446
Avazbek Anvarjonov Markaziy Osiyoda tasavvuf ta’limotining vujudga kelishi va tarqalishi: Xoja Abduxoliq G’ijduvoniyy	449
Kamronbek Abdulazimov XVIII-XIX asr o‘rtalarida Buxoro amirligi va Markaziy Osiyoning boshqa davlatlari siyosatida islom omili.....	451
Alidost Ertugrul Preservation of cultural heritage: an important tool for sustainability of islamic civilization in Central Asia.....	456
Najot Xalil Imom Shihobiddin Marjoniyning “Ajdodlarga sadoqat va vorislarga salom” qo‘lyozmasidagi ishlarning borishi (arab tilida)	458
XULOSA	460

CONTENTS

Muzaffar Kamilov. Foreword	3
Mahmud Erol Kılıç. Preface	5
Zohidjon Islomov. Application of Qur'anic Verses in the Work "Mufasssal" of Zamakhshari.	6
Axadjon Hasanov. The Religious Situation on the Eve of the Independence of Uzbekistan	11
Shovosil Ziyodov. History and Traditions of Librarianship in the Muslim East	13
Shukrullo Umarov. Great Activities of Central Asian Scholars in Spreading Knowledge and Enlightenment	20
Saidakbar Agzamkhojaev. Formation Factors of Islamic Culture in Central Asia.....	24
Ashirbek Muminov. On the Editions of the Work by Mahmud ibn Sulayman al-Kafawi	28
Timur Kozukulov; Meerim Mametova. Islamic Education in Contemporary Kyrgyzstan: madrasa, institutes, university and educational centers.....	34
Aidar Khabutdinov. Interaction of Muslim Public Leaders from the Volga-Ural Region and Central Asia in 1917–1926.....	38
Baghdad Manabayev. Work by Ali ibn Muhammad al-Isfijabi on Islamic Law	40
Betül Ayaz. Legacy of Saduaqas Ghilmani (1890–1972).....	46
Efdaluddin Kılıç. Calligraphy	50
Veysel Bulut. Copy/Codex Evaluation of Correspondence between Ibn-i Sînâ and Bîrûnî.....	56
Mehmet Serdar Bekar. Manuscripts of Biruni Found in Turkish Libraries.....	62
Avazbek Ganiyev. Factors behind the Development of Islamic Civilization	70
Omir Tuyaqbayev; Dimash Abdrakhanov. Alexander Nevgod's Collection of Oriental Manuscripts. 72	

CHAPTER I. ISLAMIC CULTURE AND ART IN THE CENTRAL ASIAN REGION

Mahfuza Alimova. Development of the Science of Hadith in Mawarannahr in the 9 th Century	79
Hamidullah Aminov. Scientific and Explanatory Dictionaries of Legal Terms in the Hanafi School.....	82
Oybek Sotvoldiev. Tabi'uns Who Participated in the Conquering Mawarannahr	83
Lazizakhan Alidzhanova. Contribution of Muslim Scientists to the World Civilization and Medical Science	85
Feruza Djumaniyazova. Art of Khalajs in Early Middle Ages' al-Hind	87
Dilshoda Hamroyeva. Political History of Ashtarkhanid Period in Sources	90
Quanyshbek Turekeev. Expression of Islamic Theological Views in the Examples of Ethno-Folklore (Case of Kidir Ata).....	92
Ilkhom Sapparbaev. Science and Culture in the Period of the Khorazmshahs and Their Place in the World Civilization.....	95
Odiljon Ernazarov. Participation of Central Asian Peoples in the Spread of Islamic Culture in China..	97
Gulrano Orifjonova. The Heritage of Mysticism – the Flower of Museums	100
Nodir Djalolov. Artistic Tools (Saj') Used in Hadiths	103
Jaloliddin Bo'riev. <i>Kutadgu Bilig</i> is a Great monument of the World Turcology.....	106
Guzal Sharipova. Basic Issues of Religious Tolerance in the Legal System of Malaysia.....	108
Shokir Shovkatov. Prospects of Civilization and Human Relations in Central Asia.....	111
Ilkhom Saidov; Ravshan Mardonov. Basic Philosophy of Islamic Education	115
Shaxzod Xatamov. Role of ICESCO in the Field of Science and Culture.....	118
Makhammadsidiq Usmanov. Islam is the Supporter of Goodness	120
Tohir Xatamov. Research of Tasavvuf by Specialists in Literary Studies in the Independence Period. 125	

CHAPTER II. SCIENTIFIC AND SPIRITUAL HERITAGE OF CENTRAL ASIAN SCHOLARS

Oysara Madalieva. Ali Shīr Navā'ī's Badāyi' al-Bidāya Copy of Mashhad.....	129
Javlonbek Begaliyev; Sarvinoz Qahramonova. Scientific and Spiritual Heritage of Central Asian Scholars	131
Jahongir Inayatov; Mahfuza Eshquvvatova. Scholarly and Spiritual Heritage of Central Asian Thinkers.....	133
Fakhriddin Mamanasirov. The Exemplary Life Path of Anvarshah Kashmiri.....	135
Ramziddin Isakdjanov. Ibn Sina's Views on Theology	137
Dilnura Qoziboyeva. Sources That Reflect the Personality of Khoja Ahrar Vali and His Activities	139
Mahfuza Sa'dullayeva; Abdullajon Khamdamov. The Significance of al-Adab al-Mufrad in the Matter of Education.....	141
Sayqal Akhmedov. The Life and Scientific Heritage of Abul Barakat Nasafi	143
Saidahmad Gaybullayev; Davlat Kholdorov. Scientific and Educational Heritage of Abul Yusr Pazdavi.....	146
Nematullo Mukhamedov; Dilnura Qoziboyeva. Khoja Ahror in the description of Jami and Navoi.....	148
Husan Usmonov. Beruni's Views on the Syncretism of Eastern Peoples	152
Azizkhoja Inoyatov. Method of Imam Bukhari in Making Decisions on Titles of Chapters in al-Jami' as-Sahih	154
Khojageldi Alimov. Psychological Aspects of "Khilvat Dar Anjuman" in Naqshbandiya	157
Begzodjon Salomov. Mir'at al-Qulub by Muhammad Zarnuqi as a Prose Source That Illuminates the Themes of Sufism.....	159
Beknazar Mamashikurov. Scientific Heritage of Shams al-A'imma Bakr ibn Muhammad Zaranjari	161
Nargiza Ghayibova. Interpretation of Interpersonal Relations in the Works of Central Asian Thinkers.....	164
Jaloliddin Khamroqulov. Place of Taha ibn Muhammad Bayquni in the Field of Hadith Studies.....	166
Klara Fazilova. Two Great Humanist Poets: Yusuf Khass Hajib and Abay	169
Muhammadjon Abduhamidov. Hakim Samarqandi and His Place in the Development of the Science of Kalam	171
Mirmukhsin Akramov. Specific Aspects of the Formation of Ecological Ideas in Central Asia.....	174
Galiya Madiyarova. Importance of the Spiritual, Religious and General Heritage of the Great Thinkers of Central Asia.....	176
Khulkar Abdullaeva. Issues of Scientific Knowledge by Central Asian Scientists.....	178
Nematullo Nasrullayev. On Mukhtasar al-Wiqaya by 'Ubaydallah ibn Mas'ud Taj ash-Shari'a al-Bukhari	181
Hulkar Sulaymanova. On Abu Bakr Khorezmi and His Literary Heritage	184
Shoira Dushmanmedova. Views of Eastern Thinkers on the Problems of Personal Independence and the Quality of Independence.....	187
Abduvosi Shonazarov. Narrators of Sahih al-Bukhari from Nasaf.....	189
Javohir Azimkulov. Abdullah ibn Mubarak al-Marwazi as the Teacher of Muhaddith Scholars.....	192
Oydina Bazarova. Brief Analysis of al-Mu'tamad by 'Ala' ad-din Kasani and Its Copies	195
Orifjon Berdiyev. Influence of Sharh al-Asma' al-Husna by Ya'qub Charkhi on Human Enlightenment.....	198
Aziza Izzatova. Imam al-Bukhari's Contribution to the Rise of the Medieval Islamic Culture and the Development of Islamic Civilization.....	201
Yusup Makhanov; Dilshod Ruziboev. Development of Science in Central Asia in the 9th-12th Centuries	204
Avazbek Ganiyev; Ahrorkhon Abdurashidov. Contribution of the 15th Century Mutakallims and Philosophers Sa'd ad-din Taftazani and 'Ala' ad-din Bukhari to the Development of Islamic Civilization	207

Dildora Mosinova. Mir Ahmad Keshi and His Tuhfat ar-Rasul wa-Farid al-Maktubot	209
Jakhongir Usmanov. Nizami 'Aruzi Samarqandi as a representative of Medieval Arab-Muslim Philosophy.....	212
Ilhomjon Ghofurov. Scientific Heritage of Jalal ad-din Khorazmi	215
Zilolakhon Asqarova. Interpretation of the image of women in the Poetry of Alisher Navoi and the Works by Kamoliddin Behzod	218
Yoldoshkhon Isaev. Copies of Kitab az-Zu'afo' as-Saghir.....	221
Asilbek Khojayorov. Activities of Scholars from Qashqadarya Oasis in Hadith Studies	224
Makhsuma Adashova. Influence of Islamic Ideas on the Level of Social Development during the Lifetime of Abu Mansur Maturidi	227
Bahodir Mirzaev. Life and Scientific Works by Ja'far ibn Muhammad Mustaghfiri.....	230
Otabek Mahmudov. Description of Central Asian Thinkers in Medieval Latin-Language Sources (Based on the Analysis of the 15th-16th Centuries' Annals).....	233
Sohibjon Ummataliev. Manuscripts of Futuh al-Buldan	236
Uktamjon Mansurov; Sherzod Muminov. Issues of Education and Training in the Views of Thinkers	239
Zuhra Qodirova. Copies of Hada'iq as-Sihr fi Daqa'iq ash-Shi'r by the Khorezmian Poet and Writer Rashid ad-din Watwat.....	242
Rayhonoy Goyibboyeva; Sanobar Abdurahmanova. Promotion of High Morals in Navoi's Prose	245
Sirojiddin Nabijonov. Life and Scientific Activity of 'Ubaydallah Bukhari.....	249
Rano Khodzhaeva. Harmony of Islamic and Universal Values in Imam Zamakhshari's Maqamats	253
Ziyovuddin Juraev. Contribution of the Central Asian Turkic Peoples to Qur'anic and Tafsir Studies	256
Nodir Qobilov. The History of Writing and Style of at-Ta'rikh as-Saghir by Imam Bukhari	261
Shoira Davlatova. Spiritual Issues in Mahbub al-Qulub by Alisher Navoi	264
Nargiza Khidirova. Historical-Biographical Works Reflecting the Life and Activity of Khoja Muhammad Parsa.....	269
Mumin Mirzo Abdupattayev. Chapters Arrangement in Mafatih al-Asrar wa-Masabih al-Abrar by Shahrastani	273
Marghuba Mirqosimova. Importance of Abu Mansur Maturidi's Teaching in the Spiritual and Moral Education of the Youth	286
Gulnoza Axmadjonova. Educational Activity of Mahmudkhoja Behbudi.....	288
Zarifjon Arslanov. Sources on the Personality of Alikhonto'ra Soghuni.....	292
Shakhlo Abduganieva. Global Contribution of Central Asian Scientists to the World Science	294
Gulnozakhon Alijonova. Analysis of Imam Bukhari's Scientific Activity in <i>Kutubi Sitta va Mualliflar</i> by Rizaiddin ibn Fakhriddin.....	298
Hoshimjon Nizomiddinov. Commentaries to <i>Sunan Termidhi</i> Written in the 20 th -21 st Centuries.....	301
Akmaldin Saidjonov. Mufassirs in the Period of the Samanid Rule	304
Ilhom Berdiyarov. Studying <i>Mudaraba</i> in <i>al-Mabsut</i> by Shams al-A'imma as-Sarakhsi.....	307
Durbek Rakhimjanov. Abu Hafs Nasafi and Maturidiya.....	310
Feruza Rasulova. Views on Human Spiritual Moral Development in the Works of Eastern Thinkers	313
Azamjon Mamadzhanov. General Description and Preliminary Analysis of <i>Tuhfat al-Khani</i> by Muhammad Wafa Karmanagi	316
Iroda Daurbekova. Manuscript of <i>Matla' as-Sa'dayn wa-Majma' al-Bahrayn</i>	325
Musokhon Ghulomjon o'g'li. Scientific Activity of Abu-l-Fida' Isma'il ibn Kathir	326
Nodira Turopova. Historiography on Muhammad ibn Ali al-Hakim at-Tirmidhi	328
Mashhura Haydarova. Scientific Activity of Abu Bakr al-Razi: <i>Ruhi Tibbiyat</i>	330
Jahongir Turdimirzaev. Significance of <i>Fatawa Qadikhan</i> in the History of Islamic Civilization	

CHAPTER III. EPIGRAPHY AND ARCHITECTURE OF HISTORICAL MONUMENTS IN CENTRAL ASIA

Nematullo Mukhamedov. History of Shaykh Khovand Tahur and Epigraphy on His Tomb	330
Nematullo Nasrullayev. Turkic Copies of <i>Mukhtasar al-Wiqaya</i>	338
Abdumannop Ziaev. Cultural and Memorial Complexes of Shaykh ‘Umar Vali and His Descendants	342
Hamidullo Lutfillayev. On Manuscripts Copied in the Madrasas of Khiva	346
Irodakhon Ghafurova. Research of Islamic Architectural Monuments in Turkistan	348
Aziz Tajiyev. Particularities of Urban Planning Culture in Ilaq Oasis	351
Shuhrat Tokhtiyev. Shrines in Central Asia Associated with the Name of Hazrat ‘Ali	353
Dilshod Abduraimov. The Art of Wall Painting in the Medieval Soghd and Ustrushana	356
Komiljon Yunusov. Hadiths among the Epigraphs of Mirzo Ulughbek Madrasa	359
Jasurbek Abduqodirov. Shrine of Hazrat Imam in Bukhara and Its Significance Today	365
Pirnazar Rajapov, Sayidolim Rayimjonov. Epigraphy of Qaffal Shashi Mausoleum	367
Shahnoza Kushbayeva. Artistic Significance of Epigraphy from Shahi Zinda Complex	368
Farrukh Kamoliddinov, Nigora Mirzayeva. Historical Buildings and Monuments Erected during the Shaybanid Dynasty	370
Odilbek Hamroyev. Development of Architecture during the Period of Amir Temur and Timurids	372
Nurillo Saydullayev. Sources Written in Arabic on the Period of Amir Temur and Timurids	375
Jasurbek Abdukadirov; Lazizbek Haydarniyozov. Shedding Light on the Samarqand Shrines in <i>Thamariya</i>	380
Fazilatkhon Avazova. Experiment-Testing Method for Formation of Spiritual and Moral Culture in Students in the Process of Learning Fine Art	382

CHAPTER IV. COMMONALITIES AND PARTICULARITIES IN THE CUSTOMS AND TRADITIONS OF THE CENTRAL ASIAN PEOPLES

Nasriddin Mirzayev. History of Some Manuscript Collections Brought to the Russian Empire from Bukhara and Kokand	382
Barno Shamsematova. Specific Characteristics of Language Units Expressing National Values in the Works of English and American Writers	384
Shoira Jumayeva; Shoxnoza Miralimova. Pilgrimage Rituals of the Peoples of Central Asia: Commonality and Uniqueness	386
Saidakbarkhon Avliyokhonov. Description of Christian Holidays in Beruni's Works 391 Mohira Abdullaeva. Statement of Hospitality Etiquette in <i>Eastern Code of Ethics</i>	393
Shahzoda Rashidova. Transformation of Islamic Law in the Uzbek Family	393
Muhriddin Jorayev. Traditions of <i>Tadhkira</i> Writing in the History of Sufism in Central Asia	395
Jorabek Sodiqov. The Influence of Shiism on the Socio-Political Processes during the Samani Dynasty	398
Nabijon Narziyev. Ethnographic Considerations on the Culture of Communication	400
Sanobar Turayeva. Common Traditions and Customs of the Peoples of Central Asia	403
Rano Urazova. Some Notes on the Avesta Language	405
Elmurod Nodirjonov. The Role of Jewish Communities in the Socio-Cultural Life of Turkestan	408
Umidjon Rakhmanov. About the Bukharian Jews of the Memoirs of Aminjon Pulatov	410
Klara Dusyorova. Traditions of the Peoples of Central Asia: Commonality and Originality	413
Umurzok Alibekov. Islam and Water	416
Zebuniso Fayzullayeva. The Idea of Human Improvement as an Integral Part of the National Pedagogy of the Peoples of Central Asia	419
Mahmudali Dehqonov. Legal Culture of Family and Marital Relations Criteria	422
Nadira Makhkamova. Islam in Colonial Turkestan: Traditions and Transformations	426

Abdukamil Narbekov. The Role and Importance of Religion in Educating Young People in the Spirit of Patriotism	43030
Biloliddin Akbarov. Harmony of National and Religious Values in Ensuring Family Strength.....	433
Ziyodaxon Faxriddin qizi. Yueji in Chinese Sources.....	435
Oysha Rafiqova. Nature of Negotiation Sale and Its Terms	438
Nigora Saydaliyeva; Zabihullo Abduraufov. Organization of Turkic States: History of Its Formation and Development.....	4381
Ziyodulla Zinatullayev. The Effect of the Islamic Period Management System on the First Renaissance.....	444
Dilafroz Turdiyeva. The Relationship between Religion and State in Malaysia.....	446
Avazbek Anvarjonov. The Emergence and Spread of Sufism in Central Asia: The Case of Khoja Abd al-Khaliq Gijduvani.....	449
Kamronbek Abdulazimov. Islamic Factor in the Politics of the Bukhara Emirate and Other Central Asian Countries in the Mid-18 th -19 th Centuries	451
Alidost Ertugrul. Preservation of Cultural Heritage: An Important Tool for Sustainability of Islamic Civilization in Central Asia.....	456
Najot Xalil. Progress of the Work in the Manuscript of the Book “Loyalty to the Ancestors and the Greeting of the Successors” by Imam Shihab al-Din Marjani (in Arabic)	458
SUMMARY	461

Qaydlar uchun / For notes

Ushbu to'plamdan xalqaro ilmiy-amaliy onlayn konferensiyasi materiallari o'rin olgan. To'plamda xorij va respublikamizdagi oliy va o'rta-maxsus ta'lim muassasalarida faoliyat olib boruvchi professor-o'qituvchilar, islomshunos, dinshunos, sharqshunos, manbashunos, tarixchi, san'at va madaniyat vakillari, shuningdek, yosh ilmiy tadqiqotchilar, doktorantlar, magistr va bakalavrlarning ilmiy izlanishlari asosida yozilgan tezislarni jamlangan.

This book contains the materials of the international online scientific and practical conference. It is a collection of papers written on the basis of scientific research by professors, Islamic scholars, Orientalists, source scholars, historians, representatives of art and culture, as well as young researchers and doctoral students working in higher and special educational institutions and academic centers in Uzbekistan and abroad.

ISBN 978-9943-7775-5-2



9 789943 777552